

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १४

छान्दोग्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

रत्नागिरिग्रामनिवासि ' महामहोपाध्याय ' इत्युपपदधारिबाल-
शास्त्रिसूरिसूनुभिः ' आगाशे ' इत्युपाह्वैः वे० शा० सं०
रा० रा० काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता ।

सा च

विनायक गणेश आपटे

इत्येतेः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशिता ।

पञ्चमीयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५६ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३४ ।

अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनांनुसारेण स्वायत्तीकृताः

विषयाः ।

(आरम्भ—(समाप्ति—

खण्डाङ्काः । पृष्ठाङ्काः । पृष्ठाङ्काः ।)

वृक्षदृष्टान्तेनोपदेशः	....	....	....	....	११	३७०	३७२
वटकलदृष्टान्तेनोपदेशः	....	....	....	....	१२	३७३	३७४
कवणदृष्टान्तेनोपदेशः	....	....	....	....	१३	३७४	३७७
गन्धारदेशादानीतपुरुषदृष्टान्तेनोपदेशः	....	....	....	....	१४	३७७	३८२
मुमूर्षुपुरुषदृष्टान्तेनोपदेशः	....	....	....	....	१५	३८२	३८४
चौरपरशुग्रहणदृष्टान्तेनोपदेशः	....	....	....	....	१६	३८४	३९०

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

नारदाय सनत्कुमारोपदेशः	...	...	....	....	१	३९०	३९६
वाक् नाम्नो भूयसीति	....	....	....	....	२	३९६	३९७
मनो वाचो भूय इति	....	....	....	....	३	३९७	३९९
संकल्पो मनसो भूयानिति	....	....	....	....	४	३९९	४०३
चित्तं संकल्पाद्भूय इति	....	....	....	....	५	४०३	४०५
ध्यानं चित्ताद्भूय इति	....	....	....	....	६	४०५	४०६
विज्ञानं ध्यानाद्भूय इति	....	....	....	....	७	४०७	४०८
बलं विज्ञानाद्भूय इति	....	....	....	....	८	४०८	४०९
अभं बलाद्भूय इति	....	....	....	....	९	४१०	४११
आपोऽन्नाद्भूयस्य इति	....	....	....	....	१०	४११	४१२
तेजोऽद्भ्यो भूय इति	....	....	....	....	११	४१२	४१४
आकाशस्तेजसो भूयानिति	....	....	....	....	१२	४१४	४१५
स्मरणमाकाशाद्भूय इति	....	....	....	....	१३	४१५	४१६
आशा स्मरणाद्भूयसीति	....	....	....	....	१४	४१६	४१७
प्राण आशाया भूयानिति	....	....	....	....	१५	४१८	४२२
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	....	....	....	१६	४२२	४२३
विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	....	....	....	१७	४२३	४२५
मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	....	....	....	१८	४२५	४२५
अद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	....	....	....	१९	४२५	४२६
निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	....	....	....	२०	४२६	४२६
कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	....	....	....	२१	४२६	४२६
सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	....	....	....	२२	४२७	४२८
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	....	....	....	....	२३	४२८	४३८

विषयाः ।

(आरम्भ—(समाप्ति—
खण्डाङ्काः पृष्ठाङ्काः) पृष्ठाङ्काः ।

भूमस्वरूपकथनम्	....	....	....	....	२४	४२८	४३१
सर्वत्र स एवेत्युपदेशः	....	....	....	....	२५	४३२	४३३
एवंविदः फलोपदेशः	....	...	...	...	२६	४३४	४३६

अथाष्टमोऽध्यायः ।

दहरपुण्डरीके ब्रह्मोपासनम्	....	....	...	....	१	४३७	४४६
दहरब्रह्मोपासनफलम्	...	...	....	....	२	४४७	४४९
असत्त्वापिहितसत्योपासनं नामाक्षरीपासनं च	...	३	४४९	४५४			
सेतुरूपात्मोपासना	...	....	...	....	४	४५४	४५७
यज्ञादौ ब्रह्मचर्यदृष्टिः	....	....	...	...	५	४५७	४६४
हृदयनाडीसूर्यरश्मिपथोपासना	....	...	...	...	६	४६४	४७०
इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतिसकाशं गमनम्	...	....	७	४७१	४७६		
इन्द्रविरोचनयोरुदशरात्र आत्मदर्शनम्	...	....	८	४७६	४८१		
इन्द्रस्य पुनरागमनम्	....	...	...	...	९	४८२	४८५
इन्द्राय स्वप्नपुरुषोपदेशः	...	....	....	...	१०	४८६	४८८
सुषुप्तपुरुषोपदेशः	....	...	...	...	११	४८९	४९१
मर्त्यशरीराद्युपदेशः	....	...	....	...	१२	४९१	५०९
श्यामाच्छबलमिति मन्त्रः	...	...	...	...	१३	५०९	५१०
कारणत्वेनाऽऽकाशाख्यब्रह्मोपदेशः	....	....	....	१४	५१०	५१२	
परम्परागतमात्मज्ञानमित्युपदेशः	...	....	...	१५	५१२	५१५	

समाप्तमिदं सूचीपत्रम् ।

===

ॐ तत्सद्ब्रह्म गे नमः ।

सामवेदीया

छान्दोग्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

(अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम्) ।

(तत्र भाष्यकारोपोद्वातः) ।

ओमित्येतदक्षरमित्याद्यष्टाध्यायी छान्दोग्योपनिषत् । तस्याः संक्षेप
तोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमल्पग्रन्थमिदमारभ्यते ।

(अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका) ।

नमो जन्मादिसंबन्धबन्धविध्वंसेतवे ।

हरये परमानन्दबुधे परमात्मने ॥

नमस्त्रयन्तसंदोहपरसीरुहभनवे ।

गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥

छान्दोग्यानुपनिषद्भेदं व्याख्यासुर्भगवान्भाष्यकारश्चिकीर्षितग्रन्थपरिसमाप्तिप्रश्न
परिधानिदुरनिर्हरणसिद्धयर्थमोकारोच्चारलक्षणं मङ्गलाचरणं संप्रत्ययव्याख्येयस्व-
रूपं दर्शयति—ओमित्येतदिति । व्याख्यानं सयोजनं प्रतिजानीते—तस्या इति ।
ननु शारीरके भूयःसु प्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यातत्वादमुष्य भाष्यं किमिति संप्रत्या-
रभ्यते तत्राऽऽह—संक्षेपत इति । विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि संग्रहतो व्याख्या-
नमस्याः संप्रणीयते विस्तृतस्य संक्षिप्य ग्रहणे सुग्रहत्वात् इत्यर्थः । किंच न चेयं
यथापठक्रमं व्याख्याता । प्रकृते तु पठक्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते तद्युक्तमिदं
भाष्यमित्याऽऽह—ऋजुविवरणमिति । ऋजु पाठक्रमानुसारि विवरणमर्थस्फुटीक-
रणं प्रकृतोपनिषदो यस्मिन्भाष्ये तत्तथेति यावत् । अथ पठक्रममाश्रित्यापि द्वाविधं
भाष्यं प्रणीतं तत्किमनेनेत्याशङ्क्याऽऽह—अल्पाग्रन्थमिति । तथाऽपि विशिष्टाधि-
कार्यभवे कथमिदमारभ्यते तत्राऽऽह—अर्थजिज्ञासुभ्य इति । ये हि मुमुक्षवोऽस्या
विवक्षितमर्थं जिज्ञासन्ते तेभ्यो भाष्यमिदं प्रस्तूयते । तथा च विशिष्टाधिकारिसंभवे
तदारम्भः संभवति । तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवान्तरफलं तद्द्वारा कैवल्यं
परमं फलमिति भावः ।

तत्र संबन्धः । समस्तं कर्माधिगतं प्राणादिदेवताविज्ञानसहितमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्ममतिपत्तिकारणम् । केवलं च धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकमतिपत्तिकारणम् । स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां कष्टाऽधोगतिरुक्ता ।

ननु कर्मविधिशेषत्वादुपनिषदस्तद्व्याख्यानेनैव कृतव्याख्यानत्वात्पिष्टमिष्टिप्रसङ्गात्कृतं तद्भाष्येणेत्याशङ्क्य शेषशेषित्वे प्रमाणामावाप्तेवमित्याभिप्रेत्य पूर्वोत्तरकाण्डयोर्नियतपूर्वापरमात्रप्रयुक्तं संबन्धं प्रतिजानीते—तत्रेति । तस्या व्याख्येयत्वेन प्रस्तुताया उपनिषदः कर्मकाण्डेन सह संबन्धोऽभिधीयत इत्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षायां तदभिधित्तया कर्मकाण्डार्थमनुवदति—समस्तमिति । विहितं प्रतिषिद्धं च कर्म पूर्वस्मिन्काण्डे प्रतिपन्नमित्यर्थः । तत्र हि विहितं समुचितमसमुचितं चेति द्विविधमित्यङ्गीकृत्य समुचितस्य फलमनुवदति—प्राणादीति । प्राणश्चाग्निश्चेत्याद्या देवता तद्विज्ञानं तदुपासनं तेन समुचितमग्निहोत्रादि कर्माचिराद्युपलक्षिते[न] देवयानेन पथा कार्यब्रह्मप्राप्तौ कारणं न तु ब्रह्मप्राप्तौ तस्य गन्तव्यत्वाभावात्कार्यस्यैव गन्तव्यतायां बादर्थधिकरणे राद्धान्तितत्वात् । तस्मान्न समुचितं विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । तस्यैवासमुचितस्य फलमाह—केवलं चेति । विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिषिद्धस्य गतिमाह—स्वभावेति । स्वभावेन शास्त्रापेक्षामन्तरेण प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्टचेष्टारतिकास्तेषां कर्मज्ञानामावादेवयाने पितृयाणे च पश्यनधिकृतानामधोगतिस्तिर्यगवस्था क्षुद्रजन्तुलक्षणाऽपुनरावृत्तिदुर्लभा* वाक्येन ।

न चोभयोर्मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्ग आत्यन्तिकी पुरुषार्थसिद्धिरित्येतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं संसारगतित्रयहेतुमर्देन वक्तव्यमित्युपनिषदां रञ्जते ।

अन्यतरस्मिन्वाऽधिकृतानां परमः पुरुषार्थः सेत्स्यति, “शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते” इति स्मृत्या तयोर्नित्यफलत्वप्रतिपत्तेरत आह—न चोभयोरित्यादि । ननु मार्गद्वयभ्रष्टानां पुरुषार्थमावेऽपि द्वयोः पथोरन्यतरस्मिन्वा भविष्यतीति चेत्तत्र न तावदेवयानपायि निमित्ते निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः । “इमं मानवमावर्त नाऽऽवर्तन्ते” “तेषामिह न पुनरावृत्तिः” इत्यत्रेमभिहेति विशेषणादेकया यात्यनःवृत्तिः ।

* अथैतयोः पथोर्न वतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तानि भूतानि भवन्ति जायस्व भ्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमित्यनेन वाक्येनोक्तेत्यन्वयः ।

१ क. ख. “णाग्न्यादि” । २ क. ग. घ. च. “ह्यलोकप्र” । ३ ख. छ. “नुवति” । ४ ख. ग. छ. “प्र वि” । ५ क. “धमङ्गी” । ६ “णाग्न्यादी” । ७ ख. ग. छ. “तानां ग” । ८ क. छ. “तिर्दुर्ल” । ९ क. ग. “योरपि मार्ग” । १० क. “स्मिन्वाऽधि” । ११ क. “रमपु” । १२ क. “दिना । न” ।

मिति स्मृतावन वृत्तेरेतत्करुणविषयत्वात्करुणान्तरेऽप्येनावृत्तावपि विशेषणानर्थक्यान् ।
नपिपितृयोणपयि निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः । “एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त” । “अ-
न्यथाऽऽवर्तते पुनः” इति च द्रस्थलस्खलनावगमात् । तस्मान्न कर्मवशादात्यन्तिकपुरु-
षार्थप्राप्तिरित्यर्थः । एवमनूय कर्मफलं फलितं संबन्धमाह— इत्यत इति । उक्तरी-
त्या कर्म यतो न निरतिशयपुरुषार्थहेतुरतः ससाधनात्कर्मणस्तत्फलं च विरक्तस्य निर-
तिशयपुरुषार्थं काङ्क्षतस्तत्साधनं केवलमात्मज्ञानं संसारान्तर्भूतपूर्वोक्तगतिप्रयहेतुक-
र्मतद्धेतुनिराकरणेन वक्तव्यमित्यामप्रायेणोपनिषदेषाऽऽरभ्यते । न हि कर्मानुष्ठानात्पु-
रुषार्थो निरतिशयो लभ्यते । तस्य तथेहेत्यादौ क्षयिष्णुफलत्वश्रुतेः । तथा चेश्वरा-
र्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितशुभकर्मवशादुपजातशुद्धबुद्धेर्विरक्तस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनज्ञानार्थोऽ-
णमुपनिषदारम्भ इति हेतुहेतुमद्भावः संबन्ध इत्यर्थः ।

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्राऽऽत्यन्तिकी निःश्रेयसप्राप्तिः । वक्ष्यति हि—
“अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति । विपर्यये च
संस्वराद् भवति ” इति ।

ननु— मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिह्वासया ॥

इति वृद्धेरुक्तत्वात्काम्यनिषिद्धे वर्जनीये । नित्यनैमित्तिके च कृत्वा व्यवस्थितस्य
मुमुक्षोर्वर्तमानदेहपाते पुनर्देहन्तरग्रहे हेत्वभावादनायाससिद्धा ज्ञानादृतेऽपि मुक्तिरिति
कथं तादृश्येणोपनिषदारभ्यते तत्राऽह—न चेति । न हि त्वदुत्प्रेक्षितो मोक्षोपायो
विना प्रमाणं प्रकल्प्यते । न च पौरुषेयं वाक्यं मूलप्रमाणमन्तरेण प्रमाणम् । न चात्र
श्रुतिस्मृती प्रत्यक्षादि वा मूलमालोच्यते । संभवति च यथावर्णितचरितस्यापि कर्म-
शेषवशाद्देहान्तरं न चैकभविकः कर्माशयः । तद्य इह रमणीयचरणास्ततः शेषेणेत्या-
दिश्रुतिस्मृतिविरोधात्तरमादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति भावः । अद्वैतज्ञानविधुराणां भेद-
ज्ञानमाजां कर्मानुष्ठायिनां क्षय्यफलशालित्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति—वक्ष्यति हीति ।
अद्वैतात्मोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । ये पुनरनुपासितगुरवस्तदुपदेशशून्या यथामति
यथोक्तादद्वैतादन्यथा द्वैतमेव तत्त्वं विदन्ति ते परतन्त्राः सन्तो रागादिना कर्मानु-
तिष्ठन्तो विनाशिफलशालिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः । अद्वैतात्मज्ञानादात्यन्तिकपुरुषार्थसि-
द्धिरित्यत्रापि वाक्यशेषमनुकूलयति—विपर्यये चेति । चकारात्क्रियापदमनुकूल्यते ।
स हि विद्वान्विद्यया निरस्ताविद्यादिमलः स्वपरिज्ञानात्स्वयमेव परमात्मा भवति ।
भेदप्रतिपत्तिहेतोरुच्छिन्नत्वादित्यर्थः ।

तथा द्वैतविषयानुतामिमंभस्य बन्धनं तत्स्वरूपेण तत्पराशुग्रहणे बन्धदाह-
भावः संसारदुःखप्राप्तिश्चेत्युक्त्वाऽद्वैतात्मसत्याभिसंधस्यातत्स्वरूपेण तत्परा-
शुग्रहणे बन्धदाहभावः संसारदुःखनिवृत्तिर्मात्रमिति । अत एव न कर्मसह-
पादयद्वैतात्मदर्शनम् ।

भेदनिष्ठानां कर्मिणां पुरुषार्थे निरतिशयो न सिध्यति अद्वैतनिष्ठानां तु कर्म त्यजतां
पुमर्थः सेत्स्यतीत्यत्र व कयशेषस्य लिङ्गं दर्शयति—तथेत्यादिना । द्वैतमेव विषयस्तस्मि
न्वाचारम्भणश्रुतेरनुतेऽभिसंधा यस्याभिसंधा सत्यत्वाभिमानस्तस्य मन्धनं परमानन्दस्या-
ऽऽविर्भावराहित्यं संसारात्मकस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च । यथा वस्तुतस्तत्स्वरूपस्य माहं तत्स्व-
रेऽस्मीति मिथ्यैवाभिमान्यमानस्य परिशोधनार्थं तत्पराशुग्रहणे दाहो बन्धनं दुःखप्रा-
प्तिश्च प्रतीयते, तथैव द्वैताभिनिवेशवतोऽपीति प्रथममुक्त्वा वस्तुतोऽतत्स्वरूपस्य परैरारोपित-
तत्स्वरूपस्य परिशुशुप्तस्य तत्पराशुग्रहणे दाहाद्यभाववद्वैताभावोपलक्षिते प्रत्यगात्मानि
परमार्थसत्येऽभिमानवतो द्वैताच्च व्यावृत्तचित्तस्यानर्थध्वंसो निरतिशयानन्दविर्भावश्चेति
यथोक्तार्थानुरोधेनाग्रे श्रुतिर्वक्ष्यतीति योजना । केवलमात्मज्ञानं केवल्यहेतुस्तत्सिद्धय-
र्थमुपनिषदारम्भ इति स्वपक्षो दर्शितः । स्वयूच्यास्तु कर्मसमुच्चितमात्मज्ञानं मोक्ष-
साधनं तादृशेनोपनिषदारम्भ इत्याहुस्तान्प्रत्याह—अत एवेति । यत्कृतकं तद-
नित्यमिति व्याप्यनुगृहीतया तद्यथेहेत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्यानित्यत्वावगमाद्ब्रह्मविदा-
प्नोति परमित्यादिश्रुत्या च ज्ञानफलस्य नित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धफलत्वाध्य-
वसायादद्वैतस्याऽऽत्मनो दर्शनं नैव कर्मणा सहं भवितुमुत्सहने । न हि विरुद्धयो-
स्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः संगच्छे । तत्र समुच्चितज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भ इत्यर्थः ।

क्रियाकारकफलभेदोपमर्देन सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्येवमादि-
वाक्यजनितस्य बन्धकप्रत्ययानुपपत्तेः । कर्मविधिप्रत्यय इति चेत् । न ।
कर्तृभोक्तृस्वभावविज्ञानवतस्तज्जनितकर्मफलरागद्वेषादिदोषवतश्च कर्मविधा-
नात् । अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्मविधानादद्वैतज्ञानवतोऽपि कर्मेति चेत् ।
न । कर्माधिकृतविषयस्य कर्तृभोक्त्रादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य सदेकमेवा-
द्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्यनेनोपमर्दितत्वात् । तस्मादधिद्यादिदोषवत एव
कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः । अत एव हि वक्ष्यति—“सर्व एते
पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ” इति ।

किंचाद्वैतात्मज्ञानं स्वसाध्यासिद्धयर्थं वा कर्मापेक्षते स्वबाधकविधूननार्थं वा । नाऽऽ-
द्यः । तस्यासाध्यफलत्वादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह—क्रियेति । वाक्यजनित-

स्याद्वैतात्मज्ञानस्येति शेषः । तस्य बाधकाभावेन तत्परिहारार्थं सहकार्यपेक्षा नारती-
त्यर्थः । बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धमाशङ्कते— कर्मेति । तद्विषयो विधिप्रत्ययो
यजेतेत्यादिविधिजननः कर्तव्यताबोधः । स चाऽऽत्मनि कर्तृत्वादिकमाकारसमक-
र्मात्मात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः । कस्यायं कर्मविधिरज्ञस्य विदुषो वेति वि-
दुष्याऽऽद्यं प्रत्याह— नेत्यादिना । कर्त्राद्याकारं प्रमाणनिरपेक्षप्रकृतिप्रसृतं मिथ्या-
ज्ञानं तद्वतस्तेन मिथ्याज्ञानेन ज्ञानैतकर्मफलविषयो रागादिदोषस्तद्वतश्च कर्म विधी-
यते । न हि कर्ताऽहमित्यादिमिथ्याविषयो रागदेश्चाभावे कर्म विधातुं शक्यम् ।
“ यथाहि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ” इति स्मृतेः अतोऽज्ञस्य कर्मविधि-
पक्षे न तत्प्रत्ययो बाधकः प्रत्यभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते— अधिगतेति ।
अधीतृस्वाध्यायो हि वैदिके कर्मण्याधिक्रियते । अध्ययनं चार्थावबोधफलमिति मीमां-
सकमर्त्यादा । तथा चाध्ययनवतो ज्ञातसर्ववेदार्थस्य यजेतेत्यादिना कर्मविधानादात्म-
ज्ञानस्यापि कर्माङ्गत्वं गम्यते । न चाऽऽत्मज्ञानमपबाध्यते । अवैरोधादित्यर्थः । न
तावदर्थावबोधफलमध्ययनमिति प्रामाणिकमक्षरावाप्तिफलं तदिति चाध्येतृप्रसिद्धं तत्रा-
ध्ययनविधिवशेन नाऽऽत्मज्ञानस्य कर्मविधिसंबन्धः संभवतीति परिहरति— नेति ।
किंच ममेदं कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यं प्रतिपद्य व्यवस्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्राद्या-
कारविज्ञ मस्य प्रमाणापेक्षामन्तरेण स्वभावप्राप्तस्य वाक्योत्थेन सम्प्रज्ञानेनापह्नत्वा-
त्कर्मफलविषयरागाद्ययोगात्तन्निबन्धनस्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वान्नाऽऽत्मज्ञस्य कर्मो-
पपत्तिरित्याह— कर्माधिकृतेति । अद्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलि-
तमुपसंहरति— तस्मादिति । अज्ञस्य कर्मविधिर्न स्वात्मज्ञस्येत्यत्र श्रुतिं संवादयति—
अत एवेति । एते त्रयोऽप्याश्रमिणः कर्माधिकृता इति यावत् । यथा ब्रह्मचारी
गृहस्थो वानप्रस्थश्चेत्येते कर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि कर्मी चेन्न पृथग्विक्रयेत् । पृथक्क-
रणाच्च न तस्य कर्मविधिरिति मत्वोक्तम्— ब्रह्मसंस्थ इति ।

तत्रैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते । कैवल्यसं-
निकृष्टफलानि चाद्वैतादीषद्विकृतब्रह्मविषयाणि “ मनोमयः प्राणवरीरः ”
इत्यादीनि कर्मसमृद्धिफलानि च कर्माङ्गसंबन्धीनि । रहस्यसामान्यान्म-
नोवृत्तिसामान्याश्च यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं तथाऽन्योन्यपुपासनानि
मनोवृत्तिरुशणीत्यस्ति हि सामान्यम् । कस्तर्ह्यद्वैतज्ञानस्योपासनानां च
विशेषः । उच्यते । स्वाभाविकस्याऽऽत्मन्यक्रियेऽध्यारोपितस्य कर्मादिका-
रकक्रियाफलभेदविज्ञानस्य निवर्तकमद्वैतविज्ञानम् । रज्ज्वादाविव सर्पाद्य-

ध्यारोपलक्षणज्ञानस्य रज्ज्वादिस्वरूपनिश्चयः प्रकाशनिमित्तः । उपसर्ग-
तु यथाशास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तस्मिन्समानचित्तवृत्तिसत्ता-
नैकरणं तद्विलक्षणप्रत्ययानन्तरितामिति विशेषः ।

यदि समुच्चयासंभवात्कैवल्यमेवाऽऽत्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति तादर्थ्येनोपनिष-
दारभ्यते हन्त किमित्यस्यामुपनिषदि त्रिविधान्युपासनान्युपन्यस्यन्ते तत्राऽऽह-
तत्रेति । उक्त्या रत्योपनिषदारम्भे सतीति यावत् । स यो वायुं दिशं कर्त्तुं वेद-
नं पुत्रोदं रोदतीत्यादीन्यभ्युदयफलान्युपासनानि । कैवल्येन संनिष्कृष्टकृत्त्वं नाम
क्रममुक्तिफलत्वम् । अद्वैतान्निप्रपञ्चादीषद्विकृतं सगुणं ब्रह्म । कर्मसमृद्धिफलानि
कर्मफलगतातिशयफलान्युद्देशाद्युपासनानित्यर्थः । आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपास-
नोपन्यासे हेतुमाह—रहोयेति । उपनिषत्पदवेदनीयत्वस्याऽऽत्मविद्यायामुपासनेषु
चाविशेषादित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमुद्भाव्य विभजते—मनोवृत्तित्यादिना ।
आत्मज्ञानस्योपासनानां च यथोक्तं सामान्यमिष्यते चेत्तर्हि फलतोऽपि विशेषो न
स्यादिति मन्वानः शङ्कते—कस्तर्हीति । फलतो विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यत
इति । तत्र प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाभ्यो विशेषमादर्शयति—स्वाभाविकस्येति ।
प्रत्यगोत्मनि क्रियाकारकफलविभागविकले कूटस्थे स्वभावशब्दिताविद्याकृतमध्यारो-
पितं कर्माद्याकारवैज्ञानम् । तस्याद्वितीयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं निवर्त-
कम् । यथा रज्ज्वादावेधिष्ठाने सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रकाशादिका-
रणप्रसूतो रज्ज्वाद्यधिष्ठानस्वरूपनिश्चयो निवर्तकस्तथेत्यर्थः । संप्रत्युपसनानामद्वैत-
ज्ञानाद्विशेषं दर्शयति—उपसानं त्विति । शास्त्रं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि, किञ्चि-
दालम्बनं मनःप्रभृति विवक्षितम् । समानजातीयप्रत्ययसंतानकरणं विच्छिद्य विच्छिद्ये
ध्यायिनेऽपि सिध्यतीति विशिनष्टि—तद्विलक्षणोति । आत्मज्ञानस्योपासनानां
च वान्तरविशेषमुपसंहरति—इति विशेष इति ।

तान्येतान्युपासनानि सत्त्वशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञा-
नोपकारकाण्यालम्बनविषयत्वात्सुसाध्यानि चेति पूर्वमुपन्यस्यन्ते । तत्र
कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेनोपासन एव दुःखं चेतःसमर्पणं
कर्तुमिति कर्माङ्गविषयमेव तावदादावुपासनमुपन्यस्यते ।

(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदेशसंभवेऽपि विद्यैव प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्य-
तामुपासनानि पुनरप्रधानत्वात्पाश्चात्त्येन वाच्यानीत्याशङ्क्याऽऽह—तानीति । उपास-
नानामीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितानित्यादिकर्मवाचित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्कार्याच्च

कारणस्य प्राथम्यप्रासिद्धेः साकारवस्तुविषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च मन्दानां सहसा तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरादावुपदेशः संभवतीत्यर्थः । तथाऽपि बहुविधेषूपसनेषु किमित्यङ्गाव-
बद्धमेवोपासनं प्रथममुच्यते तत्राऽह—उब्रेति । प्राकृते पुरुषे कर्माभ्यासस्यानादि-
वासनया दृढीकृतत्वादभ्यस्ततत्तत्कर्मत्यागेऽतत्संबन्धिनि केवलोपासने चेतसः समर्पणं
दुःखं कर्तुमित्यङ्गावबद्धमेव तावदुपासनमुच्यते । एवमादावुक्त्वा पुनरुपासनान्तराणि
क्रमेण वक्तव्यानीत्यर्थः ।

(अथोपनिषत्) ।

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्युद्गायति
तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं
नेदिष्ठम् । तस्मिन्नेह प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः ।
तदिहेतिपरं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्वावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते ।
तथा चार्चादिवत्परस्याऽऽत्मनः प्रतीकं संपद्यते । एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन
च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम् । जपकर्मस्वाध्या-
याद्यन्तेषु च बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धपस्य श्रेष्ठ्यम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णा-
त्मकमुद्गीथमवत्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्माङ्गावयवभूत ओं
कारे परमात्मप्रतीके दृढमैकग्रहणं मतिं संतनुयात् । स्वयमेव श्रुतिरौ-
कारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—ओमिति ह्युद्गाय[ती]ति । ओमित्यारम्भ
हि यस्मादुद्गायत्यत उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः । तस्योपव्याख्यानं तस्य क्षर-
स्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवंविधेत्येवंफलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम् ।
प्रवर्तत इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

काण्डद्वयस्य नियतपौर्वापर्यप्रयुक्तसंबन्धमुपनिषत्तात्पर्यं चोक्त्वा प्रत्यक्षरं व्याख्या-
तुकामः प्रतीकमादत्ते—ओमित्येतदक्षरमिति । तत्र प्रथममोकारस्याभिधायकत्वप-
क्षमेवावलम्ब्यते—परमात्मन इति । अभिधानान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति—नेदिष्ठमिति ।
निकटतममतिशयेन प्रियमिति यावत् । ओंकारस्य नेदिष्ठत्वं समर्थयते—तस्मिन्निति ।
ओंकारस्यान्यत्र परमात्मनः मत्वेऽपि प्रकृते किं विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—तदिहे-
ति । प्रकृते हि व क्ये तशोमेने पदमितिशब्दशिरःकं प्रयुक्तमिति शब्दसामर्थ्यादेव
वाचकत्वाद्वावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रमुपास्यं गम्यते । यत्र हीतिपरः प्रयोगो न
तत्राभिधेयविवक्षाऽस्ति यथा गौरित्ययमाहेति । तथा च त्रेतिपरत्वादोकारस्य स्वरू-
पमात्रमुपास्यं विवक्षितमित्यर्थः । तयोपास्यत्वार्थं श्रेष्ठ्यं साधयति—तथा चेति ।

इतिपरप्रयोगवशादमिवायकत्वाभावे सत्यर्चाशब्दितप्रतिमाया भगवत्प्रतीकत्ववर्द्धोका-
रस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन श्रेष्ठत्वादुपास्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । तृतीयं श्रेष्ठं सप्रमा-
णकं निगमयति—एवमिति । सर्ववेदान्तेष्वेतदालम्बनं परमित्यादिषु । किंच नास्य
श्रेष्ठं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह—जपेति । गायत्र्यादिजपे यज्ञादौ कर्मणि
स्वाध्यायस्याऽऽदावन्ते चोकारस्य प्रयोगो दृश्यते ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्वतन्त्रोक्तं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥ इति स्मृतेः ।

ओमिति ब्रह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः । ओमितीत्ययं मागो व्याख्यातः
संप्रत्येतदक्षरमित्यस्यार्थमाह—अत इति । श्रेष्ठत्वमुपास्यत्वार्थमनुकृष्यते । व्याप्तेश्च
समञ्जसमिति न्यायेन विशेषणस्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य रूढियोगमपहरतीति न्यायेनाक्षरश-
ब्दस्य प्रकरणमनुसृत्य प्रसिद्धमर्थमाह—वर्णात्मकमिति । ग्रामो दम्बः पटो दम्ब
इतिवदेकदेशे समुदायविषयं पदं प्रवृत्तमित्याह—उद्गीथेति । उपार्तिं विभजते—
कमेति । उद्गीथावयवत्वादोकरे तच्छब्दप्रवृत्तिरित्युक्तत्वादनन्तरवाक्यमकिञ्चित्कर-
मित्याशङ्क्य श्रुत्युक्तो योऽस्मदुक्तो हेतुस्तेन स्फुटी क्रियते ततश्चोत्कृष्यास्वाभिर्द-
र्शित इत्यभिप्रेत्याऽऽह—स्वयमेवेति । ओमित्येतदक्षरमित्यब्रूपासनोत्पात्तिविधि-
रुक्तः । संप्रति गुणं विवक्षुर्वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे—स्येति । एवमुपासनमिति ।
रसनमत्वमाप्तिः समृद्धिरित्येवंगुणकमुपासनं यस्याक्षरस्य तत्तथेत्यर्थः । एवं विभू-
तीति । परमः परार्थस्तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत इत्याद्या विभूतिः स्तुतिर्यस्य तत्त-
थेति यावत् । एवंफलमिति । आपयिता ह वै कामानामित्यादि फलं यस्योपास्य-
साक्षात्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः । गोदोहनवदाश्रित्य विधानादधिकृताधिकारमिदमु-
पासनं तथाऽपि पृथगेव । पृथग्व्यतिबन्धः फलमिति न्यायेन फलवत्फलं याजमानमु-
द्गातुर्यजमानेन कर्मार्थं क्रीतवः तत्कर्तृकस्योपासनस्यापि यजमानस्य स्वामिनः फलमिति
वचनमादिशब्दार्थः । वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वेनाऽऽन्वयं वारयति—प्रवर्तत इति ॥१॥

एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः ।

अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य

वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न

उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽप्सु द्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽप्परिणामत्वात्पुरुषस्य । तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः । पुरुषावयवानां हि वाक्सारिष्ठा । अतो वाक्पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या अपि वाच ऋग्रमः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् । तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोकारः सारतरः ॥ २ ॥

तदेवोपव्याख्यानमनुवर्तयन्नोकारस्य रसतमत्वं गुणं विधातुं पातनिकां करोति — एषामिति । गतिरित्युत्पत्तिकारणत्वं परायणमिति स्थितिहेतुत्वमवष्टम्भ इति प्रलयनिदानत्वमुच्यत इति भेदः । वैपरीत्येन वाऽमूनि पदानि नेयानि । अथां पृथिवी-रसत्वं साधयति—अप्सु हीति । अस्यार्थस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं द्योतयितुं हिशब्दः । ओषधीनामपः प्रति करणत्वाभावात्कथं तत्र रसशब्दस्तत्राऽऽह—अप्परिणामत्वादिति । कारणपरतया पूर्वत्र व्याख्यातोऽपि रसशब्दो गोरस इतिवदुत्तरत्र कार्यपरतया व्याख्येय इत्यर्थः । कथमोषधीनां पुरुषो रसः । न हि ताभिरसौ क्रियते तत्राऽऽह—अभेति । पुरुषरसत्वं वाचः समर्थयते—पुरुषेति । वाग्निहीनं हि प्रतिपुरुषान्तरं विनिन्दन्ति । अतो वाचः सारतमत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । तस्याः सारिष्ठत्वप्रसिद्धिरतःशब्दार्थः । वाङ्निर्वर्त्यत्वाद्वचस्तद्रसत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—सारतरेति । ऋचः सकाशादपि तदध्युक्तं साम गीयमानं वक्तृश्रोत्रोः सुखकरमिति मन्त्राऽऽह—सारतरमिति । उद्गीशब्दं चावयवे प्रकरणान्नियमयति—प्रकृतत्वादिति । न हि सामानोक्तं फलाय भवतीति मन्वानो ब्रूते—सारसर इति ॥ २ ॥

स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो

यदुद्गीथः ॥ ३ ॥

एवं स एष उद्गीथाख्य ऐकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः । परमः परमात्मप्रतीकत्वात् । परार्थोऽर्थ स्थानं परं च तदर्थं च परार्थं तदर्हतीति परार्थः परमात्मस्थानार्हः परमात्मबहुपास्यत्वादित्यभिप्रायः । अष्टमः पृथिव्यादिरससंख्यायां यदुद्गीथो य उद्गीथः ॥ ३ ॥

यदर्थं पृथिव्यादीनां रसत्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयति—एवमिति । रसतमत्वगुणकर्मोकारमुपास्यत्वाय विशेषणाभ्यां मही करोति—परम इति । तस्य परमात्मस्था-

नयोग्यत्वं समर्थयते-परमात्मवादिति । यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसंधीयते तथाऽ-
स्यापि तदात्मनाऽनुसंधेयत्वाद्विष्णुबुद्ध्यालम्बनार्हप्रतिमावदयमपि परमात्मबुद्ध्याल-
म्बनयोग्यो भवतीत्यर्थः । ॐकारात्पराचीनो रसो नास्तीति तदीयरसतमैत्वस्फुटीक-
रणार्थं परिगणनातः सिद्धमष्टमत्वमनुवदति—अष्टम इति ननु भूतान्यारम्य नव-
मत्वे प्रतीयमाने कथमोकारस्याष्टमत्वं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह-पृथिव्यादीति । स एष
इत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं यदुद्गीय इत्येतद्व्याचष्टे-य इति । पूर्वदुद्गीयशब्दोऽवयवपरो
नेतव्यः ॥ ३ ॥

कतमा कतमर्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम

उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥

वाच ऋग्रस इत्युक्तम् । कतमा सर्कतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः ।
कतमा कतमेति वीप्साऽऽदरार्थः । ननु “वा बहूनां जातिपरिमश्रो डतमचू” ।
न ह्यत्र ऋग्रजातिबहुत्वं कथं डतमचूप्रयोगः । नेष दोषः । जातो परिमश्रो
जातिपरिमश्र इत्येतस्मिन्विग्रहे जातावृग्व्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु जातेः
परिमश्र इति विगृह्यते । ननु जातेः परिमश्र इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ
इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिमश्र इत्यत्र तु न युज्यते । तत्रापि कठा-
दिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिमश्र इत्यदोषः । यदि जातेः परिमश्रः
स्यात्कतमा कतमर्गित्यादावुपसंख्यानं कर्तव्यं स्याद्विमृष्टं भवति विमर्शः
कृतो भवति ॥ ४ ॥

अथ गुणान्तरविधानार्थं प्रश्नमवतारयन्वृत्तमनुवदति—वाच इति । ऋचः साम
रसः साम उद्गीथो रस इति चोक्तमिति द्रष्टव्यम् । इदानीमृगादिजातिं जिज्ञासमानः
पृच्छति—कतमेति । वीप्सात्रयं प्रश्ने तत्तज्जातिज्ञाने श्रद्धातिरेकं दर्शयितुमित्याह—
कतमा कतमेति । प्रश्नत्रयमाक्षिपति—नन्विदिति । अनेकजात्यवच्छिन्नानां मध्ये
यदैकस्या जातेर्निर्धारणार्थः परिमश्रो भवति तदा तस्मिन्विषये विकल्पेन डतमच-
त्ययः स्यात् । यथा बहूनां कठादीनां मध्ये कठजातिनिर्णयार्थं कतमे कठा इति प्रश्नो
दृश्यते तथाऽन्यत्रापीति सूत्रार्थः । बहूनामेकस्या निर्धारणे डतमजिविधानेऽपि प्रकृते
प्रश्नत्रये काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अत्रेत्यध्यापकाध्येतृव्यवहार-
भूमिरुक्ता । ऋग्रजातिग्रहणं सामजातेरुद्गीथजातेश्चोपलक्ष्यम् । तद्वहुत्वाभावेऽपि

१ ख. अ. ‘मत्वं स्फु’ । २ ख. छ. ज. यदुद्गी’ । ३ क. ग. ‘मच्चप्रत्ययः । नै’ । च. ‘मच्चप्र-
त्ययप्रयोगः । नै’ । ४ ख. घ. छ. ‘त्येवं विप्र’ । ५ घ. ड. च. ‘पत्तिर्न तु’ । ६ ख. घ. इत्येत-
स्मि’ । ७ ख. ग. घ. ड. ‘नम् । तत्रा’ । ८ च. ‘ति ॥ ४ ॥ विमर्श’ । ९ ख. ग. छ. ज. ‘नुदवति’ ।
१० क. ग. ननु वेति । ११ ग. ‘यार्थः क’ । १२ ख. छ. ज. ‘ऋग्रजाति’ ।

किं निश्चित्यते तत्राऽऽह—कथमिति । ऋगादिजातयो यदि भूयस्यः स्युस्तदा तासां मध्ये कतमगजातिः कतमा सामजातिर्वा कतमा वाङ्मोयजातिरत्र विवक्षितेति प्रश्नो युज्यते । न चास्ति तत्र जातिबहुत्वं प्रमाणाभावादतोऽनुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः । प्रश्नानुपपत्तिं दूषयति—नैष दोष इति । बहूनां तत्तज्जात्यवच्छिन्नानां संनिधाने जातौ सत्यां व्यक्त्यबहुत्वसंभवात्तदन्यतमनिर्धारणार्थपरिप्रेक्षे विकल्पेन उतमजिति सूत्रार्थाङ्गीकारादृगादिजातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्कतमा तद्व्यक्तिर्वाच ऋग्रस इत्यादौ विवक्षितेति प्रश्नपर्यवसानादुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः । यत्तु विग्रहानन्तरं गृहीत्वा प्रश्नानुपपत्तिरित्युक्तं तत्राऽऽह—न त्विति । तत्र चानुपपत्तिं यदि जातेरित्यत्र व्यक्तीं कारिष्यति । अगमादिष्टविग्रहापरिग्रहे वृत्तिकारीयमुदाहरणं विरुध्यते । कठशब्दस्य व्यक्त्यविशेषत्वाभावादिति शङ्कते—नन्विति । उदाहरणेऽपि सत्यां कठजातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्तदन्यतमनिर्धारणामिप्रायेण परिप्रेक्षे उतमजित्यङ्गीकारात्त परोक्तोदाहरणविरोधोऽस्मत्पक्षेऽस्तीति परिहरति—तत्रापीति । ननु द्विधाऽपि विग्रहोपपत्तौ किमिति त्वदिष्टो विग्रहो नियम्यते तत्राऽऽह—यदीति । त्वदिष्टविग्रहपरिग्रहश्चेदृगादिजातेरेकत्वात्प्रत्येकं बहुत्वायोगाद्वा बहूनामित्यादिसूत्रेण कतमर्कतमत्सामेत्युदाहरणं न सिध्येत् । तथा च तत्सिद्धयर्थं पृथग्विधानं प्रसज्येत । न हि वैदिकमुदाहरणं प्रमत्तगीतमिव हातुं शक्यम् । तस्मादृगादिव्यक्तिरेवात्र पण्डुं युक्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वागेवकर्पाणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः । तद्वा एत-

न्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्चर्च सामं च ॥ ५ ॥

विमर्शे हि कृते साति प्रतिवचनोक्तिरुपपन्ना वागेवकर्पाणः सामेति । वागृचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्वस्माद्वाक्यान्तरत्वादाप्तिगुणसिद्धय ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति । वाक्प्राणावृत्तसामयोनी इति वागेवकर्पाणः सामेत्युच्यते । यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्वासामृचां सर्वेषां च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्ववर्सांमावरोधे चवर्सामसाध्यानां च सर्वकर्मणामवरोधः कृतः स्यात् । तदवरोधे च सर्वे कामा अवरुद्धाः स्युः । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याशङ्का निवर्त्यते । तद्वा एतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किं तन्मिथुनमित्याह यद्वाक्च प्राणश्च सर्वऋक्सामकारणभूतौ मिथुनम् । ऋक्च साम चेति ऋक्सामकारणवृत्तसामशब्दोक्तावित्यर्थः । न तु स्वतन्त्रमृक्च सामं च मिथुनम् । अन्यथा

१ ख. छ. ज. 'तिः सा' । २ क. 'थक्सूत्रविधा' । ३ ख. 'म चेति ॥ ५ ॥ ४ ख. घ. क. च. साम । वा' । ५ ख. 'द्वये वा' । ६ ख. घ. इ. 'नं क' । ७ च. 'रणभूताव' । ८ ख. तु स्वातन्त्र्येणकच' । ९ घ. इ. च 'तन्त्रे ऋक्च' ।

हि वाक्च प्राणश्चेत्येकं मिथुनमृक्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याता
म् । तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्माद्वचना-
मयोऽन्योर्वाक्प्राणयोरैव मिथुनत्वम् ॥ ५ ॥

किमिति यथोक्तरीत्या विमृश्यते । विवक्षितमृगादेस्वरूपमेवाऽऽदावुपन्यस्यतां ला-
घवादित्याशङ्क्य ऽऽह— विमर्शं ह्येति । शिष्यभूतया श्रुत्या चोदिते सैवाऽऽचार्य-
भूता परिहरति—वागेवेति । नन्वाद्ये प्रतिवचने वागृचोरेकत्वावगमादौकारस्य रस-
तमवाक्योपादिष्टमष्टमत्वं व्याहन्येतेत्याशङ्क्या ऽऽह—वागृचोरेति । कथं पुनरस-
तमवाक्यादिदं प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्यं मिथ्यतेऽर्थाधिक्याभावात्तत्राऽऽह—अस्तीति ।
पूर्वं हि वाक्यमौकारस्य रसतमत्वं विदधाति । इदं तु तस्यैवाऽऽसिगुणं विधत्ते । तथा
च तादृग्गुणविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यान्तरत्वादेतद्वाक्यवशादष्टमत्वाभावेऽपि पूर्ववाक्या-
दौकारस्याष्टमत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तथाऽपि कथमृगादिजातीये पृष्ठे वागेवर्गित्यादि-
प्रतिवचनमुच्यते तद्व्यक्तिविशेषवचनमेव प्रश्नानुसारीत्याशङ्क्या ऽऽह—वाक्प्राणा-
विति । वागृचो यानिस्ताम्रवर्तकत्वात् । प्राणश्च साम्नो हेतुबलेन हि गीतिरुत्पाद्यते ।
तथैव वागेवेत्यादिना कार्यकारणयोरभेदोपदेशादृङ्मात्रं साममात्रं वा तत्तत्कारणा-
त्मकं प्रतीयते । तेन पूर्वत्रापि व्यक्तिरविवक्षिता । प्रश्नप्रतिवचनयोरैकार्थत्वात् । न
चैवमृगादिजातेरेकत्वं कुतमच्चप्रत्ययानुपपत्तिस्तत्तज्जात्यवाच्छत्रानामृक्सामोद्गोथानां सं-
निधावृगादिजातेरेकस्या निर्धारणार्थं परिप्रश्ने तत्प्रयोगसंभवाद्गृगादिषु प्रत्येकं भेदविव-
क्षया षष्ठीसमासे दूषणमुक्तम् । तत्र प्रत्येकमेकत्वमुपेत्योक्तरीत्या षष्ठीसमासे तु न
किञ्चिद्दुष्यतीति भावः । ऋगात्मिकाया वाचः सामात्मकस्य प्राणस्य ग्रहणे फलितं
दर्शयन्नक्तमेव व्यक्ती करोति—यथाक्रममिति । ऋक्साममात्रावरोधेऽपि मिध्यती-
त्याशङ्क्या ऽऽह—सर्वेति । तथाऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह—सर्वे कामा इति ।
उक्तप्रक्रियया सर्वकामावाप्तिहेतुरौकारो विवक्षितासिगुणकः सिध्यतीत्यर्थः । तृतीये
वचने तात्पर्यमाह—ओमित्येतदिति । अत्रापि पूर्ववज्जातिगृहीतौ तद्व्यक्तित्वेन
भक्तिरेवोक्तेति शङ्कां निरासितुमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणम् । तथा चोद्गीयस्तद-
वयवो विशेषणात्प्रकरणाच्चेत्यर्थः । पारम्पर्येण वाक्प्राणयोः सर्वकामसंबन्धादुद्गीथ-
स्यापि तथाभूतवागादिसंबन्धादस्ति सर्वकामसंबन्ध इत्युक्तम् । इदानीमौकारस्य वा-
क्प्राणद्वारा सर्वकामसंबन्धे हेत्वन्तरमाह—तद्वा इति । तदेतत्पदयोरक्षरविषयत्वं व्याव-
र्त्य वक्ष्यमाणविषयत्वं दर्शयति—मिथुनमिति । वेशब्दो मिथुनप्रसिद्धचर्थः । वाक्च प्रा-
णश्चेति यदुभयमुपलभ्यते तदेतन्मिथुनमिति यो ननामङ्गीकृत्य वाक्यार्थमाह—ऋक्साम-

मेति । वाक्प्राणयोर्ऋक्सामकारणत्वमुत्तरवाक्येन (ण) स्पष्टयति — ऋक्वेति । यथा-
वाक्प्राणौ मिथुनमेवमृक्सामे च स्वातन्त्र्येण मिथुनं निर्देशसामान्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
न स्थिति । विपक्षे दोषमाह—अन्यथेति । इष्टमेव मिथुनद्वयमिति चेन्नत्याह—तथा
चेति । ननु मिथुनयोरनुगतं मिथुनत्वमादायैकवचनमुपपत्स्यतं चेन्नत्याह—तस्मादिति ।
उपक्रममङ्गलं स्वतन्त्रमिथुनद्वयमस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै
मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य
कामम् ॥ ६ ॥

तदेतदेवंछक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्वकामावाप्तिगु-
णविशिष्टं मिथुनमोकारे संसृष्टं विद्यत इत्योकारस्य सर्वकामावाप्तिगुणवत्त्वं
प्रसिद्धम् । वाङ्मयत्वमोकारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वं च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथु-
नस्य कामापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके मिथुनौ मि-
थुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतो ग्राम्यधर्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽ-
पयतः प्रापयतोऽन्योन्यस्येतरतरस्य तौ कामम् । तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन
मिथुनेन सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोकारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

भवतु वाक्प्राणारूयमृक्सामात्मकवाक्प्राणरूपम् । ओकारमिथुनयोः संसर्गे किं
फलतीत्याह—एवमिति । कथा पुनर्विधया मिथुनेन संसृष्टत्वमक्षरस्य संत्स्यतीत्य-
त्राऽऽह—वाङ्मयत्वमिति । यत्तु सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनामित्युक्तं तदुपपा-
दयति—मिथुनस्येति । प्रसिद्धमिति । तादृगर्थो यथोक्ताक्षरस्य सर्वकामापयि-
तृत्वे दृष्टान्तः सन्नुच्यतेऽनन्तरवाक्येन (ण) त्यर्थः । दृष्टान्तमेव विवृणाति—
यथेत्यादिना । मिथुनद्वयं नास्तित्युक्तत्वात्कथं मिथुनाविति द्विवचनं तत्राऽऽह—
मिथुनावयवाविति । ग्राम्यधर्मतया तथाविधव्यापारतयेति यावत् । वैशब्दोऽवधा-
रणे । विवक्षितं दार्ष्टान्तिकमाचष्टे—तथेति ॥ ६ ॥

तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्मा भवतीत्याह—

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वा-
नक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवमाप्तिगुण
बहुङ्गीथमुपास्ते तस्यैतद्योक्तं फलमित्यर्थः । “ तं यथा यथोपासते तदेव
भवति ” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

एवमोकारमाप्तिगुणविशिष्टं शिष्टा तदुपासनाफलं कथयति—तदुपासकोऽपीति ।
तद्धर्मैत्युपासकस्याऽऽप्तिगुणवशिष्टचोक्तिः । आप्तेति वक्तव्ये कथमापयितेत्युक्तं तत्राऽऽ-
ह—यजमानस्येति । निपातौ त्ववधारणार्थौ । उद्गीथं तदवयवभूतमिति यावत् ।
आप्तिगुणवदोकारोपासनात्कथमुपासिता तदुपासो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—तमिति ॥ ७ ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव
। इहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्थयिता ह वै
। कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमु-
पास्ते ॥ ८ ॥

समृद्धिगुणवांश्चोकारः । कथम्—तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनु-
ज्ञाऽक्षरं च तत् । अनुज्ञाऽनुमतिरोकार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह श्रुतिरेव ।
यद्धि किंच यत्किंच लोके ज्ञानं धनं वाऽनुजानाति विद्वान्धनी वा तत्रानु-
मतिं कुर्वन्मोमित्येव तदाह । तथा च वेदे—“त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच”
इत्यादि । तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामीत्युक्तं मोमित्याह । अतः
एषा उ एवैषैव समृद्धिर्यदनुज्ञा याऽनुज्ञा सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः ।
समृद्धो मोमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोकार इत्यर्थः । समृद्धि-
गुणोपासकत्वात्तद्धर्मा सन्समर्थयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य
एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

उत्तरग्रन्थस्य गुणान्तरविधाने तात्पर्यं दर्शयति—समृद्धीति । तस्य समृ-
द्धिगुणवत्त्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य परिहरति—स्वयमित्यादिना । तदेतत्पदयो-
रोकाररूपमक्षरं विषयत्वेन निर्दिशति—प्रकृतमिति । तस्य स्मृत्यर्थो वैशब्दः ।
अनुज्ञाक्षरमित्येतद्विगृह्य विवाक्षितेनार्थेन घटयति—अनुज्ञा चेति । तस्यानुज्ञात्वे
प्रश्नपूर्वकं प्रसिद्धिमुपन्यस्यति—कथामिति । तत्रेति ज्ञानधनयोरुक्तिस्तदित्यनुमन्तव्यं
साधारण्येनोच्यते । ओकारस्यानुज्ञाक्षरत्वे लोकप्रसिद्धिर्वेदप्रसिद्धिं समुच्चिनोति—तथा
चेति । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति शक्यत्वेन पृष्टे त्रयस्त्रिंशदिति याज्ञवल्क्येन प्रत्युक्ते-

सत्योमिति शाकल्योऽनुज्ञां कृतवान् । पुनश्च कथ्येवेति प्रश्ने षडिति प्रतिवचने सत्यो-
मिति होवाचेत्यादि वाक्यं बृहदारण्यके यथोक्तार्थानुसारि प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्धे
किंचेत्यादावुक्तां लोकप्रसिद्धिमेव प्रकटयति—तथा च लोकेऽपीति । ओंकारस्य
लोकवेदप्रसिद्धिर्ग्रामानुज्ञात्वेऽपि कथं समृद्धिगुणरुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अथ
इति । उशब्दोऽप्यर्थः समृद्धिशब्दादुपरि संबध्यते । तस्याः समृद्धिमूलत्वं सावयति—
समृद्धो हीति । अनुज्ञायाः समृद्धिं प्रति कारणत्वेन समृद्धित्वे सत्योकारस्यापि
तदात्मकस्य समृद्धिगुणवत्त्वं सिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति । समर्थयितेत्या-
दिफलवाक्यं प्रत्याह—समृद्धीति । अस्मिन्वाक्ये समर्थयितेत्यादिपदजन्यमापयिते-
त्यादिपूर्ववद्व्यख्येयमित्याह—इत्यादि पूर्ववदिति ॥ ८ ॥

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति
शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना
रसेन ॥ ९ ॥

अथेदानीमक्षरं स्तौत्युपास्यत्वात्प्ररोचनार्थम् । कथं, तेनाक्षरेण प्रकृतेने-
यमृगवेदादिलक्षणा त्रयी विद्या त्रयीविद्याविहितं कर्मेत्यर्थः । न हि त्रयी
विद्येवाऽऽश्रावणादिभिर्वर्तते कर्म तु तथा प्रवर्तत इति प्रसिद्धम् । कथमोमि-
त्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च समयाग इति गम्यते ।
तच्च कर्मेतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्मप्रतीकं हि तत् । तदप-
चितिः परमात्मन एव सा । “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः”
इति स्मृतेः । महिम्ना रसेन किंचैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्वि-
ग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः । तथैतस्यैवाक्षरस्य रसेन ब्रीहियवादिरसनिर्वृत्तेन
हविषेत्यर्थः । यागहोमाद्यक्षरेण क्रियते । तच्चाऽऽदित्यमुपतिष्ठते । ततो
वृष्ट्यादिक्रमेण प्राणोऽभं च जायते । प्राणैरन्नेन च यज्ञस्तायते । अतः
उच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रसेनेति ॥ ९ ॥

ओंकारस्य गुणत्रयवतः सकृदुपासनमुक्तम् । तथा वक्तव्याभावात्तेनेयमित्यादि-
वाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—अथेति । स्तुतेरानर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह—उपस्य-
त्वादिति । प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । त्रयी विद्या वर्तत
इति संबन्धः । त्रयी विद्येत्यस्योपचरितार्थत्वं कथयति—त्रयी विद्येति । किमिति
श्रुतं त्यक्त्वा व्याख्यायते तत्राऽऽह—न हीति । तस्याः स्वरूपलभस्यानादित्वेन
हेत्वनपक्षेत्वादित्यर्थः । कर्माणि कथमाश्रावणादिभिरात्मानं लभते तत्राऽऽह—कर्म

स्थिति । प्रसिद्धिमेव प्रश्रयति—कथमित्यादिना । अध्वर्यवहौत्रैद्वात्राऽमाहास्य
दर्शपूर्णमासादिष्वसंभवादग्निष्टोमादिषु च संभवात्तत्रियसम हाराल्लिङ्गादौकारेण प्रवर्त-
मानं प्रयीविहितं कर्म सोमयाग इति प्रतिपातीत्याह—लिङ्गञ्चेति । स्वत्यनोक्तं
कर्मेति न्यायादौकारेण वैदिकस्य कर्मणः स्थितिरिति स्तुतिं विधाय स्तुत्यन्तरमाह—
रुञ्चेति । कथं पुनरक्षरं कर्मणा पूज्यते तत्राऽऽह—परमात्मेति । तस्य तत्प्रती-
कत्वे किं स्यादिति चेत्तदाह—तदपचितिरिति । ननु कर्मणा परमात्मा चेदाराध्यने
तर्हि तत्प्रतीकत्वादक्षरस्यापि तेनाऽऽराधनं स्यात् । न चेश्वरस्तेनाऽऽराध्यत इति
प्रमाणमस्ति तत्राऽऽह—स्वकर्मणेति । वर्णाश्रमविहितेन कर्मणेश्वरं प्रसाद्य तत्प्रसा-
दवशात्तत्फलं कर्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वादेश्वरपूजार्थं कर्मेति गम्यते । तथा च
तत्प्रतीकत्वादौकारस्य तत्पूजार्थं कर्मेति युक्तमित्यर्थः । वैदिकं कर्माक्षरपूजार्थमित्य-
क्षरं स्तुत्वा विधा[ना]न्तरेण स्तौति—किञ्चेति । यजमानादीत्यादिपदेन पत्नी गृह्यते ।
प्राणैस्त्रयीविहितं कर्म वर्तते इति संबन्धः । स्तुत्यन्तरमाह—तथेति । यथाऽक्षरविका-
रैर्यजमानादिप्राणैर्वैदिकं कर्म प्रवर्तते तथेति यावत् । हविषेत्यत्रापि पूर्ववदन्वयः ।
कथमृत्विगादिप्राणानां हविषश्चाक्षरविकारत्वमत अह—रागेति । आदिशब्दोऽनुक्त-
वैदिककर्मसंग्रहार्थः । “ तस्मादोमित्युदाहृत्य ” इत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ।

अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्यज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥

इति स्मृतिमाश्रित्याऽऽह—तथेति । वृष्ट्यदीत्यादिशब्देनाग्नस्य प्रजानां चोत्प-
त्त्युपकरणं सर्वमुच्यते । तथाऽपि कथमेतस्यैवाक्षरस्य महिम्नेत्यादि तत्राऽऽह—
प्राणैरिति ॥ ९ ॥

तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना
तु विद्या चाविद्या च यदेवं विद्यया करोति श्रद्धयो-
पनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्ष-
रस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्तव्यमिति स्थितमाक्षिपति—तेनाक्षरेणोभौ यश्चै-
तदक्षरमेवं व्याख्यातं वेद यश्च कर्ममात्रविदक्षरयाथात्म्यं न वेद तावुभौ
कुरुतः कर्म । तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यात्किं तत्राक्षरयाथात्म्य-
विज्ञानेनेति । दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसाभिज्ञेतरयोर्विरेचनम् ।
नैवम् । यस्मान्नाना तु विद्या चाविद्या च । भिन्ने हि विद्याविद्ये । तुशब्दः
पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नोकारस्य कर्माङ्गत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिसमृद्धिगुण-
वद्विज्ञानं किं तर्हि ततोऽभ्यधिकम् । तस्मात्तदङ्गाधिक्यात्फलाधिक्यं युक्त-
मित्यभिप्रायः । दृष्टं हि लोके वणिक्शबरयोः पद्मरागादिमणिविक्रये वणिजो
विज्ञानाधिक्यात्फलाधिक्यम् । तस्माद्यदेव विद्यया विज्ञानेन युक्तः सन्करो-
ति कर्म श्रद्धया श्रद्धानश्च सन्नुपनिषदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः । तदेव कर्म
वीर्यवत्तरमविद्वत्कर्मणोऽधिकफलं भवतीति । विद्वत्कर्मणो वीर्यवत्तर[त्व]वच-
नादविदुषोऽपि कर्म वीर्यवदेव भवतीत्यभिप्रायः । न चाविदुषः कर्मण्यनधि-
कारः । औषस्त्ये काण्डेऽविदुषामप्यात्विज्यदर्शनात् । रसतमाप्तिसमृद्धिगुणव-
दक्षरमित्येकमुपासनम् । मध्ये प्रयत्नान्तरादर्शनात् । अनेकैर्हि विशेषणैरने-
कधोपास्यत्वात्स्वल्वेतस्यैव प्रकृतस्योद्गीथाख्यस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भव-
ति ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अक्षरस्य स्तुत्या महीकृतत्वदुपासने सिद्धे विमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह—
तत्रेति । पूर्वस्मिन्संदर्भे स्तुतिवशादक्षरविज्ञाने कर्तव्ये तन्निष्पाद्यं कर्म तद्विज्ञानवतोऽ-
नुष्ठेयमिति स्थितं तदाक्षेप्तुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः । आक्षेपाक्षराणि व्याचष्टे—तेनेत्या-
दिना । ननु कर्मकर्तृत्वे विद्वदविदुषोर्विद्वानेव तत्फलमश्नुते नाविद्वानिति कथमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—उपोश्चेति । इतिशब्दस्त्वाक्षिपतीत्यनेन संबध्यते । कथं विद्वदविदुषोर-
विशिष्टं फलमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—दृष्टं हीति । विमतं न स्वतन्त्रफलमङ्गज्ञा-
नत्वादाज्यावेक्षणवादिति प्राप्ते प्रत्याह—नैवमिति । हेतुत्वेनावतारितं वाक्यं व्याचष्टे—
भिन्ने हीति । विद्योपासना कर्माविद्या तयोर्भिन्नत्वं पृथक्फलवत्त्वं तन्न विद्यावैयर्थ्य-
मित्यर्थः । विद्यायाः स्वतन्त्रफलवत्त्वं नास्तीति पक्षस्य व्यावृत्तिप्रकारमेव प्रपञ्चयति—
नेत्यादिना । अङ्गज्ञानादुणवदक्षरज्ञानस्याऽऽधिक्ये फलितमाह—तस्मादिति । तदङ्गं
कर्माङ्गमुद्गीयमात्रज्ञानं तस्मादाधिक्याद्विशिष्टाक्षरज्ञानस्येति यावत् । यत्तु पुनरुक्तं
तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यादिति तत्राऽऽह—दृष्टं हीति । यत्तदङ्गज्ञानत्वादिति

तत्किमङ्गत्वे सति ज्ञानत्वं किंवाऽऽश्रित्य विहितत्वमथैतदेव ज्ञानत्वविशेषितम् ।
 नाऽऽद्यः । तन्निर्धारणनियमन्यायेनासिद्धेः । न द्वितीयो गोदोहने व्यभिचारात् । न
 तृतीयो दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वादाज्यावेक्षणस्याऽऽश्रित्य विध्युदाहणबहिर्भूतत्वाद-
 ङ्गसंबन्धज्ञानत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वे सत्यङ्गत्वोपाधेः संभवादित्यभिप्रेत्य ज्ञानाधिक्ये फला-
 धिक्यमित्यत्रानन्तरवाक्यं योजयति—तस्मादिति । विज्ञानमुद्गीथाद्यङ्गमात्रविषयमुपा-
 सनातिरिक्तं तेनेति यावत् । योगो देवतादिविषयमुपासनम् । इतिशब्दस्तदर्थसमाप्त्यर्थः ।
 तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति—विद्वदिति । नन्वर्थी समर्थो विद्वानपर्युदस्तश्च कर्मण्यधिकारी-
 स्यङ्गीकारादविदुषस्तल्लक्षणानाक्रान्तस्यानधिकारात्कथं तत्कर्म वीर्यवदिति प्रतिज्ञायते
 तत्राऽऽह—न चेति । औषस्य उषस्तिसंबन्धे मटचीहतेष्वित्यादिके तस्मिन्ग्रन्थजाते
 विद्याहीनानामपि कर्मानुष्ठानं दृश्यते प्रस्तोतर्या देवतेत्यादौ तां चेदविद्वानित्यादिलिङ्गात् ।
 तस्मादविदुषोऽपि कर्मण्यधिकारः । अधिकारिलक्षणे तु ज्ञानामावेऽपि द्रव्यादिज्ञानमात्रेण
 विशेषणसिद्धिरित्यर्थः । गुणवदक्षरज्ञानं स्वतन्त्रमित्युक्तम् । तत्तु रसनमगुणवदक्षरवि-
 षयमेकमुपासनम् । तत्र च विध्युद्देशे फलस्याश्रुतत्वेऽपि विश्वजिन्न्यायेन वा तत्क-
 र्ण्यते । आसिगुणवतः समृद्धिगुणवतश्चाक्षरस्य द्वे विज्ञाने प्रत्येकं फलश्रुतेः । तथा
 चात्र श्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवाक्षितानीत्यत आह—रसतमेति । न तावदिहो-
 पासीतेतिविधिव्यतिरेकेण मध्ये विध्यन्तरमुपलभ्यते । न चाऽऽपयिता ह वै कामानामित्या-
 दिवाक्ये फलश्रुत्या विधिरुन्नेयः । रसतमगुणवदक्षरविज्ञानविधौ फलाकाङ्क्षिण्यर्थ-
 वादस्थफलांशान्वयेनानेकगुणवदेक विज्ञानसंभवे विधिभेदकल्याणयोगाँन्नो खल्वर्थवादि-
 कफलवदनेकविशेषणकैकोपासनविषयविध्यभ्युपगमेन वाक्यैक्यसंभवे वाक्यं मेतुमुचि-
 तम् । एतेन विश्वजिन्न्यायो निरस्तः । रात्रिसत्रन्यायस्तु प्रकृताविरोधीति भावः ।
 तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्योपसंहारवाक्यं खल्वेतस्येत्यादि, तत्रैतच्छब्देन प्रकृता-
 कर्षणे कारणमाह—अनेकैरिति । रसतमाधिसमृद्धिरूपाण्यनेकानि विशेषणानि तैर्वि-
 शिष्टत्वेनाक्षरस्यानेकप्रकारेणोपास्यत्वात् । प्रकारभेदेऽप्युपासनैक्यस्य प्रागेवोक्तत्वा-
 त्प्रकृतस्यैवाक्षरतदुपव्याख्यानं यत्खलु विहितमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः) ।

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध

देवा उद्गीथमाजहूरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥

देवासुरा देवाश्चासुराश्च । देवा दीव्यतेद्योतनार्थस्य शास्त्रोद्भासिता इन्द्रि-
यवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः स्वेष्वेवासुषु विष्वग्निषयासु प्राणनक्रियासु
रमणात्स्वाभाविक्यस्तमआत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव । ह वा इति पूर्ववृत्तो-
द्भासकौ निपातौ । यत्र यस्मिन्निमित्त इतरेतरविषयापहारलक्षणे संयेतिरे ।
संपूर्वस्य यततेः संग्रामार्थत्वमिति संग्रामं कृतवन्त इत्यर्थः । शास्त्रीयप्रका-
शवृत्तयभिभवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविक्यस्तमोरूपा इन्द्रियवृत्तयोऽसुराः ।
तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योतिरात्मानो देवाः स्वाभाविकतमो-
रूपासुराभिभवनाय प्रवृत्ता इत्यन्योन्याभिभवोद्भवरूपः संग्राम इव सर्वपा-
णिषु प्रतिदेहं देवासुरसंग्रामोऽनादिकालप्रवृत्त इत्यभिप्रायः । स इह
श्रुत्याऽऽख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेकविज्ञानाय कथ्यते प्राणविशु-
द्धिविज्ञानविधिपरतया । अत उभयेऽपि देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति
प्रजापत्याः । प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः । “ पुरुष एवोक्तमयमेव
महान्प्रजापतिः ” इति श्रुत्यन्तरात् । तस्य हि शास्त्रीयाः स्वाभाविक्यश्च
करणवृत्तयो विरुद्धा अपत्यानीव तदुद्भवत्वात् । तत्तत्रोत्कर्षापकर्षलक्षण-
निमित्ते ह देवा उद्गीथमुद्गीथभक्त्युपलक्षितमौद्भात्रं कर्माऽऽजहूराहृतवन्तः ।
तस्यापि केवलस्याऽऽहरणासंभवाज्ज्योतिष्टोमाद्याहृतवन्त इत्यभिप्रायः ।
तत्किमर्थमाजहूरित्युच्यते । अनेन कर्मणेनानसुरानभिभविष्याम इत्येवम-
भिप्रायाः सन्तः ॥ १ ॥

गुणत्रयविशिष्टमुद्गीथावयवभूतमोकारारूपमक्षरं परमात्मप्रतीकं तद्वुद्ध्योपास्यमित्यु-
पदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधिदैवभेदेनाऽऽदित्यप्राणदृष्ट्योपासनं विवक्षन्क-
ण्डिकान्तरमवतारयति—देवासुरा इति । तत्राक्षराणि व्याचिरूपासुरप्रतिभाव्युदासार्य
विवक्षितं समासं दर्शयति—देवाश्चेति । देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति—देवा इति ।
दीव्यतेद्योतनार्थः । “ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-
गतिषु ” इति दर्शनात्तस्य चाजन्तस्य सति गुणे कर्तरि दधोक्तरूपसिद्धिरित्यर्थः ।
ते च द्योतका देवा रुढेरिन्द्रादयो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रेति । इत्य-
ध्यात्ममित्युपसंहारविरोधात्प्रसिद्धेरेव हेयत्वादुपासकशरीरस्थकरणावस्था देवाः सत्त्वा-

त्मकाः शास्त्रानुसारिणो देवशब्दवाच्या इत्यर्थः । तथाऽऽध्यात्ममसुरा विरोचना-
 दयः स्युरित्याशङ्क्य पूर्ववदुपसंहारविरोधमभिप्रेत्याऽऽह—असुरा इति । असुरा
 इन्द्रियवृत्तय एवेति संबन्धः । सात्त्विकेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यं तासामसुरत्वसिद्धयर्थं
 दर्शयति—तद्विपरीता इति । तासामसुरशब्दवाच्यत्वे निमित्तान्तरमाह—
 स्वेष्टेवेति । विष्वग्निषयासु विष्वञ्चो नानागतयो विषया यासां तास्विति यावत् ।
 प्राणनक्रियासु जीवनानुकूलप्राणचेष्टास्वित्यर्थः । तदेव स्फोरयति—स्वाभा-
 विक्य इति । शास्त्रापेक्षामन्तरेणैव स्वभाववशात्प्रवर्तमानत्वं स्वाभा-
 विकत्वम् । तथा च शास्त्रीयेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यममूषामतिविशदमित्यर्थः । वैप-
 रीत्यान्तरमाह—तमआत्मिका इति । कथं मिथो विषयापहारं निमित्तीकृत्य दे-
 वानामसुराणां [च] संग्रामोऽभूदित्यपेक्षायामासुरीं वृत्तिं प्रकटयति—शास्त्रीयेति ।
 दैवीं वृत्तिं प्रथयति—तथेति । देवानामुक्तासुरवैपरीत्यं स्फुटयति—शास्त्रेति । स्वाभा-
 विकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपपाप्मासुरः परिच्छेदाभिमानस्तस्य तिरस्करणार्थमिति या-
 वत् । उक्तमाध्यात्मिकसंग्रामं निगमयति—इत्यन्योन्येति । उक्तीत्या यथो-
 क्तानां देवानामसुराणां च पराभिभवः स्वोद्भवश्चेत्येवंरूपः संग्रामः प्रतिदेहमनादि-
 कालप्रवृत्तो यथा देवासुरसंग्रामस्तथेति योजना । किमर्थं पुनरपुरुषार्थरूपो देवासु-
 रसंग्रामः श्रुत्या श्राव्यते तत्राऽह—स इहेति । स हि संग्रामोऽस्मिन्प्रकरणे
 प्राणस्य विशुद्धिविषयं विज्ञानं विधातुं प्रवृत्तः । तथा श्रुत्या कथारूपेणाऽऽख्यायते ।
 इन्द्रियाणां विषयवैमुख्ये धर्मः स्यात्तेषां तदाभिमुख्ये पापस्योत्पत्तिरिति विवेकविज्ञान-
 सिद्धयर्थं चाऽऽख्यायिका प्रणीयते । तस्मादिन्द्रियाणां प्रयत्नतो विषयप्रावण्यं परि-
 हर्तव्यम् । तद्वैमुख्यं च तेषां श्रेयोर्थिभिर्यत्नादाधेयमिति भावः । यजमानप्राणानामेव
 देवासुरभावस्योक्तत्वमतःशब्दार्थः । प्रजापतिशब्दस्यः रूढमर्थमपाकृत्य विवक्षितमर्थ-
 माह—प्रजापतिरिति । उक्तरूपः पुरुषः प्रजापतिरित्यत्र गमकमाह—पुरुष ए-
 वेति । कथं पुनर्यथोक्तानां देवासुराणां तदपत्यत्वं तत्राऽह—तस्य हीति । यत्रे-
 त्युक्तं संग्रामनिमित्तं परामृशति—तत्तत्रेति । देवानामुत्कर्षोऽपकर्षश्चासुराणामि-
 त्यास्मिन्निमित्ते कथमुद्गीथमकृत्याहरणमित्याशङ्क्याऽह—उद्गीथेति । लक्षितलक्ष-
 णान्यायं सूचयति—तस्यापीति । उद्गीथभक्तेरिवेत्यपेक्षार्थः । तदाहरणप्रयोजनं प्रश्नपू-
 र्वकं कथयति—तत्किमर्थमित्यादिना ॥ १ ॥

यदा च तदुद्गीथं कर्माऽऽजिहीर्षवस्तदा—

ते ह नासिक्थं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे त५

हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति

सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥

ते ह देवा नासिक्यं नासिकायां भवं चेतनावन्तं घ्राणं प्राणमुद्गीथकर्तार-
मुद्गातारमुद्गीथभक्त्योपासांचाक्रिरे [उपासनं] कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्रा-
णदृष्ट्योद्गीथारूपमक्षरमोकारमुपासांचाक्रिरे इत्यर्थः । एवं हि प्रकृतार्थपरि-
त्यागोऽप्रकृतार्थोपादानं च न कृतं स्यात् । खल्वेतस्यैवाक्षरस्येत्योकारो
मुपास्यतया प्रकृतः । ननुद्गीथोपलक्षितं कर्माऽऽहृतवन्त इत्यवोच इदानीमेव
कथं नासिक्यप्राणदृष्ट्योकारमुपासांचाक्रिरे इत्यात्थ । नैष दोषः । उद्गीथक-
र्माण्येव हि तत्कर्तृप्राणदेवतादृष्ट्योद्गीथभक्त्यवयवश्चोकार उपास्यत्वेन विवक्षि-
तो न स्वतन्त्रोऽतस्तादर्थ्येन कर्माऽऽहृतवन्त इति युक्तमेवोक्तम् । तमेवं देवैर्वृतमु-
द्गातारं हासुराः स्वाभाविकतमआत्मानो ज्योतीरूपं नासिक्यं प्राणं देवं स्वोत्थे
न पाप्मनाऽधर्मासङ्गरूपेण विविधैर्विद्धवन्तः संसर्गं कृतवन्त इत्यर्थः । स हि
नासिक्यः प्राणः कल्याणगन्धग्रहणाभिमानासङ्गाभिभूतविवेकविज्ञानो ब-
भूव । स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गो बभूव । तदिदमुक्तमसुराः पाप्मना विवि-
धुरिति । यस्मादासुरेण पाप्मना विद्धस्तरमात्तेन पाप्मना प्रेरितो घ्राणः
प्राणो दुर्गन्धिग्राहकः प्राणिनाम् । अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च
दुर्गन्धि च । पाप्मना ह्येष यस्माद्विद्धः । उभयैर्ग्रहणमविवक्षितम् । यस्योभयं
हविरार्तिमार्छतीति यद्वत् । यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः ॥२॥

संप्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति—यदा चेति । अचेतनस्य करणस्येद्गातृत्वा
संभवाद्विशिनष्टि—चेतनावन्तमिति । मुख्यं प्राणं व्यावर्तयति—घ्राणमिति । त्वं न
उद्गायेतिवाजसनेयकश्रुतिमाश्रित्याऽऽह—उद्गीथकर्तारमिति । अथोद्गीथभक्तिरेव श्रूयते
न तूद्गाता तत्कथं तदुपासनमित्याशङ्क्याऽऽह—उद्गीथभक्त्येति । तयोपलक्षितमुद्गा-
तारमुपासत इति यावत् । कथमुपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथेन कर्तृत्वप्रार्थनयेत्याह—
कृतवन्त इति । ते ह नासिक्यमित्यक्षरे क्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—नासिक्येति ।
किमित्यक्षरमोकारारूपमिहोपास्यत्वेन व्याख्यायते तत्राऽऽह—एवं हीति । उक्तमेव
स्फुटयति—खल्विति । तथा च प्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासने प्रकृतस्य परित्यागो
भक्तेश्च घ्राणप्राणदृष्ट्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽप्रकृतोपादानमिति शेषः । पूर्वापरविरोधमा-

शङ्कते— नन्विति । उद्गीथोपलक्षितेनौद्गात्रेणोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादि कर्माऽऽहृत-
मित्युक्तं तदाहरणं च तस्योपासनं तद्विरुद्धं नासिक्यप्राणदृष्ट्याऽक्षरोपासनवचनमि-
त्यर्थः । स्वोक्तेर्मिथो विरोधं परिहरति—नैष दोष इति । उद्गीथोपलक्षितकर्माप-
लक्षिते ज्योतिष्टोमादौ कर्माणि सत्येवोद्गात्रप्राणदृष्ट्योपास्यत्वेनाक्षरं विवक्षितम् ।
ओंकारश्चोद्गीथावयवो ध्येयत्वेनेष्टो न स्वतन्त्रो व्यापकः । तथा चाक्षरोपासनार्थत्वेन
कर्माहरणं न ध्येयत्वेनेत्यविरोध इत्यर्थः । आश्रित्य विधानार्थं कर्माहरणमित्युक्त्वा
तं हेत्यादि व्याचष्टे—तमेवमिति । स्वोत्थेन चाऽऽसुरेण नासिकासंनद्धेनेति यावत् ।
अधर्मादासङ्गस्तद्रूपेणेत्येतस्याऽऽसङ्गवेधं साधयति—स हीति । कल्याणो गन्धः
सुरमिरुक्तस्तस्य ग्रहणं ममैवेत्यभिमानात्मा योऽयमासङ्गस्तेनाभिभूतमुपकारो गन्धा-
घ्राणकृतस्तुल्यः सर्वस्य कार्यकारणसंघातस्येति विवेकविज्ञानं यस्य स तथेति विग्रहः ।
ननु कथं यथोक्तासङ्गस्पर्शितेत्याशङ्क्याऽऽह—स तेनेति । उक्तेऽर्थे वाक्यं पात-
यति—तदिदमिति । घ्राणप्राणस्याऽऽसुरपाप्मविद्धत्वे कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—
चस्मादिति । उक्तानुमानावद्योति वाक्यं व्याकरोति—अत इति । अतःशब्दार्थमेव
स्पष्टयति—पाप्मनेति । ननु पाप्मना विद्धत्वात्तेन लोको दुर्गन्धं जानातीत्येव
वक्तव्यं सुरमिज्ञानस्य पाप्मकर्मत्वाभावात् । तथा च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं
तत्राऽऽह—उभयग्रहणमिति । एकस्यापि हविषो द्रवात्मकस्य पुरोडाशादेर्वा काका-
दिसंबन्धाद्भ्रंशे प्रायश्चित्तसत्त्वेऽपि यस्योभयं हविरार्तिमार्छति स ऐन्द्रं पञ्चशरावमो-
दनं निर्वपेदित्यत्रोभयग्रहणमविवक्षितमिति स्थितं प्रथमे तन्त्रे तथाऽत्रापित्याह—
यस्येति । न केवलं पाप्मना हीति वाक्यशेषादत्रोभयग्रहणं विवक्षितं किंतु वाज-
सनेयके यथोक्तोद्गीथविद्याविषयत्वेन समानकरणे यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव
स पाप्मेति श्रुतेरत्रापि पाप्मवेधवशाद्दुर्गन्धं जानातीत्येव वक्तव्यत्वादविवक्षितमुभय-
ग्रहणमित्याह—यदेवेति ॥ २ ॥

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचाकिरे ता५ हासुराः

पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं

च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचाकिरे तद्धासुराः पाप्मना

विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च

पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचाकिरे तद्धासुराः

पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रव-
णीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥
अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयं संकल्पयते संकल्पनीयं
चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥

मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोऽयं विचारः श्रुत्या प्रव-
र्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण विचार्याऽऽसुरेण पाप्मना विद्धा इत्य-
पोह्यन्ते । समानमन्यत्, अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि । अनुक्ता
अप्यन्यास्त्वग्रसनादिदेवता द्रष्टव्याः । “ एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिः ”
इति श्रुत्यन्तरात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

ननु नासिक्यस्य प्राणस्य पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वे सिद्धे न्यायसाम्याद्वागादीना-
मपि नोपास्यत्वमिति सिध्यति तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह—मुख्यप्राणस्येति ।
न्यायसाम्येऽपि मुखतो निराकरणामावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यनिश्चयात्तदुपास्य-
तादाढ्यार्थं मुखतो वागादीनामुपास्यत्वमपकर्तुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः । विद्धा इति विचार्य
क्रमेणापोह्यन्त इति संबन्धः । उत्तरवाक्येष्वक्षरव्याख्यानमनपेक्षितं पूर्वेण समान वा-
दित्याह—समानमिति । अवशिष्टवाक्यैकदेशग्रहणार्थमादिपदम् । ननु घ्राणादीनां
पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेऽपि त्वगादीनां तद्विद्धत्वेनानुपास्यत्वावर्जनान्मुख्यस्यैव प्राण-
स्योपास्यत्वं नावसीयते तत्राऽऽह—अनुक्ता इति । उक्तानामनुक्तोपलक्षणत्वे बृह-
दारण्यकश्रुतिं संवादयति—एवमु खल्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांच-
क्रिरे तं हासुरा कृत्वा विदध्वंसुर्यथाऽश्मानमा-
खणमृत्वा विध्वंसेत ॥ ७ ॥

आसुरेण विद्धत्वाद्घ्राणादिदेवता अपोह्याथानन्तरं य एवायं प्रसिद्धो
मुखे भवो मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तं हासुराः पूर्ववदत्वा पाप्म
विदध्वंसुर्विनष्टा अभिप्रायमात्रेण । अकृत्वा किञ्चिदपि प्राणस्य कथं विनष्टा
इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथा लोकेऽश्मानमाखणं न शक्यते खनितुं कुशलादि-

भिरपि' भेत्तुं न शक्योऽखण एवाऽऽखणस्तमृत्वा सामर्थ्यालोष्टः पांसुपिण्डः
श्रुत्यन्तराच्च श्मनि क्षिप्तोऽश्मभेदनाभिप्रायेण तस्याश्मनः किञ्चिदप्यकृत्वा
स्वयं विध्वंसेत विदीर्येतैवं विदध्वंसुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ हेत्यादि मुख्यप्राणविषयं वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति—आसुरेणेत्यादिना ।
पूर्ववद्वागादिष्वेति यावत् । * टङ्कैश्च विदारकैर्लोहविशेषैरित्यर्थः । अश्रुतस्य लोष्ट-
स्यात्रोपादाने हेतुमाह—सामर्थ्यादिति । तस्य ध्वंसनयोग्यत्वाद्ध्वंसतेऽप्येव
त्वादित्यर्थः । तर्हि यस्य कस्यचिदेवंविधस्य संभवादलं लोष्टग्रहणेनेत्याशङ्क्य
“यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत” इति बृहदारण्यकश्रुतेस्तस्यैवात्र ग्रहणमि-
त्याह—श्रुत्यन्तराच्चेति ॥ ७ ॥

एवं यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते एव* हैव
स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनम-
भिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

एवं विशुद्धोऽसुरैरधर्षितत्वात्प्राण इति । एवंविदः प्राणात्मभूतस्येदं फल-
माह—यथाऽश्मानमिति । एष एव दृष्टान्तः । एवं हैव स विध्वंसते विन-
श्यति । कोऽसावित्याह—य एवंविदि यथोक्तप्राणविदि पापं तदनर्हं कर्तुं
कामयत इच्छति यश्चाप्येनमभिदासति हिनस्ति प्राणविदं प्रत्याक्रोशताड-
नादि प्रयुङ्क्ते सोऽप्येवमेव विध्वंसते इत्यर्थः । यस्मात्स एष प्राणवित्प्राण-
भूतत्वादश्माखण इवाश्माखणोऽधर्षणीय इत्यर्थः । ननु नासिक्योऽपि पाणो
वाय्वात्मा यथा मुख्यस्तत्र नासिक्यः प्राणः पाप्मना विद्धः प्राण एव सन्न
मुख्यः कथम् । नैष दोषः । नासिक्यस्तु स्थानकरणवैगुण्याद्विद्धो वाय्वा-
त्माऽपि सन्मुख्यः स्थानदेवताबलीयस्त्वान्न विद्ध इति युक्तम् । यथा वास्या-
दयः शिक्षावत्पुरुषाश्रयाः कार्यविशेषं कुर्वन्ति नान्यहस्तगतास्तद्वद्दोषवद्घ्रा-
णसचिवत्वाद्विद्धा घ्राणदेवता न मुख्यः ॥ ८ ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति—एवमिति । प्राणस्य विशुद्धत्वात्त-
दुपासनं कर्तव्यमिति शेषः । फलवचनमवतार्य व्याकरोति—एवंविद इत्यादिना ।

* कुहलादिरित्यत्र यदादिपदं तस्यार्थः ।

१ क. 'पि टङ्कैश्चेत्तु' । ग. 'पि च्छेत्तु' । घ. 'पि टङ्कैश्च भे' । २ क. पांसुपि' । ३ क. ग.
षयवा' । ४ क. ख. छ. ज. 'ति' अस्तु' । ५ घ. च. न तु मु' । ६ क. ग. 'ति' इति प्रा' ।

प्राणवित्प्रातिस्पर्धिनी विनाशे हेतुमाह—यस्मादिति । नासिक्यप्राणस्य मुख्यप्राणस्य च वायुविकारत्वेन प्राणत्वाविशेषात्पाप्मना वेधावेधौ तुर्यावेव स्यातामिति शङ्कते—नान्विति । स्थानविशेषसंबन्धासंबन्धाभ्यां द्वयोरपि पाप्मवेधावेधव्यवस्था युक्तेति परिहरति—नैष दोष इति । स्थानावस्थावच्छिन्ने करणे वैगुण्यं विषयविशेषासक्तत्वं तस्मात्तद्रूपस्य नासिक्यप्राणस्यापि विद्वता स्यादिति यावत् । तदसंभवाद्विशेषसंबन्ध-प्रयुक्तवैगुण्यायोगादित्येतच्छ्लिष्टमुक्तमुपपन्नम् । स्थानसंबन्धविशेषाद्घ्राणप्राणस्य पाप्मविद्वत्त्वं तदमावाच्च मुख्यप्राणस्य तदविद्वत्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । न मुख्यो दोषवद्घ्राणसन्निवत्त्वाभावादिति शेषः ॥ ८ ॥

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा
ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति ।
एतमु एवान्ततोऽवित्त्वात्क्रामति व्याददात्येवान्तत
इति ॥ ९ ॥

यस्मान्न विद्वोऽसुरैर्मुख्यस्तस्मान्नैवैतेन सुरभि दुर्गन्धि वा विजानाति घ्राणे-
नैव तदुभयं विजानाति लोकः । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपहतपाप्माऽपहतो
विनाशितोऽयभीतः पाप्मा यस्मात्सोऽयमपहतपाप्मा ह्येष विशुद्ध इत्यर्थः ।
यस्माच्चाऽऽत्मभरयः कल्याणाद्यासङ्गकत्वाद्घ्राणादयो न तथाऽऽत्मभरिर्मु-
ख्यः किं तर्हि सवार्थः । कथमिति, उच्यते—तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पि-
बति लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरेन्द्राणादीनवति पालयति । तेन हि तेषां
स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अतः सर्वभरः प्राणोऽतो विशुद्धः । कथं पुनर्मुख्याशि-
तपीताभ्यां स्थितिरेषां गम्यत इति, उच्यते—एतं (तमु एव) मुख्यं प्राणं
मुख्यप्राणस्य वृत्तिमक्षपाने इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते मरणकालेऽवित्त्वाऽलब्धवो-
त्क्रामति । घ्राणादिमाणसमुदाय इत्यर्थः । अप्राणो हि न शक्नोत्यशितुं
पातुं वा । तेन तदोत्क्रान्तिः प्रसिद्धा घ्राणादिकलापस्य । दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ
प्राणस्याशिशिषा । अतो व्याददात्येवाऽऽस्यविदारणं करोतीत्यर्थः । तद्व्य-
क्तालाभ उत्क्रान्तस्य लिङ्गम् ॥ ९ ॥

प्राणदेवता विद्धा प्राणदेवता तु न विद्वेत्यत्र गमकत्वेमानन्तरवाक्यं व्याघण्टे—
यस्मादिति । मुख्यप्राणस्य पाप्मवेधाभावमुपसंहरति—अतश्चेति । पाप्मकार्यमा-
सङ्गस्तस्य प्राणेऽनुपलम्भादित्यतः शब्दस्यैवार्थः । हिशब्देनोक्तं पाप्मावेधं विशुद्धत्वे

हेतुकृत्य मुख्यप्राणविशुद्धिमुपसंहरति— ह्येष इति । तस्य विशुद्धत्वे हेत्वन्तरमाह—
यस्माच्चेति । अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्र संबन्धः । सर्वार्थत्वं प्राणस्य प्रश्नपूर्वकं प्रति-
पादयति—कथमित्यादिना । घ्राणादीत्यादिशब्देन कार्यमप्युच्यते । तेनैतास्तृप्य-
न्तीति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह—तेन हीति । प्राणवृत्तिहेतुभ्यामन्नपानाभ्यां संघातस्थि-
तिरतःशब्दार्थः । सर्वार्थत्वं द्वितीयस्यातःशब्दस्यार्थः । मुख्यप्राणोपयुक्तत्वादन्नपानानां
संघातस्थितिहेतुत्वमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं लिङ्गं दर्शयति—कथमित्यादिना । वृत्तिमेव
विशिनष्टि—अन्नपाने इति । अन्वहमुपयु(भु)ज्यमाने अन्नपाने प्राणस्थितिहेतू इति
यावत् । प्राणस्योच्चिकमिषायामपि संघातः स्वयमशनपाने कृत्वा स्थास्यतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—अप्राणो हीति । तदा प्राणोच्चिकमिषावस्थायामिति यावत् । ननूत्क्रान्त्य-
वस्थायामशिशिषाद्यभावादेव संघातस्योन्क्रान्तिर्न त्वशनाद्यभावात्तत्र प्रमाणाभावादत
आह—दृश्यते हीति । तदिति मुख्यव्यादानमुच्यते । अन्नग्रहणं पानोपलक्षणा-
र्थम् ॥ ९ ॥

त५ हाङ्गिरा उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवाऽऽङ्गि-
रसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥

तं हाङ्गिरास्त्वं मुख्यं प्राणं हाङ्गिरा इत्येवंगुणमुद्गीथमुपासांचक्र उपासनं
कृतवान्बको दाल्भ्य इति वक्ष्यमाणेन संबध्यते । तथा बृहस्पतिरित्याया-
स्य इति चोपासांचक्रे वक इत्येव संबन्धं कृतवन्तः केचित् । एतमु एवाऽऽ-
ङ्गिरसं बृहस्पतिमायास्थं प्राणं मन्यन्त इति वचनात् । भवत्येवं यथाश्रुता-
संभवे, संभवति तु यथाश्रुतमृषिचोदनायामपि श्रुत्यन्तरेवत् । तस्माच्छतर्विंश-
इत्याचक्षत एतमेव सन्तमृषिमपि । तथा माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो
वामदेवोऽत्रिरित्यादिकृष्णीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथैतानप्यृषीन्प्राणो-
पासकानाङ्गिरोबृहस्पत्यायास्यान्प्राणं करोत्यभेदविज्ञानाय । “ प्राणो ह
पिता प्राणो माता ” इत्यादिवच्च । तस्माद्विराङ्गिरा नाम प्राण एव सन्ना-
त्मानमाङ्गिरसं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्र इत्येतत् । यद्यस्मात्सोऽङ्गानां प्राणः
सन्नरसस्वेनासावाङ्गिरसः ॥ १० ॥

विशुद्धिगुणकमुख्यप्राणात्मोद्गातृदृष्ट्योद्गीथावयवभूतमौकाराख्यमक्षरमुपास्यमित्यु-
क्तमिदानीं तत्रैवाऽऽङ्गिरसंबृहस्पत्यायास्यगुणत्रयविधनार्थमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति—तं
हेति । तत्र वृत्तिकाराभिप्रेतं संबन्धं दर्शयति—तं मुख्यामिति । पराभिप्रेतसंबन्धे
गमकमाह—एतामिति । अव्यवहितसंबन्धसंभवे व्यवहितसंबन्धकल्पना न युक्तेति

परिहरति — भवत्येवामिति । ऋषीणामङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशोऽपि गुणत्रयवि-
शिष्टप्राणोपासनं न विरुध्यते ततश्च प्रधानानामबाधे प्राणोपासकानामृषीणामुपदेशो
न त्यागमर्हत्यङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्दैर्म्योऽपि प्रथमप्रतिपन्नानृषीन्विहाय यौगिकवृत्तिप-
तिपत्तयगुणमात्रप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । प्राणोपासकानामृषीणामभिधानमैतरेयकश्रु-
त्या द्रढयति—श्रुत्यन्तरवदिति । तदेव स्पष्टयति—तस्मादिति । शतर्चिनो
नाम प्रथममण्डलदृश ऋषयः । एष च प्राणो यस्मात्पुरुषं संघातारुयं शतवर्षाण्य-
भिगतवांस्तस्मादेतमेव प्राणं सन्तमृषिशरीरस्थितमपि+शतर्चिशब्दवाच्यं वदन्तीति
योजना । शतर्चिशब्दवदुभयविषयाणि शब्दान्तराण्यपि सन्तीत्याह—तथेति । आ-
द्यन्ते मण्डले मुक्त्वा मध्यमानां मण्डलानां द्रष्टारो माध्यमा ऋषयस्तेऽपि प्राणस्त-
स्य स्वात्मानि मध्ये सर्वजगद्विधारकत्वात् । गृत्समदस्तु द्वितीयमण्डलदर्शी स्वापकाले
वागादीनां गिरणात्प्राणो गृत्सो रेतोविसर्गकारणं मदहेतुत्वादपानो मदः प्राणापाना-
त्मकत्वात्प्राणोऽपि तथोच्यते । तृतीयमण्डलदर्शी विश्वामित्रः प्राणोऽपि तथा व्यपदि-
श्यते । तस्य हि विश्वं भोज्यजातं स्थितिहेतुतया स्निग्धमासीत् । वामदेवस्तु चतुर्थ-
मण्डलद्रष्टा प्राणोऽपि तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादिदेवतासंभजनीयत्वात् । पञ्चममण्ड-
लद्रष्टाऽत्रिरित्युच्यते प्राणोऽपि तथैव कथ्यते । तस्य पाप्मनोऽनर्थरूपान्प्रति सर्वत्रा-
तृत्वात् । आदिपदेन भरद्वाजादिपदानि गृहीतानि । दृष्टान्तमेवं व्याख्याय दार्ष्टी-
निकमाह—तथेति । किमित्याङ्गिरःप्रभृतीन्प्राणं करोति श्रुतिरत आह—अभेदेति । तथा
च सप्तमे प्राणस्य सार्वत्म्यं वक्ष्यते तथाऽत्रापि तस्य तत्तद्विषयरूपत्वं विवक्षितमि-
त्याह—प्राणो हेति । अव्यवहितसंबन्धसंभवे फलितं वाक्यार्थं कथयति—तस्मा-
दिति । प्राणस्याङ्गिरस्त्वं व्युत्पादयति—यस्मादिति ॥ १० ॥

तेन त॒ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु एव
बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि बृहती तस्या एष
पतिः ॥ ११ ॥

तेन त॒ह हाऽऽयास्य उद्गीथमुपासांचक्र एतमु
एवाऽऽयास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते ॥ १२ ॥

तथा वाचो बृहत्याः पतिस्तेनासौ बृहस्पतिः । तथा यद्यस्मादास्यादयते
निर्गच्छति तेनाऽऽयास्य ऋषिः प्राण एव सन्नित्यर्थः । तथाऽन्योऽ-

+ अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु शतर्चिनशब्दवाच्यामिति वर्तते तच्चिन्त्यम् ।

प्युपासक आत्मानमेवाऽऽङ्गिरसादिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥

अङ्गिरःशब्दवद्बृहस्पतिशब्दोऽप्युभयत्र नेतव्य इत्याह—तथेति । प्राणस्य बृह-
स्पतित्वं साधयति—वाच इति । अङ्गिरोबृहस्पतिशब्दवदायास्यशब्दोऽप्युभयत्र
द्रष्टव्य इत्याह—तथेति । तस्योभयत्र वृत्तिं विशदयति—यद्यस्मादिति । यस्मा-
दास्यादयते तेनाऽऽयास्यः प्राणः स एवात्रोपासकत्वाद्द्विरपि तथेति योजना । यथो-
क्तानामृषीणामेवोक्तगुणकमुपासनं नान्येषां विशेषवचनादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति ।
विशेषस्य न शेषनिवर्तकत्वं प्रदर्शनार्थत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तेन तं ह वको दालभ्यो विदांचकार । स ह
नैमिशीर्यानामुद्गाता बभूव सह स्मैभ्यः कामा-
नागायति ॥ १३ ॥

न केवलमङ्गिरःप्रभृतय उपासांचक्रिरे । तं ह वको नाम दालभ्यस्यापत्यं
दालभ्यो विदांचकार यथादर्शितं प्राणं विज्ञातवान् । विदित्वा च स ह
नैमिशीर्यानां सत्रिणामुद्गाता बभूव । स च प्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्यो नै-
मिशीयेभ्यः कामानागायति स्म हाऽऽगीतवान्किञ्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यथोक्तोपासनस्य त्रिषु नियमाभावे गमकं दर्शयति—न केवलमिति । संप्रति
विहितोपासनस्य दृष्टफलमादेष्टुं पातनिकां करोति—विदित्वेति ॥ १३ ॥

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वा-
नक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः

खण्डः ॥ २ ॥

तथाऽन्योऽप्युद्गाताऽऽगाता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वान्यथोक्तगुणं
प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्दृष्टं फलमुक्तम् । प्राणात्मभावस्त्वदृष्टम् ।
“देवो भूत्वा देवानप्येति” इति श्रुत्यन्तरात्सिद्धमेवेत्यभिप्रायः । इत्य-

आत्ममेतदात्मविषयमुद्गीथोपासनमित्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतोद्गीथोपासने व-
क्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानार्थः ॥ १४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

===

भूमिकां कृत्वा विवक्षितमुपास्तिफलं कथयति—तथेति । दृष्टमिति विशेषणाद-
भीष्टं फलान्तरमाचष्टे—प्राणेति । आत्मविषयं शरीरवर्तिप्राणगोचरमिति यावत् ।

उपसंहारस्य प्रयोजनमाह—आधिदैवेति ॥ १४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः) ।

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतो-
बन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उद्यन्तमो भयमप-
हन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं
वेद ॥ १ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तुतमित्यर्थोऽनेकशोपास्य
त्वादुद्गीथस्य य एवासावादित्यस्तपति तमुद्गीथमुपासीताऽऽदित्यदृष्ट्योद्गीथ-
मुपासीतेत्यर्थः । तमुद्गीथमित्युद्गीथशब्दोऽक्षरवाची सन्कथमादित्ये वर्तत इति,
उच्यते— उद्यन्तुद्रच्छन्वा एष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति प्रजानाममोत्पत्त्य-
र्थम् । न अनुद्यति, तस्मिन्ब्रह्मादेः पक्तिः स्यादत उद्गायतीबोद्गायति, यथैवो-
द्गाताऽन्मार्थमत उद्गीथः सवितेत्यर्थः । किंचोद्यन्तेशं तमस्तज्जं च भयं प्राणिना-
मपहन्ति तमेकं गुणं सवितारं यो वेद सोऽपहन्ता नाशयिता ह वै भयस्य ज-
न्ममरणादिलक्षणस्याऽऽत्मनस्तमसश्च तस्कारणस्याज्ञानलक्षणस्य भवति ॥१॥

अनन्तरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनादिति शेषः । किमिति । देवताविषय
मुद्गीथोपासनं प्रस्तूयते तत्राऽऽह— अनेकधेति । प्राणरूपेणाऽऽदित्यादिरूपेण
चोद्गीथस्योपास्यत्वाद्देवताविषयतदुपासितप्रस्तावो युक्त एवेत्यर्थः । आदित्यादिमतमश्वे-
त्यादिन्यायेन वाक्यार्थं कथयति—आदित्यदृष्ट्येति । तमादित्यमुद्गीथमुपासीतेत्या-

दित्यशब्दस्योद्गीथशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमयुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादक्षरवा-
चित्वादादित्यशब्दस्य च ज्योतिर्विषयत्वाद्भिन्नार्थयोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्या-
योगादिति शङ्कते—तमुद्गीथमितीति । आदित्ये यद्यपि नोद्गीथशब्दो रूढ्या वर्ति-
तुमर्हति तथाऽपि गौण्या च तत्र -तत्र वृत्तेः सामानाधिकरण्यसिद्धिरित्युत्तरमाह—
उच्यते इति । प्रजार्थमुद्गायतीत्येतदेव स्पष्टयति—प्रजानामिति । अन्नोत्पत्त्यर्थ-
मुद्गायतीति पूर्वेण संबन्धः । तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति—न हीति । आदित्य-
स्थानार्थमागानमतःशब्दार्थः । न तस्योद्गातुरिव प्रत्यक्षमुद्गानमुपलब्धमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—उद्गायतीवेति । उपमाभेवोपपादयति—यथेति । अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्य-
मागायेदिति श्रुत्यन्तरे यथाऽन्नार्थमुद्गाताऽऽगायतीत्यवगतं तथाऽऽदित्योऽपि प्रजा-
नामन्नार्थमागायतीत्यर्थः । उद्गीथशब्दस्याऽऽदित्ये संभवं परामृश्य फलितमाह—
अत इति । आदित्यदृष्ट्योद्गीथोपासनमुपपाद्य फलोक्तिं व्याचष्टे—किंचेत्या-
दिना । एवंगुणं तमस्तज्जभयनिवर्तकत्वगुणसहितमिति यावत् । १ ॥

यद्यपि स्थानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते तथाऽपि न स तत्त्व-
भेदस्तयोः । कथम्—

समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर
इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा
एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

समान उ एव तुल्य एव प्राणः सवित्रा गुणतः सविता च प्राणेन ।
यस्मादुष्णोऽयं प्राण उष्णश्चासौ सविता । किंच स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते
कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं सवितारम् । यस्मात्प्राणः
स्वरत्येव न पुनर्मृतः प्रत्यागच्छति । सविता त्वस्तमित्वा पुनरप्यहन्यहानि
प्रत्यागच्छति । अतः प्रत्यास्वरोऽस्माद्गुणतो नामतश्च समानावितरेतरं प्राणा-
दित्यौ । अतः सतत्त्वाभेदादेतं प्राणमिमममुं चाऽऽदित्यमुद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

नन्वध्यात्ममधिदैवतमिति स्थानभेदात्प्राणादित्योर्भिन्नत्वाद्भिन्नमेव तयोरुपासन-
मुपादेयमत आह—यद्यपीति । प्राणादित्ययोः स्वरूपभेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रतिपाद-
यति—कथमित्यादिना । उशब्दोऽप्यर्थः स्थानभेदतो भेदमनुजानाति । गुणतः
साम्यं साधयति—यस्मादिति । नामतः साम्यं संगिरते—किंचेति । सवितृत्वत्प्राणेऽपि
प्रत्यास्वरशब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । स्वरत्येव गच्छत्येवेति यावत् ।
तस्मिन्नेव स्थूलदेहे न प्रत्यागच्छति तस्मात्प्राणे स्वरशब्दप्रवृत्तिरेवेत्यर्थः । सवितर्यपि

तर्हि तच्छब्दप्रकृतिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह—सविता त्विति । आदित्यस्यास्तं गतस्य प्रत्यहमेकत्रेवाऽऽगतिदर्शनात्तस्मिन्प्रत्यास्वरशब्दस्यापि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । अतः प्राणादित्ययोरुक्तं साम्यं निगमयति—अस्मादिति । अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह—अत इति । प्राणादित्यावेकीकृत्य तद्दृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोकारारुयमक्षरमुपास्य मित्यर्थः ॥ २ ॥

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥

अथ खल्विति प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथस्योच्यते व्यानमेव वक्ष्यमाणलक्षणं प्राणस्यैव वृत्तिविशेषमुद्गीथमुपासीत । अधुना तत्समत्वं निरूप्यते—यद्वै पुरुषः प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं बहिर्निःसारयति स प्राणारुयो वायोवृत्तिविशेषो यदपानित्यपश्वसिति ताभ्यामेवान्तराकर्षति वायुं सोऽपानोऽपानारुया वृत्तिः । ततः किमिति, उच्यते—अथ य उक्तलक्षणयोः प्राणापानयोः संधिस्तस्मिन्प्राणान्तरा वृत्तिविशेषः स व्यानः, यः सांख्यादिशास्त्रसिद्धः श्रुत्या विशेषानिरूपणान्नासौ व्यान इत्यभिप्रायः । कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महताऽऽयासेन व्यानस्यैवोपासनमुच्यते । वीर्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वीर्यवत्कर्महेतुत्वमित्याह—यो व्यानः सा वाक् । व्यानकार्यत्वाद्वाचः । यस्माद्व्याननिर्वर्त्या वाक्तस्मादप्राणन्नपानन्प्राणापानव्यापारावकुर्वन्वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकः ॥ ३ ॥

अथाऽऽध्यात्मिकमाधिदैविकं चोद्गीथोपासनं प्रस्त्युत्त्य तदेव समस्यैकीकृत्योक्तं तथा च वक्तव्यमभावात्किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽध्यात्मिकमेवोद्गीथोपासनमनुसृत्याऽऽह—अथेति । कोऽसौ व्यानो यद्दृष्ट्योद्गीथोपासनमुपदिदिक्षितमत आह—वक्ष्यमाणलक्षणमिति । पक्षान्तरं व्यावर्तयति—प्राणस्यैवेति । वक्ष्यमाणलक्षणमित्युक्तं व्यक्ती करोति—अधुनेति । तन्निरूपणार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति—यद्वा इत्यादिना । ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्यामित्येतत् । स्यातामेवं प्राणापानौ व्यानस्य

* तयोरित्यस्य वृत्तिविशेष इत्यत्रान्वयः । अन्तरेत्यस्य प्राणापानावित्यध्याहनेन संबन्धः ।

१ ख. ग. घ. ङ. 'पि वृ' । २ ख. 'व च व' । ३ च. 'तसमत्वं नि' । ४ ख. ञ. 'ङ्क्या याऽऽ' । ५ क. ग. 'तामित्येवं ।

तु किमायातमिति शङ्कित्वा तत्स्वरूपं दर्शयति—तत् इत्यादिना । संधिमेव स्फुट-
यति—तयोरिति । प्राणापानयोर्वृत्तयोरमावावस्थायां मध्ये च वायोर्वृत्तिविशेषो
योऽस्ति स व्यानशब्दार्थ इत्यर्थः । संधिस्कन्धमर्भदेशवृत्तिर्व्यान इति सांख्य योगा-
श्चाऽऽहुस्तान्प्रत्याह—यः सांख्यादीति । सांख्यानां योगानां च शास्त्रे प्रसिद्धो
यो वायोर्वृत्तिविशेषः स्कन्धादिदेशगो नासौ व्यानश्रुत्या विशेषनिरूपणादिति
योजना । व्यानस्य प्राणापानसापेक्षत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवोचितं न व्यानोपास-
नमिति मन्वानश्चोदयति—कस्मादिति । महताऽऽयासेन व्यानसतत्त्वनिरूपणेनेति
यावत् । ताभ्यां तस्य वैशिष्ट्यमुपेत्य परिहरति—वीर्यवदिति । व्यानस्यैवोपासन-
मिति शेषः । तदेव प्रश्नद्वारा प्रपञ्चयति—कथमित्यादिना । कथं व्यानस्य
वीर्यवत्कर्म प्रसिद्धं प्रतिज्ञायते कार्यकारणभावादित्याह—व्यानेति । वाचो व्यान
निर्वर्त्यत्वे लिङ्गं दर्शयति—यस्मादिति ॥ ३ ॥

या वाक्सर्क्तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरन्ति
यर्क्तसाम तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति यत्सामं
स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नृद्गायति ॥ ४ ॥

तथा वाग्विशेषामृचमृक्संस्थं च साम सामावयवं चोद्गीथमप्राणन्नपान-
न्य्यानेनैव निर्वर्तयतीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

या वागित्यादिवाक्यानामर्थं संक्षिपति—तथेत्यादिना ॥ ४ ॥

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्नेर्म-
न्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्न-
नपानश्स्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमु-
पासीत ॥ ५ ॥

न केवलं वागाद्यभिव्याहरणमेवातोऽस्मादन्याभ्यपि यानि वीर्यवन्ति
कर्माणि प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेर्मर्यादायाः सरणं धावर्भं
दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणमप्राणन्नपानंस्तानि करोति । अतो विशिष्टो
व्यानः प्राणादिवृत्तिभ्यः । विशिष्टस्योपासनं ज्यायः फलवत्त्वाद्वाजोपासन-
वत् । एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणाद्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत नान्यद्वृत्त्यन्तरम् ।
कर्मवीर्यवत्तरत्वं फलम् ॥ ५ ॥

अतो यानित्यादि व्याचष्टे—न केवलमिति । व्यानेन निर्वर्तयतीति पूर्वेण संबन्धः । यान्यन्यान्यपि यथोक्तानि कर्माणि तानि लोको व्यानेनैव करोतीत्युत्तरत्र संबन्धः । प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि कर्माण्येवोदाहरति—यथेति । यथा तानि कर्माणि तथाऽन्यान्यप्येवं प्रकाराणीति योजना । व्यानस्य वीर्यवत्कर्महेतुत्वे फलितमाह—अत इति । वैशिष्ट्येऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह—विशिष्टस्येति । वैशिष्ट्यफलमुपसंहरति—एतस्येति । फलवत्त्वादित्युक्तमुपास्तिफलं स्पष्टयति—कमेति । व्यानदृष्ट्योद्गीयोपासनस्याङ्गावबद्धत्वादिति शेषः ॥ ५ ॥

अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण
एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्या-
चक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितम् ॥ ६ ॥

अथाधुना खलूद्गीथाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो विशिनष्टि—उद्गीथ इति । उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थो नामाक्षरोपासनेऽपि नामवत् एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिमा इति यद्वत् । प्राण एवोत्, उदित्यस्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्योत्त्वमित्याह—प्राणेन ह्युत्तिष्ठति सर्वोऽप्राणस्यावसाददर्शनादतोऽस्त्युदः प्राणस्य च सामान्यम् । वाग्गीः । वाचो ह गिर इत्याचक्षते शिष्टाः । तथाऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोऽस्त्यन्नस्यं थाक्षरस्य च सामान्यम् ॥ ६ ॥

उद्गीयोपासनप्रसङ्गेनोद्गीथाक्षरोपासनां प्रस्तौति—अथेति । विशेषणतात्पर्यं दर्शयति—भक्तीति । उद्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षराण्युपास्यानि प्राप्तानि तानि मा भूवन्निति यतो मन्यते श्रुतिस्ततो विशेषणं करोतीत्यर्थः । विशेषणश्रुतिं व्याकरोति—उद्गीथेति । नामाक्षरोपासनमुद्गीयोपासनस्याकिञ्चित्करमिति याशङ्क्याऽऽह—नामेति । यथा लोके कृष्णमिश्रादिवाचकशब्दप्रयोगे वाच्यस्य पुरुषविशेषस्योपासनं गम्यते तथेहापीत्यर्थः । नामाक्षरोपासने नामवत्तदुपासनेऽपि तदुपासनमेव कथमित्याशङ्क्य विभजते—प्राण एवेति । प्राणस्योदः सादृश्यं प्रश्नपूर्वकमाह—कथमित्यादिना । गीरित्यस्मिन्नक्षरे वाग्दृष्टिः कर्तव्येत्याह—वाग्गीरिति । वाचो गिरश्च सादृश्यं दर्शयति—वाचो हेति । उद्गीरक्षरयोः प्राणवाग्दृष्टिरिव थमित्यस्मिन्नक्षरेऽन्नदृष्टिः कार्येत्याह—तथेति । थकारान्नयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति—अन्ने हीति । ॥ ६ ॥

द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायुर्गी-
रग्निस्थः सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीर्ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽ-
स्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य
एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

त्रयाणां श्रुत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानुरूपेण शेषेष्वपि द्रष्टव्यानि ।
द्यौरेवोदुच्चैः स्थानात् । अन्तरिक्षं गीर्गिरणाल्लोकानाम् । पृथिवी थं प्राणि-
स्थानात् । आदित्य एवोद्धर्षत्वात् । वायुर्गीरग्न्यादीनां गिरणात् । अग्निर्यं
याज्ञीयकर्मावस्थानात् । सामवेद एवोत्स्वर्गसंस्तुतत्वात् । यजुर्वेदो गीर्यजुषां
भूतस्य हविषो देवतानां गिरणात् । ऋग्वेदस्थमृच्ययूढत्वात्साम्नः । उद्गी-
थाक्षरोपासनफलमधुनोच्यते—दुग्धे दोग्ध्यस्मै साधकाय । का सा वाक्,
कं दोहम् । कोऽसौ दोह इत्याह—यो वाचो दोहः । ऋग्वेदादिशब्दैसाध्यं
फलमित्यभिप्रायस्तद्वाचो दोहस्थं स्वयमेव वाग्दोग्ध्यात्मानमेव दोग्धि ।
किंचान्नवान्प्रभूतान्नोऽन्नादश्च दीप्ताग्निर्भवति । य एतानि यथोक्तान्येवं
यथोक्तगुणान्युद्गीथाक्षराणि विद्वान्सन्नुपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

प्राण एवोदित्यादौ सादृश्यं श्रुत्यैवोक्तं द्यौरेवोदित्यादौ तु नोक्तं तथा च तत्र
सादृश्याभावे कथं दृष्टिकरणमित्याशङ्क्यऽह—त्रयाणामिति । अन्तरिक्षमाकाश-
स्तदन्तःप्रतिष्ठा लोकास्तेन गीर्णा इवेति मत्वाऽह—गिरणादिति । अग्न्यादीनां
गिरणादिति सर्वगविद्यायां द्रष्टव्यम् । सामवेदो वै स्वर्गो लोक इति स्वर्गलोकत्वेन
सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति हेतुमाह—स्वर्गोति । यजुषा स्वाहास्वधादिनेति यावत् ।
अध्यात्ममधिलोकमधिदेवमाधिवेदं च नामाक्षरोपासनमुक्त्वा तत्फलोक्तिमवतार्य
व्याकरोति—उद्गीथेति । यो वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्माणि द्रष्टव्या । तमेव वाग्दो-
हं प्रकटयति—ऋग्वेदादीति । तत्साध्यं फलं स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वं तदनायासे-
नास्य संभवतीत्यर्थः । तदिति प्रकृतफलपरामर्शः । षष्ठी पूर्ववत् । तमिति दोहोक्तिः ।
वाच एव दोहे कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्याह—आत्मानमेवेति । यो दोग्धा सा वागेव
सा चाऽऽत्मानमेव तं दोग्धीति योजना । यथोक्तानि प्राणवागन्नादिरूपत्वेनोक्ता-

नीति यावत् । यथोक्तगुणान्युत्थानगिरणस्थित्यादिधर्मकाणीत्यर्थः । उद्गीथाक्षराणी-
त्युक्तं विशेषणानुवादेन स्फुटयति—उद्गीथ इति । उद्गीथ इत्येवंरूपस्य नाम्नोऽ-
क्षराणीति यावत् ॥ ७ ॥

अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन
साम्ना स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥

अथ खल्विदानीमाशीःसमृद्धिराशिषः कामस्य समृद्धिर्यथा भवेत्तदुच्यत
इति वाक्यशेषः । उपसरणान्युपसर्तव्यान्युपगन्तव्यानि ध्येयानीत्यर्थः ।
कथम्, इत्युपासीत, एवमुपासीत । तद्यथा—येन साम्ना येन सामविश्लेषेण
स्तोष्यन्स्तुतिं करिष्यन्स्याद्भवेदुद्गाता तत्सामोपधावेदुर्पसरेच्चिन्तयेदुत्पत्त्या-
दिभिः ॥ ८ ॥

वागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपदिश्य फलसमृद्धिर्येन प्रकारेण भवति तत्प्रकारं
ज्ञानं सर्वकाम्योपासनशेषभूतं प्रासङ्गिकं विधीयत इत्याह—अथ खल्विति । वागा-
दिसमृद्धिफलकोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां सर्वकाम्योपासनाशे-
षत्वद्योतनार्थं खल्वित्युक्तम् । प्रासङ्गिकत्वं दर्शयति—इदानीमिति । कामशब्दः
फलाविषयः । तच्छब्दः प्रकारज्ञानपरामर्शः । उच्यते विधीयत इत्यर्थः । ध्यानप्रकारं
प्रश्नपूर्वकं विशदयति—कथमित्यादिना । इतिशब्दार्थमभिनयति—एवमिति । एवं-
शब्दार्थमुदाहरणनिष्ठतया स्पष्टयति—तद्यथेति । उत्पत्त्यादिभिरित्यादिशब्देन
च्छन्दोदेवतादि गृह्यते ॥ ८ ॥

यस्यामृचि तामृचं यदार्पेयं तमृषिं यां देवतामभि-
ष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

यस्यामृचि तत्साम तां चर्चमुपधावेद्देवतादिभिः । यदार्पेयं साम तं चर्चिम् ।
यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥
देवताभिरित्यादिपदेनाऽऽर्पेयादिग्रहः ॥ ९ ॥

येन च्छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तो-
मेन स्तोष्यमाणः स्यात्तच्छन्दो स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

येन च्छन्दसा गायत्र्यादिना स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन स्तोमेन
स्तोष्यमाणः स्यात् । स्तोमाङ्गफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोष्यमाण
इति । तं स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

गायत्र्यादिनेत्यादिपदमुष्णिगनुष्टुब्बृहत्यादिमंग्रहार्थम् । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एक-

विंशः प्रसिद्धः सोमयागे स्तोमः । आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह—स्तोमा-
ङ्गेति । यत्र कर्तृगामि फलं तत्राऽऽत्मनेपदं प्रयुज्यते, प्रकृते च स्तोष्यमाण इत्या-
त्मनेपदं दृश्यते, तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगामित्वं गम्यते । अन्यथा पूर्वोत्तरयोरिव
परस्मैपदप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १० ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेदधिष्ठात्रादिभिः ॥ ११ ॥

यां दिशमभीत्यभिव्याप्येत्यर्थः । स्तोष्यन्देवताविशेषमिति शेषः । अधिष्ठातृशब्दे-
नेन्द्रादयो गृह्यन्ते । आदिपदं तत्तद्दिगवास्थितासाधारणधर्मसंग्रहार्थम् ॥ ११ ॥

आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्न-

प्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत य-

त्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

आत्मानमुद्गातां स्वरूपं गोत्रानामादिभिः सामादीन्क्रमेण स्वं चाऽऽ-
त्मानमन्ततोऽन्त उपसृत्य स्तुवीत । कामं ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोषमव्यञ्जना-
दिभ्यः प्रमादमकुर्वन्ततोऽभ्याशः क्षिप्रमेव ह यद्यत्रास्मा एवंविदे स कामः
समृध्येत समृद्धिं गच्छेत् । कोऽसौ, यत्कामो यः कामोऽस्य सोऽयं यत्कामः
संस्तुवीतेति । द्विरुक्तिरादगार्था ॥ १२ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

आत्मानं स्वरूपं गोत्रादिमिरुपसृत्योद्गाता स्तुवीतेति संबन्धः । नामादिभिरित्या-
दिशब्देन वर्णाश्रमादिग्रहणम् । अन्तत इत्यस्यार्थमाह—सामादीनिति । पूर्वोक्ता-
न्सामादीन्सर्वानुक्तेन क्रमेण ध्यात्वा तदवसाने स्वात्मानमपि संचिन्त्यापेक्षितफलमनु-
संदधानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्नुद्गाता स्तुवीतेति योजना । यत्र कर्मण्ययमुद्गाता
यथोक्तरीत्या स्तोता भवति तत्र क्षिप्रमेवास्मै स स कामः समृद्धिं गच्छेद्यत्कामः
सन्यः स्तुवीतेत्यन्वयः । इतिशब्दः प्रासङ्गिकोपासनसमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः) ।

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति
तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

ओमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याक्षरस्य पुनरुपादानमुद्गीथाक्षराद्युपासनान्तरि-
तत्त्वादन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदित्येवमर्थम् । प्रकृतस्यैवाक्षरस्यामृताभयगुण-
विशिष्टस्योपासनं विधातव्यमित्यारम्भः । ओमित्यादि व्याख्यातम् ॥ १ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते—ओमित्येतदित्यादीति । पुनरुपादानस्य
तात्पर्यमाह—उद्गीथेति । आदिशब्देन पूर्वोक्तान्युपसरणानि गृह्यन्ते । उद्गीथस्य
तैर्व्यवहितत्वात्प्रकरणविच्छेदशङ्कायां ततोऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसङ्गः स्यात्स मा भूदित्ये-
वमर्थं पुनरुपादानमित्यर्थः । देवा वै मृत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह—प्रकृतस्येति ।
अक्षरव्याख्यानप्राप्तावनुवादभागं प्रत्याह—ओमित्यादीति ॥ १ ॥

देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशस्ते
छन्दोभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयस्ते च्छन्दसां
छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

देवा वै मृत्योर्मारकाद्विभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । त्रयीं विद्यां त्रयी-
विहितं कर्म प्राविशन्प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म प्रारब्धवन्त इत्यर्थः । तन्मृत्यो-
स्त्राणं मन्यमानाः । किंच ते कर्मण्यविनियुक्तैश्छन्दोभिर्मन्त्रैर्जपहोमादि कु-
र्वन्त आत्मानं कर्मान्तरेष्वच्छादयंश्छादितवन्तः । यद्यस्मादेभिर्मन्त्रैरच्छाद-
यंस्तत्तस्माच्छन्दसां मन्त्राणां छादनाच्छन्दस्त्वं प्रसिद्धमेव ॥ २ ॥

देवासुरा ह वै यत्रेत्यत्र व्याख्याता देवा मारकादासुरात्पाप्मनः सकाशादिति
यावत् । कोऽयं कर्मणि प्रवेशो नाम तत्राऽऽह—वैदिकमिति । तदिति वैदिकं
कर्माच्यते । ते छन्दोभिरित्यादि व्याचष्टे—किंचेति । न हि सर्वे मन्त्राः सर्वत्र
विनियुज्यन्ते । तथा चैकस्मिन्कर्मण्यनुष्ठीयमाने विनियुक्तान्मन्त्रान्हित्वा कर्मान्तरेष्वव-
शिष्टैर्जपादि कुर्वन्तः स्वात्मानं देवाश्छादितवन्तः । तस्मान्न मृत्युवश्यता तेषामि-

त्यर्थः । तेषां छन्दोभिश्छादितत्वे छन्दसां छन्दस्त्वप्रसिद्धिप्रकारमभिनयति—तत्त-
स्मादिति ॥ २ ॥

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यप-
श्यद्वाचि साम्नि यजुषि । ते नु वित्तोर्ध्वा ऋचः
साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥

तांस्तत्र देवान्कर्मपरान्मृत्युर्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नाति-
गम्भीरे परिपश्येद्वाडिशोदकस्त्रावोपायसाध्यं मन्यमान एवं पर्यपश्यद्दृष्ट्वा-
न्मृत्युः कर्मक्षयोर्पायेन साध्यान्देवान्मेन इत्यर्थः । कासौ देवान्ददर्शेत्यु-
च्यते—ऋचि साम्नि यजुषि । ऋग्यजुःसामसंबन्धिकर्मणीत्यर्थः । ते नु
देवा वैदिकेन कर्मणा संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्तो मृत्योश्चिकीर्षितं विदि-
तवन्तः । विदित्वा च तै ऊर्ध्वा व्यावृत्ताः कर्मभ्य ऋचः साम्नो यजुष
ऋग्यजुःसामसंबद्धात्कर्मणोऽभ्युत्थायेत्यर्थः । तेन कर्मणा मृत्युभयापगमं
प्रति निराशास्तदपास्यामृताभयगुणमक्षरं स्वरं स्वरशब्दितं प्राविशन्नेव
प्रविष्टवन्तः । ओंकारोपासनपराः संवृत्ताः । एवशब्दोऽवधारणार्थः सन्स-
मुच्चयप्रतिषेधार्थः । तदुपासनपराः संवृत्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कर्मानुतिष्ठतां देवानां मृत्युवश्यता न व्यावृत्तेत्याह—तानिति । तत्रेति वैदि-
ककर्मप्रारम्भोक्तिः । उशब्दोऽप्यर्थः । यथोक्तकर्मपरानपि तान्मृत्युः पर्यपश्यदिति
संबन्धः । कर्मणां मृत्युपदगोचरत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । दार्ष्टान्तिकभागस्य
विवक्षितमर्थं संगृह्णाति—मृत्युरिति । दार्ष्टान्तिके क्षुद्रोदकस्थानीयं किं स्यादिति
प्रश्नपूर्वकं दर्शयति—कासाचित्यादिना । ऋगादीनां नित्यत्वेन क्षयाभावान्न
क्षुद्रोदकस्थानीयतेत्याशङ्क्य विवक्षितमर्थमाह—ऋगिति । कर्मणश्च कृतकत्वेन
फलतः स्वरूपतश्च क्षयिता प्रसिद्धेति भावः । मृत्युपरिहारोपायमुपदिशति—ते नु
देवा इत्यादिना । कर्मभ्यः सकाशादूर्ध्वा व्यावृत्ता इत्यर्थः । सर्वकर्मसंग्रहार्थं
कर्मभ्य इति बहुवचनम् । अवैदिककर्मत्यागस्य कर्मिष्वपि सिद्धत्वाद्वैदिककर्मत्यागार्थं
विशिनष्टि—ऋच इति । कर्मत्यागमात्रात्कृतकृत्यताशङ्कां वारयति—तेनेति ।
किं तदक्षरं तदाह—ओंकारेति ॥ ३ ॥

१ क. ग. ट. °पायसा° । २ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ते दे° । ३ क. तदूर्ध्वाः । ४ ङ.
ड. ढ. ऊर्ध्वाः क° । ५ ङ. ड. ढ. °र्मण इत्य° । ६ क. ख. घ. ङ. ज. ट. ठ. ड. ढ. स्वर° । ७
ख. ज. °र्थः ॥ ३ ॥ ८ क. ग. ठ. °र्थं गृ° । ९ ग. छ. ठ. ते दे° ।

कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वप्रक्षेपस्येत्युच्यते —

यदा वा ऋचमाम्रोत्योमित्येवातिस्वरत्येव॑ साभैवं
यजुरेष उ स्वरः यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य
देवा अमृता अभया अभवन् ॥ ४ ॥

यदा वा ऋचमाम्रोत्योमित्येवातिस्वरत्येवं साभैवं यजुः । एष उ
स्वरः । कोऽसौ, यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य यथागुणमेवामृता अभ-
याश्चाभवन्देवाः ॥ ४ ॥

उदात्तादिरूपत्वाभावादक्षरस्य न स्वरशब्दत्वमित्याशङ्क्य परिहरति—कथमि-
त्यादिना । ऋचमाम्रोत्यध्ययनेन स्वाधीनां करोतीत्यर्थः । अतिस्वरत्यतिशयेनाऽऽ-
दरधियोच्चारयतीति यावत् । ऋचयजुःसाम्नां प्रत्येकमोकारोच्चारणद्वारेणैवाऽऽप्तिदर्श-
नादित्यतिशब्दार्थः । उशब्दोऽपि पर्यायः । संप्रतिपन्नस्वरवदिति दृष्टान्तार्थः ।
अमृतमभयं तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वादित्यर्थः । तत्प्रविश्य ब्रह्मबुद्ध्या तद्ध्यानं
कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं स्वर-
ममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तद-
मृतो भवति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

स योऽन्योऽपि देववदेतदेतदक्षरमेवममृतमभयगुणं विद्वान्प्रणौति स्तौति ।
उपासनमेवात्र स्तुतिरभिप्रेता । स तथैवैतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति ।
तत्प्रविश्य च राजकुलं प्रविष्टानामिव राज्ञोऽन्तरङ्गबहिरङ्गतावन्न परस्य
ब्रह्मणोऽन्तरङ्गबहिरङ्गताविशेषः । किं तर्हि यदमृता देवा येनामृतत्वेन
यदमृता अभूवन्तेनैवामृतत्वेन विशिष्टस्तदमृतो भवति न न्यूनता नाप्यधिक-
ताऽमृतत्वं इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

भवतु देवानामेवमस्माकं तु किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—स योऽन्योऽपीति ।

१ क. ट. 'ष एव उ । ग. ठ. 'प एव स्व' । २ ख. घ. ङ. च. ज. ङ. ड. ढ. 'तच्चाभू' ।
३ क. 'मृतमि' । ४ क. 'मेव चात्र । ५ ग. ट. ठ. 'त्वमित्य' ।

राजगृहं प्रविष्टस्य विशेषदर्शनादक्षरं प्रविष्टस्यापि फले विशेषः स्यादित्यशङ्क्याऽऽह—
तत्प्रविश्येति । अमृतत्वेन विशिष्टा इति शेषः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः) ।

प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तमेवानूद्य प्रणवोद्गीथयोरेकत्वं
कृत्वा तस्मिन्प्राणरश्मिभेदगुणविशिष्टदृष्ट्याऽक्षरस्योपासनमनेकपुत्रफलमि-
दानीं वक्तव्यमित्यारभ्यते—

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव
ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो बह्वृचानां यश्च प्रणवस्तेषां स एव
छान्दोग्य उद्गीथश्चद्विवाच्यः । असौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः ।
प्रणवश्चद्विवाच्योऽपि स एव बह्वृचानां नान्यः । उद्गीथ आदित्यः । कथम् ।
उद्गीथाख्यमक्षरमोमित्येतदेष हि यस्मात्स्वरन्नुच्चारयन्नेकार्थत्वाद्भातनाम् ।
अथवा स्वरन्गच्छन्नेति । अतोऽसावुद्गीथः सविता ॥ १ ॥

खण्डान्तरस्य तात्पर्यमाह—प्राणादित्येति । प्रणवस्योद्गीथस्यैकत्वं कृत्वा तस्मि-
न्सत्यध्यात्मं प्राणदृष्ट्याऽधिदैवतमादित्यदृष्ट्या च विशिष्टस्योद्गीथस्य यदुपासनमुक्तं
तदेवानूद्य निन्दित्वा प्राणानां रश्मिनां च भेद एव गुणस्तद्विशिष्टदृष्ट्या तस्यैवोद्गी-
थावयवस्याक्षरस्यानेकपुत्रफलमुपासनमनेन ग्रन्थेन वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रन्थः संप्रति
प्रस्तूयत इत्यर्थः । अमृताभयगुणकाक्षरोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्रणवोद्गीथयोरे-
कत्वे वैदिकप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थं खल्वित्युक्तम् । तयोरेकत्वमुक्त्वाऽऽदित्यदृष्ट्योद्गीथो-
पासितमुक्तामनुवदति—असाविति । उद्गीथादित्ययोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—
उद्गीथ इत्यादिना । उच्चारयन्नेतीति संबन्धः । स्वरतेर्गत्यर्थत्वात्कथमुच्चारयन्नित्यु-
च्यते तत्राऽऽह—अनेकार्थत्वादिति । गच्छन्सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां
कुर्वन्निव गच्छति तस्मादोकारत्वं सवितुरित्याह—अथवेत्यादिना ॥ १ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽ-

सीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीऽस्त्वं
पर्यावर्तयाद्वहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैव-
तम् ॥ २ ॥

तमेतमु एवाहमभ्यगासिषमाभिमुख्येन गीतवानस्म्यादित्यरश्म्यभेदं कृत्वा
ध्यानं कृतवानस्मीत्यर्थः । तेन तस्मात्कारणान्मम त्वमेकोऽसि पुत्र इति ह
कौषीतकिः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् । अतो रश्मी-
नादित्यं च भेदेन त्वं पर्यावर्तयात्पर्यावर्तयेत्यर्थः । त्वंयोगात् । एवं वहवो
वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

आदित्यदृष्ट्योद्गीथमुपादिष्टमनूद्य निन्दति—तमेतमिति । निन्दाफलं दर्शयति—
अत इति । पर्यावर्तयादिति प्रथमपुरुषे श्रूयमाणे किमिति मध्यमपुरुषो व्याख्यायते
तत्राऽऽह—त्वंयोगादिति । युष्मद्युपपदे मध्यमपुरुषविधानादित्यर्थः । रश्मिभेद-
गुणदृष्टिविशिष्टोद्गीथोपासनस्य फलं कथयति—एवमिति । वक्ष्यमाणेऽन्यात्मे
बुद्धिसमाधानार्थमुक्तं देवताविषयं दर्शनमुपसंहरति—इत्यधिदैवतमिति ॥ २ ॥

अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपा-
सीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

अथानन्तरमध्यात्ममुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतेत्यादि
पूर्ववत् । तयोमिति ह्येष प्राणोऽपि स्वरन्नेत्योमिति ह्यनुज्ञां कुर्वन्निव वागादि-
प्रवृत्त्यर्थमेतीत्यर्थः । न हि मरणकाले मुमूर्षोः समीपस्थाः प्राणस्पर्शकरणं
शृण्वन्तीति । एतत्सामान्यादादित्येऽप्योऽकरणमनुज्ञामात्रं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गीथोपास्तिमुक्तमनुवदति—अथेत्यादिना । कथं प्राणोद्गीथ-
योरेकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । यथा प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्नि-
वाऽऽदित्यो गच्छतीत्युक्तं तद्वदिति यावत् । उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—न
हीति । मुमूर्षुसमीपवर्तिनो बन्धवो मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञाकरणं
नैव जनन्ति । तथा च जीवदवस्थायामोमिति तदनुज्ञावशादेव वागादीनां प्रवृत्तिरा-
लक्ष्यते । तस्मात्प्राणस्यानुज्ञामात्रमोऽकरणमित्यर्थः । प्राणादित्ययोरध्यात्माधिदैवतयो-
रुद्गीथत्वविशेषात्प्राणवदादित्येऽप्यनुज्ञामात्रमोऽकरणमवधेयमित्याह—एतत्सामान्या-
दिति ॥ ३ ॥

१ ख. ज. 'र्थः । यतस्तस्मा' । २ ख. घ. ज. ठ. ड. ढ. 'वितुमर्हन्ती' । ३ क. ग. ड.
'दि । तथा पूर्ववदेमि'

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति
ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणाश्च त्वं भूमानमभि-
गायताद्बहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषमित्यादि पूर्ववदेव । अतो वागादीन्मुख्यं च प्राणं
भेदगुणविशिष्टमुद्गीथं पश्यन्भूमानं मनसाऽभिगायतात् । पूर्ववदावर्तयेत्यर्थः ।
बहवो वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमभिप्रायः सन्नित्यर्थः । प्राणादित्यैक-
त्वोद्गीथदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्भिमप्राणभेददृष्टेः कर्तव्यता चोच्य-
तेऽस्मिन्काण्डे बहुपुत्रफलत्वार्थम् ॥ ४ ॥

प्राणदृष्ट्योक्तामुद्गीथोपास्ति निन्दित्वा विवक्षितामुपास्तिमुपन्यस्यति—एतमु
एवेति । भूमानं बहुत्वोपेनमिति यावत् । मध्यमपुरुषे तातङ्कादेशस्य वैकल्पिक-
त्वेऽपि प्रथमपुरुषशङ्कया दुरन्वयं व्यावर्तयति—पूर्ववदिति । एकत्वदृष्टिनिन्दा-
द्वारा प्रधानोपासनं सफलमुपसंहरति—प्राणेत्यादिना ॥ ४ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहर-
तीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथकत्वदर्शनमुक्तं तस्यैतत्फलमुच्यते—
होतृषदनाद्धोता यत्रस्थः शंसति तत्स्थानं होतृषदनं होत्रात्कर्मणः सम्य-
क्प्रयुक्तादित्यर्थः । न हि देशमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यम् । किं तद्धैवापि दुरुद्गीतं
दुष्टमुद्गीतमुद्गीतं कृतमुद्गीतं स्वकर्मणि क्षतं कृतमित्यर्थः । तदनुसमाहरत्य-
नुसंधत्त इत्यर्थः । चिकित्सयेव धातुवैषम्यसमीकरणमिति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पूर्वोत्तरयोर्ग्रथयोरसंगतिमाशङ्क्य तत्पर्यप्रदर्शनपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतार्य व्याकरोति—

अथेत्यादिना । ननु यथाश्रुतं स्थानमेव होतृषदनं किं नेष्यते तत्राऽऽह—न हीति ।
हौत्रात्कर्मणो यत्फलमाद्रियते तत्प्रश्नपूर्वकमविशेषतो दर्शयति—किं तदित्यादिना ।
निपातद्वयमवधारणातिशयफलकं क्रियापदेन संबध्यते । अपिशब्दस्तु निष्ठानन्तरमा-
वितया नेतव्यः । दुष्टमुद्गानमेव स्पष्टयति—उद्गात्रेति । कथमन्यनिष्ठात्कर्मणोऽ-
न्यत्र फलमाहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—चिकित्सयेति । उद्गाता प्रणवोद्गी-
थैकस्वविज्ञानमाहात्म्यात्प्रामादिकं स्वकर्मणि प्राप्तं क्षतं हौत्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुक्तात्प्र-
णवात्प्रतिसंदधातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभ.प्यटीकायां

प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः) ।

अथेदानीं सर्वफलसंपत्त्यर्थमुद्गीथस्योपासनान्तरं विधित्स्यते—

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम.

तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयत इयमेव साऽग्निरम-

स्तत्साम ॥ १ ॥

इयमेव पृथिव्यृक् । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्या । तयाऽग्निः साम । सामन्य-
ग्निदृष्टिः । कथं पृथिव्यग्नयोर्ऋक्सामत्वमिति । उच्यते । तदेतदेतदग्न्याख्यं
सामैतस्यां पृथिव्यामृच्यध्यूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमित्यर्थः । ऋचीव
साम । तस्मादत एव कारणादृच्यध्यूढमेव साम गीयत इदानीमपि सामगैः ।
यथा च ऋक्सामनी नात्यन्तं भिन्ने अन्योन्यं तथैतौ पृथिव्यग्नी । कथम्,
इयमेव पृथिवी सा सामनामार्धशब्दवाच्या । इतरार्धशब्दवाच्योऽग्निरमस्तदे-
तत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकशब्दाभिधेयत्वमापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथि-
व्याग्निद्वयं नित्यसंश्लिष्टमृक्सामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्नयोर्ऋक्सामत्व-
मित्यर्थः । सामाक्षरयोः पृथिव्यग्निदृष्टिविधानार्थमियमेव साऽग्निरम इति
केचित् ॥ १ ॥

इयमेवेत्यादिसंदर्भस्य तात्पर्यमाह—अथेति । पुत्राद्यैश्वर्यैकदेशविषयोपासनोपदेशा-
नन्तरमवसरे प्राप्ते ज्योतिष्टोमादावधिकृतस्य समग्रैश्वर्यप्राप्त्यर्थमाधिदेवाध्यात्मविभागे-
नोद्गीथविषयमेव पूर्वमुपासनमस्मिन्नन्ये विधातुमिष्टमित्यर्थः । तत्र तदङ्गभूतमुपासन-
मादौ विदधाति—इयमेवेति । पृथिव्यामृदृष्टिरत्र नेष्टा । कर्माङ्गस्य संस्कर्तव्यत्वा-

दित्यभिप्रेत्याऽऽह—ऋचीति । ऋचि यथा पृथिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये विहिता
 तथाऽग्निः सामेत्यन्नाग्निदृष्टिः सौमि विधीयते पूर्ववदित्याह—तथेति । ऋक्त्वं
 पृथिव्याः सामत्वं चाग्नेरप्रसिद्धमिति शङ्कते—कथमिति । ऋक्सामत्वसिद्धावित्युत्त-
 रमाह—उच्यत इति । तयोराधाराधेयभावे गमकं दर्शयति—तस्मादिति । ऋचि
 पृथिवीदृष्टिः सामि चाग्निदृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—यथा चेति । पृथिव्यग्न्योरत्य-
 न्तभेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । कर्माङ्गयोः सह प्रयोगाद्वक्ता-
 मयोरन्योन्यमव्यभिचारान्नात्यन्तभेदस्तथा पृथिव्यग्न्योरप्येकशब्दवाच्यत्वान्नात्यन्तं
 भिन्नतेत्यर्थः । तयोरत्यन्तभेदाभावे फलितमाह—तस्माच्चेति । पृथिवी साश-
 व्दवाच्या स्त्रीत्वादग्नेरमः पुंस्त्वादिति द्रष्टव्यम् । पक्षान्तरमुत्पाप्याङ्गी करोति—
 सामाक्षरयोरिति ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमेवर्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः
 साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव
 सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥

यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः
 साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते यौरेव साऽऽ-
 दित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षमेवर्वायुः सामेत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ ३ ॥
 ॥ २ ॥ ३ ॥

नक्षत्राण्येवर्चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः
 साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते नक्षत्राण्येव सा
 चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥

नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रमा अतः स साम ॥ ४ ॥

कथं पुनर्नक्षत्रपर्याये तदेतदेतस्यामित्यादिवैक्यं न हि नक्षत्रेषु चन्द्रमसः स्थितिरत
 आह—नक्षत्राणामिति । नक्षत्राधिपत्यात्तदुपरिभावेन चन्द्रमसः स्थितेरित्यतः
 शब्दार्थः । नक्षत्रसहितं चन्द्रमसं परीम्रष्टुं सशब्दः ॥ ४ ॥

अथ यदैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं

परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः
साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते ॥ ५ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः सैवर्क । अथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन काष्ण्यं तत्साम । तद्व्येकान्तसमाहितदृष्टे-
र्दृश्यते ॥ ५ ॥

अङ्गोपासनानि कानिचिदुक्त्वा तादृगेवोपासनान्तरमाह—अथेति । आदित्यस्य मण्डलः त्मनो यद्रूपं शुक्लं दृश्यत ऋचि तद्दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तदेव रूपं विशि-
नष्टि—भा इति । तमेव व्याचष्टे—शुक्ला दीप्तिरिति । ऋचि यथा पूर्वोक्तरू-
पदृष्टिस्तथा साम्नि वक्ष्यमाणरूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह—अथेति । नन्वादित्ये शौक्ल्य-
वदनतिशयं काष्ण्यं नास्माभिर्नुमूयते तत्राऽऽह—तद्धीति । एकान्तेन समाहिता
शास्त्रसंस्कृता यस्य दृष्टिस्तस्याऽऽदित्ये निरतिशयं काष्ण्यं दृश्यते । तथा च तद्-
दृष्टिः साम्नि श्लिष्टेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ
यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽ-
न्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्म-
श्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥

ते एवैते भाः शुक्लकृष्णत्वे सा चामश्च साम । अथ य एषोऽन्तरादित्य
आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्यमयो हिरण्यमय इव हिरण्यमयः । न हि सुवर्णविका-
रत्वं देवस्य संभवति । ऋक्सामगेषणत्वापहतपःपत्वासंभवात् । न हि सौ-
वर्णेऽचेतने पाप्मादिमाप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत । चाक्षुषे चाग्रहणात् । अतो
लुप्तोपम एव हिरण्यमयशब्दो ज्योतिर्मय इत्यर्थः । उत्तरेष्वपि समाना योजना ।
पुरुषः पुरि शयनात्पूरयति वा स्वेनाऽऽत्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तच-
क्षुर्भिः समाहितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनापेक्षम् । तेजस्विनोऽपि श्मश्रुके-
शादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिनष्टि—हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इति । ज्योति-
र्मयान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेत्यर्थः । आप्रणखात्प्रणखो नखाग्रं नखाग्रेण
सह सर्वः सुवर्ण इव भारूप इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ यदेवैतदित्यादेस्तात्पर्यमाह—ते एवेति । भङ्गोपासनानि समाप्यानन्तर-
माधिदैविकी प्रधानोपासनां विवक्षुरुणम्यस्वरूपमुपन्यस्यति—अथेत्यादिना ।
किमिति हिरण्यपदमुपमार्थं व्याख्यायते हिरण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अपहतपाप्मत्वासंभवं साधयति—न हीत्या-
दिना । पाप्मादीत्यादिपदं तत्कार्यसंग्रहार्थम् । किंच चक्षुष्युपास्ये पुरुषे सुवर्णवि-
कारत्वस्याग्रहणाद्गौणमेव हिरण्यपदमित्याह—चाक्षुषे चेति । न च तत्राप्याति-
देशिकं तद्ग्रहणमृक्सामगेष्णत्वादिना तादृशेन विरोधात्तस्माद्गौणमेव हिरण्यपद-
मित्युपसंहरति—अत इति । हिरण्यश्मश्रुरित्यादिविशेषणेष्वपि तुल्यं गौणत्वमि-
त्याह—उत्तरेष्वपीति । नन्वादित्यादिमण्डले पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते तत्राऽऽह—
निवृत्तचक्षुर्भिरिति । विशिष्टाधिकारिणामादित्यपुरुषदर्शनमुपपादयति—ब्रह्मच-
र्यादीति ॥ ६ ॥

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्यो-

दिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति

ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥ ७ ॥

तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्ष्णोर्विशेषः । कथं तस्य यथा कपेर्प-
र्कटस्याऽसः कप्यासः । आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ् । कपिपृष्ठान्तो
येनोपविशति । कप्यास इव पुण्डरीकमत्यन्ततेजस्व्येवमस्य देवस्याक्षिणी ।
उपमितोपमानत्वान्न हीनोपमा । तस्यैवंगुणविशिष्टस्य गौणमिदं नामो-
दिति । कथं गौणत्वम् । स एष देवः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः पाप्मना सह
तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि वक्ष्यति । उदित उद्
इत उद्गत इत्यर्थः । अतोऽसावुन्नामा । तमेवंगुणसंपन्नमुन्नामानं यथोक्तेन
प्रकारेण यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः । ह वा
इत्यवधारणार्थो निपातौ । उदेत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्व एव सुवर्ण इति विशेषणादक्ष्णोरपि सुवर्णत्वे प्राप्ते प्रत्याह—तस्येति ।
विशेषमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति—कथमित्यादिना । यथा कप्यासवद्व्यवस्थितं
पुण्डरीकं तथा तस्याक्षिणी इति योजना । आसशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति—
आसेरिति । घञन्तस्य शब्दस्य विवक्षितमर्थं कथयति—कपीति । तस्य करणत्वं
स्फुटयति—येनेति । कपिः स कपिपृष्ठान्तः कप्यास इति शेषः । पदार्थमुक्त्वा
वाक्यार्थमाह—कप्यास इवेति । निहीनोपमया देवस्य चक्षुर्गो व्यपदिशता तयो-

रपि निहीनत्वं व्यपदिष्टं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—उपमितेति । कप्यासेनोपमितं पुण्डरीकं तेनोपमानेनोपमितत्वाच्चक्षुर्भोर्न निहीनोपमानप्रयुक्तं निहीनत्वमित्यर्थः । यथोक्तस्याऽऽदित्यपुरुषस्य क्षेत्रज्ञत्वशङ्कां व्यावर्तयितुं नाम व्यपदिशति—तस्येति । नाम्नो गौणत्वं शङ्काद्वारा व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । न तस्य सर्वपाप्मो-दयस्तत्कार्यभाक्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—पाप्मनेति । आदित्यक्षेत्रज्ञेऽपि सर्वपाप्मो-दयः संभवति, न ह वै देवान्पापं गच्छतीति श्रुतेरित्याशङ्क्य परमात्मविषयवाक्य-शेषमुदाहरति—य अत्मेति । उक्तार्ययोगोऽतःशब्दार्थः । उपास्यं परमात्मान-मुपन्यस्य तदुपासनमिदानीं सफलमुपन्यस्यति—तमेवंगुणसंपन्नमिति । यथोक्तेन प्रकारेणोन्नामानमिति संबन्धः ॥ ७ ॥

तस्यर्चं साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वे-
बोद्धातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो
लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥८॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

तस्योद्गीथत्वं देवस्याऽऽदित्यादीनामिव विवक्षितत्वादाह—तस्यर्चं साम-च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी । सर्वात्मा हि देवः । परापरलोकका-मेशितृत्वादुपपद्यते पृथिव्यग्न्युक्तसामगेष्णत्वम् । सर्वयोनित्वाच्च । यत एव मुन्नामा चासावृक्सामगेष्णश्च तस्माद्वक्सामगेष्णत्वपाप्तमुद्गीथत्वमुच्यते परो-क्षेण परोक्षमियत्वाद्देवस्य तस्मादुद्गीथ इति । तस्मात्त्वेव हेतोरुदं गायत्री-त्युद्गता । यस्माद्वक्ष्ये तस्य यथोक्तस्योन्नाम्नो गाताऽसावतो युक्तोद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः । स एष देव उन्नामा ये चामुष्मादादित्यात्पराञ्चो परागश्चनादूर्ध्वा लोकास्तेषां लोकानां चेष्टे न केवलमीशितृत्वमेव चशब्दा-द्धारयति च । “स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम्” इत्यादिमन्त्रवर्णात् । किंच देवकामानामीष्ट इत्येतदधिदैवतं देवताविषयं देवस्योद्गीथस्य स्वरू-पमुक्तम् ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

कथं परस्योपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथे संपाद्येति दर्शयति—तस्येत्यादिना । यथाऽऽ-

दित्यादीनामुद्गीये संपाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तथा परमात्मनोऽपि तत्र संपाद्योपासनं विवक्षित्वा सर्वकर्त्तामात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः । मण्डलावच्छिन्नस्य पुरुषस्य कथमृगादिगेष्णत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वात्मेति । परस्य स्वारस्येन सर्वात्मत्वादाध्यानार्थं मण्डलावच्छेदादुपपन्नमृगादिगेष्णत्वमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—परापरेति । सर्वात्मत्वं साधयति—सर्वयोनित्वादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वादृगादिगेष्णत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं योजयति—यत् इति । प्राप्ते सति तस्मादुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनेद्गोथत्वं परोक्षेण नाम्ना देवस्योच्यत इति योजना । किमिति परोक्षनाम्ना देवो व्यपादिश्यत इत्याशङ्क्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षाद्विष इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह—परोक्षप्रियत्वादिति । उन्नामत्वे देवस्येद्गुत्तरुद्गातृत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मादिति । तच्छब्दार्थं स्फुटयति—यस्मादिति । प्रकृतस्योन्नाम्नो देवस्याऽऽगानादित्यतःशब्दार्थः । उद्गातुरुद्गातेति नामप्रसिद्धिरिति युक्तेति योजना । सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्तस्य चान्यत्रासंभवादादित्यान्तर्गतो देवः परमात्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह—स एष इति । देवकामानामादित्यादुपरितनलोकेष्वविष्ठातारो ये देवास्तेषां कामाः कामप्रदानफलविशेषास्तेषामिति यावत् । न हि निरङ्कुशं लोककामेशितृत्वं परस्मादन्यत्र संभवति । एष सर्वेश्वर इति श्रुतेरिति भावः ॥८॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः) ।

अथाध्यात्मं वागेवकर्माणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः
साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते । वागेव सा
प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥

अथाधुनाऽध्यात्ममुच्यते । वागेवकर्माणः साम । अधरोपरिस्थानत्वसामाभ्यात् । प्राणो घ्राणमुच्यते सह वायुना, वागेव सा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

आधिदैविकोपास्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । ऋचि वाग्दृष्टिः साम्नि प्राणदृष्टिश्च कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह—अधरेति । कथमृक्सामयोरिव वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राऽऽह—प्राण इति । स्थानमात्रत्वं व्यावर्तयति—सहेति ॥ १ ॥

चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम
तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । चक्षुरेव साऽऽत्माऽ-
मस्तत्साम ॥ २ ॥

चक्षुरेवर्गात्मा साम । आत्मेति च्छायात्मा तत्स्थत्वात्साम ॥ २ ॥

भोक्तारं व्यावर्तयति—आत्मेति । छायात्मनः सामत्वे हेतुमाह—तत्स्थत्वा-
दिति । चक्षुषि च्छायात्मनः स्थितत्वादृचि सामवदित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रोत्रमेवर्ज्ज्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम
तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । श्रोत्रमेव सा मनोऽ-
मस्तत्साम ॥ ३ ॥

श्रोत्रमेवर्ज्ज्मनः साम, श्रोत्रस्याधिष्ठातृत्वान्मनसः सामत्वम् ॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः
कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मा-
दृच्यध्यूढं साम गीयते । अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं
भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्त
त्साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क । अथ यन्नीलं परः कृष्णमादित्य इव
दृक्शक्त्यधिष्ठानं तत्साम ॥ ४ ॥

आध्यात्मिकानि कानिचिदङ्गोपासनान्युक्त्वाऽनन्तरं प्रकरणान्तरेणाङ्गोपासनमेव
किञ्चिदुपदिशति—अथेति । अक्ष्णो यदेतद्रूपं शुक्लं दृश्यते ऋचि तद्दृष्टिः कर्तव्ये-
त्यर्थः । तदेव रूपं विशिनष्टि—भा इति । ऋचि पूर्वोक्तरूपदृष्टिवद्वक्ष्यमाणरूप-
दृष्टिरपि साम्नि कर्तव्येत्याह—अथेति । यथाऽऽदित्यमण्डले समधिगम्यमातिर्कृष्णं
रूपमुक्तं तथा चक्षुष्यपि दृक्शक्तेरधिष्ठानं तादृग्रूपमुपगच्छते तद्दृष्टिः साम्नि कर्त-
व्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्कत्साम
तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य
रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते । पूर्ववत् । सैवर्गध्यात्मं वागाद्या पृथिव्याद्या चाधिदैवतम् । प्रसिद्धा च ऋक्सादवद्धाक्षरात्मिका । तथा साम । उक्थसाहचर्याद्वा स्तोत्रं सामोक्तं शस्त्रमुक्थादन्यत्तथा यजुः स्वाहास्वभाव-
षडादि सर्वमेव वाग्यजुस्तत्स एव । सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ह्यवो-
चाम । ऋगादिप्रकरणात्तद्ब्रह्मेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्य
तदेव रूपमिति दिश्यते । किं तद्यदमुष्याऽऽदित्यपुरुषस्य । हिरण्य इत्यादि
यदधिदैवतमुक्तम् । यावमुष्य गेष्णौ पर्वणी तावेवास्यापि च क्षुषस्य गेष्णौ ।
यन्नामुष्य नामोदित्युद्धीथ इति च तदेवास्य नाम । स्थानभेदाद्रूपगुणनामा-
तिदेशादीशितृत्वविषयभेदव्यपदेशाच्चाऽऽदित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् ।
न । अमुनाऽनेनैवेत्येकस्योभयात्मप्राप्त्यनुपपत्तेः । द्विधाभावेनोपपन्न इति
चेत् । वक्ष्यति हि स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि । न । चेतनस्यै-
कस्य निर[वय]यत्वाद्द्विधाभावानुपपत्तेः । तस्मादध्यात्माधिदैवतयोरेकत्व
मेव । यत्तु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवोचो न तद्भेदावगमाय । किं तर्हि
स्थानभेदाद्भेदाशङ्कः सा भूदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

आध्यात्मिकप्रधानोपासनशेषत्वेनाङ्गोपासनान्युक्त्वाऽनन्तरं प्रधानोपासनाविषयं दर्शयति—अथेति । दृश्यत इति प्रयोगाच्छ्रयात्माऽयमित्याशङ्क्याऽऽह—पूर्ववदिति ।
यथा पूर्वस्मिन्नाधिदैविके वाक्ये समाहितचेतोभिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्वमुक्तं तथा च क्षुष-
पुरुषस्यापि विशिष्टाधिकारिभिरेव दृश्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । छायात्मपक्षे वाक्यशेषविरो-
धमभिप्रेत्याऽऽह—सैवेति । येयमृगप्रथा व्याख्याता सा सर्वा स एव पुरुष इत्यर्थः ।
ऋच्युक्तं न्यायं सामान्यतिदिशति—तथेति । यत्किञ्चित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्यर्थः ।
ऋक्सामशब्दयोरर्थान्तरमाह—उक्थेति । ऋक्साम यद्वदिति दृष्टान्तस्तथाशब्दार्थः ।
कथमृगाद्यात्मत्वं परस्येत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वात्मकत्वादिति । ब्रह्मशब्दस्य परमा-
त्मविषयत्वं व्यावर्तयन्प्रकरणादित्युक्तन्यायेन त्रयो वेदाः स एव पुरुष इत्युपसं-
हारः । छायात्मनो जडस्य व्यावृत्त्यर्थं रूपातिदेशं दर्शयति—तस्येति ।

१ क. ग. घ. च. ट. ड. साम ऋक्शस्त्रं । २ ड. ट. 'मुक्ताद' । ३ ग. ट. 'भावो नो' ।
४ क. 'ति द्विधा' । ५ ग. ट. 'पत्तिः । त' । ६ क. 'मर्थः ॥ ५ ॥ ग. 'मर्थे ॥ ५ ॥ ७ क. ग.
ट. 'पथं व्या' ।

किं तदादित्यपुरुषस्य रूपमित्यपेक्षायामाह—हिरण्य इत्यादीति । इतश्च नायं छायात्मेत्याह—यावमुष्येति । नामातिदेशोऽप्येतमर्थमुपोह्यत्यतस्त्याह—यच्चेति । आदित्यचाक्षुषयोरुपास्ययोर्भेदादुपासनाऽपि भिन्नेति शङ्कते—स्थानेति । आदित्यमण्डलं चाक्षुश्चेति स्थाने मिथ्येते रूपं हिरण्यमयो हिरण्यश्मश्रुरित्यादि ऋगादिगेणत्वादिगुण उदित्यादि नाम तेषामातिदेशस्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिः । ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् । ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां मनुष्यकामानां (णां) चेत्यध्यात्मम् । इत्ययमीशितृत्वाविषयो भेदव्यपदेशः । अतश्चैतयोर्भेदादुपासनमपि भिन्नमेवेत्यर्थः । नोपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीति दूषयति—नेति । उपासकस्तावदमुनाऽऽदित्यात्मना पराञ्चो लोकान्देवकामांश्चाऽऽप्नोति स एवानेन चाक्षुषरूपेणार्वाचीनलोकान्मनुष्यकामांश्चाऽऽप्नोतीति श्रूयते । न चैकस्य वस्तुतो भिन्नोभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्यते । तस्माद्भेदकल्पना न युक्तेत्यर्थः । उभयात्मकत्वमेकस्यापि विद्यामाहात्म्याद्वेद्यभावोपगमादुपपन्नमिति शङ्कते—द्विधेति । एकस्य विद्यावशादेकरूपत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति—वक्ष्यति हीति । एकस्यानेकशरीरपरिग्रहेति न स्वरूपभेदोपपत्तिरिति परिहरति—न चेतनस्येति । एकत्वसाधकसद्भावस्तच्छब्दार्थः । परोक्तं भेदकमनुवदति—यत्तिवाति । भेदकारणमित्यस्यादुपरिष्ठादिति शब्दो द्रष्टव्यः । दूषयति—न तदित्यादिना । तदित्यतिदिश्यमानं रूपाद्युक्तम् ॥ ५ ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्य-
कामानां (णां) चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं
ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥

स एष चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाञ्चोऽर्वांगता लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यसंबन्धिनं च कामानाम् । तत्तस्माद्य इमे वीणायां गायन्ति गार्थकास्त एतमेव गायन्ति । यस्मादीश्वरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो धनलाभयुक्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आधिदैविकपुरुषवदाध्यात्मिकेऽपि पुरुषे निरतिशयैश्वर्यश्रवणाच्च तयोरैक्यमित्याह—स एष इति । तयोर्भेदामावे हेत्वन्तरमाह—तत्तस्मादिति । ईश्वरस्यैव प्रागुक्तहेतोर्गानविषयत्वयोग्यत्वादित्यर्थः । तच्छब्दार्थं स्फुटयति—यस्मादिति ॥ ६ ॥

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति

सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तां-
श्वाऽऽप्नोति देवकामांश्च ॥ ७ ॥

अथ य एतदेवं विद्वान् योक्तं देवमुद्गीथं विद्वान्साम गायत्युभौ स
गायति चाक्षुषमादित्यं च । तैस्यबन्धिदः फलमुच्यते—सोऽम्^१ ॥ऽऽदित्येन
स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्वाऽऽप्नोति, आदित्यान्तर्गतदेवो भू-
त्वेत्यर्थो देवकामांश्च ॥ ७ ॥

स्थानभेदेन यथोक्तोपासनवतः फलोक्त्यर्थं पातनिकां करोति—अथेति । एतस्मा-
मेति संबन्धः । एवं विद्वानित्येतदेव विभजते—यथोक्तमिति । विद्वानित्यस्मादुपरिष्ठा-
दथशब्दः संबध्यते । सोऽमुनैव लोकान्कामांश्वाऽऽप्नोतीति संबन्धः । आसिप्रकारं वि-
वृणोति—स एष इति । उपास्यवदुपासकस्यापि कुतो निरतिशयमैश्वर्यं न हि
द्वयोर्निरङ्कुशमैश्वर्यं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—आदित्येति । अमुनैवाऽऽदित्येनेत्युक्त-
मेवात्र व्यक्तीकृतम् ॥ ७ ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्वाऽऽप्नोति
मनुष्यकामांश्च तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥
कं ते काममागायानीत्येष हेव कामागानस्येष्टे य
एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्वाऽऽप्नोति मनुष्यका-
मांश्च चाक्षुषो भूत्वेत्यर्थः । तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयाद्यजमानं कमिष्टं ते तव
काममागायानीति । एष हि यस्मादुद्गाता कामागानस्योद्गानेन कामं सं-
पादयितुमीष्टे समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ, य एवं विद्वान्साम गायति साम
गायति । द्विरुक्तिरुपासनसमाप्त्यर्था ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथशब्दस्तथापर्यायः । चाक्षुषो भूत्वाऽनेनैव चाक्षुषेणैवेति संबन्धः । उक्तफलस्य याजमानत्वं दर्शयति—तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव कथयति—एष हीति । उद्गा-
तारं विशिनष्टि—कोऽसाविति । उद्गीथे परस्य संपाद्योपासनं विभागेनोक्तमुपसं-
हरति—द्विरुक्तिरिति ॥ ८ । ९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरमाप्यटीकायां
प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः) ।

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालाव-
त्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते
होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां
वदाम इति ॥ १ ॥

अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्त्वगुणफलमुपासनान्त-
रमानिनाय । इतिहासस्तु सुखावबोधनार्थः । त्रयस्त्रिसंख्याकाः । ह, इत्येति-
ह्यर्थः । उद्गीथ उद्गीथज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः । कस्मिंश्चिद्देशे
काले च निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्वस्मिञ्जगति त्रयाणा-
मेव कौशलमुद्गीथादिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युषस्तिजानश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञ-
कल्पाः । के ते त्रय इत्याह—शिलको नामतः शलावतोऽपत्यं शालावत्य ।
चिकितायनस्यापत्यं चैकितायनः । दाल्भ्यगोत्रो दाल्भ्यो द्व्यामुष्यायणो वा
प्रवाहणो नामतो जीवलस्यापत्यं जैवलिरित्येते त्रयस्ते होचुरन्योन्यमुद्गीथे
वै कुशला निपुणा इति प्रसिद्धाः स्मः । अतो हन्त यद्यनुमतिर्भवतामुद्-
गीथ उद्गीथज्ञाननिमित्तां कथां विचारणां पक्षप्रतिपक्षोपन्यासेन वदामो वादं
कुर्म इत्यर्थः । तथा च तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रहणनाशोऽपूर्वविज्ञानोपजनः सं-
शयनिवृत्तिश्चेति । अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्तव्य इति चेतिहासप्रयोजनम् ।
दृश्यते हि शिलकादीनाम् ॥ १ ॥

अध्यात्माधिदैवतस्थानभेदावच्छिन्नपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनमखिलाप्यमापगमफल

१ ख. ड. ज. झ. ञ. 'लुः सिल' । २ ख. ड. ञ. ड. बोधार्थः । ३ ख. च. ड. 'ह । सिल' ।
४ घ. ड. ट. ड. 'नः । दाल्भ्यगो' । ५ क. ड. च. ट. दाल्भ्यगो' । ६ ड. च. ड. हि सिल' ।
७ क. 'तत्तत्स्थान' ।

मुक्तम् । संप्रति स्थानभेदावच्छेदं हित्वा परोवरीयस्त्वगुणकपरमात्मदृष्ट्ये द्वीथोपासनं परोवरीयस्त्वप्राप्तिफलकमानातवानाम्नाय इति प्रकरणतात्पर्यमाह —अनेकश्चेति । तर्हि विवक्षितमुपासनमेवोच्यतां किमाख्यायिकयेत्याशङ्क्याऽऽह इतिहासस्त्विति । इतिहासः पूर्ववृत्तम् । इतिहस्य भाव ऐतिह्यम् । समेतानामिति निर्धारणे षष्ठी । ननु सर्वस्मिञ्जगति त्रयाणामेवोद्गीथादिज्ञाने कौशलमिति किं नोच्यते । किमिति तेषां मध्ये त्रयाणामेव तन्नैपुण्यं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह—न हीति । अमुष्य प्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायणो द्वयोरामुष्यार्यणो द्व्यामुष्यायणः । तव मम चायमिति परिभाषया धर्मतः परिगृहीत इति यावत् । किमर्थो वादारम्भ इत्यत आह—तथा चेति । प्रवृत्ते वादे तस्मिन्विवक्षितेऽर्थे विद्या येषां तैः सह संवाददृष्टमेव फलमित्यर्थः । इतिशब्दस्य प्रयोजनमित्यनेन संबन्धः । वादारम्भस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह—अत इति । इतिहासस्तु सुखावबोधार्थं इत्युक्तेन समुच्चयार्थश्चकारः । कथं यथोक्तं फलं दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यते हीति । शिलकादीनां तद्विद्ययोगे विपरीतधीध्वंसादिकं फलमिति शेषः ॥ १ ॥

तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरु-
वाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं
श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

तथेत्युक्त्वा ते समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः किल । तत्र राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचेतरौ भगवन्तौ पूजावन्तावग्रे पूर्वं वदताम् । ब्राह्मणयोरिति लिङ्गाद्राजाऽसौ युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामि । अर्थरहितामित्यपरे वाचमिति विशेषणात् ॥ २ ॥

तत्रेति निर्धारणार्था सप्तमी । राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं तस्य राजत्वे हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह—ब्राह्मणयोरितितीति । पक्षान्तरं विशेषणसामर्थ्यादुत्थाप्याङ्गी करोति—अर्थेति ॥ २ ॥

स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दालभ्यमुवाच
हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

उक्तयोः स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दालभ्यमुवाच—हन्त यद्यनुमंस्यसे त्वा त्वां पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

राज्ञा यथोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मणयोर्मध्ये शालावत्यो दाल्भ्यं प्रत्युवाचेति संबन्धः ॥ ३ ॥

का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य
का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गति-
रित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति
होवाच ॥ ४ ॥

लब्धानुमतिराह— का साम्नः, प्रकृतत्वादुद्गीथस्य । उद्गीथो ह्यत्रोपा-
स्यत्वेन प्रकृतः । “ परोवरीयांसमुद्गीथम् ” इति च वक्ष्यति । गतिरा-
श्रयः परायणमित्येतत् । एवं पृष्ठो दाल्भ्य उवाच—स्वर इति । स्वरात्म-
कत्वात्साम्नः । यो यदात्मकः स तद्वतिस्तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं मृदा-
श्रय इव घटादिः । स्वरस्य का गतिरिति, प्राण इति होवाच ।
प्राणनिष्वाद्यो हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य प्राणो गतिः । प्राणस्य का गतिरि-
त्यन्नमिति होवाच । अन्नावष्टम्भो हि प्राणः । “ शुष्यति वै प्राण ऋदोऽ-
न्नात् ” इति हि श्रुतेः । “ अन्नं दाम ” इति च । अन्नस्य का गतिरित्याप
इति होवाच । अप्संभवत्वादन्नस्य ॥ ४ ॥

साम्नो गतिरित्यन्वयः । सामशब्दार्थमाह—प्रकृतत्वादिति । तस्य पूर्वोत्तरप्र-
त्ययोः प्रकृतत्वं प्रकटयति—उद्गीथो हीति । गतिशब्दस्य क्रियाविषयत्वं व्यावर्त-
यति—आश्रय इति । औपचारिकमाश्रयं निरस्यति—परायणमित्येतदिति । स्वरो
ध्वनिभेदः स कथमुद्गीथस्य गतिरित्याशङ्क्याऽऽह—स्वरात्मकत्वादिति । तद्व्य-
ञ्जकतया तदाश्रयत्वेन तत्तादात्म्याद्भवति स्वरस्तस्य गतिरित्यर्थः । साम्नः स्वरात्म-
कत्वेऽपि कथं तद्वतित्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—यो यदात्मक इति ।
प्राणस्यान्नावष्टम्भत्वे वाजसनेयश्रुतिं प्रमाणयति—शुष्यतीति । वत्सस्थानीयस्य प्राण-
स्यान्नं दाम बन्धनमिति च श्रुतिरित्यर्थः । ता अन्नमसृजन्तेति श्रुतेः अस्याप्संभवत्वं
द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

अपा का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य
लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति

१ क. ख. घ. ङ. ठ. साम्नो गतिः । प्र । २ ख. घ. ङ. च. ञ. ड. ढ ‘थोऽत्र ह्युपा’ ।
३ ठ. ड. ‘तिश्रु’ । ४ ख. छ. ङ. ‘थोऽत्र ही’ । ५ क. श्रुतेरि’ । ञ. श्रुतेरर्थः ।

होवाच स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः
स्वर्गसंस्ताव हि सामेति ॥ ५ ॥

अथां का गतिरित्यसौ लोक इति । अमुष्मालोकाद्वृष्टिः संभवति ।
अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्ठो दालभ्य उवाच—स्वर्गममुं लोकपती-
त्वाश्रयान्तरं साम न नयेत्कश्चिदिति होवाचाऽऽह । अतो वयमपि स्वर्गं
लोकं सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकपतिष्ठं साम जानीम इत्यर्थः । स्वर्ग-
संस्तावं स्वर्गत्वेन संस्तावनं संस्तावो यस्य तत्साम स्वर्गसंस्तावम् । हि य-
स्मात्स्वर्गो वै लोकः साम वेद इति श्रुतिः ॥ ५ ॥

कथमपामसौ लोको गतिस्तत्राऽऽह—अमुष्मादिति । इति पृष्ठो दालभ्य उवाच
हेति संबन्धः । तत्र च्छन्दसि कालनियमाभावमभिप्रेत्य क्रियापदं व्याकरोति—आहेति ।
यद्यपि परो नास्याऽऽश्रयान्तरं प्रतिपद्यते तथाऽपि त्वया तद्वाच्यमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—
अत इति । अतःशब्दार्थमेव स्फोरयति—स्वर्गेति । तस्मात्स्वर्गलोकपतिष्ठं सामेति
पूर्वेण संबन्धः । स्वर्गसंस्तावं सामेत्यत्र प्रमाणमाह—स्वर्ग इति ॥ ५ ॥

तं हं शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दालभ्यमुवा-
चाप्रतिष्ठितं वै किल ते दालभ्य साम यस्त्वेतर्हि
ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥

तमितरः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दालभ्यमुवाच—अप्रतिष्ठितम-
संस्थितं परोवरीयस्त्वेनासमाप्तगति सामेत्यर्थः । वा इत्यागमं स्मारयति
किलेति च । दालभ्य ते सव साम । यस्त्वसहिष्णुः सामविदेतर्ह्येतस्मिन्काले
ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानमप्रतिष्ठितं साम प्रतिष्ठितमित्येवंवादापराधिनं मूर्धा
श्चिरस्ते विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतीति । एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्वि-
पतेन संशयो न त्वहं ब्रवीमीत्यभिप्रायः ।

१ ख. च. ज. 'ष्माद्धि लोका' । २ च. 'वाचाऽऽह । स्व' । ३ ख. ज. 'च हाऽऽह । स्व' ।
४ ख. घ. ड. च. ज. ड. 'रं परं सा' । ५ ख. घ. ड. च. ज. ठ. ड. 'वाच । अ' । ६ ख. घ.
च. अ. ड. 'ति हि श्रु' । ७ ख. अ. श्रुतेः ॥ ५ ॥ ८ ख. छ. डा. 'ष्माद्धीति । ९ ख. अ. 'ति ।
स्मात्स्व' । १० ख. ड. ज. झ ह सिल' । ११ ख. ग. घ. ड 'रः सिल' ।

ननु मूर्धपाताहं चेदपराधं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि पतेन्मूर्धा न चेद-
पराध्युक्तस्यापि नैव पतति । अन्यथाऽकृताभ्यागमः कृतनाशश्च स्याताम् ।
नैष दोषः । कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्तेर्देशकालनिमित्तापे-
क्षत्वात् । तत्रैवं सति मूर्धपातनिमित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिर्व्याहारनिमित्ता-
पेक्षत्वमिति ॥ ६ ॥

उपदेशपारम्यभागमः । यत्कृतकं तदनित्यमिति स्वर्गस्यान्तवत्त्वान्न परायणत्वं
संभवतीत्याशयेनाऽऽह—किलोति चेति । यथोक्तं न्यायं सूचयतीति शेषः । न्याया-
गमाभ्यामप्रतिष्ठितं ते सामेत्युपसंहरति—शालभ्येति । स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति ज्ञाने
दोषं दर्शयति—यस्त्विति । असहिष्णुर्मिथ्यावचनमसहमानः सन्निति यावत् ।
एतस्मिन्काले मिथ्यावचनावस्थायामित्यर्थः । विपरीतं विज्ञानं यस्य स तथोक्तं
प्रतीति विग्रहः । तदेव विपरीतज्ञानमभिनयति—अप्रतिष्ठितमिति । सामाप्रतिष्ठितं
प्रतिष्ठितमिति विपरीतज्ञानं प्रति कश्चिद्ब्रूयादिति संबन्धः । तदीयवचनमेव दर्शयति—
एवमिति । स तथा कथयतु मम तु किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—एवमुक्तस्येति ।
तथैव विदुषः शापवाक्यानुसारेणेति यावत् । तदिति शिरोनिरुक्तिः । शापदानाय
प्रवृत्तस्त्वयमिति शङ्का वारयति—नन्विति । मूर्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशङ्कते—
नन्विति । अपराधभावेऽपि परोक्तिवशान्मूर्धपाते दोषमाह—अन्यथेति । सति
चापराधे परोक्तिवैधुर्यान्मूर्धपाताभावे दोषं कथयति—कृतेति । अपराधस्य मूर्धपात-
हेतोरपि सहकार्यपेक्षत्वाद्भिर्व्याहरणं नानर्थकमित्युत्तरमाह—नैष दोष इति ।
कर्मणः शुभादेराचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि प्रकृतेऽपराधिनि कृतो व्याह-
रणापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तत्र शुभादौ कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलप्रदे
सतीत्यर्थः । इति पराभिर्व्याहरणमर्थवादिति शेषः ॥ ६ ॥

हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य
लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य
लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमिति नये-
दिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकः सामाभिसंस्था-
पयामः प्रतिष्ठासंस्तावः हि सामेति ॥ ७ ॥

१ क. ग. व. ठ. ड. 'च तत्पत्न' । २ ख. ग. ड. च. ज. ठ. ड. ड. 'ताग' । ३ घ. ड.
'पाते नि' । ४ ख. ज. 'व्याहरणनि' । ५ ख. ड. ज. 'ति विद्' । ६ क. ग. ड. 'राधिनि प' ।
७ क. ड. 'वत्तो वे' । भ. ज. ठ. 'वन्ते वे' ।

एवमुक्तो दालभ्य आह—हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानि यत्प्रतिष्ठं सामेत्युक्तः
प्रत्युवाच शालावत्यो विद्धीति होवाच । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति
पृष्ठो दालभ्येन शालावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि लोको याग-
दानहोमादिभिरभुं लोकं पुष्यतीति । “अतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति” इति
हि श्रुतयः । प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी प्रतिष्ठेति । अतः साम्नोऽप्ययं
लोकः प्रतिष्ठेवेति युक्तम् । अस्य लोकस्य का गतिरित्युक्त आह शालावत्यः ।
न प्रतिष्ठापिभं लोकमतीत्यं नयेत्साम कश्चित् । अतो वयं प्रतिष्ठां लोकं सा-
माभिसंस्थापयामः । यस्मात्प्रतिष्ठासंस्तुतं हि प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः ।
“ इयं वै रथंतरम् ” इति च श्रुतिः ॥ ७ ॥

हन्तेत्यादि व्याकरोति—एवमिति । कथममुष्य लोकस्यैतल्लोकप्रतिष्ठत्वं तदाह—
अयं लोक इति । आदिशब्दः श्राद्धादिसंग्रहार्थः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—
इतीति । अस्माल्लोकात्प्रतीयमानं चरुपुरोडाशाद्यग्निद्वारोपजीवन्ति देवा इति श्रौती
प्रसिद्धिरित्यर्थः । भवतु परं लोकं प्रति प्रतिष्ठात्वमस्य लोकस्य तथाऽपि कथमयं
लोकः साम्नः प्रतिष्ठेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्यक्षं हीति । पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि
प्रति प्रतिष्ठात्वे फलितमाह—अत इति । साम्नोऽपि सर्वान्तर्भावदित्यर्थः । तथाऽपि
प्रतिष्ठान्तरं त्वया वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अतो वयमिति । यस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठात्वेन
संस्तुतं साम तस्मादिदं साम प्रत्येतमेव लोकं प्रतिष्ठां जानीम इति योजना । कथं प्रतिष्ठा-
त्वेन सामत्वाविशेषात्पृथिव्यां साम संस्तुतमित्याशङ्क्याऽऽह—इयमिति । इयं वै रथं-
तराब्दवाच्यस्य सामविशेषस्य पृथिवीत्वेन स्तुतत्वं दुर्द्वीयस्यापि सामत्वाविशेषात्पृथि-
व्यात्मत्वं संभाव्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

त२ ह प्रदाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शाला-
वत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति
मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति
विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

१ क. ड. ड. ठ. “वत्तो वे” । ग. घ. ट. ठ. “वन्तो वे” । २ घ. “ति ह श्रु” । च. ड. “ति
श्रु” । ३ क. ग. च. ट. ड. ढ. “त्य न न” । ४ ठ. “मः । हि ह” । ५ क. अत इति । ज. प्रदान-
मिति । ६ ख. छ. ज. ट. परलो” । ७ क. “पृथिव्यां साम स्तु” । ८ ग. ट. “व्यात्मसं” । ९ ड.
ड. “वत्तो वे” । ग. झ. ठ. “वन्तो वे” ।

तमेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य सामे-
त्यादि पूर्ववत् । ततः शालावत्य आह—हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति
होवाचेतरोऽनुज्ञात आह ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

हन्ताहमेतदित्यत्रानन्तं सामैतदित्युच्यते ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः) ।

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त
आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येभ्यो ज्याया-
नाकाशः परायणम् ॥ १ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच प्रवाहणः । आकाश
इति च पर आत्माऽऽकाशो वै नामेति श्रुतेः । तस्य हि कर्म सर्वभूतोत्पा-
दकत्वम् । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । तत्तेजोऽसृजत । तेजः परस्यां देव-
तायामिति हि वक्ष्यति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि स्थावरजंगमान्या-
काशादेव समुत्पद्यन्ते तेजोवन्नादिक्रमेण सासृच्यन्ति । आकाशं प्रत्यस्तं
यन्ति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि यस्मादाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः स सर्वेषां भूतानां परमयनं परायणं प्रतिष्ठा
त्रिष्वपि कालेष्वित्यर्थः ॥ १ ॥

आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्त्य परमात्मविषयत्वं वाक्यशेषवशाद्दर्शयति—
आकाश इति चेति । किंच परस्याऽऽत्मनः सर्वभूतोत्पादकत्वं कर्मेति वेदान्तमर्यादा
तदिहाऽऽकाशे श्रुतम् । तथा च परमात्मैवाऽऽकाशशब्द इत्याह—तस्य हीने । किंच
परस्मिन्नेव भूतानां प्रलयः स चात्राऽऽकाशे श्रुतस्तस्मात्पर एवाऽऽत्माऽऽकाश इत्याह—
तस्मिन्नेवेति । सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्यत्र मानमाह—तत्तेजोऽसृजतेति ।
परस्मिन्नेव ल्यो भूतानामित्यत्रापि मानमाह—तेज इति । भवतु परस्याऽऽत्मनः

सर्वोत्पादकत्वं कर्म तथाऽपि किमायातमाकाशयेति चेत्तत्राऽऽह—सर्वाणीति ।
कथमयं क्रमो लभ्यते । अविशेषण हि ततः सर्वोत्पत्तिः श्रुतेत्याशङ्क्याऽऽह—साम-
र्थ्यादिति । आत्मन आकाशः संभूतस्तत्तेजोऽमृजतेत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः ।
तथाऽपि कथमाकाशे सर्वभूतलयस्तत्राऽऽह—आकाशं प्रतीति । विपर्ययेण तु
क्रमेऽन इति न्यायेनाऽऽह—विपरीतोति । आकाशस्य परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—
यस्मादिति । परायणत्वमपि तत्रैव लिङ्गमित्याह—अन इति ॥ १ ॥

स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो
हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एत-
देवं विद्वान्परोवरीयाः समुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

यस्मात्परं परं वरीयो वरीयसोऽप्येष वरः परश्च वरीयांश्च परोवरीया-
नुद्गीथः परमात्मा संपन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनन्तोऽविद्यमानान्त-
रत्मेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतमनन्तमेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते ।
तत्रैतत्फलमाह—परोवरीयः परं परं वरीयो विशिष्टतरं जीवनं हास्य
विदुषो भवति दृष्टं फलमदृष्टं च परोवरीयस उत्तरोत्तरविशिष्टतरानेव ब्रह्मा-
काशान्ताल्लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

आकाशस्तलिङ्गादिति न्यायेनाऽऽकाशस्य परमात्मत्वमुक्तमिदानीं तस्योद्गीथे संपा-
दितस्य परोवरीयस्त्वं गुणमुपदिशति—यस्मादिति । उत्तरमुत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठोऽ-
यमित्येतत् । साममात्रस्य कथमयं गुणः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—परमात्मेति ।
आकाशस्य परमात्मत्वे लिङ्गान्तरमाह—अत एवेति । परमात्मसंपन्नत्वादिति
यावत् । आकाशो हि प्रकृतोद्गीथे संपादितोऽनन्तः श्रुतः । न चाऽऽनन्तं ब्रह्मणोऽ-
न्यत्र युक्तम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । संप्रत्या-
काशशब्दितस्य परस्योद्गीथे संपादितस्य परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टस्योपास्ति विद्-
धाति—तमेतामिति । परं परमुपर्युपरीति यावत् । तस्मादेवमुपासीतेति भावः ॥ २ ॥

तच्च हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायो-
क्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामद्गीथं वेदि-

प्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं
भविष्यति ॥ ३ ॥

किंच तमेतमुद्गीथं विद्वानतिथन्वा नापतः शुनकस्यापत्यं शौनक उदर-
शाण्डिल्याय शिष्यायैतमुद्गीथदर्शनमुक्त्वोवाच । यावत्ते तव प्रजायां प्रजा-
संततावित्यर्थः । एनमुद्गीथं त्वत्संततिजा वेदिप्यन्ते ज्ञास्यन्ति तावन्तं कालं
परोवरीयो हैभ्यः प्रसिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तरविशिष्टतरं जीवनं
तेभ्यो भविष्यति ॥ ३ ॥

विधिशेषमर्थवादं दर्शयति—किंचेति । इतश्चात्र विधिरस्तीत्येतत्तेभ्यस्तत्संत-
तिजा ये यथोक्तोद्गीथे(थं) वेदितारस्तदर्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतदेवं विद्वानुपास्ते
परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽ-
मुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

तथाऽदृष्टेऽपि परलोकेऽमुष्मिन्परोवरीयाँल्लोको भविष्यतीत्युक्तवाञ्छाण्डि-
ल्यायातिथन्वा शौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभागानां नैदंयुगीना-
नामित्याशङ्कानिवृत्तय आह—स यः कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीथमेतर्ह्युपास्ते
तस्याप्येवमेव परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके
लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

तथा दृष्टविशिष्टतरजीवनवदित्यर्थः । ३ दृष्टेऽपीति च्छेदः । स य एतमित्याद्युत्तरं
वाक्यं शङ्कोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे—स्यादित्यादिना । अस्मिन्युगे भवन्तीत्यैदं-
युगीनास्तेषामैदंयुगीनानां लोकः परोवरीयानिति शेषः । पुनरुक्तिरुद्गीथोपास्तिस-
माप्त्यर्था ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः) ।

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिकया सह जाययोपस्तिर्ह चा-
क्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ १ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं कर्तुं (वक्तुं)-
ध्यमितीदमारभ्यते । आख्यायिकां तु सुखावबोधार्था । मटचीहतेषु मट-
च्योऽशनयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु । कुरुसस्येष्बित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे
जात आटिकयाऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनया सह जाययोपस्तिर्ह नाम-
तश्चक्रस्थापत्यं चाक्रायणः । इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्य ईश्वरो हस्त्यारोहो वा
तस्य ग्राम ईभ्यग्रामस्तस्मिन्प्रद्राणकोऽन्नालाभात् । द्रा कुत्सायां गतौ ।
कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावरथा प्राप्त इत्यर्थः । उवासोषितवान्कस्यचिद्दृ-
हमाश्रित्य ॥ १ ॥

अथोद्गीथाक्षरोपासनस्यानेकधोक्तत्वाद्वक्तव्यान्वशेषान्प्रपाठकपरिसमाप्तिरेव युक्ते-
त्याशङ्क्याऽऽह—उद्गीथंति । इदमा खण्डान्तरं परामृश्यते । प्रस्तावोद्युपासनं विव-
क्षितं चेत्तदेवोच्यतां किमनया कथयेत्याशङ्क्याऽऽह—आख्यायिका त्विति ।
मटच्यो मर्दनहेतवोऽशनयः पाषाणदृष्टयो वा । ततः सस्यनाशादित्येतत् । सर्वतः
स्वैरसंचारेऽपि न व्यभिचारशङ्केति दर्शयितुमाटिकयेति विशेषणम् । प्रद्राणकपदस्य
त्रियापदेन संबन्धः । कुत्सितगतिप्राप्तौ हेतुरन्नालाभादिति । प्रद्राणकशब्दार्थं धातूप-
न्यासद्वारा कथयति—द्रा कुत्सायामिति ॥ १ ॥

स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं विभिक्षे तश्च होवाच ।
नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता
इति ॥ २ ॥

सोऽन्नार्थमटनिभ्यं कुल्माषान्कुत्सितान्माषान्खादन्तं भक्षयन्तं यदृच्छ-
योपलभ्य विभिक्षे याचितवान् । तमुषस्ति होवाचेभ्यः । नेतोऽस्मान्मया
भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः कुल्माषा अन्ये न विद्यन्ते । यच्च ये राशौ मे मपो-
पनिहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करोमीत्युक्तः प्रत्युवाचोपस्तिः ॥ २ ॥

यदृच्छया सहसेत्यर्थः । नेत इति वाक्योपादानं तद्व्याकरोति—अस्मादिति ।
यदित्यव्ययं बहुवचनान्तम् । उपनिहिताः कुल्माषा इति शेषः । तेषां खल्विमे भाजने
प्राक्षिता इति योजना ॥ २ ॥

एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपान-
मित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥

एतेषामेतानित्यर्थः । मे मह्यं देहीति होवाच । तान्स इभ्योऽस्मा उप-
स्तये प्रददौ प्रदत्तवान् । अनुपानीयं सन्निपस्थमुदकं हन्त गृहाणानुपानपि-
त्युक्तः प्रत्युवाच । उच्छिष्टं वै मे ममेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पास्यामीत्युक्त-
वन्तं प्रत्युवाचेतरः ॥ ३ ॥

हन्त कुल्माषा भक्षिताश्चेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमा-
नखादन्निति होवाच कामो म उदकयानमिति ॥ ४ ॥

किं न स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त आहोषस्तिर्न वा अजी-
विष्यं न जीविष्यामीमान्कुल्माषानखादन्नमक्षयन्निति होवाच । काम इच्छा-
तो मे ममेदकपानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चेतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्मय-
शोवतः स्वात्मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वतो नाऽऽपःस्पर्श इत्यभिप्रा-
यः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरेऽजुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म
दोषाय । ज्ञानावलेपेन कुर्वतो नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः । प्रद्राणकश-
ब्दश्रवणात् ॥ ४ ॥

किं प्रत्युवाचेत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह—किमित्यादिना । अनुपानाभावेऽपि तुल्यं
जीवनराहित्यमित्याशङ्क्यऽऽह—काम इति । अन्योच्छिष्टकुल्माषभक्षणमृषेर्वदन्त्याः
श्रुतेस्तात्पर्यमाह—अतश्चेति । चाक्रायणस्य विदुषोऽभक्ष्यभक्षणदर्शनादिति यावत् ।
एतामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसंदेहमापन्नस्येत्यर्थः । विद्याधर्मयशोवतो ज्ञानादिप्रयुक्त-
रूप्याति प्रपन्नस्येत्येतत् । स्वात्मोपकारे परोपकारे च सामर्थ्यं निग्रहानुग्रहशक्तिम-
स्वम् । एतत्कर्म जीवनमात्रकारणं कुत्सितं चेष्टितमित्यर्थः । उच्छिष्टोदकपानप्र-
तिषेधश्रुतेरभिप्रायमाह—तस्यापीति । एतत्कर्मेत्यमक्षयभक्षणोक्तिः । ननु ज्ञानिनो यथे-

१ ख. अ, 'पानाय स' । २ क. 'कं च । ह' । ३ ठ, किं न । ४ क. ग. ड. ढ. 'दपा' ।
५ ख. छ. अ. ट. 'ख्यातिप्र' । ६ ग. ट. 'एतावत्क' ।

ष्टचेष्टाऽत्रानुज्ञायते । मैवम् । सर्वान्नानुमतिश्चेत्यादिन्यायविरोदित्याह-ज्ञानेति । तस्मिन्नभिप्राये लिङ्गं दर्शयति-प्रद्राणकेति । चाक्रायणे प्रद्राणकशब्दप्रयोगात्परमा-
पदमापन्नः सन्कुलमाषानुच्छिष्टान्मक्षितवानिति प्रतिभाति । तथा च ज्ञानिनो यथे-
ष्टाचारे प्रमाणाभावादनेकप्रमाणविरोधाच्च नासावत्र विवक्षित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

स ह खादित्वाऽतिशेषाञ्जायाया आजहार साऽग्र
एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

तांश्च स खादित्वाऽतिशेषानतिशिष्टाञ्जायायै कारुण्यादाजहार । साऽऽ-
टिक्यग्र एव कुलमाषप्राप्तेः सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धान्नेत्येतद्बभूव संवृत्ता ।
तथाऽपि स्त्रीस्वाभाव्यादनवज्ञाय तान्कुलमाषान्पत्युर्हस्तात्प्रतिगृह्य निदधौ
निक्षिप्तवती ॥ ५ ॥

स्त्रीस्वाभाव्यं पत्युराज्ञाकरणम् ॥ ५ ॥

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्वतान्नस्य लभेमहि
लभेमहि धनमात्रां राजाऽसौ यक्ष्यते स मा सर्वै-
रार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥

स तस्याः कर्म जानन्प्रातरुषःकाले संजिहानः शयनं निद्रां वा परित्यज-
न्नुवाच पत्न्याः शृण्वत्या यद्यदि बतेति खिद्यमानोऽन्नस्य स्तोत्रं लभेमहि
तद्भुक्त्वाऽन्नं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रां धनस्याल्पम् । ततोऽस्माकं
जीवनं भविष्यतीति । धनलभे च कारणमाह-राजाऽसौ नातिदूरे स्थाने
यक्ष्यते । यजमानत्वात्तस्याऽऽत्मनेपदम् । स च राजा मा मां पात्रमुपलभ्य
सर्वैरार्त्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थो वृणीतेति ॥ ६ ॥

तस्याः कर्म कुलमाषाणां पारिरक्षणम् । यक्ष्यतीति कस्मान्नोक्तं तत्राऽऽह-यजमा-
नत्वादिति । राज्ञो यजमानत्वाद्यायफलस्याऽऽत्मगामित्वाद्यक्षयत इत्यात्मनेपदं प्रयु-
क्तमित्यर्थः । अन्येषामुपद्रष्टृत्वसंभवे कुतस्त्वामिव राजा मानयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह-
स चेति ॥ ६ ॥

तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुलमाषा इति
तान्खादित्वाऽभुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥

एवमुक्तवन्तं जायोवाच हन्त गृहाण हे पत इम एव ये मद्धस्ते विनि-
क्षिप्तास्त्वया कुल्माषा इति । तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं राज्ञो विततं विस्तारितमृ-
त्विग्भिरेयाय ॥ ७ ॥

हन्तेत्यन्नलेशलाभश्चेदेवं धनलब्धिद्वारा जीवनेहेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह
प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

तत्र च गत्वोद्गातृनुद्गातृपुरुषानागत्य स्तुवन्त्यस्मिन्नित्यास्तावस्सस्मिन्ना
स्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः । उपविश्य स
ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

राज्ञो यज्ञस्तत्रेत्युच्यते । उद्गातुरेकत्वे कुतो बहुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह — उद्गातृ-
पुरुषानिति । स्तुवन्त्यस्मिन्निति सप्तम्या संवाददेशो वा निर्दिश्यते ॥ ८ ॥

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्र-
स्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

हे प्रस्तोतरित्यामन्त्र्याभिमुखीकरणाय । या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्तिम-
नुगताऽन्वायत्तां तां चेदेवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान्सन्प्रस्तोष्यसि विदुषो मम
समीपे । तत्परोक्षेऽपि चेद्विपतेत्तस्य मूर्धा कर्ममात्रविदामनधिकार एव कर्मणि
स्यात् । तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् । दीक्षणमार्गश्रुतेश्च । अनधिकारे
चाविदुषामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयेत । न च स्मार्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः
पथाः । यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः । तथोक्तस्य मयेति च विशेषणाद्विद्वत्समक्ष-
मेव कर्मण्यनधिकारो न सर्वत्राग्निहोत्रस्मार्तकर्माध्ययनादिषु च । अनुज्ञाया-
स्तत्र तत्र दर्शनात् । कर्ममात्रविदामप्यधिकारः सिद्धः कर्मणीति मूर्धा ते
विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

किमर्थमामन्त्रणं तदाह—अभिमुखीकरणायेति । विदुषः समीपे देवतामविद्वान्प्र-
स्तोष्यसि चेन्मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यग्रे संबन्धः । नन्वविद्वन्निन्दाया विवक्षितत्वाद्विद्व-
त्समीपवचनमकिञ्चित्करमिति चेन्नेत्याह—तत्परोक्षेऽपीति । तस्येत्यविद्वान्प्रस्तो-
तोच्यते । मा मूत्कर्ममात्रविदां कर्मण्यधिकार इति चेन्नेत्याह—तच्चेति । तेनोभौ
कुरुत इत्यादिश्रुताविति शेषः । अविदुषामपि कर्माधिकारे हेत्वन्तरमाह—दक्षिणेति ।

१ ख. छ. ग. देव ध° । २ ग. वने हे° । ३ ख. ग. ° त्र ग° । ४ क. ° शो नि° । ५ क.
ग. घ. ठ. ड. ° मध्यन° । ६ ख. घ. म. एको । ७ क. ग. घ. ङ. ठ. ड. ° त्र द° ।

तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—अनधिकारे चेति । तस्यैव समुच्चयफलत्वादित्यर्थः । ननु दक्षिणमार्गस्य वापीकूपतटाकादिस्मार्तकर्मप्रयुक्तत्वाद्वैदिके कर्मणि विद्वानेवाधिक्रियते नेत्याह—न चेति । यज्ञेन दानेन लोकाञ्जयन्तीति वैदिककर्मनिष्ठानामज्ञानाभेव दक्षिणमार्गश्रवणादिति हेतुमाह—यज्ञेनेति । इतश्चाविदुषां विद्वत्समीपे कर्माधिकारो नास्तीत्याह—तथोक्तस्येति । देवताविज्ञानशून्यस्य ते मूर्धा विपतिष्यतीत्यनेन प्रकारेण मयोक्तस्य मूर्धा व्यपतिष्यदिति विशेषश्रवणाद्विद्वत्समीपे तदनुज्ञामन्तरेण कर्म कुर्वतोऽपराधित्वात्तस्य कर्मण्यनधिकार एवेत्यर्थः । विद्वदसमीपे पुनरविदुषोऽपि कर्मण्यधिकारोऽस्तीत्याह—न सर्वत्रेति । अग्निहोत्रादौ श्रौते कर्मणि स्मार्तेषु च वापीकूपतटाकादिकर्मस्वध्ययनजपादिषु च विद्वत्संनिधिमन्तरेणापि सर्वस्मिन्काले कर्ममात्रविदो नाधिकारोऽस्तीत्यशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अनुज्ञेति । मगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्यादिना राज्ञा स्वकीयकर्मनिर्वर्तने प्रार्थनादर्शनादेत एव मया समतिमृष्टाः स्तुवतामिति चानुज्ञोपलम्भादस्त्येवाविदुषामपि कर्मण्यधिकार इत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति—कर्ममात्रेति । विद्वत्समीपे तदनुज्ञामलब्ध्वा नास्ति कर्मानुष्ठानमित्येतन्निगमयितुमिति शब्दः । मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येतदन्तं प्रस्तोतृविषयं वाक्यं व्याख्यातमित्यनुवदति—मूर्धेति ॥ ९ ॥

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता
तां चेदविद्वानुद्गास्यासि मूर्धा ते विपतीष्यतीति ॥ १० ॥
एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहार-
मन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहारिष्यसि मूर्धा ते विप-
तिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

एवमेवोद्गातारं प्रतिहर्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत् । ते प्रस्तोत्रादयः

कर्षभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्धपातभगात्तूष्णीमासां वक्तिरेऽन्यच्चा-
कुर्वन्तः । अर्थित्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तूष्णीमित्यस्यार्थमाह — अन्यच्चेति । तत्र हेतुमाह — अर्थित्वादिति । तत्तद्दे-
वताविषयविज्ञानार्थित्वेन कर्मान्तरमकुर्वन्तश्चाक्रायणाभिमुखाः स्थिता इत्यर्थः ॥ १० ॥
॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः) ।

अथ हनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्युपस्तिरस्मि चाक्रायण इति
होवाच ॥ १ ॥

अथानन्तरं हैनमुषस्ति यजमानो राजोवाच । भगवन्तं वा पूजार्थं न्तमहं
विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त उपस्तिरस्मि चाक्रायणस्तदापि श्रोत्र-
पथमागतो यदीति होवाचोक्तवान् । १ ॥

अथ हैनमित्यादि व्याकरोति-अथेति । प्रस्तोतृप्रभृतीनां तूष्णीभावादिति शेषः ॥ १ ॥

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरा-
त्विज्यैः पर्येषिषं भगवतो वा अहमवि-
च्याऽन्यानवृषि ॥ २ ॥

स ह यजमान उवाच सत्यमेवमहं भगवन्तं बहुगुणमश्रौषं सर्वैश्च ऋत्वि-
क्कर्मभिरात्विज्यैः पर्येषिषं पर्येषणं कृतवानस्मि । अन्विष्य भगवतो वा अह-
मविच्याऽलाभेनान्यानिमानवृषि वृतवानस्मि ॥ २ ॥

चाक्रायणस्य वचनमङ्गी करोति—सत्यमिति । अङ्गीकारमेव स्फोरयति—
एवमिति । आत्विज्यैरित्यस्य व्याख्यानमृत्विक्कर्मभिरिति । तदर्थमिति यावत् । यदि
मामात्विज्यार्थमनुसंहितवानसि किमितीमानन्यान्वृतवानित्याशङ्क्याऽऽह — अन्वि-
ष्येति । २ ।

भगवांस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ
तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो
धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह
यजमान उवाच ॥ ३ ॥

अद्यापि भगवांस्त्वेव मे मम सर्वैरार्त्विज्यैर्ऋत्विक्कर्णार्थमस्त्वित्युक्तस्त-
थेत्याहोषस्तिः । किंत्वथैवं तर्ह्येत एव त्वया पूर्वं वृता मया समतिसृष्टा मया
सम्यक्प्रसक्तेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवताम् । त्वया त्वेतत्कार्यम् । यावत्त्वेभ्यः
प्रस्तोत्रादिभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि तावन्मम दद्या इत्युक्तस्तथेति
ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥

एवं गते किमधुना कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अद्यापीति । चाक्रायणानुमतिं श्रुत्वा
किमिदमिति व्याकुलितेषु प्रस्तोतृप्रभृतिषु ब्रूते—किंत्विति । उभयानुमत्यपेक्षयाऽऽ-
नन्तर्यम् । ममाद्यभेनामीषां वृत्तत्वस्य निवृत्त्यवस्थायामित्याह—तर्हीति । अनुज्ञाताः
सन्तः प्रस्तोत्रादयः स्तुतिं कुर्वतामित्याह—स्तुवतामिति । अस्त्वेवं त्वदर्थं पुन-
र्मया किं विधेयमित्याशङ्क्याऽऽह—त्वया त्विति ॥ ३ ॥

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि
मूर्धा ते विपतिष्यतीति । मा भगवानवोच-
त्कतमा सा देवतेति ॥ ४ ॥

अथ हैनमौषस्त्यं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोषस्ति विनयेनोपजगाम ।
प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि मा मा भगवानवोचत्पूर्वम् । कतमा सा देवता या
प्रस्तावभक्तिमन्वायत्तेति ॥ ४ ॥

यजमानं प्रत्युषस्तिप्रोक्तं वचः श्रुत्वाऽनन्तरमेनमुषस्ति प्रस्तोता त्वेत्तव्याकुलत्वः
शिष्यत्वेनोपसन्नवानित्याह—अथेति । उपगतिप्रकारमभिनयति—प्रस्तोतरिति ॥ ४ ॥

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जि-

हते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रा-
स्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥

पृष्ठः प्राण इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं, सर्वाणि
शबरजंगमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलयकाले प्राणमभि लक्ष-
त्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादेवोद्गच्छन्तीत्यर्थं उत्पत्तिकाले । अतः
षा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्स्वं प्रास्तोष्यः प्रस्तवनं प्रस्ताव-
क्तिं कृतवानसि यदि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत्तथोक्तस्य
या तत्काले मूर्धा ते विपतिष्यतीति । अतस्त्वया साधु कृतम् । मया
विद्धः कर्मणो यदुपरममकार्षीरित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

प्रतिवचनमादाय प्रशब्दसामान्यं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—पृष्ठ इति । कथमिह
णशब्दार्थो निश्चीयतामित्याशङ्क्यात एव प्राण इति न्यायेनाऽऽह—कथमिति ।
णात्मनैव संविशन्तीति पूर्वेण संबन्धः । प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमतः-
ब्दार्थः । चेच्छब्दार्थो यदीत्युक्तः । मया तथोक्तस्य मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमु-
स्य तव तत्काले स्वापराधावस्थायां मूर्धा व्यपतिष्यदेवेति योजना । प्रमादस्य मह-
त्त्वया परिहृतत्वादित्यतः शब्दार्थः ॥ ५ ॥

अथ हनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता
तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा
भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥

तथोद्गाता पप्रच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगताऽन्वायत्ता देवतेति ॥ ६ ॥
॥ ६ ॥

आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
न्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथम-

न्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपति-
ष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥

पृष्ठ आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमु-
रूध्वं सन्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्छब्दसामान्य-
प्रशब्दसामान्यादिव प्राणोऽतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेवतेत्युक्तं तथाऽऽदित्योद्गीथयोरुच्छब्दस-
न्यादुद्गीथदेवताऽऽदित्य इत्याह—उच्छब्देति । उक्तसामान्यपरामर्शार्थोऽ-
शब्दः ॥ ७ ॥

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रति-
हारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते
विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देव-
तेति ॥ ८ ॥

एवमेवाथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद कतमा सा देवता प्रतिहारम-
यत्तेति ॥ ८ ॥

एवमेव प्रस्तोतृवदुद्गातृवच्चेत्यर्थः । ऋत्विग्भ्यां प्रस्तावोद्गीथदेवतयोर्विज्ञाना-
र्थमथशब्दार्थः ॥ ८ ॥

अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्य-
न्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रति-
हारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते
व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ ९ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११

पृष्ठोऽन्नमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव
त्मानं प्रति सर्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति । सैषा देवता प्रतिश-
सामान्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता । समानमन्यत्तथोक्तस्य मयेति । प्र-

बोद्धीथप्रतिहारभक्तीः प्राणादित्यान्नदृष्ट्योपासीतेति समुदायार्थः । प्राणा-
द्यापत्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलमिति ॥ ९ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

कथमन्नस्य प्रतिहारत्वं तदाह—सर्वाणीति । तां चेदविद्वानित्याद्यन्यदित्युच्यते ।
यथोक्तस्य मयेत्येतदन्तमिति शेषः । कीदृगुपासनमस्मिन्प्रकरणे विवक्षितमित्याश-
ङ्क्याऽह—प्रस्तावेति । उपास्तित्रयस्य फलं दर्शयति—प्राणादीति ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः) ।

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो
वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वराज ॥ १ ॥

अतीते खण्डेऽर्चाप्राप्तिनिमित्ता कष्टावस्थोक्तोच्छिष्टपर्युषितभक्षणलक्षणा
सा मा भूदित्यन्नलाभायाथानन्तरं शौवः श्वभिर्दृष्ट उद्गीथ उद्गानं सामातः
प्रस्तूयते । तत्तत्रै ह किल बको नामतो दलभस्यापत्यं दाल्भ्यो ग्लावो वा
नामतो मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयः । वाशब्दश्चार्थः । द्वयामुष्यायणो ह्यसौ । वस्तुवि-
षये क्रियास्त्रिव विकल्पानुपपत्तेः । द्विनामा द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः ।
दृश्यते चोभयतः पिण्डभाक्त्वम् । उद्गीथे बद्धचित्तत्वादृषावनादराद्वा
वाशब्दः स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामाद्वहिरुद्वराजोद्गतवान्विविक्तदे-
शस्थोदकाभ्यासम् । उद्वराज प्रतिपालयांचकारेति चैकवचनाल्लिङ्गादेकोऽ-
सावृषिः । श्वोद्गीथकालप्रतिपालनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्नकामनयेति ल-
क्ष्येति इत्यभिप्रायतः ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरखण्डयोः संगतिं दर्शयन्नुपासनान्तरं प्रस्तौति—अतीत इति । अन्नलाम-

१ क. ट. 'भानाप्ति' । ग. 'भालाभनि' । २ क. च. 'च्छिष्ट' । ३ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. 'त्रि कि' । ४ ग. च. न. ट. 'दलभ्यस्या' । ५ ख. अ. 'वो ना' । ६ ख. च. अ. ट. 'दि स्मृ' ।
७ ख. च. अ. ट. 'स्मृतिर्हि' । हं । ८ ख. ग. घ. च. अ. ट. ङ. 'यार्थम् । स्वा' । ९ क. ट. ठ. 'भ्यासम्' । १० ख. ङ. छ. ड. ड. 'क्ष्यतेऽभि' । ११ क. 'प्रायोऽन्तःस्वा' । ख. घ. ङ. छ. ड. 'प्रायोऽन्तः' ।

स्यापेक्षितत्वमतःशब्दार्थः । प्रकारान्तरेणोद्गीथोपासनमन्त्रकामस्य प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिसौ-
 कर्यार्थमाख्यायिकामादत्ते—उत्तरेति । न केवलं दैर्घ्यस्यापत्यं किंतु मित्रायाश्चेति
 चार्थः । न च सा दैर्घ्यस्य पत्नीति युक्तम् । तथा सति मैत्रेयपदस्य वैयर्थ्यात् ।
 परान्यन्तरापत्यत्वव्यावृत्त्यर्थमिति चेन्न । प्रयोजनाभावात् । नन्वत्र वाशब्दाद्वावृषी
 विवक्षिताविति चेन्नेत्याह—वाशब्द इति । कथं पुनर्दैर्घ्यस्यापत्यं वक्तुमर्हति
 मित्रायाश्चापत्यं भवितुमुत्सहते तत्राऽऽह—द्वयामुप्यायणो हीति । चैकितायनो
 दारभ्य इत्यत्रोक्तमेतदिति सूचयितुं हिशब्दः । उदितानुदितहोमवत्केषांचिद्दृष्ट्या
 वकोऽसावन्येषां ग्लाघ इत्येकस्मिन्नपि विकल्पो भविष्यति नेत्याह—वस्तुविषय इति ।
 कथं पुनर्विना मानमेकस्यैव द्विनामत्वाद्यङ्गी क्रियते तत्राऽऽह—द्विनामेति । इत्यादि-
 वाक्यं स्मृतिरूपं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः । द्विगोत्रत्वमेकस्य लोकेऽपि प्रसिद्धमि-
 त्याह—दृश्यते चेति । यतः सुतो जायते येन चायं धर्मतो गृह्यते तयोरुभयोरित्या-
 ह—उभयत इति । ‘ उभयोरप्यसावृक्षी पिण्डदाता च धर्मतः ’ इति स्मरन्ती-
 त्यर्थः । दारभ्यादन्यो मैत्रेय इत्यङ्गीकृत्याऽऽह—उद्गीथ इति । तदुपास्तौ तात्पर्य-
 मृष.वनादरे हेतुः । तस्माद्विषयमृषिद्वयं वा विवक्षितमित्यर्थः । ११. अन्तरद्योतनार्थो
 वाशब्दः । श्रौतो वाशब्दस्तर्हि किमर्थमित्याशङ्क्य पाठादन्यन्न तस्य फलमित्याह—
 वाशब्द इति । मैत्रेयान्तं वाक्यं व्याख्याय स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे—स्वाध्याय-
 मिति । यदुक्तमृषिरेको वकादिशब्दैरुच्यत इति तत्र लिङ्गमाह—उद्वज्राजेति ।
 शुनामुद्गीथः श्वोद्गीथस्तत्कालस्य प्रतिगालनं प्रतीक्षणमृषेर्दृश्यते तेषां चोद्गानमन्त्रार्थं
 तद्वेषेरपि स्वाध्यायकरणं तदर्थमित्याह—श्वोद्गीथेति । यथोक्तार्थवाचिशब्दाभावेऽपि
 सामर्थ्यादयमर्थो भातीत्याह—अभिप्रायत इति ॥ १ ॥

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमे-

त्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति ॥ २ ॥

स्वाध्यायेन तोषिता देवतर्पिर्ना श्वरूपं गृहीत्वा श्वा श्वेतः संस्तस्मा
 ऋषये तदनुग्रहार्थं प्रादुर्बभूव प्रादुश्चकार । तमन्ये शुक्लं श्वानं क्षुल्लकाः श्वान
 उपसमेत्योचुरुक्तवन्तोऽन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वागानेन निष्पादय-
 त्वित्यर्थः । मुख्यप्राणं वागादयो वा प्राणमन्वन्मभुजः स्वाध्या-

१ छ. बा. दैर्घ्यस्या° । २ ग. छ. ज. ट. दैर्घ्यस्य । ३ ग. छ. बा. ट. 'दैर्घ्यस्या° ।

४ क. ग. ट. 'यान्तवा° । ५ ख. ग. छ. बा. ट. 'ध्यायार्थमि° । ६ क. 'यो भवती° । ७ ख. छ. ज.

'य इ° । ८ क. 'काः क्षुल्लकाः श्वा° । ९ ख. ग. बा. ड. छ. ट. ठ. ड. मुख्यं प्रा° ।

यपरितोषिताः सन्तोऽनुगृह्णीयुरेनं स्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् । अश-
नायामं वै बुभुक्षिताः स्मो वा इति ॥ २ ॥

तस्मा इत्यादि व्याचष्टे—स्वाध्यायेनेति । क्षुलकाः क्षुद्रकाः शिशव इति
यावत् । श्वेतः श्वा काश्चिद्वर्षिर्देवता वा । अन्ये च श्वानो देवता ऋषयो वेत्युक्तम् ।
संप्रति विवक्षितं पक्षमाह—मुख्येति । तमूचुरिति संबन्धः । तानेव विशिनष्टि—
प्राणमन्विता । मुख्यप्राणसहितवागादिग्रहे हेतुमाह—स्वाध्यायेति । अन्यथा
वाक्यमनिर्धारितार्यं स्यादिति भावः । किमित्यन्नं भवद्भ्यो मया संपाद्यते न हि भव-
तामभोक्तृणां तेन कृत्यमस्तीत्याशङ्क्य त्वन्निष्ठचेतनद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धेर्भैव-
मित्याह—अशनायाम वा इत्यादिना ॥ २ ॥

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्ध बको
दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥

एवमुक्ते श्वा श्वेतं उवाच तान्क्षुलकाञ्जुन इहैवास्मिन्नेव देशे मा मां प्रातः
प्रातःकाल उपसमीयातेति । दैर्घ्यं छान्दसं समीयातेति प्रमादपाठो वा ।
प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्तव्यार्थम् । अन्नदस्य वा सवितुरपराह्णेऽना-
भिमुख्यात् । तत्तत्रैव ह बको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयां-
चकार प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

किमेति प्रातःकालप्रतीक्षणं कृतं तत्राऽऽह—प्रातरिति । उद्गानस्येति शेषः । प्रातः-
कालप्रतीक्षणकरणे कारणान्तरमाह—अन्नदस्येति । तस्य वृष्टिद्वाराऽन्नदत्वं द्रष्ट-
व्यम् । तद्धेत्यादि व्याचष्टे—तत्तत्रेति । ऋषेरन्नकामत्वमितोऽवगतम् ॥ ३ ॥

ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः संश्रब्धाः
सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते ह समुपविश्य हिं चक्रुः ॥ ४ ॥

ते श्वानस्तत्रैवाऽऽगम्य ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि बहिष्पवमानेन
स्तोत्रेण स्तोष्यमाणा उद्गातृपुरुषाः संश्रब्धाः संलग्ना अन्योन्यमेवं मुखेना-

१ घ. ङ. च. ठ. ड. ढ 'म बु' । २ छ. 'रितं स्या' । ३ क. ग. च. ट. 'मुक्तवन्तः । स
श्वा । ड. 'मुक्तवन्तः । श्वा । ड. 'मुक्तवतः । श्वा । ४ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ज. ड. ढ. 'तस्तान्क्षु' ।
५ ट. 'कानुवाच शुन' । ६ क. च. 'गत्य ऋ' । ७ क. ख. ग. घ. च. ज. ट. ढ. 'व सर्प-
न्ति । एवं मु' ।

न्योन्यस्य पुच्छं गृहीत्वाऽऽसृष्टपुरासृष्टवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्तः इत्यर्थः ।

त एवं संसृप्य समुपविश्योपविष्टाः सन्तो हि चक्रुर्हिकारं कृतवन्तः ॥ ४ ॥

ते हेत्यादि व्याकरोति—ते श्वान इति । सम्पक्षमाससृष्टुरिति संबन्धः । उद्गातृ-
पुरुषा इत्यध्वर्युप्रमुखा यजमानपर्यन्ता गृह्यन्ते । अन्योन्यं संदृष्ट्वाः सर्पन्तीति
शेषः ॥ ४ ॥

ओ३मदा३मों पिवा३मों३ देवो वरुणः प्रजापतिः

सविता२ऽन्नमिहा२ऽऽहरदन्नपते३ऽन्नमिहा२ऽऽह-

रा२ऽऽहरो३मिति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

ओमदामों पिवामों देवो द्योतनात् । वरुणो धर्पणाज्जगतः । प्रजापतिः
पालनात्प्रजानाम् । सविता प्रसवितृत्वात्सर्वस्याऽऽदित्य उच्यते । एतैः
पर्यायैः स एवंभूत आदित्योऽन्नमस्मभ्यमिहाऽऽहरदाहरत्विति । त एवं हि
कृत्वा पुनरप्यूचुः—स त्वं हेऽन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसवितृत्वात्पतिः ।
न हि तत्पाकेन विना प्रभूतमन्नमणुमात्रमपि जायते प्राणिनाम् । अतोऽन्न-
पतिः । हेऽन्नपतेऽन्नमस्मभ्यमिहाऽऽहगऽऽहरेति । अभ्यास आदरायैः ।
ॐमिति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

हिक रस्वरूपमाह—ओमित्यादिना । त्रिवारमोंकारो गानार्थमुच्चरितः । अदामा-
शनं करवाम । पिवाम पानं करवामेत्येतत् । इतिशब्दो हिकारसमाप्त्यर्थः । अन्नप्र-
सवितृत्वमादित्यस्य साधयति—न हीति । इहेति प्रकृतदेशोक्तिः । ॐकारः सवि-
तृप्रार्थनामन्त्रसमाप्त्यर्थः । भक्तिविषयोपासनाप्त्यर्थमिति निषदम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः) ।

भक्तिविषयोपासनं सामावयवसंबद्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्ष-

१ ग. घ. ज. 'च्छं पु' । २ ड. च. ढ. 'वरणा' । ३ ज. ड. सर्वान्न' । ४ घ. ङ. ड.
'रार्थमोमि' । ५ क. 'मुच्चारि' । ६ ख छ. ज. 'प्यर्थं चेति' । ७ क. ढ. 'बन्धमि' ।

रविषयान्यु(ण्यु)पासनान्तराणि संहतान्युपदिश्यन्तेऽनन्तरं सामावयवसंबन्ध-
त्वाविशेषात्—

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्ह्राइकारश्चन्द्रमा

अथकारः । आत्मेहकारोऽग्निरीकारः ॥ १ ॥

अयं वावायमेव लोको हाउकारः स्तोभो रथंतरे साम्नि प्रसिद्धः—इयं
वै रथंतरमिति । अस्मात्संबन्धसामान्याद्धाउकारस्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपा-
सीत । वायुर्ह्राइकारः । वामदेव्ये सामनि ह्राइकारः प्रसिद्धः । वायव्यसंब-
न्धश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनिरिति । अस्मात्सामान्याद्धाइकारं वायुदृ-
ष्ट्योपासीत । चन्द्रमा अथकारः । चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीत । अन्ने हीदं
स्थितम् । अनात्मा चन्द्रः । थकाराकारमामान्याच्च । आत्मेहकारः । इहेति
स्तोभः प्रत्यक्षो ह्यात्मेति व्यपदिश्यते । इहेति च स्तोभः । तत्सामान्यात् ।
आग्निरीकारः । ईनिधनानि चाऽऽग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतस्तत्सामा-
न्यात् ॥ १ ॥

ननु भक्तिसंबन्धानामुपासनानां नीतत्वात्समस्तस्येत्यादिवक्तव्ये किमनन्तरखण्डेने-
त्याशङ्क्याऽह—भक्तीति । इत्यतोऽस्मात्प्रसङ्गादिति यावत् । ऋगक्षराणि गीयन्ते
तद्व्यतिरिक्तानि वाच्यशून्यानि गीतिसिद्धयर्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यन्ते
तानि च कर्मापूर्वनिवृत्तिद्वारेण फलवत्त्वादुपास्यानि तदुपास्तिविधिपरमुत्तरं वाक्य-
मित्यर्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां प्रत्येकं स्वातन्त्र्यं नास्तीत्याह—संहतानीनि ।
तेषामनन्तरमुपदेशे हेतुमाह—सामावयवेति । न चैवंविधस्तोभो नास्तीति वाच्य-
मित्याह—रथंतर इति । तथाऽपि कथं पृथिवीदृष्ट्या यथोक्तस्तोभस्योपास्यत्वं
तदाह—इयमिति । इयं वै रथंतरमित्यत्र पृथिव्या रथंतरत्वं श्रुतं प्रस्तुतश्च स्तोभो
रथंतरेऽस्तीत्युक्तम् । तथा च यथोक्तात्संबन्धरूपात्सादृश्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकार उपा-
स्य इत्यर्थः । थं पुनर्वायुदृष्ट्या ह्राइकारस्योपास्यत्वं तत्राऽह—वायव्यसंबन्धश्चेति ।
ह्राइकारो वामदेव्ये साम्नि प्रसिद्धः । तस्य च वायोरपां च संबन्धो योनिर्मेथुनेच्छा-
वर्तीनामपां वायुः पृष्ठेऽत्यवर्तत ततो वामदेव्यं सामोभवदिति श्रुतेः । तस्माद्यथो-
क्ताद्वामदेव्यसामसंबन्धसामान्याद्धाउदृष्ट्या ह्राइकारमुपासीतेत्यर्थः । कथमथकारस्य

१ घ ड ढ. 'बन्धत्वा' । २ ख. ज. ठ. 'ह्रायिका' । ३ ख. ड. ज. 'ह्रायिका' । ४ ख.
ड ज. ड. ढ. 'हायिका' । ५ ड. 'स्मात्संबन्धाद्धा' । ६ ढ. 'दं सर्वं स्थि' । ७ ख. घ. ड. च. ज.
ढ. 'त्मा च च' । ८ च. ड. ढ. 'स्तोभोऽग्र' । ९ ख. ज. 'नि धनानि चा' । १० क. 'नां
ज्ञात' । ग. ट. 'नां जात' । ११ क. तत्राऽह । १२ ख. ज. हायिका । १३ ख. ग. ज. हायि-
का । १४ ख. ञ. 'माक्षरव' । १५ ख. ज. हायिका ।

चन्द्रदृष्ट्योपासनं तत्राऽऽह--अन्ने हीते । तथा च थकारसामान्याद्यथोक्तोपा-
स्तिसिद्धिरिति शेषः । थकारवदकारसामान्याच्च च द्रष्टृचाऽथकारमुपासीतेत्याह--
थकारेति । अथकारे तावद्व्यक्तोऽकारोऽनात्मनि चन्द्रमस्यपि सोऽस्तीति तद्युक्तं
यथोक्तमुपासनमित्यर्थः । प्रथममप्रत्यक्षः पश्चात्प्रत्यक्षीभवन्निति शेषः । तत्सामान्य-
मिहेति व्यपदिश्यमानत्वं तस्मादात्मदृष्टिरिहेति स्तोभे कर्तव्येत्याह--तत्सामान्या-
दिति । अग्निदृष्टिरीकारारूपे स्तोभाक्षरे कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह--ईनिधनानीति ।
ईकारो निधीयते येषु सामसु तान्याग्नेयानि प्रसिद्धानि । तथा च तेष्वग्निरीकारश्चेत्यु-
भयोर्भावादस्मात्सादृश्यादीकारमग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः ॥ १ ॥

आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वे देवा
औहोदिकारः प्रजापतिर्हिकारः प्राणः स्वरऽन्नं
या वाग्विराट् ॥ २ ॥

आदित्य ऊकारः । उच्चैरूर्ध्वं सन्तमादित्यं गायन्त्यूकारश्चायं स्तोभः ।
आदित्यदैवर्त्ये साम्नि स्तोभं ऊ इत्यादित्य ऊकारः । निहव इत्य ह्वान-
मेकारः स्तोभः । एहीति चाऽऽह्वयन्तीति तत्सामान्यात् । विश्वे देवा औहो-
दिकारो वैश्वदेव्ये साम्नि स्तोभस्य दर्शनात् । प्रजापतिर्हिकारः । आनिरु-
क्त्याऽर्द्धिकारस्य चाव्यक्तत्वात् । प्राणः स्वरः । स्वर इति स्तोभः । प्राणस्य
च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं या या इति स्तोभोऽन्नम् । अन्नेन हीदं
यातीत्यतस्तत्सामान्यात् । वागिति स्तोभो विराडन्नं देवताविशेषो वा ।
वैराजे साम्नि स्तोभदर्शनात् ॥ २ ॥

ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतेत्याशङ्क्याऽऽह--उच्चैरिति । ऊकारादित्ययोर्वि-
धान्तरेण सादृश्यमाह--आदित्येति । एकारसामान्यान्निहवदृष्टिरेकारे स्तोभे कार्ये-
त्याह--निहव इत्यादिना । औहोदिकारस्य विश्वेश्वदेवदृष्ट्योपास्तौः हेतुमाह--
वैश्वदेव इति । प्रजापतिदृष्ट्या हिकारोपास्तत्वे हेतुः--आनिरुक्त्यादिति ।
नीलपीतादिरूपेण निरुक्त्यविषयत्वात्प्रजापतेरित्यर्थः । अव्यक्तत्वाद्व्यादिरहितत्वादित्य-
र्थः । प्राणस्य चेति चकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः । स्वरहेतुत्वं तन्निर्वर्तकत्वेन तदा-
त्मकत्वम् । अन्नं या इति वाक्यं व्याचष्टे--या इति । अन्नदृष्टिर्या इति स्तोभे कर्त-

१ ख. ग. छ. ट. सोऽस्ति त° । २ क. ग. ज. झ. ट. 'होईका' । ३ क. 'यन्तीत्युका' ।
४ ख. ग. 'त्ये वा सा' । ५ क. ग. च. ट. ठ. 'भ इ' । ६ ठ. 'ति त्याऽऽह्व' । ७ क. ग. घ.
ठ. ड. 'होईका' । ८ घ. ङ. ठ. ड. ढ. 'स्य स्व' । ९ क. ट. 'होईका' ।

येत्यत्र हेतुमाह— अङ्गेनेति । विरुद्धदृष्टिर्वागिति स्तोभे कार्येत्यत्र हेतुमाह—
वैराज इति ॥ २ ॥

अनिरुक्तस्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥

अनिरुक्तो-व्यक्तत्वादित्त्वं चेदं चेति निर्वक्तुं न शक्यत इत्यतः संचरो
विकल्प्यमानस्वरूप इत्यर्थः । कोऽसावित्याह— त्रयोदशः स्तोभो हुंकारः ।
अध्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अनिरुक्तः कारणात्मा । तस्यानिरुक्तत्वं साधयति—अव्यक्तत्वादिति । स
चानेकधा कार्यरूपेण संचरतीति संचरः । हुंकारोऽपि शास्त्रभेदेन विकल्प्यमानस्वरू-
पस्रयोदशश्चायं वावेत्यारभ्य गम्यमानस्ततश्च कारणदृष्ट्या हुंकारमुपासीतेत्यर्थः ।
उक्तमेवोपपादयति—अव्यक्तो हीति । तत्र विकल्प्यमानत्वं हेतुः ॥ ३ ॥

स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह—

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
भवति य एतामेव५ साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं

वेद ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहमित्याद्युक्तार्थम् । य एतामेवं यथोक्तलक्षणां साम्नां
सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलमि-
त्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः । सामावयवविषयोपासनाविशे-
षपरिसमाप्त्यर्थो वेति ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छं-
करभगवत्पादकृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे प्रथमोऽध्यायः

समाप्तः ॥ १ ॥

१ ख. घ. ङ. 'दं वेदं वेति । ग. ज. ठ. 'दं वेदं । २ क. घ. ङ. ट. 'कल्पमा' । ३ क.
ग. ङ. ट. ठ. ड. ढ. 'हं हुं' । ४ क. 'कल्पमा' । ५ क. ट. वेदेति ॥ ४ ॥ ६ ग. घ. ङ. च. ट.
ठ. ड. 'नाशे' । ७ क. 'त्यर्थ इतिशब्दः ॥ ४ ॥

नैतानि व्यस्तान्युपासनानि । प्रत्येकं फलश्रवणात् । समस्तं पुनरेकमिदमुपासन-
मेकफलत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—स्तोभाक्षरेति । उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेत्यावृत्ते-
स्तात्पर्यमाह—द्विरभ्यास इति । प्रथमप्रपाठकव्याख्यानसमाप्तावितिशब्दः ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिच्छांकरभाष्यटीकायां
प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां
छान्दोग्यभाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः) ।

ओमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपादिष्टम् ।
अनन्तरं च स्तोभाक्षरविषयमुपासनमुक्तम् । सर्वथाऽपि सामैकदेशसंबद्धमेव
तदिति । अथेदानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामी-
त्यारभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानन्तरमेकदेशिविषयमुपासनमुच्यत इति ।

ॐ । समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु यत्खलु
साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥

समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पाञ्चभक्तिकस्य साप्तभक्तिकस्य चेत्यर्थः ।
खल्विति वाक्यालंकारार्थः । साम्न उपासनं साधु । समस्ते साम्नि साधु-
दृष्टिविधिपरत्वान्न पूर्वोपासननिन्दार्थत्वं साधुशब्दस्य । ननु पूर्वत्राविद्यमानं
साधुत्वं समस्ते साम्न्यभिधीयते । न । साधु सामेत्युपास्त इत्युपसंहारात् ।
साधुशब्दः शोभनवाची । कथमवगम्यत इत्याह—यत्खलु लोके साधु
शोभनमनवद्यं प्रसिद्धं तत्सामेत्याचक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं तद-
सामेति ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः संगतिं दर्शयति—ओमित्येतदित्यादिना । सर्वथाऽपि
सामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे चेत्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेकदेश-

विषयप्युपासनानि वृत्तानि तस्मात्तानि समस्तविषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः । एकदे-
शोपास्तिव्याख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । कथमुक्तवक्ष्यमाणोपासनयोरिदं पौर्वापर्यं तत्राऽऽ-
ह—युक्तं हीति । समस्तस्योपासनं साध्विति वचनादवयवोपासनं निन्दितत्वादननु-
ष्ठेयमित्याशङ्क्याऽऽह—समस्त इति । अर्थादस्ति निन्देति शङ्कते—नन्विति ।
पूर्वत्रापि साधुत्वस्य विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेनानुपादानान्नार्थादपि निन्देति परिहरति—
न साध्विति । यत्स्वस्वित्यादि व्याख्यातुं पातनिकामाह—साधुशब्द इति ।
वक्तव्यमवतार्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना ॥ १ ॥

तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादि-
त्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव
तदाहुः ॥ २ ॥

तत्तत्रैव साध्वस धुविवेककरण उताप्याहुः—साम्नैनं राजानं सामन्तं
चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ । यतोऽस्य धुत्वप्राप्त्याशङ्का स इत्यभिप्रायः ।
शोभनाभिप्रायेण स धुनैनमुपागादित्येव तत्तत्राऽऽहुर्लौकिका बन्धनाद्यसा-
धुकार्यमपश्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्ययो बन्धनाद्यसाधुकार्यं पश्यन्ति तत्रासा-
म्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

किं पुनरेवं विवेककरणे कारणमित्याशङ्क्यऽऽह—तत्तत्रेति । विवेककरणे पा-
यभेदविकल्पार्थमुतेत्युभयत्र पदम् । साम्नैनमित्यादिना साधुनेत्यादिवाक्यस्य पौनरु-
क्त्यमाशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावान्मैवमित्याह—शोभनेति । शोभनकार्यदर्शने
सतीति यावत् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—बन्धनादीति । असाम्नेत्यादि व्याचष्टे—
यत्रेति ॥ २ ॥

अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति
साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यदसाधु भव-
त्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥

अथोताप्याहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं बतेत्यनुकम्पर्यन्तः संवृत्तमि-
त्याहुः । एतत्तैरुक्तं भवति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुः । विप-

१ ग. ट. 'समस्य नि' । २ घ. ठ. 'त्रैवं सा' । ३ ड. च. ड. ढ. 'न्तं वोपा' । ४ ख. ङ. ड. ढ. 'त्येवं तं' । ५ ख. ज. 'तदाहु' । ६ क. 'र्ययेण ब' । ७ ख. ड. म. ङ. ङ. 'तापि । चाऽऽहुः । ८ क. ख. ज. ण. 'यतः सं' ।

र्येषे जातेऽसाम नो बतेति । यदस धु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः । तस्मात्सामसाधुशब्दयोरेकार्थत्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

कार्यगम्यं साधुत्वमसाधुत्वं चोक्त्वा स्वानुभवगम्यं तदुपन्यस्यति—अथेति । कार्यात्तस्य साधुत्वादिविवेकानन्तर्यमथशब्दार्थः । स्वसंवेद्यं साधुत्वमसाधुत्वं चेति शेषः । तत्र साधुत्वं स्वानुभवसिद्धमित्येतद्बुत्पादयति—सामेति । यत्साधिवत्यादिवाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह—एतदिति । असामेत्यादि व्याचष्टे—विपर्यय इति । बतेत्याहुरिति संबन्धः । किं तैरुक्तं भवति तदाह—यदसाधिवति । साधुशब्दः शोभनवाचीत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३ ॥

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह
यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरूप च नमेयुः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते समस्तं साम साधुगुणवद्विद्वांस्येतत्फलमभ्याशो ह क्षिप्तं ह यदिति क्रियाविशेषणार्थमे-
नमुपासकं साधवः शोभना धर्माः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुराग-
च्छेयुश्च । न केवलमागच्छेयुरूप च नमेयुरूपनमेयुश्च भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तयोरेकार्थत्वमतः शब्दार्थः । उपासकमेव विशिनष्टि—समस्तमिति । आगच्छे-
युरिति यत्तत्क्षिप्तमेवेति क्रियाविशेषणत्वं यदित्यस्य द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः) ।

लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हिं-

कारः । अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः
प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूध्वेषु ॥ १ ॥

कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि सामान्युपास्यानीति । इमानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पञ्चविधमित्यादीनि । ननु लोकादिदृष्ट्या तान्युपास्यानि साधुदृष्ट्या चेति विरुद्धम् । न । साध्वर्थस्य लोकादिकार्येषु कारणस्यानुगतत्वात् । मृदादिवद्घटादिविकारेषु । साधुशब्दवाच्योऽर्थो धर्मो ब्रह्म वा सर्वथाऽपि लोकादिकार्येष्वनुगतम् । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्मृदादिदृष्ट्यनुगतैव सा । तथा साधुदृष्ट्यनुगतैव लोकादिदृष्टिः । धर्मादिकार्यत्वाल्लोकादीनाम् । यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः, तथाऽपि धर्म एव साधुशब्दवाच्य इति युक्तं साधुकारी साधुर्भवतीति धर्मविषये साधुशब्दपयोगात् । ननु लोकादिकार्येषु कारणस्यानुगतत्वादर्थप्राप्तैव तद्दृष्टिरिति साधु सामेत्युपास्त इति न वक्तव्यम् । न । शास्त्रगम्यत्वात्तद्दृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापिता एव धर्मा उपास्या न विद्यमाना अप्यशास्त्रीयाः ।

एकस्येभ्यदृष्टिद्विषयत्वमयुक्तम् । नहि घटदृष्टिगोचरः सन्पटदृष्टेरपि गोचरः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । एकस्मिन्नपि प्रस्तुतं दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समाधत्ते—न साध्वर्थस्येति । यथा घटादिषु मृदाद्यनुगतं तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लोकादिषु कार्येष्वनुगतत्वादृष्टौ साधुदृष्टेरनुगमो दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरोधोऽस्तीत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—साधुशब्देति । साध्वर्थस्य लोकेष्वनुगतिरपिशब्दार्थः । यत्रेति हेत्वन्तोक्तिः । सा घटादिदृष्टिस्तत्रेति शेषः । ननु साधुशब्दार्थयोर्धर्मब्रह्मणोस्तुल्यं कारणत्वम् । तथा चात्र साधुशब्दार्थो न व्यवस्थितः स्यादन्यायं चानेकार्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । धर्म एवेत्यत्र तथाऽपीति च वक्तव्यम् । ब्रह्मणि तु परमानन्दे साधुशब्दो भक्त्या गमयितव्यः । न च धर्मस्य निमित्तकारणत्वाच्च कार्येऽनुगतिरिति वाच्यम् । कर्मापूर्वसाहितद्विषयः प्रभृत्यवयवसमुदायस्य धर्मत्वात्तत्परिणामत्वाच्च कार्यस्य तत्र तदनुगतिनिष्ठेरिति द्रष्टव्यम् । अपूर्वत्वाभावेन विधिमाक्षिपति—नन्विति । कारणानुगमस्याऽऽनुमानिकत्वेऽपि तद्दृष्टिकारणमपूर्वमेवेति परि-

१ ड. ड. 'स्वानीति सा' । २ ख. ड. झ. ड. 'गतो' । ३ क. 'योः । ध' । ४ ख. घ. ङ. झ. ड. 'ति कार्यवि' । ठ. 'ति कर्म' । ५ ड. 'र्मकार्यवि' । ६ ड. 'त्वात्तद' । ७ क. ग. ट. ठ. ड. 'प्राप्त्यैव' । ८ ख. झ. 'त्रप्रणीता' । ९ ख. छ. झ. 'र्थका' । १० ख. छ. झ. 'ति व' । ११ क. ग. ठ. कार्यानु' । १२ क. ख. छ. ज. ड. ण. 'कःवम' ।

हरति—न शास्त्रगम्यत्वादिति । यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायेनोक्तं विवृणोति—सर्वत्रेति ।

लोकेषु पृथिव्यादिषु पञ्चविधं पञ्चभक्तिभेदेन पञ्चप्रकारं साधु समस्तं साभोपासीत । कथम् । पृथिवी हिंकारः । लोकेष्विति या सप्तमी तां प्रथमा-
त्वेन विपरिणमय्य पृथिवीदृष्ट्या हिंकारे पृथिवी हिंकार इत्युपासीत ।
व्यत्यस्य वा सप्तमीश्रुतिं लोकविषयां हिंकारादिषु पृथिव्यादिदृष्टिं कृत्वो-
पासीत तत्र पृथिवी हिंकारः । प्राथम्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः । अग्नौ
हि कर्माणि प्रस्तूयन्ते । प्रस्तावश्च भक्तिः । अन्तरिक्षमुद्गीयः । अन्तरिक्षं हि
गगनम् । गकारविशिष्टमुद्गीयः । आदित्यः प्रतिहारः । प्रतिप्राण्यभिमुख-
त्वान्मां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनम् । दिवि निधीयन्ते हीतो गता इत्यु-
र्ध्वैर्ध्वगतेषु लोकदृष्ट्या सामोपासनम् ॥ १ ॥

लोकेष्वित्यादिवाक्ये पञ्चविधसामदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वप्रतीतेरत्रापि हिंकारदृष्ट्या
पृथिव्या ध्येयत्वे प्राप्ते प्रत्याह—लोकेष्वितीति । लोकाः पञ्चविधं सामेत्युपासीतेति
विभक्तिविपरिणामेन प्रथमवाक्याद्येपर्यवसानात्तदनुसारेणात्रापि पृथिवीदृष्ट्या हिंकारे
ध्येये सति पृथिवी हिंकार इति पृथिवीदृष्टिमारोप्य हिंकारमुपासीतेति द्वितीयवाक्यं
पर्यवस्यतीत्यर्थः । लोकसंबद्धा सप्तमीश्रुतिर्हिंकारादिषु तत्संबन्धा च द्वितीया लोकेषु
नेतव्या । तथा च लोकविषया सप्तमी हिंकारादिषु तत्संबद्धा च द्वितीया लोकेषु
व्यत्यस्य पृथिव्यादिदृष्टिं हिंकारादिषु कृत्वोपासीतेति पक्षान्तरमाह—व्यत्यस्येति । ब्रह्म-
दृष्टिरुत्कर्षादिति व्यायेन पक्षद्वयमुक्त्वा प्रतिवाक्यं व्याचष्टे—तत्रेति । उक्तरीत्याऽन्यो
पासने प्रस्तुते सतीति यावत् । अध्यासस्य सादृश्यनिबन्धनत्वाद्व्यक्तसादृश्याभावेऽपि
यथाकथंचित्कल्पनीयमिति मत्वाऽऽह—प्राथम्येति । लोकेषु पृथिव्याः सामसु च हिंका-
र्यं च प्राथम्यमस्ति तस्मात्सामान्यादिति यावत् । अग्निदृष्ट्या प्रस्तावेपासने प्रस्ता-
वत्वं सामान्यमाह—अग्नौ हीति । अन्तरिक्षदृष्ट्येद्गीथोपासने गकारसंबन्धसादृश्यं
दर्शयति—अन्तरिक्षं हीति । आदित्यदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ प्रतिशब्दसामान्यं हेतु-
माह—प्रतिप्राणीति । द्युदृष्ट्या निधनोपासने निधनत्वसामान्यमाह—दिवीति ।
उक्तमुपासनमुपसंहरति—इत्यूर्ध्वैर्विवृणोति ॥ १ ॥

१ क. ख. घ. ङ. ठ. ड. ढ. 'णम्य' पृ° । २ क. ग. च. ट. 'थिव्या दृ°' । ३ क. ग. ट. ठ.
'समी श्रु°' । ४ ग. ड. ढ. 'रिक्षे हि गान°' । ५ क. ग. ट. 'पूर्व्वे ग°' । ६ क. ग. ट. 'स्य प्रा°' ।
७ ख. छ. झ. ट. 'ति ऊर्ध्वगतेष्विति ।

अथाऽऽवृत्तेषु यौहिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरि-

क्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥

अथाऽऽवृत्तेष्ववाङ्मुखेषु पञ्चविधमुच्यते सामोपासनम् । गत्यागतिविशिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव सामोपासनं विधीयते यतोऽत आवृत्तेषु लोकेषु । यौहिंकारः प्राथम्यात् । आदित्यः प्रस्तावः । उदिते ह्यादित्ये प्रस्तूयन्ते कर्माणि प्राणिनाम् । अन्तरिक्षमुद्गीथः पूर्ववत् । अग्निः प्रतिहारः । प्राणिभिः प्रतिहरणादग्नेः । पृथिवी निधनम् । तत आगतानामिह निधनात् ॥ २ ॥

अथाऽऽवृत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति-अथेति । पृथिवीमुख्येषु द्युपर्यन्तेषु पञ्चविधसामोपासनकथनान्तर्यमथशब्दार्थः । पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्मिथो विरोधं शङ्कित्वा परिहरति-गत्यागतीति । यथा वा ते गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैव हिंकाराद्युपासनं विहितम् । यथा चाऽऽगतिविशिष्टास्ते तथादृष्ट्यैव तदुपासनं विधीयते । तथा च शास्त्रानुसारेण क्रियमाणयोरुपासनयोर्न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । द्विविधोपास्तिविषयसंदर्भयोर्विरोधाभावमनूय फलितमुपासनं दर्शयति-यत इति । द्युलोकदृष्ट्या हिंकारस्योपास्यत्वे हेतुमाह-प्राथम्यादिति । आवृत्तौ द्युलोकस्याऽऽरम्भे च हिंकारस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् । आदित्यदृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह-उदित इति । पूर्ववदिति गकाराक्षरसामान्यं विवक्षितम् । अग्निदृष्ट्या प्रतिहागोपास्यो हेतुमाह-प्राणिभिरिति । प्रतिहरणमितस्ततो नयनम् ॥ २ ॥

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च य एत-

देवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥२॥

उपासनफलं-कल्पन्ते समर्था भवन्ति हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च गत्यागतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधं समस्तं साधु सामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना पञ्चविधे सप्तविधे च ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

साध्वितिपदं सर्वत्र द्रष्टव्यमित्याह— इति सर्वत्रेति । सर्वत्रेत्यस्य व्याख्या—
पञ्चविध इत्यादि ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छाकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः) ।

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो
मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्यो-
तते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्बृष्टिनिमित्तत्वादानन्तर्यम् । पुरो-
वातो हिंकारः । पुरोवाताद्युद्ग्रहणान्ना हि वृष्टिः । यथा साम हिंकारादिनि-
धनान्तम् । अतः पुरोवातो हिंकारः । प्राथम्यात् । मेघो जायते स प्रस्तावः ।
प्रावृषि मेघजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः । वर्षति स उद्गीथः । श्रे-
ष्ठ्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । प्रतिहृतत्वात् ॥ १ ॥

ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्त्यनन्तरं किमिति वृष्टिदृष्ट्या तदुपास्तिरुपन्यस्यते
तत्राऽऽह—लोकस्थितेरिति । पुरोवातदृष्ट्या हिंकारोपासने हेतुमाह—पुरोवा-
तादीति । उद्ग्रहणं वर्षोपसंहरणम् । अतःशब्दार्थमाह—प्राथम्यादिति । मेघ-
जन्मदृष्ट्या प्रस्तावोपास्तौ हेतुमाह—प्रावृषीति । वर्षणदृष्ट्योद्गीथोपासने हेतुमाह—
श्रेष्ठ्यादिति । विद्योतनस्तनयित्नुदृष्ट्या प्रतिहारोपासने कारणमाह—प्रतिहृत-
त्वादिति । विद्युतां स्तनयित्नुनां च प्रतिहृतत्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसादृश्या-
द्विद्योतनादिदृष्ट्या कर्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य
एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनम् । समाप्तिसामान्यात् । फलमुपासनस्य—वर्षति

इस्मा इच्छातः । तथा वर्षयति हासत्यामपि वृष्टौ । य एतदित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उद्ग्रहणदृष्ट्या निधनोपासनं निदानमाह—समाप्तीति । वर्षति पर्जन्ये तदमुमन्तु-
त्वमकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह—असत्यामपीति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः) ।

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत्सं-
प्लवते स हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः
स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः
समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात्सर्वासामपामानन्तर्यम् ।
मेघो यत्संप्लवत एकीभावेनेतरेतरं धनी भवति मेघो यदोन्नतस्तदा संप्लवत
इत्युच्यते मेघस्तदाऽपामारम्भः स हिंकारः । यद्वर्षति स प्रस्तावः । आपः
सर्वतो व्याप्तुं प्रस्तुताः । याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथः । श्रेष्ठ्यात् । याः
प्रतीच्यः स प्रतिहारः । प्रतिशब्दसामान्यात् । समुद्रो निधनम् । तन्निधनत्वा-
दपाम् ॥ १ ॥

किमिति वृष्टिदृष्टेरनन्तरमपां दृष्टिः साम्नि क्षिप्यते तत्राऽऽह—वृष्टिपूर्वकत्वा-
दिति । मेघसंप्लवदृष्ट्या हिंकारमारम्भसामान्यादुपासीतेत्याह—मेघ इति । वर्ष-
दृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह—आप इति । प्राच्यो नद्यो गङ्गाद्याः । प्रती-
च्यस्तु नर्मदाद्या इति भेदः ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वा-
स्वप्सु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

८६ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[२द्वितीयाध्यायस्य]

न हाप्सु भैति । नेच्छति चेत् । अप्सुमान्मान्भवति फलम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तर्हि गङ्गादावपेक्षितमपि मरणं न स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—नेच्छति चेदिति ।
असावुपासको मरुस्थलीष्वपि यथेच्छमुदकवान्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः) ।

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिंकारो
ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो
निधनम् ॥ १ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया यथोक्तान्निमित्तत्वादा-
नन्तर्यम् । वसन्तो हिंकारः । प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्तावः । वर्षादिसंग्रहः
प्रस्तूयते हि प्रावृट्त्वम् । वर्षा उद्गीथः । प्राधान्यात् । शरत्प्रतिहारः । रोगिणां
मृतानां च प्रतिहरणात् । हेमन्तो निधनम् । निवाते निधनात्प्राप्ति-
नाम् ॥ १ ॥

किमिति सलिलदृष्ट्यनन्तरमृतुदृष्टिः सामान्यारोप्यते तत्राऽऽह—ऋतुव्यवस्थाया
इति ॥ १ ॥

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं
विद्वानृतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

फलं—कल्पन्ते इ ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेनास्मा उपासकायर्तवः ।
ऋतुमानार्तवेभोगैश्च संपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ऋतुव्यवस्थानुरूपं तत्र क्रियाविशेषणम् । कस्यचिदनुपासितुरपि क्रमेण तत्तद-
नुफलभोगभागितोपपत्तेर्नेदमुपासनानुरूपं फलमित्याशङ्क्याऽऽह—ऋतुमानिति ।
संपन्नः सर्वदा स्वेच्छावशादिति शेषः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः) ।

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः
प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो
निधनम् ॥ १ ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत । सम्यग्दृष्टेष्वनुष्ठुतुषु पञ्चवयः काल इत्यानन्त-
र्थम् । अजा हिंकारः । प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा । अजः पशूनां प्रथम इति श्रुतेः ।
अवयः प्रस्तावः । साहचर्यदर्शनौदजादीनाम् । गाव उद्गीथः । श्रेष्ठ्यात् ।
अश्वाः प्रतिहारः । प्रतिहरणात्पुरुषाणाम् । पुरुषो निधनम् । पुरुषाभ्रय-
त्वात्पशूनाम् ॥ १ ॥

ऋतुदृष्ट्यनन्तरं साम्नि पशुदृष्ट्यारोपकारणमाह—सम्यगिति । अजादृष्ट्या
हिंकारोपासने हेतुद्वयमाह—प्राधान्यादित्यादिना । अजाया यज्ञसंबन्धात्प्राधा-
न्यम् । प्राथम्यं तु प्रथमपाठादिति द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां
तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तेति श्रुतिमजाप्राधान्ये प्रमाणयति—अज इति ।
तस्माज्जाता अजावय इति श्रुतेरजानामवीनां च साहचर्यं हिंकारप्रस्तावयोश्च साह-
चर्यं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं वि-

द्वान्पशुषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

फलं—भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति । पशुफलैश्च भोगैस्त्यागादि-
भिर्युज्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पशुमान्मवतीत्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यं पारिहरति—पशुफलैश्चेति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः) ।

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिं-
कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो
निधनं परोवरीयाश्चसि वा एतानि ॥ १ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत । परंपरं वरीयस्त्वगुणवत्प्राण-
दृष्टिबिशिष्टं सामोपासीतित्यर्थः । प्राणो घ्राणं हिंकारः । उत्तरोत्तरवरीयसां
प्राथम्यात् । वाक्प्रस्तावः । वाचा हि प्रस्तूयते सर्वम् । वाग्वरीयसी प्राणात् ।
अत्रास्मिन्पुच्यते वाचा प्राप्तस्यैव तु गन्धस्य ग्राहकः घ्राणः । चक्षुरुद्गीथः ।
प्राणो बहुतरविषयं प्रकाशयति चक्षुरतो वरीयो वाच उद्गीथः । श्रेष्ठत्वात् ।
श्रोत्रं प्रतिहारः । प्रतिहतत्वात् । वरीयश्चक्षुषः सर्वतः श्रवणात् । मनो निध-
नम् । मनसि हि निधीयन्ते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्वेन्द्रियार्हता विषयाः ।
वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मनसः । सर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वात् । अतीन्द्रियविष-
योऽपि मनसो गोचर एवेति । यथोक्तहेतुभ्यः परोवरीयांसि प्राणदीनि
वा एतानि ॥ १ ॥

पशुप्रसूतपयोधृतादिनिमित्तत्वात्प्राणस्थितेस्तद्दृष्ट्यनन्तरं प्राणदृष्ट्या सामोपा-
सितं प्रस्तौति—प्राणेष्विति । प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणविषयत्वं व्यावर्तयति—घ्राणमिति ।
मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरीयस्त्वासंभवात्तस्य सर्वश्रेष्ठतया निर्धारितत्वात्परंपरं वरीयसां वागा-
दीनां मध्ये प्रथमभावित्वेनोक्तत्वाद्घ्राणमेवात्र प्राणशब्देर्मित्यर्थः । कथं प्राणाद्वाचो
वरीयस्त्वं तत्राऽऽह—वाचेति । अप्राप्तत्वं व्यवहितत्वम् । चक्षुषो वरीयस्त्वं साध-
यति—वाच इति । शब्दस्येति यावत् । वाच, शब्दात्सकाशादित्यर्थः । उद्गीथत्वे
चक्षुषो हेतुमाह—श्रेष्ठ्यादिति । मनसो वरीयस्त्वे हेत्वन्तरमाह—अतीन्द्रि-

१ ख. म. 'णदृष्टिव' । २ क. ग. च. ट. ठ. घ्राणो । ३ ख. ड. म. ड. ठ. 'प्राप्तं लुप्य' ।
४ क. ग. घ. ड. ट. ठ. ड. 'णः । वा' । ५ ख. घा. 'तरं वि' । ६ क. ग. च. ट. 'हसवि' ।
७ ड. 'व्यापारत्वा' । ८ ख. म. 'सि घ्राणा' । ९ क. छ. घ्राण इति । १० ख. म. 'ध्ये पृथ-
ग्भावि' । ११ क. 'ण एवा' । १२ क. 'द इत्य' ।

येति । इति वरीवस्त्वमिति पूर्वेण संबन्धः । अप्राप्तमप्युच्यते वाचेत्यादयो यथोक्त-
हेतवः ॥ १ ॥

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोका-
अयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं परोव-
रीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

एतद्दृष्ट्या विधिष्टं यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जीवनं
भवतीत्युक्तार्थमिति तु पञ्चविधस्य साम्न उपासनमुक्तमिति सप्तविधे वक्ष्य-
माणविषये बुद्धिसमाधानार्थम् । निरपेक्षो हि पञ्चविधे वक्ष्यमाणे बुद्धि-
समाप्तिश्च ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः । ७ ॥

उक्त्येवसंहारविरहेऽपि वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
निरपेक्षो हीति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः) ।

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं* सामोपासीति
यत्किंच वाचो हुमिति स हिंकारो यत्प्रेति स
प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥

अथानन्तरं सप्तविधस्य समस्तस्य साम्न उपासनं साधिवदमारभ्यते ।
वाचीति सप्तमी पूर्ववत् । वाग्दृष्टिविधिष्टं सप्तविधं सामोपासीतित्यर्थः ।
यत्किंच वाचः शब्दस्य हुमिति यो विशेषः स हिंकारो हकारसामान्यात् ।
यत्प्रेति शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रस्तामान्यात् । यद्—आ, इति स आदिः ।
आकारसामान्यात् । आदिरिस्थोकारः । सर्वदित्वात् ॥ १ ॥

अधिकसंख्याज्ञानस्याप्यसंख्याज्ञानपूर्वकत्वात्पञ्चविधोपासनानन्तरं सप्तविधोपासनं

प्रस्तौति—अथेति । पूर्ववल्लोकेष्वतिवत्सप्तमी च नेतव्येत्यर्थः । वाक्यशब्देन शब्दसामान्यमुच्यते तत्सप्तधाप्रविभक्तसामावयवेष्वारोप्योपासनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थमाह—वाग्दृष्टीति । यत्किंच वाच इति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह—शब्दस्येति ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥

यदुदिति स उद्गीथः । उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य । यत्प्रतीति स प्रतिहारः । प्रतिसामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोपक्रमत्वादुपद्रवस्य । यन्नीति तन्निधनम् । निशब्दसामान्यात् ॥ २ ॥

॥ २ ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः) ।

अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

अवयवमात्रे सामन्यादित्यदृष्टिः पञ्चविधेषूक्ता प्रथमे चाध्याये । अथेदानीं खल्वमुमादित्यं समस्ते सामन्यवयवविभागशोऽध्यस्य सप्तविधं सामोपासीत । कथं पुनः सामत्वमादित्यस्येति । उच्यते । उद्गी-

यत्वे हेतुवदादित्यस्य सामत्वे हेतुः । कोऽसौ, सर्वदा समो वृद्धिसयाभावा-
त्तेन हेतुना सामाऽऽदित्यो मां प्रति मां प्रतीति तुल्यां बुद्धिमुत्पादयति ।
अतः सर्वेण समोऽतः साम समत्वादित्यर्थः । उद्गीथेभक्तिसामान्यवचनादेव
लौकादिषुक्तसामान्यादिकारादित्वं गम्यत इति हिंकारादित्वे कारणं नोक्त-
म् । सामत्वे पुनः सवितुरनुक्तं कारणं न सुबोधमिति समत्वमुक्तम् ॥ १ ॥

वाग्दष्टेरनन्तरमादित्यदृष्टिर्विधीयते । तस्य बाह्मयत्वात् । न च तद्विधानं युक्त-
म् । पूर्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह — अवयवमात्र
इति । तस्य सामत्वे हेतुं पृच्छति — कथमिति । सर्वदेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनाऽऽह-
ते — उच्यत इति । उच्चैः सन्तमादित्यं गायन्तीत्यादित्यस्योद्गीथत्वे हेतुः श्रुत्यो-
क्तः । तथा सामत्वेऽपि तस्य हेतुरुच्यत इत्यर्थः । तमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति —
कोऽसाविनि । नोदेता नास्तमेतेत्यादिदर्शनादित्यर्थः । मां प्रतीत्यादि व्याचष्टे —
मां प्रतीति । अन्यशब्दस्यान्यत्र वृत्तिर्नान्तरेण किञ्चिन्निमित्तमित्यादित्यस्य सामत्वे
हेतुरुच्यते चेत्तद्भेदानां हिंकारादित्वेऽपि कुतो निमित्तं श्रुत्या नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह — उद्गीथेति । आदित्यस्योद्गीथेन सहोर्ध्वत्वं सामान्यं श्रुत्योक्तं तदनुसारेणास्म-
दुक्तमाथम्यादिसामान्यं यथा पृथिव्यादिषु हिंकारादित्वं गम्यते तथाऽऽदित्यप्रभेदाना-
मपि हिंकारादित्वं शक्यावगममिति श्रुत्या तेषां तद्भावे नोक्तं कारणमित्यर्थः । तर्हि
सामत्वेऽपि कारणोत्प्रेक्षासंभवान्न वक्तव्यं कारणमित्याशङ्क्याऽऽह — सामत्वे पुन-
रिति । समत्वं तत्र निमित्तमिति यावत् ॥ १ ॥

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्या-
त्तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोऽन्वाय-
त्तास्तस्मात्ते हि कुर्वन्ति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य
साम्नः ॥ २ ॥

तस्मिन्नादित्येऽवयवविभागश्च इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि भूतान्यन्वाय-
त्तान्यनुगतान्यादित्यमुपजीव्यत्वेनेति विद्यात् । कथं, तस्याऽऽदित्यस्य यत्पुरो-
दयाद्धर्मरूपं स हिंकारो भक्तिस्तत्रेदं सामान्यं यत्तस्य हिंकारभक्तिरूपं तद-
स्याऽऽदित्यस्य साम्नः पशवो गवादयोऽन्वायत्ता अनुगतास्तद्भक्तिरूपमुपजी-
वन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते हि कुर्वन्ति पशवः प्रागुदयात् । तस्मादिकार-

भाजिनो ह्येतस्याऽऽदित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजनशीलत्वादि त एकं वर्तन्ते ॥ २ ॥

समः सर्वेणेत्युक्तं व्यक्ती करोति—तस्मिन्निति । वेदनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । धर्मरूपं सुखकरत्वात् । धर्मकार्यात्मकं रूपमिति यावत् । तद्दृष्ट्या हिकारोपासने प्राथम्यं हेतुः । पशवो यथोक्तमादित्यरूपमुपजीवन्तीत्यत्र किं प्रमाणं तदाह—यस्मादिति । तेषां हिकरणं साधयति—तस्मादित्यादिना । तद्भक्तिभजनशीलत्व दित्यस्मात्प्रागेव तस्मादित्यस्य संबन्धः ॥ २ ॥

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या
अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसा-
कामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

अथ यत्प्रथमोदिते सवितृरूपं तदस्याऽऽदित्याख्यस्य साम्नैः स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं प्रशंसां कामयन्ते । यस्मात्प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

सवितरि प्रथमोदिते सति यत्तस्य रूपं तद्दृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे पूर्वस्मादानन्तर्यं हेतुः । यथोदयात्प्राचीनं रूपं पशुभिरुपजीव्यते तथेत्याह—पूर्ववदिति । उदयात्प्राचीनमादित्यरूपं मनुष्या उपजीवन्तीत्यत्र लिङ्गमाह—तस्मादिति । प्रत्यक्षपरोक्षभावेन प्रस्तुतिप्रशंसयोर्भेदः ॥ ३ ॥

अथ यत्संगववेलायां स आदिस्तदस्य वयांस-
स्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरीक्षेऽनारम्बणा-
न्यादायाऽऽत्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य
साम्नः ॥ ४ ॥

अथ यत्संगववेलायां गवां रश्मीनां संगमनं संगमो यस्यां वेलायां गवां वा वर्तसैः सा संगववेला तस्मिन्काले यत्सावित्रं रूपं स आदिर्भक्तिविशेष ओंकारस्तदस्य वयांसि वसिष्ठोऽन्वायत्तानि । यत एकं

१ ख. घ. ङ. अ. ट. ठ. ड. ढ. 'शीलो हि ते व' । २ क. ग. ट. 'रूपस्य तु' । ३ ख. ङ. अ. ट. ढ. 'मनः प्र' । ४ क. ख. अ. ङ. ढ. 'न्ते तस्मा' । ५ ख. अ. 'क्षेणाऽऽ' । ६ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ढ. 'गवो य' । ७ क. च. 'वां व' । ८ क. ख. ग. घ. ङ. अ. ट. ढ. 'तैः सह सं' ।

तस्माच्छावि द्वांश्चन्द्ररिषेऽनारम्भणान्यालम्बनान्यात्मानमादायाऽऽत्मान-
मेवाऽऽलम्बनत्वेन गृहीत्वा परिपतन्ति गच्छन्त्यत आकारसामान्यादादि-
भक्तिभाजिनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

गोशब्दवाच्यानां रश्मीनां जगन्मण्डलेन संगमनं संबन्धगमनमित्यर्थः । वत्सैः
संगमनमिति संबन्धः । संगवकाष्ठीनमादित्यरूपमारोप्याऽऽदिभक्तेरेकारस्योपास्यत्वे
द्वयोराकारसामान्यं हेतुः । पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपमुपजीव्यमित्यत्र हेतुमाह—
यत इति ॥ ४ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्गीथस्तदस्य देवा
अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथ-
भाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिन ऋजुमध्यंदिन इत्यर्थः । स उद्गीथभक्तिस्तदस्य
देवा अन्वायत्ताः । द्योतनातिशयात्तत्काले । तस्मात्ते सत्तमा विशिष्ट-
तमाः प्राजापत्यानां प्राजापत्यपत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

ऋजुमध्यंदिने यदादित्यस्य रूपं तद्दृष्ट्योद्गीथोपासने श्रेष्ठ्यं हेतुः । तत्कालीना-
दित्यरूपस्य देवोपजीव्यत्वे हेतुमाह—द्योतनेति । तथाऽपि तस्य देवैरुपजीव्यत्वं
कथमिति चेत्तत्राऽऽह—तस्मादिति ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्त-
दस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावप-
द्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णाद्यद्रूपं सवितुः स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा
अन्वायत्ताः । अतस्ते सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपेणोर्ध्वं प्रतिहृताः सन्तो नाव-
पद्यन्ते नावः पतन्ति । तद्द्वारे सत्यपीत्यर्थः । यतः प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य
साम्नो गर्भाः ॥ ६ ॥

अथ यदूर्ध्वमिति वाक्यमादाय व्याचष्टे—मध्यंदिनादिति । तद्दृष्ट्या प्रतिहारो-
पासने प्रतिशब्दसामान्यं हेतुः । तस्मिन्काले सवितुरस्तं गिरिं प्रति हरणात् । यथोक्त-

मादित्यरूपं गर्भैरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह— अत्र इति । ऊर्ध्वं योनैरुपरिष्ठाज्जठरं प्रतीत्यर्थः । यतो गर्भाः पूर्वोक्तविशेषणवन्तोऽत इति यावत् । तद्द्वारं पतनं द्वारम् ॥ ६ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्लात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्याऽऽरण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षं श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्लात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्याऽऽरण्याः पशवोऽन्वायत्ताः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः कक्षमरण्यं श्वभ्रं भयशून्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति दृष्ट्वोपद्रवणादुपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

तत्र तत्कालीनादित्यदृष्ट्योपद्रवमुपासीत तस्य तदाऽस्ताचलं प्रत्युपद्रवणादित्याह—अथेति । आरण्यानां पशूनां यथेक्तरूपोपजीवनमुपपादयति—तस्मादित्यादिना । श्वभ्रं गर्तं गुहेति यावत् ॥ ७ ॥

अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं जिगमिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेण दर्भेषु निक्षिपन्ति तांस्तदर्थं पिण्डान्वा स्थापयन्ति । निधनसंबन्धान्निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः पितरः । एवमवयवशः सप्तधा विभक्तं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते यस्तस्य तदापत्तिः फलमिति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

तत्सवितृरूपमिति शेषः । तद्दृष्ट्या निधनोपासने समाप्तिसामान्यं हेतुः । यथेक्त्मादित्यरूपं पितृभिरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह—तस्मादित्यादिना । तत्र तत्राथशब्द-

स्तत्तदुपासनानन्तर्यामी व्याख्येयः । एवं खलित्यादिव कथमपेक्षितं पूरयन्त्याकरोति—
एवमिति ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः) ।

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जर्गतः प्रमापयितृत्वाच्चस्यातिविर-
णायेदं सामोपासनमुपदिश्यते—

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपासीत
हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्स-
मम् ॥ १ ॥

अथ खल्वनन्तरम् । आदित्यमृत्युविषयसामोपासनस्याऽऽत्मसंमितं स्वाव-
यवतुल्यतया मितं परमात्मतुल्यतया वा संमितमतिमृत्यु मृत्युजयहेतुत्वात् ।
यथा प्रथमेऽध्याय उद्गीथभक्तिनामाक्षराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि, तथेह
साम्नः सप्तविधभक्तिनामाक्षराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया सामत्वं
परिकल्प्योपास्यत्वेनोच्यन्ते । तदुपासनेन मृत्युगोचराक्षरसंख्यासामान्येन तं
मृत्युं प्राप्य तदतिरिक्ताक्षरेण तस्याऽऽदित्यस्य मृत्योरतिक्रमणायैव
संक्रमणं कलायति । अतिमृत्यु सप्तविधं सामोपासीत मृत्युमतिक्रान्तमतिरि-
क्ताक्षरसंख्ययेत्यतिमृत्युं साम । तस्य प्रथमभक्तिनामाक्षराणि हिंकार इत्येत-
त्त्र्यक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च भक्तेस्त्र्यक्षरमेव नाम तत्पूर्वेण समम् ॥ १ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमित्यादेस्तात्पर्यमाह—मृत्युरिति । अनन्तरमित्यस्यापेक्षितं निक्षि-
पद्भि-आदित्येति । स्वशब्देन सामोच्यते । तस्यावयवा हिंकारादयस्तन्नामाक्षराणां
त्रित्वेन त्रित्वेन तुल्यतया मितं ज्ञातं सामेत्यर्थः । यथा परमात्मावगमो मृत्योर्मोक्षणहे-
तुस्तथेदमुपासनमपित्यर्थान्तरमाह—परमात्मोति । कीदृगत्रोपासनं विवक्षितमित्यपेक्षायां
प्रवृष्टान्तमुत्तरमाह—यथेत्यादिना । उद्गीथ इत्युद्गीथभक्तेर्नाम । तदक्षराणीति यावत् ।

१ ख. ड. ज. ठ. 'गतो मा' । २ ख. ड. च. 'स्मना तु' । ३ ग. घ. ड. च. ट. ड. मृत्यु-
त्यय' । ४ ड. 'थाऽऽद्येऽऽद्या' । ५ ख. घ. ज. ठ. 'थमाग्या' । ६ क. च. ड. 'कल्प्य त' । ड.
'कल्पते । त' । ७ क. ग. ड. ठ. ड. 'न मृ' । ८ ख. घ. ड. च. ज. ठ. ड. 'त्यु सप्तविधं सा' ।
९ ख. ड. ज. ड. ज. इत्यतस्त्यक्ष' । १० ग. छ. ट. 'न तु' । ११ ख. छ. ज. परमात्मनेति ।
१२ ड. 'ना । इ' ।

सामत्वं तेषां नामाक्षराणामित्यध्याहार्यम् । तदुपासनं तेषामक्षराणामादित्यदृष्ट्योपा-
सनमित्यर्थः । मृत्युगोचराक्षरसंख्यैकविंशतित्वलक्षणा साऽस्त्येकाऽनेकेष्वक्षरेषु तत्सा-
मान्येन तेष्वक्षरेष्वादित्यदृष्ट्या मृत्युमादित्यमित्यर्थः । अतिक्रमणाच्च तत्साधनमुपा-
सनमिति शेषः । अतिमृत्यु मृत्योरत्ययहेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति—मृत्युमिति ।
नामाक्षराणि कथ्यन्त इति शेषः ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत
इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं सप्तविधस्य साम्नः संख्यापूरण ओंकार आदिरि-
त्युच्यते । प्रतिहार इति चतुक्षरम् । तत इहैकपक्षरमवच्छिद्याऽऽद्यक्षरयोः
प्रक्षिप्यते । तेन तत्सममेव भवति ॥ २ ॥

आद्यक्षरयोगादिभक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् । तेन प्रक्षेपेण तदादिभक्तिनाम प्रति-
हारनाम्ना तुल्यमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभि-
स्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ ३ ॥

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरम-
तिशिष्यतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साम्नः समत्वकरणायाऽऽह—तदेक-
मपि सदक्षरमिति त्र्यक्षरमेव भवति । अतस्तत्समम् ॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा
एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति । एवं त्र्यक्षरसमतया सामत्वं
संपाद्य यथाप्राप्तान्येवाक्षराणि संख्यायन्ते—तानि ह वा एतानि सप्तभक्ति-
नामाक्षराणि द्वाविंशतिः ॥ ४ ॥

ननु ययोर्केयो रीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्कथं तानि ह वा एतानि द्वाविंशति-
रक्षराणीति तत्राऽऽह—एवमिति ॥ ४ ॥

एकविंशत्याऽऽदित्यमामोत्येकविंशो वा इतोऽ-
सावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं
तद्विशोकम् ॥ ५ ॥

तत्रैकविंशत्यक्षरसंख्ययाऽऽदित्यमामोति मृत्युम् । यस्मादेकविंश इतोऽस्मा-
ल्लोकादसावादित्यः संख्यया । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश इति श्रुतेरतिशिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण परं मृत्योरादि-
त्याज्जयत्यामोतीत्यर्थः । यच्च तदादित्यात्परं किं तत् । नाकं कमिति सुखं
तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भवतीति नाकं कमेवेत्यर्थः । मृत्युविषयत्वौदुःखस्य
विशोकं च तद्विगतशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः । तदामोतीति ॥ ५ ॥

आदित्यस्यास्माल्लोकादेकविंशत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति—द्वादशेति । हेमन्तशिशिरा-
बेकीकृत्य पञ्चर्तव इत्युक्तम् । आदित्यस्याहोरात्राभ्यां पौनःपुन्येन मृत्युहेतुत्वमग्नि-
ल्लोके दृश्यते । तदयं लोको मृत्युविषयत्वौदुःखात्मकस्तदमावाद्ब्रह्मलोकः सुखात्मक
इति मत्वाऽह—मृत्युविषयत्वादिति ॥ ५ ॥

आमोति हाऽऽदित्यस्य जयं परो हास्याऽऽदित्यज-
याज्जयो भवति य एतदेवं विज्ञानात्मसंमितमति-
मृत्यु सप्तविधं सामोमास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

उक्तस्यैवं पिण्डितार्थमाह—एकविंशतिसंख्ययाऽऽदित्यस्य जयंमामोति ।
परो हास्यैवंविद आदित्यजयान्मृत्युगोचरात्परो जयो भवति द्वाविंशत्यक्षर-
संख्ययेत्यर्थः । य एतदेवं विद्वानित्याद्युक्तार्थम् । तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति
द्विरभ्यासः सप्तविध्यसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

१ ख. ग. विंशो वा इ° । २ ड. ड. ड. 'रं ना° । ३ क. ट. 'त्वात्तद्दुः° । ४ च. ड. च.
मा° । ५ क. म. 'त्वात्तद्दुः° । ६ क. ख. ग. ड. झ. ठ. ड. 'मोतीहा° । ७ ख. घ. ड. झ. ठ.
ड. ट. पिण्डार्थ° । ८ ड. च. ड. 'यमनुप° । ९ ख. म. 'मोत्यनुप° । १० घ. ड. सामविद्यासं° ।

जयः पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः
स्यात्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

स य एवमेतद्गायत्रं गाणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति । अविकलकरणो भवतीत्येतत् । सर्वमाधुरोति । शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषम्येति श्रुतेः । ज्योगुज्ज्वलं जीवति । महान्भवति प्रजादिभिर्महांश्च कीर्त्या । गायत्रांपासक-
स्यैतद्व्रतं भवति यन्महामनास्वक्षुद्रचित्तः स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषत्पाठः ॥ द्वितीयाध्यायः ॥ त्रैलोक्यः स्वर्गः ॥ ११ ॥

विदुषोऽपि पाणिनिसिद्धेर्नेदं तत्त्वफलमिदं ज्ञाय ॥४॥— अविश्लेति कथं
पुनर्गजजननं ममेव पुनरिति वाच्यं शतं तुल्यं मया वा ह गतमिति शब्दा
पूर्वं पुरुष इति अतएव च्यते । अतोऽपि तद्विषयं न ज्ञायते । उक्तं
स्वप्नोपकारकं इति यावत् ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भक्तिसिद्धिस्तोत्रं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

16. 4. 1947. 1947. 2. 1. 41

२. समझाये न होय कि धूँआँ मारतै तब-

४ यो ज्वलति स उद्गी सेऽङ्गारा यदग्नि स

प्रहार उपशाम्भति तन्निधन सशम्य-

ति तन्निधनमेतद्द्वयंतरमग्नौ प्रोतम् ॥ ३ ॥

अभिमन्यति स हिंकारः प्राथम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते स प्रस्ताव आनन्त-
र्यात् । उवलति स उद्गीथां हविःसंबन्धाच्छ्रुयं ज्वलनस्य । अङ्गाग भवन्ति
स प्रतिहारोऽङ्गाराणां प्रलितत्वात् । उपशमः सावशेषत्वादग्नेः संशमो निः-
शेषोपशमः समाप्तिसामान्यानिधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतम् । मन्यने ह्यग्नेर्गीयते
॥ १ ॥

समप्रप्राणवतो मन्थनकर्तृत्वसंभवात्प्राणदृष्ट्यनन्तरं . मन्थनादिद्वाष्टिमवतारयति—

पूर्वेणोत्तरस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह — उक्तस्यैवेति । व्याख्यातस्यैव ग्रन्थस्य
समुदायार्थः संक्षिप्य बुद्धिसौकर्यार्थमनन्तर्ग्रन्थेनोच्यते । तन्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।
जयमनु परो जयो भवतीति संबन्धः । परो हास्येत्युपात्तं वाक्यं व्याकरेति—एवंविद
इति । फलमिति शेष इति यावत् । साप्तविध्यं सप्तविधत्वं तदुपेतसामोदासनस्य
समाप्त्यर्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्पान्दुगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्यैकदशोऽध्यायः)

मनो हिकारे. माकमस्त. वमभुर्द्वीयः. श्री. मति.

हारः प्राणो विपन्नयेतल्लायने प्राणिषु प्रोक्तः ॥ १ ॥

निना नापयत्तुं यथाविशस्य मसीतिभ्य च सा- ३ । सन्पुक्तम् ।
 अथैतानि गायत्र्यादिषु त्रयसु पूर्विकं विधिमुक्तानि सामीप्येन च त्रयसु
 ने । यथाक्रमं गायत्र्यादिषु कर्तव्यं । यथाविशस्य मसीतिभ्य च सा- ३ । सन्पुक्तम् ।
 कर्णवृत्तीनां प्रथमं गायत्र्यादिषु कर्तव्यं । यथाविशस्य मसीतिभ्य च सा- ३ । सन्पुक्तम् ।
 श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणहन् । अथ प्राणा निधनं यथोक्तानां प्राणे निधना-
 त्स्वापकाले । एन्द्रायत्रं नाम प्राणेषु प्रोक्तम् । गायत्र्याः प्राणसंस्तु-
 तत्वात् ॥ १ ॥

ननु पञ्चविधस्य सप्तमस्य च साम्ना ध्यानं व्याख्यातम् । तथा च ज्ञातविषये
वक्तव्याभावादलमनन्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य पूर्वोत्तरग्रन्थयो र्गमेऽप्यत्र विनेत्यादिना ।
गायत्रं रथंतरमित्यादिनामग्रहणेन विशिष्टानि विशिष्टकृतानि चेत्यतः । त्वयं पुनरित्य-
माणेषूपसनेषु निर्देशक्रमापद्धिस्तत्राऽऽह—यथाक्रममिति । यत्तदं क्रममाश्रित्य
तेषां कर्मणि प्रयोगः कर्मिणामिष्टस्तेनैव क्रमेण बहुणामनेक्तिरिति । तत्र प्राणस्य
क्रियाज्ञानेनैवैवंप्राणस्य प्रधानत्वात्तद्व्यतिरेकं गायत्रोपासित्वमिति दर्शयति—
नो हिंकार इत्यादिना । प्राणमेव गम्येतात्वादिश्रुत्या स्वयं ज्ञाते प्राणि वागा-
दीनां निषनमवर्धयेत् । प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावत् । गायत्रं च प्राणेषु प्रति-
ष्ठितत्वे हेतुमाह-गायत्र्या इति । प्राणो वै गायत्रीति हि श्रुतिः ॥ १ ॥

स य एवमेतद्भायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद पाणी

भवति सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति महाभ्य-

अभिमन्थतीत्यादिना । उपशमः संशमश्चेत्यर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य सावशेष-
निरवशेषत्वाभ्यां विशेषमाह— उपशम इति । कथं पुनरस्यंतरसाम्नोऽग्नौ प्रतिष्ठि-
तत्वम् । न हि तत्र किञ्चिन्निमित्तमुपलभ्यतेऽत आह—मन्थने हीति । मन्थनं निमि-
त्तीकृत्याग्नैरुत्पत्तौ रथंतरसाम्नौ गीयमानत्वदर्शनादग्नौ तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

स य एवमेतद्व्यंथंतरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशु-
भिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न
निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥१२॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चसी वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्च-
सम् । तेजस्तु केवलं त्विद्भावः । अन्नादो दीप्ताग्निः । न प्रत्यङ्ङग्नेरभि-
मुखो नाऽऽचामेन्न भक्षयेत्किञ्चित् निष्ठीवेच्छ्लेषमनिरसनं च न कुर्या-
त्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥१२॥

नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति फलमुक्तं बृहदुपासने तु तेजस्वी भवतीति वक्ष्यते । न च
ब्रह्मवर्चसतेजसोर्भेदस्तथा च बृहद्व्यंथंतरोपासनयोर्न फलवैषम्यमत आह—वृत्तेति ॥२॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः) ।

उपमन्त्रयते स हिंकारो जपयते स प्रस्तावः स्त्रिया
सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्री सह शेते स प्रति-
हारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्नि-
धनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥

उपमन्त्रयते संकेतं करोति प्राथम्यात्स हिंकारः । जपयते तापयति

स प्रस्तावः । सहस्रयनमेकपर्यङ्कगर्भनं स उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । भूति स्त्री शयनं स्त्रिया अभिष्टुस्त्रीभावः स प्रतिहारः । कालं गच्छति मैथुनेन पारं सर्पांतिं गच्छति तस्मिन्मनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् । वायवम्बुमिथुनसंबन्धात् ॥१॥

उत्तराधरारणिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोरवाच्ये कमणि प्रवृत्तयोर्मन्थनसामान्यान्मन्थनादिदृष्टचनन्तरं मैथुनदृष्टिं विदधाति—उपमन्त्रयन इत्यादिना । पुरुषो हि पशुकर्मार्थं स्त्रियं वस्त्रादिना प्रीणयति । तस्मिन्त्रारम्भसामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्याह—अपयत्त इति । कुतो वामदेव्यस्य साम्नो मिथुने प्रोतत्वं तत्राऽऽह—वायवम्बुमिथुनेति । वायोस्पां च मिथुनतया संबन्धाद्वामदेव्योत्पत्तेरुक्तत्वात्तस्य मिथुने प्रतिष्ठितत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मि नी
भवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्यो-
ग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न
कांचन परिहरेत्तदव्रतम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । मिथुनी भवत्यविधुरो भवतीत्यर्थः । मिथुना-
न्मिथुनात्प्रजायत इत्यमोघरेतस्त्वमुच्यते । न कांचन कांचिदपि स्त्रियं
स्वाश्रमतल्पभासां न परिहरेत्समागमार्थिनीम् । वामदेव्यसामोषासनाङ्गत्वेन
विधानात् । एतस्मादन्यत्र प्रतिषेधस्मृतयः । वचनप्रामाण्याच्च धर्मावगतेर्न
प्रतिषेधशास्त्रेणास्य विरोधः ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

—:○-○-○-○:—

न कांचनेति वाक्यमादाय व्याचष्टे—कांचिदपीति । पराङ्गनां नोपगच्छेदिति
स्मृतिविरोधमाशङ्क्याऽऽह—वामदेव्येति । विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन
व्यवस्था प्रसिद्धेति भावः । किंच शास्त्रप्रामाण्यादत्र धर्मोऽवगम्यते न कांचन परि-
हरेदिति च शास्त्रावगतत्वादवाच्यमपि कर्म धर्मो भवितुमर्हति । तथा च श्रौतेऽर्थे

१ क. ग. च. ट. 'यङ्के ग' । २ ख. ग. घ. ङ. च. अ. ट. ड. ढ. 'मनमुद्गी' । ३ क. ग.
घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'तिस्त्रीश' । ४ क. ख. ग. ङ. अ. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'स्त्रियोऽभि' ।
५ ख. च. अ. ङ. 'सि च ग' । ६ ख. छ. अ. 'न्थना' ।

१०२ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—[२द्वितीयाध्याये—

दुर्बलायाः स्मृतेर्न प्रतिस्पर्धितेत्याह—वचनेति । यथोक्तोपासनावतो ब्रह्मचर्यनि-
यमाभावो व्रतत्वेन विवक्षितस्तन्न प्रतिषेधशास्त्रविरोधाशङ्केति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः) ।

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गीथोऽ-
पराहः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये
प्रोतम् ॥ १ ॥

उद्यन्सविता स हिंकारः प्रागग्यादर्शनस्य । उदितः प्रस्तावः प्रस्तवन-
हेतुत्वात्कर्मणाम् । मध्यंदिन उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । अपराहः प्रतिहारः । पश्चा-
दीनां गृहान्प्रति हरणार्तम् । यदस्तं प्रस्तावनिधनं रात्रौ गृहे निर्धानमाण-
नाम् । एतद्बृहदादित्ये प्रोक्तं बृहन्न आदित्यै (दे)यं एवास्ति ॥ १ ॥

आदित्यस्य एजप्रस्तवहेतुत्वात्तद्वत्तु ह तच्छास्त्रमिति हिंसायाः प्रतिषेध-
न्यादिना ॥ १ ॥

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोक्तं बृहन्न आदित्यै (दे)यं एवास्ति
भवति सर्वमायुगेति उदं श्रौतवर्गे गृहान्प्रमथ्या एव
भिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः) ।

अभ्राणि मंषुवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स
प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो वियोतते स्तनयति
स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये
प्रेतम् ॥ १ ॥

अभ्राणि मंषुवन्ते स उद्गीथो जायते । उद्गीथमन्यतु । एतद्वैरूपं नाम
प्रस्तावो वर्षति । उद्गृह्णत्यन्यतु । अत्राभिः पर्जन्यस्य वैरूप्यम् ॥ १ ॥

स वियोतते मण्डितं । मण्डितं हिंकारो मेघो जायते । उद्गृह्णत्यन्यतु । उद्गृह्णत्यन्यतु ।
प्रतिहारो दगर्हति — अभ्राणीति । तद्वैरूपं नाम तस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राऽऽह —
अनेन ॥ १ ॥

स य एते वैरूपं पर्जन्ये प्रेतं वेद विरूपाश्च
सुरूपाश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं
न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

विरूपाश्च सुरूपाश्च जाविप्रभृतीन्पशूनवरुन्धे प्राप्नोतीत्यर्थः । वर्षन्तं न
निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥
॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः) ।

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः

शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु

प्रोतम् ॥ १ ॥

वसन्तो हिंकारः प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

पर्जन्यायत्तत्त्वाद्दृष्टव्यवस्थायास्तद्दृष्टेरनन्तरमृतुदृष्टिमाचष्टे—वसन्त इत्यादिना ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महा-
न्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यतून्न निन्देत्तद्व्र-
तम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

एतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति ऋतुवर्च्यर्थव आर्तवैर्धर्मैर्विराजन्त
एवं प्रजादिभिर्विद्वानित्युक्तमन्यत् । ऋतून् निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

वैराजस्य साम्नो युक्तमृतुषु प्रोतत्वं तेषां स्वधर्मैर्विराजनादित्याह—एतदिति ।
यद्वर्तूनामन्नोत्पत्तिनिमित्तत्वाद्विराडात्मनश्चान्नत्वात्तस्य तेषु प्रतिष्ठितत्वात्तद्वारा वैरा-
जमपि साम तेषु प्रोतमिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः) ।

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो बौरुद्रीथो दिशः
प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्रयो लोकेषु
प्रोताः ॥ १ ॥

पृथिवी हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । शक्र्य इति नित्यं बहुवचनं रेवत्य
इव । लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

ऋतुषु सम्पद्यतेषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वादुदृष्टान्तरं लोकदृष्टिमाह—पृथि-
वीति । अथ शक्य इत्येकस्यैव साम्नो नामधेयं बहुवचनाद्धि बहूनि सामानि प्रती-
यन्ते तत्राऽऽह—शक्य इतीति । नित्यबहुवचनत्वमुभयत्र मुख्यमिति द्योतनाय
वक्ष्यमाणं दृष्टान्तयति—रेवत्य इवेति । महानाम्नीषु ऋक्षु शक्यो गीयन्ते । तासां
चाऽऽपो वै महानाम्नीरित्याद्धिः संबन्धः स्मृतः अप्सु । लोकाः प्रतिष्ठिता इति च
श्रुतम् । ॥ १ ॥ चास्मात्संबन्धाल्लोकेषु शक्यः प्रतिष्ठिता इत्याह—लोकेष्विति ॥ १ ॥

स य एवमेताः शक्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद्व्र-
तम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

लोकी भवति लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकाश्च निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य षादशः खण्डः) ।

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः
प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु
प्रोताः ॥ १ ॥

अजा हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

पशूनां लोककार्यत्वाल्लोकदृष्टान्तरं पशुदृष्टिमुपन्यस्यति—अजेति । रेवत्य इति
सामनामधेयं पूर्ववन्नित्यबहुवचनान्तम् । पशवो वै रेवतीरिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह—
पशुष्विति ॥ १ ॥

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्न-

वति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशु-
भिर्भवति महान्कीर्त्या पशून् निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

पशून् निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥१८॥

॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचित यां च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥-१८ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः) ।

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रति-
हारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥१॥

लोम हिंकारो देहावयवानां प्राथम्यात् । त्वक्प्रस्ताव आनन्तर्यात् । मांस-
मुद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अस्थि प्रतिहारः प्रतिहृत्त्वात् । मज्जा निधनमान्त्यात् ।
एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम देहावयवेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

पशुविकारपयोदध्यादिना पुष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृष्ट्यन्तरमङ्गदृष्टिमाह लोमेति ।
रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुतेरन्नरसविकारेण लोमादीनां संबन्धायज्ञायज्ञीयं सामा-
ङ्गेषु प्रतिष्ठितमित्याह- एतदिति ॥ १ ॥

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति
नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्र-
जया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्ज्ञो
नाश्रीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्रीयादिति वा ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥१९॥

===

अङ्गो भवति सप्राङ्गो भवतीत्यर्थो नाङ्गेन हस्तपादादिना विहृति
न कुटिली भवति पङ्गुः*कुणी वेत्यर्थः । सवन्मरं संवत्सरमाश्रं मज्ज्ञो
मांसानि नःश्रीयान्न भक्षयेत् । बहुवचनं मत्स्योपलक्षणार्थम् । मज्ज्ञो ना-
श्रीयात्सर्वदैव नाश्रीयादिति वा तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छाकभाष्ये द्वितीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

कुणिः श्मश्रुरहितः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः) ।

अग्निर्हिकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो
नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं
देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥

अग्निर्हिकारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनन्तर्यसामान्यात् ।
आदित्य उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । नक्षत्राणि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । चन्द्रमा
निधनं कर्मिणां तन्निधनात् । एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिम-
त्त्वात् ॥ १ ॥

अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वादङ्गदृष्टचनन्तरमग्न्यादिदृष्टिमुत्थापयति—अग्नि-
रित्यादिना । राजनस्य साम्नो देवतासु प्रोतत्वे हेतुमाह—देवतानामिति ॥ १ ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदतौसामेव देव-
तानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति
सवमायुरेति ज्योग्जिवति महान्प्रजया पशुभिर्भ-
वति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

* इदं द्विवचनं कर्तृसतकरवाचकस्य प्रसिद्धत्वाच्छ्मश्रुरहितवाचकस्याप्रसिद्धत्वादेकस्यैव टी-
कायां व्याख्यानम् ।

विद्वत्फलं—एतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समासलोकतां साष्टितां समानद्वित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदेहदेहित्वमित्येतत् । वाशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । सलोकतां वेत्यादि । भावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेः । गच्छति प्राप्नोति । समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणाश्च निन्देत्तद्व्रतम् । एते वै देवाः प्रत्यक्षं ब्रह्माक्षणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणानिन्दा देवतानिन्दैवेति ॥ २ ॥ इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

फलविकल्पार्थं वाशब्दस्यात्रासत्त्वे कथं वाक्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—सलोकतां वेत्यादीति । कथं पुनरेकस्मिन्नुपासने फलत्रयं विकल्प्यते तत्राऽऽह—भावेनेति । ननु फलत्रयमत्र समुच्चितमिष्यतां किमिति वाशब्दं गृहीत्वा विकल्प्यते तत्राऽऽह—समुच्चयेति । न हि मिथो विरुद्धं फलत्रयमेकत्र समुच्चेतुं शक्यमतोऽपि विकल्प-सिद्धिरित्यर्थः । ननु देवतादृष्ट्या राजनस्य साम्नो ध्यानाद्देवता न निन्देदिति वक्तव्ये कथमन्यथोच्यते तत्राऽऽह—एत इति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः) ।

त्रयी विद्या हिंकारश्च इमे लोकाः स प्रस्तावोऽ-
ग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाशसि
मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्नि-
धनमेतत्साम सर्वास्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥

त्रयी विद्या हिंकारः । अग्न्यादिसाम्न आनन्तर्यं त्रयीविद्याया अग्न्या-
दिकार्यत्वश्रुतेः । हिंकारः प्राथम्यात्सर्वकर्तव्यानाम् । त्रय इमे लोका-
स्तत्कार्यत्वादनन्तरा इति प्रस्तावः । अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं वेष्ट्यात् ।
नक्षत्रादीनां प्रतिहतत्वात्प्रतिहारत्वम् । सर्पादीनां वकारसामान्याभिध-
नत्वमेतत्साम नामविशेषाभावात्सामसमुदायः सामशब्दः सर्वास्मिन्प्रो-
तम् । त्रयीविद्यादि हि सर्वम् । त्रयीविद्यादिदृष्ट्या हिंकार-

रादिसामभक्तय उपास्याः । अतीतेष्वपि सामोपासनेषु येषु प्रोक्तं तस्य
तसाम तद्वृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्माङ्गानां(णां) दृष्टिविशेषणमाज्यस्यैव
संस्कार्यत्वात् ॥ १ ॥

अग्न्यादिदृष्ट्यनन्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविधाने कारणमाह—अग्न्यादीति । यदग्न्या-
द्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानन्तर्यमुपास्यायास्त्रयीविद्याया युज्यते । ऋग्वेदोऽग्ने-
र्यजुर्वेदो वायोरादित्यात्सामवेद इति श्रुतेस्त्रयस्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः । तत्कार्य-
त्वत्रयीसाध्यकर्मफलत्वादित्यर्थः । कथं सर्वस्मिन्प्रोतमित्युक्तं त्रयीविद्यादौ प्रोतमिति
वक्तव्यत्वादत आह—त्रयीविद्यादीति । कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादिदृष्ट्या साम्नो
ध्येयत्वं गम्यते तत्राऽऽह—त्रयीति । न चास्यां प्रतिज्ञायां पूर्वेण संदर्भेण विरोधः
शङ्कामर्हतीत्याह—अतीतेष्वपीति । तत्र हेतुमाह—कर्माङ्गानां(णां)मिति ।
दर्शपूर्णमासाधिकारे पितृभ्योऽक्षितमाज्यं भवतीति दृष्टिविशेषणमाज्यं संस्क्रियते । तथा
सामप्रभेदानां दृष्टिविशेषणत्वाविशेषात्तेषां कर्माङ्गानां(णां) तत्तद्वृष्ट्या संस्कर्तव्य-
त्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह
भवति ॥ २ ॥

सर्वविषयसामविदः फलं—सर्वं ह भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः । निरु-
पचरितसर्वभावे हि दिवस्येभ्यो बलिप्राप्त्यनुपपत्तिः ॥ २ ॥

अथ यथाश्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत आह—निरुपचरितेति ॥ २ ॥

तदेष श्लोकौ यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो

न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥

तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति । यानि पञ्चधा पञ्चप्रकारेण
हिंकारादिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः पञ्चात्रि-
केभ्यो ज्यायो महत्तरं परं च व्यतिरिक्तमन्यद्वस्त्वन्तरं नास्ति न विद्यत
इत्यर्थः । तत्रैव हि सर्वस्यान्तर्भावः ॥ ३ ॥

सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मन्त्रं संवादयति—तदेतस्मिन्निति । परमि-
त्यस्यैव व्याख्यानमन्यदिति । वस्त्वन्तराभावे हेतुमाह—तत्रैवेति ॥ ३ ॥

१ घ. क. 'षु यत्र प्रो' । २ ख. झ. ड. 'षु प्रो' । ३ ख. ड. च. ञ. ट. ठ. यत्सा' । ४ क.
ग. घ. च. ठ. 'शेषेणाऽऽज्य' । ५ ड. षेवादाज्य' । ५ क. ट. ड. 'णादाज्य' । ६ क. ग. ट. 'रोधश' ।
७ ग. ड. पत्न्याऽवे' । ८ ख. ग. क. ज. 'दनङ्ग' । ९ क. ग. 'प्राप्त्युपपत्तेः । त' । ड. च. ट.
ड. 'प्राप्त्युप' । १० घ. ड. ड. ड. 'रं व्य' ।

यस्तद्वेद स वेद सर्वः सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति
सर्वम मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकं साम वेद स वेद सर्वम् । स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ।
सर्वा दिशः सर्वदिक्स्था अस्मा एवंविदे बलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ।
सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतदेव व्रतम् । द्विरुक्तिः सामो-
पासनसमाप्त्यर्था ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

—○*○—

सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तच्छब्दार्थः । ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः) ।

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः
प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं
बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य
तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन गानविशेषादिसंपदुद्गातुरूपदिश्यते । फलविशेषसं-
बन्धात् । विनर्दि विशिष्टो नर्दः स्वरविशेष ऋषभकूजितसमोऽस्यातीनि
विनर्दि गानमिति वाक्यशेषः । तच्च साम्नः संबन्धि पशुभ्यो हितं पश-
व्यमग्नेरग्निदेवत्यं चोद्गीथ उद्गानम् । तदहमेवं विशिष्टं वृणे प्रार्थय इति
कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुकसम इत्यविशेषितः
प्रजापतेः प्रजापतिदेवत्यः स न गानविशेषः । आनिरुक्त्यात्प्रजापते-
र्निरुक्तः स्पष्टः । सोमस्य सोमदेवत्यः स उद्गीथ इत्यर्थः । मृदु

श्रुक्ष्णं च गानं वायोर्वायुदेवत्यं तत् । श्रुक्ष्णं बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतं
चेन्द्रस्यैन्द्रं तद्गानम् । क्रौञ्चं क्रौञ्चपक्षिनिनादसमं बृहस्पतेर्बाहस्पत्यं तत् ।
अपध्वान्तं भिन्नकांस्यैस्वरसमं वरुणैस्सैतद्गानम् । तान्सर्वानेवोपसेवेत प्रयु-
ञ्जीत वारुणं त्वेवैकं वर्जयेत् ॥ १ ॥

सामोपासनं समाप्तं चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह—सामेति । आदिशब्देन
स्वरादयो वर्णा गृह्यन्ते । किमित्युक्तातुर्यथोक्तोपास्तिरुच्यते तत्राऽऽह—फलेति ।
मृत्युपरिहारंदिः फलविशेषस्तत्संबन्धादेशोपास्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः । पशुभ्यो हितत्त्वमस्य
वचनाद्गमयितव्यम् । वाक्यस्थमितिशब्दं व्याचष्टे—इति कश्चिदिति । इत्यविशेषितः ।
अनेन प्रकारेणायमिति विशेषितो व्यवच्छिद्य ज्ञातो न भवतीत्यर्थः । तस्य प्राजापत्य-
त्वे हेतुमाह—आनिरुक्न्यादिति । नीलपीतादिभिर्निश्चित्यावचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य
आगां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं
यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा
ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य आगायान्याशां
मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत् । तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं
यजमानायान्नमात्मने मह्यमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः
स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्यः स्तुवीत ॥ २ ॥

स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्ग नकाले ध्यातव्यार्थमाह—अमृतत्वमिति । स्वरोष्मव्यञ्ज-
नादिभ्य इत्यत्राऽऽदिशब्देन स्थानप्रयत्नादिसंग्रहः ॥ २ ॥

सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽत्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजाप-
तेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरे-
षूपालभेतेन्द्रः शरणं प्रपन्नोऽभूव स त्वा प्रति वक्ष्य-
तीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

सर्वे स्वरा अकारादय इन्द्रस्य बलकर्मणः प्राणस्याऽऽत्मानो देहावयवस्था-

१ क. ख. घ. ङ. ण 'युदैव' । २ क. ग. च. ठ. 'पेतमिन्द्र' । ३ ग. ड. 'निनद' ।
४ ख. ड. ङ. ठ. ड. 'स्यरवस' । ५ ख. ड. ङ. ड. ड. 'णस्य त' । घ. 'णस्यैव त' । ६ क.
ग. ट. 'रादिक' ।

नीयाः सर्वे ऊष्माणः शेषसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य वाऽऽत्मानः ।
सर्वे स्पर्शाः कादयो वज्रजनानि मृत्योरात्मानस्तमेवंविदमुद्रातारं यदि कश्चि-
त्स्वरेषूपालभेत स्वरस्त्वया दुष्टः प्रयुक्त इत्येषमुपालब्ध इन्द्रं प्राणमीश्वरं
शरणमाश्रयं प्रपन्नोऽभूवं स्वगान्प्रयुञ्जानोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं त्वा
त्वां प्रति वक्ष्यति स एव देव उत्तरं दास्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

केनाप्याक्षिसस्योद्गातुरुद्गानकाले प्रतीकारज्ञानाय स्वरादिदेवताज्ञानमुपन्यस्याति—
सर्वे स्वरा इति । शेषसहादय इत्यादिशब्दस्तदवान्तरभेदाभिप्रायः । यत्तव वक्तव्य-
मित्यस्मादूर्ध्वं तच्छब्दो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽ-
भूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं
स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

अथ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वां प्रति
पेक्ष्यति संचूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं
प्रपन्नोऽभूवं स त्वां प्रति वक्ष्यति भस्मी करिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

तथैव स्वरोष्विवेति यावत् ॥ ४ ॥

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं
ददानीति सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता
वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा
लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परि-
हराणीति ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

यत इन्द्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो
वक्तव्याः । तथाऽहमिन्द्रे बलं ददानीं बलमादधानीति । तथा सर्व

एकत्वप्रत्ययजनकं शास्त्रं न भवत्येव प्रमाणं पूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशङ्क्याऽऽह—अभक्ष्येति । यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलञ्जादिभक्षणप्रत्ययविरोधेऽपि प्रमाणं रागादिदोषात्तस्य प्रत्ययस्याप्रमाणत्वात्तथैव भेदप्रत्ययस्याविद्योत्यत्वात्प्रामाण्यासंभवात्तद्विरोधेऽप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव प्रामाण्यमित्यर्थः । कार्यपरत्वादद्वैते तात्पर्याभावात्कुतस्तच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वोपनिषदामिति । उपक्रमोपलंकारैकरूप्यादिषड्विव. त्पर्यलिङ्गदर्शनादद्वैते तात्पर्यं तासामवसीयते तद्युक्तमद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः ।

कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । न । अनुपमार्दितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्रबोधात् । विवेकिनामकरणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । काम्यविविध्यनुच्छेददर्शनात् । न हि कामात्मता न प्रशस्तेत्येवं विज्ञानवद्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्यकर्मविधय उच्छिद्यन्तेऽनुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति । तथा ब्रह्मसंस्थैर्ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न तद्विधय उच्छिद्यन्तेऽब्रह्मविद्भिरेनुष्ठीयन्त एवेति ।

भेदः लम्बनकर्मविधिविरोधः न द्वैतशास्त्रं स्वार्थे मानमिति शङ्कते—कर्मविधीनामिति । यथा स्वप्नप्रत्ययो गन्धर्वनगरादिप्रत्ययश्च प्राक्तत्त्वज्ञानादज्ञं पुरुषमधिकृत्य प्रमाणं तथा कर्मविधीनामप्यविदुषि पुरुषे प्रामाण्यसंभवानाद्वैतशास्त्रस्य तद्विरोधोऽस्तीति परिहरति—नानुपमार्दितेति । “यद्यश्चरति श्रेष्ठस्तत्तेदेवतरो जनः” इति स्मृतेस्तत्त्वदर्शिनां कर्मभ्यः सकाशादुपरमे सत्यन्येऽप्युपरंश्यन्ते । तथा च कर्मविधिविरोधतादवस्थमिति शङ्कते—विवेकिनामिति । प्रकृतिपरवशत्वाल्लोकस्य नासौ विवेकी प्रकृतिमनुवर्तते । “प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति” इति स्मृतेः । ततो ब्रह्मविदा नैष्कर्म्येऽपि न कर्मविधिनमप्रामाण्यप्रसक्तिरित्युत्तरमाह—न काम्येति । तदेव प्रपञ्चयति—न हीति । इति नोच्छिद्यत इति शेषः । अस्तु प्रैस्तुते किमायातं तदाह—नथेति । अनुष्ठीयन्त एवेति तद्विधीनामनुच्छित्तिरिति वाक्यशेषः ।

परिव्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृहस्थादीनामग्निहोत्रादिकर्मानिवृत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्यचिन्तायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न हि नाभिचरेदिति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति शत्रौ द्वेषरहितेनापि विवेकिनाऽभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्तिनिमित्ते भेद-

प्रत्यये बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्तकं निमित्तमस्ति, परिव्राजकस्येव भिक्षाचर-
णादौ बुभुक्षादि प्रवर्तकम् ।

अद्वैतवादिनोऽवश्यंभाविनी कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टान्तेन विवृत्यन्नाशङ्कते—परि-
व्राजकानामिति । अद्वैतधीस्वभावलोचनायां भिक्षाटनादिप्रवृत्तिरप्यघटमानैवेति
मन्वानः समाधत्ते— न प्रामाण्येति । समुच्चयस्य प्रामाणिकत्वानिरूपणायां प्रत्यया-
भासमूलस्य प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वम् । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्याभासत्वे प्रामाणि-
कसमुच्चयसिद्धान्तहानिरतो नैतच्चोद्यमित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति ।
तद्वदविवेकिना कर्म क्रियमाणं दृष्टमिति विवेकिभिरपि तन्न क्रियते । भिक्षाटनादि-
प्रवृत्त्याभासस्त्वप्रामाणिकोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः । इतश्च नेदमुदाहर-
णमित्याह—न चेति ।

इहाप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्रवर्तकमिति चेत् । न । भेदप्रत्ययवतोऽधिकृत-
त्वात् । भेदप्रत्ययवानुपमर्दितभेदबुद्धिर्विद्यया यः स कर्मण्यधिकृत इत्यवो-
चाम । यो ह्यधिकृतः कर्मणि तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य
गृहस्थस्येव ब्रह्मचारिणो विशेषधर्माननुष्ठाने । एवं तर्हि सर्वैः स्वाश्रमस्थ
उत्कर्षकैस्त्वप्रत्ययः परिव्राडिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबुद्धयनिवृत्तेः ।
कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणान् । “ अथ कर्म कुर्वीय ” इति श्रुतेः । तस्मात्स्व-
स्वामित्वाभावाद्भिक्षुर्गैक एव परिव्राट् । न गृहस्थादिः ।

अग्निहोत्रादावपि प्रवर्तकमस्तीति शङ्कते—इहापीति । अकरणकृतं प्रत्यवायाख्यं
भयमविवेकिनो विवेकिनो वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—न भेदेति । कर्मणि भेद-
बुद्धिमतोऽधिकृतत्वेऽपि तस्य तदकरणे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यो हीति ।
द्वितीयं दूषयति—न निवृत्तेति । विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायाप्राप्त्या कर्मसु
प्रवर्तकाभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यं चेदतिप्रसङ्गस्तर्हीति शङ्कते—एवं
तर्हीति । कर्मसाधनं स्वयज्ञोपवीतादि त्यज्यते न वा । त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मः ।
ततो यज्ञोपवीताद्यन्तरेण गार्हस्थ्यादिमावासंभवात् । न त्यज्यते चेन्न पारिव्राज्यप्राप्तिः ।
साधनसंग्रहस्य साध्यार्थत्वादिति पारिहरति—न स्वस्वामित्वेति । इतश्चाऽऽश्रमा-
न्तरेषु न पारिव्राज्यमित्याह—कर्मार्थत्वादिति । जायापुत्रवित्तसंपत्त्यनन्तर्यं श्रुता-
व्यशब्दार्थः । गृहस्थादिषु स्वाश्रमस्थेष्वेव पारिव्राज्यस्य दुर्वचत्वे फलितमाह—

१ क. ग. ट. 'किनां क' । २ ख. ग. 'षः । कुत' । ३ ड. 'द्विरविद्य' । ४ ठ. ड. 'य
सर्वक' । ५ क. ख. झ. ड. 'कप्र' । ६ ख. ग. 'णामीश्वरोऽथ' । ७ क. ग. च. ट. 'स्माच्च
स्वस्वा' । ८ ड. ठ. ड. ड. 'रेव' । ९ ख. छ. ज. 'नं स्वय' ।

तस्मादिति । विवेकवशाद्यज्ञोपवीतादौ स्वशब्दार्थे स्वामित्वबुद्धयभावादिति यावत् ।

एकत्वप्रत्ययविधिजनितेनैकप्रत्ययेन विधिनिमित्तभेदप्रत्यययोपपत्तिरित्युक्तत्वाद्य-
मनिधमाद्यनुपपत्तिः परिव्राजकस्येति चेत् । न । बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात्प्रच्या-
वितस्योपपत्तेर्निवृत्त्यर्थत्वात् । न च प्रतिषिद्धमेवापत्तिः । एकत्वप्रत्ययोत्पत्तेः
प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात् । न हि रात्रौ कूपे कण्टके वा पतित उदितेऽपि सवि-
तरि पतति तस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं निवृत्तकर्मा भिक्षुक एव ब्रह्मसंस्थ इति ।

यत्तु परिव्राजकस्य निवृत्ताधिकारस्य प्रत्ययार्थोपपत्तिरिति तत्रानिष्टापत्तिमाशङ्कते—
एकत्वेति । तद्विषयप्रत्ययस्य विधिरूपादकं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तज्जनितेनैकत्वविष-
येण प्रत्ययेनेति यावत् । तथा च यथेष्टचेष्टाप्रसाक्तिरिति शेषः । ज्ञानिनो वैधं यमादि
नास्ति तत्प्रवृत्तिस्तु संस्कारवशादित्याशयेनाऽऽह—न बुभुक्षादिनेति । यो हि
दृष्टेन दोषेण तत्त्वज्ञानात्कथंचित्प्रच्युतिमापादितस्तस्य संस्कारवशाद्यभानियमानुष्ठानमु-
पपद्यते । तस्य दोषकृततत्त्वप्रच्युतिः सूत्रानियतचेष्टानिवृत्त्यर्थत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वात् ।
तथा च न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः । इतश्च विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेऽपि यथेष्टचेष्टा ना-
स्तीत्याह—न चेति । अविदुषोऽपि न यथेष्टचेष्टा विदुषस्तु सा कुतस्त्येति दृष्टान्तेन
स्फुटयति—न हीति । अन्येषां ब्रह्मसंस्थत्वासंभवे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति

यत्पुनरुक्तं सर्वेषां ज्ञानवर्जितानां पुण्यलोकतेति । सत्यमेतत् । यच्चोक्तं
तपःशब्देन परिव्राजकपुण्यं इति । एतदसत् । कस्मात् । परिव्राजकस्यैव
ब्रह्मसंस्थतासंभवात् । स एव ह्यवशेषित इत्यवोचाम । तपःशब्दोऽत्रान्वयतोऽ-
ग्निहोत्रादिवत्तपोनिवृत्तेश्च । भेदबुद्धिस्त एव हि तपःकर्तव्यतां ददाति । एतेन
कर्मच्छिद्रं ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यम् । अपत्तिश्च प्रयुक्तः । तत्र ज्ञानवानेव
निवृत्तकर्मो परिव्राजक इति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रयुक्तम् ।

परोक्तमनूयाङ्गी करोति—यत्पुनरिति । उक्तमन्योन्तरमनुवदति—यच्चेति ।
किं परिव्राजकस्य ज्ञानहीनस्याऽऽश्रममात्रनिष्ठस्य तपःशब्दनोपादानमार्हो ज्ञानवतोऽ-
पीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—एतदसदिति । ज्ञानवतोऽपि तपस्वि-

१ ड. 'न भे' । २ ड. ड. 'न भे' । ३ ख. ड. अ. ड. 'तिपेधसे' । ४ क. ग. ट. 'यानभि-
प्रा' । ५ क. ग. ट. ण 'ह' । बु । ६ ठ. ड. 'नविव' । ७ क. ग. ट. इत्येतत् । तं । ८ घ. ड.
ड. 'ति' । तं । ९ क. ट. 'होस्विज्ञान' । १० क. ग. ट. 'ति' । तं ।

त्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति शङ्कित्वा प्रत्याह—कस्मादित्यादिना । तपःशब्देन नासौ गृहीत इति शेषः । तस्य च ज्ञानवतोऽवाशिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्टमित्याह—स एवेति । इतश्च परमहंसपरिव्राजको न तपःशब्देन परामृष्ट इत्याह—एकत्वेति । तदेव स्फोरयति—भेदेति । यत्तु कर्मच्छिद्रे गृहस्थादेरपि ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यमिति तत्प्रत्याह—एतेनेति । अनिवृत्तभेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंस्थत्वासंभवेनेति यावत् । सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति संबन्धः । यत्तु चतुर्णामपि ब्रह्मसंस्थताया अप्रतिषेध इति तत्राऽऽह—अप्रतिषेधश्चेति । एकत्वोपदेशेन भेदप्रत्ययनिरासादनिवृत्तभेदप्रत्ययस्यार्थाद्ब्रह्मसंस्थता प्रतिषिद्धेत्यर्थः । पारिव्राज्यमात्रेणामृतत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमुक्तं परिहरति—तथेति ।

यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दवत्परिव्राजके न रूढो ब्रह्मसंस्थशब्द इति तत्परिहृतम् । तस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवान्नान्यस्येति । यत्पुनरुक्तं रूढशब्दा निमित्तं नोपाददत इति । तन्न । गृहस्थतक्षपरिव्राजकादिशब्ददर्शनात् । गृहस्थतिपारिव्राज्यतक्षणादिनिमित्तोपादाना अपि गृहस्थपरिव्राजकौवाश्रमिविशेषे विशिष्टजातिमति च तक्षेति रूढा दृश्यन्ते शब्दाः । न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्तन्ते । प्रसिद्ध्यभावात् । तथेहापि ब्रह्मसंस्थशब्दो निवृत्तसर्वकर्मतत्साधनपरिव्राडेकविषयेऽत्याश्रमिणि परमहंसारूपे वृत्त इह भवितुमर्हति । मुख्यामृतत्वफलश्रवणात् । अतश्चेदमेकं वेदोक्तं पारिव्राज्यम् । न यन्नोपवीतत्रिदण्डकमण्डलवादिपरिग्रह इति मुण्डोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च ।

चोद्यान्तरमनूद्योक्तं परिहारं स्मारयति—यत्पुनरुक्तमिति । तत्र रूढोऽयं शब्द इति शेषं पञ्चम्या सूचयति । चोद्यान्तरमनूद्य दूषयति—यत्पुनरित्यादिना । आदिपदेन पङ्कजादिशब्दो गृह्यते । उक्तं प्रपञ्चयति—गृहास्थितीति । इहापीति प्रकृतवाक्योपादानम् । प्रकृते परमहंसे परिव्राजके ब्रह्मसंस्थपदमित्यत्र हेतुमाह—मुख्येति । इतश्च पारमहंस्यमेव श्रौतमित्याह—अतश्च । एवकारार्थं कथयति—न यन्नोपवीतेति । इतिशब्दः संन्यासप्रकरणे तथाविधश्रुत्यभावप्रदर्शनार्थः ।

१ ग. ड. ठ. ड. ण. 'क्तं वरा' । २ ग. ड. ठ. 'ति परि' । ३ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. 'तमेतत् । त' । ४ ख. च. ज. ठ. ड. ड. 'रूढिश' । ५ ख. ड. ज. ड. 'तिप्रव्रज्यात' । ६ ठ. ड. 'काश्र' । ७ क. ग. ट. 'श्रमवि' । ८ क. ग. घ. च. ट. ठ. च गृहस्थ इति परिव्राजक इति च त' । ९ घ. 'ति च निरु' । १० ति च. रू' । १० ग. ज. 'त्र निमि' । ११ ड. ड. ठ. 'त्र व' । १२ ख. ज. 'पयेऽया' । १३ च. ड. ड. 'पयेऽन्त्याश्र' । १३ ख. ड. ज. ट. ठ. 'रूपे प्रवृ' । १४ क. ग. घ. च. ट. ठ. 'हवान्मुण्डोऽ' । १५ ख. घ. ज. 'ति । शु' । १६ क. 'शब्दा गृह्यन्ते । उ' ।

श्रुतिरत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रमित्यादि च श्वेताश्वनरीयं निस्तुतिर्निर्नम-
स्कार इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । 'तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः । त-
स्मादलिङ्गो धर्मज्ञोऽव्यक्तलिङ्गः' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ।

ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परमहंसविषयत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति—श्रुतिरिति । अत्याश्र-
मिभ्यः पूर्वाश्रमत्रयमतीत्य सर्वकर्म त्यक्त्वा स्थितेभ्यः परमहंसपरिव्राजकेभ्य इति
यावत् । परमं पवित्रं निरतिशयपरिशुद्धिकारणं परमपुरुषार्थसाधनं सम्यग्ज्ञानं प्रोवा-
चेत्यर्थः । स्मृतिभ्यश्च यथोक्तं पारिव्राज्यं सिध्यतीति शेषः । अनाशिषमनारम्भ-
मित्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम् । कर्मणो बन्धहेतुत्वं तच्छब्दार्थः । लिङ्गस्य धर्म-
कारणत्वरहित्यं तस्मादित्युक्तम् । अलिङ्गो धर्मध्वजित्वरहितः । धर्मज्ञो यथाबद्धर्मा-
नुष्ठाता । अधर्मज्ञ इति वा पाठः । धर्मविचारनिष्ठारहितस्तत्रासारत्वप्रत्ययवानित्यर्थः ।
अलिङ्ग इत्युक्तेऽनाश्रमित्वमाशङ्क्याऽऽह—अव्यक्तेति । न व्यक्तं दम्भेन गृहीतं
लिङ्गमाश्रमित्वमग्यास्तीत्यव्यक्तलिङ्गः । किंत्वदम्भेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण तदस्या-
स्तीत्यर्थः । आदिपदं त्यज धर्ममधर्मं चेत्यादि ग्रहीतुम् । अत्रापि पूर्वपदान्वयः ।

यत्तु सांख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते । क्रियाकारकफलभेदबुद्धेः सत्यत्वा-
भ्युपगमात् । तन्मृषा । यच्च बौद्धैः शून्यताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते ।
तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः सत्त्वाभ्युपगमात् । यच्च ज्ञैरलसतयाऽकर्तृत्वाभ्यु-
पगमः सोऽप्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्तितत्वात्प्रमाणेन । तस्माद्वेदान्तप्रमाणज-
नितैकत्वप्रत्ययवत् एव कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारिव्राज्यं ब्रह्मसंस्थत्वं चेति
सिद्धम् । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने साति पारिव्राज्यमर्थसिद्धम् ।

ननु कर्मनिवृत्तिमुपदिशता त्वया सांख्यमतमेवाऽऽश्रितं तेनापि शरीरादिव्यापारो-
परमद्वारा ध्याननिष्ठतायाः स्वीकृतत्वात्तत्राऽऽह—यच्चिति । न हि तन्मते कूट-
स्थात्मनिबिन्नेन नैष्कर्म्यं युक्तम् । क्रियाकारकादिबुद्धेरविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञानमा-
त्रापनोद्यत्वायोगात् । न च सर्वव्यापारोपरमसंभवो मनोबुद्ध्यादीनां तच्छीलत्वात् ।
न हि काश्चित्क्षणमपीत्यादिस्मृतेः । अतः सांख्यवचो मिथ्येवेत्यर्थः । ननु बौद्धेनापि
नैरात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिष्टम् । तथा च कर्मत्यागमुपदिशता त्वयाऽपि तन्मतमेवानुमो-
दितं नेत्याह—यच्चेति । तदभ्युपगन्तुमित्यत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थः । “दुःखमित्येव

१ क. ग. च. ठ. 'ये न स्तु' । २ क. ग. च. ट. 'तिर्न नम' । ३ घ. ठ. सत्यत्वाभ्यु' ।
४ ख. च. 'सन् । कार' । यद्यप्ययमेव पाठः समीचीन इत्यापाततः प्रतिभाति तथाऽपि यच्चाज्ञै-
रिति नपुंसकयच्छब्दप्रयोगान्न संगच्छते । उपरिस्थापितलापनिका त्वित्थं सोऽपि प्रमाणेनाविद्यमान
कारकबुद्धेरनिवर्तितत्वादेवातस्तदसदिति । असन्निति पाठे यदित्यव्ययं वा ज्ञेयम् । ५ क. ग. ट.
एतत्कर्म' । ६ ख. घ. ड. ज. ङ. 'णं ब्रह्मसंस्थत्वं पारिव्राज्यं चेति । ७ क. 'निष्ठायाः ।

यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ” इति स्मृतेरालस्योपहतैरज्ञैरकर्तृत्वमुपेयते । भवताऽपि कर्म त्यजता तन्मतमादृतमित्याशङ्क्याऽऽह—यच्चाज्ञैरिति । अकर्तृत्वाम्युपगम इति च्छेदः । ते हि मोहादेव कर्म त्यजन्तो न तत्फलं लभन्ते । “स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ” इति स्मृतेः । वयं तु प्रमाणवशादेव कर्म त्यजन्तो न व्या-
मूढपक्षमाद्रियामहे । तस्मान्नैष्कर्म्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्याख्येयमिति भावः । पक्षा-
न्तरे नैष्कर्म्योक्तेरमूलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । यत्तु कैश्चिदैका-
श्रम्यमाश्रितं तत्प्रत्यादिशति—एतेनेति । एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमार्दित-
त्वोपपादनेनेति यावत् । एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितम् । अपरोक्षस्य पारिव्राज्य-
मन्तरेणयोगात् । तस्योपरतिशब्दितस्य शमादिवत्साधनत्वश्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ।

नन्वग्न्युत्सादनदोषभावस्यात्परिव्रजन् । “वीरहा वा एष देवानां योऽग्नि-
मुद्रासयते ” इति श्रुतेः । न । दैवोत्सादितत्वादुत्सन्न एव हि स एकत्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेः । अतो न दोषभाग्गृहस्थः परि-
व्रजन्निति ॥ १ ॥

गृहस्थस्य पारिव्राज्ये श्रुतिविरोधं शङ्कते—नन्विति । एकात्म्यमेव सत्यं द्वैतम-
सत्यमिति विवेके जाते सत्यग्न्यादेरवस्तुत्वाध्यवसायात्तदभिनिवेशशैथिल्यान्न तत्त्यागे
दोषप्राप्तिरिति दूषयति—नै दैवेति । सम्यग्ज्ञाने सत्यग्न्यादेरुत्सन्नत्वे मानमाह—
अपागादिति । गृहस्थस्यापि विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्तं पारिव्राज्यमित्याह—अत
इति । इतिशब्दे ब्रह्मसंस्थवाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

यत्संस्थोऽमृतत्वमेति तन्निरूपणार्थमाह—

प्रजापतिलोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या

संप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्य-

क्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विनाटु कश्यपो वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपदभि-
तापं कृतवान्ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी
विद्या संप्रास्रवत्प्रजापतर्धनामि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत् ।
तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति व्याहृ-
तयः ॥ २ ॥

१ क. ट. ‘व्यामोहम्’ । २ ख. ज. श्रुतिरि° । ३ ख. ज. ड. न वेदेनैवो° । क. घ. ड.
च. ठ. न दैवेनैवो° । ४ क. ग. ट. ‘व्राज्यश्रु’ । ५ ज. ण. न वेदेति । ६ ख. ‘भितस्तप्ते’ ।
७ ज. ‘वन्भूर्भु’ । ८ ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ‘न्त व्या’ ।

किं तद्वह्नेत्याकाङ्क्षायामाह—यत्संस्थ इति । लोकानामभितो दग्धतयाऽभिताप-
प्रतिभासं व्यवच्छिनत्ति—ध्यानमिति । द्रवात्मत्वाभावे कथं प्रस्रवणं अयथाः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रजापतेरिति । पूर्ववदिति । त्रयीविद्यासारजिघृक्षयाऽऽ-
लोचितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

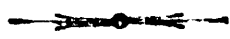
तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओङ्कारः संप्रास्रवत्त-
यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमो-
कारेण सर्वा वाक्संतृण्णोङ्कार एवेदं सर्वमोङ्कार
एवेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओङ्कारः संप्रास्रवत्तद्वह्ना, कीदृशमि-
त्याह—तद्यथा शङ्कुना पर्णनालेन सर्वाणि पर्णानि पत्रावयवजातानि संतृ-
ण्णानि निविद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोङ्कारेण ब्रह्मणा परमात्मनः प्रती-
कभूतेन सर्वा वाक्शब्दजातं संतृण्णा । “ अकारो वै सर्वा वाक् ” इत्यादि-
श्रुतेः । परमात्मविकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ओङ्कार एवेदं सर्वमिति ।
द्विरभ्यास आदरार्थः । लोकादिनिष्पादनकथनमोङ्कारस्तुत्यर्थमिति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य महत्तरत्वादित्याह—कीदृशमित्या-
दिना । तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वन्तरं सूचयति—परमात्मन इति । ओङ्कारावयव-
स्याकारस्यापि सर्ववाग्याप्तिरस्ति किमु वक्तव्यमोङ्कारस्येति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाहर-
ति—अकार इति । ओमित्तिदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । ओङ्कारव्यपत्तेऽपि
वाग्जातस्य न स्य सर्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्य पृथगेव विद्यमानत्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—परमात्मेति । सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण
नास्ति । स च कृतादोङ्कारान्नारितिच्यते । “ एतद्वै सत्त्वकाम परं च परं च ब्रह्म

१ क. 'तेभ्यः सारभूत ओ' । २ ठ. ड. 'किदृशमि' । ३ क. ग. च. ट. 'शं किदृशमि' ।
४ ग. घ. छ. च. ट. ठ. ड. 'नि वि' । ५ ग. घ. च. ट. ठ. छणः प । ६ ख. ग. घ.
च. 'निष्पन्दन' । ड. 'निस्पन्दक' । ड. 'निष्पन्द' । ठ. 'निस्पन्दन' । ७ ठ. 'निष्पन्दन' ।
८ क. ग. च. ट. 'नमप्योका' ।

यदौकारः ” इति श्रुतेः । तस्माद्युक्तमौकारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः । ॐकारं सर्वात्मकं ब्रह्मरूपमुपासीतेतिविधिसमाप्त्यर्थमितिशब्दः । किमित्यौकारस्य लोकादिद्वारा निष्ठा-
तिरुच्यते तत्राऽऽह —लोकादीति । स्तुतिश्चोपास्त्यर्था । यत्स्तूयते तद्विधीयत इति
स्थितेः । तथा च सिद्धमौकारोपासनममृतत्वफलमिति वक्तुमितिशब्दः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः) ।

सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वान्निवर्त्यौकारं परमात्मप्रतीकत्वादमृतत्व-
हेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञस्याङ्गभूतानि सामहोममन्त्रोत्थानान्युप-
दिदिक्षमाह—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां
माध्यंदिनं सवनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां
तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्वसूनाम् । तैश्च प्रातःसवन-
संबद्धोऽयं लोको वशीकृतः सवनेशनैः । तथा रुद्रैर्माध्यंदिनसवनेशनैरन्तरि-
क्षलोकः । आदित्यैश्च विश्वेर्देवैश्च तृतीयसवनेशनैस्तृतीयो लोको वशीकृतः ।
इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न विद्यते ॥ १ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते—सामेति । पञ्चविधं सप्तविधं च यज्ञाङ्गीभूतं साम
तस्योपासनवचनादौकारस्य तद्वृणस्य सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते ततस्त्वं व्यावर्त्य
ब्रह्मप्रतीकत्वात्कैवल्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रस्तुतयज्ञाङ्गभूतसामादिविज्ञानविधानार्थ-
मुत्तरवाक्यमित्यर्थः । सामहोममन्त्रोत्थानं सामादिविज्ञानविधित्सया, तदपरिज्ञाने दोषमाह—
ब्रह्मेत्यादिना । तेषां प्रातःसवनेशनान्वेऽपि यजमानस्य का हानिरित्याशङ्क्यऽऽह—
तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभिस्तथेति यावत् । अन्तरिक्षलोको वशीकृत इति
पूर्वेण संबन्धः । तृतीयो लोको द्युलोकाख्यः । अस्तु तत्तद्देवानां तत्त-

लोकवशीकारस्तथाऽपि यजमानस्य लोकित्वे किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—^१ये यजमानस्येति ॥ १ ॥

क तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्या-
त्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

अतः क तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न कचिल्लोकोऽस्तीत्य-
भिप्रायः । “लोकाय वै यजते यो यजते” इति श्रुतेः । लोकाभावे च स
यो यजमानस्य लोकस्वीकरणोपायं सामहोममन्त्रोत्थानलक्षणं न विद्यान्न
विजानीयात्सोऽज्ञः कथं कुर्याद्यज्ञं न कथंचन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ।
सामादिविज्ञानस्तु निपस्तान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः प्रतिषिध्यते ।
स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वमतिषेधाय चेति हि भिद्येन वाक्य-
म् । आद्ये चौपस्त्ये काण्डेऽविदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचामः । अथैतद्व-
क्ष्यमाणं सामाद्युपायं विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

परिशिष्टलोकाभावोऽतःशब्दार्थः । तर्हि देहपातादूर्ध्वमित्येतत् । लोकापेक्षां विनाऽ-
पि विधिवशाद्यगो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—लोकायेति । लोकत्रयस्य वस्वाद्यधीनतया
यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्युष्ठानमित्याशङ्क्याऽऽह—लोकाभावे
चेति । अज्ञो यज्ञं स्वर्गादिसाधनीभूतं कथं कुर्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्मानुष्ठानानिन्दापरं
वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—सामादीति । अथेतीदं वाक्यं स्तुत्यर्थे निषेधार्थं च भवि-
ष्यति नेत्याह—स्तुतये चेति । इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वं निषेद्धमशक्यमित्याह—आद्ये चेति ।
मटचीहर्तापेक्षयादौ विदुषः संनिधाने तदनुज्ञामन्तरेणाविदुषः कर्म कर्तुमयुक्तम् । प्रत्य-
वायप्रसङ्गात् । तदसन्निधौ तु तेनापि क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः ।
अथशब्दो हेत्वर्थः । सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाद्यकरणमेव प्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्यो-
दङ्मुख उपविश्य स वासवः सामाभिगायति ॥ ३ ॥

किं तद्वेद्यमित्याह—पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य प्रारम्भाज्जघनेन

१ ख. अ. ण. 'स्य लौकिकत्वे' । २ ड. श्रुतिः । लो° । ३ ख. घ. अ. 'विदुषः कर्तृ' ।
४ क. ग. च. ट. ठ. 'तिभि' । ५ घ. ड. 'स्त्ये च का' । ६ क. ग. ट. 'थेदं' । ७ क. ग. ड.
निरोद्ध' ।

गार्हपत्यस्य यथातुदग्मुखः सन्नुषविश्य स वासवं वसुदेवतयं सामाभिगा-
यति ॥ ३ ॥

ज्ञातव्यं सामादि प्रशस्त्यैकं विवृणोति—किं तदित्यादिना । अत्रगीतमृज्जातं
शस्त्रं यत्प्रातःकले शस्यते प्रातरनुवाकं तस्येति यावत् । उपाकरगादित्यस्यार्थमाह —
प्रारम्भादिति । जनयनेत्येतद्र्याचष्टे—पश्चादिति । स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदग्भागे
स्थित्वा वसुदेवताकं सामगानं कृतवानित्यर्थः । स वासवमित्यत्र सशब्दो यजमान-
विषयः ॥ ३ ॥

लो३कद्वारमपादा३र्णू ३३ पश्येम त्वा वय२रा
३३३३३ हु३म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ
३२१११ इति ॥ ४ ॥

लोकद्वारमस्य पृथिवीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपाटुणु हेऽग्ने तेन द्वारेण पश्येम
त्वा त्वां राजयायेति ॥ ४ ॥

राज्याय त्वद्दर्शनेन त्वदनुज्ञया पृथिवीप्रयुक्तभोगायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक
एताऽस्मि ॥ ५ ॥

अथानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण नमोऽग्नये प्रह्वीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते
पृथिवीनिवामाय लोकक्षिते पृथिवीलोकनिवासायैत्यर्थः । लोकं मे मह्यं यज-
मानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एता गन्ताऽस्मि ॥ ५ ॥

पृथिवीक्षिते लोकक्षिते पृथिवीलोकनिवासायैत्यर्थः । पृथिवीलोके मया लब्धे
लोकं मे मह्यं यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एता गन्ताऽस्मि ॥ ५ ॥

नमोऽग्नये परस्तादुधुषः स्वाहाऽपजहि परि-
धापत्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं संप्र-
यच्छानि ॥ ६ ॥

अतास्ल्लोकं यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः ।
जगते । अजह्यपनय परिधं लोकद्वारार्गलमित्येवं मन्त्रमुक्त्वो-

सिष्ठति । एवमेतैर्दसुभ्यः प्रातःसवनसंबद्धो लोको निष्क्रीतः स्यात्ततस्ते
प्रातःसवनं वसवो यजमानाय संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

स्वाहाशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थो होमद्योतकः । सर्वेषु मन्त्रेष्वेतैः सामहोममन्त्रोत्थानै-
रित्यर्थः ॥ ६ ॥

पुरा माध्यंदिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽ-
ग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्र सामाभि-
गायति ॥ ७ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३पश्येम त्वा वयं वैरा३३-
३३३हु३म् आ३३ज्या३यो३आ३२१११इति ॥ ८ ॥

तथाऽऽग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभि-
गायेति यजमानो रुद्रदैवत्यं वैराज्याय ॥ ७ ॥ ८ ॥

यथा पृथिवीलोकजयोपायो दर्शितस्तथाऽन्तरिक्षलोकजयोपायोऽपि प्रदर्श्यते
इत्याह— तथेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक
एताऽस्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजंहि परिघ-
मित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यंदिनं सवनं
संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

अन्तर्गिक्षित इत्यादि समानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अन्तरिक्षे क्षियतीत्यन्तरिक्षक्षिद्वायुस्तस्मै वायवे ॥ ९ ॥ १० ॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽहवनीय-
स्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यं स वैश्वदेवं
सामाभिगायति ॥ ११ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३पश्येम त्वा वयं स्वारा

१३० आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता— [२द्वितीयाध्याये—

३३३३३हु३म् आ३३ज्या ३ यो ३ आ ३२-
१११ इति ॥ १२ ॥

आदित्यमथ वैश्वदेवं लो३कद्वारमपावा३र्णू३३
पश्येम त्वा वयम् साम्ना३३३३हु३म् आ३३ज्या
३यो३आ३२१११ इति ॥ १३ ॥

तथाऽऽहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्येदैवस्यमादित्यं वैश्वदेवं
च सामाभिगायाति क्रमेण स्वाराज्याय साम्राज्याय ॥११॥१२॥१३॥

यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोराप्त्युपायस्तथा द्युलोकाप्त्युपायोऽप्युच्यत इत्याह—
तथेति । स्वाराज्यमन्तरिक्षे स्वातन्त्र्यम् । आदित्यानामिव स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितम्
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो
दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय
विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र यजमानः
परस्तादायुषः स्वाहाऽपहत परिधमित्युक्तवोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥

दिविक्षिद्भ्य इत्येवमादि समानमन्यत् । विन्दतापहतेति बहुवचनमात्रं
विशेषः । याजमानं त्वेतत् । एताऽस्म्यत्र यजमान इत्यादिक्लिङ्गात्
॥ १४ ॥ १५ ॥

किमिदं सामाचार्यविजयमाहो याजमानिकर्मि^४ वीक्षायामाह—याजमानं त्विति ।
आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति निर्देशो गृह्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयैसवनम्

संप्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं
वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एष ह वै यजमान एवंविद्यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य मात्रां यज्ञया-
थात्म्यं वेद यथोक्तम् । य एवं वेद य एवं वेदेति द्विरुक्तिरध्यायपरि-
समाप्त्यर्था ॥ १६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छं-
करभगवत्पादकृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सामादिविज्ञानफलं कथयति—एष हेति । य एवं वेदेत्यस्य व्याख्या—यथोक्त-
स्येति । यथोक्तं सामादीत्येतत् । एवमित्युक्तप्रकारोक्तिः । तस्य यज्ञयाथात्म्यविद-
स्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं संभवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां
छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः) ।

असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारम्भे संबन्धः । अतीतानन्तराध्यायान्त
उक्तं यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञविषयाणि च सामहोममन्त्रोत्थानानि विशिष्ट-
फलप्राप्तये यज्ञाङ्गभूतान्युपदिष्टानि । सर्वयज्ञानां च कार्यनिर्वृत्तिरूपः सविता

महत्या श्रिया दीप्यते । स एष सर्वपाणिकर्मफलभूतः प्रत्यक्षं सर्वैरुप-
जीव्यते । अनो यज्ञोपदेशानन्तरं तत्कार्यभूतसवितृविषयमुपासनं सर्वपु-
रुषार्थेभ्यः श्रेष्ठतमफलं विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिः- -

ॐ । असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यारेव तिर-
श्रीनवशोऽन्तरिक्षमपपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

असौ वा आदित्यो देवमधिवत् ।।दि । देवानां मोदनान्मधिवत् मध्वसावा-
दित्यः । वस्वादीनां च मोदनेहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञफलरूपत्वादित्यस्य ।
कथं मधुत्वमित्याह--तस्य मधुनो द्यारेवं भ्रामरस्येव मधुनस्तिरश्चीनश्चासौ
वंशश्चेति तिरश्चीनवंशः । तिर्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यते । अन्तरिक्षं च मध्वपूपो-
द्युवंशे लग्नः सल्लम्बत इवातो मध्वपूपसामान्यादन्तरिक्षं मध्वपूपो मधुनःसवि-
तुराश्रयत्वाच्च । मरीचयो रश्मयो रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः ।
एता वा आपः स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्तरिक्षम-
ध्वपूपस्थरश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रामरबीजभूताः पुत्रा इव हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा
इव पुत्रा मध्वपूपनाड्यन्तर्गता हि भ्रामरपुत्राः ॥ १ ॥

कर्माङ्गबद्धं विज्ञानं परिसमाप्य कर्मफलस्याऽऽदित्यस्य स्वतन्त्रोपास्तिविध्यर्थ-
मध्यायान्तरमारममाणः संबन्धं प्रतिजानीते-असांबति । पूर्वोत्तरग्रन्थयोः संबन्धं
प्रतिज्ञानं प्रकटयितुं वृत्तं कीर्तयति-अतीतेति । विशिष्टफलं पृथिव्यादिलोकत्र-
यम् । समनन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं वक्तुं पातनिकां करोति-सर्वेति । तस्य प्रेक्षितत्वं
सूचयति-महत्येति । कथं पुनरादित्यस्य सर्वपाणिकर्मफलभूतत्वमित्याशङ्क्य सर्वै-
रुपजीव्यत्वोपलम्भादित्याह-स एष इति । पातनिकां कृत्वोत्तरग्रन्थमुत्थापयति-
अत इति । आदित्यस्य कर्मफलत्वादिति भावत् । तदुपदेशो हेत्वन्तरमाह-सर्वपु-
रुषार्थेभ्य इति । श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण मुक्तिलक्षणमस्यास्तीति तथोक्तम् । आदित्ये
कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं व्यक्तीकर्तुमाह-वस्वादीनां चेति । चकारो विद्व-
त्संग्रहार्थः । वक्ष्यत्यादित्यस्येति संबन्धः । तस्य सर्वपां यज्ञानां फलरूपत्वादिति

१ घ. च. ढ. 'त्यक्षः स' । २ क. 'य व्य' । ३ क. ट. 'तमं फ' । ४ क. ग. घ. ट. ठ.
'व भ्रम' । ५ ख. ज. ण. 'पो मधुवं' । ६ घ. 'वंशसंल' । ७ च. 'शे संल' । ८ क. ग. घ.
ह. ट. ठ. ढ. 'त्वात् । म' । ९ ङ. च. ठ. ढ. ढ. 'यते ता' । १० क. ग. ट. प्रेक्षित' । ११ ख.
ज. ण. 'दिहे' ।

हेतुः । वस्वादयश्च कर्मफलपोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति युक्तमित्यर्थः ।
आदित्यं मधुदृष्ट्योपासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य श्रुत्युक्तमाकाङ्क्षा-
पूर्वकं दर्शयति—कथमित्यदिना । दिवि तिरश्चीनवंशदृष्टौ निमित्तमाह—तिर्यग्ग-
तेति । अन्तरिक्षनिवासिभिरुपरि विसारितनयनेरिति शेषः । अन्तरिक्षे मध्वपूवदृष्टिं
कथयति—अन्तरिक्षमिति । मधुन इत्युभयत्र संबन्धः । मरीचयः पुत्रा इति
वाक्यं व्यञ्जये—मरीचय इति । आपो भवेराकृष्टा रश्मिस्थाः सन्तीत्यत्र प्रमा-
णमाह—एता इति । स्वराजः स्वतो आत्मानस्य सवितुरिति यावत् । तासां
पुत्रत्वं प्रकटयति—ता इति । लोके हि भ्रमरबीजभूताः पुत्रा मध्वपूवच्छिद्रस्था
दृश्यन्ते । एतच्चाऽऽपोऽन्तरिक्षलक्षणमध्वपूवन्तर्गतरश्मिस्था भवन्ति । ततश्चेतास्वप्सु
भ्रमरबीजदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधु-
नाड्यः । ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता
अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्चः प्राच्यां दिशि गता रश्म-
यस्ता एवास्य प्राच्यः प्रागञ्चनान्मधुनो नाड्यो मधुनाड्य इव मध्वाधार-
च्छिद्राणीत्यर्थः । तत्र ऋच एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राश्रयं मधु कुर्व-
न्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रतानादाय मधु कुर्वन्ति । तत्पुष्पमिष
पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋग्व्राह्मणसमुदायस्यर्ग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च
भोग्यरूपरसनिस्त्रायासंभवाद्ग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म ततो हि कर्म-
फलभूतमधुरसनिस्त्रावसंभवात् । मधुकरैरिव पुष्पस्थानीयाद्ग्वेदविहिता-
त्कर्मणोऽऽभावाय ऋग्भिर्मधु निर्णय्यते । कास्ता आप इत्याह—ताः
कर्मणि प्रयुक्ताः सोमावपयोरूपा अत्रौ प्रक्षिप्तास्तपाकौभिनिर्गृत्वा अमृता
अमृतार्थत्वाद्यन्तरसवत्स्य आपो भवन्ति । तद्रूपानादाय वा वा एता
ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना एव भ्रमरा ऋचः ॥ २ ॥

प्राचीदिग्गतेष्वआदित्यरश्मिषु प्राचीनमधुनाडीदृष्टिर्विधेयेत्याह—तस्येति । मध्वा-
श्रयस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्येत्यर्थः । ऋक्षु मन्त्ररूपासु भ्रमरदृ-
ष्टिमारोपयति—तत्रेति । प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः । तासां मधुकृतं साधयति—लोहि-
तेति । ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पं दृष्टिं संपादयति—यत इति । ऋचे मधुकृत इति

मन्त्राणां पुष्पकृतत्वाद्भवेदः पुष्पमित्युग्मेदश्चन्द्रेण ब्राह्मणसमुदायस्य वक्तव्यत्वात्कर्म-
विहृग्मेदविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पदृष्ट्याऽप्यासेऽपि कुतस्ततो मधुनिष्प-
त्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—ततो हीति । तदेवोपपादयति—मधुकरैरिति । लोके तावदपः
पुष्पाश्रयाः समादाय मधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्थानीयैर्ऋष्यन्त्रैस्तद्वेद-
विहितास्पुष्पस्थानीयात्कर्मणः सकाशादपो गृहीत्वा मधु निष्पाद्यते । तस्मात्कर्मणः
स्वफलमतमधुनिष्पत्तेरुपपत्तेस्तस्मिन्पुष्पदृष्टिरित्यर्थः । ता अमृता आप इति वाक्यं
प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे—कास्ता इत्यादिना । कर्मणि प्रयुक्तत्वमभिनयति—अभावितीति ।
अग्निपाकाभिनिर्वृत्तत्वमपूर्वात्मत्वं परम्परया मुक्त्यर्थत्वममृतार्थत्वम् । यद्वा रोहितरूपा-
मृतनिर्वर्तकत्वं तदर्धवत्त्वम् । उत्कृष्टफलवत्त्वमत्यन्तरसवत्त्वम् । ता वा एता इत्यादि
व्याचष्टे—तद्रसानिति । यथा हि पुष्पेभ्यो भ्रमरा रसानाददानास्तान्यमितपन्ति
तथैते मन्त्रास्तास्मिन्कर्मणि स्थितान्मयान् रसानादाय मधु निर्वर्त्यन्तो यथोक्तं कर्मा-
मिमत्तं समालोचयन्ति स्मेत्यर्थः ॥ २ ॥

एत मृग्वे यतपश्स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रिय वीर्यमन्नायश् रसोऽजायत ॥ ३ ॥

एतमृग्वेदमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यतपन्नभितार्प कृतवत् इवेता
ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः । ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शस्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं
कर्म मधुनिर्वर्तकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रमरैरौचूष्यमाणानि ।
तदेतदाह—तस्यग्मेदस्याभितप्तस्य । कोऽसौ रसो य ऋद्धमधुकराभितार्पनिः-
सृत इत्युच्यते । यशो विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेतैरि-
न्द्रियैरवैकल्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलित्वर्थः । अन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं च येनो-
पयुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्यमेष रसोऽजायत यामा-
दिदक्षणात्कर्मणः ॥ ३ ॥

कथं पुनर्मन्त्राणां भ्रमरस्थानीयानां पुष्पस्थानीयमृग्वेदविहितं कर्मभित्तप्तवतां ऋच-
त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—एता ऋच इति । तासां कर्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि किमायातं
तदाह—ऋग्भिरिति । अभितप्तस्य रसोऽजायतेति संबन्धः । तं प्रश्नपूर्वकं विशदय-
ति—कोऽसाविति ॥ ३ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-
त्यस्य रोहितं रूपम् ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यज्ञ आद्यन्नाद्यपर्यन्तं तद्व्यक्षरद्विशेषेणाक्षरदगमत् । गत्वा च तदादित्य-
मभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरभयदाभितषादित्यर्थः । अमुष्मिन्नादित्ये सं-
चितं कर्मफलारूपं मधुं भोक्ष्यामहे इत्येवं हि यज्ञादिलक्षणफलप्राप्तये क-
र्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः केदारानिष्पादनामिव कर्षकैः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्श्यते
श्रद्धाहेतोस्तद्वा एतत् किं तद्यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपम् ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तच्छब्दार्थमाह—यज्ञ आदौति । अथानुष्ठितकर्मजनितं फलं कथमादित्यमाश्रयती-
त्याशङ्क्याऽऽह—अमुष्मिन्निति । दृष्टान्ते भोक्ष्यामहे व्रीह्यादिजनितं फलमित्यभिप्रा-
येण व्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः । किं तत्कर्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—तत्प्रत्यक्षमिति । कर्मफले प्रत्यक्षे तत्साधने कर्मणि कर्मिणां श्रद्धासि-
द्ध्यर्थमिति यावत् । तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किमित्यादिना ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः) ।

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा
मधुनाढ्यो यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं
ता अमृता आपः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानम् । यजुंष्येव मधुकृतो यजु-
र्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि । पूर्ववन्मधुकृत इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्प-
स्थानीयं पुष्पमिष्टुष्यसे । ता एव सोमाद्या अमृता आपः ॥ १ ॥

मध्वन्तरं दर्शयन्ति—अथेति । वक्तव्यविशेषं कथयति—यजुंषीति । कथं तेषां

मधुकृत्त्वं तदाह—पूर्वघदिति । ऋग्मन्त्राणामृग्धेदविहिते कर्षणि प्रयुक्तानां यथा पूर्वं मधुकरत्वमुक्तं तथा यजुषामपीत्यर्थः । यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमात्रेण यजुर्वेदेति । ता अमृता आप इत्यस्य पूर्ववद्व्याख्यानमित्याह—ता एवेति ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजुंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपस्वस्त-
स्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽ-
जायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-
त्यस्य शुक्लं रूपम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तानि वा एतानि यजुंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपस्यभित्येषमादि सर्वं समानम् ।
मध्वेतदादित्यस्य दृश्यते शुक्लं रूपम् ॥ २ । ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

—○*○—

यजुषामादित्यसंबन्धि मधु प्रत्यक्षं दर्शयति—एतदिति ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्ययस्य तृतीयः खण्डः) ।

अथ येऽस्मिन् प्रत्यश्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो
मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं
ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्यतपस्वस्त-
स्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽ-
जायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-
त्यस्य कृष्णं रूपम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय इत्यादि समानम् । तथा साम्नां मधु । एत-
दादित्यस्य कृष्णं रूपम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

तृतीयं मधु कथयति—अथेति । ऋचां यजुषां च मधु यथा कथितं तथेति यावत् ।
तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति—एतदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकार्या
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः) ।

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधु-
नाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं
ता अमृता अयः ॥ १ ॥

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यत-
पश्स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्ना-
द्यश्च रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽथयतद्वा एतद्यदेतदादि-
त्यस्य परं कृष्णं रूपम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानम् । अथर्वाङ्गिरसोऽथर्वाणांङ्गिरसा
च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्षणे प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं
पुष्पम् । तयोश्चेतिहासपुराणयोश्चनेधे परिप्लवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन
विनियोगः सिद्धः । मध्वेतदादित्यस्य परं कृष्णं रूपमतिशयेन कृष्ण-
मित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

चतुर्थं मधु निदर्शयति—अथेति । किं तत्कर्षेत्याशङ्क्याऽऽह—इतिहासेति ।
तद्व्याधर्वाणामाङ्गिरैमानां च प्रसिद्धं ब्रह्मणं तद्विहितं कर्म पुष्पं पुष्पस्थानीयमि-

१ क. ग. ड. च. ट. ठ. परः । कृ' । २ क. ख. ड. ढ. 'थर्वाङ्गि' । ३ क. ग. ड. च.
ड. ढ. ढ. 'परं कृ' । ४ ख. छ. 'रसत्य च ।

त्यर्थः । यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदाऽपि न दूषणमित्याह—तन्गो-
 श्वेति । अश्वमेधकर्मणि नामितापरिहारार्थं पाणिप्लवो नानाविधोपाख्यानसमुदायो यत्र
 तत्पारिप्लवमाचक्षीतेति विधिवशात्प्रगुज्यते । तासु रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गत्वेन मनुर्वै-
 वस्वतो राजेत्येवंप्रकारयोर्विनियोगस्य पूर्वतन्त्रे पारिप्लवार्थाधिकरणेनैव सिद्धत्वात्तत्त-
 त्संबन्धि कर्म पुष्पमित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रत्यक्षतामाह—मध्वेतदिति
 ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
 तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः) ।

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधु-
 नाड्यो गुह्या एवाऽऽदेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं
 ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपश्स्तस्या-
 भितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यश्च रसोऽजा-
 यत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-
 त्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मय इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या एवाऽऽदेशा
 लोकद्वारीयादिविषय उपामनानि च कर्मङ्गविषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव
 शब्दाधिकारात्प्रणवारुः पुष्पम् । समानमन्यन् । मध्वेतदादित्यस्य मध्ये
 क्षोभत इव समाहितदृष्टेर्दृश्यने संवलतीव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

पञ्चमं मधु दर्शयति—अयेति । लोकद्वारीयादिविषयो लोकद्वारमणवृणु पश्येम
 स्वा वयमित्यादयः । ब्रह्मशब्दार्थमाह—शब्दाधिकारादिति । ऋगादिशब्दानां
 प्रकृतत्वादित्यर्थः । अस्य पि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह—मध्वेतदिति । समा-
 हितदृष्टेः शब्दार्थे समाहितचित्तस्यत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

ते वा एते रसानाश्च रसा वेदा हि रसास्तेषामेते

रसास्तानि वा एतान्पमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृ-
तास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ये वा एते यथोक्ता रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसा-
नामित्याह—वेदा हि यस्माल्ले कानिष्यन्दन्वात्सारः इति रसास्तेषां रसानां
कर्मभावमापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा अन्यन्तमारभूता इत्यर्थः ।
तथाऽमृतानाममृतानि । वेदा ह्यमृता निन्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपा-
ण्यमृतानि । रसानां रसा इत्यादि कर्मस्तुतिरेषा । यस्यैवविशिष्टान्यमृतानि
फलमिति ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पञ्च मधुनि व्याख्याय तेषां सर्वेषां ध्येयत्वसिद्धयर्थं स्तुतिं प्रकुरुते—ते वा एत
इति । तस्मात्तेषामिति संबन्धः । कर्मणि विनियुक्तत्वेन तदङ्गत्वात्तद्भावापत्तिः ।
वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावाच्चित्यन्वम् । या मधुनि स्तुतिः सा कर्मस्तुति-
रित्याह—रसानां प्राप्तिः । कर्मस्तुतिमभिनयति—यस्यैवमित्यत्र । रसानां रसा
अमृतानाममृतानातीत्येवविशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्मणस्तस्य महाभाग्यं किं वक्त-
व्यमिति स्तुयते कर्मत्वार्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः । ५ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः) ।

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन
न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातःसवनेशाना उपजीव-
न्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः ।
अन्नाद्यं रसोऽजायतेति वचनात्कालग्रहमश्नन्तीति प्राप्तिं तत्प्रातिषिध्यते—
न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीति । कथं नर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते—
एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितं रूपं दृष्ट्वापलभ्य सर्वकर्मणोऽनुभूय तृप्यन्ति ।

दृशेः सर्वकरणशरोपलब्ध्यर्थन्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्टेत्पुक्तं कथमन्ये-
न्द्रियाविषयत्वं रूपम्येति । न । यशश्चादीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् । श्रोत्रग्राह्यं
यशः । तेजोरूपं चाक्षुषम् इन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुपेयं करणसामर्थ्यम् ।
वीर्यं बलं देहगत उत्साहः प्राणवत्ता । अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीर-
स्थितिकरं यज्जवति । रसो ह्येवमात्मकः सर्वः । यं दृष्ट्वा तृप्यन्ति सर्वे देवा दृष्ट्वा
तृप्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वकरणैरनुभूय तृप्यन्तीत्यर्थः । आदित्यसंश्रयाः सन्तो
वैगन्ध्यादिदेहकरणदोषरहिताश्च ॥ १ ॥

अमृतानि ध्येयाम्युक्त्वा तदुपजीविनो देवनागणाननुचिन्तनीयानुपदिशति—उत्त-
न्नेति । कवलग्राहं कवलं गृहीत्वा यथा लोकोऽश्नाति तद्वदित्येतत् । नन्वशनशाना-
भावे न युक्तमुपजीवनवचनामित्याशङ्क्य परिहरति—कथमित्यादिना । चक्षुषेति
वक्तव्ये कथं सर्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राऽह—दृशेरिति । चक्षुषैव रूपग्रहणमिति
नियममाश्रित्य शङ्कते—नन्विति । कर्मफलभूतस्य रसस्य लोहितामृतान्मकस्य नास्ति
चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वमिति परिहरति—नेत्यादिना । किमेतावता रसस्याऽऽयतं तदाह—
रसो हीति । इति तस्यापि श्रोत्रादिग्रह्यतेति शेषः । एतदेवेत्यादिवाक्यमुपमंहरति—
देवा इति । किं तेषां स्वतन्त्राणां तृप्तिर्नेत्याह—आदित्येति । वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यम् ।
आदिपरेण संभाविताः सर्वेऽपि देहकरणदोषा गृह्यन्ते ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥ २ ॥

किं ते निरुच्यमा अमृतमुपजीवन्ति । न । कथं तर्हि, एतदेव रूपमभि-
लक्ष्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति बुद्ध्वाऽभिसंविशन्त्युदासते । यद्वा
वै तस्मामृतस्य भोगावसरो भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः ।
एतस्माद्रूपादुच्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवतामगनुविष्टता-
मलसानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा ॥ २ ॥

एतस्माद्रूपादिति व्याख्यानानुवादमात्रम् । उत्साहवतां देवानां यथोक्तामृतो-
पजीवित्वमित्यत्र लोकापसिद्धिनुकूलयति — न हीति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वे वसूनामेवको भूत्वाऽग्निव
मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसं-
विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यः कश्चिदतदेवं यथोदितमृद्धमधुकरतापरसंसंरक्षणमृग्वेदविहितकर्पपु-
ष्पात्तस्य चाऽऽदित्यसंश्रयणं रोहितरूपत्वं चामृतस्य प्राचीदिग्गतरश्मिना-
ढीसंस्थतां वसुदेवभोग्यतां तद्विदश्च वसुभिः सहैकतां गत्वाऽग्निना मुखेना-
श्विनं दर्शनमात्रेण तृप्तिं स्वभोगावसर उग्रमनं तत्कालापाये च संवेशनं
वेद ... पि वसुवत्सर्वं तथैवानुभवति ॥ ३ ॥

षाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूय साधिकारं ध्यानविधिं दर्शयति—स य इति ।
वसुदेवभोग्यतां वसुभिर्देवरूपमीक्यत्वमिति यावत् । एतदित्यस्म कं मधु निदर्शयति ।
एवञ्छब्दार्थं विशदयति—यथोदितमिति । तथैव श्रुत्युक्तक्रमेणैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसू-

नामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

कियन्तं कालं विद्वांस्तदमृतमुपजीवतीत्युच्यते—स विद्वान्यावदादित्यः
पुरस्तात्प्राच्यां दिश्युदता पश्चात्पृथीच्यामस्तमेता तावद्वसूनां भोगकालस्ता-
वन्धमेव कालं वसूनामाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता परितो गन्ता भवतीत्यर्थः ।
न यथा चन्द्रमण्डलस्थः केवलकर्षी परतन्त्रो देवानामन्नभूतः किं तर्क्ष्य-
माधिपत्यं स्वराड्भावं चाधिगच्छति ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

भोगकालपरिमाणं प्रश्नपूर्वकं निर्धारयति—कियन्तमिति । आधिपत्यं स्वाराज्य-
मिति विशेषणयोस्तात्पर्यमाह—न यथेति ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः) ।

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्ब्रूया उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन
न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्ब्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव
मुखेन तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसं-
विशत्येतस्माद्गुणार्तुदेति ॥ ३ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानम् ॥१॥२॥३॥

प्रथमममृतमधिकृत्य चिन्तनीयमुक्त्वा द्वितीयममृतमाश्रित्य तद्दर्शयति-अथेति
॥१॥२॥३॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्ता-
वदक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदा-
धिपत्यं स्वाराज्यं पश्येता ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥७॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो द्विगुणं कालं
दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां तावद्भोगकालः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥७॥

—:○-○-○-○:—

विद्याफलं कथयति-स यावांदति । यावद्वसूनां भोगकालस्ततो द्विगुणो रुद्राणां
भोगकालः । यथा प्रथमामृतध्यायिनां वसुभिस्तुत्या भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्या-
यिनामपि रुद्रैस्तुत्या भोगकाल इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः) ।

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन
मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्गुणार्तुदुष्यन्ति ॥२॥

स य एतदेवममृतं वेदाऽऽदित्यानामेवैको भूत्वा

वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव
रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्वि-
स्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव
तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥८॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः) ।

अथ यच्चतुर्यममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन
मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव
मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभि-
संविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्ता-
वदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव ताव-
दाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥९॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः) ।

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा
मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्म-
णैव मुखेन तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रू-
पमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता
द्विस्तावदूर्ध्व उदेताऽर्वाहस्तमेता साध्यानामेव ताव-
दाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

===

तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमेता । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्विगु-
णोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम् । सवितुश्चतुर्दिशमिन्द्रयमवरुणभोम-
युगीषूदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तम् । मानोत्तरस्य मू-
र्धनि मरः प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति ।

इत्थं मृतध्यायिनां फलानि निर्दिशति—तथेति । विपर्ययेण पुरस्तादक्षिणतोऽ-
स्तमेताऽर्वाहस्तमेताः । यथा पुरस्तादुदेता पश्चाच्चास्तमेता ततो दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनो-
त्तरोत्तराश्चास्तमेत्युक्तम् । तथ ततो द्विगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्ताच्चैवस्त-
मेता तावानादित्यानां भोगकालः । तृतीयामृतध्यायिनामपि तावानेव भोगकालः ।
ततो द्विगुणेन कालेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता तावान्मरुतां
भोगकालः । चतुर्थामृतध्यायिनामपि तावानेव भोगकालः । ततो द्विगुणेन कालेनो-
र्ध्वमुदेताऽवस्तादस्तमेता तावान्साध्यानां भोगकालः । पञ्चमामृतचिन्तकानामपि
तावानेवेत्यर्थः । यत्पूर्वपूर्वोदयास्तमयकालापेक्षया द्विगुणेन कालेनोत्तरोदयास्तमयावि-
त्युक्तं तत्पुराणविरुद्धमिति शङ्कते—पूर्वस्मात्पूर्वस्मादिति । कथं श्रुत्युक्तस्यार्थस्य
पुराणविरुद्धतेत्याशङ्क्याऽऽह—सवितुरिति । उक्तमेव संक्षिपति—मानसोत्तर-
स्येति । महागिरेर्भरोः प्राकारवत्परितः स्थितस्य मूर्धनि संलग्नरथचक्रस्य सवितु-
र्भरोः प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात्कालाधिक्ये कारणमावाच्य चतसृष्वपि पुरीषूदयास्तमय-
कालस्य तुल्यत्वम् । उक्तं हि विष्णुपुराणे—

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्मृशत्येष पुरत्रयम् ।

विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन्कोणान्द्वे पुरे तथा ॥ इति ।

श्लोके श्लोकम्—

मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः स्थिता पुरी ।
 दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे ॥
 सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवताः स्थिताः ।
 अमरावतौ संयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात् ॥
 लोकपालोपरिष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायने ।
 काष्ठां गतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत ॥
 दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्तेषुरिव भावति ।
 पुरान्तगो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः ॥
 सर्वैः सायमनैः सौरो हृदयो दृश्यते द्विजाः ।
 स एवं सुखवत्यां तु निशान्तस्तत्प्रदृश्यते ॥
 अस्तमेति यदा सूर्यो विभायां विश्वह ग्निभुः ।
 मया प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ वारितस्करः ॥
 तथा संयमिनीं प्राप्य सुखां चैव विभां खगः ।
 यदाऽपराह्णस्त्वग्नेय्यां पूर्वाह्णे नैर्ऋते द्विजाः ॥
 तदा स्वपररात्रश्च वायुभागे सुदारुणः ।
 ऐशान्यां पूर्वरात्रस्तु गतिरेषाऽस्य सर्वतः ॥ इति ।

तथा चोपरिष्ठादमरावत्यास्तिष्ठन्मध्याह्नं तत्रेशकोणस्थानां तृतीययाममाग्नेयकोण-
 स्थानामाद्ययामं संयमिन्यामुदयं च करोति सविता । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने
 तिष्ठति तदैन्द्रेऽस्तमयः । आग्नेये तृतीययामः । निर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुण
 उदयः । यदा च वारुणे मध्यह्नस्तदा याम्येऽस्तमयः । निर्ऋतिकोणे तृतीयो यामः ।
 वायव्ये प्रथमयामः । सौम्य उदयः । यदा च सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणेऽस्तमयः ।
 वायव्ये तृतीययामः । ईशानकोणे प्रथमो यामः । ऐन्द्र उदयः । तथाऽऽग्नेये कोणे
 वर्तमानस्तत्रत्यानां मध्यंदिनं यमेन्द्रपुर्योराद्यतृतीययामौ निर्ऋतीशानकोणयोरुदयास्त-
 मयो च करोति । एवं सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चेति पौराणिके दर्शने तद्विरुद्धमिदं
 श्रुत्योक्तमित्यर्थः ।

अवोक्तः परिहार आचार्यैः—अमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण
 कालेनोद्गासः स्यात् । उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गो-
 चरापत्तिस्तदस्ययश्चास्तमनं न परमार्थत उदयास्तमने स्तः । तन्निवासिनां

१ ख. ङा. 'स्य च वा' । २ ग. च. 'यमनी' । ३ ग. ट. 'शा तस्य प्रह' । ४ क. 'न्तस्थः
 प्रह' । ५ ख. ङ. ग. 'यमनी' । ६ ख. ग. छ. ङा. ट. 'णः । ईशा' । ७ क. 'अस्थानां' । ८ क. ख.
 ग. छ. ट. ग. 'मौ नैर्ऋ' ।

च प्राणिनामभावे तान्प्राति तनैव मार्गेण गच्छन्नापि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात् ।

यद्यपि श्रुतिविरोधे स्मृतिरप्रमाणं तथाऽपि यथाकथंचिद्विरोधपरिहारं द्रविडाचार्योक्तमुपपादयति—अत्रेति । यदाऽमरावती शून्या स्यात्तदा हि तां प्रति पुरस्तादुदेतीतिप्रयोगशून्यत्वाद्वसूनां भोगान्तः । एवमुत्तरासां पुरीणां विनाशे द्विगुणकालेन रुद्रादीनां भोगच्युतिः । अत इमां वचनव्यक्तिमाश्रित्य तमेव परिहारमाह—अमरावत्यादीनामिति । तथाऽपि कथं विरोधसमाधिस्तत्राऽऽह—उदयश्चेति । [तदुक्तम्—]

येर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावं च यत्रैति तदेवास्तमनं रवेः ॥

नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।

उदयास्तमने नाम दर्शनादर्शने रवेः ॥ इति ।

अमरावत्यादिपुरीषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरत्रोद्वासकालद्वैगुण्यमस्तु स्तां च दर्शनादर्शने सवितुरुदयास्तमयौ । स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेतीति श्रुतेर्वस्तुतो नोदयास्तमयौ स्तस्तथा च पुरीषु तुल्यत्वेन गच्छतः सवितुरुदयास्तमयकालवैषम्यमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—तन्निवासिनां चेति । भोगकालद्वैगुण्यं न सवितृगतेराधिकापेक्षया श्रुत्योच्यते येन पुराणविरोधः किं त्वमरावत्यादीनां पुरीणां दैत्योपहतानां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरपुरीणां द्विगुणेन कालेनोद्वासकालदपेक्षयोत्तरोत्तरस्थानेषु भोगकाले द्वैगुण्यं श्रुत्योक्तमिति भावः ।

तथाऽमरावत्याः सकाशाद्विगुणं कालं संयमनी पुरीषस्तस्यतस्तन्निवासिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इत्युत्तरयोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्वुद्धिचापेक्ष्य । तयोत्तरास्वपि पुरीषु योजना ।

अथोद्वासकालाधिकाद्भोगच्युतिकालाधिक्यं न भोगकालाधिक्यमन आह—तथेति । यथोद्वासकालद्वैगुण्यमुक्तं तद्वदिति यावत् । अमरावतीनिवासिप्राणिवर्गपेक्षया संयमिनीनिवासिनः प्राणिनः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुरुदयास्तमयाविति युक्तं च वक्तुम् । दर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालभावित्वात् । न च तन्निवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणोत्तरयो-

१ ख. ड. च. अ. 'देति ना' । २ ख. ड. च. अ. 'मेति । घ. ट. 'मेता च' । ३ घ. चाप्यभा' । ४ क. ग. ट. 'रोधानं च । ५ ख. च. छ. अ. ण. 'यौ तथा । ६ क. ग. ट. 'र्थं त' । ७ क. ग. ट. 'या न श्रु' । ८ ख. छ. अ. ण. 'पहता' । ९ ख. ग. ड. ट. ण. 'री द्वि' । १० ख. ड. अ. ण. 'तर' । ११ ख. ट. 'कालद्वै' । १२ ड. ठ. ड. 'वत्या द्विगु' । १३ क. ख. ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'लं साय' । १४ क. 'यमिनी । १५ ट. 'यमनी' ।

रुदयास्तमयो । तत्तद्दृष्ट्या पूर्वपश्चिमयोरेव तद्भावात् । अस्मद्बुद्धिमपेक्ष्य तु दक्षिणत उदेत्युत्तराध्यास्तमेतीत्युच्यते । इवशब्दस्तयोस्तन्निवासिन्ननापेक्षया दक्षिणोत्तरस्थयोरसत्त्वं द्योतयतीत्यर्थः । यथाऽमरावत्यपेक्षया संयमिन्यामुद्धासकालाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया च विभायां तत्कालाधिक्यमवधेयमित्वाह—तथेति । संयमिनो चान्तर्भाव्य बहुवचनम् ।

सर्वेषां च मेरुरुत्तरतो भवति । यदाऽमरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा संयमिन्यामुद्यन्दृश्यते तत्र मध्याह्नगतो वारुण्यामुद्यन्दृश्यते, तथोत्तरस्यां, मदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात् ।

इतश्चास्मद्बुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणगत्यादिनाऽस्तमनामित्याह—सर्वेषां चेति । उद्यन्तमादित्यं पुरतोऽवलोकयतां वामभागे स्थितत्वान्मेरुः सर्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथा नोदयास्तमयाः पूर्वापरदिग्विभागान्न तत्पुरवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनं किंत्वस्मद्दृष्ट्यपेक्षयैवेत्यर्थः । उद्धासकालद्वैगुण्यापेक्षया भोगकालद्वैगुण्यमित्युक्तम् । संप्रति सवितृगत्याधिक्यापेक्षयैव भोगकालाधिक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य पुराणविरोधसमाधानासंभवान्मेवमित्याह—यदेत्यादिना । यथा संयमिन्यां मध्याह्नगो वारुण्यामुद्यन्भवति तथा तस्यां मध्याह्नगो विभायामुद्यन्दृश्यत इत्याह—तथेति । उक्तं च वायुप्रोक्ते—

मध्यगस्त्वमरावत्यां यावद्भवति भास्करः ।

वैवस्वते संयमन उदयंस्तत्र दृश्यते ॥

सुखायामर्धरात्रश्च विभायामस्तमेति च ॥ इति ।

इलार्धवृत्तवासिनां सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्ध्व इवोदेताऽर्वांगसामेता दृश्यते । पर्वतोर्ध्वच्छिद्रप्रवेशात्सवितृप्रकाशस्य ।

कथं पुनः स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्व उदेताऽर्वाङ्स्तमेतेत्युच्यते । न हि तत्रेद्धासकालस्य वाऽधिकत्वमस्ति । येनोदयास्तमयकालाधिक्याद्भोगकालाधिक्यं स्यादत आह—इलार्धवृत्तेति । मेरोश्चतुर्दिशमिलार्धवृत्तं नाम वर्षप्रसिद्धम् । तन्निवासिनां प्राणिनामुभयतः पर्वताभ्यां मानसात्तरसुमेरुभ्यां प्राकारस्थानीयाम्यामुभयोर्ध्वस्थितमहाक्षेण विनिवारितादित्यरश्मीनामूर्ध्वमुदेताऽर्वाङ्स्तमेता च सविता दृश्यते । इवशब्दस्तूदयास्तमयोर्वस्तुतोऽसत्त्वद्योतनार्थ इत्यर्थः । कथं सवि-

१ ग. ठ. 'यमन्या' । २ क. च. 'तरो भ' । ३ ख. च. अ. ण. 'ध्याह्नं ग' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. अ. ट. ठ. ड. 'दा सायं' । ५ क. ङ. च. अ. ड. 'यमिन्या' । ६ ठ. 'ध्याह्नं ग' । ७ क. ग. अ. ट. ड. ण. 'हनगोचरो वा' । ८ ग. ट. 'दिवचन' । ९ ग. ट. 'यमन्या' । १० अ. अ. ण. 'वृत्तवा' । ११ ख. अ. ण. 'र्ध्वमुदे' । १२ ग. न च त' । १३ ग. अ. ट. 'वृत्तेति' । १४ ख. अ. वृत्तं ग' । १५ क. ट. 'नार्थः' ।

तोर्ध्वः सन्नदेन्यर्वाकस्तमेति तत्राऽऽह—पर्वतेति । सर्वावृतप्रकाशस्य पर्वतबोद्धप्रतिने-
ल्लिखे प्रवेशादधो वर्तिनां प्राणिनामुपरिप्रसारितनेत्राणां सावित्रं प्रकाशं पश्यतां ततोच्च-
क्षिप्तं सवितोपलभ्यते प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽधस्तादिवस्तमेति । यथोपरिष्ठादप्रत्ये-
रुपलभ्यमानो मेघस्ततो दूराद्दृशो भूतललम्पश्चेत्येवावसीयते तथेहापीत्यर्थः ।

तथर्गाद्यमृतोपजीविनाममृतानां च द्विगुणोत्तरोत्तरवीर्यवस्त्वमनुमीयते भौ-
गकालद्वैगुण्यलिङ्गेन । उद्यमनसंवेचनादि देवानां रुद्रादीनां विदुषण्य समा-
नम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥८॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥१०॥

भोगकालस्याविरोधेनाऽऽधिक्यमापाद्य तेनैव लिङ्गेनातिशयवस्त्वममृतादेरपि कथ-
यति—तथेति । भोगकालाधिक्ये सतीति यावत् । अनुमीयते कल्प्यते । यस्तु भोग-
कालमाकलयोद्यमनं तदभावं ज्ञात्वोपरमणमग्न्यादिमुखत्वं हृष्टिमात्रेण तृप्तिमत्त्वं त-
त्सर्वं विदुषोऽपि कल्प्यते देवैः सममित्याह—उद्यमनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

तृतीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

तृतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः) ।

अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल

एव मध्ये स्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥

कृत्स्नैवब्रह्मदयास्वप्नेन प्राणिनां स्वकर्मफलभोगनिमित्तमनुग्रहं तत्कर्मफलो-
पभोगक्षये तानि प्राणिजातान्यात्मनि संहृत्याथ ततस्तस्मादनन्तरं प्राण्यनुग्र-
हकालादूर्ध्वः सत्तात्मन्युदेत्तदूर्ध्वं यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावात्स्वा-
त्मस्थो नैवोदेता नास्वमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये स्वात्मन्येव स्थाता ।
तत्र कश्चिद्विश्वस्वादिंसमानवरणो रोहिताद्यमृतभोगभागी यथोक्तक्रमेण
स्वात्म नं सवितारमात्मत्येनोपेत्य समाहितः सजेतं मन्त्रं दृष्टोत्थितोऽभ्यस्मै
पृष्ठवत्ते जगाद् । यतस्त्वमायवो ब्रह्मलोकात्किं तत्राप्यहोरात्राभ्यां परिवर्त-
मानः सविता प्राणिनामायुः क्षपयति यथेहास्माकमित्येवं पृष्ठः प्रत्याह ।
तत्तत्र यथा पृष्ठे वैथोक्ते चार्थ एष श्लोको भवति तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्व-
चनमिदम् ॥ १ ॥

पञ्चाभिः पर्यायैर्मनुनिष्ठा यथामदुक्ता । क्रमेण मुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्या दर्श-
यितुमन्तरवाक्यमस्मिन्नाऽऽह—कृत्स्नेत्यादिना । तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तर-
मिति तत्कृत्स्नद्वयः । कृत्स्नः सन्ब्रह्मीभूतो वर्तमान इति यावत् । आत्मन्युदेत्य स्व-
महिम्नि प्रकाशं लब्ध्वेत्येतत् । स्थातेति प्रयोगात्क्रममुक्तिरत्र विवक्षिता । तत्र विद्वद-
नुमर्थं प्रमाणयति—तत्रैवि । क्रममुक्तिः सप्तम्यर्थः । यथोक्तक्रमेणासौ वा आदित्यो
देवमधिवत्यादिना पञ्चामृतत्वेन स्थितमित्यर्थः । स्वमात्मानं वेद्यतया विद्वदात्मसंभूत-
मित्यर्थः । आत्मत्वेनोपेत्याहंमिदं गृहीत्वेत्येतत् । कथं प्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाह-
यत् इति । लब्धव्यस्योपदेशो ब्रह्मविद्योक्तावस्थायां ब्रह्मणो वियुक्तावस्थायां केनचि-
त्पृष्ठः प्रत्युपाचेत्यर्थः । कथं प्रत्युक्तिरिति तत्राऽऽह—यत्तत्रेति ॥ १ ॥

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥

न वै तत्र अतोऽहं ब्रह्मलोकादागच्छस्वस्मिन् न वै तत्रैवदास्ति यत्पृच्छसि ।
न हि तत्र निम्लोचास्तनगच्छस्वविद्या न चोदिषासोद्वहः कुतश्चित्कदाचन
कस्मिन्निदपि काक इति । उदवास्तमयवर्जितो ब्रह्मलोक ईत्यनुपपन्नमि-
त्युक्तः अपथमिव प्रतिषेदे । हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं
सत्यं वचस्तेन सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुध्ये-
षम(या)माप्तिर्ब्रह्मणो मय मा भूदित्यर्थः ॥ २ ॥

१ ख. न. ण. 'नो वा म' । २ क. ग. ट. 'माच' । ३ घ. ड. ड. ड. 'गभोगी' । ४ ड.
ख. ठ. ड. 'णस्त्वमात्मा' । ५ ठ. ड. ब्रह्मण स्थितो । ६ घ. ठ. 'थोक्तार्थ' । ७ ख. छ. झ. ण.
'ब्रह्मणेन नृ' । ८ क. 'विद्वत्तया' । ९ ग. 'वियुक्ता' । १० ख. झ. ड. ड. 'दाचित्र क' । ११ घ. ठ.
ड. 'मन्त्र' । १२ क. ग. ड. च. ट. ठ. ब्रह्मण । १३ क. ड. ड. ड. 'नो मा' ।

श्लोकमुपादाय व्याकरोति—न वै तत्रेत्यादिना । निम्लोचेत्यस्मिन्नर्थे निम्लो चेति च्छान्दसः प्रयोगः । इतिशब्दः पूर्वार्धव्याख्यासमाप्त्यर्थः । उत्तरार्धमुत्थापयति—उदयास्तमयेति । लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलोकोऽपि नोदयास्तमयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्धेन शपथं कुर्वन्परिहरतीत्यर्थः ॥ २ ॥

सत्यं तेनोक्तमित्याह—भ्रूतिः—

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्विवा
हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद । ३ ॥

न ह वा अस्मै यथोक्तब्रह्मविदे । नोदेति न निम्लोचति नास्तमेति वि-
तु ब्रह्मविदेऽस्मै सकृद्विवा हैव सदैवाहर्भवति स्वयंज्योतिष्ठाद्य एतां यथोक्तां
ब्रह्मोपनिषदं वेदगुह्यं वेद । एवं तन्त्रेण वंशादित्रयं प्रत्यमृतसंबन्धं च यच्चा-
न्यदवोचामैवं जानातीत्यर्थः । विद्वानुदयास्तमयकालापरिच्छेद्यं नित्यमर्जं
ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं मन्त्रद्वयशपथद्वारा निर्णीतेऽर्थे न हेत्याद्या किमर्था श्रुतिरित्याशङ्कयाऽऽह—
भत्यमिति । न हेत्याद्यां श्रुतिमादाय व्याचष्टे—यथोक्तेति । ब्रह्मोपनिषदमित्य-
स्यार्थमाह—वेदगुह्यमिति । एवंशब्दमादाय व्याकरोति—एवमित्यादिना । वंशा-
दित्रयं तिरश्चीनवंशो मध्वपृषो मधुनाड्यर्चश्चेत्येवंरूपमित्यर्थः । प्रत्यमृतसंबन्धं च
लोहिताद्यमृतेष्वेकैकवस्वादीनां संबन्धमित्यर्थः । अन्यदित्युद्यमनसंवेशनादि गृह्यते ।
उक्तविद्याफलमुपसंहरति—विद्वानिति ॥ ३ ॥

तद्धैतद्वृत्ता प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः
प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायाऽऽरुणये ज्येष्ठाय पुत्राय
पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥

तद्धैतन्मधुज्ञानं ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतय उवाच । सोऽपि
मनवे । मनुरिक्ष्वाक्याभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्यां स्तौति ब्रह्मादिवि-
शिष्टक्रमागतेति । किंच तद्धैतन्मधुज्ञानमुद्दालकायाऽऽरुणये पिता ब्रह्मावि-
ज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ॥ ४ ॥

१ घ. ड. ट. सर्वदै° । २ ड. ण. 'वं मन्त्रे° । ३ ख. छ. अ. ण. 'षदित्य° । ४ ख. छ.
अ. ण. 'उद्यथैवं° । ५ ड. च. ण. 'च । स च म° । ६ क. ठ. क्वादिभ्यः । ७ घ. ड. च. ण.
'धुविज्ञां° । ८ ग. ट. 'ता ब्रह्मविद्ब्रह्म° । ९ ड. ड. ढ. ण. 'ह्यब्रह्मवि° । १० अ. 'य ब्रह्म प्रो° ।

ननु विद्या सफला चेदुक्ता तर्हि किमुत्तरमन्येनेत्याशङ्क्यऽऽह—तद्वैतदिति ।
स्तुतिमेवाभिनयति—ब्रह्मादीति । तद्वैतदुद्दालकायेत्यादिना विद्याया योग्यं पात्रं
प्रदर्श्यते । तद्व्याचष्टे—किंचेति । इतश्च स्तुत्यर्हमेतद्विज्ञानमित्यर्थः । मधुविज्ञानं
व्याकरोति—ब्रह्मविज्ञानमिति ॥ ४ ॥

इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्र-
णाय्याय वाऽन्तेवासिने ॥ ५ ॥

इदं वाव तद्यथोक्तमन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियार्हाय ब्रह्म प्रब्रू-
यात् । प्रणाय्याय वा योग्यायान्तेवासिने शिष्याय ॥ ५ ॥

तस्य परोक्षत्वं व्यावर्तयति—इदं वावेति । अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमिति
पूर्वेषामयं नियमो नेदानींतनानामित्यत आह—अन्योऽपीति । पात्रान्तरमनुजानाति—
प्रणाय्यायेति ॥ ५ ॥

नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृ-
हीतां यमस्य पूर्णा दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव
ततो भूय इति ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

नान्यस्मै कस्मैचन प्रब्रूयात्तीर्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामाचा-
र्यादीनाम् । कस्मात्पुनस्तीर्थसंकोचनं विद्यायाः कृतमित्याह—यद्यप्यस्मा
आचार्यायेमां कश्चित्पृथिवीमद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि
दद्यादस्या विद्याया निष्कयार्थमाचार्याय धनस्य पूर्णा संपन्ना भोगोपकरणै-
र्नासावस्य निष्क्रयो यस्मात्ततोऽपि दानादेतदेव यन्मधुविद्यादानं भूयो
बहुतरफलमित्यर्थः । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

पुत्रशिष्याभ्यां पात्रान्तरं प्रत्याचष्टे—नेति । तीर्थद्वयं विद्याप्रदानेऽधिकारिद्वय-
मित्यर्थः । निर्धारणे षष्ठी । आचार्यो विद्यादाता । आदिपदाद्धनदायी श्रोत्रियो
मेवावी च गृह्यते । सर्वेषामर्थिनामत्राधिकारमाशङ्क्य दूषयति—कस्मादित्यादिना ।

आचार्येति पुनरुपादानं क्रियापदेन तस्यान्वयद्योतनार्थं विद्यायामादरो वा मुख्यम-
धिकारकारणं फलतीति भावः ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

तृतीयाध्यायस्यैकवक्षः सप्तः ॥ ११ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य इत्यर्थः सप्तः) ।

यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्याऽतः सा प्रकारान्तरेणापि ब्रह्मव्येति
गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्रीद्वारेण चोच्यते । ब्रह्मणः सर्वविशेषर-
हितस्य मेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधनम्यस्य दुर्बोधित्वात् । सत्स्वनेकेषु
छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणा-
दितरच्छन्दोक्षराहरणेनेतरच्छन्दोऽव्याप्त्या च सर्वसाधनव्यापकत्वाच्च यज्ञे
प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य मातरमिव हित्वा गुरु-
तरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं न प्रतिपद्यते यद्योक्तं ब्रह्मापीति । तस्याम-
त्यन्तगौरवस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुख्येनै(ने)व ब्रह्मोच्यते ।

गतेन अन्येनोत्तरग्रन्थस्य मतार्थत्वं परिहरति—यत इति । सवितृद्वारकब्रह्मविद्यान-
न्तरं तद्देवतागायत्रीद्वारेण तद्विद्योपदिश्यत इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मै-
वोपदिश्यतां किं गायत्र्युपदेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह—गायत्रीति । तथाऽपि छन्दोन्त-
राणि विहाय किमिति गायत्रीद्वारैव ब्रह्मोपदिश्यते तत्राऽऽह—सतिस्वसि ।
ब्रह्मज्ञानद्वारतया तदुपायतयेत्यर्थः । प्राधान्ये हेतुमाह—सोमाहरणादिति ।
सोमस्याऽऽहरणमानयनम् । तत्र साधनत्वं गायत्रीछन्दस्कानामृचां याजकैरिष्यते ।
तद्युक्तं तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवैः सोमाहरणमिच्छद्भिश्छन्दसां
गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनां तादर्थ्येन नियोगे जगतीत्रिष्टुभोर्मध्येमार्गमशक्त्या
निवृत्तौ गायत्री सोमं प्राप्य रत्निणस्तस्य विनित्य तं देवेभ्यः समाहर-
दित्येतरेयकब्राह्मणे सोमो वै राजाऽमुष्मिँल्लोक आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्तत्प्रा-
धान्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—इतरेति । उष्णिगनुष्टुप्प्रभृतीनीतराणि
छन्दांसि तेषां पादशोऽक्षराणि सप्तष्टादिसंख्याकानि तेषामाहरणमापादनं गायत्र्य-
क्षरैः पादशः षड्भिः क्रियतेऽधिकसंख्याया न्यूनसंख्यामन्तरेणासंभवात्तस्मादितरेषु
छन्दःसु गायत्र्या वशासेश्च प्राधान्यमित्यर्थः । अथवा गायत्रीव्यतिरिक्तयोस्त्रिष्टुब्ज-
गतीछन्दयोः सोमाहरणोद्यतयोरशक्तयोर्मार्गमध्ये जगत्या त्यक्तानि श्रौण्यक्षराणि

१ क. ग. ङ. ट. ठ. ड. ङ. 'ते ब्रह्मस' । ण. 'ते ब्रह्म । ब्रह्मणः स' । २ च. 'दुर्बोधित्वा' ।
३ ठ. ड. 'बोधित्वा' । ४ ट. ड. ण. 'स्वप्यने' । ५ घ. च. ठ. ण. 'द्विष्यस्य' । ६ क. 'रण उष' ।

त्रिष्टुभं त्वेकमक्षरम् । ततश्चाष्टाक्षत्वारिंशदक्षरा जगती षष्ठ्यक्षत्वारिंशदक्षरा संवृत्ता ।
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्च त्रिचत्वारिंशदक्षरा संवृत्ता । तत्र गायत्री सोममाहरन्ती
त्यक्तानामक्षराणामाहरणेन पूर्णतां तयोरापाद्ये ते व्याप्य स्थिता तेन तत्प्राधान्यमि-
त्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—सर्वसवनेति । सर्वाणि प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनं
तृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वं मिश्रणं गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं
माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति स्थितेऽपि त्रिष्टुब्जगत्योर्गायत्रीव्याप्तेरुक्तत्वा-
त्तस्याश्च पादाम्नां मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनत्रयसंबन्धादतश्च तस्या अस्ति यज्ञे
प्राधान्यमित्यर्थः । कर्मणि तत्प्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मविद्यायां तत्प्राधान्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—गायत्रीति । ब्रह्मविद्यायां तत्प्राधान्यमिति शेषः । गायत्रीमेवाऽऽलम्बन-
त्वेन प्रतिपद्यते ब्रह्मेत्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूल्यति—तस्यामिति । गायत्र्या ब्रह्म-
ज्ञानद्वैतत्वेनोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति—अत इति ।

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्री

वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥

गायत्री वा इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यत्किंच
स्थावरं जंगमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव । तस्याश्छन्दोमात्रायाः सर्वभूतत्वम-
नुपपन्नमिति गायत्रीकारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्री वाग्वै गाय-
त्रीति । वाग्वा इदं सर्वं भूतम् । यस्माद्वाक्शब्दरूपा सती सर्वं भूतं गायति^{१०}
शब्दयत्यसौ गौरसावश्च इति^{११} च त्रायते च रक्षत्यमुष्मान्मां भेषीः किं ते
भयमुत्थितमित्यादिना सर्वतो भयान्निरर्त्यमानो वाचा त्रातः स्यात् । यद्वा-
ग्भूतं गायति च त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति च त्रायते च वाचोऽ-
नन्यत्वाद्वायत्र्याः । गानाच्चाणाच्च गायत्र्या गायत्रीत्वम् ॥ १ ॥

तथा चैनोर्पणनिगदादिति न्यायेन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यमिति प्रतिजानीते—गाय-

१ क. ग. ट. 'भा चैक' । २ ङ. 'य तमोर्ध्वस्थि' । ३ क. ख. ग. छ. ङ. 'यायास्त-
आ' । ४ क. ग. ट. 'द्वारेणोपा' । ५ ख. घ. ड. च. ङ. 'रणां वा' । ६ क. ग. ट. 'ति च
॥' । ७ ड. ङ. 'यति चासौ' । ८ क. ग. घ. ट. छ. 'ति त्रा' । ९ ड. 'न्मा हिंसीरिदं ते' । १० घ.
५. भेषीरिदं ते । ११ क. ग. ट. ड. 'दि स' । १२ ठ. ड. स तती ।

त्रीति । निपातमादाय व्याचष्टे—वा इति । अवधारगरूपमेवार्थं स्फुटयन्निदमिच्छादि
व्याकराति—इदमिति । तदिदं सर्वं गायत्र्येवेति योजना । गायत्र्याः सर्वात्मकत्वा-
द्ब्रह्मदृष्ट्योपास्तिर्युक्तेत्युक्तं तत्रानुपपत्तिमाशङ्क्यानन्तरवाक्येनो(णो)त्तरमाह—तस्या
इति । कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्वभूतसंबन्धं दर्शयति—वागिति ।
कुतो गायत्रीत्वं तत्राऽऽह—यस्मादिति । भवत्वेवं वाचः स्वरूपं गायत्र्यास्तु
किमायातं तदाह—यद्वागिति । गायत्रीनामनिर्वचनादपि वाच्युक्तं रूपं गायत्र्यामेव
द्रष्टव्यमित्याह—गानादिति ॥ १ ॥

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्याः
हीदः सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥

या वै सैवंलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री, इयं वाव सा येयं पृथिवी । कथं
पुनरियं पृथिवी गायत्रीति । उच्यते—सर्वभूतसंबन्धात् । कथं सर्वभूतसंब-
न्धः, अस्यां पृथिव्यां हि यस्मात्सर्वं स्थावरं जंगमं च भूतं प्रतिष्ठितमेता-
मेव पृथिवीं नातिशीयते नातिवर्तत इत्येदत् । यथा ज्ञानत्राणाभ्यां भूतसंब-
न्धो गायत्र्या एवं भूतप्रतिष्ठानाद्भूतसंबद्धा पृथिव्यतो गायत्री पृथिवी ॥ २ ॥

अस्ति हि वाचः सर्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाच्यस्य च वाचकातिरेकेणानिरूप-
णान्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्वभूतात्मिकेत्युक्तमिदानीं तस्या विधानान्तरमाह—
या वै सेति । एवंलक्षणत्वं व्याचष्टे—सर्वेति । गायत्रीमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या
विहितं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—कथं पुनरिति । गायत्र्याः सर्वभूतसंबन्धस्योक्तत्वा-
त्पृथिव्यास्तत्संबन्धं चोद्यपूर्वकं व्युत्पादयति—कथमिति । सर्वस्य पृथिव्यां प्रति-
ष्ठितत्वं साधयति—एतामेवेति । तथाऽपि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह—
यथेति ॥ २ ॥

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे
शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नाति-
शीयन्ते ॥ ३ ॥

या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सेदमेव । तर्हि, यदिदमस्मिन्पुरुषे
कार्यकारणसंघाते जीवति शरीरं पार्थिवत्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य
गायत्रीत्वमिति । उच्यते—अस्मिन्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः ।

अतः पृथिवीर्ब्रूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाञ्छरीरं गायत्री । एतदेव यस्मा-
च्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः ॥ ३ ॥

संप्रति गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति—या वा इति । गायत्र्यात्मिकां पृथि-
वीमनूय तस्या गायत्रीशरीरयोरभेदे हेतुमाह—पार्थिवत्वादिति । इदानीं गायत्री-
शरीरयोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकं कथयति—कथमित्यादिना । प्राणानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं
प्रकटयति—एतदेवेति ॥ ३ ॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः
पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव
नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरं गायत्रीदं वाव तत् । यद्विदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे हृदयं
पुण्डरीकाख्यमेतद्गायत्री । कथमित्याह—अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः
शरीरवद्गायत्री हृदयम् । एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । “प्राणो ह पिता ।
प्राणो माता । ” [इति] “ अहिंसन्सर्वभूतानि ” इति च श्रुतेर्भूतशब्द-
वाच्याः प्राणाः ॥ ४ ॥

अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेक्षयति—यद्वै तदिति । गायत्र्याश्चैकत्वं प्रश्नपूर्वकं विवृ-
णोति—एतदित्यादिना । हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति—एतदेवेति ।
प्राणानां भूतशब्दवाच्यत्वे तत्संबन्धे सति भूतसंबन्धाद्गायत्र्याः शरीरादिभावः संभ-
वति । तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्क्याऽऽह—प्राणो हेति । अहिंसा-
वाक्येऽपि प्राणपरं मारणं प्रतिषिध्यते । तथा च भूतशब्दस्तत्र प्रतीतिगोचरो भवत्येवे-
त्याह—भूतेति ॥ ४ ॥

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदहच्चाऽऽय-
नूक्तम् ॥ ५ ॥

सैषा चतुष्पदा षडक्षरपदा छन्दोरूपा सती भवति गायत्री षड्विधा
वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति । वाक्प्राणयोरन्या-
र्थनिर्दिष्टयोरपि गायत्रीप्रकारत्वम् । अन्यथा षड्विधसंख्यापूरणानुपपत्तेः ।
तदेतदस्मिन्नर्थ एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेनो(जो)क्तम्-
चाऽपि मन्त्रेणाभ्यनूक्तं प्रकाशितम् ॥ ५ ॥

आध्यानशेषत्वेन गायत्र्याश्चतुष्पात्त्वं दशयति—सैवेति । लक्षयित्वा तस्याः षड्विधत्वमनूद्य साधयति—षड्विधेति । गायत्रीहृदययोः सर्वभूतसंबन्धसिद्ध्यर्थमुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोगायात्रीप्रभेदत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्याऽऽह—वाक्प्राणयो-
रिति । विधिपक्षे वाक्यशेषयोगात्तयोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः । तदेतन्मिसर्गं वाग्भू-
तपृथिवीशरीरहृदयगणभेदात्षड्विधां गायत्रीमनुचिन्त्याजहलक्षणया तदवच्छिन्नब्र-
ह्मत्वं तदनुचिन्तयेदिति तच्छेषत्वेनैव पूर्वोक्ते स्थिते सतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पुरुषः । पादोऽ-
स्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥

तावानस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिर्विस्तारः ।
यावांश्चतुष्पात्षड्विधश्च ब्रह्मणो विकारः पादो गायत्रीति व्याख्यातः । अ-
तस्तस्माद्विकारलक्षणाद्गायत्र्याख्याद्वाचाऽऽरम्भणमात्रात्ततो ज्यायान्महत्तरश्च
परमार्थसत्यरूपोऽविकारः पुरुषः पुरुषः सर्वपूरणात्पुंलिङ्गश्च । तस्या-
स्य पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽबन्नादीनि सस्थावरजंगमानि । त्रि-
पादयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपात् । त्रिपादमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गाय-
त्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वान्मन्यवस्थितमित्यर्थ इति ॥ ६ ॥

समस्तस्य पादविभागविशिष्टं येति यावत् । विस्तारमेव विवृणोति—यावानिति ।
वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमिति वाक्यशेषमाश्रित्य विशिनष्टि—वाचाऽऽरम्भ-
णमात्रादिति । परमार्थसत्यत्वे हेतुमाह—अविकार इति । तावानस्येत्यादि स्पष्ट-
यति—तस्येति । आदिपदेन वायुराकाशश्चेत्युभयमुक्तम् । ततो ज्यायामित्यादि
स्फुटयति—त्रिपादिति । समस्तस्य प्रपञ्चात्मकस्येत्यर्थः । श्रुताविति शब्दो मन्त्र-
समाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

यद्वै तद्वह्मेतीदं । व तयोऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो-
यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥

यद्वै तन्निपादमृतं गायत्रीमुखेनो(णो)क्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव । तयोऽ-
यं प्रसिद्धो बहिर्धा बहिः पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स बहिर्धा पुरुषा-
दाकाश उक्तः ॥ ७ ॥

यद्ब्रह्म गायत्र्यवच्छिन्नमुपास्वमुक्तं हृदयाकाशे तस्मैभ्येमिति वक्तुं क्रमेण हृदयाका-
शमवतारयति—यद्वै सचित्पादिना ॥ ७ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै

सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीर आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष
आकाशः ॥ ८ ॥

॥ ८ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्ण-

मप्रवर्ति पूर्णमप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीक आकाशः । कथमेकस्य सत
आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते—बाह्येन्द्रियविषये जागरितस्थाने
नभसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते । ततोऽन्तःशरीरे स्मृतस्थानभूते मन्दतरं दुःखं
भवति । स्वप्नाभ्युदयतो हृदयस्थे पुनर्नभसि न कंचन कामं कामयते न
कंचन स्वप्नं पश्यति । अन्तः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तेस्थानम् ।
अतो युक्तमेकस्यापि त्रिधा भेदांश्चाख्यायाम् । बहिर्धा पुरुषादारभ्याऽऽका-
शस्य हृदये संकोचकरणं चेतःसमाधानस्थानस्तुतये । यथा “त्रयाणामपि
लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते । अर्धतस्तु कुरुक्षेत्रमर्धतस्तु पृथूदकम् ” इति
तद्वत् । तदेतज्जादाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं न हृदयमात्रपरिच्छिन्नमिति
मन्तव्यम् । यद्यपि हृदयाकाशे चेतः समाधीयतेऽप्रवर्ति न कुलश्रित्कचित्प्रवर्तितुं
शीलमस्येत्यप्रवर्ति तदनुच्छिन्नमिदमकम् । यथाऽन्यानि भूतानि परिच्छिन्नान्यु-
च्छिन्नमिदमकाणि न तथा हार्द नभः पूर्णमप्रवर्तिनीमुच्छेदः किंकां श्रियं
विभूतिं गुणफलं लभते दृष्टं य एवं यथोक्तं पूर्णमप्रवर्तिगुणं ब्रह्म वेद जाना-
तीहैव जीवन्स्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छाकम्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

एकस्याऽऽकाशस्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शङ्कते—कथमिति । औपाधिकत्रै-
विध्यमविरुद्धमिति परिहरति—उच्यत इति । बाह्येन्द्रियविषयत्वं तद्विषयशब्दाद्या-
श्रयत्वं स्वप्नस्थानभूते नमसीति संबन्धः । न कंचनेत्यादिना निषेधद्वयेन पूर्वप्रकार-
मवस्थाद्वयं निषिध्यते । निषेधफलमाह—अत्र इति । सर्वदुःखं स्थूलं वासनामयं च
तन्निवृत्त्या निरूप्यमाणं हृदयाकाशमित्यर्थः । औपाधिकत्रैविध्यमुपसंहरति—अत्र
इति । तथाऽपि किमित्यनेन क्रमेणाऽऽकाशस्य संकोचो हृदये क्रियते तत्राऽऽह-
बहिर्धेति । स्थानस्तुतिमुदाहरणेन स्फुटयति—यथेति । अत्र कुरुक्षेत्रमर्धतोऽर्ध-
स्थानीयं द्यूदकमपि तथेति* द्विदलयुगलमिव तदुभयं लोकत्रयापेक्षया विशिष्ट-
तरमित्यर्थः । हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेत्तत्रश्चात्र परिच्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमि-
त्याशङ्क्यऽह—तदेतदिति । पूर्णत्वेन जन्मनाशशून्यत्वं सिध्यतीत्याह—अप्र-
वर्तीति । प्रधानकृत्त्वं व्यावर्तयति—गुणफलमिति । दृष्टफलवत्त्वे स्वर्गाप्तिरिति
दृष्टमित्युक्तम् । ज्ञानमेव विशिनष्टि—इहैवेति । वर्तमानो देहः सप्तम्यर्थः । यो
विद्वानेवं स यथोक्तं फलं लभत इति संबन्धः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

तृतीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

—:○-○-○-○:—

(अथ तृतीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः) ।

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स
योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-
त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति
य एवं वेद ॥ १ ॥

तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनाङ्गत्वेन द्वार-
फलादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा लोके द्वारपाठा रङ्ग उपासनेन बन्धी-
कृत्वा रजिप्राप्त्यर्था भवन्ति तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्ये-
त्यर्थः । एतस्यानन्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चसंख्याका देवानां सुषयो देवसु-
षयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादिभी रक्ष्यमाणा-
नीत्यतो देवसुषयस्य स्वर्गलोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः

१ क. ग. छ. ट. ण. सर्वे दुः । २ ख. छ. ण. °ति विद° । ३ ख. घ. ङ. च. झ. ठ. ड. ण.
वा एतस्येत्या° । ४ घ. ङ. ठ. राज्ञासुपा° । ५ घ. ट. राज्ञां प्रा° । ६ राज्ञः प्रा° । ७ घ. च.
स्वर्लोक° । ८ ङ. ड. ण. °कभुव° ।

पूर्वाभिमुखस्य प्रागतं यच्छिद्रं द्वारं स प्राणस्तत्स्थस्तेन द्वारेण यः संचरति वायुविशेषः स प्रागनितीति प्राणः । तेनैव संबद्धव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव स आदित्यः “ आदित्यो ह वै बाह्यप्राणः ” इति श्रुतेश्चक्षुरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । “ स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितः इति चक्षुषि ” इत्यादि हि वाजसनेयके । प्राणवायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च सहाऽऽश्रयेण । वक्ष्यति च—प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेतत्प्राणारूपं स्वर्गलोकद्वारपालत्वाद्ब्रह्म । स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुस्तेजश्चैतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणाभा-
द्यत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीत । ततस्तेजस्व्यन्ना-
दश्चाऽऽमयावित्त्वरहितो भवति य एवं वेद तस्यैतद्गुणफलम् । उपासनेन वशी-
कृतो द्वारयः स्वर्गलोकं प्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यं च फलम् ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्तयितुमुत्तरग्रन्थस्य तात्प-
र्यमाह—तस्येति । द्वारपालादित्यादिपदेन तद्वतो विशेषो गृह्यते । ब्रह्मण्युपासनेना-
प्रसिद्धितो द्वारपालोपास्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । इति तदुपास्तिरर्थवतीति
शेषः । स्वर्गलोकशब्दः परमात्मविषयः । स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विभुं इति श्रुत्यन्त-
रात् । देवसुषित्वं साधयति—देवैरिति । स्वर्गलोकस्य परमात्मनो भवनमायतनं तस्येति
यावत् । प्राक्त्वेऽनवस्थामाशङ्क्योक्तं पूर्वाभिमुखस्येति । तत्स्थस्तेनेति । तच्छब्दो
हृदयविषयः । तेनैवेति । प्राणविषयस्तच्छब्दः । तदव्यतिरिक्तत्वं स्वातन्त्र्येण चक्षु-
षोऽभिचित्करत्वम् । न हि चक्षुषः प्राणस्य संबन्धो न हि बाह्यस्य तत्संबन्धे निब-
न्धनमस्ति तत्राऽऽह—चक्षुरिति । अधिष्ठातृत्वेनाऽऽदित्यश्चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च
ग्राहकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शने करणी भवति । तथैव प्राणस्य चक्षुष्वभित्यर्थः ।
प्राणादित्ययोरैक्ये प्रमाणमाह—आदित्यो हेति । कथं यथोक्तस्याऽऽदित्यस्य हृद-
यसुषिद्वारस्थानित्वं वासनात्मना हृदये [प्रतिरूपाणि] प्रतिष्ठितानि तदाऽनेन क्रमे-
णाऽऽदित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति—स आदित्य इति ।
एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन चक्षुरादित्ययोराध्यानं युक्तमित्याह—प्राणेति ।
आश्रयशब्देन रूपाणि हृदयं चोच्यते द्युलोको वा । आदित्यश्चक्षुषोर्देवस्तदाधिष्ठितस्य

१ ख. म. ण. प्रागगच्छती° । २ घ. ड. च. ठ. ड. ड. °तश्चक्षु° । ३ च. °त्यादीति वा° ।
४ क. ग. ट. ठ. ड. °दि वा° । ५ ख. ग. घ. ड. च. ज. ट. ठ. ड. ड. °लोकप्र° । ६ ड. ड.
°जस्वेत° । ७ ड. °णान्नदत्त्वा° । ८ क. ग. ट. ड. ड. °न्नादत्त्वा° । ९ घ. ड. ठ. °ति तु मु° ।
१० क. °मुक्त्वा वेति । ११ ग. ट. °क्तावेति । १२ क. ख. ड. ज. ण. °रस्याऽऽम्° । १३ क.
°क्षुषा प्रा° ।

सर्वस्य प्राणात्मत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति—षक्षयति चेति । न हि प्राणे तृप्यति सर्वस्य तृप्तिस्त्वादात्म्यमन्तरेण संभवतीति भावः । तदेतत्प्राणारूपं ब्रह्म स्वर्गशोकं प्रति-
पित्सुः संपुरुषस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणान्भ्यां विशिष्टमुपासीतेति संबन्धः । किमिति
यथोक्तोऽधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तत्राऽऽह—स्वर्गेति । तथाऽपि कथं यथो-
क्तगुणद्वयवैशिष्ट्यं प्राणारूपस्य ब्रह्मणः सिध्यति । तत्र तेजःशब्दं व्याकुर्वन्नाह—तेज-
स्वीति । एतत्प्राणारूपं ब्रह्मोभयरूपेण तेजस्वी तथा च तेजोगुणविशिष्टतया तदुपा-
पासनामर्हति । सवितृश्चानन्दत्वं वृष्टिद्वारेण “ आदिन्याज्जायते वृष्टिः ” इत्यादौ
दृष्टमतश्चान्नं च तदाद्यं चेति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवितृरूपं प्राणारूपं ब्रह्म
ध्यानार्हमित्यर्थः । किं तर्हि मुख्यं फलमिति तदाह—उपासनेनेति ॥ १ ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं
स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्य-
शस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्यवत्कर्म कुर्वन्वि-
गृह्य वा प्राणापानौ नानां वाऽमितीति व्यानस्तत्संबन्धमेव च तच्छ्रोत्रमि-
न्द्रियं तथा स चन्द्रमाः । श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्चेति श्रुतेः सहाश्रयौ
पूर्ववत्तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्नहेतुत्वमतस्ताभ्यां श्रीत्वम् ।
ज्ञानान्नवतश्च यशःख्यातिर्भवतीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणा-
भ्यामुपासीतेत्यादि समानम् ॥ २ ॥

हृदयस्य पूर्वदिगवस्थितच्छिद्रसंबन्धित्वेन प्राणमुक्त्वा व्यानः श्रोत्रं चन्द्रमाश्चेति
त्रितयमितरसंबन्धमुपास्यमित्याह—अयेति । वीर्यवत्कर्म कुर्वन्निति संबन्धः । प्राणा-
पानौ विगृह्य विरुध्य वाऽयमिति पक्षान्तरं मानात्कन्धसंक्षिप्तमसु विविधमिति
चेष्टत इति विकल्पान्तरं तेन व्यानेन संबन्धः श्रोत्रस्य श्रु युक्तत्वाद्ध्यानार्थो मन्तव्यः ।
यथा श्रोत्रस्य व्यानेन संबन्धस्तथा चन्द्रमसोऽपि तेन संबन्धस्य श्रुत्युक्त-
त्वादेव ध्यानार्थतया ग्राह्य इत्याह—तथेति । श्रोत्रचन्द्रमसोः संबन्धे श्रुत्यन्तरमनु-
कूलयति—श्रोत्रेणेति । यद्विराजः श्रोत्रं तदात्मना दिशश्चन्द्रमाश्चेत्येते सृष्टा इति
श्रुतेरित्यर्थः । मिथः संबन्धेऽपि कथमनयोर्व्यानात्मत्वं व्याने तृप्यतीत्यादिवाक्यशेषा-
दवधेयमित्यर्थः । तदेतद्व्याणारूपं ब्रह्म श्रीश्च यशश्चेत्याभ्यां गुणान्भ्यामुपासीतेति संबन्धः ।

कथं तस्य गुणद्वयवतो ध्यानमित्याशङ्क्य श्रोत्रस्य ज्ञानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽन्नहेतुत्व त-
योराश्रयत्वे तदात्मना ध्यानस्यापि तदुपगत्वोपपत्तिरित्याह — श्रोत्रेति । ध्यानोरूपे
ब्रह्मणि गुणान्तरं साधयति—ज्ञानेति । उक्तस्य ब्रह्मणो गुणद्वयसंभवोऽतःशब्दार्थः ।
श्रीमानित्यादिफलवाक्यमादिशब्दार्थः । समानं तेजस्वीत्यादिवाक्येनेति शेषः ॥ २ ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुषिः सोऽपानः सा वाक्सोऽ-
ग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्य-
न्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुषिः पश्चिमस्तत्स्थो वायुविशेषः समूत्रपुरीषाद्यपन-
यन्नघोऽनितीत्यपानः सा तथा वाक् । तत्संबन्धात्तथाऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसं,
वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् । अग्निसंबन्धाद्बृत्तस्वाध्यायस्य ।
अन्नग्रसनहेतुत्वादपानस्यान्नाद्यत्वम् । समानमन्यत् ॥ ३ ॥

हृदयस्य पश्चिमदिगवस्थितमुषिसंबन्धत्वेन पानो वागग्निश्चेति त्रितयमन्योन्यसंबन्धं
ध्येयमित्याह — अथ योऽस्येति । सोऽपान इत्यास्यार्थमाह—तत्स्थ इति । सोऽपान
इति संबन्धः । अपानशब्दं वायुविशेषे व्युत्पादयति—मूत्रेति । आदिशब्देन शुक्रादि
गृह्यते । यथा चक्षुषः श्रोत्रस्य प्राणत्वं ध्यानत्वं चोक्तं तथा वागपानो भवत्यपाने
तृप्यतीत्यादिश्रुतेरित्याह — सा तथेति । यथा चक्षुरादिद्वारेणाऽऽदित्यादेः प्राणादि-
रूपत्वमुक्तं तथा वाचोऽग्निष्ठातृत्वेन संबन्धादग्निस्तद्द्वारेणापानो भवतीत्याह—
तत्संबन्धादिति । तदेतदपानारूपं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यां गुणार्थ्यां विशिष्टमुपासी-
तेति संबन्धः । ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे—वृत्तेति । कथमपानारूपे ब्रह्मणि यथोक्तो गुणः
सिध्यतीत्याशङ्क्याग्निद्वारेत्याह — अग्निसंबन्धादिनि । तथाऽपि कथमन्नाद्यत्वमि-
त्याशङ्क्यापानद्वारेणेत्याह — अन्नेति । ब्रह्मवर्चसीत्यादिरुक्तवाक्यं श्रीमानित्यादिना
सुर्यार्यत्वान्न व्याख्यानपेक्षनित्याह — समानमिति ॥ ३ ॥

अथ योऽस्योदङ्मुषिः स समानस्तन्मनः स पर्ज-
न्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्यु-
ष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ योऽस्योदङ्मुषिरुदगतः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः सोऽश्नित-

१ छ. ण. 'स्वाचन्द्रांशत्वा' । २ क. ग. ट. 'नाख्यत्र' । ३ ख. छ. ज. 'भ्यां वि' । ४ ख.
झ. ण. 'रेणेत्या' । ५ क. ग. ट. 'वाको श्री' ।

पीते समं नयतीति समानः । तत्संबद्धं मनोऽन्तःकरणं स पर्जन्यो वृष्ट्या-
त्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाऽऽप इति । “ मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्च ”
इति श्रुतेः । तदेतत्कीर्तिश्च । मनसो ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं
विश्रुतत्वं कीर्तिर्यथः । स्वकरणमवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं लावण्य-
मप्यम् । तत्रश्च कीर्तिसंभवात्कीर्तिश्चेति । समानमन्यत् ॥ ४ ॥

हृदयस्योत्तरसुषिसंबन्धत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति त्रितयं परस्परसंबन्धमुपास्य-
मित्याह—अथेति । समान इति संबन्धः । समानशब्दं वायुविशेषे व्युत्पादयति—
अशितेति । मनसः समानेन संबन्धः समाने तृप्यतीत्यादिश्रुतेर्ब्रह्म इत्याह—
तत्संबद्धमिति । मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यतीति वाक्यशेषमाश्रित्य तयोः संब-
न्धमाह—पर्जन्य इति । श्रुत्यन्तरादपि तयोः संबन्धं वक्तुं पातनिकामाह—पर्जन्येति ।
शेषः प्रसिद्धिपरामर्शार्थः । तथाऽपि कथं पर्जन्यमनसोः संबन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य
वायोरपि कारणत्वेनाद्भिः संबन्धात्तद्द्वारा मियोऽपि तत्सिद्धिरित्याह—मनसेति । तदे-
तत्समानारूपं ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्यां गुणाम्यामुपासीतेति संबन्धः । तस्मिन्ब्र-
ह्मणि कीर्तिरूपं गुणं साधयति—मनस इति । व्युष्टेरर्थान्तरत्वं कीर्तेर्दर्शयति—
आत्मेति । ततो व्युष्टेराचष्टे—स्वकरणेति । तमेवानुभूतारुदनया कथयति—
कान्तिरिति । कथं पुनर्देहगतस्य लावण्यस्य कीर्तितास्तवः शक्यते तत्राऽऽह—
तत्तच्चेति । लावण्यं पञ्चम्यर्थः । इत्यसंकीर्णगुणद्वयविशिष्टमुपासनं सिद्धमित्यर्थः ।
कीर्तिमानित्यादिफलवाक्यस्य ब्रह्मवर्चसीत्यादिना तुल्यार्थत्वादव्यारूपेयत्वमाह—
समानमिति ॥ ४ ॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स
आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी मह-
स्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदान आपादतलादारभ्योर्ध्वमुत्क्रमणादुत्क-
र्षार्थं च कर्म कुर्वन्निति तद्युदानः । स वायुस्तदाधारश्चाऽऽयः सस्तदेतद्वायु-
काशयोरोजोहेतुत्वादोजो बलं महत्वाच्च मह इति । समानमन्यत् ॥ ५ ॥

हृदयस्योर्ध्वच्छिद्रवैशिष्ट्येनोदानो वायुराकाशश्चेति त्रितयमन्योन्यसंबन्ध(द्ध)मुपास्य-

मिथ्याह—अथ योऽस्येति । उत्क्रमणादुदान इति संबन्धः । उदाने तृप्यति वायुस्तृ-
प्यतीति वाक्यशेषमाश्रित्याऽऽह— स वायुरिति । वायोराकाशत्वमाधारो धेयसंब-
न्धाद्वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यतीति श्रुतेश्चेत्याह—तदाधारश्चेति । तदेतदुदानारूपं ब्रह्म
पूर्ववदोजो महश्चेत्याभ्यां विशिष्टमुपासीतेति संबन्धः । उक्तगुणद्वयं निर्दिशति—
वाय्वाकाशयोरिति । ओजस्वीत्यादिवाक्यस्य कीर्तिमानित्यादिना तुर्यार्थत्वमौह—
समानमिति ॥ ५ ॥

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य
द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रति-
पद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्व-
र्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥

ते वा एते यथोक्ताः पञ्चसुषिर्बन्धात्पञ्च ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपु-
रुषा इव द्वारस्थाः स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपा द्वारपालाः । एतेहि
चक्षुःश्रोत्रबाह्वङ्गनःप्राणैर्बाह्विमुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिद्वाराणि निरुद्धानि ।
प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया बाह्यविषयासङ्गानृत्प्रैरुद्धत्वान्न हार्दे ब्रह्मणि मन-
स्तिष्ठति । तन्मात्सत्यमुक्तमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा
इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वे-
दोपास्त उपासनया वशी करोति स राजद्वारपालानिवोपासनेन वशीकृत्य
तैरनिवारितः प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दे ब्रह्म । किंचास्य
विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते धीरपुरुषमेवनात् । तस्य चर्णापाकरणेन
ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्वम् । ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्येण भवतीति
स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरैकं फलम् ॥ ६ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादिनोक्तमनुवदति—ते वा इति । कथं ब्रह्मपुरुषास्तत्राऽऽ-
ह—राजपुरुषा इति । व्यपदिश्यन्त इत्यर्थः । तेषां द्वारपालत्वं प्रपञ्चयति—
एतैरिति । तत्र स्वानुभवं प्रमाणयति—प्रत्यक्षं हीति । विवेकवैराग्याभ्यां वशी-
कृतश्रोत्रादिकोऽग्नमोपेतत्वाभावात्परोक्षशब्ददिविषय आसङ्गरूपानृताक्रान्तत्वादि-
त्यर्थः । एतैरेव विषयविमुखैर्ब्रह्मप्राप्तिद्वाराणि समाध्यादिना विवृतानीत्यभिप्रेत्योप-

संहरति-तस्मादिति । ब्रह्मपुरुषानुक्ताननूद्य सफलमुपासनं दर्शयति-अत इति । अनियतानां चक्षुरादीनां ब्रह्मप्राप्तिपतिबन्धकत्वं नियतानां तु तत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यतः-शब्दार्थः । यथोक्तगुणविशिष्टत्वं चक्षुरादीनामादित्याद्यात्मकत्वम् । अदृष्टं फलमुक्त्वा दृष्टं फलमाह-किंचेति । यथोक्तपुत्रोत्पत्तिर्विवाक्षितब्रह्मप्राप्तावनुपयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह-तस्य चेति । पुत्रस्य ध्यानानुसारित्वं हेतुत्वं ततःशब्दार्थः । पारम्पर्येणोपासनाद्वारेणेति यावत् । पुत्रस्य ध्यानद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वे फलितमाह-इति स्वर्गेति ॥ ६ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदास्मिञ्छरीरे सःस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलन्त उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ यदसौ विद्वान्स्वर्गं लोकं वीरपुरुषसेवनात्प्रतिपद्यते । यच्चोक्तं त्रिपादस्यामृतं दिवीति तदिदं लिङ्गेन चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियगोचरमापादयितव्यम्, यथाऽग्न्यादि धूमादिलिङ्गेन । तथा ह्येवमेवेदमिति यथोक्तेऽर्थे दृढा प्रतीतिः स्यात् । अनन्यत्वेन च निश्चय इति । अत आह-यदतोऽमुष्पादिवो शुलोकात्परः परमिति लिङ्गव्यत्ययेन ज्योतिर्दीप्यते । स्वयंप्रभं सदाप्रकाशत्वादीप्यत इव दीप्यत इत्युच्यते । अग्न्यादिवज्ज्वलनलक्षणाया दीप्तेरसंभवात् ।

गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यं तादर्थ्येन द्वारपात्रोपान्तिश्च कर्तव्या । ततश्चाङ्गेषु श्रुतानि फलानि समुच्चित्य प्रधानोपासनादेव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तम् । इदानीं विद्यान्तरं प्रस्तौति-अथेति । परस्तादिवो दीप्यमानं ब्रह्म कांक्षये ज्योतिषि प्रतीकेऽध्यस्य दृष्टत्वश्रुतत्वाम्यामुपासितव्यमिति श्रौतमर्थं सिद्धवत्कृत्वाऽऽर्थिकमर्थमादाय तात्पर्यमाह-यदसौ

विद्वानिति । वीराणां वीर्यवतामादित्यादीनां पुरुषाणां सेवनादाध्यानादिति यावत् ।
लिङ्गेन स्पर्शविशेषेण श्रवणविशेषेण चेत्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियगोचरामिति । मद्बुद्धिं
प्रति दृष्टं श्रुतं च मयेत्यापादयितव्यम् । अन्यथा दृष्टत्वश्रुतत्वाभ्यां ब्रह्मणि ध्यानासिद्धे-
रित्यर्थः । परम्याप्रतिपत्तौ लिङ्गेन प्रत्यायने दृष्टान्तमाह—यथेति । विप्रतिपन्नं प्रति
धूमादिलिङ्गेनाग्न्यादि प्रत्यायने तथा स्पर्शादिलिङ्गेन दृष्टत्वादिविशिष्टमिदं प्रत्येतव्य-
मित्यर्थः । यथोक्तस्य ज्योतिषो लिङ्गेन प्रत्यायनं किमिति क्रियते तत्राऽऽह—तथा
हीति । लिङ्गद्वारा तस्य प्रत्यायने सति गुणद्वयविशिष्टमेवेदं ज्योतिर्नान्यथेत्येवं य-
थोक्ते परमिन्नुपास्यज्योतिषि दृढा धीः स्यात् । तदभावात्तदुणस्य ज्योतिषोऽध्यानादि-
त्यर्थः । मा भूत्परस्य ज्योतिषो यथोक्तगुणस्याशेषोपसनमित्याशङ्क्याऽऽह—अनन्य-
त्वेनेति । कौक्षेयस्य ज्योतिषः संनिकर्षज्जीवभेदं परिरूप्यं जाठरं ज्योतिर्ब्रह्मेत्यन-
न्यत्वेन ध्याने जीवब्रह्मणोरेकतया निश्चयश्चार्थात्सिध्यति । अतो यथोक्तोपास्तिरर्थ-
वतीत्यर्थः । अथशब्दस्य विधान्तरारम्भार्थत्वमभ्युपेत्यानन्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमुक्त्वाऽ-
वशिष्टान्यक्षराण्यवतार्य व्याकरोति—अत आहेत्यादिना । यदित्युपक्रमं ज्यो-
तिरित्युपसंहारात्पर इति पुंलिङ्गप्रयोगमाशङ्क्याऽऽह—परमिति । कदाचित्क-
काशत्वाभावात्कथं दीप्यत इति प्रयोगस्तत्राऽऽह—स्वयंप्रभमिति । कस्मादिवेति
प्रयुज्यते मुख्यमेव दीप्यमानत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अग्न्यादीति । हेतो-
रुभयत्र संबन्धः ।

विश्वतः पृष्ठेष्वित्येतस्य व्याख्यानं सर्वतः पृष्ठेष्विति । संसारादुपरी-
त्यर्थः । संसार एव हि सर्वः । असंसारिण एकत्वाभिर्भेदत्वाच्च । अनुत्त-
मेषु तत्पुरुषसमासाशङ्कानिवृत्तय आहोत्तमेषु लोकेष्विति । सत्यलोकादिषु
हिरण्यगर्भादिकार्यस्थपरस्येश्वरस्याऽऽसन्नत्वादुच्यत उत्तमेषु लोकेष्विति ।
इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन्पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिश्चक्षुःश्रोत्रग्राह्येण लिङ्गेनो-
ष्णिम्ना शब्देनैवावगम्यते यत्त्वचा स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव । दृढमतीति-
करत्वात्त्वचः । अविनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयोः ।

सर्वशब्दस्याभङ्कुर्चितवर्तित्वादात्मनोऽपि तेन संगृहीतत्वात्कथं तस्मादूर्ध्वं ब्रह्मेत्युपपन्न-
मित्याशङ्क्याऽऽह—संसार इति । तस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वमुपपादयति—संसार
एव हीति । तस्यानेकत्वेन सर्वशब्दार्हत्वादित्यर्थः । आत्मनि सर्वशब्दानुपपत्तिमाह—

असंसारिण इति । सर्वशब्दस्यानेकार्थवाचित्वादात्मानि चैकत्वात्प्रकारभेदस्य च
 मिथ्यमुक्ते तस्मिन्संभवाच्च तस्य सर्वशब्दात्प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तमा न भवन्तीत्यनु-
 समस्तैव ते तत्पुरुषाशङ्कया तन्निवृत्तिद्वारा बहुव्रीहिसिद्धयर्थं विशेषणमित्याह—
 तत्पुरुषेति । किमिति तेषु परब्रह्म निश्चयते तस्य सर्वगतत्वादित्याशङ्कयाऽऽह—
 हिरण्यगर्भादीनि । तत्कार्यात्मना स्थितं परं ब्रह्मोसमेषु लोकेष्वित्युच्यते । तस्य
 सर्वत्र सन्नोऽपि सत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भाद्यात्मनाऽतिशयेन नित्याभिव्यक्तत्वादित्यर्थः ।
 यदिति सर्वनाम्ना प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यते । तस्योपास्यत्वार्थं संसारादुपरिष्ठादवस्थानमु-
 क्तम् । इदानीं कौक्षेये ज्योतिषि तदारोपयति—इदमिति । कौक्षेये ज्योतिषि प्रतीके
 प्रमाणं दर्शयति—चक्षुरिति । चक्षुष्यो भवतीतिफलवचनानुसारेण स्पर्शरूपैक्यमा-
 ध्यासिकमादौगोष्णिगश्चाक्षुषत्वं द्रष्टव्यम् । रूपस्पर्शयोरेक्याध्यासं स्फुटयति—यत्स्व-
 चेति । यदुष्णं तेमे द्रव्यान्मकं त्वगिन्द्रियेण स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव गृह्यते
 तत्र हेतुमाह—दृढेति । त्वचे दृढायां प्रतीतौ हेतुत्वाच्चक्षुषा तादात्म्यारोपादित्यर्थः ।
 यद्रूपवद्भवति तस्पर्शवदिति नियमाच्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्याध्यासात्तस्य चाक्षुषत्व-
 सिद्धिरित्याह—अविनाभूत-वाचेति ।

कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमापद्यत इति, आह—यत्र
 चस्मिन्काले । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अस्मिञ्शरीरे हस्तेनाऽऽलम्ब्य
 संस्पर्शेनोष्णिमानं रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति । स ह्युष्णिमा
 नामरूपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभिचा-
 रात् । न हि जीवन्त्वमात्मानमुष्णिमा व्यभिचराति, उष्ण एव जीविष्यञ्शीतो
 अस्मिन्निति हि विज्ञायते । मरणकाले च तेजः परस्यां देवतायामिति परे-
 णाविभागत्वोपगमात् । अतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्रेरिव धूमः । अत-
 स्तस्य परस्यैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः ।

शब्दो यस्य (?) ज्येतिषो लिङ्गमौष्ण्यं तस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यस्य चाक्षुषत्वमु-
 पपादयितुं पृच्छति—कथमिति । तस्यैषा दृष्टिरित्यादिवाक्येनोत्तरं दर्शयन्त्यत्रेत्यादि
 व्याकराति—आहेत्यादिना । यथैतद्विज्ञानं स्यात्तथेति विज्ञानक्रियायां विशेषणमेत-
 दिति पदमित्यर्थः । संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति चेत्कथं तर्हि तस्य चाक्षुषत्वमित्याश-
 ङ्क्याऽऽह—रूपसहभाविनमिति । भवत्वौपचरिकमौष्ण्यस्य चाक्षुषत्वं तथाऽपि कथं
 तस्य लिङ्गत्वमित्याशङ्क्य जीवनप्रत्यायनद्वारा कौक्षेयज्योतिषि तस्य लिङ्गत्वं साध-
 यति—स हीति । जीवात्मना तस्याव्यभिचारं स्फोरयति—न हीति । तत्रैव श्रुति

संपादयति — उष्ण एवेति । यदा जीवस्य लिङ्गमौण्यं तदा परस्याग्नि ज्योतिषस्त-
लिङ्गं भवति जीवपरयोरेकत्वावगमादित्यह — मरणकाले चेति । वागादि मन्त्राणि
मन्त्रः प्राणे प्राणस्तेजसि तदध्यक्षलक्षणपरस्यां देवतायां परमात्मारूपायां संपादयति
इति श्रुत्या जीवस्य परेण तदर्थात्मना सहाभिन्नत्वस्योपगमाज्जीवस्य लिङ्गं तद्वद्वति
परस्य लिङ्गमित्यर्थः । यदा हि जीवस्य परस्य च यथोक्तलिङ्गादवगतिस्तदा तत्र
कौक्षेयज्योतिषस्तदधिकरणस्य सुतरामवगतिरस्तीत्याह — अत इति । उष्णस्य
जाठरे ज्योतिषि प्रतीके लिङ्गत्वे सति यल्लिङ्गमाह (१) — तस्येति । विष्णोस्त्रि
प्रतिमायां जाठरेण ज्योतिषा परस्य ज्योतिषस्तादात्म्यादित्यर्थः ।

तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः श्रवणं श्रवणोपायोऽप्युच्यमानः । यत्र
यदा पुरुषो ज्योतिषो लिङ्गं शुश्रूषति श्रोतुमिच्छति तदेतत्कर्णावपिगृह्येतच्छब्दः
क्रियाविशेषणम् । अपिगृह्यापिधायेत्यर्थोऽङ्गुलिभ्यां प्रोर्णुत्य निनदमिव रथस्येव
घोषो निनदस्तमिव शृणोति नदश्रु रिव ऋषभकूजितमिव शब्दो यथा चाग्नेर्ब्रह्म-
र्ज्वलत एवं शब्दमन्तःशरीर उपशृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिङ्गत्वादृष्टं च
श्रुतं चेत्प्राप्सीत । तथोपासनाच्चक्षुष्यो दर्शनीयः श्रुतो विश्रुतश्च । अस्पर्शगु-
णोपासननिमित्तं फलं तद्रूपे संपादयति चक्षुष्य इति । रूपस्पर्शयोः सहभावि-
त्वात् । इष्टत्वाच्च दर्शनीयतायाः । एवं च विद्यायाः फलमुपपन्नं स्यान्न तु
मृदुत्वादिस्पर्शवत्त्वे । य एवं यथोक्तौ गुणौ वेद । स्वर्गलोकपतिपद्मस्तूक्त-
महत् फलम् । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य अयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

प्रतीकद्वारा दृष्ट्युपायवत्तस्य श्रवणोपायं लिङ्गान्तरं दर्शयति — तथेति । अपि-
गृह्य शृणोतीति संबन्धः । यथा श्रवणमेतद्वदति तथा शृणोतीति श्रवणक्रियाया विवे-
षणमेतच्छब्द इति योजना । प्रोर्णुत्य पिधायेति यावत् । श्रूयमाणशब्दस्य वाक्यार्थ-
मात्रस्फुटीकरणार्थमनेकदृष्टान्तोपादानम् । कौक्षेयज्योतिष्यारोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य
ध्यानोपायाङ्गत्वेन गुणद्वयमुपदिशति — तदेतदिति । दृष्टमित्युपासने फलमाह —
तथेति । श्रुतमित्युपासने फलमाह — श्रुत इति । कथं पुनः स्पर्शगुणोपासने स्पर्शो
भवतीति वक्तव्ये चक्षुष्यो भवतीत्युच्यते तत्राऽऽह — अस्पर्शोऽस्ति । संपादने विमि-
त्तमाह — रूपस्पर्शयोरिति । इतश्चक्षुष्यो भवतीति फलवचनमुचितमिदमाह — इति
त्वाच्चेति । फलवचनमपि संपादयति न कल्पकमित्याह — एवं चेति । यदा स्पर्श-

१ क. 'ति तल्लि' । २ ख. घ. च. म. ठ. ण. एवेष्टा । ३ ख. म. म. क. ण. 'ति त' ।
४ क. ग. ट निनाद' । ५ ख. ड. 'वा वाग्ने' । ६ ग. ड. 'क्षेये ज्यो' ।

गुणोपासननिमित्तं फलं रूपे संपाद्यते तदा विद्यायाः श्रुतं फलमुपपन्नमिति फलश्रुति-
रनुकूलिता स्यात् । रूपविशेषवति चक्षुष्यशब्दस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि पुनर्मृ-
दुत्वादिस्पर्शगुणस्योपासननिमित्तं फलं कल्प्यते तदा चक्षुष्यो भवतीति श्रुतं फलं
नैवोपपन्नं स्यात्ततश्च फलश्रुतिरपवाधिता भवेदित्याह—न त्विति । कस्येदं फलमित्य-
पेक्षायामाह—य एवमिति । ननु परस्य ज्योतिषो ज ठरे ज्योतिष्यारोपितस्य यथो-
क्तगुणवतो ध्यानात्कथमिदमत्यल्पं फलमननुरूपमुपदिश्यते तत्राऽऽह—स्वर्गलोकेति ।
फलवत्यां विद्यायामादरो विवक्षितः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
तृतीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः) ।

पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽनन्तशक्तेरनेकभेदोपा-
स्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपासनं विधित्सन्नाह—

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके

पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

सर्वं समस्तं खल्विति वाक्यालंकारार्थो निपातः । इदं जगन्नामरूपविकृतं
प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्म कारणं वृद्धतमत्वाद्वह्न । कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत
आह—तज्जलानिति । तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोब्रह्मादिक्रमेण सर्वम् । अत-
स्तज्जम् । तथा तेनैव जननक्रमेण प्रतिलोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते
सदात्मतया श्लिष्यत इति तल्लम् । तथा तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति
प्राणिति चेष्टेत इति । एवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेष्वविशिष्टं तदव्यतिरेके-
णाग्रहणात् । अतस्त्वेदेदं जगत् । यथा चेदं तदेवैकमद्वितीयं तथा षष्ठे
विस्तरेण वक्ष्यामः । यस्माच्च सर्वमिदं ब्रह्म, अतः शान्तो रागद्वेषादिदोषर-
हितः संयतः सन्यत्तत्सर्वं ब्रह्म तद्वक्ष्यमाणैर्गुणैरुपासीत ।

प्रतीकद्वारा ब्रह्मोपासनमुक्त्वा प्रतीकं हित्वा सगुणब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति—पुन-
रित्यादिना । तस्य निरुपाधिकत्वं व्यावर्तयति—अनन्तेति । कथमेकस्यानन्तगुणत्वं
तत्राऽऽह—अनन्तशक्तेरिति । ननु पूर्वमेवास्योपासनान्यतिवृत्तानि तथा च वक्त-

१ ख. घ. म. ठ. °ष्टे तदनम् । अकारलोपश्छान्दसः । इत्येवं । ण. °ष्टे तदनम् । इत्येवं ।

२ क. ग. ङ. °ति तदनम् । इत्येवं । ङ. °ति तदनम् । इत्येवं । ३ आ. रावादि° ।

व्यशेषो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह — अनेकेति । अनेकेषु भेदेषु गायत्र्याद्युपाधिषूपास्य-
स्यापि ब्रह्मणो मनोमयत्वादिविशिष्टगुणत्वेन विशिष्टशक्तिमत्त्वेन चोपासनान्तरोविधा-
नार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । तस्मैदमा परामर्शे हेतुमाह — प्रत्यक्षादीति । ब्रह्मशब्द-
स्य निरुपाधिकार्यविषयत्वं व्यावर्तयति — कारणमिति । कथं तस्य ब्रह्मत्वं तत्राऽऽह —
पुद्गलमत्त्वादिति । निरातिशयमहत्त्वादित्यर्थः । सर्वमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वाविधाने युक्ति-
प्रभपूर्वकमाह — कथमित्यादिना । तज्जं च तल्लं च तदनं च तज्जलान् । अव-
यवलोपश्छान्दसः । तत्र तज्जत्वं जगतो व्युत्पादयति — तस्मादिति । तल्लत्वमुप-
पादयति — तथेति । विपर्ययेण तु क्रमोऽत इति न्यायात्प्रातिलोमतया जननव्युत्क्र-
मणोऽस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते जगदिति कृत्वा यथा तज्जं तथेति योजना । तत्र
छयो नाम जगतः शून्यतेति शङ्कां व्यावर्तयति — तदात्मनयेति । तदनत्वं प्रति-
पादयति — तथेति । यथा तज्जं तल्लं च तथा तदनं च जगदित्यर्थः । इति तदन-
मिति शेषः । युक्तिसिद्धमर्थं निगमयति — एवमिति । ब्रह्मव्यतिरेकेण त्रिष्वपि
कालेषु जगतोऽग्रहेणात्तदात्मत्वेनाविशिष्टं जगत्तदेव स्यादिति योजना । युक्तिसिद्धमपि
जगतो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षादिविरुद्धं नाङ्गीकारमर्हति । न हि सद्वितीयमद्वितीयं युक्तमि-
त्याशङ्क्याऽऽह — यथा चेति । सर्वस्य ब्रह्मत्वे फलितमाह — यस्माच्चेति ।

कथमुपासीत । क्रतुं कुर्वीत क्रतुनिश्चयोऽध्यवसाय एवमेव नान्यथेत्यवि-
चलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वीतोपासीतेत्यनेन व्यवहितेन संबन्धः । किं पुनः
क्रतुकरणेन कर्तव्यं प्रयोजनम् । कथं वा क्रतुः कर्तव्यः । क्रतुकरणं चाभि-
प्रेतार्थसिद्धिमाधने कथमित्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रन्थः । अथ
खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात्क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः ।
यथाक्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽ-
स्मिन्नलोके जीवस्मिह पुरुषो भवति तथेतोऽस्माद्देहात्मेत्य मृत्वा भवति ।
क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् — “ यं यं
वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ” इत्यादि । यत एवं व्यवस्था
शास्त्रदृष्टास्तः स एवं जानन्क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम् । यत एवं
शास्त्रप्रमाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमस्यः स कर्तव्यः क्रतुः ॥ १ ॥

कियन्तं कालं प्रत्ययमावर्तयेदित्याकाङ्क्षा पूर्वकं तत्तन्निश्चयपर्यन्तमिति दर्शयितुं

१ ख. छ. म. ण. “न्तरं विधातुम्” । २ ग. ट. “त्तरं वा” । ३ ण. “वर्णलो” । ४ ख. ग.
५ छ. म. “णि विलो” । ५ क. ख. घ. च. ञ. ठ. ण. “त । स क्र” । ६ ग. ट. ठ. ड. “णं वाऽ-
भि” । ७ ड. “अप्रमाणदु” ।

व्यवहितं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । उपासीतेत्यस्य क्रतुं कुर्वीते-
 स्यनेन व्यवहितेन संबन्ध इति योजना । क्रतुनुष्ठानस्य फलं पृच्छति—किं पुनरिति ।
 तत्र क्रतुकरणं च केन प्रकारेणेति प्रश्नान्तरं दर्शयति—कथं वेति । ब्रह्मभावसाधन-
 स्वात्क्रतुकरणस्य फलप्रश्नो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—क्रतुकरणं चेति । न हि जी-
 वस्य स्थितस्य तदस्य वा सद्भावः संभवतीति भावः । क्रतुकरणस्येदं प्रयोजनं स
 च क्रतुरेव क्रियते तत्करणं वाऽनया रीत्या ब्रह्मसद्भावं साधयतीत्यस्यार्थजातस्य
 प्रतिपादनार्थमा खण्डसमाप्तेरथेत्यादिरुत्तरो ग्रन्थ इत्याह—इत्यस्यार्थस्येति । अथ
 स्वस्थित्यत्र पूर्ववत्खलुशब्दोऽथशब्दस्तु हेत्वर्थ इत्यत्र हेतुरूपपर्यं विवृणोति—यस्मा-
 दिति । यद्वाऽथेत्यारभ्य पुरुष इत्यन्तो ग्रन्थो हेत्वर्थ इत्युक्त्वा तमेव हेतुरूपमर्थं
 दर्शयति—यस्मादिनि । यथाक्रतुरित्यस्मादवस्तात्तस्माच्छब्दो द्रष्टव्यः । अस्मि-
 ण्येति श्रुतिमादाय व्याचष्टे—जीवन्निहेति । इह वर्तमानो देहे जीवन्सन्निति
 यावत् । क्रतुकरणेन किं कर्तव्यं फलमिति प्रश्नं व्याचष्टे—तथेति । क्रतुनुरूपफला-
 त्मकत्वे पुरुषस्य स्मृतिं संवादयति—एवं हीति । शास्त्रमेवोदाहरति—यं यमिति ।
 कथं वा क्रतुः कर्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह—यत इति । क्रतुनुरूपफलात्मकः पुरुषो
 भवतीत्येवंरूपा व्यवस्थेति यावत् । एवं जानन्क्रतुनुरूपं फलमिति शास्त्रतः पश्य-
 न्नित्यर्थः । कोऽसौ क्रतुरित्याशङ्क्याऽऽह—यादृशमिति । स क्रतुं कुर्वीतेत्यस्यार्थं
 निगमयति—यत एवमिति ॥ १ ॥

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आका-

शात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्व-

मिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥

कथम् । मनोमयो मनःपायः । मनुतेऽनेनेति मनस्तत्स्ववृत्त्या विषयेषु
 प्रवृत्तं भवति तेन मनसा तन्मयः । तथा प्रवृत्त इव तत्पायो निवृत्त इव
 च । अत एव प्राणशरीरः प्राणोलिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्छितः ।
 “ यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः ” इति श्रुतेः । स शरीरं
 यस्य स प्राणशरीरः । “ मनोमयः प्राणशरीरनेता ” इति च श्रुत्यन्त-
 रात् । भारूपः । भा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स भारूपः ।

क्रतुकरणप्रकारमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । कथमिदं मनः—

१ ग. ट. 'णं वेति । २ क. 'णं चान' । ३ ख. छ. ज. ण. 'त्मत्वे' । ४ ख. छ. ज. ण. 'भं व्याचष्टे । य' । ५ ख. घ. च. ज. ठ. 'व वा । अ' । ६ घ. च. ठ. 'तेः प्राणः श' । ७. ८. 'तेः श' । ९ घ. ट. 'क्षणा रु' ।

प्रायस्वामिष्यपेक्षायां मनःशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रायस्त्वं व्युत्पादयति — मनुत इति । मनोद्वारा तदुपाधिः पुरुषो विषयप्रवणो भवतीत्यर्थः । तत्प्रायस्त्वफलमाह—तथोति । पुरुषो हि तत्प्रायः सन्मनसि प्रवर्तमाने स्वयमपि तद्वदेव प्रवृत्त इव लक्ष्यते । तथा निवर्तमाने मनसि निवृत्त इव च वगम्यते । वस्तुतस्तु पुरुषो न प्रवृत्तो निवृत्तो वा ध्यायतीवेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अत एव मनोमयत्वादेवेति यावत् । संमूर्छितत्वं संपिण्डितत्वं । विज्ञानशक्तेः क्रियाशक्तेश्चैकस्मिन्नेव लिङ्गात्मनि संपिण्डितत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति—यो वा इति । आर्यवर्णीं श्रुतिं यथोक्ते विशेषणद्वये प्रमाणयति—मनोमयः प्राणेति । मनोवृत्तिभिर्विभाज्यमानत्वादात्मा मनोमयः प्राण एव प्रत्यगात्मनः सूक्ष्मं शरीरम् । तस्य चासौ स्थूलादेहादेहान्तरं प्रति नेतेत्याथर्वणश्रुतेरात्मनि विशेषणद्वयसिद्धिः । एतच्च विशेषणद्वयं जीवगतमपि तदभेदविवक्षया ब्रह्मणि द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

सत्यसंकल्पः । सत्या अवितथाः संकल्पा यस्य सोऽयं सत्यसंकल्पः । न यथा संसारिण इवानैकान्तिकफलः संकल्प ईश्वरस्येत्यर्थः । अनृतेन मिथ्याफलत्वहेतुना प्रत्यूढत्वात्संकल्पस्य मिथ्याफलत्वम् । वक्ष्यत्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति । आकाशात्मा । आकाश इवाऽऽत्मा स्वरूपं यस्य स आकाशात्मा । सर्वगतत्वं सूक्ष्मत्वं रूपादिहीनत्वं चाऽऽकाशतुल्यतेश्वरस्य । सर्वकर्मा । सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्य स सर्वकर्मा । “ स हि सर्वस्य कर्ता ” इति श्रुतेः । सर्वकामः । सर्वे कामा दोषराहिता अस्येति सर्वकामः । “ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि ” इति स्मृतेः । ननु कामोऽस्मीति वचनादिह बहुव्रीहिर्न संभवति सर्वकाम इति । न, कामस्य कर्तव्यत्वाच्छब्दादिवत्पाराथर्यप्रसङ्गाच्च देवस्य । तस्माद्यथेह सर्वकाम इति बहुव्रीहिस्तथा कामोऽस्मीति स्मृत्यर्थो वाच्यः ।

सत्यसंकल्प इत्यत्र विशेषणेन ध्वनितमर्थं दर्शयति—न यथेति । इवशब्दस्तथार्थः । कथं संसारिसंकल्पस्यानैकान्तिकफलत्वं तत्राऽऽह—अनृतेनेति । संकल्पस्यानृतेन संसारिणि प्रत्यूढत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति—वक्ष्यतीति । जडाजडयोराकाशेतरयोर्न तुल्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वगतत्वमिति । सर्वकर्मेति सर्वक्रियाश्रयत्वमीश्वरस्योच्यते तदयुक्तं निष्क्रियत्वश्रुतेरित्याशङ्क्य व्याचष्टे—सर्वमिति । संसारिभ्यो विशेषसिद्धयर्थं विशिनष्टि—दोषराहिता इति । उदैर्हृतां स्मृतिमाश्रित्योक्तमाक्षयति—नन्विति । कामसामानाधि-

करणे बाधकोपलम्भाद्बहुव्रीहिरेवेति परिहरति—न, कामस्येति । तस्य कार्यत्वात्तदे-
क्ये ब्रह्मणोऽनादित्वं बाध्यते चेतनशेषत्वाच्च कामस्य तदेक्ये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं हीयते ।
तथा च कर्मधारयासंभवाद्बहुव्रीहिरेवेत्यर्थः । कथं तर्हि काशोऽस्मीति तादात्म्यस्य
तिरित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । कामेश्वरयोः सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रकृतश्रुतौ
बहुव्रीहिर्येषस्तथा स्मृतावपि ब्रह्मपारतन्त्र्यमात्रं कामस्य विवक्षितम् । श्रुत्यनुसारेण
स्मृतेर्नैतदव्यत्वादित्यर्थः ।

सर्वगन्धः । सर्वे गन्धाः सुखकरा अस्य सोऽयं सर्वगन्धः । “पुण्यो
गन्धः पृथिव्याम् ” इति स्मृतेः । तथा रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगन्धस्य
सग्रहणस्य पाप्मसंबन्धनिमित्तत्वश्रवणात् । “तस्मात्तेनोभयं जिघ्रन्ति सुरभि-
च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः” इति श्रुतेः । न च पाप्मसंसर्ग ईश्वरस्य ।
अविद्यादिदोषस्यानुपपत्तेः ।

सर्वशब्दाद्दुर्गन्धानामपि ब्रह्मणि प्राप्तौ विशिनष्टि—सुखकरा इति । सर्व-
शब्दसंकोचे कारणमाह—पुण्य इति । यथा सर्वगन्ध इत्यत्र सुखकरा गन्वा ब्रह्म-
संबन्धिनो दर्शितास्तथा सर्वरस इत्यत्रापि सुखकरा एव रसास्तत्संबन्धिनो ब्रह्मा
इत्याह—तथेति । अत्रापि सर्वशब्दसंकोचे कारणमाह—अपुण्येति । न तद्-
ग्रहणं परस्मिन्निति शेषः । तच्छब्दार्थमेवोपपादयति—पाप्मना हीति । एष इति
घ्राणप्राणोक्तिः । भवतु पाप्मसंसर्गकृतपुण्यगन्धादिग्रहणं तथाऽपि कथं तदीश्वरे
सर्वज्ञे नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । निमित्ताभावादीश्वरस्य न स्वसंबन्धिसत्त्वेना-
पुण्यगन्धादिग्रहणमित्यर्थः । तस्य पाप्मासंसर्गो हेतुमाह—अविद्यादीति । आदि-
पदेनास्मितारागद्वेष भिनिवेशदयो गृह्यन्ते ।

सर्वमिदं जगदभ्यात्तोऽभिव्याप्तः । अततेर्व्याप्त्यर्थस्य कर्तरि निष्ठा ।
तथाऽवाक्युच्यतेऽनयेति वाग्वागेव वाकः । यद्वा वचेर्घञन्तस्य करणे वाकः ।
स यस्य विद्यते स वाक्की । न वाक्यवाक्की । वाक्यतिषेधश्चात्रोपलक्षणार्थः ।
गन्धरसादिश्रवणादीश्वरस्य प्राप्तानि घ्राणादीनि करणानि गन्धादिग्रहणाय ।
अतो वाक्यतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते तानि । “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इत्यादिमन्त्रवर्णात् । अनादरोऽसंभ्रमः ।
अप्राप्तप्राप्तौ हि संभ्रमः स्यादनाप्तकामस्य । न त्वाप्तकामत्वाभित्यर्तृसंभ्रम-
रस्य संभ्रमोऽस्ति क्वचित् ॥ २ ॥

अभ्यात्त इति रूपं तदर्थं च दर्शयन्कर्मणि निष्ठां व्यावर्तयति—अततेरिति ।

वाक्यशब्दस्य निष्पत्तिप्रकारं रचयति—वज्रेरिति । अत्रेति श्रुतेरीश्वरस्य चोक्तिः । उपलक्षणार्थं घ्राणादिप्रतिषेधस्येति शेषः । अयेश्वरे घ्राणादिप्राप्तेरभावात्तत्प्रतिषेधो नोपलक्ष्येतात आह—गन्धेति । आदिशब्देन कामादिरुक्तः । युक्तं चान्योपलक्षणं सः शब्देन अयम् प्रतिषेधश्चवर्णादित्यह—अप्राणीनि । आदिप्रदेन स वेत्ति वेद्यमित्यदि गृह्यते । ईश्वरस्य संभ्रमाभावं प्रतिपादयति—अपाप्तप्राप्तौ हीति । २ ॥

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्वीहेर्वा यवाद्वा
सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वैषम
आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरि
क्षाञ्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

एष यथोक्तगुणो मे मयाऽऽत्माऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकस्यान्तर्मध्येऽणीयान्-
पुण्डरीकवीहेर्वा यवादेत्याद्यत्यन्तसूक्ष्मत्वप्रदर्शनार्थम् । श्यामाकाद्वा श्यामाक-
तण्डुलाद्वैतिपरिच्छिन्नपरिमाणादणीयानित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तमाशङ्क्य-
तस्तत्प्रतिषेधायऽऽरभते—एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या इत्या-
दिना । ज्यायपरिमाणाच्च ज्यायस्त्वं दर्शयन्ननन्तपरिमाणत्वं दर्शयति—
मनोमय इत्यादिना ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य इत्यन्तेन ॥ ३ ॥

यथोक्तस्य परस्य प्रत्यगात्माभेदं दर्शयति—एष इति । ब्रह्माद्यनेकोप्रादावस्यो-
पमाह—अत्यन्तेति । अणीयस्त्वज्यायस्त्वव्यपदेशयोर्मिथो विरोधमाशङ्क्य परि-
हस्यति—इषामाह—पृथिव्यन्तरिक्षादिवदीश्वरस्य सातिशयं महत्त्वं विवक्षितमिति-
शङ्कां वारयति—ज्यायःपरिमाणाच्चेति । पुनरुक्तेरुपभोगमाह—मनोमय
इत्यादिमेति ॥ ३ ॥

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमि-
दमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृदय-
एतद्वृत्ततमितः प्रेत्याभिसंभावितास्मीति यस्य

स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माऽऽह

शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

===

यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयो न तु तद्गुणविशिष्ट एव । यथा राज-
पुरुषमानय चित्रगुं वेत्युक्ते न विशेषणस्याप्यानयने व्याप्रियते तद्वदिहापि
प्राप्तमतस्तन्निवृत्त्यर्थं सर्वकर्मत्यादि पुनर्वचनम् । तस्मान्मनोमयत्वादिगुणवि-
शिष्ट एवेश्वरो ध्येयः । अत एव षष्ठमसमयोरिव तत्त्वमस्यात्मैवेदं सर्वमिति
नेह स्वाराज्येऽभिषिञ्चत्येष म आत्मैतद्ब्रह्मेतमितिः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति
लिङ्गात् त्वात्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते । ममेति षष्ठ्याः संबन्धार्थप्रत्या-
ग्रक्त्वादेतमभिसंभवितास्मीति च कर्मकर्तृत्वनिर्देशात् ।

यस्तैर्लक्ष्यते स एवेश्वरः केवल इति यावत् । ईश्वरो यथोक्तगुणो ध्येय इत्युक्ते
गुणानामपि ध्यानकर्मत्वं दुर्गारमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । पुनरुक्तिफलमुपसं-
हरति—तस्मादिति । सगुणस्येश्वरस्य ध्येयत्वे गमकान्तरमाह—अत एवेति । स्वरू-
पवाचकस्याऽऽत्मनः श्रुत्यनुपपत्तेर्न तद्वलादद्वैतवाक्यार्थसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु षष्ठेऽप्यथ संपत्स्य इति सत्संपत्तेः कालान्तरितत्वं दर्शयति । न,
आरब्धसंस्कारशेषस्थित्यर्थपरत्वत् । न कालान्तरितार्थता । अन्यथा तत्त्व-
मसीत्येतस्यार्थस्य बाधप्रसङ्गात् । यद्यप्यात्मशब्दस्य प्रत्यगर्थत्वं सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति च प्रकृतमेष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तथाऽप्यन्तर्धान-
मीषदपरित्यज्यैवैतमात्मानमितोऽस्माच्छरीरात्प्रेत्याभिसंभवितास्मीत्युक्तम् ।

भेदलिङ्गाच्चेदिह भेदो विवक्षितस्तर्हि षष्ठेऽपि तल्लिङ्गदर्शनान्नाखण्डवाक्यार्थसि-
द्धिरिति शङ्कते—नन्विति । नात्र भेदो विवक्षितः । आरब्धः संस्कारः सुखादियेन
कर्मणा तच्छेषस्थितौ तात्पर्यादिति परिहरति—नाऽऽरब्धेति । सत्संपत्तौ काला-
न्तरितत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । कालान्तरभावित्वे
संपत्तेरिष्टे तत्त्वमसीति ब्रह्मभावस्य वर्तमानोपदेशानुपपत्तेरिति हेतुमाह—अन्यथेति ।
ननु प्रकरणानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मशब्दाभ्यामत्रापि ब्रह्मात्मैक्यमेव विवक्षितमित्यत
आह—यद्यपीति । लिङ्गानुगृहीतषष्ठीश्रुतिवशात्प्रकरणानुगृहीते श्रुती कथंचिन्नेतव्ये
प्रकरणश्रुतिभ्यां लिङ्गश्रुत्योर्बलवत्त्वादात्मश्रुतेश्चान्यथोपपत्तेरुक्तत्वादिति भावः ।

यथाऋतुरूपस्याऽऽत्मनः प्रतिपत्ताऽस्मीति यस्यैवंविदः स्यान्नवेदद्वा
सत्यमेवं स्यामहं मेत्येवं न स्यामिति न च विचिकित्साऽस्तीत्येतस्मिन्नर्थे
ऋतुफलसंबन्धे स तथैवेश्वरभावं प्रतिपद्यते विद्वानित्येतदाह स्मोक्तवाग्निक
शाण्डिल्यो नामर्षिः । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्दश खण्डः ॥ १४ ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सकृत्तत्त्वधीमात्रान्नादृष्टं फलं सिध्यति । किंतु देहपातकालेऽपि
साक्षात्कारानुवृत्त्या भवितव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह-यथाऋतुरूपस्येति । अध्यवसाया-
नुरूपस्य सगुणस्य परमात्मनोऽहं प्रतिपत्ताऽस्मीत्येवंविदो यस्यैव स्याद्वा स्यान्निश्चयः
प्रेत्याहमेव स्यामेव न तु न स्यामिति ऋतुफलसंबन्धे संशयोऽस्ति । स ऋत्वनुसारे-
णैव परमात्मभावं प्राप्नोति । तथा चाद्वेति वाक्यन्मरणकालेऽपि साक्षात्कारेण भवि-
तव्यमिति प्रतिभातीत्यर्थः । यथोक्तस्यार्थस्य सांप्रदायिकत्वं कथयति-इत्येतदिति ।
आदरः ऋतुफलसंबन्धविषयः ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः) ।

अस्य कुले वीरो जायत इत्युक्तम् । न वीरजन्ममात्रं पितृस्त्राणाय ।
“तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोचयमाहुः” इति श्रुत्यन्तरात् । अतस्तदीर्घायुष्टं कथं
स्यादित्येवमर्थं कोशविज्ञानारम्भः । अभ्यर्हितविज्ञानव्यासङ्गादनन्तरमेव
नोक्तं तदिदानीमेवाऽऽरभ्यते—

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो
ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिल* स एष कोशो
वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिद* श्रितम् ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमुदरमन्तःसुषिरं यस्य सोऽयमन्तरिक्षोदरः कोशः कोश इवा-

१ क. म. ण. ‘मेव स्या’ । २ घ. ठ. ‘स्तीक्ष्णस्मि’ । ३ व. ‘कृद्धीमा’ । ४ क. यस्य स्यादद्वा ।
५ क. ‘द्वा निश्च’ । ६ क. छ. ण. ‘मेव स्या’ । ७ ख. छ. ज. ण. ‘थाऽद्वे’ ।

मेकैर्धर्मसादृशात्कोशः । स च भूमिबुध्नो भूमिर्बुध्नो मूलं यस्य स भूमि-
 बुध्नी न जीर्णति न विनश्यति त्रैलोक्यात्मकत्वात् । सहस्रयुगकोलविस्तराधी-
 दि सः । दिशो ह्यस्य सर्वाः स्रक्तयः कोणाः । द्यौरस्य कोशस्योत्तमूखं
 विभक्तं स एव यथोक्तगुणः कोशो वसुधानो वसु धीयतेऽस्मिन्प्राणिनां कर्म-
 फलाख्यमतो वसुधानः । तस्मिन्नन्तर्विश्वं समस्तं प्राणिकर्मफलं सह तस्मा-
 धनैरिदं यद्गृह्यते प्रत्यक्षादिप्राणैः श्रितमाश्रितं स्थितमित्यर्थः ॥ १ ॥

आश्रित्यविद्यया समनन्तरग्रन्थस्य संबन्धो नास्तीत्याशङ्क्य व्यवहितेन संबन्धं
 कर्माविश्रममुपवदति—अस्येति । संप्रत्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति—
 न जीरेति । तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति—तस्मादिति । पुत्रस्य लोच्यते-
 दिति यावत् । अनुशासनेन विषयीकृतस्य पुत्रस्य लोकप्राप्तिसाधनत्वाद्भुक्तं संभवं वेद-
 ध्यानम् । पुत्रजन्मोक्त्यनन्तरमेव किमित्येतद्विज्ञानं नोपदिष्टमित्याशङ्क्य ऽह—
 अयमर्थेति । गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनस्य कौक्षेपे ज्योतिष्यारोप्य परब्रह्मोपासन-
 मयमर्थेति तस्य च मनोमयत्वादिगुणकब्रह्मोपासनमन्तरङ्गम् । तथा च तद्वचनेन वैय-
 श्यादनन्तरमेव कोशविज्ञानं नोक्तमिति निवृत्ते तु व्यासके तद्दृष्टिरिदानीं यथोक्तफ-
 लसिद्धयर्थमुच्यते इत्यर्थः । कोशशब्देन हिरण्यादिनिक्षेपाधारा मञ्जूषोच्यते । कथं
 त्रैलोक्यात्मनः कोशत्वं तत्राऽह—कोश इवेति । अनेकधर्मसादृश्यं विशदयति—
 स चेति । तथाऽपि कथमविनाशित्वं तत्राऽह—सहस्रेति । त्रैलोक्यात्मनि कोशदृष्टि-
 स्तत्रापि भूमौ बुध्नदृष्टिरित्युक्तम् । कोशस्य च सापेक्षमविनाशित्वं ध्येयत्वेन दर्शि-
 तम् । संप्रति दिक्षु कोशकोणदृष्टिः कर्तव्येत्याह—दिशो हीति । दिवि कोशस्यो-
 र्वैविश्रवणं दर्शयति—द्यौरिति । यथोक्ते कोशे वसुधान्वदृष्टिं दर्शयति—यथो-
 क्तेति । तदेव समर्थयते—तस्मिन्निति ॥ १ ॥

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा
 राज्ञी नाम प्रतीची सुधूता नामोदीची तासां वायु-
 र्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्र-
 रोद५ रौदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद
 मा पुत्ररोद५ रुदम् ॥ २ ॥

तस्यास्य प्राची दिग्भागतो भागो जुहूर्नाम जुह्वत्यस्यां दिशि कर्मिणः
 प्राङ्मुखाः सन्त इति जुहूर्नाम । सहमाना नाम सहन्तेऽस्यां पापकर्मफलानि
 यमपुर्या प्राणिम इति सहमाना नाम दक्षिणा दिक् । तथा राज्ञी नाम प्रती-
 ची पश्चिमा दिग्भाज्ञी राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता संध्यारागयोगाद्वा । सुभूता नाम
 भूतिमद्भिरीश्वरकुबेरादिभिरधिष्ठितत्वात्सुभूता नामोदीची । तासां दिशां
 वायुर्वत्सो दिग्जत्वाद्वायोः । पुरोवात इत्यादिदर्शनात् । स यः कश्चित्पुत्रदी-
 र्घजीविताध्यैवं यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्सममृतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्र-
 निमित्तं रोदनं न रोदिति । पुत्रो न म्रियत इत्यर्थः । यत एवं विशिष्टं
 कोशदिग्जत्सविषयं विज्ञानमतः सोऽहं पुत्रजीविताध्यैवमेतं वायुं दिशां वत्सं
 वेद जाने । अंतो मा पुत्ररोदं [रुदं?] मा रुदं पुत्रपरणानिमित्तम् । पुत्ररोदो
 मम मा भूदित्यर्थः ॥ २ ॥

कोशकौणत्वेनोक्तासु दिक्ष्वान्तरविभागमाह—तस्येत्यादिना । दिशां विशिष्ट-
 नामवतीनामनुचिन्तनीयत्वमुक्त्वा तत्संबन्धिनं वायुं तद्वत्सममरणधर्माणं चिन्तयेदि-
 त्याह—तासामित्यादिना । पुरोवातादीत्यादिशब्दस्तथाविधलौकिकवैदिकप्रयोग-
 संग्रहार्थः । यथोक्तस्य विज्ञानस्य फलवत्त्वमिदानीं दर्शयति—स य इति । यथो-
 क्तगुणमित्यस्य प्रकटीकरणममृतमिति । सफलमुपासनमुपदिष्टमुपसंहरति—यत
 इति ॥ २ ॥

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽ-
 मुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रप-
 द्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥

अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि पुत्रायुषे । अमुनाऽमु-
 नाऽमुनेति त्रिर्नाम गृह्णाति पुत्रस्य । तथा प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः
 प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽ-
 मुना, सर्वत्र प्रपद्य इति त्रिर्नाम गृह्णाति पुनः पुनः ॥ ३ ॥

दीर्घायुष्टं पुत्रस्य कामयमानस्त्रैलोक्यात्मानं कोशाकारं परिकल्प्य तस्य चतस्रो
 दिशो विशिष्टनामवतीस्तासां स्त्रीत्वं तत्संबन्धेन वायुं तद्वत्सममरणधर्माणं चिन्तये-
 दिति प्रधानोपास्तिरुक्ता । संप्रति तदङ्गं जपं दर्शयति—अरिष्टमित्यादिना । अमुना
 तेन पुत्रेण निमित्तीभूतेन दीर्घायुष्टं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषु प्रपद्य इति

१ ष. ञ. ठ. ड. ण. 'ज्ञी नाम रा' । २ क अतः पु° । ३ क. 'मित्तं पु°' । ४ क. ग. ङ.
 'मित्तभू' ।

क्रियापदमुपायं दर्शयितुं पुनरुपात्तं निमित्तनिवेदनार्थं च पुनः पुनर्मन्त्रेषु पुत्रस्य
त्रिर्नाम गृह्णातीति योजना ॥ ३ ॥

स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदं सर्वं

भूतं यदिदं किंच तमेव तत्प्रापत्तिः ॥ ४ ॥

स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति व्याख्यानार्थमुपन्यासः । प्राणो वा इदं
सर्वं भूतं यदिदं जगत् । यथा वाऽरा नाभाविनि वक्ष्यति । अनस्तमेव सर्वं
तत्तेन प्राणप्रतिपादनेन प्रापत्तिः प्रपन्नोऽभूयम् ॥ ४ ॥

अरिष्टमित्यादिमन्त्रस्य प्रागेव व्याख्यातत्वात्प्राणमित्यादिमन्त्रमादृत्य व्याचष्टे—
स यदिति । सशब्दो वक्तृविषयः । प्राणस्य सर्वात्मत्वे वाक्यशेषात्तु गण्यं दर्शयति—
यथेति । तत्सर्वात्म्यमतःशब्दार्थः ॥ ४ ॥

अथ यद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं

प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥ ५ ॥

तथा भूः प्रपद्य इति त्रील्लोकान्भूरादीन्प्रपद्य इति तद्वोचम् ॥ ५ ॥
॥ ५ ॥

अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य

आदित्यं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥ ६ ॥

अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्न्यादीन्प्रपद्य इति तद्वोचम् ॥ ६ ॥
॥ ६ ॥

अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं

प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं तद्वोचम् ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदादीन्प्रपद्य इत्येव तद्वोचं मेति । उप-
रिष्टान्मन्त्राञ्जपेत्ततः पूर्वोक्तमजरं कोशं सदिग्वत्सं यथावद्विधात्वा । द्विर्वच-
नमादरार्थम् ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

कदा पुनरेषां मन्त्राणां जप इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तप्रधानविद्यानन्तरमित्याह—उपरि-
ष्ठादिति । ध्यातोपरिष्ठादिति संबन्धः । यथोक्ते विज्ञाने जपे वाऽऽदरः ॥ ७ ॥

इति श्री दानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः । १९ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः) ।

पुत्रायुष उपासनमुक्तं जपश्च । अथेदानीमात्मनो दीर्घजीवनायेदमुपासनं
जपं च विदधाह । जीवन्हि स्वयं पुत्रादिफलेन युज्यते नान्यथा । इत्थत
आत्मानं यज्ञं संपादयति—

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति-
वर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा
वाव वसव एते हीदस् सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

पुरुषः पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्यकरणसंघातो यथाप्रसिद्ध एव । वाव-
शब्दोऽवधारणार्थः । पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः ।

वृत्तमनूद्य पुरुषो वावेत्यादिखण्डान्तरमवतारयति—पुत्रायुष इति । किमित्या-
त्मनो दीर्घजीवं समर्थ्यते तत्राऽऽह—जीवन्निति । यथोक्तफलहेतुभूतां विद्यामु-
मुत्थापयति—इत्थत आत्मानमिति । कथं * पूर्वस्याऽऽत्मनो यज्ञत्वं संपाद्यते
तत्राऽऽह—पुरुष इति ।

तथा हि सामान्यैः संपादयति यज्ञत्वम् । कथम् । तस्य पुरुषस्य यानि
चतुर्विंशतिवर्षाण्यायुषस्तत्प्रातःसवनं पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य । केन सामान्ये-
नेत्याह—चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री छन्दो गायत्रं गायत्रीछन्दस्कं हि विधि-
यज्ञस्य प्रातःसवनम् । अतः प्रातःसवनसंपन्नेन चतुर्विंशतिवर्षायुषा युक्तः
पुरुषः । अतः विध्यज्ञसादृशयज्ञः । तथोत्तरयोरप्यायुषोः सवनद्वयसंप-
त्तिस्त्रिष्टुब्जगतक्षरसंख्यासामान्यनो वाच्या ।

अवधारणार्थं समर्थयते—तथा हीति । यज्ञावयवमादृश्यात्पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्त-

* पूर्वस्येत्यस्य स्थाने भूतस्येति तथा यज्ञत्वमित्यस्य स्थाने भव्यत्वमिति ख. संज्ञितपुस्तके
टिप्पणं दृश्यते ।

१ ष ड. उक्तमुपासनं ज० । २ क. 'यत्तदा' । ३ ख. ड. वा. ण. 'यकार' । ४ क. 'यं
पुरुषस्याऽऽ' । ५ ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. 'न्दो गायत्रच्छ' । ६ क. हीत्यादिना । य० ।

व्येत्युक्तम् । कथं सादृश्याद्यज्ञसंपादनमिति पृच्छति—कथमिति । तत्र षोडश्या-
धिकं वर्षशतं पुरुषस्याऽऽयुः फलभूतं तत्रेधां प्रविषज्य चतुर्विंशतिवर्षायुषि प्रातः-
सवनद्वष्टिः कर्तव्येत्याह—तस्येति । गायत्र्याऽऽच्छन्दसश्चतुर्विंशत्यक्षरत्वेऽपि कथं
शैब्योक्ता प्रातःसवनद्वष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह—गायत्रीति । विधितोऽनुष्ठीयमानस्य
बाह्ययज्ञस्य प्रातःकालोपलक्षितं कर्म प्रातःसवनं तत्र स्तोत्रादि गायत्रच्छन्दस्कं गायत्रं
प्रातःसवनमिति च श्रुतिरित्यर्थः । यथोक्ते पुरुषायुषि प्रातःसवने चतुर्विंशत्यक्षराणि
फलितमाह—अत इति । तथाऽपि कथं पुरुषायुषस्य यज्ञत्वं तदाह—अत इति ।
अतःशब्दस्यैवार्थो विधियज्ञसादृश्यादिति । विधिनाऽनुष्ठीयमानो यज्ञो विधियज्ञस्तेन
सादृश्यं पुरुषस्य प्रातःसवनसंबन्धस्तस्मात्पुरुषो यज्ञ इत्यर्थः । यथा यथोक्ते पुरुष-
युषि प्रातःसवनसंपत्तिस्तथा वक्ष्यमाणयोरपि पुरुषायुषोर्माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवन-
मिति सवनद्वयसंपत्तिर्द्रष्टव्येत्याह—तथेति । चतुर्विंशतिवर्षमितपुरुषायुषि प्रातः-
सवनमतः संख्यासामान्याद्वक्ष्यमाणपुरुषायुषोः सवनद्वयसंपत्तौ किं कारणमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—त्रिष्टुषिति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्प्रसिद्धा । त्रिष्टुपं च माध्यं-
दिनं सवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागतं च तृतीयसवनम् । अतः
संख्यासामान्यादुत्तरयोः पुरुषायुषोः सवनद्वयसंपत्तिर्युक्तेत्यर्थः ।

किंच तदस्य पुरुषयज्ञस्य प्रातःसवनं विधियज्ञस्यैव वसवो देवा अन्वा-
यन्ता अनुगताः । सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थः । पुरुषयज्ञेऽपि
विधियज्ञ इवाग्न्यादयो वसवो देवाः प्राप्ता इत्यतो विधिनष्टि—
प्राणा वाव वसवो वागादयो वायवश्च । ते हि यस्मादिदं पुरुषादिमाणि-
जातमेते वासयन्ति । प्राणेषु हि देहे वसत्सु सर्वमिदं वसति नान्यथा ।
इत्यतो वसनाद्वासनाच्च वसवः ॥ १ ॥

पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सह सादृश्यान्तरमाह—किंचेति । प्रातःसवने वसूनां
तद्देवतात्वेनान्वयात्तत्त्वमेव संक्षिपति—सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थ इति ।
वसूनां सवनस्वामित्वमुभयत्र तुल्यमित्युक्ते प्रसिद्धान्वसून्पुरुषयज्ञेऽपि प्राप्तान्प्रत्युद्-
स्यति—पुरुषयज्ञेऽपीति । तेषु वसुशब्दप्रवृत्तिं साधयति—ते हीति । निमित्ता-
न्तरमाह—प्राणेषु हीति । प्राणानां वसुत्वमुपपादितमुपसंहरति—इत्यत इति ।

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा

१ क. ग. ट. 'धा वि' । २ क. 'यत्रीछ' । ३ वा. शब्दे प्रा' । ४ क. ग. ट. 'बन्धं
तस्मा' । ५ ख. डा. 'र्वमतिषु' । क. ग. छ. ट. ण. 'र्वमितिषु' । ६ घ. क. च. ट. ण. 'न सव-
नसंपन्ने वस(य)सि स्वा' । ७ घ. ण. देवताः प्रा' । ८ ट. 'नान्वायत्तत्त्वमे' । क. 'नान्वायत्तत्वेनैव ।

वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनमनु-
संतनुतेति वाऽहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलो-
प्सीयेत्युज्जैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥

तं चेद्यज्ञसंपादितमेतस्मिन्प्रातःसवनसंपन्ने वयसि किञ्चिद्व्याध्यादि मरण-
शङ्काकरणमुपतपेददु स्वमुत्पादयेत्स तदा यज्ञसंपादी पुरुष आत्मानं यज्ञं
मन्यमानो ब्रूयाज्जपेदित्यर्थ इमं मन्त्रं हे प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं मम
यज्ञस्य वर्तते तन्माध्यांदिनं सवनमनुसंतनुतेति माध्यंदिनेन सवनेवाऽऽयुषा
सहिमेकीभूतं संततं कुरुतेत्यर्थः । माऽहं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वसूनां
प्रातःसवनेर्ज्ञानां मध्ये विलोप्सीय विलुप्येय विच्छिद्येयेत्यर्थः । इतिशब्दो
मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । स तेन जपेन ध्यानेन च ततस्तस्मादुपतापादुदेत्युद्ग-
च्छति । उद्गम्य विमुक्तः सन्नगदो हानुपतापो भवत्येव ॥ २ ॥

संप्रति पुरुषयज्ञविद्याङ्गभूतमाशीर्वादप्रयोगं दर्शयति—तं चेदिति । अमुसंतनुते-
त्यत्रानुपदमेकीभावे । मन्त्रजपस्य सानुबन्धित्वं विधियज्ञेन ॥ २ ॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं
सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदि-
नं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव
रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥ ३ ॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीत्यादि समानम् । रुदन्ति रोदयन्तीति
प्राणा रुद्राः । क्रूरा हि ते मध्यमे वयस्यतो रुद्राः ॥ ३ ॥

समाप्तं तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणीत्यादिनेति शेषः । प्राणेषु रुद्रशब्दप्रवृत्तौ
निमित्तमाह—रुदन्तीति । यदुक्तं रोदयन्तीति रुद्रा इति तदुपपादयति—क्रूरा
हीति ॥ ३ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा

इदं मे माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवनमनुसंतनुतेति
माऽहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीये-
त्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ ४ ॥

। ४ ॥

। ४ ॥

अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टा-
चत्वारिंशदक्षरा जगती जागते तृतीयसवनं तद-
स्याऽऽदित्या अन्वायत्ताः प्राणा वावाऽऽदित्या एते
हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा
आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसंतनुतेति माऽहं
प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव
तत एत्यगदो ह भवति ॥ ६ ॥

तथाऽऽदित्याः प्राणाः । ते हीदं शब्दादिजातमाददतेऽत आदित्यास्तृ-
तीयसवनमायुः षोडशोत्तरवर्षं तं समापयतानुसंतनुत यज्ञं समापयतेत्यर्थः ।
समानमन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

यथा प्राणा वसवो रुद्राश्चोक्तास्तथेति यावत् । तेष्ववादित्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्त-
माह—ते हीति । तं चेदित्यादिना पूर्वेण ग्रन्थेन तं चेदेतस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणग्र-
न्थस्य तुल्यार्थत्वान्न व्याख्यानोपेक्षेत्याह—समानमन्यदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

निश्चिता हि विद्या फलायेत्येतद्वर्णयन्मुदाहरति—

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स
किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स

ह + षोडशं वर्षशतं मजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं
जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

एतद्यज्ञदर्शनं ह स्म वै किल तद्विद्वानाह महिदासो नामतः । इतराया
अपत्यमैतरेयः । किं कस्मान्मे ममैतदुपतपनमुपतपसि स त्वं हे रोग योऽहं
यज्ञोऽनेन त्वत्कृतेनोपतापेन न प्रेष्यामि न मरिष्याम्यतो वृथा तव श्रम
इत्यर्थः । इत्येवमाह स्मेति पूर्वेण संबन्धः । स एवंनिश्चयः सन्षोडशं वर्ष-
शतमजीवत् । अन्योऽप्येवंनिश्चयः षोडशं वर्षशतं प्रजीवति य एवं यथोक्तं
यज्ञसंपादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

महिदासोदाहरणस्य तात्पर्यमाह—निश्चिता हीति । तदेतद्यज्ञदर्शनं विद्वानाह स्मेति
संबन्धः । ह वा इति निपातयोः किलेत्यर्थः । उक्तस्यैवोदाहरणस्य प्रसिद्धिविषयः ।
हे रोग कस्मान्मां त्वमुपतपसीति संबन्धः । कस्मादित्याक्षेपे हेतुमाह—योऽहमिति ।
यो यज्ञः सोऽहमनेनेति योजना । इतिशब्दस्यान्वयमाचष्टे—इत्येवमिति । निश्चि-
ताया विद्याया ध्यानं प्रति फलं कथयति—स एवमिति । यद्यपि महिदासस्य यथो-
क्तनिश्चयवतो यथोक्तं तथाऽपीदानींतनस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—अन्योऽपीति ।
प्रजीवतीति जीवनस्य प्रकर्षो रोगाद्युपतापराहित्यं प्रशब्देनोच्यते । एवंनिश्चय इत्युक्तं
पुरुषं विशदयति—य एवमिति ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

तृतीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः) ।

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य
दीक्षाः ॥ १ ॥

स यदशिशिषतीत्यादियज्ञसामान्यनिर्देशः पुरुषस्य पूर्वैर्गैव संबध्यते ।

+ षोडशाधिका अस्मिन्वर्षशते तत्षोडशं तदस्मिन्नाधिकमिति दशाम्ताह्व इत्यनेन उप्रत्ययः ।

१ घ. झ. 'सि त्वं' । २ च. ण. 'व परिभ्र' । ३ घ. ङ. ठ. ड. ढ. 'र्थः' । स ए' । ४ क.
ग. ङ. 'स्य चोदा' । ५ क. ख. ग. ङ. ज. ण. यदापि । ६ घ. ङ. ठ. ड. 'ते स व' ।

यदशिशिष्यस्तुमिच्छति । तथा पिपासति पातुमिच्छति । यन्न रमत
इष्टाग्रप्राप्तिनिमित्तं यदैवंजातीयकं दुःखमनुभवति ता अस्य दीक्षाः । दुःख-
सामान्याद्विधियज्ञस्येव ॥ १ ॥

ननु पूर्वेणाऽऽशीर्वादप्रयोगे गोदाहरणेनैव समनन्तरग्रन्थस्य संबन्धो नोपलभ्यते
तत्राऽऽह — स यदिति । पूर्वेण तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणित्यादिना सादृश्यनि-
र्देशेनेत्यर्थः । एवंजातीयकमशनायादिकृतमिति यावत् । अशिशिषादिषु दीक्षादृष्टौ
हेतुमाह — दुःखेति ॥ १ ॥

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥ २ ॥

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते रतिं चानुभवतीष्टादिसंयोगात्तदुपसदैः
समानतामेति । उपसदां च पयोव्रतत्वनिमित्तं सुखमस्ति । अल्पभोजनीयानि
चाहान्यासन्नानीति प्रश्वासोऽतोऽशनादीनामुपसदां च सामान्यम् ॥ २ ॥

दीक्षावचनसादृश्यात्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तमिदानीमुपसदुपेतत्वसादृश्यादपि तस्य
यज्ञत्वं विज्ञेयमित्याह — अथेति । अशनादिषु कथमुपसददृष्टिस्तत्राऽऽह — उपसदां
चेति । पयोव्रतत्वं पयोमक्षणयुक्तत्वम् । यज्ञे यान्यहान्यैरुपभोजनीयानि प्रसिद्धानि
तानि चोपसत्सु क्रियमाणान्यासन्नानीति तासु प्रश्वासः स्वास्थ्यविशेषः । अशनादिषु च
सोऽस्तीति प्रसिद्धमिति भावः । सुखनिमित्तत्वं क्लेशनिवृत्तिहेतुत्वं च सामान्यम् ॥ २ ॥

अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतश-

स्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥

अथ यद्धसति यज्जक्षति भक्षयति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तत्सम्मान-
नतामेति । शब्दवत्त्वसामान्यात् ॥ ३ ॥

स्तुतशस्त्रैर्वेशिष्ट्यसाम्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमित्याह — अथ यदिति । हासा-
दिषु स्तुतशस्त्रदृष्टौ हेतुमाह — शब्दवत्त्वेति ॥ ३ ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनामिति

ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनामिति ता अस्य दक्षिणाः ।

धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् ॥ ४ ॥

१ अ. 'न्याश्रामेनामी' । २ ख. छ. झ. ण. 'कमु' । ३ क. ख. ग. छ. झ. ण. 'न्यर्मी' ।
४ ख. ग. छ. झ. ण. 'न्याश्रामेनामी' । ५ ग. घ. ट. 'मित्यर्थः' । ६ क. तत्सामान्यमे' ।
७ घ. ठ. ड. 'मैथुनि' ।

दक्षिणावस्त्वसाम्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमवधेयमित्याह—अथोति । तपोदानादिषु दक्षिणादृष्टी हेतुमाह—धर्मेति ॥ ४ ॥

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य

तन्मरणमेवावभृथः ॥ ५ ॥

यस्माच्च यज्ञः पुरुषस्तस्मात्तं जनयिष्यति माता यदा तदाऽऽहुरन्ये सोष्य-
तीति तस्य मातरं यदा च प्रसूता भवति तदाऽसोष्ट पूर्णिकेति विधियज्ञ इव
सोष्यति सोमं देवदत्तोऽसोष्ट सोमं यज्ञदत्त इति, अतः शब्दसामान्याद्वा
पुरुषो यज्ञः । पुनरुत्पादनमेवास्य तत्पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य यत्सोष्यत्यसोष्टेति
शब्दसंबन्धित्वं विधियज्ञस्येव । किंच तन्मरणमेवास्य पुरुषयज्ञस्यावभृथः
समाप्तिष्ठामान्यात् ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरुषस्य यज्ञत्वं साधयति—यस्माच्चोति । “ पूरु प्राणिप्रसवे ”
“ पूरु अभिषवे ” इति धातुद्वयदर्शनात्प्रसवे कण्डने च साधारणः सवनशब्द-
स्ततः सवनशब्दवत्त्वे सामान्याद्वा पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । पुरुषगतं शब्द-
सामान्यं विशदयति—पुनरिति । यत्पुनरस्य पुरुषाख्यस्य विधियज्ञस्येव सोष्यती-
त्यादिशब्दसंबन्धित्वं तदुत्पादनमेव तदिति योजना । अवभृथसंबन्धित्वादापि पुरु-
षस्य यज्ञत्वमस्तीत्याह—किंचेति ॥ ५ ॥

तद्धेतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वो-

वाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतन्नयं

प्रतिपद्ये ॥ क्षीणमस्य ह्युत्तमसि प्राणसंशितमसीति

तत्रैते द्वे कर्चौ भवतः ॥ ६ ॥

तद्धेतद्दर्शनं घोरो नायत आङ्गिरसो गोत्रतः कृष्णाय देवकीपुत्राय शि-
ष्यायोक्त्वोवाच तदेतन्नयमित्यादिष्वयवहितेन संबन्धः । स चैतद्दर्शनं श्रुत्वाऽ-
पिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव । इत्थं च विशिष्टेयं विद्या यत्कृष्णस्य
देवकीपुत्रस्यान्या विद्या भति तद्विच्छिन्नकरीति पुरुषयज्ञविद्या स्तीति । घोर
आङ्गिरसः कृष्णायोक्त्वेमा विद्या किमुवाचेति तदाह—स एवं यथोक्त-
यज्ञविदं वेलाया मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं प्रतिपद्येत । जपेदित्यर्थः ।
किं तद्वैतमक्षीणमस्यतं वाऽसीत्येकं यजुः सामर्थ्यादादित्यस्यं प्राणं
देवकीकृष्णाऽऽह । तथा तमेवाऽऽह ह्युत्तं स्वरूपादमच्युतमसीति द्वितीयं

यजुः । प्राणसंशितं प्राणंश्च स संशितं सम्यक्तनूकृतं च सूक्ष्मं तत्त्वमसीति
तृतीयं यजुः । तत्रैतस्मिन्नर्थे विद्यास्तुतिपरे द्वे ऋचौ मन्त्रौ भवतो न जपार्थे ।
अयं प्रतिपद्येतेति त्रित्वसंख्याबाधनात् । पञ्चमंख्या हि तदा स्यात् ॥ ६ ॥

पुरुषे यज्ञदृष्टिरुक्ता संभति विशिष्टपुरुषसंबन्धेन विद्यां स्तोतुं विद्याङ्गं च जपं
विधातुमुपक्रमते—तद्धेतदिति । देवकीपुत्रस्यैतदर्शनश्रवणफलमाह—स चेति । किमर्थेयं
गुरुशिष्याख्यायिकेत्याह—इत्थं चेति । अक्षितमसीति कीदृशीं देवतां प्रत्युच्यते
तत्राऽऽह—सामर्थ्यादिति । निकृष्टस्य स्तुतिमबन्धायोगात्पुरुषयज्ञे सवत्तदेवता-
स्यामुपपत्तेश्च प्राणानामेवाऽऽधिदैविकं रूपमादित्याख्यं जप्यमन्त्रार्थत्वेन संभध्यत
इत्यर्थः । द्वितीयमन्त्रस्यार्थान्तरं वारयति—तथेति । प्रथममन्त्रवदित्यर्थः । न च
द्वयोरेकार्थत्वे सत्यन्यतरस्य वैयर्थ्यं द्वयोरपि जप्यत्वेनोपयुक्तत्वादिति ब्रह्मव्यसम् ।
मन्त्रत्रयप्रतिपाद्यं सावित्रं तत्त्वमृग्यामपि प्रतिपादितमिति प्रत्ययदाढ्यार्थमाह—
तत्रेति । किमिति विद्यास्तुतिपरत्वमनयोरिष्यते जपार्थत्वमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—
चेत्यादिना । अनयोर्जपार्थत्वेऽपि त्रित्वसंख्यायाः सत्त्वान्न सा बाध्येत्याश-
ङ्क्याऽऽह—पञ्चेति । अनयोर्जप्यत्वे पञ्चकं प्रतिपद्येतेति पञ्चसंख्याया वक्तव्यत्वा-
त्त्रित्वं बाधितं स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

आदिप्रत्नस्य रेतसः । उद्वयं तमसस्परि ज्योतिः
पश्यन्त उत्तरं स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्य-
ममम् ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥

इति ऋग्वेदोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

===

आदिदित्यत्राऽऽकारस्यानुबन्धस्तकारोऽनर्थक इच्छब्दश्च । प्रत्नस्य चिरं-
त्नस्य पुराणस्येत्यर्थः । रेतसः कारणस्य बीजभूतस्य जगतः सदाख्यस्य
ज्योतिः प्रकाशं पश्यन्ति । आशब्द उत्सृष्टानुबन्धः पश्यन्तीत्यनेन संबध्यते ।
किं तज्ज्योतिः पश्यन्ति । वासरमहरहरिव तत्सर्वतो व्याप्तं ब्रह्मणो ज्योतिः ।
निकृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मवर्णादनिवृत्तिसार्धैः शुद्धान्तःकरणा आ-
समन्ततो ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः ।

[परः परमिति लिङ्गव्यत्ययेन, ज्योतिष्परत्वात् । यदिद्यते दीप्यते दिवि
द्योतनवति परस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमानम् । येन ज्योतिषेदः सार्वतो तपति
चन्द्रमा भाति विद्युद्विद्योतते ग्रहतारागणा विभासन्ते ।

“ आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि ”
इति मन्त्रस्य प्रतीकग्रहणमादित्प्रत्नस्य रेतस इति, तत्पदच्छेदपूर्वकं व्याचष्टे—
आदित्यादिना । इच्छब्दश्चानर्थक इति पूर्वेण संबन्धः । किं तत्कारणमित्यपे-
क्षायां सदैवं सोम्येदमित्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मेत्याह—सदारुणस्येति । आनन्दं ब्र-
ह्मणो विद्वानितिवत्प्रत्नस्य ज्योतिरिति संबन्धो द्रष्टव्यः । उत्सृष्टानुबन्धो ध्वस्तत्-
कारः स इति यावत् । ननु ब्रह्मस्वरूपभूतमेतज्ज्योतिर्नैव सर्वे पश्यन्तो हृदयगते
तत्राऽऽह—निर्वृत्तचक्षुष इति । निर्वृत्तानि विमुखीकृतानि विषयेभ्यश्चक्षुषि कैर-
णानि येषां ते तथा । अत एव ब्रह्मविदः, “ कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैतदावृत्तच-
क्षुरमृतत्वमिच्छन् ” इति श्रुत्यन्तरम् । तत्रैवोपायान्तरं सूचयति—ब्रह्मचर्यादीति ।

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकरणेऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विषरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥

[इत्युक्तं] ब्रह्मचर्यम् । आदिपदेनाहिंसास्तेयादयो गृह्यन्ते । एतेर्निवृत्तिप्रधानैः
साधनैः शुद्धमुद्दीपितमन्तःकरणं येषां ते तथा । व्यत्यये हेतुमाह—ज्योतिष्परत्वा-
दिवि । यत्स्वमहिमप्रतिष्ठितं दीप्यते तत्परं ज्योतिरिति संबन्धः । दीप्यमानत्वं
विवृणोति—येनेति ।

किंचान्यो मन्त्रहगाह यथोक्तं ज्योतिः पश्यन् । उद्वयं तमसोऽज्ञानलक्षण-
त्परि परस्तादिति शेषः । तमसो वाऽपनेतृ यज्ज्योतिरुत्तरमादित्यस्य परिप-
श्यन्तो वयमुदगन्मेति व्यवहितेन संबन्धः । तज्ज्योतिः स्वः स्वमात्मीयमस्म-
द्धृदि स्थितम् । आदित्यस्थं च तदेकं ज्योतिः । यदुत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वतरं
वाऽपरं ज्योतिरपेक्ष्य पश्यन्त उदगन्म वयम् । केमुदगन्मेत्याह । देवं द्योत-
नवन्तं देवत्रा देवेषु सर्वेषु सूर्य रसानां रश्मीनां प्राणानां च जगत ईरणा-
त्सूर्यस्तमुदगन्म गतवन्तो ज्योतिरुत्तमं सर्वज्योतिर्भ्य उन्कृष्टतममहो प्राप्ता

१ घ. क. च. छ. ण. 'णा दिवि' । २ क. 'व सौम्ये' । ३ क. 'मितिभु' । ४ क. 'तिर्न च
स' । ५ क. 'श्यन्ति त' । ६ क. ट. 'त्यस्य हे' । ७ क. 'हिमि प्र' । ८ क. 'तिष्ठेय' । ग.
ट. 'तिष्ठ दी' । ९ क. ग. कथमु' ।

यमित्यर्थः । इदं तज्ज्योतिर्यद्गम्यां स्तुतं यद्यजुस्त्रयेण प्रकाशितम् । द्विरभ्या-
सो यन्नकल्पनापरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

मन्त्रान्तरमवतारयति—किंचेति । इतश्च विद्यास्तुत्यर्थेति यावत् । किमहेत्यपेक्षायां
द्वितीयं मन्त्रमादत्ते—उद्वयमिति । तं व्याकरोति—तमस इत्यादिना । तस्यैव
ज्योतिषः प्रमाने ज्योतिर्नान्यदस्तीत्यर्थः । देवत्वेन प्रत्यगात्मत्वमाह—स्वैरिति ।
तयोरेकत्वं स यश्चायमित्यादिषु श्रुत्यन्तरसिद्धं दर्शयति—आदित्यस्यमिति । तत्प-
दार्थं त्वंषदार्थं चोक्त्वा तयोरेक्यमुक्तमिदानीमकीभूतं ज्योतिर्विशिनष्टि—यदुत्तर-
मिति । एकत्वधीफलं कथयति—पश्यन्त इति । फलमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—
कमित्यादिना । फलविषयं स्वानुभवं दर्शयति—अहो इति । मन्त्राणां मन्त्रयो-
श्चैकवाक्यत्वमुपसंहरति—इदं तदति ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
तृतीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः) ।

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो
ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥

मनोमय ईश्वर उक्त आकाशात्मेति च ब्रह्मणो गुणैकदेशत्वेन । अयेदानीं
मनआकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टिविधानार्थं आरम्भो मनो ब्रह्मेत्यादि । मनो
मनुतेऽनेनेत्यन्तःकरणं तद्ब्रह्म परमित्युपासीतेति । एतदात्मविषयं दर्शनम-
ध्यात्मम् । अथाधिदैवतं देवताविषयमिदं वक्ष्यामः । आकाशो ब्रह्मेत्यु-
पासीत । एवमुभयमध्यात्ममधिदैवतं चोभयं ब्रह्मदृष्टिविषयमादिष्टमुपदिष्टं
भवति । आकाशमनसोः सूक्ष्मत्वात् । मनसोपलभ्यत्वाच्च ब्रह्मणो योग्यं
मनो ब्रह्मदृष्टेः । आकाशश्च सर्वगतत्वात्सूक्ष्मत्वादुपाधिहीनत्वाच्च ॥ १ ॥

१ ख. ख. झ. 'यद्गम्यामृग्म्यां' । २ घ. ठ. 'तं प्रकाशितं यं' । ३ घ. व. छ. ण.
'नास' । ४ ख. झ. ण. 'तीव्रम्' । ५ क. ग. ट. स्व इति । ६ ग. ट. 'कधी' । ७ क. ग.
कथमि' । ८ झ. उ. 'गत्वा' । ९ ग. 'त्वादुपा' ।

ननु यज्ञविज्ञानेन वक्ष्यमाणविज्ञानस्य न संगतिरस्तीति कथं पौर्वापर्यमित्याशङ्क्यानन्तरखण्डस्य व्यवहितेन संबन्धमाह—मनोमय इति । इति चेश्वर उक्त इति पूर्वेण संबन्धः । तत्र ब्रह्मणो गुणयोरेकदेशत्वेन मन आकाशश्चोक्त इत्याह—ब्रह्मण इति । यथोक्तगुणकब्रह्मदृष्ट्या समर्थस्य तयोरेव संपूर्णब्रह्मदृष्टिकथनार्थमुक्तं रम्यमवतारयति—अयेति । एवमुभयमुपदिष्टं भवतीति संबन्धः । तदेवोभयं विभज्यते—अध्यात्ममिति । कथं मनोदृष्टिविषयत्वेनाध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासनं विधित्स्यते तत्राऽऽह—मनसोति । तथाऽपि कथं ब्रह्मदृष्टेराकाशं विषयी भवति न हि तेनोपलभ्यते ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—आकाशश्चेति । ब्रह्मदृष्टेर्योग्यमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १ ॥

तदेतच्चतुष्पाद्वृक्ष वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः
श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः
पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवाऽऽदिष्टं
भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ २ ॥

तदेतन्मनआख्यं चतुष्पाद्वृक्ष, चत्वारः पादा अस्येति । कथं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मण इत्याह—वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमित्येते पादा इत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतमाकाशस्य ब्रह्मणोऽग्निर्वायुरादित्यो दिश इत्येते । एवमुभयमेव चतुष्पाद्वृक्षाऽऽदिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ २ ॥

अध्यात्ममधिदैवतं च विहितस्योपासनस्याङ्गानुचिन्तनं दर्शयति—तदेतदिति । मनसश्चतुष्पात्त्वं प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । आधिदैविकस्याऽऽकाशस्य चतुष्पात्त्वं प्रकटयति—अयेत्यादिना । मनआकाशयोरुक्तं चतुष्पात्त्वं निगमयति—एवमिति ॥ २ ॥

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा
भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या
यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥

तत्र वागेव मनसो ब्रह्मणश्चतुर्थः पाद इतरपादत्रयापेक्षया । वावा

हि पादेनेव गन्धादि वक्तव्यविषयं प्रति तिष्ठति । अतो मनसः पाद इव वाक् ।
तथा प्राणो घ्राणः पादः । तेनापि गन्धविषयं प्रति च कामति । तथा चक्षुः
पादः भोजं पाद इत्येवमध्यात्मं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मणः । अथाभिदैवत-
मग्निश्चादित्यदिश्च आकाशस्य ब्रह्मण उदर इव गोः पादा विलम्बा उपल-
भ्यन्ते । तेन तस्याऽऽकाशस्याग्न्यादयः पादा उच्यन्ते । एवमुभयमध्यात्मं
चेदभिदैवतं चतुष्पादादिषु भवति । तत्र वागेव मनसो ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः ।
सोऽग्निश्चाभिदैवतेन ज्योतिषा भाति च दीप्यते तपति च संतापं चोष्णं
करोति । अथवा तेलघृणाद्याग्नेयाश्चनेनेद्धा वाग्भाति च तपति च वेदनायो-
त्साहवती स्यादित्यर्थः । विद्वत्फलं भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्म-
वर्चसेन य एवं यथोक्तं वेद ॥ ३ ॥

आध्यात्मिकान्पादान्प्रपञ्चयति—तत्रेति । पादत्वं वाचो न्युत्पादयति—वाचा
हीति । यथा गन्धादि गन्तव्यं पादेनेव प्राप्नोति देवदत्तोऽपि वाचैव पादेन वक्तव्यं
विषयं प्रतिष्ठमते । तेन तस्या युक्तं पादत्वमिन्वर्थः । प्राणस्य वाच इव पादत्वं
दर्शयति—तेनापीति । आभिदैविकान्पादान्विवृणोति—अयेनि । यथा गोरुदरे
पादा लक्ष्यन्ते तथाऽऽकाशस्योदर इवाग्न्यादयो लम्बा दृश्यन्ते । तस्मात्तस्य
ते पादा इव भवन्तीत्यर्थः । द्विविधपादविवरणमुपसंहरति—एवमिति । संप्रत्याध्या-
त्मिकपादान्मात्राभिदैविकपादैरविष्टेयतया संबन्धोऽनुचिन्तनीय इति दर्शयितुमुपक्रमते—
तत्रेति । सोऽग्निनेत्यादैर्बान्तरमाह—अथवेति । कीर्तियशसोः प्रत्यक्षत्वपरोक्ष-
त्वाभ्यां वेदः ॥ ३ ॥

वाच एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा

भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या

यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा

भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या

यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वे ॥ ५ ॥

१ ग. घ. ड. ङ. 'देनेकः' । २ ख. म. ण. 'दिवक्त' । क. ठ. 'दिवद्वक्त' । ३ च. ठ.
'चक्षुः' । ४ ड. ङ. 'ति प्रतिति' । ५ ठ. ड. 'प्राणं पा' । ६ घ. च. ड. 'चक्षुः' । ७ ख.
ज. ङ. 'मग्नि' । ८ ङ. 'मिर्तायुरादित्यो दि' । ९ ख. ज. ड. 'त्वं चाधि' । १० ख. ड. च. ज.
ड. 'तं य च' । ११ ख. च. ज. 'पं चोष्णं क' । १२ घ. वचना । १३ च. ठ. ड. ड. 'दनोत्सा' ।
१४ ण. 'सेनेति य' ।

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्वेतिषा
भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या
यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १७ ॥

तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स वायुना गन्धाय भाति च तपति
च । तथा चक्षुरादित्येन रूपग्रहणाय श्रोत्रं दिग्भिः शब्दग्रहणाय । श्रिय-
फलं समानं सर्वत्र ब्रह्मसंपत्तिरदृष्टं फलं य एवं वेद । द्विरुक्तिर्दर्शनसंमा-
प्त्यर्था ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १७ ॥

सर्वत्रेत्युभयतः संबध्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
तृतीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

(अथ तृतीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः) ।

आदित्यो ब्रह्मणः पाद उक्त इति तस्मिन्सकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमारभ्यते-
आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेद-
मग्र आसीत् । तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरर्षम-
तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिधत ते आण्ड-
कपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश उपदेशस्तस्योपव्याख्यानं क्रियते स्तुतयर्थे ।
असदव्याकृतनामरूपमिदं जगदंशेषमग्रे प्रागवस्थायाः प्रुत्पत्तेरासीत् त्वसदेव ।
कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कार्यत्वस्य प्रतिषेधात् । नन्विहासदेवेति विप्रश्न-
द्विकल्पः स्यात् । न, क्रियास्विव वस्तुनि विकल्पान्नुपपत्तेः । कथं तर्हिदस-
देवेति । नन्ववोचामाव्याकृतनामरूपत्वादसादिवासदिति । नन्वेवमव्योऽव्या-

रणार्थः । सत्यमेवं, न तु सत्त्वाभावमवधारयति । किं तर्हि नामरूपव्याकृतविषये सच्छब्दप्रयोगो दृष्टः । तच्च नामरूपव्याकरणमादित्यायत्तं प्रायश्चो जगतः । तद्भावे ह्यन्धं तम इदं न प्रज्ञायेत किंचनेत्यतस्तत्स्तुतिपरे वाक्ये सदपीदं प्रागुत्पत्तेर्जगदसदेवेत्यादित्यं स्तौति ब्रह्मदृष्ट्यर्हत्वाय । आदित्य-निमित्तो हि लोके सदिति व्यवहारः । यथाऽसदेवेदं राज्ञः कुलं सर्वगुणसंपन्ने पूर्णवर्मणि राजन्यसतीति तद्वत् । न च सत्त्वमसत्त्वं वेह जगतः पति-पिपादयिषितमादित्यो ब्रह्मेत्यादेशपरत्वात् । उपसंहरिष्यत्यन्त आदित्यं ब्रह्मे-त्युपास्त इति ।

खण्डान्तरस्य संगतिमाह—आदित्य इति । तस्येत्यादित्यो गृह्यते । अनभिव्यक्त नामरूपत्वाभिप्रायेणासच्छब्दो गौणो व्याख्यातस्तत्रैवकारावष्टम्भेन शङ्कते—नन्वि-हेति । कथमसतः संजायेतेत्यसत्कारणत्वस्य षष्ठे निराकरिष्यमाणत्वात्तत्र सत्का-रणं भवतु प्रकृते तु सावधारणादसच्छब्दादसदेव कारणं विवक्षितमित्युदितानुदितहो-मवद्विकल्प इत्यर्थः । क्रियायाः कर्तृतन्त्रत्वात्तदिच्छया तत्र विकल्पाद्वस्तुनस्तु सिद्धस्य तदिच्छाननुविधायित्वान्न विकल्पः संभवति । न हि स्याणुरेव कस्यचिदपेक्षया पुरुषो भवतीति पारिहरति—न क्रियास्त्विति । विकल्पासंभवे वाक्यस्य गतिर्विच्छेदयेति पृच्छति—कथमिति । असच्छब्दस्य वा गतिरवधारणस्य वा पृच्छ्यते तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—नन्विति । द्वितीयं शङ्कते—नन्वेवशब्द इति । तस्य का गतिरिति शेषः । पूर्वकाशीनसत्त्वाभिवायकासच्छब्दस्य वाक्यशेषे श्रवणान्नोपक्रमे च(ऽपि) सत्त्वाभा-वावधारणं विवक्षितं किंत्वभिव्यक्त्यभावावधारणमादित्यस्तुत्यर्थमिति समाधत्ते—सत्य-मेवमिति । क पुनरित्यादित्यस्तुतिरुपयुज्यते तत्राऽऽह—ब्रह्मदृष्टीति । जगतो नाम-रूपव्याकरणमादित्यायत्तमिति तदुपपादयति—आदित्येति । तथाऽपि कथमादित्यस्तुति-रित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेति । किंचोपक्रमोपसंहारैकरूप्येणाऽऽदित्ये ब्रह्म-दृष्टिविधिपरमिदं वाक्यं न तस्य कारणासत्त्वे तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यमनन्यथासिद्ध-कल्पकामावादित्याह—न चेति । तत्परत्वं कथमवगतमित्याशङ्क्योपसंहारस्योपक्रमानु-सारित्वादित्याह—उपसंहरिष्यतीति ।

तत्सदासीत्तदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः स्तिमितमनिस्पन्दममदिव सत्का-र्याभिमुखमीषदुपजातमवृत्ति सदासीत्ततो लब्धपरिस्पन्दं तत्सप्रभषदस्पतर-नामरूपव्याकरणेनाङ्कुरीभूतमिव बीजम् । ततोऽपि क्रमेण स्थूलीभवत्त-

इन्द्राय आण्डं समवर्तत संवृत्तम् । आण्डमिति दैर्घ्यं छान्दसम् । तदण्डं
संवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य मात्रां परिमाणमभिन्नस्वरूपमेवाशयत स्थितं
बभूव । ततः संवत्सरपरिमाणात्कालादूर्ध्वं निरभिद्यत निर्भिन्नं वयसा-
मिवाण्डम् । तस्य निर्भिन्नस्याण्डस्य कपाले द्वे रजतं च सुवर्णं चाभवतां
संवृत्ते ॥ १ ॥

कथं तस्यासच्छब्दवाच्यत्वं तदाह—स्तिमितमिति । सत्त्वं तर्हि कथमिति तदाह—
कार्येति । बीजस्योच्छूनतावत्कारणस्य सिद्धत्वावस्थां दर्शयति—ईषदिति । लब्ध-
परिस्पन्दं प्राप्तपरिणामं सद्भूतसूक्ष्माकारेणाभवदित्यर्थः । सूक्ष्मभूतोत्पत्त्यनन्तरं स्थूलभू-
तोत्पत्तिमाह—ततोऽपीति । भूतसूक्ष्माकारप्राप्तेरनन्तरं पञ्चीकरणप्रक्रिययाऽन्योन्यावय-
मानभूतेन स्थूलभूतावस्थमासीदित्यर्थः । स्थूलेभ्यश्च भूतेभ्योऽण्डनिर्वृत्तिं प्रतिजानीते—
अण्डाय इति । अण्डसहितेभ्यो भूतेभ्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौर्यज्जरायु
ते पर्वता यदुल्बं समेघो नीहारो या धमनयस्ता
नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥

तत्तयोः कपालयोर्यद्रजतं कपालमासीत्सेयं पृथिवी पृथिव्युपलक्षितमधोऽ-
ण्डकपालमित्यर्थः । यत्सुवर्णं कपालं सा द्यौर्द्युलोपोपलक्षितमूर्ध्वं कपालमि-
त्यर्थः । यज्जरायु गर्भपरिवेष्टनं स्थूलमण्डस्य द्विशकलीभावकाल आसीत्ते
पर्वता बभूवुः । यदुल्बं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह मेघैः समेघो नीहारोऽवश्यायो
बभूवैत्यर्थः । या गर्भस्य जातस्य देहे धमनयः शिरास्ता नद्यो बभूवुः ।
यत्तस्य वस्तौ भवं वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥

अवश्यायशब्देन हिममुच्यते ॥ २ ॥

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा
उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्त सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा-
स्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽ-
नूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥

द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थ आदरार्थश्च ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतो छान्दोग्योपनिषद्विवरणे तृतीयोऽध्यायः
समाप्तः ॥ ३ ॥

अदृष्टफलमाहृत्योक्त्वा दृष्टफलमाचष्टे—किंचेति । तद्विदो दृष्टफलमिति संबन्धः ।
क्रियाविशेषणमिति । एवंविदं साधवो घोषा आगच्छेयुरिति यत्तत्क्षिप्रमप्रतिबन्धे-
नैवेत्यर्थः । आदित्ये ब्रह्मदृष्टिरादरस्य विषयः ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
तृतीयाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगव-
दानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां तृतीयोऽ-
ध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः) ।

सायुषाणयोर्ब्रह्मणः पाददृष्ट्यध्यासः पुरस्ताद्वर्णितः । अथेदानीं तयोः
साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वायोत्तरमारभ्यते । सुखावबोधार्थाऽऽख्यायिका विद्या-
दानग्रहणविधिप्रदर्शनार्था च श्रद्धान्नदानानुद्धतत्वादीनां च विद्याप्राप्तिसाध-
नत्वं प्रदर्शयत आख्यायिकया—

ॐ । जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी
बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवस तन्मापयांचक्रे
सर्वत एव मेऽत्स्थन्तीति ॥ १ ॥

जानश्रुतिर्जनश्रुतस्थापत्यम् । हं ऐतिह्यार्थः । पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः स
एव श्रद्धादेयः श्रद्धापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्येति श्रद्धादेयः ।

बहुदायी प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बहुदायी । बहुपाकयो बहु पक्कव्यमह-
न्यहनि गृहे यस्यासी बहुपाकयः । भोजनार्थिभ्यो बह्वक्ष्य गृहेऽन्नं पश्यति
इत्यर्थः । एवंगुणसंपन्नोऽसौ जानश्रुतिः पौत्रायणो विशिष्टे देशे काले च
कस्मिंश्चिदास बभूव । स ह सर्वतः सर्वासु दिक्षु ग्रामेषु नगरेषु चाऽऽवस-
थानेत्य वसन्ति येष्वित्थावसथास्तान्मापर्याचक्रे कारितवानित्यर्थः । सर्वत
एव मे ममान्नं तेष्वावसथेषु वसन्तोऽस्तस्यन्ति भोक्ष्यन्त इत्येवमभिप्रायः ॥ १ ॥

आदित्यस्य सूत्रावच्छेदभेदत्वात्तदुपासनानन्तरं सूत्रेपासनमुपन्यस्यते । नन्वध्या-
त्ममधिदैवतं च वायुप्रणयोः सूत्रात्मभूतयोरुपासनं पूर्वाध्यायेऽपि व्याख्यातं तथा
च कोऽत्र विशेषो येन तदुपासनं पुनरारभ्यतेऽत आह—वायुपाणयोस्मिन् ।
साक्षात्पादकल्पनं विनेति यावत् । ब्रह्मत्वेन ब्रह्मकार्यरूपेणेत्यर्थः । विद्येति ।

धर्मार्थो यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥

इति स्मृतिमनुसंधाय पुष्कलधनमादाय रैको राज्ञे विद्यां प्रादाज्जानश्रुतिश्च शास्त्रार्थं
ज्ञात्वा पुष्कलधनं दत्त्वेव श्रद्धादिमंपन्नस्ततो विद्यामाददौ । तथाऽन्योऽपि विद्याया
दाता प्रहीता वा स्यादिति तद्दानग्रहणयोर्विधिप्रदर्शनार्था चाऽऽख्यायिकेत्यर्थः । ननु
षट् शतानि गवामित्यादिदर्शनाद्धनैदानमेव विद्याग्रहणे साधनमिह प्रतीयते न तु श्रद्धा-
दीत्याशङ्क्याऽऽह—श्रद्धेति । आदिपदेन तात्पर्यप्रणिपातादयो गृह्यन्ते । आख्या-
यिकया तदु ह पुनरेवेत्यादिलक्षणयेति यावत् । जनश्रुतस्य पुत्रो यस्तस्य पौत्रः पौत्रा-
यणः स च प्रकृतो जानश्रुतिरेवेत्याह—पुत्रस्येति । श्रद्धया देवस्यास्यत्त्वशङ्कां वार-
यति—बहुदायीति । बहुपाकस्य फलमाह—भोजनति । उक्तस्य राज्ञो कर्तमान-
त्वाभावादसत्त्वमाशङ्क्योक्तमेवमिति । स्वसमीपं प्राप्तेभ्य एवार्थिभ्योऽमावन्नं ददाती-
त्याशङ्क्याऽऽह—स हेति ॥ १ ॥

अथ ह हंसा निशायामतिपेतुस्तच्चैव* हंसो हं-
समभ्युवाद हो होऽयि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः
पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्-
क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥

तत्रैवं सति राजनि तस्मिन्धर्मकाले हर्म्यतल्लस्येऽथ हंसा निशायमं-
रात्रावतिपेतुः । ऋषयो देवता वा राज्ञोऽन्नदानगुणैस्तोषिताः सन्तो

हंसकृष्ण भूत्वा राज्ञो दर्शनगोचरेऽतिपेतुः पतितवन्तः । तत्तस्मिन्काले तेषां पततां हंसानामेकः पृष्ठतः पतन्नग्रतः पतन्तं हंसमभ्युवादाभ्युक्तवान्हो होऽ-
यीति भो भो इति संबोध्य भल्लाक्ष भल्लाक्षेत्यादरं दर्शयन्त्यथा पश्य पश्याऽऽ-
श्चर्यमिति तद्वत् । भल्लाक्षेति मन्ददृष्टित्वं सूचयन्नाह । अथवा सम्यग्ब्रह्मदर्श-
नाभिमानवत्त्वात्तस्यासकृदुपालब्धस्तेन पीडयमानोऽमर्षितया वत्सूचयति
भल्लाक्षेति । जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं तुल्यं दिवा द्युलोकेन ज्योतिः प्र-
भास्वरमभदानादिजनितप्रभावजमाततं व्याप्तं द्युलोकस्पृगित्यर्थः । दिवाऽह्ना
वा समं ज्योतिरित्येतत् । तन्मा प्रसाङ्क्षीः सञ्जनं सक्तिं तेन ज्योतिषा
संबन्धं मा कर्षीरित्यर्थः । तत्प्रसञ्जनेन तज्ज्योतिस्त्वा त्वां मा प्रधाक्षीर्मा
दहस्वित्यर्थः । पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीदिति ॥ २ ॥

विशिष्टान्नदानफलं दर्शयितुमारभते—तत्रेति । वाक्यार्थं दर्शयति—ऋषय इति ।
संबोधनाभ्यासस्य विषयमाह—आदरं दर्शयन्निति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—
यथेति । भल्लाक्षशब्दार्थमाह—भल्लेति । भल्लाक्षशब्दो मद्राक्षविषयः सन्विरुद्धलक्ष-
णया मन्ददृष्टित्वसूचकः । भल्लाक्षशब्दस्य विषयान्तरमाह—अथवेति । तस्य पृष्ठगा-
मिनो हंसस्य महात्मा नातिक्रमणीयो विजानतेति सम्यग्दर्शनाभिमानशालित्वात्तेनाग्र-
गामी हंसो जानश्रुतिमतिचिक्रमिषुरमर्षितया पीडयमानः सन्न त्वं धर्मं जानासि
ज्ञानाभिमानं तु वहसीत्युपालब्धतत्र भल्लाक्षेत्युपालम्भस्वरूपं सूचयतीत्यर्थः । पृष्ठ-
गामी हंसो निन्दापूर्वकमग्रगामिनं(णं) हंसं संबोध्य किमूचिषानित्यपेक्षायामाह—
जानश्रुतोरिति । मा प्रधाक्षीरिति पठे कथं मा प्रधाक्षीदित्युच्यते तत्राऽऽह—पुरुष-
व्यत्ययेनेति । मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं कृत्वा व्याख्यानमित्यर्थः ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाच कम्धर एनमेतत्सन्तः सयु-
ग्वानमिव रैक्मात्येति यो नु कथं सयुग्वा रैक्
इति ॥ ३ ॥

तमेवमुक्तवन्तं पर इतरेऽग्रगामी प्रत्युवाच रे निकृष्टोऽयं राजा वसकृष्णं
कमु एनं सन्तं केन बाहत्मेन युक्तं सन्तमिति कुत्सयत्येनमेवं सबहुमानमेवद-

चनमात्थ रैकमिव, सयुग्वानं सह + युग्वना गन्ध्या वर्तत इति सयुग्वारैकः । तमिवाऽऽत्यैनम् । अननुरूपमस्मिन्नयुक्तमीदृशं वक्तुं रैक इवेत्यभिप्रायः । इतरथाऽऽह । यो नु कथं त्वयोच्यते सयुग्वारैक इत्युक्तवन्तं भ्रष्टास्त आह शृणु यथा स रैकः ॥ ३ ॥

सन्तमेनं प्राणिमात्रं राजानमधिकृत्यं सबहुमानमेतद्वचनमात्थेति कुत्सयतीति संबन्धः । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—रैकमिवेति । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दोऽश्वो वाऽरयामस्तीति युग्वारैक इति सयुग्वारैकः । = वकारो मत्वर्थीयः । त्वं रैकं ज्ञानमाहात्म्ययुक्तमधिकृत्य यथा प्रशंसावचनं तथा कर्मिणमेवं राजानमधिकृत्य कथमेवमात्थेत्यर्थः । उक्तं वाक्यार्थं संकलयति—अननुरूपमिति । अस्मिन्वराके राजानि धर्ममात्रनिष्ठे नेदमनुरूपं वचनं रैके पुनर्विज्ञानवति यथोक्तं वचो युक्तमेवेति । इतर. पृष्ठगामी हंसः । यः सयुग्वारैकस्त्वयोच्यते स कथं नु स्यादित्यन्वयः ॥ ३ ॥

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं
तदभिसमैति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्त-
द्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

यथा लोके कृतायः कृतो नामायो द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरङ्गः स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां तस्मै विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकाङ्का अधरेयास्तेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति संगच्छन्तेऽन्तर्भवन्ति । चतुरङ्गे कृताये त्रिद्व्येकाङ्कानां विद्यमानत्वात्तदन्तर्भवन्तीत्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेनं रैकं कृतायस्थानीयं त्रेताद्यायस्थानीयं सर्वं तदभिसमैत्यन्तर्भवति रैके । किं तद्यत्किंच लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं कुर्वन्ति तत्सर्वं रैकस्य धर्मेऽन्तर्भवति । तस्य च फले सर्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः । तथाऽन्योऽपि कश्चिद्यस्तद्वेद्यं वेद । किं तद्यद्वेद्यं स रैको वेद ।

÷ यद्यपि सर्वपुस्तकेषु युग्यथेति पाठो ते तथाऽपि वकारो मत्वर्थीय इति टीकानुसारेण सयुग्वानामिति मूलानुसारेण च प्रामादिक एवेति तिभाति । अत्र वनो र चेति सूत्रेण द्वीब्रयोरभावस्तु च्छान्दसः । अयस्मयादीनि च्छन्दसीति भसंज्ञायां यस्येति चेत्यल्लोपे यलोपः । = वकारपदेन वकारघटितो वनिब्लक्ष्यते ।

१ च. ण. 'यः । तमित' । २ क. ख. ग. छ. ज. ट. ण. युग्या । अयं पाठः प्रामादिकः । ३ छ. ण. संकल्पयति । ४ क. ग. घ. झ. ठ. 'समेति' । ५ क. 'तादिस्था' । ख. ङ. ण. 'ताद्वापसदिस्था' । घ. 'ताद्ययस्था' । ६ क. घ. च. ठ. 'समेत्य' ।

तद्वेद्यमन्योऽपि यो वेद तमपि सर्वपाणिधर्मजातं तत्फलं च रैकमिवाभिसंमै-
तीत्यनुवर्तते । स एवंभूतो मया विद्वानेतदुक्त एवमुक्तो रैकवत्स एव कृता-
यस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

स रैको येन प्रकारेण स्यात्तं प्रकारं शृण्वति प्रतिज्ञाय प्रकारप्रतिदर्शयिषया
दृष्टान्तमाह—यथेति । द्यूतस्य समयः संकेतस्तदनुष्ठानकालो येन द्यूतविद्यायामेजति
सोऽक्षस्तस्य कश्चिद्भागोऽयशब्दवाच्यस्तत्र यश्चतुरङ्को भगश्चत्वारोऽङ्काश्चिह्नान्य-
स्मिन्निति व्युत्पत्तेः कृतनामव्यवहृतेन यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये स कोऽपि जयति
तदा तस्मै कृतनामवते विजितायाधरेयाः संयन्तीति संबन्धः । तदर्थं व्याचष्टे—तद-
र्थमिति । अधरेयान्वयाकरोति—अधरेया इति । तानेव विशिनष्टि—त्रेतेति ।
अक्षस्य यस्मिन्भागे त्रयोऽङ्काः स त्रेता नामायो भवति । यत्र तु द्वावङ्कौ स द्वाप-
रनामकः । यत्रैकोऽङ्कः स कलिसंज्ञ इति विभागः । तादर्थ्येनेतराङ्कानां (णा)-
मन्तर्भावमुक्तं व्यक्ती करोति—चतुरङ्क इति । तदन्तर्भवन्ति तस्मिन्कृते त्रेता-
दयस्तेऽन्तर्भवन्तीति यावत् । महासंख्यायामवान्तरसंख्यान्तर्भावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः ।
दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह—यथेति । रैकमभिव्याप्य सर्वं समैतीत्यस्यार्थं
संक्षिपति—अन्तर्भवतीति । रैके सर्वस्यान्तर्भावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—किं तदि-
त्यादिना । तद्धर्मस्य महत्त्वादन्येषां च धर्मजातस्यालयात्वात्तस्येतरस्मिन्नन्तर्भावः
संभवतीत्यर्थः । किंच सर्वेषां प्राणिनां धर्मफलमस्तीयस्त्वान्महत्तरे रैकस्य धर्मफलेऽ-
न्तर्भवतीत्याह—तस्य चेति । न केवलं रैकस्यैतन्माहात्म्यं किंत्वन्यस्यापि ज्ञानव-
तोऽस्तीति जानश्रुतेरनुप्रहार्थमाह—यथेति ॥ ४ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजि-

हान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैक-

मात्येति यो नु कथं सयुग्वा रैक इति ॥ ५ ॥

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं

तदभिसंमैति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद

यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥

१ ख. ह. म. 'न्यो यो । २ ण. सर्वं प्रा' । ३ क. ग. घ. ङ. 'समेती' । ४ क. ग. ङ. 'तो रैकोऽपि म' । ५ म. 'स्तस्य यश्च' । ६ क. 'त्पत्तेस्तस्मै स कृ' । ख. छ. ण. 'त्पत्तेस्तस्मै कृ' । झ. 'त्पत्तेस्तस्थ कृ' । ग. ङ. 'त्पत्तेः स कृ' । ७ झ. यत्रैकाङ्कः । ८ क. ख. छ. ण. समे. ती' । ९ क. घ. झ. ठ. 'समेति ।

तदु ह तदेतदीदृशं हंसवाक्यमात्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषो रैक्यदेः
 मल्लंसारूपमुपशुश्राव श्रुतवान्हर्म्यतलस्थो राजा जानश्रुतिः पौत्रायणः । तच्च
 हंसवाक्यं स्मरन्नेव पौनःपुन्येन रात्रिशेषमतिवाहयामास । ततः स बन्धिभी
 राणा स्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतिबोध्यमान उवाच क्षत्तारं संजिहान एव
 शयनं निद्रां वा परित्यजन्नेव हेऽङ्ग वत्सारे ह सयुग्वानमिव रैकमात्थ
 किं माम् । स एव स्तुत्यर्हो नाहमित्यभिप्रायः । अथवा सयुग्वानं रैकमात्थ
 गत्वा मम तदिदृक्षा, तदेवशब्दोऽवधारणार्थोऽनर्थको वा वाच्यः । स च
 क्षत्ता प्रत्युवाच रैकानयनकामो राज्ञोऽभिप्रायज्ञो यो नु कथं सयुग्वारैक
 म्बुवि, राज्ञेवं चोक्त आनेतुं तच्चिह्नं ज्ञातुमिच्छन्त्यो नु कथं सयुग्वारैक इत्य-
 षोचत् । स च भल्लाक्षवचनमेवाबोचत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रतिपन्नहंसवचनखेदित इतरो राजा रात्रिशेषमतिवाह्य शयनं जहदात्मनः समी-
 पस्थं स्तुतिकर्तारं क्षत्तारमङ्कारे हेत्यादिवाक्यमुक्तवान् । तस्याभिप्रायमग्रह—स
 एवेति । कथमिवशब्दो द्वितीये घटते तत्राऽऽह—तदेति । अवधारणस्यापि नोप-
 योगोऽस्तीति चेत्तत्राऽऽह—अनर्थको वेति । प्रश्नवाक्यं व्याज्जष्टे—राज्ञेति । यो
 नु कथमित्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय त*

होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्छेति ॥ ७ ॥

तस्य स्मरन्स ह क्षत्ता नगरं ग्रामं वा गत्वाऽन्विष्य रैकं नाविदं न कथ-
 नासिषमिति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् । तं होवाच क्षत्तारमरे यत्र ब्राह्मणस्य
 ब्रह्मविद् एकान्तेऽरण्ये नदीपुलिनादौ विविक्ते देशेऽन्वेषणाऽनुमार्गणं भवति
 तत्तत्रैनं रैकमर्छे ऋच्छ गच्छ तत्र मार्गणं कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्येति कर्मणि षष्ठी ॥ ७ ॥

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश

त* हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वारैक इत्यह*

ह्यराद् इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताविदमिति

प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्युक्तः सत्ताऽन्विष्य तं विजने देशेऽधस्ताच्छकटस्य गन्त्र्याः वापमानं स्वर्जं केषमाणं कण्डूयमानं दृष्ट्वाऽयं नूनं सयुग्वा रैक ईत्युप समीप उपावि-
वेश विनयेनोपविष्टवान् । तं च रैकं हाभ्युवादोक्तवान् । त्वमसि हे भगवो
भगवन्सयुग्वा रैक इति । एवं पृष्ठोऽहमस्मि ह्यरा३ अर इति हानादर एव
प्रतिजज्ञेऽभ्युपगतवान् । स तं विज्ञायाविदं विज्ञातवानस्मीति प्रत्येयाय
प्रत्यागत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

मया हि गार्हस्थ्यं चिकीर्ष्यते तदर्थं च धनमर्थ्यते न चायं तादर्थ्येन किंचिदुप-
कर्तुमित्याशयेनानादरं विज्ञातवानस्मि यदुक्तलक्षणं रैकं तस्य च गार्हस्थ्यमभिप्रायं
धनार्थित्वं चेति शेषः ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः) ।

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्क-

मश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तञ्जहाभ्युवाद ॥ १ ॥

तच्चत्र ऋषेर्गार्हस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुद्ध्वा धनार्थितां चो ह, एव जानश्रु-
तिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कं कण्ठहारमश्वतरीरथमश्वतरीभ्यां
युक्तं रथं तदादाय धनं गृहीत्वा प्रतिचक्रमे रैकं प्रति गतवान् । तं च
मत्वाऽभ्युवाद हाभ्युक्तवान् ॥ १ ॥

सप्तवचने श्रुते सतीति सप्तम्यर्थः । धनार्थितां च बुध्वेति पूर्वेण संबन्धः । उहश-
ब्दस्य पूर्ववदन्नाप्येवकारोऽर्थः ॥ १ ॥

रैकेमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरी-

रथो नु म एतां भगवो देवताञ्जशाधि यां देवता-

मुपारस इति ॥ २ ॥

१ क. म. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ड. 'नै क' । झ. 'नै स्वर्जु क' । २ क. ख. ग. कर्षमा° ।
३ ड. ङ. 'ये स नू' । ४ क. ग. घ. ङ. च. झ. ङ. ड. ङ. ग. इति समीप उपावि° । ५ ख. ग.
ङ. झ. ट. कण्डूयहा° । घ. ङ. ङ. कण्डूय हा° । ६ ग. 'मू' । स तं ।

हे रैक गवां षट् शनानीमानि तुभ्यं मयाऽऽनीतोऽन्ययं निष्कोऽश्वनरीरथ-
आयमेतद्धनमादत्स्व भगवोऽनुशाधि च मे मामेतां यां च देवतां त्वमुपास्से
तदेवतोपदेशेन मामनुशाधीत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह
गोभिरस्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रा-
यणः सहस्रं गवां निष्कमश्वनरीरथं दुहितरं तदा-
दाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥

तमेवमुक्तवन्तं राजानं प्रत्युवाच परो रैकः । अहेत्ययं निपातो विनिग्रहा-
र्थोऽन्यत्रेह त्वनर्थकः । एवशब्दस्य पृथक्पयोगात् । हारेत्वा हारेण युक्तेत्वा
गन्त्री सेयं हारेत्वा गाभिः सह तवैवास्तु तवैव तिष्ठतु न ममापर्याप्तेन कर्मार्थ-
मनेन प्रयोजनमित्याभिप्रायो हे शूद्रेति । ननु राजाऽसौ क्षत्तृसंबन्धात्स ह क्षत्ता-
रमुवाचेत्युक्तम् । विद्याग्रहणाय च ब्राह्मणसमीपोपगमाच्छूद्रस्य चानधिकारा-
त्कथमिदमनुरूपं रैकेणोच्यते हे शूद्रेति । तत्राऽऽहुराचार्याः —हंसवैचनश्र-
वणाच्छुगेनमाविवेश । तेनासौ शुचा श्रुत्वा रैकस्य महिमानं वा द्रवतीति
ऋषिरात्मनः परोक्षज्ञतां दर्शयच्छूद्रेत्याहेति । शूद्रवद्वा धननैवेनं विद्याग्रहणा-
योपजगाम न च शुश्रूषया । न तु जात्यैव शूद्र इति । अपरे पुनरादुरल्पं
धनमाहृतमिति रूपैवेनमुक्तवाञ्छूद्रेति । लिङ्गं च बह्वहरण उपादानं धन-
स्येति । तदु हर्षेर्मतं ज्ञात्वा पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां सहस्रमधिकं
जायां चर्षेरभिमतं दुहितरमात्मनस्तदादाय प्रतिचक्रमे क्रान्तवान् ॥ ३ ॥

अत्रापि विनिग्रहार्थत्वसंभवे किमित्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य तेवैवेत्येवकारादेव विनि-
ग्रहसिद्धिरित्याह—एवशब्दस्येति । गार्हस्थ्यार्थिनस्तव कर्मानुष्ठानार्थमिदं धनं
तिष्ठतादिति चेन्नेत्याह—न ममेति । शूद्रशब्देन जानश्रुतेः संबन्धनमनुचितमिति
चोदयति—नन्विषति । तस्याशूद्रत्वे हेत्वन्तरमाह—विद्याग्रहणायेति । तस्य श्रुतिद्वारा
विद्याधिकारो नास्तीत्यपशूद्राधिकरणे निर्धारितमित्याशयेनाऽऽह—शूद्रस्य चेति ।

जानश्रुतेः सति क्षत्रियत्वे शूद्रसंबोधनमयोग्यमित्युपसंहरति—कथमिति । न जाति
शूद्रो जानश्रुतिः किंतु क्षत्रियोऽस्मि-गौणः शूद्रशब्द इत्येकीयमतोपन्यासेन परि
हरति—तत्रेति । तेन शुगाविष्टत्वेनासौ जानश्रुतिः शुचः हेतुना रैकमाद्रवती
शूद्रः श्रुत्वा वा हंसवाक्यं रैकमाद्रवतीति नेमित्तिकं तत्र शूद्रपदमित्यर्थः । तथाऽ
किमिति शूद्रपदेन राजानमृषिः संबोधयतीत्याशङ्क्याऽऽह—ऋषिरिति । उक्तः
कारद्वयपमासाविति शब्दः । प्रकारान्तरेण जानश्रुतेः शूद्रत्वं गौणं व्युत्पादयति—
शूद्रषट्तेति । न च शुश्रूषया तेन शूद्र इति शेषः । मुख्यं शूद्रत्वं क्षत्रसंबन्धेन व्य
वर्तयति—न निवर्तते । क्षत्रिये जानश्रुतौ शूद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमाह—अप
पुनरिति । तत्र गमकं दर्शयति—लिङ्गं चेति । यद्वर्षमर्तमधिकधनार्थित्वमि
यावत् । अधिकं षट्शतेभ्यः सकाशादिति शेषः ॥ ३ ॥

त* हाभ्युवाद रैकेद* सहस्रं गवामयं निष्कोऽयम-
श्वत्तरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव
मा भगवः शाधीति ॥ ४ ॥

तस्याह मुखमुपे द्यूहन्नुवाचाऽऽजहारेमाः शूद्रानेनैव
मुखेनाऽऽलापयिष्यथा इति ते हत रैकपर्णा नाम
महावृषेषु यत्रास्मा उवासं तस्मै होवाच ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥२॥

रैकेदं गवां सहस्रमयं निष्कोऽयमश्वत्तरीरथ इयं जायार्थं मम दुहिताऽऽनी
ताऽयं च ग्रामो यस्मिन्नास्मे तिष्ठामि स च न्वदर्थे मया कल्पितः । तदेत
त्सर्वमादायानुग्राहयेव मा मां हे भगव इत्युक्तस्तस्या जायार्थमानीताय
राज्ञो दुहितुर्वै मुखं द्वारं विद्याया दानं तीर्थमुपोद्गृह्णान्नमित्यर्थः ।

ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः पिणः ।

विद्यया वा विद्या मौढ तानि तीर्थानि षण्मम ॥

इति विद्याया वचनं विज्ञायते हि । एवं जानन्नुपेक्षुः स चोक्तवान् । आजहारऽऽहृतवान्धनं यच्चान्वदन् तस्माद्विति वक्तव्येषु । शूद्रेति पूर्वोक्तानुकृतिमात्रं न तु कारणान्तरापेक्षया पूर्ववत् । अनेनैव मुखेन विद्याग्रहणतीर्त्तनाऽऽलापयिष्यथा आलापयसीति मां भोजयसीत्यर्थः । ते हेते ग्रामा रैकपर्णा नाम विख्याता महावृषेषु देशेषु यत्र तेषु ग्रामेषु वासो-
वितवानैकस्तानसौ ग्रामोर्नैदादस्मै रैकाय राजा । तस्मै राज्ञे धनं दत्तवते
ह किलोवाच विद्यां स रैकः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

विद्यादाने तस्या द्वारत्वं तद्दातुश्च वरज्ञानदानतीर्थतां जानन्नुवाचेति संबन्धः । न-
नदातुर्विद्यादानतीर्थत्वे प्रमाणमाह—ब्रह्मचारीति । तस्या द्वारतां विद्यादाने तद्दातु-
स्तीर्थतां च जानन्नुवाचेत्युक्तमनुवदति—एवं जानन्निति । किमुक्तमित्यपेक्षाया-
माह—आजहारेति । तत्र वैषम्यदृष्टान्तमाह—पूर्ववदिति । अल्पधनहरगानि-
च्छायां कारणपेक्षायां शूद्रेति संबोधनवदित्यर्थः । रैकेण ग्रामादिकं गृहीत्वा विद्या
जानश्रुतये दत्तेत्यस्मान्प्रति श्रुतिर्ज्ञापयति—ते हेत इति । महावृषेषु महापुण्येष्विति
यावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः) ।

वायुर्वा संवर्गो यदा वा अग्निरुद्धायति वायुमेवा-
प्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा
चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

वायुर्वा संवर्गो वायुर्वाद्यो वावेत्यवधारणार्थः । संवर्गः संवर्जनात्सं-
ग्रहणात्संग्रसनाद्वा संवर्गः । वक्ष्यमाणा अग्न्याद्या देवता आत्मभाव-
मापादयतीत्यतः संवर्गः । संवर्जनाख्यो गुणो ध्येयो वायुवत् ।
कुतायान्तर्भावदृष्टान्तात् । कथं संवर्गत्वं वायोरित्याह । यदा यस्मि-
न्काले वा अग्निरुद्धायत्युद्भासनं ग्रामोत्पुपशाम्यति तदाऽसावग्निर्वायुमेवाप्येति

१ क. 'ते । ए' । २ ख. ग. म. म. 'न्मगवा' । ३ क. 'आलय' । ४ च. 'मान्दवावस्मै' ।
५ ख. घ. म. ठ. ण. 'नददा' । ६ म. 'दासय' । ७ क. ख. घ. म. ठ. ण. 'सुर्वाद्यो' । ८ क. 'दासय' ।

वायुस्वाभावमपिगच्छति । तथा यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति । ननु कथं सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपावस्थितयो-
र्वायावपिगमनम् । नैष दोषः । अस्तमनेऽदर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वात् । वा-
युना ह्यस्तं नीयते सूर्यः । चलनस्य वायुकार्यत्वात् । अथवा प्रलये सूर्या-
चन्द्रमसोः स्वरूपभ्रंशे तेजोरूपयोर्वायावेवापिगमनं स्यात् ॥ १ ॥

कथं विद्यामुक्तवानित्याशङ्क्याधिदैवतं तदुक्तिप्रकारं दर्शयति—वायुरित्यादिना ।
प्राणो वाव संवर्ग इति वक्ष्यमाणेनापुनरुक्ततायै वायुं व्याचष्टे—वायुर्बाह्य इति ।
संवर्जनादित्यस्य व्याख्या संग्रहणादिति । संग्रहणपक्षं समर्थयते—वक्ष्यमाणा इति ।
किमिति संवर्गत्वं वायोरुपादिश्यते तत्र दृष्टान्तश्रुतिं प्रमाणयति—कृतायेति । संग्र-
सनाद्वैत्युक्तं पक्षमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । सूर्याचन्द्रमसो-
र्वायावपिगमनमाक्षिपति—नन्विति । आप्रलयात्तयोर्लभिकारपदे स्थित्यङ्गीकारात्स्व-
रूपावस्थितत्वं द्रष्टव्यम् । सूर्यादेः स्वरूपावस्थानेऽपि वायावप्यतः संभवतीति समा-
धत्ते—नैष दोष इति । अस्तमने सति सूर्यादेरदर्शनप्राप्तेर्वायवधीनत्वं व्युत्पादयति—
वायुना हीति । सूर्यसंग्रहणं चन्द्रमसोऽप्युपलक्षणम् । गौणस्तर्हि वायावप्ययः सूर्या-
देरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—अथवेति । संमत्तिसमये हि संहरति वेत्यर्थः ॥ १ ॥

यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैता-
न्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

तथा यदाऽऽप उच्छुष्यन्त्युच्छोषमाप्नुवन्ति तदा वायुमेवापियन्ति । वायु-
र्हि यस्मादेवैतानग्न्याद्यान्महाबलान्संवृङ्क्ते । अतो वायुः संवर्गगुण उपास्य
इत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवतासु संवर्गदर्शनमुक्तम् ॥ २ ॥

॥ २ ॥

अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्मः स यदा स्वपिति
प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं
मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इति ॥ ३ ॥

अथानन्तरमध्यात्ममात्मानि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो मुख्यो

१ ख. ज. ण. 'युस्वभावमधिग' । २ ग. घ. च. छ. ट. ण. सूर्यचन्द्रश्च । क. ठ. ड. ड.
सूर्यश्च । च । ३ ख. ज. प्रलयकाले । ४ क. ख. ण. 'बुर्वाह्य' । ५ ख. छ. ड. ण. 'वायव्य' । ६
ख. ज. ण. 'ग्न्यादीन्म' ।

बाव संवर्गः । स पुरुषो यदा यस्मिं कले स्वपिति प्राणमेव बागभ्येति
वायुमिवाग्निः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो हि यस्माद्वैवान्वा-
गादीन्सर्वान्संवृङ्क्त इति ॥ ३ ॥

कथं प्राणस्य संवर्गत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—स पुरुष इति । तस्मात्संवर्ग इत्य-
ध्यात्ममिति शेषः ॥ ३ ॥

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः

प्रधिषु ॥ ४ ॥

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः प्राणेषु
वागादिषु मुख्यः ॥ ४ ॥

वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संवर्गगुणवुक्तावुपसंहरति—ताविति ॥ ४ ॥

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्ष-

सेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे तस्मा उ

ह न ददतुः ॥ ५ ॥

अथैतयोः स्तुत्यर्थमित्यमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । हेतुमैतिह्यार्थः । शौनकं
च शुनकस्यापत्यं शौनकं कापेयं कपिगोत्रमभिप्रतारिणं च नामतः काक्ष-
सेनस्यापत्यं काक्षसेनिं भोजनार्थोपविष्टौ परिविष्यमाणौ सूपकारैर्ब्रह्मचारी
ब्रह्मविच्छौण्डो विभिक्षे भिक्षितवान् । ब्रह्मचारिणो ब्रह्मविन्मानिता बुद्ध्वा
तं जिज्ञासमानौ तस्मा वै भिक्षां न ददतुर्न दत्तवन्तौ ह किमयं वक्ष्य-
तीति ॥ ५ ॥

अथ हेत्याद्यनन्तरवाक्यं व्यचष्टे—अथैतयोरिति । ब्रह्मविच्छौण्डो ब्रह्मविदां
मध्ये शूरमात्मानं मन्यमान इति यावत् । बुद्ध्वा लिङ्गविशेषेणति शेषः । जिज्ञा-
समानावित्युक्तमेव व्यनक्ति—किमयमिति ॥ ५ ॥

स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार

भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या

अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा

एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥

स होवाच ब्रह्मचारी । महात्मनश्चतुर इति द्वितीयाबहुवचनम् । देव एकोऽग्न्यादीन्वायुर्वागादीन्प्राणः । कः स प्रजापतिर्जगार ग्रसितवान् । कः स जगारेति प्रश्नमेके । भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनं भूरादिः सर्वो लोकस्तस्य गोरा गोपायिता रक्षिता गोप्तृत्यर्थः । तं कं प्रजापतिं हे कापेय नाभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या मरणधर्मिणोऽविवेकिनो वा हेऽभिमतारिन्बहुधाऽध्यात्माधिदेवताभिभूतप्रकारैर्वसन्तम् । यस्मै वा एतदहन्य-हन्यन्नमदनायाऽऽहेति संस्क्रियते च तस्मै प्रजापाय एतदन्नं न दत्तमिति ॥ ६ ॥

चतुर इति द्वितीयाबहुवचनदर्शनान्महात्मन इति तादृगेवेत्याह—द्वितीयेति । यद्वा महात्मन इत्यस्य पञ्चम्यादौ चतुर इत्यस्य च समीचीने प्रयोगदर्शनादिह तथा मा भूदिति मत्वाऽऽह—महात्मन इति । अतो हि जगारेति संबन्धः । कः शब्दः प्रजापतिविषयो व्यख्यातः । संप्रति पक्षान्तरमाह—कः स इति । यस्ताञ्जगार स कः स्यादिति प्रश्नमेके वदन्तीत्यर्थः । अत्तारं प्राणमात्मानं चैकत्वेन पश्यन्ब्रह्मचारी मह्यं भिक्षां यन्न ददतुर्भवन्तौ तत्तस्मै देवायैव न ददतुरित्यज्ञत्वमेव तयोर्दर्शयन्नाह—यस्मा इति ॥ ६ ॥

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येया-
याऽऽत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो
बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनयमानो
यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिभेदमुपास्महे दत्ता-
स्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥

तदु ह ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानो मनसाऽलोकय-
न्ब्रह्मचारिणं प्रत्येयायाऽऽजगाम । गत्वा चाऽऽह यं त्वमवोचो न पश्यन्ति
मर्त्या इति तं वयं पश्यामः । कथम् । आत्मो सर्वस्य स्थावरजंगमस्य ।
किंच देवानामग्न्यादीनामात्मानि संहृत्य ग्रसित्वा पुनर्जनितोत्पादयिता वायु-
रूपेणाग्निदेवतमग्न्यादीनाम् । अध्यात्मं च प्राणरूपेण वागादीनां प्रजानां
च जनिता । अथवाऽऽत्मा देवानामग्निवागादीनां जनिता प्रजानां स्थावर-

१ ड. ज. 'सर्वली' । २ घ. ड. ठ. ड. जानते । ३ ड. ठ. ण. 'देवाधि' । ४ क. 'त्वाऽऽह' ।
५ ख. घ. ज. ठ. ण. 'स्मा स स' । ६ ण. 'रस्म ज' । ७ ण. 'स्य च । किं' । ८ ख. घ. ड. च
ज. ठ. जनयिता ।

जंगमानाम् । हिण्यदंष्ट्रोऽमृतदंष्ट्रोऽभग्नदंष्ट्र इति यावत् । वृषसो भक्षण
शालिः । अनसूरिः सूरिर्मेधावी न सूरिरसूरिस्तत्प्रतिषेधोऽनसूरिः ।
सूरिरेवेत्यर्थः । महान्तमतिप्रमाणमप्रमेयमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाहुर्ब्र-
ह्मविदः । यस्मात्स्वयमन्यैरनद्यमानोऽभक्ष्यमाणो यदनममग्निवागादिदे-
वतारूपमस्ति भक्षयतीति । वा इति निरर्थकः । वयं हे ब्रह्मचारिन्,
आ, इदमेवं यथोक्तलक्षणं ब्रह्म वयमा उपास्महे । वयमिति व्यवहितेन
संबन्धः । अन्ये न वयमिदमुपास्महे किं तर्हि परमेव ब्रह्मोपास्महे इति
वर्णयन्ति । दत्तास्मै भिक्षामित्यवोचत्भृत्यान् ॥ ७ ॥

दर्शनमेव प्रश्नद्वारा विशदयति—कथमित्यादिना । अधिदैवतमग्न्यादीनां वायु-
रूपेण जनितेति संबन्धः । तस्याः प्राथमिकं कृत्वा दर्शयति—आत्मनीति । अग्न्या-
दीन्प्रलयकाले देवः स्वात्मनि वायुरूपेण प्रसित्वा पुनरुत्पत्त्यवस्थायामुत्पादयितेति
योजना । अद्यात्मं वागादीनपि स्वाभावस्थायां स्वात्मनि प्राणरूपे संहृत्य पुनः प्रबो-
धवस्थायां तेषामुत्पादयिता देवः प्राणरूपेणेत्याह—अध्यात्मं चेति । देवानाम-
ग्न्यादीनां प्रजानां वागादीनां च जनितेत्युक्तम् । संप्रति व्याख्यानतरमाह—अथवेति ।
अभग्नदंष्ट्रः सर्वसंहर्तुरपि न काचन ग्लानिर्भवतीत्यर्थः । प्रजापतेर्महिम्नोऽतिप्रमाणत्वं
प्रकटयति—यस्मादिति । इतिशब्दात्परस्तादृच्छब्दस्य संबन्धः । तदर्थश्च यस्मा-
दित्युक्तस्तस्मात्प्रजापतेर्महिमानमतिप्रमाणमाहुरिति पूर्वेण संबन्धः । वै वयमित्यादि-
मार्गं पदच्छेदपूर्वकमादाय व्याचष्टे—वयमित्यादिना । क्रियापदेन वयमित्यस्य
संबन्धमुक्तमुपपादयति—वयमितीति । ब्रह्मचारिन्निदं वयमा समन्तादुपास्महे ब्रह्मेत्यु-
क्त्वा प्रकारान्तरेण पदच्छेदपूर्वकं व्याख्यानान्तरमाह—अन्ये नेति । शौनकस्या-
भिप्रतारिणश्च ज्ञानातिशयं दर्शयित्वा यतिश्च ब्रह्मचारी चेत्यादिस्मृतिमनुसृत्याऽऽह—
दत्तेति ॥ ७ ॥

तस्मा उ ह ददुस्ते वा एवे पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश
सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतं
सैषा विराडन्नादी तयेदं सर्वं दृष्टं सर्वमस्येदं दृष्टं
भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

तस्मा उ ह ददुस्ते हि भिक्षाम् । ते वै ये ग्रस्यन्तेऽग्न्यादयो यश्च तेषां
ग्रसिता वायुः पञ्चान्ये वागादिभ्यः, तथाऽन्ये तेभ्यः पञ्चाध्यात्मं वागादयः
प्राणश्च, ते सर्वे दश भवन्ति संख्याया, दश सन्तस्तत्कृतं भवति ते, चतुरङ्क
एकाय एवं चत्वारस्त्र्यङ्काय एवं त्रयोऽपरे द्व्यङ्काय एवं द्वावन्यावेकाङ्काय
एवमेकोऽन्य इत्येवं दश सन्तस्तत्कृतं भवति । यत एवं तस्मात्सर्वासु दिक्षु
दशस्वप्यग्न्याद्या वागाद्याश्च दशसंख्यासामान्यादन्नमेव दशाक्षरा विराड्
विराडन्नमिति हि श्रुतिः । अतोऽन्नमेव दशसंख्यत्वात् । तत एव दश कृतं
कृतेऽन्तर्भावाच्चतुरायत्वेनेत्यवोचाम ।

आख्यायिकाद्वारा प्रकृतायां संवर्गविद्यायामात्मा देवानामित्यादि गुणजातमुपदिश्य
गुणान्तरमुपदेष्टुमनन्तरवाक्यमवतारयति—त्रे वा इति । तद्व्याचष्टे—ये ग्रस्यन्त इति ।
त एते वागादिभ्यः सकाशादन्ये पञ्चेति संबन्धः । अधिदैवतमग्न्यादीन्वायुसहिता-
न्पञ्चोक्त्वा तेनैव प्रकारेणाध्यात्ममपि तेभ्यः सकाशादन्ये प्राणसहिता वागादयः पञ्च
सन्तीत्याह—तथेति । अत्रान्तरसंख्याविनिवेशमुक्त्वा तत्रैव महासंख्यानिवेशं दर्श-
यति—ते सर्व इति । दशसंख्यासंबन्धात्तेषां संख्येति कृतायोपलक्षितं द्यूतं कृत-
मित्युच्यते । तत्र दशसंख्यावत्त्वस्य वक्तव्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । यदुक्तमग्न्यादयो
वागादयश्च दश सन्तस्तत्कृतं भवतीति तदुपपादयति—चतुरङ्क इत्यादिना । एक-
स्तावदयो द्यूते चतुरङ्को दृश्यते तद्वदग्न्यादयो वागादयश्च ग्रस्यमानाश्चत्वारो भवन्ति ।
यथा च द्यूते त्रेतानामर्कोऽयस्त्र्यङ्को गृह्यते तथाऽग्न्यादयो वागादयश्चैकैकन्यूनस्त्रयः ।
तथा च तत्र द्वापरनामायो द्व्यङ्को जायते तद्वद्वागादिष्वग्न्यादिषु च द्वौ द्वौ वर्जयित्वा
द्वौ द्वौ भवतः । तथा च तत्र कलिसंज्ञायो भवत्येकाङ्को योऽग्न्यादीनां ग्रसिता वायुर्वा-
गादीनां ग्रसिता प्राणश्चैकस्तेभ्यो ग्रस्यमानेभ्योऽन्य इत्येवं ग्रसितृत्वेन ग्रस्यमानत्वेन च
दश सन्तस्ते पूर्वोक्तं कृतं भवतीत्यर्थः । द्यूतस्य सर्वान्नात्तृत्वप्रसिद्ध्या दशसंख्यावतां
देवानां कृतत्वसंपादनेनात्तृत्वं संपादितम् । इदानीं दशसंख्यावत्त्वेनैव विराट्त्वसंपादनेन
तेषामन्नत्वं संपादयति—यत इति । अग्न्यादिषु वागादिषु च मिलितेषु दशसंख्याव-
त्त्वेऽपि कथमनेन तद्वत्त्वं तथा च कथं संख्यासामान्यं तेषामन्नसंख्यासामान्यसंपा-
दनमित्याशङ्क्याऽऽह—दशाक्षरोति । विराड् दशसंख्यावती प्रसिद्धा सा चान्नमिति
श्रूयते । तथा च यथोक्तेष्वग्न्यादिषु वागादिषु च समुदितेषु संख्यासामान्याद्विराट्त्वं
संपाद्यान्नत्वसंपादनं सुशकमित्याह—अत इति । तेषु कृतत्वेनान्न(नात्तृ)त्वं संपादि-

१ ख. ग. ड. च. ज. ठ. ढ. ण. एक आय । २ ख. ज. 'राडिति । विरा° । ३ ड. 'ति
श्रु° । ४ क. ज. ड. 'संख्यात्वात् । ५ घ. ठ. कृतान्त° । ६ क. ग. ट 'च चतु° । ७ ख. छ.
ण. 'वदायो । ८ ण. 'मकाय° । ९ क. च. 'संज्ञोऽयो । १० क. छ. ज. 'षु च वा ।

तमुपसंहरति—तत एवेति । द्यूतस्यायचतुष्टयविशिष्टत्वेन कृतोपलक्षितेन तच्च दशसंख्यायाः सत्त्वात्तत एव संख्यासामान्यादग्न्यादयश्च कृतं भवति ततश्च तेषां मृत्तृत्वमित्युक्तमित्यर्थः ।

सैषा विराड् दशसंख्या सत्यन्नं चान्नाद्यन्नादिनी च कृतत्वेन । कृते हि दशसंख्याऽन्तर्भूताऽतोऽन्नमन्नादिनी च सा । तथा विद्वान्दशदेवतात्मभूतः सान्विराट्त्वेन दशसंख्ययाऽन्नं कृतसंख्ययाऽन्नादी तयाऽन्नान्नादिन्येदं सर्वं जगद्दशदिकसंस्थं दृष्टं कृतसंख्याभूतयोपलब्धम् । एवंविदोऽस्य सर्वं कृतसंख्याभूतस्य दशदिकसंबद्धं दृष्टमुपलब्धं भवति । किंचान्नादश्च भवति य एवं वेदं यथोक्तदर्शी । द्विरभ्यास उपासनसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

संप्रति प्रकृतेष्वग्न्यादिषु विराट्त्वमन्नत्वमृत्तृत्वमिति त्रयमुपसंहरति—सैषेति । विराजो विधेयत्वात्तस्याश्च स्त्रीलिङ्गतया सैषेति विधेयलिङ्गभाजनम् । त एते प्रकृता देवा विराडित्यवगन्तव्य । सा च दशदेवतात्मिका दशसंख्यावती भवत्यन्नमिति देवतानामन्नत्वासिद्धिः । अन्नादीत्यस्य विराजा संबन्धादन्नादिनीति व्याख्यानम् । ततश्च देवतात्मिका विराट् कृतत्वेनान्नादिनीति तदात्मकानामग्न्यादीनामप्यृत्तृत्वसिद्धिरित्यर्थः । विराट्त्वेनान्नत्वं कृतत्वेनामृत्तृत्वं चेति संपत्तिद्वयमग्न्यादौ दर्शितमुपसंहरति—कृते हीति । कृतोपलक्षिते द्यूते दशसंख्याऽन्तर्भूता प्रसिद्धा । सा चाग्न्यादौ दर्शिता । तथा संख्यासामान्यादद्यूतगतमृत्तृत्वमग्न्यादिषु संपाद्यते । तेनेदं दशकमन्नादीत्युच्यते विराड् वेदे दशसंख्यावतीत्युक्तम् । सा चान्नम् । विराडन्नमित्युक्तत्वात् । ततश्च विराट्संपत्त्या भवति प्रकृतं दशकमन्नमित्यर्थः । सगुणं सर्वं दर्शनमुक्त्वा तत्फलं वक्तुं विद्वत्स्वरूपं संगिरते—तथैति । यथाऽग्न्यादीनां विराट्त्वेनान्नत्वं कृतत्वेन चान्नादत्वं तथा वायुमग्न्याद्यात्मकं प्राणं च वागाद्यात्मकमेकीकृत्याऽऽत्मत्वेन विद्वान्दशदेवतास्वरूपभूतः सन्दशसंख्यया विराट्त्वेनान्नं कृतशब्दितयुगं तद्वत्तदशसंख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनान्नादी भवतीत्यर्थः । फलोकत्युपयोगित्वेनार्थान्तरमाह—तथेति । कृतोपलक्षितद्यूतस्यसंख्यावच्छिन्नत्वेनावस्थितयाऽन्नत्वेनान्नादित्वेन व्यवस्थितया सर्वमिदं जगद्दशसु

१ क. ख. घ. ङ. ज. ट. ठ. ण. 'न्नादि' । २ घ. ङ. ठ. ड. ढ. ण. 'ख्या विद्यतेऽन्त' । ३ घ. ङ. ट. ड. 'दिकस्थं द' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. झ. ञ. ड. ढ. 'वं य' । ५ क. 'ख्यातम् । ६ ग. छ. ट. 'नाऽऽस्थि' ।

दिक्षु संस्थितं दृष्टमुपलब्धं भवति न हि देवतादशकं हित्वा जगन्नाम किञ्चिदस्ति ।
तथा च दृष्टे देवतादशके दृष्टमेव सर्वं जगद्भवेदित्यर्थः । भूमिकामेवं कृत्वा विद्याफलं
दर्शयति—एवंविद इति । वायुं प्राणमत्तारमात्मत्वेन पश्यतः कृतसंख्यावाच्छिन्नतया
स्थितस्य दशदेवताभूतस्य सर्वं जगद्दृष्टं भवति । दृष्टदेवतातिरिक्तस्य जगतोऽभावा-
दित्यर्थः । यो यथोक्तदर्शी प्राणो भूत्वा सर्वत्रान्नादश्च भवतीति फलान्तरम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरमाष्यटीकायां

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

—:○-○-○-○:—

(अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः) ।

सत्यकामो ह जाबालो जवालां मातरमामन्त्रयां-
चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रो न्वह-
मस्मीति ॥ १ ॥

सर्वं वागाद्यग्न्यादि चान्नान्नादत्वसंस्तुतं जगदेकीकृत्य षोडशधा प्रविभज्य
तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिर्विधातव्येत्यारभ्यते । श्रद्धातपसोर्ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रदर्शनोऽऽ-
ख्यायिका । सत्यकामो ह नामतो इत्यब्द ऐतिह्यार्थो जवालाया अपत्यं जा-
बालो जवालां स्वां मातरमामन्त्रयांचक्र आमन्त्रितवान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्या-
यग्रहणाय । हे भवति विवत्स्याम्याचार्यकुले, किंगोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं
सोऽहं किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥ १ ॥

पूर्वेण संबन्धं दर्शयितुमुत्तरस्य तात्पर्यमाह—सर्वमिति । एकीकृत्य कारणरूपे-
णैक्यमादायेत्यर्थः । तर्हि तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिरेव विधीयतां किमित्यारख्यायिका प्रणीयते
तत्राऽऽह—श्रद्धातपसोरिति । ब्रह्मचर्यवासस्योद्देश्यं फलं दर्शयति—स्वाध्यायेति ।
आचार्यो हि माणवकमुपनयते विज्ञातकुलगोत्रमेवेति मन्वानः पृच्छति—किंगोत्रोऽ-
हमिति ॥ १ ॥

सा हनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि
ब्रह्महं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साऽह-
मेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जवाला तु नाम्ब्रह्मस्मि
सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो
ब्रुवीथा इति ॥ २ ॥

एवं पृष्ठा जबाला सा हैनं पुत्रमुवाच-नाहमेतत्तव गोत्रं वेद हे तात यद्गो-
त्रस्त्वमसि । कस्मान्न वेत्सीत्युक्ताऽऽह-बहु भर्तृगृहे परिचर्याजातमतिथ्य-
भ्यागतादि चरन्त्यहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणशीलैर्बाहं परि-
चरणचित्ततया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् । यौवने च तत्काले त्वाम-
लभे लब्धवत्यस्मि । तदैव ते पितोपरतः । अतोऽनाथाऽहं साऽहमेतन्न वेद
यद्गोत्रस्त्वमसि । जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि । स त्वं
सत्यकाम एवाहं जाबालोऽस्मीत्याचार्याय ब्रुवीथाः । यद्याचार्येण पृष्ट
इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

अतिथ्यभ्यागताद्यधिकृत्य परिचर्याजातं बहु चरन्ती भर्तृगृहे यतोऽहं स्थिता तेन
परिचरन्ती सती परिचरणचित्ततया गोत्रादीन्नापृच्छम् । तथा च तत्स्मरणे मनो मम
नाऽऽसीदिति । गोत्रादिप्रश्नाभावे हेत्वन्तरमाह-यौवन इति । यद्यपि तस्यामव-
स्थायां लज्जया गोत्रादि नाप्राक्षीस्तथाऽपि कालान्तरे किमिति पितरं न पृष्ठवतीत्या-
शङ्क्याऽऽह-तदैवेति । तथाऽपि किमित्यन्यमभिज्ञं नाप्राक्षीरित्याशङ्क्याऽऽह-
अन इति । प्रथमं लज्जया पितरं प्रति न प्रश्नः पुनश्च तस्योपरतत्वात्पश्चात्त
दुःखबाहुल्यादन्यं प्रति प्रश्न इति स्थिते प्रश्नाभावफलमाह-साऽहमीति । किं तर्हि
तव ज्ञानमस्ति तदाह-जबाला त्विति । एवं स्थिते किमाचार्यं प्रति मया वक्तव्यमि-
त्याशङ्क्याऽऽह-स त्वमिति । नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति न्यायं सूचयति-
यदीति । ॥ २ ॥

स ह हारिद्रुमतं गातममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भग-
वति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥

तः होवाच किंगोत्रो नुं सोम्यासीति स होवाच
नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरः सा
मां प्रत्यब्रवीद्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने
त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला
तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहः
सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥

१ ङ. 'तृगेहे । २ घ. ठ. 'न्ती प' । ड. ढ. 'न्ती परिचरणचि' । ३ ग. ट. 'ति परि-
चरणचि' । ४ ग. च. ठ. 'वाहमतस्तचित्त' । ५ ख. ग. छ. ज. ट. ण. 'तृगेहे । ६ ख. क.
तु सौम्या' । ७ ज. मां ।

स ह सत्यकामो हारिद्रुमर्तं हग्निद्रुमतोऽपत्यं हारिद्रुपतं गौतमं गोत्रत एष्य
गत्बोवाच ब्रह्मचर्यं भगवति पूजावति त्वायि वत्स्याम्यत उपेयामुपगच्छेयं
शिष्यतया भगवन्तमित्युक्तवन्तं तं होवाच गौतमः । किं गोत्रो नुं सोम्यासीति
विज्ञातकुलगोत्रः शिष्य उपनेतव्य इति पृष्टः प्रत्याह सत्यकामः । स होवाच
नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मि । किं त्वपृच्छं पृष्टवानस्मि मातरम् । सा
मया पृष्टा मां प्रत्यब्रवीन्माता । बह्वहं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् । तस्या अहं
वचः स्मरामि सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

मातृवचनश्रवणान्तरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—स हेति । आचार्यसमीपे ब्रह्म-
चर्यवासः शिष्यभावाद्देते न सिध्यतीत्यभिमन्वानायाोक्तम्—अत इति । किमनया
काकदन्तपरीक्षया भवता त्वमहमुपनेतव्योऽस्मीत्याशङ्क्याऽऽह—विज्ञातेति । मातरं
पृष्ट्वा विज्ञायाऽऽगम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—किं त्वित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥

त५ होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं
सोम्याऽऽहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुप-
नीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्यो-
वाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नु-
वाच नासहस्रेणाऽऽवर्तेयेति स ह वर्षगणं प्रोवास
ता यदा सहस्र५ संपेदुः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥४॥

तं होवाच गौतमो नैतद्ब्रह्मणो विशेषेण वक्तुमर्हत्यार्जवार्थसंयु-
क्तम् । ऋजवो हि ब्राह्मणा नेतरे स्वभावतः । यस्मान्न सत्याद्ब्राह्मणजा-
तिधर्मादगा नापेतवानसि । अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेष्येऽतः संस्कारार्थं होमाय
समिधं सोम्याऽऽहरेत्युक्त्वा तमुपनीय कृशानामबलानां गोयूथान्निराकृ-
त्यापकृष्य चतुःशता चत्वारि शतानि गवामुवाचेर्मा गाः सोम्यानुसंव्रजा-
नुगच्छ । इत्युक्तस्ता अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच—नासहस्रेणापूर्णेन सह-

१ ख. ज. नु सोम्या° । २ क. ख. ग. ज. ट. °गोत्रशि° । घ. °गोत्रो हि शि° । ३ क.
ख. ग. ज. ट. ण. तं हेत्यादिना । ४ ख. ज. ढ. °ध५ सौम्या° । ५ ख. ज. °माः सौम्या° । ६ ख.
ज. °धं सौम्या° । ७ ख. ग. ज. ट. ण. °त्यापाकृ° । ८ क. ग. ट. ठ. ढ. °मा गा इमाः सो° ।

स्त्रेण नाऽऽवर्तेय न प्रत्यागच्छेयम् । स एवमुक्त्वा गा अरण्यं तृणोदकब-
हुलं द्वंद्वरहितं प्रवेश्य स ह वर्षगणं दीर्घं प्रोवासं प्रोषितवान् । ताः सम्य-
ग्गावो रक्षिता यदा यस्मिन्काले सहस्रं संपेदुः संपन्ना बभूवुः ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य वाऽनृतं विना कथमार्जवसंयुक्तवचनमित्याशङ्क्याऽऽह—ऋजवो हीति ।
क्षत्रियादीनामपि केषांचिदार्जवमस्तीत्याङ्क्याऽऽह—नेतर इति । ऋजुवर्चनत्वेन
ब्राह्मणत्वं प्रतिजानीते—यस्मादिति । उपनीयाध्याप्य चेति शेषः । तस्यानुग्रहार्थं
शुश्रूषामभिष्टवानित्याह—कृशानामिति । आचार्यनियोगश्च शिष्येण सफलक-
र्तव्य इत्याशयेनाऽऽह—इत्युक्त इति । संपन्ना बभूवुस्तदैनमृषभोऽभ्युक्तवानिति
संबन्धः ॥ ५ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः) ।

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव
इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सौम्य सहस्र५ स्मः
प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥

तमेतं श्रद्धातपोभ्यां सिद्धं वायुदेवता दिक्संबन्धिनी तुष्टा सत्यृषभ-
मनुप्रविश्यर्षभापन्नाऽनुग्रहायाथ हैनमृषभोऽभ्युवादाभ्युक्तवान्सत्यकाम३
इति संबोध्य, तमसौ सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ ।
प्राप्ताः सौम्य सहस्रं स्मः पूर्णा तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्मानाचार्य-
कुलम् ॥ १ ॥

कथमृषभः सत्यकामं प्रति वक्तुमलं न हि लोके बलीवर्दस्य मनुष्यं प्रति प्रतिव-
चनं दृष्टमत आह—तमेतमिति । सत्यकामं श्रद्धादिसंपन्नमेनमथ तस्यामवस्थाया-
मृषभोऽनुग्रहायाम्युवादेति संबन्धः । ऋषभस्य स्वरूपमाह—वायुदेवतेति । अरण्ये
तत्र तत्र गाश्चारयतः श्रद्धापूर्वकं तपश्चरतो वायुदेवता कथं तुष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—
दिक्संबन्धिनीति ॥ १ ॥

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति
तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला
दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सौम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥

किंचाहं ब्रह्मणः परस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि कथयानि । इत्युक्तः
प्रत्युवाच—ब्रवीतु कथयतु मे मह्यं भगवान् । इत्युक्त ऋषभस्तस्मै सत्य-
कामाय होवाच । प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थो भागः । तथा
प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सौम्य ब्रह्मणः पादश्चतु-
ष्कलश्चतस्रः कला अवयवा यस्य सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रका-
शवान्नाम प्रकाशवानित्येव नामाभिधानं यस्य । तथोत्तरेऽपि पादास्त्रयश्चतु-
ष्कला ब्रह्मणः ॥ २ ॥

वाक्यान्तरं च मदीयं श्रूयतामित्याह—किंचोति । वायुदेवता दिक्संबन्धिनीत्यु-
क्त्वादिगोचरमेव दर्शनमुवाचेत्याह—प्राचीति । ब्रह्मणः पादस्येति व्यधिकरणे
षष्ठ्यौ । एकपाद एव ब्रह्मेति विश्रम्भं व्युदस्यति—तथेति ॥ २ ॥

स य एतमेवं विद्वाञ्श्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाश-
वानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिल्लोके भवति प्रकाश-
वतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाञ्श्चतुष्कलं
पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥५॥

स यः कश्चिदेवं यथोक्तमेतं ब्रह्मणश्चतुष्कलं पादं विद्वान्प्रकाशवानित्य-
नेन गुणेन विशिष्टमुपास्ते तस्येदं फलं प्रकाशवानस्मिल्लोके भवति प्रख्यातो
भवतीत्यर्थः । तथाऽदृष्टं फलं प्रकाशवतो ह लोकान्देवादिसंबन्धिनो मृतः

१ क. ज. सौम्य । २ घ. ठ. ड. ढ. ण. 'यामि । इ' । ३ क. ख. ग. घ. ङ. न. ट. ठ. ड.
'ला तथा द' । ४ ख. ज. सौम्य । ५ ख. ज. ण. 'स्य पादस्य सोऽ' । ६ ग. ट. 'पादेव ।
७ ख. छ. ज. ण. विश्रम्भं ।

सञ्जयति प्राप्नोति । य एतमेवं विद्वांश्चतुष्फलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानि-
त्युपास्ते ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥५॥

प्रथमपादोपासकस्य दृष्टमदृष्टं च फलमाह—स य इत्यादिना । कस्येदं फल-
मित्युक्ते पूर्वोक्तमेवोपासकमनुवदति—य एतमिति ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खण्डः) ।

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्था-
पयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपस-
माधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङ्-
पोपविवेश ॥ १ ॥

सोऽग्निंस्ते पादं वक्तेत्युपररामर्षमैः स सत्यकामो ह श्वोभूते परेद्युर्नैत्यकं
नित्यं कर्म कृत्वा गा अभिप्रस्थापयांचकाराऽऽचार्यकुलं प्रति । ताः शनैश्चरन्त्य
आचार्यकुलाभिमुखः प्रस्थिता यत्र यस्मिन्काले देशेऽभि सायं निशायाम-
भिसंबभूवुरेकत्राभिमुखः संभूताः, तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमा-
धाय पश्चादग्नेः प्राङ्पोपविवेश ऋषभवचो ध्यायन् ॥ १ ॥

अवशिष्टं पादत्रयं कथं द्रष्टव्यमिति बुभुत्समानं सत्यकामं प्रत्याह—सोऽग्निरिति ।
अविदुषो विद्याभिमाननिमित्तकर्मत्यागो न युक्त इति मत्वाऽऽह—सत्यकाम इति ।
अभि सायं बभूवुः सायंकालं प्राप्ता इति यावत् । तस्य ब्रह्मचर्यमव्यावृत्तमिति सूच-
यति—तत्रेति । उपोपविवेश तत्रोपशब्दाभ्यां गवामग्नेश्च सामीप्ये निवेशनमस्योच्यते ।
अर्थिने विद्या वक्तव्येति सूचयति—ऋषभेति ॥ १ ॥

तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह
प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. ठ. ड. ढ. 'मिष्टे पा' । २ च. 'त्युक्त्वोप' । ३ क. ख.
ग. ङ. ट. ठ. ड. ण. 'भः सत्य' । ४ ख. घ. ङ. च. ज. ट. ड. ढ. ण. 'कं कृ' । ५ ठ.
'स्मिन्देशे' । ६ क. 'भिव' । ७ च. ठ. प्राङ्मुख उपो' । ८ ण. 'श स ऋ' । ९ क. ग. ट. 'मी-
प्यनि' ।

तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम३ इति संबोध्य, तमसौ सत्यकामो भगव इति
ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ ॥ २ ॥

॥ २ ॥

ब्रह्मणः सौम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवा-
निति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला
द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सौम्य चतुष्कलः पादो
ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

ब्रह्मणः सौम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलेत्यात्मगोचरमेव दर्शयन्म-
ग्निरब्रवीत् । एष वै सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

आत्मगोचरमग्नेश्चास्य विद्यमानमित्यर्थः । यद्वा पृथिव्यादिरूपेणाग्नेरवस्थानादग्निवि-
षयमित्यर्थः । यथोक्तपादे गुणविशेषं निर्दिशति—एष वा इति ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवा-
नित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह
लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्म-
णोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

स यः कश्चिद्यथोक्तं पादमनन्तवत्त्वेन गुणेनोपास्ते स तथैव तद्गुणो भवत्य-
स्मिँल्लोके मृतश्चानन्तवतो ह लोकाँस्स जयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

द्वितीयपादोपासकस्य द्विविधं फलं दर्शयति—स य इति । यथोक्तं चतुष्कल-
मिति यावत् । तथैवोपास्यगुणानुरोधेनेत्यर्थः । तद्गुणस्तेन गुणेन गुणवाननन्तवान-
विच्छिन्नसंतानो भवतीत्यर्थः । अनन्तवतो लोकानक्षयानित्येतत् ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

१ क. ख. सौम्य । २ ख. ज. सौम्य । ३ ख. ड. ज. सौम्य । ४ ख. घ. ज. सौम्य । ५ क.
‘थोक्तपा’ । ६ क. ग. ड. च. ट. ठ. ड. ङ. ‘न्तत्वेन’ । ७ ड. ‘स्ते त’ । ८ घ. ड. ङ.
‘काञ्जय’ ।

(अथ चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः) ।

—○*○—

हंसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्था-
पयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमा-
धाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्वादग्नेः प्राहुपो-
षविवेश ॥ १ ॥

तस्य हंस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव
इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

सोऽग्निर्हंसस्ते पादं वक्तेत्युक्तबोपरराम । हंस आदित्यः । शौक्लयात्पतन-
सामान्याच्च । स ह श्वोभूत इत्यादि समानम् ॥ १ ॥ २ ॥

अवशिष्टपादद्वयं कथं ज्ञातव्यमिति जिज्ञासमानं प्रत्याह—सोऽग्निरिति । पक्षिवि-
शेषविषयत्वं हंसशब्दस्य व्यावर्तयति—आदित्य इति । कथं तत्र हंसशब्दस्य
प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—शौक्लयादिति ॥ १ ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
वानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः
कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो
ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योति-
ष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योति-
ष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं
पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति ऋछान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

===

अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्येति ज्योति-
र्विषयमेव च दर्शनं होवाचातो हंसस्याऽऽदित्यत्वं प्रतीयते । विद्वत्फलं—

ज्योतिष्मान्दीप्तिमुक्तोऽस्मिँल्लोके भवति । चन्द्रादित्यादीनां ज्योतिष्मत् एव
च मृत्वा लोकाञ्जयति । समानमुत्तरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

आदित्योऽपि स्वविषयमेव दर्शनमुक्तवानित्याह—अग्निरिति । तृतीये पादेऽपि गुण-
विशेषमुपादिशति—एष वा इति । यतो हेतोर्ज्योतिर्विषयमेव दर्शनमुक्तवानत एव
तस्याऽऽदित्यत्वं प्रतिभातीत्यादित्यत्वे हंसस्य गमकान्तरमाह—ज्योतिर्विषयमेवेति ।
य एतमेवं विद्वानित्याद्युत्तरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः) ।

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा आभि-
प्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्त-
त्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
पश्वादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥

हंसोऽपि मद्गुष्टे पादं वक्तेत्युपरराम । मद्गुरुदकचरः पक्षी । स चाप्संबन्धा-
त्प्राणः । स ह श्वोभूत इत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

अवशिष्टं पादान्तरं तर्हि कथं ज्ञायतामित्याशङ्क्याऽऽह—हंसोऽपीति । मद्गु-
ब्दस्य वाच्यमर्थमन्वाचष्टे—मद्गुरिति । तस्य कथं सत्यकामं प्रत्युपदेष्टुम्मत
आह—स चेति । १ ॥

तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव
इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवीणीति ब्रवीतु मे भगवा-
निति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं
कला मनः कलैव वै सोम्य चतुष्कलः पादो
ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

स च मदूगुः प्राणः स्वविषयमेवं च दर्शनमुवाच प्राणः कलेत्याद्यायतन-
वानित्येवं नाम । आयतनं नाम मनः सर्वकरणोपहनानां भोगानां तद्यस्मि-
न्पादे विद्यत इत्यायतनवान्नाम पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

तं मदुरूपनिपत्येत्यत्र मदुशब्दार्थं पूर्वोक्तमेव स्मारयति—मदुः प्राण इति । प्राणः
कलेत्याद्यायतनवानित्येवमिति यथोक्तगुणं समर्थयते—आयतनमित्यादिना । तद्य-
स्मिन्पादे वर्तते सोऽयमायतनवान्नाम पाद इति द्रष्टव्यमिति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वाश्श्वेतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतन-
वानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतन-
वतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्श्वेतुष्कलं
पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

तं पादं तथैवोपास्ते यः स आयतनवानाश्रयवानस्मिँल्लोके भवति ।
तथाऽऽयतनवत एव सावकाशाँल्लोकान्मृतो जयति । य एतमेवमित्यादि
पूर्ववत् ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

द्विविधं विद्याफलमभिवृत्ते—तं पादमिति । तथैवाऽऽयतनवत्त्वगुणाक्रान्तत्वेनैवे-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य नवमः खण्डः) ।

प्राप हाऽऽचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकामः

इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

स एवं ब्रह्मवित्सन्नाप ह प्राप्तवानाचार्यकुलम् । तमाचार्योऽभ्युवाद सत्य-
कामः इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

॥ १ ॥

ब्रह्मविदिव वै सौम्य भासि को नु त्वाऽनुशशासे-
त्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवा॑स्त्वेव मे
कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥

ब्रह्मविदिव वै सौम्य भासि । प्रसन्नेन्द्रियः प्रहसितवदनश्च निश्चिन्तः
कृतार्थो ब्रह्मविद्भवति । अत आचार्यो ब्रह्मविदिव भासीति को न्वाति वितर्क-
यन्नुवाच—कस्त्वामनुशशासेति । स चाऽऽह सत्यकामोऽन्ये मनुष्येभ्यः । देवता
मामनुशिष्टवत्स्यः । कोऽन्यो भगवच्छिष्यं मां मनुष्यः सन्ननुशासितुमुन्सहेने-
त्यभिप्रायः । अतोऽन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । भगवां-
स्त्वेव मे कामे ममेच्छायां ब्रूयात्किमन्यैरुक्तेन नाहं तद्गणयामीत्यभिप्रायः
॥ २ ॥

ब्रह्मविदिव भासीत्युक्ते कीदृशो ब्रह्मविदित्यपेक्षायामाह—प्रसन्नेन्द्रिय इति ।
सत्यकामस्यापि तल्लक्षणवत्त्वमतःशब्दार्थः । मां त्वदाचार्यमवज्ञाय मच्छिष्यं त्वां
कोऽन्यो मनुष्यो मच्छापादभीतः शिष्यत्वेनाऽऽज्ञायानुशासनं कृत्वान्यदनुशासनात्ते
ब्रह्मविद्यां जातेति साक्षेपं पृच्छति—कस्त्वामिति । मनुष्येभ्यः सकाशादन्ये माम-
नुशिष्टवन्त इति सामान्यप्रतिज्ञां विभजते—देवता इति । देवतानामेवोपदेष्टृत्वं
व्यतिरेकद्वारा विशदयति—कोऽन्य इति । प्रतिज्ञां निगमयति—अत इति । मया
तर्हीदानीं न किञ्चिदस्ति तव कर्तव्यमित्याशङ्कां वारयति—भगवानेति ॥ २ ॥

श्रुत॑ ह्येव मे भगद्दृशेभ्य आचार्याद्वैव विद्या
विदिता साधिष्ठं प्राप्तेति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह
न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

किञ्च श्रुतं हि यस्मान्मम विद्यत एवास्मिन्नर्थे भगवद्दृशेभ्यो भगवत्स-
मेभ्य ऋषिभ्यः । आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं साधुतमत्वं प्राप्तेति
प्राप्तेतीत्यतो भगवानेव ब्रूयादित्युक्त आचार्योऽब्रवीत्तस्मै तामेव दैवतैरुक्तां
विद्याम् । अत्र ह न किञ्चन षोडशकलविद्यायाः किञ्चिदेकदेशमात्रमपि न

१ ख. अ. सौम्य । २ ख. अ. सौम्य । ३ क. ग. घ. ट. ड. भव° । ४ क. ग. ठ. °न्येऽनु° ।
५ ख. घ. ज. झ. ठ. ण. °पदिति । ६ क. ख. ग. ड. झ. ङ. ढ. ण. °पदिति । ७ घ. ठ.
°द्यायां कि° ।

वीयाय न विगतमित्यर्थः । द्विरभ्यासो विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

इतश्च भगवानेव ब्रवीतु मे विद्यामित्याह—किंचेति । तदेव कारणं दर्शयति—
श्रुतमिति । अस्मिन्नर्थ आचार्यादेव विद्या श्रोतव्यैवलक्षणे । श्रुतमेव विशदयति—
आचार्यादिति । विदिता प्राप्तेति यावत् । आचार्याधीना धीरेव फलवतीत्यतः शब्दार्थः ।
विद्यान्तरमाचार्येणोक्तमिति शङ्कामेवकारेण वारयति—[तामेवेति] । दैवतैराचार्येण
च सत्यकामायोक्तां विद्यामस्मान्प्रति श्रुतिर्ज्ञापयति—अत्रेति । न विगते किंतु पूर्णैव
विद्या वाय्वादिमिराचार्येण चोपदिष्टेति शेषः । तत्रापि पादचतुष्टयानुध्यानसमुच्चित-
मेकमेव विज्ञानं तत्फलं च संहृत्यैकविज्ञानफलत्वेन परिणयमेकैकपादोपासनस्य कृता-
र्थत्वाहेतुत्वादित्याचार्योपदेशस्यैव सार्थकत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ।

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारान्तरेण वक्ष्यामीत्यारभते गतिं च तद्विदोऽग्निविद्यां
च । आख्यायिका पूर्वबच्छ्रद्धातपमोर्ब्रह्मविद्यासाधनत्वप्रदर्शनार्था—

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले
ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिच-
चार स ह स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तयस्त
ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥

उपकोसलो ह वै नामतः कमलस्यापत्यं कामलायनः सत्यकामे जाबाले
ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह ऐतिह्यार्थः । तस्याऽऽचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्नीन्प-
रिचचाराग्नीनां परिचरणं कृतवान् । स ह स्माऽऽचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः
स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्तयस्तमेवोपकोसलमेकं न समावर्तयति
स्म ह ॥ १ ॥

सप्रपञ्चब्रह्मोपासनमुक्त्वा कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासनं वक्तुं खण्डान्त-

रमवतारयति—पुनरिति । न केवलं ब्रह्मविद्याशेषत्वादित्यर्थः । पूर्ववदिति । यथा पूर्वस्मिन्खण्डे श्रद्धातपसोर्ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रदर्शनायाऽऽख्यायिकेत्युक्तं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचा-
रीन्मा त्वाऽग्नयः परिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै
हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥ २ ॥

तमाचार्यं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं सम्यग्ग्नीन्परिचचारीत्परि-
चरितवान् । भगवांश्चाग्निषु भक्तं न समावर्तयति । अतोऽस्मद्भक्तं न समा-
वर्तयतीति ज्ञात्वा त्वामग्नयो मा परिप्रवोचन्गर्हा तव मा कुर्युः । अतः
प्रब्रूह्यस्मै विद्यामिष्टामुपकोसलायेति । तस्मा एवं जाययोक्तोऽपि हाप्रोच्यैवा-
नुवत्यैव किंचित्प्रवासांचक्रे प्रवसितवान् ॥ २ ॥

तप्त इति । भवदपेक्षितां शुश्रूषां विदधानो बहुकायक्लेशं कृतवानित्यर्थः । विव-
क्षितशुश्रूषाकरणमेव विशदयति—कुशलमिति । किमिति भवत्या मां ब्रूहीदमिदानी-
मुच्यते । न हि मत्तोऽन्यत्र त्वदनुरागो युक्तिमानित्याशङ्क्य भगवति स्नेहादित्याह—
भगवानिति । अग्नीन्परिचरमाणब्रह्मचारिणोऽसमावर्तनमतःशब्दार्थः । गर्हापरिहारो
द्वितीयेनातःशब्देन परामृश्यते । आचार्यशुश्रूषापरं शिष्यं देवतैवानुगृह्णातीति ज्ञाप-
यितुमारभते—तस्मा इति ॥ २ ॥

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच
ब्रह्मचारिन्नशान किं नु नाश्नासीति स होवाच
बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः
प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

स होपकोसलो व्याधिना मानसेन दुःखेनानशितुमनशनं कर्तुं दध्रे धृत-
वान्मनः । तं तूष्णीमग्न्यागारेऽवस्थितमाचार्यजायोवाच—हे ब्रह्मचारिन्नशान
भुङ्क्ष्व किं नु कस्मान्न कारणान्नाशतीति । स होवाच बहवोऽनेकेऽस्मि-
न्पुरुषेऽकृतार्थे प्राकृते कामा इच्छाः कर्तव्यं प्रति नानाऽत्ययोऽतिगमनं येषां
व्याधीनां कर्तव्यचिन्तानां ते नानात्यया व्याधयः । कर्तव्यताप्राप्तिनिमित्तानि
चित्तदुःखानीत्यर्थः । तैः प्रतिपूर्णोऽस्मि । अतो नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

आचार्याभिप्रायमजानतः शिष्यस्य दुःखप्राप्तिं दर्शयति—स हेति । आतिगमनं वस्तुस्वरूपमतीत्य विषयेषु प्रवेश इति यावत् । नानास्यया इति कामानां विशेषणम् । कथं तेन व्याधयो विशेष्यन्ते तत्राऽऽह—कर्तव्येति । कामा एव व्याधय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ हाग्रयः समूदिरे ततो ब्रह्मचारी कुशलं नः
पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥

उक्त्वा तूष्णींभूते ब्रह्मचारिण्यथ हाग्रयः शुश्रूषया वर्जिताः कारुण्याविष्टाः सन्तस्त्रयोऽपि समूदिरे संभूयोक्तवन्तः । हन्तेदानीमस्मै ब्रह्मचारिणेऽस्मद्भक्ताय दुःखिताय तपस्विने श्रद्धधानाय सर्वेऽनुशास्रोऽनुप्रब्रवाम ब्रह्मविद्यामिति । एवं संप्रधार्य तस्मै होचुरुक्तवन्तः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥

आचार्यप्रवासात्तज्जायाया ब्रह्मचारिण्यनुग्रहात्तस्य चानशनाध्यवसायादनन्तरमित्यथ-शब्दार्थः । हन्तेति यद्यर्थोऽस्मद्भक्तं ब्रह्मचारिणमुपेक्ष्य देशान्तरं गतस्तर्हीति यावत् । अथ पुनरेत्याऽऽचार्यो ब्रह्मविद्यामस्मै विवर्जितां च वक्ष्यति किं त्वयेत्याशङ्क्याऽऽह—दुःखितायेति । ब्रह्मविद्यासाधनसंपत्तिमस्य दर्शयति—तपस्विन इति ॥ ४ ॥

स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु
खं च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं
यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं
चोचुः ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

===

स होवाच ब्रह्मचारी—विजानाम्यहं यद्भवद्भिरुक्तं प्रसिद्धपदार्थकत्वात्प्राणो ब्रह्मेति । यस्मिन्सति जीवनं यदपगमे च न भवतीति तस्मिन्वायुविशेषे लोके रुढोऽतो युक्तं ब्रह्मत्वं तस्य । तेन प्रसिद्धपदार्थकत्वाद्विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेति । कं च तु खं च न विजानामीति । ननु कंखंशब्दयोरपि सुखाकाशविषयत्वेन प्रसिद्धपदार्थकत्वमेव, कस्माद्ब्रह्मचारिणोऽज्ञानम् । नूनं

सुखस्य कंशब्दवाच्यस्य क्षणपध्वंसित्वत्त्वशब्दवाच्यस्य चाऽऽकाशस्याचे-
तनस्य कथं ब्रह्मत्वमिति मन्यते । कथं च भवतां वाक्यमप्रमाणं स्यादिति
अतो न विजानामीत्याह ।

प्राणो ब्रह्मेति भवद्विरुक्तं तदहं विजानामीति संबन्धः । तत्र हेतुमाह—प्रसिद्धेति ।
प्राणपदस्य प्रसिद्धार्थत्वमेव समर्थयते—यस्मिन्निति । एवंभूतः प्राणशब्द इति
शेषः । प्राणशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेऽपि कुतो ब्रह्मत्वं तस्मिन्-प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—
अत इति । कार्यकरणसंघाते नष्टेऽप्रहणादित्यतः शब्दार्थः । स्वकीयज्ञानसमुच्चयार्थः
श्चकारः । विजानाम्यहमित्युक्तमुपसंहरति—तेनेति । स्वेनाज्ञातं ब्रह्मचारी दर्श-
यति—कं चेति । तस्याज्ञानमाक्षिपति—नन्विति । प्राणशब्दस्य वायुविशेषविषय-
त्वेन प्रसिद्धार्थत्ववदित्यपेक्षः । ब्रह्मचारिणोऽभिप्रायं दर्शयन्नुत्तरमाह—नूनमिति ।
ननु विरुद्धार्थत्वादग्नीनां वाक्यं भवत्वप्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह—कथं चेति । विरु-
द्धार्थत्वप्रतीतेराप्तवाक्यस्य चाप्रामाण्यायोगाद्युक्तं ब्रह्मचारिणोऽज्ञानमिति निगमयति—
अत इति ।

तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते हाग्रय ऊचुः । यद्वाच यदेव वचं कमवो-
चाम तदेव खमाकाशमित्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजात्सु-
खान्निवर्तितं स्यान्नीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः । यदेव खमि-
त्याकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि । एवं च सुखेन विशे-
ष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात्स्थान्निवर्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव । सुखमा-
काशस्य नेतरलौकिकमाकाशं च सुखाश्रयं नेतरद्भौतिकमित्यर्थः । नन्वा-
काशं चे-सुखेन विशेषयितुमिष्टमस्त्वन्यतरदेव विशेषणं यद्वाच कं तदेव
खमित्यतिरिक्तमितरत् । यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं वा । ननु
सुखाकाशयोरुभयोरपि लौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरिष्टेत्यवोचाम ।

खस्य विशेषणत्वं कस्य च विशेष्यत्वमित्यङ्गीकारे फलं कथयति—इत्येवमिति ।
कस्य विशेषणत्वं खस्य विशेष्यत्वमित्येवमपि विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यमित्याह—
यदेवेति । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे फलमाह—एवं चेति । यद्वावेत्यादिवाक्यार्थ-
मुक्तमेव प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संक्षिपति—सुखमिति । इतरेतरविशेषणविशेष्यत्वमा-
क्षिपति—नन्विति । अन्यतरदेवेत्यत्र यदेव खमित्येतदुच्यते यद्वाच कं तदेव खमि-
त्यत्र यद्वाच कमितीतरद्विशेषणमतिरिक्तमधिकमकिञ्चित्करमिति योजना । यदि तु
यदेव खं तदेव कमिति खेन कं विशेष्यते, तदा यदेव खमित्येतदेव विशेषणमस्तु ।

१ क. ड. भगव° । २ ख. छ. ज. ण. °पि ब्रह्मत्वं कुतः प्रति° । ३ क. ज. ट. °र्थकार° ।
४ क. ग. घ. ङ. च. ट. खमाका° । ५ ख. छ. ज. ण. °रविशे° । ६ ख. ग. छ. ज. ठ. ण. विशेष्यते ।

यद्वाव कमिति पूर्वविशेषणमकिंचित्करमित्याह—यदेवेति । वाशब्दोऽतिरिक्तमित्ये-
तदनुकर(र्ष)णार्थः । विशेषणयोरर्थवत्त्वं पूर्वोक्तं सिद्धान्ती स्मारयति—नन्विति ।
तथा च सुखस्य लौकिकसुखाद्व्यावृत्त्यर्थं यदेव खमिति विशेषणमाकाशस्य च लौकि-
काकाशाद्व्यावृत्त्यर्थं यद्वाव कमिति विशेषणमर्थवदिति शेषः ।

सुखेनाऽऽकाशे विशेषिते व्यावृत्तिरुभयोरर्थप्राप्तैवेति चेत्सत्यमेवं किंतु
सुखेन विशेषितस्यैवाऽऽकाशस्य ध्येयत्वं विहितं न त्वाकाशगुणस्य विशेष-
णस्य सुखस्य ध्येयत्वं विहितं स्यात् । विशेषणोपादानस्य विशेषनियन्तृत्वे-
नैवोपक्षयात् । अतः खेन सुखमपि विशेष्यते ध्येयत्वाय । कुतश्चेतन्निश्चीयते ।
कंशब्दस्यापि ब्रह्मशब्दसंबन्धात्कं ब्रह्मेति । यदि हि सुखगुणविशिष्टस्य खस्य
ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात्कं खं ब्रह्मेति ब्रूयुरग्नयः प्रथमम् । न चैवमुक्तवन्तः ।
किं तर्हि कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । अतो ब्रह्मचारिणो मोहापनयनाय कंखंशब्द-
योरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वनिर्देशो युक्तः एव यद्वाव कमित्यादिः ।

अन्यतरविशेषणवशादपि यथोक्तव्यावृत्तिसिद्धेरकिंचित्करं विशेषणद्वयमिति शङ्कते—
सुखेनेति । यदा सुखेनाऽऽकाशं विशेष्यते तदा भूताकाशादाकाशं व्यावर्तितं भवति
सुखस्य तद्विशेषणत्वायोगात् । सुखमपि लौकिकसुखाद्व्यावृत्तिश्छिद्यते । लौकिकसुख-
स्याऽऽकाशविशेषणत्वानुपपत्तेः । अतः सुखेनाऽऽकाशस्याऽऽकाशेन सुखस्य वा विशे-
षितत्वसामर्थ्यात्प्राप्तैव सुखाकाशयोलौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरित्यन्यतरदेव विशे-
षणमर्थवदित्यर्थः । किमन्यतरस्यैव विशेषणस्य व्यावर्तकत्वमित्यापाद्यते किंवा तस्यै-
वार्थवत्त्वमिति तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—सत्यमेवामिति । द्वितीयं दूषयति—न
त्वित्यादिना । विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषणस्यापि ध्येयत्वं सिध्यतीति चेन्नैवं
दण्डी प्रेषानन्वाहेतिवद्विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह—विशेषणेति । द्वयोरपि
विशेषणयोरर्थवत्त्वं निगमयति—अत इति । विधान्तरेण ध्येयत्वासंभवादित्यतः श-
ब्दार्थः । खमिव सुखेनेत्यपेक्षार्थः । इतश्च सुखाकाशयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वमेषि-
तव्यमित्याह—कुतश्चेति । कुतःशब्दोपात्तमितःशब्दार्थं स्फुटयति—कंशब्दस्येति ।
खं ब्रह्मेति खंशब्दस्य ब्रह्मशब्दसंबन्धवदित्यपेक्षार्थः । गुणगुणिनोरुभयोरपि ध्येयत्व-
सिद्धयर्थमितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं कंशब्दस्य खंशब्दस्य च प्रत्येकं ब्रह्मशब्दसं-
न्धादपि स्वीकर्तव्यमित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा साधयति—यदि हीति । उक्तीत्या

द्वयोरपि ध्येयत्वमतःशब्दार्थः । ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योन्यविशेषगविशेष्यत्वाप्र-
हणादाकाशस्यैव गुणिनो ध्येयत्वं न तु सुखस्य गुणस्येति विभ्रमः ।

तदेतदग्निभिरुक्तं वाक्यार्थमस्मद्विधाय श्रुतिराह—प्राणं च हास्मै ब्रह्मचा-
रिणे । तस्याऽऽकाशस्तदाकाशः । प्राणस्य संबन्ध्याश्रयत्वेन हार्द आकाश
इत्यर्थः । सुखगुणवत्त्वानिर्देशात्तं चाऽऽकाशं सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्स्थं
च प्राणं ब्रह्मसंपर्कादेव ब्रह्मेत्युभयं प्राणं चाऽऽकाशं च समुच्चित्य ब्रह्मणी
ऊचुरग्रय इति ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

प्राणं चेत्यादि वाक्यं नाग्नीनां न ब्रह्मचारिणः । तथा च कथमुपाख्यायिकोमिदं
निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह—तदेतदिति । आकाशस्य प्राणसंबन्धित्वं कया विधयेत्यपे-
क्षायामाह—आश्रयत्वेनेति । कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासनमुपसंहर्तु-
मितिशब्दः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

चतुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्यैकादशः खण्डः) ।

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य
इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स
एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

संभूयाग्रयो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवन्तः । अथानन्तरं प्रत्येकं स्वस्ववि-
षयां विद्यां वक्तुमारेभिरे । तत्राऽऽदावेनं ब्रह्मचारिणं गार्हपत्योऽग्निरनुश-
शास । पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति ममैताश्चतस्रस्तनवः । तत्र य आदित्य
एष पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्यश्च गार्हपत्योऽग्निः स एवाहमा-
दित्ये पुरुषोऽस्मीति । पुनः परावृत्त्या स एवाहमस्मीति वचनम् । पृथिव्य-
न्नयोरिव भोज्यत्वलक्षणयोः संबन्धो न गार्हपत्यादित्ययोः । अतृत्वप-
क्तृत्वप्रकाशेनधर्मा अविशिष्टा इत्यत एकत्वमेवैनयोरत्यन्तम् । पृथिव्यन्नयो-
स्तुभोज्यत्वेनाऽऽभ्यां संबन्धः ॥ १ ॥

१ ख. छ. ण. तु कस्य । २ च. ठ. ड. हार्दाका° । ३ ख. ग. घ. ड. च. अ. ट. ड. ढ. ण.
°शात्तच्चाऽऽका° । ४ ख. ग. छ. ज. ठ. ण. °कायामि° । ५ ख. अ. °शत्वध° । घ. च. ड. ठ.
°शक्तवध° । ६ ड. ड. ढ. °वाऽऽवयो° । ७ घ. क. च. ठ. ड. ढ. ण. °नाऽऽवाभ्यां ।

प्रधानविद्यामुपदिश्याद्भविद्याविधानाद्योपक्रमते—संभूयेति । अनन्तरं प्रधानवि-
द्योपदेशादिति शेषः । अग्निविद्यां वक्तुमारब्धानामग्नीनां मध्ये प्रथममिति श्रुतावध-
शब्दार्थः । पृथिव्यादिचतुष्टयमनूद्याग्न्यादित्यगोरवान्तरभेदं दर्शयति—तत्रोति । एव-
मग्न्यादित्ययोस्तादात्म्यमितीतिशब्दार्थः । य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽह-
मस्मीत्येतावतैव तयोस्तादात्म्यसिद्धेः स एवाहमस्मीति पुनरुक्तिरतर्थाकृत्याशङ्क्याऽऽ-
ह—पुनरिति । भोज्यत्वं लक्षणं स्वभावो ययोस्तयोर्गार्हपत्येन यथा संबन्धस्तथा गार्ह-
पत्यादित्ययोर्न संबन्धः किंतु तादात्म्यलक्षण एवेत्यत्र हेतुमाह—अतृत्वेति । पृथि-
व्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—पृथिवीति । आभ्यामग्न्यादित्या-
भ्यामिति यावत् । स एवाहमस्मीति परावृत्त्या पुनर्वचनं यथोक्तार्थविशेषसिद्धयर्थ-
मिति भावः ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः
क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽ-
मुष्मिंश्च स एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

स यः कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्यमग्निमन्नान्नादत्वेन चतुर्थां प्रविभक्तमु-
पास्ते सोऽपहते विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्म । लोकी लोकैर्वांश्चास्मदीयेन
लोकेनाऽऽग्नेयेन तद्वान्भवति यथा वयमिह च लोके सर्वं वर्षशतमायुरेति
प्राप्नोति ज्योगुज्ज्वलं जीवति नाप्रख्यात इत्येतत् । न चास्यावराश्च ते
पुरुषाश्चास्य विदुषः संततिजा इत्यर्थः । न क्षीयन्ते संतत्युच्छेदो न भव-
तीत्यर्थः । किंच तं वयमुपभुञ्जामः पालयामोऽस्मिंश्च लोके जीवन्तममु-
ष्मिंश्च परलोके । य एतमेवं विद्वानुपास्ते यथोक्तं तस्यैतत्फलमित्यर्थः ॥ २ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

उक्ताया विद्याया गार्हपत्यविषयाया द्विविधं फलं दर्शयति—स यः कश्चिदित्या-
दिना । कस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामुक्तमेव संक्षिपति—य एतमेवमिति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां चतुर्था-

ध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः) ।

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासाऽऽपो दिशो
नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्वां लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः
क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिञ्च लोकेऽमुष्मिञ्-
श्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

===

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशास दक्षिणाग्निरापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा
इत्येता मम चतस्रस्तनवश्चतुर्धाऽहमन्वाहार्यपचन आत्मानं प्रविभज्यावस्थितः ।
तत्र य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति पूर्ववत् । अन्नसंबन्धा-
ज्ज्योतिष्प्रसामान्याच्चान्वाहार्यपचनचन्द्रमसोरेकत्वं दक्षिणा(ण)दिवसंबन्धाच्च ।
अपां नक्षत्राणां च पूर्ववदन्नत्वेनैव संबन्धः । नक्षत्राणां चन्द्रमसो भोग्य-
त्वप्रसिद्धेः । अपामन्नोत्पादकत्वादन्नत्वं दक्षिणाग्नेः पृथिवीवद्वार्हपत्यस्य ।
समानमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

गार्हपत्योपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । अवादिचतुष्टयमनूद्य दक्षिणाग्नौ चन्द्रे च
विशेषं दर्शयति—तत्रेति । अन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोस्तादात्म्येनाबन्नेन नक्षत्राणां
च ताभ्यां भोज्यत्वेन संबन्ध इति वक्तुं पुनर्वचनमित्याह—स एवेति । कथं पुन-
रन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोस्तादात्म्यं तत्राऽऽह—अन्नसंबन्धादिति । प्रसिद्धं हि
दर्शपूर्णमासयोरेन्वाहार्यपचने हविःश्रवणम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवतीत्यादौ चन्द्र-
मसि प्रसिद्धोऽन्नसंबन्धः । तस्मात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः । तयोरेकत्वे हेत्वन्तरमाह—
ज्योतिष्त्वेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—दक्षिणेति । अन्वाहार्यपचनो हि दक्षिणा-
ग्निरुच्यते । चन्द्रमाश्च दक्षिणेन पथा प्राप्यमाणो दक्षिणस्यां दिशि भवतीति गम्यते ।
उत्तरदिगधिष्ठातुरपि तस्य तत्संबन्धानिवारणात्तद्युक्तं तयोरैक्यमित्यर्थः । अपां नक्ष-

प्राणां च चन्द्रवदन्वाहार्यपचनेन तादात्म्यमाशङ्क्यांऽऽह—अपामिति । पूर्ववत्पृ-
थिव्यर्त्तयोस्तयोर्गार्हपत्यादित्याभ्यामन्नत्वेन संबन्धवदिति यावत् । संबन्धोऽन्वाहार्य-
पचनचन्द्रमोभ्यामिति शेषः । कथं नक्षत्राणामन्नत्वं तत्राऽऽह—नक्षत्राणामिति । कथं
पुनरपामन्नत्वं तदाह—अपामिति । दक्षिणाग्नेर्दक्षिणाग्निं प्रतीति यावत् । पृथिव्या
गार्हपत्याग्निं प्रत्यन्नत्ववदित्युदाहरणार्थः । स य एतमेवं विद्वानित्याद्यन्यदि-
त्युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः) ।

—○*○—

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो
द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽह-
मस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः
क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिञ्च लोकेऽमुष्मि-
ञ्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

====

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति ममाप्येता-
श्चतस्रस्तनवः । य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि पूर्ववत्सा-
मान्यात् । दिवा(द्यूना)काशयोस्त्वाश्रयत्वाद्विद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव सं-
बन्धः । समानमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेश्चोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । तत्रावान्तरभेदं दर्शयति—य
एष इति । सोऽहमस्मीत्याद्यन्यत्समानमिति संबन्धः । यथा पूर्वं ज्योतिष्ट्वाविशेषा-
द्गार्हपत्यादित्ययोरन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोश्च साम्यमुक्तं तथा ज्योतिष्ट्वसामान्याद्विद्युदा-

हवनीययोस्तादात्म्यमेष्टव्यमित्याह — पूर्ववादिति । कथं तर्हि ताम्यां दिवा(द्यवा)-
काशयोः संबन्धस्तत्राऽऽह — दिवा(द्यवा)काशयोस्त्विति । आहवनीयस्य फल-
त्वाद्विवो विषयत्वं तत्र होमादिद्वारा निष्पन्नः पूर्वस्य द्युलोकफलत्वाभ्युपगमाद्विद्युतस्त्वा-
कांशाश्रयत्वं प्रसिद्धमतो विद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव दिवा(द्यवा)काशयोः संबन्ध
इत्यर्थः । स य एतमेवमित्याद्यन्यदित्युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः) ।

ते होचुरुपकोसलैषा सौम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या
चाऽऽचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याऽऽचा-
र्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल३ इति ॥ १ ॥

ते पुनः संभूयोचुर्होपकोसलैषा सौम्य ते तवास्मद्विद्याऽग्निविद्येत्यर्थः ।
आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति च । आचार्यस्तु ते
गतिं वक्ता विद्याफलप्राप्तय इत्युक्तवोपरेमुरग्रयः । आजगाम हास्याऽऽचार्यः
कालेन । तं च शिष्यमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल३ इति ॥ १ ॥

अग्नीनां मिथो विसंवादं व्यावर्तयति — ते पुनरिति । तथाऽप्यात्मविद्या श्रोतव्ये-
त्याशङ्क्याऽऽह — आत्मविद्येति । कथमाचार्योपदेशमन्तरेण भगवदुपदेशवशादेव
मे विद्या फलवत्याचार्यद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठमित्यादि हि प्रागुक्तमत आह —
आचार्यस्त्विति ॥ १ ॥

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सौम्य ते
मुखं भाति को नु त्वाऽनुशशासेति को नु माऽनु-
शिष्याद्भो इतीहापेव निह्नुन इमे नूनमीदृशा
अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सौम्य किल
तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

१ ख. ग. छ. ट. ण. 'कपाल' । ज. 'कपाकत्वा' । २ ख. 'कोशलै' । ३ ख. रु. सौम्य
४ ख. घ. 'कोशल' । ५ ण. 'कोशलै' । ६ ख. घ. न. सौम्य । ७ ण. 'कोशल' । ८ क. ग. ट.
'र्यादेव' । ९ ख. ऊ. सौम्य । १० ख. ज. सौम्य ।

इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सौम्य तेऽ-
वोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो
न श्लिष्यन्त एवमवाविदि पापं कर्म न श्लिष्यत
इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥१४॥

===

भगव इति ह प्रतिशुश्राव । ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं प्रसन्नं भाति
को नु त्वाऽनुशशासेत्युक्तः प्रत्याह । को नु माऽनुशिष्यादनुशासनं कुर्याद्भो
भगवंस्त्वयि प्रीषित इतीहापेव निह्नुतेऽपनिह्नुत इवेति व्यवहितेन संबन्धो
न चापनिह्नुते न च यथावदग्निभिरुक्तं ब्रवीतीत्यभिप्रायः । कथमिमेऽग्नयो
मया परिचारिता उक्तवन्तो नूनं यतस्त्वां दृष्ट्वा वेपयाना इवेदृशा दृश्यन्ते
पूर्वमन्यादृशाः सन्त इतीहाग्नीनभ्यूदेऽभ्युक्तवान्काकाऽग्नीन्दर्शयन् । किं नु
सौम्य किल ते तुभ्यमवोचन्नमय इति पृष्ठ इत्येवमिदमुक्तवन्त इत्येवं ह
प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्प्रतीकमात्रं किञ्चिन्न सर्वं यथोक्तमग्निभिरुक्तमवोचत् ।
यत आहाऽऽचार्यो लोकान्वाव पृथिव्यादीन्हे सौम्य किल तेऽवोचन्न ब्रह्म
साकल्येन । अहं तु ते तुभ्यं तद्ब्रह्म यदिच्छसि त्वं श्रोतुं वक्ष्यामि, शृणु
तस्य मयोच्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं यथा पुष्करपलाशे पक्ष्मात्र
आपो न श्लिष्यन्त एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्मैवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते
न संबध्यत इत्येवमुक्तवत्याचार्य आहोपकौसलो ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै
होवाचाऽऽचार्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥१४॥

अपनिह्नुत इवेत्यत्रेवशब्दतात्पर्यं दर्शयति—न चंति । उक्तमभिप्रायमाकाङ्क्षापूर्-
वकं विवृणोति—कथमित्यादिना । काका स्वरभङ्गेन(ण) भीतः सन्नुक्तवानस्फुट-
मिति यावत् । भीतिं शिष्यस्यापनयन्नाचार्यो ब्रूते—किं नु सौम्येति । आचार्यवा-
क्यस्थमितिशब्दस्मृत्य व्याचष्टे—इत्येवमिति । पृष्ठः सन्निति पूर्वेण संबन्धः । यस्मा-
दग्निभिरुक्तमाचार्याय प्रतीकद्वारा शिष्यो निवेदितवांस्तस्मादाचार्यः प्राप्तः साव-

काशमित्याह—यत इति । कं [ब्रह्म] खं ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मापि तैरुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह —न ब्रह्मति । कथं तर्हि साकल्येन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यत आह—अहं त्विति । ब्रह्मज्ञाने किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—शृण्विति ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः) ।

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचै-
तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा
सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नैः शान्तैर्विवेकिभिर्दृष्टेर्द्रष्टा । “ चक्षुश्चक्षुः ” इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । नन्वग्निभिरुक्तं वितथं यत आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति गतिमात्रस्य वक्तव्यवोचन्मविष्यद्विषयापरिज्ञानं चाग्नीनाम् । नैव दोषः । सुखाकाशस्यैवाक्षिणि दृश्यत इति द्रष्टुरनुवादात् । एष अत्मा प्राणिनामिति होवाचैवमुक्तवानेतद्यदेवाऽऽत्मतत्त्वमवोचाम । एतदमृतममरणधर्म्यधिनश्यत एवाभयं यस्य हि विनांशाशङ्का तस्य भयोपपत्तिस्तदभावादभयमत एवैतद्ब्रह्म बृहदनन्तमिति । किंवास्य ब्रह्मणोऽक्षिपुरुषस्य माहात्म्यं । तत्तत्र पुरुषस्य स्थानेऽक्षिणि यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति पक्षमात्रेव गच्छति न चक्षुषा संबध्यते पद्मपत्रेणोदकम् । स्थानस्याप्येतन्माहात्म्यं किं पुनः स्थानिनोऽक्षिपुरुषस्य निरञ्जनत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

कश्मुपसन्नायाऽऽचार्यो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मविद्यामुक्तवानित्यत आह—य एष इति । अक्षिस्थाने तदुपलक्षितो द्रष्टा य एष पुरुषो दृश्यत इति संबन्धः । नातो सर्वेषां छायात्मातिरिक्तो दृष्टिगोचरतामावर्ततीत्याशङ्क्य विकारिणो विशिष्टि—निवृत्तेति । निवृत्तानि विषयेभ्यो विमुखानि चक्षुषि बाह्यानि करणानि येषां तैरिति यावत् । बाह्यकरणानां स्ववशत्वादीनां विशेषणान्तरमावर्ते—ब्रह्मचर्यादीति । मनसो विषयपारवशराहित्ये विशेषणान्तरमाह—शान्तैरिति । तेषां निवृत्तचक्षुष्टे हेतुमाह—

१ क. ‘मित्याह । ग. ट. ‘मित्याशङ्क्याऽऽह । २ ख. ऊ. ‘नाशश’ । ३ ख. छ. ऊ. ण. बाह्यक’ । ४ ख. अ. ण. ‘माददते । ब्र’ । छ. मादते ।

विवेकिभिरिति । पुरुषोऽसिणि द्रष्टेत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमणयति—चक्षुष इति । आचार्येणापूर्वविद्योपदेशादग्नीनामुक्तिर्मिथ्या प्राप्तेति शङ्कते—नन्विति । अग्निवचनस्य गत्यन्तरमाह—भविष्यदिति । नाग्नीनामुक्तिर्मृषा नापि तेषां भविष्यद्विषयाज्ञानमिति दूषयति—नैष दोष इति । यत्सुखगुणैकमाकाशमुपास्यमग्निभिरुपदिष्टं तस्यैव कारणब्रह्मणो द्रष्टृरूपस्यासिणि दृश्यत इत्यनुवादो गतिव्याख्यानायाऽऽचार्येण क्रियते तन्नास्ति दोषद्वयमित्यर्थः । असिणि दृश्यत इति प्रयोगादाचार्येण च्छायात्मा विवक्षित इत्याशङ्क्याऽऽह—एष इति । इयश्च नायं पुरुषश्छायात्मेत्यनन्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति—एतदित्यादिना । इतिशब्दे यथोक्तगुणैरुपास्यः पुरुषो न च्छायात्मा भवितुमर्हतीत्यर्थः । असङ्गत्वाच्च नायं छायात्मेत्याह—किंचेति । माहात्म्यं स्थानद्वारेणोच्यत इति शेषः । किमेतावता पुरुषस्याऽऽयातमित्यौशङ्क्याऽऽह—स्थानस्यापीति । १ ॥

एतं संयद्वाप इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

एतं यथोक्तं पुरुषं संयद्वाप इत्याचक्षते । कस्मात् । यस्मादेतं सर्वाणि वामानि वननीयानि, संभजनीयानि शोभनान्यभिसंयन्त्यभिसंगच्छन्तीत्यतः संयद्वापः । तथैवंविदमेनं सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

तस्यैवोपास्यत्वार्थं गुणान्तरं दर्शयति—एतमिति । पुरुषस्य संयद्वापत्वं ब्रह्मविदुक्त्या सिद्धमपि नान्वर्गमन्तरेण व्यक्ती भवतीति शङ्कते—कस्मादिति । अवयवार्थोपन्यासेन परिहरति—यस्मादिति । गुणोपास्तिकलमाह—तथेति । उपास्यगुणानुसारेणेत्यर्थः । एवंविदं संयद्वापगुणविशिष्टपुरुषोऽस्मीति वेदितारमित्येतत् ॥ १ ॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

एष उ एव वामनीर्यस्मादेव हि सर्वाणि वामानि पुण्यकर्मफलानि पुण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयति वहति चाऽऽत्मधर्मत्वेन । विदुषः फलं—सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

गुणान्तरमुपास्यत्वाय दर्शयति—एष इति । तद्व्युत्पादयति—एष इति ॥ ३ ॥

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति

सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

एष उ एव भामनीरेष हि यस्मात्सर्वेषु लोकेष्वदित्यचन्द्राग्न्यादिरूपै-
र्भाति दीप्यते । “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इति श्रुतेरतो भाषानि
नयतीति भामनीः । य एवं वेदासावपि सर्वेषु लोकेषु भाति ॥ ४ ॥

गुणान्तरं ध्यानायोक्त्वा व्युत्पादयति—एष इत्यादिना । आदित्यादिरूपेणास्वैव
दीप्यमानत्वे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति—तस्येति । गुणोपास्तिफलमाह—य एवमिति
॥ ४ ॥

अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चि-
षमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरहन आपूर्यमाणपक्षमापू-
र्यमाणपक्षायान्षडुदङ्ङेति मासाश्स्तान्मासेभ्यः सं-
वत्सरश्च संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो
वियुतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष
देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमा-
वर्तं नाऽऽवर्तन्ते नाऽऽवर्तन्ते ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थ्याध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते । यद्यद्यु चैवास्मिन्नेवंविदि शब्दं
शवकर्म मृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति ऋत्विजः सर्वथाऽप्येवंविदेन शव-
कर्मणाऽकृतेनापि प्रतिबद्धो न ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणाऽस्य
कश्चनाभ्यधिको लोकः । “ न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ” इति श्रुत्य-
न्तरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन्विद्यां स्मौति न पुनः शवकर्मैवंविदो न
कर्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्षणि कर्मणां फलारम्भे प्रतिबन्धः
कश्चिदनुमीयतेऽन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म स्याद्वा न वेति
विद्यावतोऽपिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमाक्षिस्थं संयद्वापो-

वामनीर्भामनीरित्येवंगुणमुपासते प्राणसहितामग्निविद्यां च तेषामन्यत्कर्म भवतु मा वा भूत्सर्वथाऽपि तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिरभिमानीनीं देवता-
मभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।

गतिं वक्तुं पूर्वोक्तैर्ब्रह्मविद्यायामधिकगुणानेवाऽऽचार्योऽन्ववादीदिदानीं तामेव गति-
मवतारयति-अथेति । तां वक्तुं पातनिकां कराति-यद्यदीति । करणकरणाभ्यां
विदुषो न वृद्धिर्नापि हानिरित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति न कर्मणेति । अप यदुच्चैवे-
त्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति-शक्यकर्मणेति । तात्पर्यान्तरं दर्शयति-न पुनरिति ।
यदि विदुषोऽपि शक्यकर्म कर्तव्यं कस्तर्हि तस्य विशेषस्तत्राऽऽह- अक्रियमाणे
हीति । अन्यत्रेत्यावेद्यावानुच्यते । इहेति । प्रस्तुतवाक्यस्य विद्यावतो वोक्तिरिति
शक्यकर्मण्यनादरपूर्वकमिति शेषः । विद्यावतः शक्यकर्मभावामावयोरप्रतिबन्धः
फलं सिध्यति । अविद्यावतस्तु शक्यकर्माकरणे कर्माणि न फलदानीति विद्यास्तुतिरि-
हाभिप्रेतेति भावः । तेऽर्चिषमेवेत्यत्र तच्छब्दार्थं व्याचष्टे-ये सुखाकाशमिति ।

अर्चिषोऽर्चिर्देवताया अहरहरभिमानीनीं देवतामह्म आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्ष-
देवतामापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्कुत्तरां दिशमेति सविता तान्मासानुत्त-
रायणदेवतां तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरदेवतां ततः संवत्सरादादि-
त्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्तत्रस्थांस्तान्पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादे-
त्यामानवो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽमानवः स पुरुष एना-
न्ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति गन्तृगन्तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्र-
ब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति हि तत्र वक्तुं न्याय्यम् । सर्व-
भेदनिरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादृष्टो मार्गोऽगमनायोपतिष्ठते ।
“स एनमविदितो न भुनक्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । एष देवपथो देवैरर्चि-
रादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतैरुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं
तेन चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो ब्रह्मेमं
मानवं मनुसंबन्धिनं मनोः सृष्टिलक्षणमावर्तं नाऽऽवर्तन्त आवर्तन्तेऽस्मिञ्ज-
ननमरणप्रबन्धचक्रारूढा घटीयन्त्रवत्पुनः पुनरित्यावर्तस्तं न प्रतिपद्यन्ते ।
नाऽऽवर्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिसमाप्तिप्रदर्शनार्था ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

सत्यलोकस्थमिति देशव्यवच्छेदेन किमिति व्याख्यायते मुख्यमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दालम्बनं किं नोच्यते तत्राऽऽह-गन्तुगन्तव्येति । एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्यलोकस्थं ब्रह्म न मुख्यमिति संबन्धः । मुख्यब्रह्मप्राप्तावपि यथोक्तव्यपदेशा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—सन्मात्रेति । तदनुपपत्तेर्न तादृग्ब्रह्म ब्रह्मशब्दमिति शेषः । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—ब्रह्मवेति । तत्रेति मुख्यप्राप्तिरुच्यते । कस्यचिदपि सन्मात्रब्रह्मप्राप्तिरत्र नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वभेदेति । वक्ष्यति षष्ठेऽध्याये श्रुतिरिति शेषः । जीवस्य सन्मात्रं ब्रह्म पारमार्थिकं रूपं चेदुपासकस्यापि न गतिरुचिता तस्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्वरूपामावादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । एकत्वलक्षणो मार्गो न दृष्टश्चेदगमनाय नोपतिष्ठते । न हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकत्वं गमनं वारयितुं पारयत्यज्ञानप्रतिबन्धात् । तस्य गमनभ्रान्तिसंभवादित्यर्थः । यद्वैकत्वलक्षणो मार्गो नावगतो न गमनाय मोक्षायोपस्थितो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—स एनमिति । स परमात्मा प्रत्यक्त्वेनाज्ञातः सन्नेनमधिकारिणं मुक्तिप्रदानेन न पालयतीत्यर्थः । प्रकृतां गतिमुपसंहरति—एष इति । गतिफलं निगमयति—एतेनेति । इममिति विशेषणादनावृत्तिरस्मिन्कल्पे कल्पान्तरे त्वावृत्तिरिति सूच्यते । आवर्तशब्दं व्याकरोति—आवर्तन्त इति । सफलाया यथोक्तेन गतिपूर्वकेण फलेन सहिताया इति यावत् । कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चिना कारणब्रह्मोपासना यथोक्ता न विद्यासहिताऽविद्याऽप्रविवाक्षिता तस्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरमाप्यटीकायां

चतुर्थाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १९ ॥

—:○-○-○-○:—

(अथ चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः) ।

रहस्यप्रकरणे प्रसङ्गादारण्यकत्वसामान्याच्च यज्ञे क्षत उत्पन्ने व्याहृतयः प्रायश्चित्तार्था विधातव्यास्तदभिज्ञस्य चर्त्विजो ब्रह्मणो मौनमित्यत्र इदमारभ्यते—

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदं सर्वं
पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव
यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ १ ॥

एष ह वा एष वायुर्योऽयं पवतेऽयं यज्ञः । ह वा इति प्रसिद्धार्थावगतौ

निपातो । वायुप्रतिष्ठो हि यज्ञः प्रसिद्धः श्रुतिषु । “स्वाहा वातेधाः”
 “अयं वै यज्ञो योऽयं पवते” इत्यादिश्रुतिभ्यः । वात एव हि चलना-
 त्मकत्वात्क्रियासमवायी । “वात एव यज्ञस्याऽऽरम्भको वातः प्रतिष्ठा”
 इति च भवणात् । एष ह यन्गच्छंश्चलन्निदं सर्वं जगत्पुनाति पाचयति
 शोषयति । न ह्यचलतः शुद्धिरस्ति । दोषनिरसनं चलतो हि दृष्टं न
 स्थिरस्य । यद्यस्माच्च यज्ञेष इदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञो यत्पुना-
 तीति । तस्यास्यैवं विशिष्टस्य यज्ञस्य वाक्च मन्त्रोच्चारणे व्यापृता । मनश्च
 यथाभूतार्थज्ञाने व्यापृतम् । ते एते वाङ्मनसे वर्तनी मार्गौ याभ्यां यज्ञस्ता-
 यमानः प्रवर्तते ते वर्तनी । “प्राणापानपरिचलनवत्या हि वाचश्चित्तस्य
 चोत्तरोत्तरक्रमो यज्ञः” इति हि श्रुत्यन्तरम् । अतो वाङ्मनसाभ्यां यज्ञो
 वर्तत इति वाङ्मनसे वर्तनी उच्येते यज्ञस्य ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरग्रन्थयोरसंगतिमाशङ्क्य प्रासङ्गिकीं संगतिमाह—रहस्यप्रकरण इति ।
 रहस्यमुगसनं तत्प्रकरणे विदुषां फलप्राप्तये मार्गोपदेशप्रसङ्गेन यज्ञस्य समाप्तिगमना-
 यानन्तरग्रन्थेन मार्गोपदेशादस्ति संगतिरित्यर्थः । किंच पूर्वोत्तरग्रन्थयोरारभ्यकत्वेन
 समानत्वादपि संगतिरस्तीत्याह—आरण्यकत्वेति । किंचाग्निविषया विद्या प्रकृता
 यज्ञे च सिद्धेऽग्निसंबन्धे यदि किमपि क्षतमुत्पद्यते तदा प्रायश्चित्तार्था व्याहृतयो
 विधातव्या इत्यनन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरिति संगत्यन्तरमाह—यज्ञ इति । प्रकृतायामुपास-
 नायां मौनमङ्गी क्रियते वाग्व्यापारे विक्षिप्तचित्ततया ध्यानानुष्ठानासिद्धेः । ऋत्वि-
 ग्विशेषस्य च प्रायश्चित्तभिज्ञस्य मौनमत्र विधीयते तेनास्ति मिथः संगतिरित्याह—
 तदाभिज्ञस्येति । यज्ञस्य देवतेद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात्क्रियायाश्च क्षणमङ्गिन्या
 गतिमत्त्वायोगान्मार्गोपदेशासंभवात्कथमाद्या संगतिरित्याशङ्क्य गतिमत्त्वं संपादयितुं
 यज्ञस्य वायुरूपत्वमाह—एष इत्यादिना । यज्ञो वाय्वाश्रयो वाय्वात्मक इति श्रौती
 प्रसिद्धिस्तामेव प्रकटयति—वायुप्रतिष्ठ इति । श्रुतीरुदाहरति—स्वाहेति । स्वाहाक-
 रमुच्चार्य वाते वायौ धीयते क्षिप्यत इति वातेधा यज्ञः । श्रुत्यन्तरमाह—अयमिति ।
 आदिशब्देन वातायज्ञः प्रयुज्यतामिति श्रुतिर्गृह्यते । आदर्शितश्रुतीनामर्थं संगृह्णाति—
 वात इति । यो यज्ञः क्रियासमवायी तत्समुदायात्मकः स वायुरेव । द्वयोश्चलनात्म-

१ घ. ङ. ठ. ण. इत्येवमादि° । २ ख. ङ. च. ज. ड. ण. °नं च च° । ३ ख. ज. °वै
 जगत्पुना° । ४ घ. ङ. च. ठ. °ज्ञो यः पुना° । ५ ख. घ. ङ. ज. ट. ड. ठ. ण. °भ्यां वर्तनीभ्यां
 य° । ६ ख. ज. ठ. ण. °त्तरं क्र° । घ. ङ. च. ड. °त्तरिक° । ७ ड. ठ. यज्ञः । ८ ठ. ण. °भ्यां
 वर्तनीभ्यां य° । ९ क. ख. ग. च. ज. ट. °ज्ञो वर्तनीभ्यां व° । १० क. ग. ट. वा ।

कस्वाविशेषात् । तस्माद्वायुप्रतिष्ठस्तदात्मको यज्ञ इत्यर्थः । वायुप्रतिष्ठो यज्ञ इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—वात एवेति । पवनत्वं श्रुत्याऽपि वायुयज्ञयोरेकत्वमाह—एष ह यान्ति । विनाऽपि वायुं शुद्धिः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अचलतो विहितक्रियामननुतिष्ठत इति यावत् । शुद्धिर्नाम दोषनिरासः । स च निषिद्धं प्रत्यक्तुं यतमानस्य सिध्यति । न तु निषिद्धक्रियात्यागोदासीनस्य दोषनिरासात्मिका शुद्धिः संभवति । चलनं च वायुः । तस्माद्वायुरेव चलनद्वारा सर्वं जगत्पुनातीत्याह—दोषेति । वायोरस्तु पावनत्वं प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यस्मादिति । वाय्वात्मना गतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुपदिशति—तस्येति । एवं विशिष्टस्य पावनस्य वायुरूपस्येति यावत् । यज्ञस्योक्तमार्गद्वयवैशिष्ट्ये सोपस्कारमैतरेयवाक्यमुदाहरति—प्राणेति । प्राणापानाभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यां परिचलनं विद्यते यस्यास्तस्या वाचश्चित्तस्य च पूर्वापरभावक्रमेण यज्ञः संपाद्यते । मनसा हि ध्यायन्वाचमभिव्याहरन्पूर्वापरीभावेन यज्ञं संपादयतीत्यर्थः । यज्ञस्य मार्गद्वयविशिष्टत्वमुपसंहरति—अत इति ॥ १ ॥

तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्वर्युरुद्धाताऽन्यतरां स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥ २ ॥
अन्यतरामेव वर्तनीं संस्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्ब्रजनूरथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥ ३ ॥

तयोर्वर्तन्योरन्यतरां वर्तनीं मनसा विवेकज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मत्विग्वाचा वर्तन्या होताऽध्वर्युरुद्धातेत्येते त्रयोऽप्यृत्विजोऽन्यतरां वाग्लक्षणां वर्तनीं वाचैव संकुर्वन्ति । तत्रैवं सति वाङ्मनसे वर्तनी संस्कार्ये यज्ञे । अथ स ब्रह्मा यत्र यस्मिन्काल उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनुवाके शस्त्रे पुरा पूर्वं परिधानीयाया ऋचो ब्रह्मैतस्मिन्नन्तरे काले व्यववदति मौनं परित्यजति

यदि तदाऽन्यतरामेव वाग्वर्तनीं संस्करोति । ब्रह्मणाऽसंस्क्रियमाणा मनोव-
र्तनी हीयते विनश्यति चिच्छद्नी भवत्यन्यतरा । स यज्ञो वाग्वर्तन्यैवान्यत-
रया वर्तितुमशक्नुवन्निष्पति । कथमिवेत्याह । स यथैकपात्पुरुषो ब्रजन्ग-
च्छन्नध्वानं रिष्यति, रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो गच्छन्निष्यत्येवमस्य
यजमानस्य कुब्रह्मणा यज्ञो रिष्यति विनश्यति । यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽ-
नुरिष्यति । यज्ञमाणो हि यजमानः । अतो युक्तो यज्ञरेषे रेषस्तस्य । स तं
यज्ञमिष्ट्वा तादृशं पापीयान्पापतरो भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

तयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावं दर्शयति—तयोरिति । वाचा सम्यक्प्रयुक्तयेति
शेषः । संस्कृतायां च वाग्वर्तन्यां तथैव यज्ञो निष्पन्नो भवतीत्याह—वाचैवेति । किं
तर्हि मनोवर्तन्या संस्क्रियत इत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । यज्ञस्य द्वाभ्यां मार्गाभ्यां
नीयमानत्वे पूर्वोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावत् । मनोवर्तन्याः संस्काराभावे प्रत्यभायं
दर्शयति—अथेत्यादिना । मनोवर्तनी ब्रह्मणा वाग्वर्तनी च होतृप्रभृतिभिः संस्कार्येति
व्यवस्थान्तरमित्यर्थः । स ब्रह्मेत्यन्वयं सूचयति—ब्रह्मेति । पुनरुक्तिस्तस्य क्रियापदेन
संबन्धद्योतनार्था । एतस्मिन्नन्तरे काले प्रातरनुवाकशस्त्रमारभ्यः तत्पारिसम सेरन्तराव-
स्थायामित्यर्थः । वाचो होत्रादिभिः संस्कार्यत्वमस्तु, मनसश्च ब्रह्मसंस्कार्यत्वं मा भूदे-
तावता यज्ञस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—स यज्ञ इति । यज्ञभ्रंशमेवाऽऽकाङ्क्षा-
द्वारा व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । नाशेऽपि यज्ञस्य यजमानस्य किमायातमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—यज्ञमाणो हीति । वाग्वर्तनीसंस्काराभावेऽपि दुष्टो दोषः ॥२॥३॥

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानी-
याया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी संस्कुर्वन्ति
न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥

स यथोभयपाद्ब्रजन् रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्त-
मानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं
प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेया-
न्भवति ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥१६॥

अथ पुनर्यत्र ब्रह्मा विद्वान्मौनं परिगृह्य वाग्विसर्गमकुर्वन्वर्तते यावत्पारि-
धानीयाया न व्यववदति तथैव सर्वं त्विजं उभे एव वर्तनी संस्कुर्वन्ति न
हीयतेऽन्यतराऽपि । किमिवेत्याह । पूर्वोक्तविपरीतौ दृष्टान्तौ । एवमस्य
यजमानस्य यज्ञः स्ववर्तनीभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनाऽऽत्मनाऽविनश्य-
न्वर्तन इत्यर्थः । यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स यजमान एवं
मौनविज्ञानब्रह्मोपेतं यज्ञमिष्ट्वा श्रेयान्भवति श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

मौनगुणं दर्शयति—अथ पुनरिति । तथैव सम्यगनुष्ठातार इति यावत् । तथा
सति ब्रह्मा चान्ये चर्त्विजो द्वे वर्तन्यौ संस्कुर्वन्त्येवेत्याह—नेति । वर्तनीद्वयसंस्कारे
किं स्यादित्यपेक्षायामाह—एवमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

(अथ चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः) ।

अत्र ब्रह्मणो मौनं विहितं तद्रेषे ब्रह्मत्वकर्मणि चान्यस्मिंश्च होत्रादिकर्म-
रेषे व्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति तदर्थं व्याहृतयो विधानव्या इत्याह—

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्रा-
वृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥ १ ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपल्लोकानुद्दिश्य तत्र सारजिघृक्षया ध्यानलक्षणं तप-
श्चचार । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्साररूपान्प्रावृहदुद्धृतवाञ्जग्राहे-
त्यर्थः । कान् । अग्निं रसं पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षात् । आदित्यं दिवः ॥ १ ॥

नित्यानुष्ठानमुक्त्वा नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानार्थमुपक्रमते—अत्रेति । तद्रेषे ब्रह्मणो
मौनभ्रंशे सतीति यावत् । रमान्विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति—कानिति ॥ १ ॥

१ क. च. ण. 'व ते स' । २ ण. 'र्त्विजोऽत उ' । जा. 'र्त्विजस्ते ए' । ३ ख. अ. ण. 'र्वन्ती-
त्येवे' । ४ ख. अ. 'ह ते इति । छ. ण. 'ह भत इति । ५ ख. ग. अ. ट. ण. 'हितमथ त' । ६ ख.
अ. ड. ण. 'श्चकार ।

स एतास्तिस्त्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां
रसान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादि-
त्यात् ॥ २ ॥

पुनरप्येवंमेवमग्न्याद्याः स एतास्तिस्त्रो देवता उद्दिश्याभ्यतपत् । ततोऽपि
सारं रसं त्रयीविद्यां जग्राह ॥ २ ॥

एवं यथा लोकानभ्यतपत्तयेति यावत् । जग्राहेति संबन्धः ॥ २ ॥

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया
रसान्प्रावृहदभूरित्यृगभ्यो भूर्वरिति यजुर्भ्यः स्वरिति
सामभ्यः ॥ ३ ॥

तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचा-
मेव तद्रसेनर्चा वीर्येणर्चा यज्ञस्य विरिष्टं संद-
धाति ॥ ४ ॥

स एतां पुनरभ्यतपन्नयीं विद्याम् । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृ-
तिमृगभ्यो जग्राह । भूर्वरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं सामभ्यः ।
अत एव लोकदेववेदरसा महाव्याहृतयः । अतस्तत्र यज्ञे यद्युक्त ऋक्सं-
बन्धादङ्गनिमित्तं रिष्येद्यज्ञः क्षतं प्राप्नुयद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् ।
सा तत्र प्रायश्चित्तिः । कथम्, ऋचामेव तदिति क्रियाविशेषणं, रसेनर्चा
वीर्येणौजसर्चा यज्ञस्य ऋक्संबन्धिनो यज्ञस्य विरिष्टं विच्छिन्नं क्षतरूपमु-
त्पन्नं संदधाति प्रतिसंधत्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥

तदेव विवृणोति—भूरिति व्याहृतिमित्यादिना । प्रथमोऽतःशब्दो यत इत्य-
स्मिन्नर्थे । यद्युक्त इति । ऋक्संशब्दस्तस्मिन् । उक्तप्रायश्चित्तमेवाऽऽकङ्क्षापूर्वकं
विवृणोति—कथमित्यादिना । क्रियाविशेषणमिति । यज्ञस्य क्षतं संदधातीति
यत्तद्वचामेव रसेन संदधातीत्यर्थः । ओजसा संदधातीति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ

१ घ. 'नरेवम' । २ ठ. ड. 'वम' । ३ ङ. 'मेवाग्न्या' । ४ ङ. ड. ढ. 'ग्न्याद्या दे' ।
ख. ग. घ. च. ज. ठ. ण. 'ग्न्याद्यास्ति' । ५ घ. च. ठ. ड. ढ. 'त्रयीं वि' । ६ झ. ट. 'व
इति' । ७ घ. ण. रसान् । ८ क. ग. ज. ट. ठ. ण. 'व इति' । ९ ख. ग. घ. च. ज. ट. ठ. ड.
ढ. ज. 'यः । यत' । ३. 'यः । यत्त' ।

जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यज्ञस्य
विरिष्टं संदधाति ॥ ५ ॥

अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहु-
यात्सामामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य
विरिष्टं संदधाति ॥ ६ ॥

अथ यदि यजुष्टो यजुर्निमित्तं रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणामौ जुहुयात् ।
तथा सामनिमित्ते रेपे स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् । तथा पूर्ववद्यज्ञं संद-
धाति । ब्रह्मनिमित्ते तु रेपे त्रिष्वग्निषु तिसृभिर्याहुतिभिर्जुहुयात् । त्रय्या
हि विद्यायाः स रेपः । “ अथ केन ब्रह्मत्वमित्यनयैव त्रय्या विद्या ”
इति श्रुतेः । न्यायान्तरं वा मृग्यं ब्रह्मत्वनिमित्ते रेपे ॥ ५ ॥ ६ ॥

तथा= च यथोक्ते साधने सतीत्यर्थः । यथा पूर्वस्मिन्प्रायश्चित्ते यज्ञस्य क्षतमिव
रसेन होता संदधाति तथा द्वितीयतृतीयप्रायश्चित्तयोरपि यजुषां साम्नां च रसेनाध्व-
र्युरुद्धाता च तत्क्षतं संधत्त इत्याह — पूर्ववदिति । होत्राद्यपराधाधीनयज्ञभ्रंशे प्राय-
श्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधकृते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति ।
यथायथोक्तप्रायश्चित्ते लिङ्गं दर्शयति—त्रय्या हीति । ब्रह्मणस्त्रयीसारत्वे प्रमाण-
माह—अथ केनेति । साधारणकार्यस्य साधारणसामग्रीजन्यत्वानियमाद्वेदत्रयसाधा-
रणे ब्रह्मत्वे वेदत्रयसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमित्येको न्यायो दर्शितः । संप्रत्यै-
स्यैव वेदकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्ववेदार्थाभिज्ञस्य ज्ञानमाहात्म्येनैव दोषनिरासन्नान्य-
त्प्रायश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह—न्यायान्तरं वेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्सुवर्णेन रजतं
रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन
दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥

एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्या-
या वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति भेषजकृतो
ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्धत्वा भवति ॥ ८ ॥

* चकारोऽधिकः ।

१ घ. च. ण. “मित्तं रिष्येत्स्वः स्वा” । २ च. “मित्तरे” । ३ क. “ज्ञध्वंसे प्रा” । ४ क. ग. ट.
“ति । अथ यथो” । ख. अ. “ति । यथो” । ५ क. ख. ग. ण. “त्यज्ञस्यै” । ग. ट. “त्यक्षस्यै” ।
६ क. ख. अ. ण. वेदैकं । ७ ग. ट. “सिद्धब्रह्म” ।

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात् । क्षारेण टङ्कणादिना खरे मृदुत्वकरं हि तत् । सुवर्णेन रजतमशक्यसंधानं संदध्यात् । रजतेन तथा त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा चर्मबन्धनेन । एवमेषां लोका-
नामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य त्रिगुणं संदधाति । भेषजकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त इव पुमांश्चिकित्स-
केन सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति । कोऽसौ । यत्र यस्मिन्यज्ञ एवंविद्यथोक्त-
व्याहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्ब्रह्मर्त्विग्भवति स यज्ञ इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

वस्तुभवभाववैचित्र्यादुत्पन्नस्यापि क्षतस्य केनाचित्संधानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तानाह—
तद्यथेत्यादिना । किं तत्र साधनमिति तद्दर्शयति—क्षारेणेति । खरे सुवर्णे वह्नि
संयुक्ते द्रवीभूते क्षारप्रक्षेपेण टङ्कणादिना मृदुकरणं मिथोऽवयवसंयोजनं संधानं प्रसि-
द्धमित्यर्थः । रजतं सुवर्णेन स्वरसतस्तादृशक्यसंधानं तथाऽपि वह्निसंयोगपूर्वकं
पूर्ववदेव तत्रापि प्रसिद्धं संधानमित्याह—सुवर्णेनेति । रजतेनेत्यादावपि यथोक्तं
द्रष्टव्यम् । संदधाति ब्रह्मेति शेषः । भेषजेनेव कृतः संस्कृत इति यावत् । तदेव
स्फुटयति—रोगार्त इति । भवति संस्कृत इति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवं-
विदं ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आव-
र्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥

किंचैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्निम्नो दक्षिणोच्छ्रायो यज्ञो भवति ।
उत्तरमार्गप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणमृ-
त्विजं प्रत्येषाऽनुगाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा । यतो यत=आवर्तते कर्म प्रदेशा-
दृत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य क्षतरूपं प्रतिसंदधत्प्रायश्चित्तेन गच्छति
परिपालयतीत्येतत् ॥ ९ ॥

इतश्चैवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह—किंचति । गाथाशब्दो गायत्र्यादिच्छ-
न्दोव्यतिरिक्तच्छन्दोविषयः । यतो यतः प्रदेशात्कर्माऽऽवर्तन इत्युक्तं विवृणोति—

= आवर्तनमृत्विक्कृतं क्षतम् ।

ऋत्विजाऽमिति । यत्र यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षातिरध्वर्युप्रभृतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसंधानो ब्रह्मा कर्तृन्पारिपालयतीति संबन्धः ॥ ९ ॥

मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरुनश्वाऽभिरक्षत्येवंविद्धं
वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाश्चर्त्विजोऽभिरक्षति
तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवं-
विदम् ॥ १० ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

मानवो ब्रह्मा मौनाचरणान्मननाद्वा ज्ञानवच्चैवैततो ब्रह्मैवैकर्त्विक्कुरु-
न्कर्तृन् । योद्धूनारुढानश्वा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविद्धं वै ब्रह्मा यज्ञं
यजमानं सर्वाश्चर्त्विजोऽभिरक्षति । तत्कृतदोषापनयनात् । यत एवंविशिष्टो
ब्रह्मा विद्वांस्तस्मादेवंविदमेव यथोक्तव्याहृत्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीत नाने-
वंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्वि-
वरणे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तद्वयमाह—मौनेति । ज्ञानातिशयस्त-
च्छब्दार्थः । कर्तृन्भिरक्षतीति संबन्धः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति—योद्धूनि-
त्यादिना । प्रकरणार्थमुपसंहरति—एवमिति ॥ १० ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादाशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः) ।

सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं पञ्चमेऽध्याये पञ्चा-
ग्निविदो गृहस्थस्योर्ध्वरेतसां च श्रद्धालूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गति-
मनूयान्धा दक्षिणा दिवसंबन्धिनी केवलकर्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्ति-
रूपा तृतीया च ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्यहेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते ।
प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो वाव संवर्ग इत्यादि च बहुशोऽतीते ग्रन्थे
प्राणग्रहणं कृतम् । स कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे कथं
च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्सयेदमनन्तरमारभ्यते—

ॐ । यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै
श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

यो ह वै काश्चिज्ज्येष्ठं च प्रथमं वयसा श्रेष्ठं च गुणैरभ्यधिकं वेद स
ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । फलेन पुरुषं प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याऽऽह—
प्राणो वाव ज्येष्ठश्च वयसा वागादिभ्यः । गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य वृत्ति-
र्वागादिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति यया गर्भो विवर्धते चक्षुरादिस्थाना-
वयवनिष्पत्तौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा
भवति । श्रेष्ठत्वं तु प्रतिपादयिष्यति सुहय इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण
एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चास्मिन्कार्यकरणसंघाते ॥ १ ॥

वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणाध्यायस्य संगतिं संगिरते—सगुणेति । विद्यान्तरं पञ्चाग्निवि-
द्यातिरिक्ता सगुणविद्या । तच्छीलानां तन्निष्ठानामिति यावत् । तामेव गतिमर्चिरा-
दिलक्षणामित्यर्थः । ततो गतिद्वयतृतीया च विद्याकर्मरहितानामिति शेषः । अथ
क्रमेण मुक्तिमंमवाहुत्तरा गतिरुच्यतां किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिर-
तिनिकृष्टा व्यपादिश्यते तत्राऽऽह—कष्टतरेति । सगुणब्रह्मविद्यावतामर्चिराद्यां गति-
मुक्त्वा समुच्चितानामसमुच्चितानां कर्मणां संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तुमयमारम्भ
इत्यर्थः । कर्मविधिश्च धनसंपत्तौ सत्यां भवति । तत्संपत्तिश्च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठ्ये सत्येव

१ क. ड. 'क्षिणदि' । २ ड. ड. ड. 'णो ब्रह्म प्राण आकाश इ' । ३ ग. घ. च. ट. ठ.
'वर्गः प्राणो ब्रह्म प्राण आकाश इ' । ४ ग. घ. ड. च. ठ. ड. ड. 'दि व' । ५ ग. ट. 'शेषात्क' ।
६ ठ. वेदोपास्ते स । ७ क. ख. ड. ज. ठ. ड. 'र्यकार' ।

संभवतीति श्रेष्ठचसिद्धये प्राणोपासनं पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यमियनन्तरग्रन्थसंगतिं वद-
न्प्रसङ्गं करोति—प्राणः श्रेष्ठ इत्यादिना । प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यम दिशब्दार्थः ।
उदाहृतानुदाहृतश्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । प्राणस्य वागादिभ्यः श्रेष्ठचमुक्तमा-
क्षिपति—स कथमिति । सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य कार्यकरत्वे संप्रतिपत्ते
स एव कथं श्रेष्ठो निर्धार्यते तेषामन्यतमस्यैव श्रेष्ठ्यं किं न स्यादित्यर्थः । तस्यैवो-
पास्यतया श्रेष्ठ्यमाशङ्क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्यत्वमपास्य प्राणस्यैव नोपास्यत्वं
हेत्वभावादित्याक्षेपान्तरमाह—कथं चेति । प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्या-
दिगुणविधानार्थमेव तावत्प्रथममारभ्यते—यो ह वै ज्येष्ठं चेति । अद्यं चोद्यं परि-
हरति—प्रथममिति । प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनन्तरमारभ्यतेऽथ ह
प्राण उच्चिक्रमिषन्नित्यादिनेति द्वितीयं चोद्यमुद्धरति—इदमनन्तरमिति । कोऽसौ
ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो वेदितव्य इत्यत आह—फलेनेति । कुतो वागादिभ्यो ज्येष्ठ्यं
प्राणस्य प्रतीतिं सर्वे हि वागादयः सप्राणाः सैव गर्भस्थे स्वतो वृत्तिभागिनो
भवन्ति तत्राऽऽह—गर्भस्थे हीति । तत्र गर्भविवृद्धिदर्शनं प्रमाणयति—यथेति ।
कदा तर्हि वागादीनां वृत्तिलभस्तत्राऽऽह—चक्षुरादीति । प्राणस्य ज्येष्ठ्यं प्रति-
पादितं निगमयति—इति प्राण इति । गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति—
अत इति ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति

वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसितृतममाच्छादयितृतमं वसुमत्तमं वा यो वेद स
तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां ज्ञातीनाम् । कस्वर्हि वसिष्ठ इत्याह । वा-
ग्वाव वसिष्ठो वाग्मिनो हि पुरुषा वसन्त्यभिभवन्त्यन्यान्वसुमत्तमाश्चातो
वाग्वसिष्ठैः ॥ २ ॥

तदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति—यो ह वा इति । वसुमत्तमं धनवत्त्वादन्येषां
निवासकारणमित्यर्थः । तथैवेत्युपासनानुसारेणेति यावत् । वसिष्ठो ह भवतीति वास-
यितो वेत्यर्थः । वाचो वसिष्ठत्वं समर्थयते—वाग्मिनो हीति । वसुमत्तमाश्च तेना-
न्यान्निवासयन्तीति शेषः ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽ-

मुष्मिंश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिँल्लोकेऽमुष्मिँश्च परे प्रप्तिरितिष्ठति ह । का
तर्हि प्रतिष्ठेत्याह । चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन्समे च दुर्गे च प्रति-
तिष्ठति यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः ॥ ३ ॥

गुणान्तरमाध्यानायोपदिशति—यो हेति । प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विशदयति—चक्षुषा
हीति ॥ ३ ॥

यो ह वै संपदं वेद सः हास्मै कामाः पश्यन्ते दै-

वाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥

यो ह वै संपदं वेद तस्मा अस्मै दैवाश्च मानुषाश्च कामाः संपश्यन्ते ह ।
का तर्हि संपदित्याह—श्रोत्रं वाव संपत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदा गृह्यन्ते तदर्थ-
विज्ञानं च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामसंपदित्येवं कामसंपद्वेतुत्वाच्छ्रोत्रं
वाव संपत् ॥ ४ ॥

गुणान्तरमाह—यो ह वा इति । दैवाः कामाः स्वर्गादयो वा मानुषाः पश्चादयः ।
श्रोत्रस्य संपत्त्वं साधयति—यस्मादिति । इत्येवं यस्मात्तस्मादिति योजना ॥४॥

यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनं ह स्वानां भवति

मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥

यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनं ह स्वानां भवेत्याश्रयो भवतीत्यर्थः ।
किं तदायतनमित्याह—मनो ह वा आयतनम् । इन्द्रियोपहतानां विषयाणां
भोक्त्रार्थानां प्रत्ययरूपाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आयत-
नमित्युक्तम् ॥ ५ ॥

संप्रति गुणान्तरमाह—यो हेति । कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह—
इन्द्रियोपहतानामिति ॥ ५ ॥

अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयान-

स्म्यहंश्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥

अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं श्रेयस्यहंश्रेयानस्म्यहं श्रेयान-
स्मीत्येतस्मिन्प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं चोदिर उक्तवन्तः ॥ ६ ॥

यथोक्ता गुणा मुख्यप्राणगामिनो न प्रत्येकं वागादिषु भवन्तीति वक्तुमाख्यायिकां
प्रमाणयति—अथेति ॥ ६ ॥

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः
श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं
पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥

ते ह ते हैवं विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं जन-
यितारं कंचिदेत्योचुरुक्तवन्तो हे भगवन्को नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको
गुणैरित्येवं पृष्ठवन्तः । तान्पितोवाच ह यस्मिन्वो युष्माकं मध्य उत्क्रान्ते
शरीरमिदं पापिष्ठमिवातिशयेन जीवतोऽपि समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापिष्ठ-
तरमिवातिशयेन दृश्येत कुणपमस्पृश्यमशुचि दृश्येत स वो युष्माकं श्रेष्ठ
इत्यवोचत्काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ॥ ७ ॥

कंचिद्विराजं कश्यपादीनामन्यतमं वेत्यर्थः । शरीरस्य पापिष्ठत्वं पापकायप्रधानत्वम् ।
इवशब्दोऽवधारणार्थः । उक्तमेवार्थं संक्षिप्याऽऽह—कुणपमिति । त्यक्तप्राणं शव-
रूपमिति यावत् । ननु प्रजापतिः सर्वज्ञो मुरुमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं नाभिवदति
तत्राऽऽह—काकेति । अयं श्रेष्ठ इत्युक्ते यतेषां वागदीनां दुःखं तत्परिहर्तुमिच्छ-
न्प्रजापतिः स्वरभक्षोपायविशेषेण श्रेष्ठमुक्तवान्न स्फुटमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः
प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
ध्यायन्तो मनैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथम-
शकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽन्धा अपश्यन्तः
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
ध्यायन्तो मनैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

१ घ. ड. च. ठ. ट. ण. 'ष्ठतावि' । २ घ. ड. ण. 'त्येवमुक्तवन्तः । ड. 'त्येवमुक्तवत-
स्तान्पि' । ३ घ. ड. ठ. ट. 'ष्ठमेवा' । ४ क. ग. ट. 'रमेवा' । ५ ख. ग. ड. का. ट. ण. 'हीर्षन्' ।
६ क. 'ष्ठत्वमु' ।

श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
 कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्व-
 न्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
 ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥
 मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथ-
 मशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः
 प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती । सा चोत्क्रम्य संव-
 त्सरमात्रं प्रोष्य स्वव्यापारान्निवृत्ता सती पुनः पर्येत्येतरान्प्राणानुवाच—कथं
 केन प्रकारेणाशकत शक्तवन्तो यूयं मदने मां विना जीवितुं धारयितुमात्मा-
 नमिति ते होचुर्नथा कला इत्यादि । कला मूका यथा लोकेऽवदन्तो वाचा
 जीवन्ति । कथम् । प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्याय-
 न्तो मनसैवं सर्वकरणत्रेष्ठां कुर्वन्त इत्यर्थः । एवं वयमैजी विष्मेत्यर्थः । आ-
 त्मनोऽश्रेष्ठतां प्राणेषु बुद्ध्वा प्रविवेश ह वाक्पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभू-
 वेत्यर्थः । समानमन्यच्चक्षुर्होच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम मनो होच्चक्रामेत्यादि ।
 यथा बाला अमनसोऽप्ररूढमनस इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अन्यदित्यस्य विषयमाह—चक्षुरिति । बालानामपि बहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषा-
 त्कथममनस इति विशेषणमत आह—अप्ररूढेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्त यथा सुहयः पङ्क्तीश-
 शङ्कून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत्तं हाभिस-
 मेत्योचुर्भगवन्नेधि वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमी-
 रिति ॥ १२ ॥

एवं परीक्षिषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः प्राण उच्चिक्रमिषस्तु-
त्क्रमिषुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते । यथा लोके सुहृदः शोभनोऽश्वः पट्वीश्व-
शङ्कूपादबन्धनं कीलान्परीक्षणायाऽऽरूढेन कशया हतः सन्संखिदेत्समुत्ख-
नेत्समुत्पाटयेत्, एवमितरान्वागादीन्प्राणान्समखिदत्समुद्धृतवान् । ते प्राणाः
संचालिताः सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं
तमूचुर्हे भगवन्नेधि भव नः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं श्रेष्ठोऽसि मा चास्मा-
द्देहादुत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥

परीक्षिषु श्रेष्ठतारहितेषु निरूप्य निश्चितोऽप्यित्येतत् । पदनशीलाः पादास्तेषां संह-
तिः पट्विस्तस्या ईशा नियामकाः शङ्खवो वर्णविकारश्छान्दसः । तान्यथोक्तानश्चो
युगपदुत्पाटयेद्येति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति ॥ १२ ॥

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसि-
ष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं
तत्प्रतिष्ठाऽसीति ॥ १३ ॥

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि त्वं तत्सं-
पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं
तदायतनमसीति ॥ १४ ॥

अथ हैनं वागादयः प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणाऽऽपादयन्त अहुर्वल्लिमिव
हरन्तो राज्ञे विशः । कथं, वाक् तावदुवाच—यदहं वसिष्ठोऽस्मि । यदिति
क्रियाविशेषणं यद्वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीत्यर्थः । त्वं वसिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन
त्वं तद्वसिष्ठोऽसि । तद्गुणस्त्वमित्यर्थः । अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषण-
मेव । त्वत्कृतस्त्वदीयोऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाऽभिमत इत्ये-
तत् । तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु ॥ १३ ॥ १४ ॥

मयि श्रेष्ठत्वधीर्युष्मार्कमस्तीति कथं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अपोति । वचनं
प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति—यद्वसि-
ष्ठत्वेति । वसिष्ठत्वेन गुणेनाहं गुगवानस्मीति यत्तत्त्वमेवेति गोजनः । अनन्तरं वाक्य-

१ च. ठ. 'कीलकान्प' । २ घ. ड. च. ज. ण. 'रानन्यान्वागा' । ३ ख. घ. ड. च. वा.
ठ. ढ. ण. श्रेष्ठता । ४ क. ग. घ. ड. ट. ठ. ड. ढ. ण. राज्ञो । ५ घ. ठ. ढ. 'गुणोऽस्मी' ।
६ ख. घ. च. ज. ठ. ड. 'न त' । ७ क. ग. ड. अ. ट. ढ. ण. 'ण एव' । ८ ग. ठ. 'कमिति' ।
९ ख. छ. ज. ट. ण. 'न्तरवा' ।

मादाय व्याचष्टे—त्वमित्यादिना । तद्वसिष्ठ इति समस्तपदमिति गृहीत्वा व्याख्याय पक्षान्तरमाह—अथवेति । यच्छब्दवदित्यपेक्षः । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति कथमिदानीमुच्यते । अन्यथा हि पूर्वमभिधानं तवाऽऽसीदित्याशङ्क्याऽऽह— त्वत्कृत इति । वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादावति-
दिशति—तथेति । १३ ॥ १४ ॥

न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनाः-
सीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाऽऽचक्षते प्राणो ह्येवैतानि
सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥१॥

===

श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं वागादिभिर्मुखं प्राणं प्रत्याभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि करणान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किं तर्हि प्राणा इत्येवाऽऽचक्षते कथयन्ति । यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनुरूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसंजिहीर्षति ।

वागादिवचनादुत्थाय प्राणाधीनतां वागादेः श्रुतिरेव कथयतीत्युत्तरस्य न वै वाच इत्यादेस्तात्पर्यमाह—श्रुतेरिति । तदेव च सोपस्कारं व्याकरोति—युक्तमित्यादिना । यदि सर्वाण्येव करणानि वाक्तन्त्राणि स्युस्तर्हि वाच इत्येव तानि ब्रूयुः । यदि चक्षुस्तन्त्राणि स्युस्तदा सर्वाण्येव चक्षूंषीति वदेयुः । न चैवं वदन्ति, प्राणा इति तु तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राणपारतन्त्र्यं करणानां सिद्धमित्यर्थः । वागादिभिरुक्तत्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यादि प्राणस्यैव यथोक्तगुणवतो ध्येयत्वं प्रकरणार्थः । साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसंजिहीर्षतीत्युक्तम् ।

ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहंश्रेष्ठतायै+विवदन्तोऽन्योन्यं स्पर्धेरन्निति । न हि चक्षुरादीनां वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं संभवति । तथाऽपगमो देहान्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणस्तुतिर्वोपपद्यते ।

आख्यायिकाया यथाश्रुतमर्थमाक्षिपति—नन्विति । यथा पुरुषाश्चेतनावन्तो विवदमानाः स्पर्धन्ते तथा वागाद्याऽचेतनाः स्वकीयश्रेष्ठत्वसिद्धयर्थं विप्रतिपन्ना मिथः

+ उत्तरत्रेवात्रापि विवदमाना इत्येव युक्तः पाठः ।

स्पर्धेरन्निति नैव युक्तमचेतनेषु स्पर्धादेरदर्शनादित्यर्थः । किंच वाग्व्यतिरिक्तानामन्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्व्यापारत्वादित्याह—न हीति । किंच वागादीनां देहांदवसर्पणाद्ययुक्तमचेतनत्वादित्याह—तथेति । वाशब्दो न हीत्यस्यानुकर्षणार्थः ।

तत्राग्न्यादिचेतनावदेवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्वं तावत्सिद्धमागम्यतः । तार्किकसमयविरोध इति चेद्देह एकस्मिन्ननेकचेतनावत्त्वे । न । ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमात् । ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनआदिकार्यकरणानामध्यात्मिकानां बाह्यानां च पृथिव्यादीनामीश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादिवत् । न चास्माभिरग्न्याद्याश्चेतनावत्तयोऽपि देवता अध्यात्मं भोक्तव्योऽभ्युपगम्यन्ते, किं तर्हि, कार्यकरणवतीनां हि तासां प्राणैकदेवताभेदानामध्यात्माधिभूताधिदैवभेदकोटिविकल्पानामध्यक्षतामात्रेण नियन्तेश्वरोऽभ्युपगम्यते । स ह्यकरणः । “ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृत्योत्यकर्णः ” इत्यादिमन्त्रवर्णात् । “ हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम् ” “ हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वम् ” इत्यादि च श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति । भोक्ता कर्मफलसंबन्धी देहे तद्विलक्षणो जीव इति वक्ष्यामः ।

अग्न्याद्यश्चेतनावत्तयो देवतास्ताभिरधिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण वागादीनां चेतनावत्त्वसंभवाद्देहनादिव्यवहारः संभवतीत्यग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिश्रुतिमनुसृत्योत्तरमाह—तत्रेति । एकस्मिन्देहेऽनेकचेतनावतां प्रसह्य विरुद्धानेकाभिप्रायानुविधायित्वेन देहस्योन्मथनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा नानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य देहस्य संभवतीति शङ्कते—तार्किकेति । किमेकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किंवा तैर्निर्णीतकर्तृभोक्त्राधिष्ठितमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नेति । अस्ति हि परमते शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्यैवेश्वराधिष्ठितत्वं तथा चैकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति सेश्वरवादिनां शङ्केत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—ये तावदिति । अचेतनानां चेतनाधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—रथादिवदिति । द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । कार्यकरणानामधिष्ठातृदेवता तर्हि तत्कार्यकरणानां किमधिष्ठातृदेवतान्तरमिति पृच्छति—किं तर्हीति । देवताकार्यकरणानामधिष्ठातृदेवतान्तरमिष्टं चेद्वनवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह—कार्यकरणवतीनामिति । शाकल्यब्राह्मण-

१ क. देहोत्सर्पं । २ ग. ट. °हात्सर्पं । ३ क. घ. ड. ढ. °र्यकारं । ४ क. ग. ट. °त्यो दे° । ५ घ. °त्मं कर्त्र्यो भो° । ६ ज. ढ. °र्यकारं । ७ क. ग. ट. °तां वि° । ८ क. ग. ट. °र्यकारं । ९ क. ग. ट. °र्यकारं । १० क. ग. ट. °र्यकारं । ११ क. ग. ट. °र्यकारं ।

मनुसृत्याऽऽह—प्राणेति । ननु भूयस्यो देवताः कथं तासां प्राणलक्षणैकदेवता-
प्रभेदत्वमत अह—अध्यात्मेति । अध्यात्माधिभूनाधिदैवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो
यासामिति विग्रहः । नियन्तृत्वप्रयुक्तव्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि—अध्यस्तता-
मात्रेणेति । ऊधेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकरणवत्त्वं देवतानामिव स्यादिति चेन्ने-
त्याह—स हीति । अकरणन्वमकार्यत्वस्योपलक्षणम् । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—
अपाणीति । आदिपदेन च न तस्य कार्यकरणं च विद्यत इत्यादिमन्त्रवर्णो गृहीतः ।
सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः सा चैका समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभेदानां देवतानामीश्वरो
नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह—हिरण्यगर्भमिति । आदिपदेन हिरण्यगर्भः समव-
र्ततेत्यादि गृह्यते । देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत
आह—भोक्तेति । तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति यावत् ।

वागादीनां चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वयव्यतिरेकाम्यां प्राणश्रे-
ष्ठतानिर्धारणार्थम् । यथा लोके पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवद-
मानाः कंचिद्गुणविशेषाभिन्नं पृच्छन्ति—को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्ता
एकैकश्येनादः कार्यं साधयितुमुग्रच्छेत्त येनादः कार्यं साध्यते स वः श्रेष्ठ
इत्युक्तास्तथैवोग्रच्छन्त आत्मनोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्धारयन्ति । तथेमं
संव्यवहारं वागादिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान्वागादीनामेकै-
कस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्येतेति । तथा च
श्रुतिः कौपीतकिनाम्—“जीवति वागपेतो मूकान्हि पश्यामो जीवति चक्षु-
रपेतोऽन्धान्हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्हि पश्यामो जीवति
मनोपेतो बालान्हि पश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्नः ”
इत्याद्या ॥ १५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चपाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वागादिशब्दवाच्याश्चेतनावत्यो देवता इति स्वीकृत्याऽऽख्यायिकायाः स्वार्थनि-
वृत्त्यर्थमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्पर्यमाह—वागादीनां चेति । कल्पनाप्रयोजनमाह—
विदुष इति । यथोक्तां कल्पनां दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादि । तेनोक्ता इत्यु-
क्तमेव व्यनक्ति—एकैकश्येनेति । विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति—
कथं नामेति । विद्वान्प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्येतेति संबन्धः । प्रतिपत्तिप्रकारं

१ क. ग. ट. 'र्यकार' । २ ख. ज. 'न न' । ३ क. ख. छ. ज. ट. 'कृतृतेत्य' । ४ ज.
'णार्थः । य' । ५ क. ख. ज. ट. 'च्छन्तु ये' । ६ क. घ. ड. ड. 'पद्यत इति' । ७ क. ग. ट.
'याश्चार्थ' ।

संक्षिपति—वागादीनामिति । फलवती कल्पनेति शेषः । दृष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुग्राहकत्वेन दर्शयति—तथा चेति ॥ १९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्ययस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः) ।

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्यं प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन्प्रतिवक्तृनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह—यदिदं लोकेऽन्नजातं मसिद्धमाश्वभ्यः श्वभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नामीति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्वस्यान्नस्येत्येवं प्रतिपत्तये कल्पिताख्यायिकारूपाद्व्यावृत्त्य स्वेन श्रुतिरूपेणाऽऽह । तद्वा एतद्यत्किञ्चिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यतेऽनस्य प्राणस्य तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्वप्रकारचेष्टाव्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम । प्राद्युपसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथा च सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमिनीदं प्रत्यक्षं नामान इति सर्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानम् । न ह वा एवंविदि यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्थः सर्वान्नानामत्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणिभिराद्यं सर्वेन्नन्नमन्नाद्यं न भवति सर्वमेवंविद्यन्नं भवतीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । “प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति ” इत्युपक्रमस्य—“ एवंविदो ह वा उदेति सूर्य एवंविद्यस्तमेति ” इति श्रुत्यन्तरात् ॥ १ ॥

वागादीनां स्वाभी श्रैष्ठ्यादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधानविद्यामुपदिश्य तद्दर्शनाङ्गभूतान्नवासोदृष्टिविधानार्थे प्रक्रमे प्रथममन्नदृष्टिं विधातुं प्रसङ्गं प्रकुरुते—स होवाचेति । मुख्यस्य प्राणस्य प्रष्टृत्वं वागादीनां प्रतिवक्तृत्वं च कल्पनिकमित्याह—मुख्यमिति । यदिदमित्युक्तमेव च यत्पदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्नमित्यत्रानुद्यते ।

मनुसृत्याऽऽह—प्राणेति । ननु भूयस्यो देवताः कथं तासां प्राणलक्षणैकदेवत
प्रभेदत्वमत अह—अध्यात्मेति । अध्यात्माधिभूनाधिदैवानां भेदकोटिभिर्विकल्पा
यासामिति विग्रहः । नियन्तृत्वप्रयुक्तव्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि—अध्यक्षत
मात्रेणेति । ऋथेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकरणवत्त्वं देवतानामिव स्यादिति चे
त्याह—स हीति । अकरणन्वमकार्यत्वस्योपलक्षणम् । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—
अप्राणीति । आदिपदेन च न तस्य कार्यकरणं च विद्यत इत्यादिमन्त्रवर्णो गृहीत
सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः सा चैका समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभेदानां देवतानामीश्व
नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह—हिरण्यगर्भमिति । आदिपदेन हिरण्यगर्भः सम
र्तनेत्यादि गृह्यते । देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्य
आह—भोक्तेति । तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति यावत् ।

वागादीनां चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रे
ष्ठतानिर्धारणार्थम् । यथा लोके पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विव
मानाः कंचिद्गुणविशेषाभिन्नं पृच्छन्ति—को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्त
एकैकश्येनादः कार्यं साधयितुमुद्यच्छन्त येनादः कार्यं साध्यते स वः श्रे
ष्ठ इत्युक्तास्तथैवोद्यच्छन्त आत्मनोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्धारयन्ति । तथै
संव्यवहारं वागादिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान्वागादीनामेव
कस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्येतेति । तथा
श्रुतिः कौपीतकिनाम्—“जीवति वागपेतो मूकान्हि पश्यामो जीवति चक्ष
रपेतोऽन्धान्हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्हि पश्यामो जीवति
मनोपेतो बालान्हि पश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्नः
इत्याद्या ॥ १५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चपाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १

वागादिशब्दवाच्याश्चेतनावत्यां देवता इति स्वीकृत्याऽऽख्यायिकायाः स्वार्था
वृत्त्यर्थमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्पर्यमाह—वागादीनां चेति । कल्पनाप्रयोजनमाह
विदुष इति । यथोक्तां कल्पनां दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादि । तेनोक्ता इत्य
क्तमेव व्यनक्ति—एकैकश्येनेति । विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति—
कथं नामेति । विद्वान्प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्येतेति संबन्धः । प्रतिपत्तिप्रक

१ क. ग. ट. °र्यकार° । २ ख. ज. °न न । ३ क. ख. छ. ज. ट. °कृतृतेत्य° । ४ °णार्थः । य° । ५ क. ख. ज. ट. °च्छन्तु ये° । ६ क. घ. ड. ड. °पद्यत इति । ७ क. ग. °याश्चार्थ° ।

संक्षिपति—वागादीनामिति । फलवती कल्पनेति शेषः । दृष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुग्राहकत्वेन दर्शयति—तथा चेति ॥ १९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्ययस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः) ।

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्यं प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन्प्रतिवक्तृन्निव कल्पयन्ती श्रुतिराह—यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमाश्वभ्यः श्वभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नामिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्वस्यान्नस्येत्येवं प्रतिपत्तये कल्पिताख्यायिकारूपाद्व्यावृत्त्यस्वेन श्रुतिरूपेणाऽऽह । तद्वा एतद्यत्किञ्चिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यतेऽनस्य प्राणस्य तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्वप्रकारचेष्टाव्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम । प्राण्युपसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथा च सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नामान इति सर्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानम् । न ह वा एवंविदि यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्थः सर्वान्नानामत्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणिभिराद्यं सर्वरन्नमन्नाद्यं न भवति सर्वमेवंविद्यन्नं भवतीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । “प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति” इत्युपक्रमस्य—“एवंविदो ह वा उदेति सूर्य एवंविद्यस्तमेति” इति श्रुत्यन्तरात् ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रेष्ठ्यादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधानविद्यामुपदिश्य तद्दर्शनाङ्गभूतान्नवासोदृष्टिविधानार्थे प्रक्रमे प्रथममन्नदृष्टिं विधातुं प्रसङ्गं प्रकुरुते—स होवाचेति । मुख्यस्य प्राणस्य प्रष्टृत्वं वागादीनां प्रतिवक्तृत्वं च कल्पनिकमित्याह—मुख्यमिति । यदिदमित्युक्तमेव च यत्पदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्नमित्यत्रानूद्यते ।

तद्वा एतदित्याद्युत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यादर्थभेदाभावमाशङ्क्याऽऽह—प्राणस्येति । प्राणशब्दं विहायानशब्दप्रयोगे तात्पर्यमाह—सर्वप्रकारेति । अन चेष्टायामिति धातु-
जस्यानशब्दस्योपादानं सर्वपकरवेष्टया प्राणस्य व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थम् । तथा च
यः कोऽपि दहति शोषयति प्लावयति वा स सर्वोऽपि प्राण एवेति युक्तं प्राणस्यान
इति नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं पूर्वोक्तधातुजन्मनामेति यावत् । उक्तमेवार्थं समर्थयते—
मादीति । अनशब्दस्येति शेषः । न प्राणस्य सर्वचेष्टाप्तिरित्येवकारार्थः । तथा च
प्राणादिशब्दोपादाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः । अन इति प्रत्यक्षमिदं
नाम सर्वज्ञानामत्तुर्नामग्रहणमिति संबन्धः । तदेव व्याचष्टे—सर्वज्ञानामिति ।
ततश्च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वमन्नं चेत्तद्विदुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ तद्विषयं
शास्त्रं विरुध्येतेत्याशङ्क्याऽऽध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽऽधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्वा-
न्नत्वे विभागशास्त्रमाध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह—प्राणभूतत्वादिति ।
प्राणभूतो विद्वानित्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति—प्राणादिति ॥ १ ॥

स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचु-

स्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तःपुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चार्द्धिः

परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्ववदेव कल्पना । किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति
होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास आपस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्य-
माणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किम् । अद्भिर्वासस्थानी-
याभिः पुरस्ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाश्च भोजनादूर्ध्वं च परिदधति परिधानं
कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्भुको लम्भनशीलो वासो ह भवति । वाससो
लब्धेव भवतीत्यर्थः । अनग्नो ह भवति । वाससो लम्भुकत्वेनार्थसिद्धेवान-
ग्नतेत्यनग्नो ह भवतीत्युत्तरीयवान्भवतीत्येतत् ।

प्राणविद्याङ्गत्वेनान्नदृष्टिरुपदिष्टा । संप्रति तदङ्गत्वेन वासोदृष्टिं प्रस्तौति—स होवा-
चेति । अत्रापि प्राणस्य प्रष्टृत्वं वागदीना प्रतिवक्तृत्वं च कालितमेवेत्याह—पूर्वव-
दिति । अपां प्राणं प्रति वासोरूपत्वे गमकमाह—यस्मादिति । वासोदृष्टिफलमाचष्टे—
लम्भुक इति । अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्यार्थविशेषमाह—वासस इति ।

भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवत्तश्च यदाचमनं शुद्धयर्थं विज्ञातं तस्मिन्प्राणस्य वास इति दर्शनमात्रमिह विधीयते । अद्भिः परिदधतीति^१ नाऽऽचमनान्तरम् । यथा लौकिकैः प्राणिभिरग्रमानमन्नं प्राणस्येति दर्शनमात्रं तद्वर्त्तिकं मेऽन्नं किं मे वास इत्यादिप्रश्नपतिवचनयोस्तुल्यत्वात् । यद्याचमनपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा कृम्याद्यन्नमपि प्राणस्य भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् । तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नपतिवचनयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्थजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुम् ।

आचमनान्तरं प्राणविदो विधीयत एवंविदशिष्यन्नाचामेदिति श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—भोक्ष्यमाणस्येति । आदिपदेन प्रतिवचने गृह्यते । सर्वप्राणिभोग्येऽन्ने तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीयास्वप्सु तस्य विधीयते वासोदृष्टिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदीति । तादर्थ्येनान्नगतार्थत्वेनेति यावत् । अथ पूर्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते सर्वान्नभक्षणस्य प्रमाणविरुद्धत्वादिह त्वपूर्वमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशङ्क्याऽऽह—तुल्ययोरिति ।

यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्पार्थं प्राणस्यान्नगतार्थं च न भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः । किं तर्हि प्रायत्पार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास इति दर्शनं चोच्यत इति ब्रूमः । तत्राऽऽचमनस्योभयार्थत्वप्रसङ्गदोषचोदनाऽनुपपन्ना । वासोऽर्थ एवाऽऽचमने तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोर्थापूर्वाचमनविधाने तत्रान्नगतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभेदः । आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वं चेति प्रमाणाभावात् ॥ २ ॥

एकस्याऽऽचमनस्य शुद्धयर्थत्वमन्नगतार्थत्वं च वक्तुमशक्यं विरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—यत्तिविति । विरोधो यथा स्यात्तथेति यावत् । तर्हि कीदृगाचमनं विवक्षितमित्याह—किं तर्हीति । प्रयतस्य भावः प्रायत्पार्थं तदर्थं याऽऽचमनक्रिया तत्साधनभूतास्वप्सु वासःसंकल्पनं क्रियान्तरमत्र विधित्सितमित्याह—प्रायत्पार्थेति । क्रियाभेदे फलितमाह—तत्रेति । अन्यार्थास्वप्स्वन्यार्थत्वचिन्तने प्रमाणविरोधाद्विधियोगेन वासोर्थाचमनान्तरमेव विधेयं तत्र चान्नगतार्थत्वचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थः । वासोर्थापूर्वाचमनविधाने तत्रान्नगतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रसिद्धाचमनसाधनभूतास्वप्सु

१ ड. च. ठ. ड. निर्ज्ञातं । २ घ. ड. ण. 'ति चाऽऽच' । ३ ड. च. ड. ठ. क्रियते । ४ ख. घ. ड. ठ. ण. 'दा किम्या' । ५ क. ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'णस्येति भ' । ६ क. ग. ड. 'न प्रश्नप्र' । ७ ग. ट. 'तार्थेने' । ८ च. छ. अ. ण. 'र्थद' ।

वासोदृष्टिपरमेव च वाक्यमित्युत्तरमाह— नेत्यादिना । वासोर्थत्वमन्यार्थत्वं दृष्ट्यर्थत्वमित्युक्ते प्राणस्यैकस्य वाक्यस्याप्रमाणत्वमङ्गादिति यावत् ॥ २ ॥

तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायो-
क्तवोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेर-
न्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥

तदेतन्प्राणदर्शनं स्तूयते । कथम् । तद्धैतन्प्राणदर्शनं सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्रपदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्मस्यै गोश्रुत्या-
रुषायोक्तवोवाचान्यदपि वक्ष्यमाणं वचः । किं तदुवाचेत्याह— यद्यपि
शुष्काय स्थाणव एतद्दर्शनं ब्रूयात्प्राणविज्जायेरनुत्पद्येरन्नेवास्मिन्स्थाणौ
शाखाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि पत्राणि, किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति ॥ ३ ॥

तद्धैतदित्यादि वाक्यं च विधानार्थं नापि फलवचनं तथा च व्यर्थमित्याशङ्क्याऽऽह—
तदेतदिति । स्तुतिमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—कथमिति । जीवते पुरुषाय प्राण-
विद्यावदेतद्दर्शनं ब्रूयात्तदाऽस्मिन्महाफलं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना ॥ ३ ॥

यथोक्तप्राणदर्शनविद इदं मन्योरुप कर्माऽऽरभ्यते—

अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा
पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनो-
रुपमश्च ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा
मन्थे संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥

अथानन्तरं यदि महन्महत्त्वं जिगमिषेद्भन्तुमिच्छेन्महत्त्वं प्राप्तुं यदि काम-
येतेत्यर्थः । तस्येदं कर्म विधीयते । महत्त्वे हि सति श्रीरुपनमते । श्रीमतो
ह्यर्थमाप्तं धनं ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च देवयानं पितृयाणं वा पन्थानं प्रतिप-
त्स्यत इत्येतत्प्रयोजनं मुररीकृत्य महत्त्वप्रेप्सोरिदं कर्म न विषयोपभोगका-
मस्य । तस्यायं कालादिविधिरुच्यते—अमावास्यायां दीक्षित्वा दीक्षित इव
भूमिशयनादिनियमं कृत्वा तपोरूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान्भूत्वे-

त्यर्थः । न पुनर्दक्षमेव कर्मजातं सर्वमुपादत्ते । अतद्विकारत्वान्मन्थारूपस्य कर्मणः । “ उपसद्ब्रती ” इति श्रुत्यन्तरात्पयोमात्रभक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते । पौर्णमास्यां रात्रौ कर्माऽऽरभते सर्वौषधस्य ग्राम्यारण्याना-
मोषधीनां यावच्छैवत्यल्पमल्पमुपादाय तद्वितुषीकृत्याऽऽममेव पिष्टं दधिम-
धुनोरोदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्रक्षिप्योपमध्याग्नतः
स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावावसथ्य आज्यस्याऽऽवापस्थाने
हुत्वा सुर्वसंलग्नं मन्थे संपातमवनयेत्संस्त्रवमैधः पातयत् ॥ ४ ॥

गोदोहनवदधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राणविदोऽस्मिन्नधिकारोऽस्तीत्याह—यथोक्तेति ।
अनन्तरं प्राणविद्यानिष्पत्तेरिति शेषः । वाक्यशेषं पूरयति—तस्येति । महत्त्वद्वारा
विषयोपभोगकामुकस्य कर्मविधायि शास्त्रं श्येनादिशास्त्रवदनर्थफलमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—
महत्त्वे हीति । तस्येति प्रकृतमन्थारूपकर्मोक्तिः । कालादीत्यादिशब्दो द्रव्यादिसं-
ग्रहार्थः । दक्षं दीक्षायां भवं मौञ्ज्यभ्यञ्जनादि न सर्वमेवायमनुतिष्ठति । प्रकृतिधर्मा
हि विकृतावनुवर्तन्ते । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायात् । न चेदं कर्म कस्यचि-
द्विकृतिरतो यथोक्तधर्मवत्त्वमेवात्र विवक्षितमित्यर्थः । दीक्षित्वेत्यनेन विवक्षितं धर्मा-
न्तरमाह—उपसादिति । उपसदो नामेष्टयः प्रवर्ग्याहःसु प्रसिद्धाः । तासु व्रतं पयो-
मात्रभक्षणं तदुपेतो भूत्वा मन्थं संपाद्य जुहोतीति वाजसनेयके समानप्रकरणे श्रव-
णादिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदाममपक्रमेव दधिमधुनोः संबन्धिपात्रे प्रक्षिप्येति
संबन्धः । औदुम्बरत्वे नियमः । पात्रस्याऽऽकारे तु विकल्पः । कथमश्रुतं पात्रमत्र
करुष्यते तत्राऽऽह—श्रुत्यन्तरादिति । औदुम्बरे कंसाकारे कंसे चमसे वेति वाज-
सनेये श्रवणात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनापेक्षितं पात्रमत्र गृहीतमित्यर्थः । आवसथसं-
बन्धी लौकिकोऽग्निरावसथ्यो विवक्षितो यस्मिन्नौपासनारूपं कर्म क्रियते । आज्यस्य
हुत्वेति संबन्धः । आवापस्थानमाहुतिप्रक्षेपप्रदेशो गृह्योक्तः ॥ ४ ॥

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातम-
वनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपा-
तमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपा-
तमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
संपातमवनयेत् ॥ ५ ॥

१ घ. डं. च. ढ. ण. ‘न्मन्थक’ । २ क. ख. ग. घ. च. ज. ट. ण. ‘चञ्चक्याऽऽह’ । ३ ढ.
सुवि सं । ४ ख. घ. ज. ट. ण. ‘वल’ । ५ ढ. ण. ‘मत्र पा’ । ६ ग. मौण्ड्याभ्य’ । ७ क.
ख. ग. छ. ज. ट. ण. ‘बन्धं पा’ । ८ उ. छ. ज. पात्रं क’ । ९ ख. ढ. ढ. ण. ‘किकामि’ ।

समानमन्यत् । वसिष्ठाय प्रतिष्ठायै संपद आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं तथैव
संपातमवनयेद्धुत्वा ॥ ५ ॥

वसिष्ठाय स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्ववाक्येन(ण) तुर्यार्थमित्याह—समानमिति ।
तुर्यत्वमेव स्पष्टयति—वसिष्ठायेति । स्वाहेति मन्त्रं समुच्चार्य हुत्वेति संबन्धः ।
तथैव प्रथमहोमानन्तरमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्यमाधाय जपत्यमो नामा-
स्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाऽ-
धिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं राज्यमाधिपत्यं
गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति ॥ ६ ॥

अथ प्रतिसृप्याग्नेरीषदपसृप्याञ्जलौ मन्यमाधाय जपतीमं मन्त्रम् । अमो
नामास्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नेन हि प्राणः प्राणिति
देह इत्यतो मन्यद्रव्यं प्राणस्यान्नन्वात्प्राणत्वेन स्तूयतेऽमो नामासीति । कुतः ।
यतोऽमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्वं समस्तं जगदिदमंतः । स हि
प्राणभूतो मन्यो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चा-
धिष्ठाय पालयिता सर्वस्य । स मा मामपि मन्यः प्राणो ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमा-
त्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्वं जगदसानि भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मन्त्रै-
परिसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

आहुत्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । भवतु प्राणस्येदं नाम मन्यस्य तु कथं मन्त्रार्थत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह—अन्नेन हीति । प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति ।
अतश्चामो नामासीति पूर्वेण संबन्धः । हेतुं व्याचष्टे—यस्मादिति ॥ ६ ॥

अथ खत्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणी-
मह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचामति
श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति
सर्वं पिबति निर्णिज्य कंसं चमसं वा पश्वादग्नेः

१ ग. ट. मन्त्रमु° । २ क. ग घ. च. ज. ट. ठ. °मतोऽमौ नामासीत्यर्थः । स° । ३ घ.
ठ. °व रा° । ४ घ. ङ. च. ड. ण. °णो ज्येष्ठादि° । ५ क. ग. ज. ङ. °न्त्रस° । ६ ख. झ. ण.
सप्रश्न° ।

संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः
सं यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥

अथानन्तरं खल्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादश आचामति भक्षयति,
मन्त्रस्यैकैकेन पादेनैकैकं ग्रासं भक्षयति । तद्धोजनं सवितुः सर्वस्य प्रस-
वितुः । प्राणमादित्यं चैकीकृत्योच्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि
मन्थरूपम् । येनान्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सवितृस्वरूपापन्ना
भवेमेत्यभिप्रायः । देवस्य सवितुरिति पूर्वेण संबन्धः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं
सर्वाग्नेभ्यः सर्वधातमं सर्वस्य जगतो धारयितृ तममतिशयेन विधातृ तममिति
वा । सर्वथा भोजनविशेषणम् । तुरं त्वरं तूर्णं शीघ्रमित्येतत् । भगस्य
देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि चिन्तयेमहि । विशिष्टभोजनेन
संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्त इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य श्रियः कारणं
महत्त्वं प्राप्तुं कर्म कृतवन्तो वयं तद्धीमहि चिन्तयेमहीति सर्वं च मन्थलेपं
पिबति निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसं चमसाकारं वौदुम्बरं पात्रम् ।
पीत्वाऽऽचम्य पश्चादग्नेः प्राविशराः संविशति चर्मणि वाऽजिने स्थण्डिले
केवलायां वा भूमौ । वाचंयमो वाग्यनः सन्नित्यर्थः । अपमाहो न प्रसह्यते
नाभिभूयते इत्याद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयतचित्तः सन्नित्यर्थः । स
एवंभूतो यदि स्त्रियं पश्येत्स्वप्नेषु तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति ॥ ७ ॥

अनन्तरं जपकर्मणः सकाशादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति—मन्त्र-
स्यैकैकेन पादेन मन्थस्यैकैकं ग्रासं भक्षयतीति योजना । भोजनं मन्थरूपमिति संबन्धः ।
तत्कथं सवितुः स्यात्प्राणस्य हि मन्थद्रव्यमन्नमित्युक्तं तत्राऽऽह—प्राणमिति ।
उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः । प्राणादित्ययोरेकत्वे फलितं वाक्यार्थमाह—आदि-
त्यस्येति । मन्थरूपं तद्धोजनमिति पूर्वेण संबन्धः । प्रार्थनाविषयं भोजनमेव
विशिनष्टि—येनेति । तस्यैव विशेषणान्तरं श्रेष्ठमित्यादि । स्थितिकारणत्वमुक्त्वा
जनकत्वं पक्षान्तरमाह—अविशयेनेति । जगद्व्याप्तौ फलदाने ध्यातुः श्रेष्ठ्यम् ।
किमिति भोजने कथ्यमाने ध्यानमुच्यते तत्राऽऽह—विशिष्टेति । शुद्धरीत्वं ध्यान-
कारणमुक्त्वा प्रकृतकर्पवत्प्रेप्सितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयमित्याह—अथवेति ।
सावित्रं रूपमुक्तं नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं प्रक्षाल्य पिबतीति

संबन्धः । मन्थलेपं पात्रं प्रक्षाल्य पीत्वाऽऽचमनपूर्वकमग्नेः पश्चिमभागे कृष्णाजिन-
व्यवहितायां केवलायां वा भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह—पीत्वेति । शयानस्य
कर्तव्यं दर्शयति—वाचंयम इति । तस्य स्वप्ने कथंचिदुत्तमस्त्रीदर्शने शुभागमः
सूच्यत इत्याह—स एवंभूत इति ॥ ७ ॥

तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु
पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा कर्मसु काम्येषु
कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स प्रदर्शनेषु स्वप्नकालेषु वा पश्यति समृद्धिं तत्र
जानीयात् । कर्मणां फलनिष्पत्तिर्भाविष्यतीति जानीयादित्यर्थः । तस्मिन्स्वप्ना-
दिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सतीत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः कर्मसमाप्त्यर्था ॥ ८ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः) ।

—:○-○-○-○:—

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः संसारगतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत
आख्यायिकाऽऽरभ्यते—

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय तं
ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाऽशिषत्पिते-
त्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्नामतो हेतयैर्निह्यार्थः । अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमा-
रुणेयः पञ्चालानां जनपदानां समितिं सधामेयायाऽऽजगाम । तमागतवन्तं

इ प्रवाहणो नायतो जीवन्नस्यापत्यं जैवलिरुवाचोक्तवान् । हे कुमारानु
त्वा त्वामशिषदन्वशिषतिर्यता । किमनुशिष्टस्त्वं पित्रेत्यर्थः । इत्युक्तः स
आहानु ह्यनुशिष्टोऽस्मि भगव इति सूचयन्नाह ॥ १ ॥

प्राणविद्या तदङ्गकर्म चेत्युभयमुक्तमिदानीमग्निविद्यामारुयातुकामस्तावदारुयायि-
कौतात्पर्यमाह—ब्रह्मादीति । तासां च वक्तव्यत्वे हेतुमाह—वैराग्यहेतोरिति ।
राजा कुमारेति संबोधयन्नाभिमानं श्वेतकेतोरपनिनीषति ॥ १ ॥

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति
वेत्थ यथा पुनरावर्तन्तं ३ इति न भगव इति वेत्थ
पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति
न भगव इति ॥ २ ॥

तं होवाच यद्यनुशिष्टोऽसि वेत्थ यदितोऽस्माल्लोकः दध्यूर्ध्वं यत्प्रजाः प्रयन्ति
यद्गच्छन्ति तर्त्तिक जानीष इत्यर्थः । न भगव इत्याहेतरो न जानेऽहं तद्यत्पृ-
च्छसि । एवं तर्हि वेत्थ जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्तन्त इति । न
भगव इति प्रत्याह । वेत्थ पथोर्मार्गयोः सहप्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य
च व्यावर्तनमितरेतरवियोगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति ॥ २ ॥

यथेत्यस्यार्थमाह—येनेति । विद्वद्विदुषोस्तुल्यमार्गयोः सतोर्द्वौ मार्गौ तयोर्मध्ये
देवयानस्येत्यादि योजयम् । उक्तं वाक्यार्थं संक्षिपन्ति—इतरेतरेति । विदुषां च कर्मिणां
च मार्गद्वयमधिकृत्य सह प्रस्थितानां यत्र भयो वियोगो भवति तर्त्तिक वेत्थेत्यर्थः ॥ २ ॥

वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यत ३ इति न भगव
इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥

वेत्थ यथाऽसौ लोकः पितृसंबन्धी यं प्राप्य पुनरावर्तन्ते बहुभिः प्रयज्जि-
रपि येन कारणेन न संपूर्यत इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ यथा येन
क्रमेण पञ्चम्यां पञ्चसंख्याकायामाहुतौ हुतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाध-
नाश्चाऽप्यः पुरुषवचसः पुरुष इत्येवं वचोऽभिधानं यासां हूयमानानां
क्रमेण षष्ठाहुतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषशब्दवाच्या भवन्ति पुरुषा-

ख्यां लभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो नैव भगव इत्याह । नैवाहमत्र किंचन जानामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पितृलोकसंबन्धिनं लोकमेव व्याकरोति-यं प्राप्येति । आहुतिनिर्वृत्ता इत्यस्या(स्य) व्याख्यानमाहुतिसाधनाश्चेति । अपूर्वरूपागामपां भूतान्तरसमुच्चयार्थकारः । अथवा पयोधृतादिरूपेणाऽऽहुतिं साधयन्तीति चाऽऽहुत्या पुनरपूर्वात्मना निष्पन्ना इत्यर्थः । क्रमेणेति । श्रद्धासोमवृष्ट्यन्तरेतसां हवनद्वारेणेति यावन् । षष्ठाहुतिभूतानामन्त्येष्टि-विधानेन शरीराहुतिद्वारा सूक्ष्मतां गतानामित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न
विद्यात्कथं सोऽनुशिष्टो ब्रुवीतेति स हाऽऽयस्तः
पितुरर्धमेयाय तं होवाचाननुशिष्य वाव किल
मा भगवानब्रवीदनु त्वाऽशिषमिति ॥ ४ ॥

अथैवमज्ञः सन्किमनु कस्मात्त्वमनुशिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवानसि । यो हीमानि मया पृष्टान्यर्थजानानि न विद्यान् विजानीयात्कथं स विद्वत्स्वनु-शिष्टोऽस्मीति ब्रुवीत । इत्येवं स श्वेतकेतू राज्ञाऽऽयस्त आयासितः सन्पितुरर्थं स्थानमेयायाऽऽगतवांस्तं च पितरमुवाचाननुशिष्यानुशासनमकृत्यैव मा मां किल भगवान्समावर्तनक लेऽब्रवीदुक्तवाननु त्वाऽशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥ ४ ॥

त्वंतृष्टार्थजातातिरिक्तविषयमनुशासनं ममास्तीत्यनुशिष्टोऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽ-ह—यो हीति ॥ ४ ॥

पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचना-
शकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतान-
वदो यथाऽहमेषां नैकंचन वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं
कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायाहां
चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तं होवाच
मानुषस्य भगवन्गौतम वित्तस्य वरं वृणथिा इति

स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं यामेव कुमार-
स्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति स ह
कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥

यतः पञ्च पञ्चसंख्याकान्प्रश्नान् राजन्यबन्धू राजन्या बन्धवोऽस्येति राज-
न्यबन्धुः स्वयं दुर्वृत्त इत्यर्थः । अपाक्षीत्पृष्ट्वास्तेषां प्रश्नानां नैकंचनैकमपि
नाशकं न शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स होवाच
पिता यथा मा मां वत्स त्वं तदाऽऽगममात्रं एवैतान्प्रश्नानवद उक्तवानसि
तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति तथा मां जानीहि, त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन
मम तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं, यथाऽहमेषां प्रश्नानामेकंचनैकमपि
न वेद न जान इति । यथा त्वमेवोक्तैतान्प्रश्नान् जानीषे तथाऽहमप्येतान्
जान इत्यर्थः । अतो मय्यन्यथाभावो न कर्तव्यः । कुत एतदेवं यतो न
जाने यद्यहमिमान्प्रश्नानवेदिष्यं विदितवानस्मि कथं ते तुभ्यं पिपाय पुत्राय
समावर्तनकाले पुरा नावक्ष्यं नोक्तवानस्मीत्युक्त्वा स ह गौतमो गोत्रतो
राज्ञो जैत्रलेर्यं स्थानमेयाय गतवान् । तस्मै ह गौतमाय प्राप्तायाहामर्हणां
चकार कृतवान् । स च गौतमः कृतातिथय उषित्वा परेद्युः प्रातःकाले
सभागे सभां गते रश्म्युदेयाय । भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्त-
मानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय राजानमुद्गतवान् ।
तं होवाच गौतमं राजा मानुषस्य भगवन्गौतम मनुष्यसंबन्धिनो वित्तस्य
ग्रामादेर्वरं वरणीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स होवाच गौतमस्तवैव
तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तम् । यामेव कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे वाचं
पञ्चप्रश्नलक्षणाभाषथा उक्तवानसि तामेव वाचं मे मह्यं ब्रूहि कथयेत्युक्तो
गौतमेन राजा स ह कृच्छ्री दुःखी बभूव । कथं त्विदमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

अननुशिष्य त्वामन्वशिष्यमिति कथमुक्तवानस्मीत्याशङ्क्याऽऽह-यत इति । नैकं-

१ ड. ण. 'वो यस्ये' । २ क. ग. च. ट. 'गममात्रमेवै' । ३ ठ. 'त्रमेवै' । ४ ग. ट. 'मे-
तात्र' । ५ ख. ण. 'वाङ्म न जा' । ६ क. ग. च. ट. 'तो य' । ७ ख. ग. च. ज. ट. ड. ण.
'हृणं च' । ८ ग. घ. ड. ट. ठ. ड. सभाग' । ९ ग. च. ट. ड. ठ. राजन्युदे' । १० घ. च. ट.
ड. 'थं निवद' ।

चनेत्युक्तमेव नञ्पदं नाशकमिति संबन्धं दर्शयितुं पुनरुपात्तम् । अतो मां प्रति तव मिथ्यावादिता सिद्धेति शेषः । पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशङ्कां परिहरति—स होवाचेति । यथा मा त्वमित्यादिवाक्यं पूरयित्वा व्याख्यायानन्तरवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति—कथमित्यादिना । तद्व्याचष्टे—यथेति । अज्ञानाविशेषोऽतःशब्दार्थः । अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरिति यावत् । त्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्भया ज्ञातव्यमित्याशङ्कामुद्भाव्यानन्तरवाक्येनो(णो)त्तरमाह—कुत इत्यादिना । अतस्तव पात्रभूतस्यानुपदेशान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अर्हणां योग्यां पूजामित्यर्थः । सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविषयं प्रथमान्तं गौतमविषयमिति भेदः । गौतममागतं योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा राजा प्रसन्नः सन्नुक्तवानित्याह—तं होवाचेति । तर्हि कृतकृत्यस्य तव किमित्यागमनमित्याशङ्क्याऽऽह—यामेवेति । कृच्छ्रीभावमभिनयति—कथमिति ॥ ९ ॥ ६ ॥

तश्च ह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार तश्च होवाच यथा
मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या
ब्राह्मणान्गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव
प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सं ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं मन्वानो न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयांचकाराऽऽज्ञप्तवान्, यत्पूर्वं प्रत्याख्यातवान् राजा विद्यां यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान्, तन्निमित्तं ब्राह्मणं क्षमापयति हेतुवचनोक्त्या । तं होवाच राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन्यथा येन प्रकारेण मा मां हे गौतमावदस्त्वं तामेव विद्यालक्षणां वाचं मे ब्रूहीत्यज्ञानात्तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं यथा येन प्रकारेणेयं विद्या प्राक्त्वत्तो ब्राह्मणान्न गच्छति, नः गतवती न च ब्राह्मणा अनया विद्यायाऽनुशासितवन्तः, तथैतत्प्रसिद्धं लोके यतस्तस्मादु पुरा पूर्वं सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्रजातेरेवानया विद्यया प्रशासनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्भूव ।

क्षत्रियपरम्परयेवेयं विद्यैतावन्तं कालमागता । तथाऽप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
त्वत्संप्रदानादूर्ध्वं ब्राह्मणान्गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं तत्क्षन्तुमर्हसी-
त्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

गौतमस्य वचनं राज्ञो दुःखीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याऽऽह—स
हेति । किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्यत आह—न्यायेनेति । संवत्सरं वसेति
यावत् । वक्तव्या विद्येति शेषः । कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याज्ञां कुर्वतो न प्रत्यवायः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यत्पूर्वमिति । प्रत्याख्यानादिविषयं हेतुवचनम् । न केवलं
विद्यावशादेव श्रेष्ठ्यं किंतु जातितोऽपीत्यपेक्षितं । तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशङ्क्याऽऽह—
तत्रेति । विद्याप्रवचने प्रस्तुते सतीति यावत् । यथेत्यस्यापेक्षितं पूरयति—
तथेति । प्रसिद्धमेव स्फोरयति—तस्मादिति । ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृ-
त्वस्य प्रागभावादिति यावत् । इतिशब्दोपात्तमर्थं कथयति—क्षत्रियेति । उक्तप्र-
त्याख्यानादिकारणमतः शब्दार्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः) ।

पञ्चम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते । तदपाकरणमन्वित-
रेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्निहोत्राहुत्योः कार्यारम्भो यः स उक्तो
वाजसनेयके—“ तं प्राति प्रश्नाः । उत्क्रान्तिग्राह्योर्गतिः प्रातिष्ठा तृप्तिः
पुनरावृत्तिलोकं प्रत्युत्थायी ” इति । तेषां चापाकरणमुक्तं तत्रैव—ते वा
एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतस्ते अन्तरिक्षमेवाऽऽहवनीयं
कुर्वाते वायुं समिधं मरीचिरेव शुक्लमाहुतिं ते अन्तरिक्षं तर्पयतस्ते ततः
उत्क्रामत इत्याद्येवमेव पूर्ववद्विं तर्पयतस्ते ततः आवर्तेते । इमामाविश्य तर्प-
यित्वा पुरुषमाविशतः । ततः स्त्रियमाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवति ”
इति । तत्राग्निहोत्राहुत्योः कार्यारम्भमात्रमेवंप्रकारं भवतीत्युक्तम् । इह तु
तं कार्यारम्भमाग्निहोत्रापूर्वविपरिणामलक्षणं पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपास-
नमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सन्नाह—

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्याऽऽदितः

एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अ-
ङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निरित्यादि । इह सायंपातरग्निहोत्राहुती हुते पय-
आदिसाधने श्रद्धापुगःसरे आहवनीयाग्निसमिद्धमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गमा-
विते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षक्रमेणोत्क्रम्यं ब्रुलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्म-
भूते असमवायित्वाद्दृग्वाचो श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दश्च येष तयोरधि-
करणोऽग्निरन्यच्च तत्संबन्धं समिदादीत्युच्यते । या चासाधन्यादिभावनाऽऽ-
हुत्योः साऽपि तथैव निर्दिश्यते । असौ वाव लोकोऽग्नौ गौतम यथाऽ-
ग्निहोत्राधिकरणमाहवनीय इह । तस्याग्नेर्ब्रुलोकारूपस्याऽऽदित्य एव समि-
त्तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते । अतः समिन्धनात्समिदादित्यः । रश्मयो
धूमस्तदुत्थानात्, समिधो हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामा-
न्यात्, आदित्यकार्यत्वाच्च चन्द्रमा अङ्गाराः । अहःप्रशमेऽभिव्यक्तेः ।
अर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽ-
वयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् ॥ १ ॥

ननु यथाप्रश्नमेव प्रतिवचनमुचितं पञ्चमं तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदता क्रपो निरा-
कृतस्तत्र किं कारणमत आह— पञ्चम्यामिति । अर्थक्रममनुसृत्य पाठक्रमोऽपि वा-
तव्य इत्यर्थः । ननु वाजसनेयकेऽग्निहोत्रप्रकरणेऽग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामं जगदित्युक्तं
तदेवेहापि विवक्ष्यत इति चेत्किमेनेन पिष्टपेयणन्यायेनेत्याशङ्क्यार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्र-
प्रकरणस्थितमर्थमनुवदति—अग्निहोत्राहुत्योरिति । उक्तप्रकारमेव प्रदर्शयन्प्रथमं
याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति षट् प्रश्नानुत्थापयति—तं प्रतीति । कार्यारम्भस्तच्छब्दा-
र्थः । अग्निहोत्राहुत्यन्नापूर्वपरिणामो जगदिष्यते । तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्च हुतयो-
राहुत्योरस्माल्लोकादुत्क्रान्तिः । उत्क्रान्तयोः परलोकं प्रति गतिः । गतयोस्तत्र
प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितयोः स्वाश्रये संपाद्यमाना तृप्तिः । तृप्तिमापाद्यावस्थितयोः पुनरिमं
लोकं प्रत्यावृत्तिः । आवृत्तयोराश्रयः पुमान्कथममुं लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवतीति
कार्यारम्भमधिकृत्य षट् प्रश्नाः प्रवृत्ता इत्यर्थः । तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्यं प्रति
जनकस्य प्रतिवचनं दर्शयति—तेषां चेति । अपूर्वलोके खल्वाहुती यज-
मानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः । ते च धूमादिना यजमानेऽन्नरिक्षमाविशति

तदाश्रितत्वात्तदाविशतः । ते पुनरन्तरिक्षस्थयजमानानुकूलतया स्थिते स्वयमन्तरिक्षा-
धिकरणे तदाहवनीयमिव कुर्वते । आहुन्यधिकरणस्याऽहवनीयत्वात् । तत्र वायुं
समिधमिव कुरुतः । वायुनाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्लां शुद्धामाहुतिमिव
मरीचीरेवाऽऽदधाते । मरीचीनामन्तरिक्षे व्याप्तत्वात् । ते चान्तरिक्षस्थे तन्निष्ठं यज-
मानं फलोन्मुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षादुत्क्रामति यजमाने सहोत्क्रामतः । यजमाने
च द्युलोकमाविशति सहाऽऽविशतः । तमाविश्य तमेवाऽऽहवनीयं कुर्वते आदित्यं
समिधमित्याद्यन्तरिक्षवदेवोक्तम् । यथा वाऽऽहवी पूर्वमन्तरिक्षं तर्पयत इत्युक्तं तथैव
द्युलोकस्थयजमानं फलदानेन सुखिनमातन्वाते । ते चाऽऽरवक्ष्ये ततो द्युलोकाद्य-
जमाने पृथिवीमाविशत्यबभूते सहाऽऽर्धेने । पृथिवीं चाऽऽविश्य ब्रह्मादिना स्वाश्रयं
श्लेषयित्वा रेतःसिचं पुरुषमाश्रयद्वारेणाऽऽविशतः । पुरुषश्च रेतोद्वारा द्वितीयां
प्रकृतिमाविश्य गर्भीभूतं स्वाश्रयं कर्मानुष्ठानयोग्यं देहभागिनमापादयतः । ततोऽसौ
पारलौकिकं कर्मानुष्ठायान्ते लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवति । इति सर्वं जनकेनोक्तमि-
त्यर्थः । तथाऽपि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्क्योक्तमेव संक्षिप्याऽऽह—तत्रेति ।
वाजसनेयकं सप्तम्यर्थः । प्रकृतश्रुतेरर्थविशेषं दर्शयति—इह त्विति । पञ्चधा द्युप-
र्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्प्रकारैरिति यावत् । पञ्चाग्निसंबन्धमवतार्य प्रथमपर्यायस्य
तात्पर्यमाह—इहेति । अयं लोको भूलोकस्तस्मिन्नित्यर्थः । अह्नोरप्सपवायित्व-
मिद्वचर्थं विशिनष्टि—पयअ दीति । तयोः श्रद्धात्वसिद्धचर्थं श्रद्धापुरःसरे इत्यु-
क्तम् । तयोरधिकरणोऽग्निरित्यादिकल्पने योगित्वेन विशेषणान्तरमादत्ते—आहव-
नीयेति । तयोः स्वातन्त्र्यं परिहरति—कर्त्रादीति । अधिकरणशब्दे भावप्रधानो
धर्मिपरः । कल्पनिको द्युलोकोरयोऽग्निसंबन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः । अन्य-
च्चेत्युक्तं स्पष्टयति—समिदादीति । आदिशब्दो धूमार्चिरङ्गारादिविषयः । पर्याय-
तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याहरति—असः पित्यादिना । इहेत्येतल्लोकनिर्देशः पूर्वेण
संबध्यते । तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्देनाऽऽदित्यो गृहीतः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः

सोमो राजा संभवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥४॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः यजमानपाणां अग्न्यादिरूपा

१ ख. ग. छ. ज. ट. ण शुद्धा° । २ क. ख. छ. ज. ण °रिक्षे च यदे° । ३ ख. ण.
°रर्थे वि° । ४ ख. ग. छ. ज. ट. ण. °यं सप्तम्यर्थः । ५ क. ग. ट. °काद्याख्योऽ° । ६ ख. छ° ।
ण. °बद्धमि° ।

अधिदैवतम् । श्रद्धामग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा अपः श्रद्धा-
भाविताः श्रद्धा उच्यन्ते । “ पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ”
इत्यपां होम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् । “ श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवाऽऽरभ्य
प्रणीय प्रचरन्ति ” इति च विज्ञायते । तां श्रद्धामब्रूयां जुह्वति । तस्या
आहुतेः सोमो राजाऽपां श्रद्धाशब्दवाच्यानां शुलोकाग्रौ हुतानां परिणामः
सोमो राजा संभवति । यथर्ग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये
यशसि दिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमागम्यत इत्युक्तं तथेमा अग्निहोत्राहुति-
समवायिन्यः सूक्ष्माः श्रद्धाशब्दवाच्या आपो शुलोकमनुपविश्य चान्द्रं
कार्यमारभन्ते फलरूपमाग्निहोत्राहुत्योः । यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमया
आहुतिभावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणाऽऽकृष्टाः श्रद्धासमवायिनो
शुलोकमनुपविशः सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि तैरग्निहोत्रं हुतम् । अत्र
त्वाहुतिपरिणाम एव पञ्चमिसंबन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थं
न यजमानानां गतिः । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति विदुषां
चोत्तरां विद्याकृणाम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

—○*○—

अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान्विशदयति—यजमानेति । प्रत्ययविशेषत्वेन
श्रद्धाया होम्यत्तानुपपत्तिरित्याशङ्क्य श्रद्धां व्याकरोति—आग्निहोत्रेति । किंच प्रश्न-
प्रतिवचनयोरेकार्थत्वात्प्रश्ने च पा होम्यतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः श्रद्धाशब्दिता
होम्यतया विवक्षिता इत्याह—पञ्चम्यामिति । अप्सु श्रद्धाशब्दस्य वृद्धव्यवहार-
प्रयोगाभावात्त्रैवमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रद्धेति । कथमापः श्रद्धाशब्देन प्रसिद्धवदु-
च्यन्ते तत्राऽऽह—श्रद्धामिति । श्रद्धापूर्वकहोममुद्दिश्य पयःसोमाज्यादिसाधनं
संपाद्य जुहोतीति तैत्तिरीयकाः पठन्ति । तथा चाप्सु श्रद्धाशब्दः संभवतीत्यर्थः ।
उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । उक्तं मधुविद्यायामिति शेषः ।
चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्थं तत्सदृशं शरीरमित्यर्थः । तथाऽपि यजमानानां कथं फल-
तत्त्व(लित्व)मत आह—यजमानाश्चेति । आहुती तच्छब्दवाच्ये प्राधान्यं मय-
डर्थः । तदेव स्पष्टयति—आहुतिभावनाभाविता इति । तत्संस्तुतास्तदनुसारिण-
स्तदाश्रया इत्यर्थः । तद्भावितत्वफलमाह—आहुतिरूपेणेति । तेनाऽऽकृष्टत्वं वशी-
कृतत्वम् । आहुतिभावना इत्युक्तं स्पष्टयति—श्रद्धेति । तत्पूर्वकं पयःसोमादि-
साध्यं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूतास्तत्समीपस्थं शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा

इत्यर्थः । कथं सोममारूप्यं धर्मिणां फलमित्याशङ्क्याऽऽह—तदर्थमिति । यजमानानां सोमभावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथा च वक्तव्या गतिरित्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति । अहवनीयोऽग्निः सप्तम्यर्थः । सा तर्हि कुत्रोच्यते न हि तदुक्तिमन्तरेण यथोक्तं फलं सिध्यत्यत आह—तां त्विति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः) ।

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो

विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा हृदनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

द्वितीयहोमपर्यायार्थसाह—पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः । पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिप्रायी देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् । वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् । अभ्रं धूमो धूमकार्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्युदर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अश-
निरङ्गाराः । काठिन्याद्विद्युत्संबन्धाद्वा । हृदनयो विस्फुलिङ्गाः । हृदनयो गर्जितशब्दाः । मेघानां विपकीर्णत्वसामान्यात् ॥ १ ॥

द्वितीयहोमसंबन्धी द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थं निर्ज्ञातुं तमेव पर्यायमादत्ते श्रुतिरित्यर्थः । पुरोवातादीत्यादिशब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदे गृह्यते । उक्तं चाभ्राणां धूमकार्यत्वं पौराणिकैः—

यज्ञधूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानां च हितं सदा ।

दावाग्निधुमसंभूतमभ्रं वनहितं स्मृतम् ॥

मृतधूमोद्भवं त्वभ्रमशुभं य भविष्यति ।

अभिचराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय वै द्विजाः ॥ इति ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुहति

तस्या आहुनेर्वर्षं संभवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुहति । तस्या आहुनेर्वर्षं

संभवति । श्रद्धारूपा आपः सोमाकारपरिजना द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अध्यात्मं यजमानस्य प्राणा इन्द्रादयस्त्वभिदैवतं देवा इत्याह — पूर्ववादिति । सोमं राजानमित्यादि व्याचष्टे—श्रद्धारूपा इति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः) ।

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समि-
दाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो
विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादिपूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संव-
त्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी, व्रीह्यादिनिष्पत्तये
भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते । यथाऽग्नेर्धूमः ।
रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः । तमोरूपात्वात् ।
अग्नेरिवानुरूपमर्चिः । दिशोऽङ्गारा उपशान्तत्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो
विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसामान्यात् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहु-
तेरन्नं संभवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

===

तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि संभवति ॥ २ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः) ।

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो
जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि मुखेन समिध्यते
पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखान्निर्गमनात् । जिह्वाऽर्चिलोहित-
त्वात् । चक्षुरङ्गाराः । भास आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । विपकीर्ण-
त्वसाम्यात् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते
रेतः संभवति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

समानमन्यत् । अन्नं जुह्वति व्रीह्यादिसंस्कृतम् । तस्या आहुते रेतः
संभवति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥
॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
पञ्चमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः । ७ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्याष्टमः खण्डः) ।

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समियदु-
पमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽ-
ङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा पुत्राद्यु-
त्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्त्रयते स धूमः । स्त्रीसंभवादुपमन्त्रणस्य । योनि-
रर्चिलोहितत्वात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः । अग्निसंबन्धात् । अभिनन्दाः
सुखलवा विस्फुलिङ्गाः । क्षुद्रत्वात् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

१ घ. ड. च. ठ. ड. °र्णत्वात् । २ ड. ण. °सामान्यात् ।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवतीति । एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतो हवनपर्यायक्रमेणाऽऽप एव गर्भीभूतास्ताः । तत्रापामाहु-
तिसमवायित्वात्प्राधान्यविवक्षाऽऽपः पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति ।
न त्वाप एव केवलाः सोमादिकार्यमारभन्ते । न चाऽऽपोऽत्रिवृत्कृताः
सन्तीति । त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसंज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयम-
ग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः । तस्मात्समुदितान्येव भूतान्यब्बाहुल्यात्कर्म-
समवायीनि सोमादिकार्यारम्भकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं
सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु । बहुद्रवं च शरीरं यद्यपि पार्थिवम् । तत्र पञ्चम्यामा-
हुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

तस्या आहुतेर्गर्भः संभवतीत्युक्तं व्यक्ती करोति—एवमिति । यथोक्तं या रीत्या
श्रद्धादीनां रेतोन्तानां यानि द्युलोकादिषु योषिदन्तेष्वग्निषु हवनानि तेषामेकैकस्मिन्प-
र्याये यः क्रमो व्याख्यातस्तेनेति यावत् । कथं पुनरापो गर्भी भवन्ति भूतान्तराणा-
मपि तुर्यो गर्भीभावस्तस्य पञ्चमौतिकत्वादत आह—तत्रेति । भूतानां मध्ये ।
किमित्थं प्राधान्यविवक्षयैष निर्देशस्तासामेव केवलानां कार्यारम्भकत्वविवक्षा किं न
स्यात्तत्राऽऽह—न त्विति । भूतान्तरासहकृतानां केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्यं
न तद्भोगायतनं तस्य जलबुद्बुदवदत्यन्तचञ्चलत्वादित्यर्थः । केवलानामपत्वमुपेत्योक्त-
मिदानीं तदेव नास्तीत्याह—न चेति । इति शब्दस्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति
श्रुतेरिति हेत्वर्थः । सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्येतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—त्रिवृत्कृतत्वेऽपीति । अयां प्राधान्यविवक्षया प्रश्नप्रतिवचनयोरपृशब्द
इत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् । कथमारम्भकेषु
भूतेष्वपामाहुल्यमवगतामित्याशङ्क्य कार्यद्वारा तदधिगतिरित्याह—दृश्यते चेति ।
सोमादीनामब्बाहुल्येऽपि कथं पार्थिवशरीरस्य तद्बाहुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—बहुद्रवं
चेति । पञ्चमज्ज्ञानिर्णयमुपसंहरतुं पातनिका करोति—तत्रेति । योषाग्नाविति यावत् ।
गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवन्तीति संबन्धः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः) ।

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
स उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः
शयित्वा यावद्वाऽथ जायते ॥ १ ॥

इति त्वेवं तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु शुलोकादिमां प्रत्यावृत्तयोराहुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाऽऽविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तत्प्रासङ्गिकमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः परिणामविशेष आहुतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवाच्यानामुल्बावृत उल्बेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावद्वा यावता कालेन न्यूनेनातिरिक्तेन वाऽथानन्तरं जायते ।

उक्तार्थे वाक्यं योजयति—इति त्विति । अपां गर्भीभावोक्तिमात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्णीतत्वादलमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य तस्य तात्पर्यमाह—यत्त्विति । आहुत्योः संबन्धीति शेषः । प्रासङ्गिकं गर्भीभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत् । इहेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः प्रासङ्गिकासंगतिं त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरग्रन्थयोरस्ति संगतिरिति तात्पर्यान्तरमाह—इह चेति । प्रजानामूर्ध्वगमनमुत्तरत्र निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन तासामुत्पत्तिरादावुच्यत इत्यर्थः । द्विधा संगतिमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति—स गर्भ इति । सोमवृष्ट्यन्नरेतांस्यपेक्ष्य पञ्चमत्वं गर्भरूपस्य परिणामस्य द्रष्टव्यम् । अपां प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादि विशेषणद्वयम् । अथवा पूर्वोक्तात्कालान्न्यू [ने] नाधिकेन वा कालेन यावता जन्तुः समप्राङ्गो जायते तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति संबन्धः । अनन्तरं योनितो निर्गमनकारणीभूतकर्माभिव्यक्तेरिति शेषः ।

उल्बावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्बाशुचिपटावृतस्य लोहितरेतोशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरानिःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति । मुहूर्तमप्यसह्यं दश वा नव वा मासान्तिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति च ॥ १ ॥

१ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ट. ठ. त. थ. वा मा° । २ ख. ज. 'शङ्क्याऽऽह । ३ ग. ट. 'मूर्ध्व ग° । ४ क. द्विविधां । ५ ख. घ. ङ. च. झ. ढ. ण. 'दीर्घं वा° । ६ क. ग. घ. च. ट. ण. 'ति स ।

उल्बावृतत्वं कुक्षौ चिरं शयनं योनिर्नो निःसरणमित्येतदशेषमतिप्रसिद्धं किमिति श्रुत्या व्यपदिश्यते तत्राऽऽह—उल्बावृत इत्यादीनि । वैराग्यार्थत्वमस्य स्फुटयति—कष्टं हीति । श्लेष्मादीत्यादिशब्देनासृक्पूयस्त्रायुमज्जादीनि गृह्यन्ते । तदनुलिप्तस्येति तच्छब्दो मूत्रपूरीषादिविषयः । शक्तिर्बुद्धिर्नामर्थ्यम् । बन्धं देहसामर्थ्यम् । वीर्यमिन्द्रियसामर्थ्यम् । तेजः शरीरगता कान्तिः । प्रज्ञा चेतना जीवनधर्मः । चेष्टा प्राणधर्मः । ता निरुद्धा यस्य तस्येति विग्रहः । मातुरुदरे शयानस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनिद्वारा निःसरणं सुखकरमिति चेन्नेत्याह—तत इति । तद्ग्राहकत्वप्रकारमेवाभिनयति—मुहूर्तमपीति । यन्मातुरन्नः शयनं मुहूर्तमपि दुःसहं तत्कथं दीर्घकालं शयितुं शक्यम् । कथं च दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा पुनर्योनिद्वारा दुष्करं निःसरणं दुःसह्यं स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ १ ॥

स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमि-
तोऽग्नये एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो
भवति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

===

स एवं जातो यावदायुषं पुनः पुनर्घटीयन्त्रवद्धवनागमनाय कर्म कुर्वन्कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्गमनाय यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेनं क्षीणायुषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति यदि चेज्जीवन्वैदिके कर्मणि ज्ञाने वाऽधिकृतस्तेभ्यः मृतमितोऽस्माद्ग्राह्यादग्नयेऽग्न्यर्थमृत्विजो हरन्ति पुत्रा वाऽन्त्यकर्मणे । यत एवेत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण, यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः संभूत उत्पन्नो भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेव योनिमग्निमापादयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

—:○-○-○-○:—

जातस्य पुनरनर्थो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—स एवमिति । यावदायुषमित्येतद्व्याचष्टे—पुनरिति । घटीयन्त्रवद्धवगमनार्थं वा निषिद्धं कर्म पौनःपुन्येनाऽऽचरन्यावत्कर्मणाऽऽर्जितमायुस्तावदस्मिन्देहे जीवति ततो म्रियते । तथा च जातस्य मृत्युघ्नैव्यानास्ति सम्यग्ज्ञानं विना स्वस्तिप्राप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि मृतस्य कृतकृत्यतेत्याश-

१ क. 'जादि गृह्यते । त' । २ क. ख. ग. घ. ङ. अ. ट. ड. ढ. 'पं पुनर्थ' । ३ क. घ. ङ. ट. ड. ढ. 'मेवं क्षी' । ४ ड. च. ण. 'णि विज्ञा' । ५ घ. ठ 'स्तदैर्न' । ड. च. 'स्तदैर्न मृ' । ६ अ. 'मेतं मृ' । अ. मेवं मृ' । ७ क. ट. 'दूर्ध्वं ग' ।

इत्याह—^१वेनमिति । सर्वस्य तर्हि मृतस्य परलोकित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह—
यदिति । तदा परलोकं प्रति कर्मणा निर्दिष्टमिति पूर्वेण संबन्धः । युक्तं च तन्मृ-
तस्याग्न्यर्थं नयनमिह—यत इति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य दशमः खण्डः) ।

तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपा-
सते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाणप-
क्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासास्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो दियुतं तत्पुरुषोऽमानवः स एना-
न्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽपाकर्तव्यतया
तत्तत्र लोकं प्रत्युत्थितानामधिकृतानां गृहमेधिनां य इत्थमेवं यथोक्तं पञ्चा-
ग्निदर्शनं द्युलोकाद्यग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चाग्न्यात्मान
इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यत इत्थं विदुरिति गृहस्था एवोच्यन्ते नान्य
इति । गृहस्थानां ये त्वनित्थंविदः केवलेष्टापूर्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्रं
गच्छन्तीति वक्ष्यति । ये चारण्योपलक्षिता वैखानसाः परिव्राजकाश्च श्रद्धा
तप इत्युपासते तेषां चेत्यंविद्भिः संहार्चिरादिना गमनं वक्ष्यति पारिशे-
ष्यादग्निहोत्राहुतिसंबन्धाच्च गृहस्था एव गृह्यन्त इत्थं विदुरिति ।

स उल्बावृत इत्यादिनोक्तमनुवदति—वेत्थेति । प्रत्युपस्थितः प्रजोत्पात्तिप्रदर्श-
नेन प्रमङ्गन इति यवत् । तद्य इत्थं विदुरित्येतद्व्याचष्टे—तत्तत्रेत्यादिना ।
सप्तम्यर्थमेव स्फोरयति—लोकमिति । निर्धारणार्था षष्ठी । वेदनप्रकारमनुवदति—
द्युलोकादीति । तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः । साधारणोक्तेर्विशेषे सं-
कोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शङ्कते—कथमिति । पारिशेष्यं संकोचमिति

परिहरति—गृहस्थानामिति । षष्ठी निर्धारणे । अतश्च केवलकर्मिणो गृहस्था न विदुरिति ग्रहणमर्हन्तीति शेषः । परिभ्राजका वानप्रस्थाश्च गृह्यन्तामिति चेन्नेत्याह—ये चेति । केषां तर्हीह ग्रहणमत आह—पारिशेष्यादिति । गृहस्थ एव हेत्वन्तरमाह—अग्निहोत्रेति । तदाहुत्यपूर्वपरिणामात्मकं जगदत्र पञ्चधा प्रविमज्याग्नित्वेन दर्शनमुत्तरमार्गप्राप्तिसाधनं चोद्यते । अतो विद्यायास्तत्संबन्धाद्गृहस्थानामपि तत्संबन्धस्य प्राप्तत्वात्तेषामेवेह ग्रहणमुचितमित्यर्थः ।

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्याऽरण्यश्रुत्या चानुपलक्षिता विद्यन्ते कथं पारिशेष्यसिद्धिः । नैष दोषः । पुराणस्मृतिप्रामाण्यादूर्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामुत्तरेणार्यम्णः पन्थाः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न विशेषनिर्देशार्हाः ।

पारिशेष्यमाक्षिपति—नन्विति । ग्रामे सपत्नीको वासः । न च ब्रह्मचारिणां पत्नीसंबन्धः । तन्न ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो गृहीताः । गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुत्योपलक्षिताः । ततस्तेषामिह ग्रहणसंभवान्न पारिशेष्यमित्यर्थः । किं नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽत्रेत्यं विदुरिति गृह्येरन्किं वोपकुर्वाणा इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नैष दोष इति ।

अष्टाशीतिसहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।

स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनाम् ॥

इत्यादिपुराणस्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्ध्वरेतसामादित्यसंबन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानादयो मार्गो यावता प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सह खण्डितब्रह्मचर्येणैवार्चिरादिगतिलाभान्न पञ्चाग्नित्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—उपकुर्वाणकास्त्वाति । ते हि स्वाध्यायग्रहणार्थास्तास्मिन्गृहीते स्वेच्छावशादाश्रमान्तरं गृह्यन्तस्तत्फलं नैव फलवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभज्येत्यं विदुरिति निर्देशमर्हन्तीत्यर्थः ।

ननूर्ध्वरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्तिकारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यत इत्थंविच्चमनर्थकं प्राप्तम् । न । गृहस्थान्प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अन्ति-
त्यंविदस्तेषां स्वभावतो दक्षिणो धूमोदिः पन्थाः प्रसिद्धस्तेषां य इत्थं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः । “ अथ यदु चैवास्मिञ्शव्यं कुर्वन्ति यदि नार्चिषमेव ” इति लिङ्गादुत्तरेण ते गच्छन्ति । ननूर्ध्वरेतसां गृहस्थानां

च समान आश्रमिष्व ऊर्ध्वरेतसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तमग्निहोत्रादिवैदिककर्मबहुल्ये च साति । नैष दोषः । अपूता हि ते । शत्रु-
मित्रसंयोगनिमित्तं हि तेषां रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
हिंसानृतमायाब्रह्मचर्यादि च बहुशुद्धिकारणमपरिहार्यं तेषाम् । अतोऽपूताः ।
अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा गमनम् । हिंसानृतमायाब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च शुद्धा-
त्मानो हीतरे शत्रुमित्ररागद्वेषादिपरिहाराच्च विरजसस्तेषां युक्त उत्तरः
पन्थाः । तथा च पौराणिकाः—

ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते श्मशानानि भेजिरे ।

ये प्रजां नेषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥ इत्याहुः ।

किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचारिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसंभवादनर्थकमित्थं वित्त्वं प्राप्तमिति श्रुति-
विरोधाद्द्वितीये तु पारिशेष्यासिद्धितादवस्थ्यमिति शङ्कार्थः । किमित्थं वित्त्वं नैष्ठिका-
न्प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किंवा सर्वानेव प्रतीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूष-
यति—न गृहस्थानिति । तान्प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्थं वित्त्वस्य विभज्य समर्थयते—ये गृहस्था
इति । स्वभावतस्तदनुष्ठेष्टपूर्तबलादित्यर्थः । तेषामेव गृहस्थानां मध्ये ये केचिदुक्तेन
प्रकारेणेत्यं पञ्चाग्निदर्शनं विदुरग्निभ्योऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानेनोत्तरेण पथा
गच्छन्तीति संबन्धः । न केवलं गृहस्थानां पञ्चाग्नित्वमेव किंतु सगुणब्रह्मवित्त्वमपि
तेषामस्तीति प्रमाणमाह—अथेति । अन्त्येष्टिकरणाकरणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्चि-
रादिगतिश्रवणादस्ति गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्त्वमिति गम्यते । परिव्राजकादिष्वन्येष्ट्य-
संभवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्वर्चनत्वादित्यर्थः । विहितत्वाविशेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाश्रित्य
शङ्कते—नन्विति । साम्यमुक्त्वा गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति—अग्निहोत्रादीति ।
वैदिकानि कर्माणि भूयांसि सन्ति । तेषां च बाहुल्ये सत्यत्रिदुषामूर्ध्वरेतसामेव देव-
यानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्ययुक्तं साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादि-
त्यर्थः । आश्रमित्वाविशेषेऽपि धर्मविशेषाद्विशुद्धितारतम्यसंभवान्नैकरूप्यमिति पारि-
हरति—नैष दोष इति । कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवतां विद्याहीनानामप्य-
पूतत्वं तत्राऽऽह—शत्रुमित्रेति । अब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेन परिग्राहित्वादि गृह्यते ।
अशुद्धिबाहुल्यकारणमतःशब्दार्थः । तुल्यमूर्ध्वरेतसामप्यशुद्धिहेतुबहुल्यादपूतत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—हिंसेति । ऊर्ध्वरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलितमाह—तेषामिति ।
ऊर्ध्वरेतसां देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमाणमाह—तथा चेति । पौराणिका आहुरिति संबन्धः ।

इत्थंविदां गृहस्थानामारण्यवासिनां च समानमार्गत्वेऽमृतत्वफले च सत्यरण्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तम् । तथा च श्रुतिविरोधः । “ न तत्र दक्षिणा यैन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः ” इति । “ स एनमविदितो न भुनक्ति ” इति च विरुद्धम् । न । अःभूतसंप्लवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् । तत्रैवोक्तं पौराणिकैः—“ आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ” इति । यच्चाऽऽत्यन्तिकममृतत्वं तदपेक्षया न तत्र दक्षिणा यैन्ति स एनमविदितो न भुनक्तीत्याद्याः श्रुतय इत्यतो न विरोधः । न च पुनरावर्तन्त इतीमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं मानवमिति विशेषणात्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च । यदि ह्येकान्तेनैव नाऽऽवर्तैरन्निमं मानवमिहेति च विशेषणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेत् । न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादाकृतिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थवत्त्वायान्यत्राऽऽवृत्तिः कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीयमित्येवंप्रत्ययवतां मूर्धन्यया नाड्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनम् । “ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्योति ” “ तस्मात्तत्सर्वमभवत् ” “ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समर्वलीयन्ते ” इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः ।

आश्रमधर्ममात्रमार्गद्वारेणामृतत्वमूर्ध्वरेतसामुक्तमाक्षिपति—इत्थंविदामिति । तेषां विद्यानर्थक्यमिष्टमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । स परमात्मा स्वयमज्ञातः सन्नेनमधिकारिणमपवर्गप्रदानेन न पालयतीति च वाक्यं विद्यामन्तरेणामृतत्वं ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थः । ऊर्ध्वरेतसाममृतत्वस्याऽऽपेक्षिकत्वात्तत्र विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति—नाऽऽभूतोति । आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह—तत्रैवेति । यत्र प्रजाः कामयमाना मुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्संनिधाविति यावत् । कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—यच्चेति । आदिशब्दस्तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थः । आपेक्षिकममृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते पारिहर्तुमिति शङ्कते—न चेति । आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवक्तृसंग्रहार्थः । इममिहेति विशेषणावष्टम्भेन निराचष्टे—नेत्यादिना । तदेव व्यतिरेकमुखेन (ण) विशदयति—यदीति । सर्वकल्पेषु श्रुतेरेतादृशत्वादिममिहेति पदद्वयसामान्येन सर्वकल्पविषये विशेषणानर्थक्यं दुर्वारमित्युत्तरमह—नानावृत्तीति । विधान्तरेण विशेषणार्थसंभवे फलितमाह—अत इति । यस्मिन्कल्पे ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यत्रेत्युक्तम् ।

१ ख. ग. ट. ड. ण. ‘प्यनिवा’ । २ क. ण. ‘तच्चे फ’ । ज. ‘तत्फल वे च’ । ३ ख. ग. म. ट. ण. ‘प्यनिवा’ । ४ ग. ट. यान्ति । ५ ग. यान्ति । ६ ख. ग. ज. ट. ठ. ड. ‘न्त इमं’ । ७ घ. ङ. ढ. ण. ‘ना निरर्थि’ । ८ घ. ङ. च. ठ. ड. ढ. ण. ‘वनीय’ । ९ ग. ङ. ढ. ‘भ्यः । त’ ।

ऊर्ध्वरेतसामाश्रमधर्ममात्रनिष्ठानाममृतत्वमापोक्षिकमुपक्षिप्तं संप्रति तेषामेव साक्षात्कृत-
तब्रह्मतत्त्वानामात्यन्तिकममृतत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह—न चेति । तेषां गत्या-
दिनिरपेक्षमात्यन्तिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—ब्रह्मैवेति ।

ननु तस्माज्जीवादुच्चिक्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सहैव गच्छन्तीत्यय-
मर्थः कल्प्यत इति चेत् । न । अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात् ।
सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्ती-
त्यनाशङ्क्यैषा । यदाऽपि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन
सहाऽऽगमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाऽप्यत्रैव समवलीयन्त
इति विशेषणमनर्थकं स्यात् ।

न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यंदिनश्रुतिमुसृत्य न तस्येत्यादिरूपश्रुतिरपि
नेतव्येति शङ्कते—ननु तस्मादिति । वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति—नात्रेति ।
श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूयकल्पनेत्याह—सर्वे प्राणा इति । प्राणैः सह
जीवस्येति शेषः । संसारदशाया प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति
प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्कायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्यऽऽह—
यदाऽपीति ।

न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरुपाद्यते जीवत्वं वा । सर्वगतत्वात्सदात्मने
निरवयवत्वात्प्राणसंबन्धमात्रमेव ह्यभिस्फुलिङ्गवज्जीवत्वभेदकारणमित्यत-
स्तद्वियोगे जीवत्वं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं श्रुतयश्चेत्प्रमाणम् । न
सतोऽणुरवयवः स्फुटिनो जीवाख्यः सद्रूपं छिद्रीकुर्वन्गच्छतीति शक्यं कल्प-
यितुम् । तस्मात् “ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ” इति सगुणब्रह्मोपासकस्य
प्राणैः सह नाड्या गमनं सापेक्षमेव चामृतत्वं न साक्षान्मोक्ष इति गम्यते ।
“ तदपराजिता पुस्तं^१ ऐरं मदीयं सरः ” इत्याद्युक्त्वा “ तेषामेवैष ब्रह्म-
लोकः ” इति विशेषणात् ।

भवतु प्राणानामत्रैव समव^२ उच्यतेत्याऽपि जीवस्य गमनायत्तममृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
न चेति । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा-
स्यामीति । स प्राणमसृजतेति श्रुतेरिति शेषः । किं च प्राणैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो
जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह—जीवत्वं

× ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिना मदकरं हर्षोत्पादकम् ।

१ ग. घ. ड. ट. ‘स्यर्थः’ । २ घ. ड. च ठ. ड. ढ. ‘वनीय’ । ३ घ. ड. च. ज. ठ. ड. ढ.
ण. ‘वनीय’ । ४ ग. ‘ते । तं’ । ५ ठ. नैव शं । ६ ख. ज. ‘तोऽण्व’ । ७ ख. छ. ज. ण.
‘वनय’ । ८ ख. छ. ण. ‘स्मिन्वह’ ।

चेति । उक्तमर्थं समर्थयते— सर्वगतत्वादिति । चिदात्मा हि कल्पनायामधिष्ठाने सति यतो निर्भागं सर्वस्याऽऽत्मा तस्मादग्नेर्विस्फुलिङ्गवज्जीवत्वारूपभेदसंपादनं तस्य प्राणसंबन्धमात्रमेवेति वैदिकानां प्रसिद्धम् । तथा च प्राणवियोगे चिदात्मनो जीवत्वं गतिर्वा न शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात्पूर्णत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमाणत्वादित्यर्थः । सदात्मनः सर्वमतस्य जीवारूपभेदकरणं न प्राणोपाधिकृतं किं तु स्वत एव तस्यांशो जीविस्तथा चाग्निविस्फुलिङ्गवत्तस्य गत्युपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादिश्रुतोरिति शेषः । प्रकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । निर्गुणब्रह्मविदामात्यन्तिकामृतत्वस्य गमनादिनिरपेक्षत्वादिति यावत् । सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुतिमनुकूलति—तदपराजितेति । आदिपदेन तदश्वत्थः सोमसवन इत्यादि गृह्यते । तेषामेव ब्रह्मविदामेष पूर्वोक्तविशेषगुणो ब्रह्मणः सत्याख्यस्य लोको नान्येषामकृतात्मनामिति विशेषदर्शनादमृतत्वं तेषां तल्लोकनिवासिभिः समं सापेक्षमेवेति निर्धारितमित्यर्थः ।

अतः पञ्चाग्निविदो गृहस्था ये चेभेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्मचारिभिः श्रद्धा तप इत्येवमाद्युपासते श्रद्धाधानास्तपस्विनश्चेत्यर्थः । उपासनशब्दस्तात्पर्यार्थः । इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत इति यद्वत् । श्रुत्यन्तराग्रे च सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानेनीं देवता-मभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते । समानमन्यच्चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानः पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डाद्बहिः । “यदन्तरा पितरं मातरं च” इति मन्त्रवर्णात् ॥ १ ॥ २ ॥

ऊर्ध्वरेतसामाश्रममात्रनिष्ठानामपि ब्रह्मलोको लभ्यते गृहस्थानां पुनर्पिदुषामेवेत्युपपाद्य प्रकृतश्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति—अत इति । पूर्वोक्तपारिशेष्यादिवशादिति यावत् । परिव्राजकाश्चेत्यमुख्यसंन्यासिनस्त्रिदण्डिनो गृह्यन्ते मुख्यसंन्यासिनां ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वात् । श्रद्धां सत्यमित्युपासत इति श्रुत्यन्तरम् । पञ्चाग्निविदो गृहस्थाः स्वाश्रममात्रप्रवणा ऊर्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभये सर्वशब्देनोच्यन्ते । चतुर्थे यदुपकोसलविद्यायां गतिव्याख्यानमतिवृत्तं तेन समानमर्चिषोऽहरित्यादिवाक्यव्याख्यानं तथा च तन्न पृथक्कर्तव्यमित्याह—समानमिति । उत्तरमार्गव्याख्यानमुपसंहरति—एष इति । देवयानेन पन्था बहिरण्डाद्व्यवस्थितं ब्रह्म गन्तव्यमित्येके तान्प्रत्याह—नाण्डादिति । तत्र हेतुमाह—यदन्तरेति । पितरं द्युलोकं मातरं च पृथिवीं मध्ये ये द्वे सूती अशृणवं ताभ्यामिदं विश्वं कर्मज्ञानाधिकृतं गच्छति न चाण्डाद्बहिरस्ति गतिद्वयमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूम-
मभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिः रात्रेरपरक्षमपरपक्षाद्या-
न्षड्दक्षिणैति मासास्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नु-
वन्ति ॥ ३ ॥

अथेत्यर्थान्तरप्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्था ग्रामे । ग्राम इति गृहस्थानाम-
साधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् । यथा वानप्रस्थपरिव्राज-
कानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादि
वैदिकं कर्म पूर्ते वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं बहिर्वेदि यथाशक्त्यर्हे-
भ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरणपरिव्राणाद्युपासते । इति-
शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनैर्वर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देव-
तामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां रात्रे-
रपरपक्षदेवतामेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणा दक्षि-
णां दिशमेति सविता । तान्मासान्दक्षिणायनषण्मासाभिमानिनीं देवताः
प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । संघचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहु-
चनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवता-
मभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति
हि प्रसङ्गः संवत्सरस्य ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्ग-
प्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि
तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सर-
स्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते—नैते संवत्सरमभिप्रा-
प्नुवन्तीति ॥ ३ ॥

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं
संप्रति पितृयाणोपदेशेनापि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—ग्राम इतीति ।
सपत्नीको हि नासौ ग्राम इत्युच्यते । न च सपत्नीकत्वमूर्ध्वरेतसां युक्तम् । तथा च
गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदनर्थकमूर्ध्वरेतोभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वा-
दित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति—यथेति । वेद्यन्तर्भावव्यासेधाद्बहिर्वेदीति विशे-
षणमादौ दत्तमिति प्रतीकोपादानं पुनर्व्याख्यातस्यानुवाद इत्यपुनरुक्तिः । इतिशब्दा-

र्थमाह—इत्येवंविधमिति । परिचरणं गुर्मादिसुश्रूषा । परित्राणं रक्षणम् । आदि-
पदं नित्यस्वाध्यायादिसंप्रहार्यम् । उपासते तात्पर्येणानुतिष्ठन्तीति यावत् । कथमि-
तिशब्दस्य यथोक्तार्थत्वमिति ह स्मोपाध्यायः कथयतीतिवत्प्रकृतमात्रगामित्वादित्यांश
ङ्क्याऽऽह—इतिशब्दस्येति । देवयानाधिकृतेभ्यः सकाशात्पितृयणाधिकृतेषु विशेष-
णान्तरमाह—नैत इति । अप्राप्तप्रतिषेधोऽयमिति शङ्कते—कुत इति । प्राप्तिं
दर्शनयन्नुत्तरमाह—अस्ति हीति । पूर्ववद्यथा पूर्वं देवयानेन पथाऽवयवेभ्योऽवय-
विनः संवत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति यावत् ॥ ३ ॥

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्र-
मसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्ष-
यन्ति ॥ ४ ॥

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्तैः
प्राप्यते चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां
तं चन्द्रमसमन्नं देवा इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्र-
भूताः कर्मिणो देवैर्भक्षयन्ते । नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् ।
नैष दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण
देवैर्भक्षयन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् ।
दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञापित्यादि । न च
तेषां रुपादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवाना-
मुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ति । शरीरं च तेषां सुखोपभो-
गयोग्यं चन्द्रमण्डल आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धाशब्दा आपो द्यु-
लोकाग्नौ हुताः सोमो राजा संभवतीति । ता आपः कर्मसमवायिन्य इत-
रैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपा-
सकानां भवन्ति । अन्त्यायां च शरीराहुतावग्नौ हुतायामग्निना दह्यमाने
शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्ध्वं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमण्डलं प्राप्य
कुशमृत्तिकास्थानीया बाह्यशरीरारम्भिका भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरंणे-
ष्टादिफलमुपभुञ्जाना आसते ॥ ४ ॥

अन्नशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चेदयति—नन्विति । औपचारिकमर्थं गृहीत्वा
परिहरति—नैष दोष इति । वृद्धप्रयोगमन्तरेण कथमुपकरणविषयोऽन्नशब्दो व्या-

ख्यायते तत्राऽऽह—दृष्टश्चेति । भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथाऽपि स्वयमुप-
भोगाभावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । अन्योपभोग्यानामपि
स्वयंभोगैस्त्वं तस्मादित्युच्यते । तथाऽपि तेषां मृतानामशरीरिणां कथं मुख्योपभोगः
संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—शरीरं चेति । कथमपां चन्द्रलोके तद्देहारम्भकत्वं तदाह—
तदुक्तमिति । अथापां सोमत्वमेवात्र प्रतीयते न तु कर्मिदेहारम्भकत्वमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—ता आप इति । कर्मसमवायिनीनामपां कर्मापूर्वद्वारा यजमानदेहप्रतिष्ठानां कथं
द्युलोकप्रवेशादि संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अन्त्यायां चेति । अद्विरारब्धस्य शरी-
रस्य भोगायतनत्वं दर्शयति—तदारब्धेनेति । ४ ॥

तस्मिन्पावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निव-
र्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽग्नं भवति ॥ ५ ॥

यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य कर्मणः क्षयः संपन्नति येनेति संपातः कर्मणः
क्षयो यावत्संपातं यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिन्चन्द्रमण्डल उषि-
त्वाऽथानन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निवर्तन्ते । पुनर्निवर्तन्त इति
प्रयोगात्पूर्वमप्यसकृच्चन्द्रमण्डलं गत्वा निवृत्ताश्चाऽऽसन्निति गम्यते । तस्मा-
दिह लोक इष्टादिकर्म्मोपचित्य चन्द्रं गच्छन्ति । तत्क्षये चाऽऽवर्तन्ते । क्षणमात्र-
मपि तत्र स्थातुं न लभ्यते । स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् । स्नेहक्षयादिव प्रदी-
पस्य ।

तद्देवानामन्नमित्यादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे—यावदिति । चन्द्रलोक-
स्तच्छब्दार्थः । यावत्संपातमुषित्वेति श्रूयते कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राऽऽह—संपत्-
न्तीति । पुनःशब्दप्रयोगस्य तान्पर्यमाह—पुनरिति । अथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति—
तस्मादिति । तच्छब्दपरामर्शं हेतुं स्पष्टयति—स्थितीति । यथा दीपस्य स्नेहक्षये
स्थितिनिमित्ताभावात्स्थितिस्तथा चन्द्रलोके स्थितिनिमित्तस्येष्टादेर्भोगेन क्षयात्तत्र
स्थित्यसंभवादावृत्तिरेवेत्यर्थः ।

तत्र किं येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमारूढस्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं
किंवा सावशेष इति । किं ततः । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्र-
मण्डलस्थस्यैव मोक्षः प्राप्नोति । तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यान्न वेति । तत्र
आगतस्येह शरीरोपभोगादि न संभवति । ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च

स्यात् । नन्विष्टापूर्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिषिक्तानि कर्माण्यनेकानि संभवन्ति । न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतोऽक्षीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारुढस्तान्येव क्षीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्यादविरुद्धः । अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरुद्धानेकयोन्युपभोगफलानां च कर्मणामेकैकस्य जन्तोरारम्भकत्वसंभवात् । न चैकस्मिञ्जन्मनि सर्वकर्मणां क्षय उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेश्चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मारम्भकत्वस्मरणात् । स्थावरादिपाप्तानां चात्यन्तमूढानामुत्कर्षहेतोः कर्मण आरम्भकत्वासंभवात् । गर्भभूतानां च संसमानानां कर्मासंभवे संसारानुपपत्तिः । तस्मान्नैकस्मिञ्जन्मनि सर्वेषां कर्मणामुपभोगः ।

तस्मिन्वावत्संप तमुषित्वेत्यत्र विचारयति—तत्रेति । तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणः क्षये सतीति यावत् । सावशेषो भुक्तात्कर्मणः सकाशादातिरिक्तेन केनचिकर्मणा सहितः सन्नित्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि फलं पृच्छति—किं तत इति । तत्राऽऽद्यं पक्षं पूर्वपक्षमुखेन(ण) प्रतिचिक्षिप्सुस्तत्फलमाह—यदीति । तत्रैव दूषणान्तरमाह—तिष्ठत्विति । चन्द्रमण्डलं सप्तम्यर्थः । ततश्चन्द्रमण्डलादित्येतत् । इहेत्येतल्लोकोक्तिः । आदिपदं शुभाशुभकर्मानुसारिसर्वव्यापारसंग्रहार्थम् । न केवलं सर्वकर्मक्षयपक्षे मुक्तिरेव विरुध्यते किंतु स्मृतिश्चेत्याह—तत इति । चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणो भोगेन क्षयादूर्ध्वं शेषेणानुपभुक्तेन कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इत्याद्या स्मृतिः सर्वकर्मक्षयपक्षे विरुध्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणोऽन्यथावादिना प्रतिक्रिये सावशेषपक्षमुत्तरवादी प्रतिपद्यते—नन्विति । तान्यपि चन्द्रमण्डले भुक्तान्येवेति नावशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । न हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्रमण्डलप्राप्तिरिति भावः । तर्हि चन्द्रमण्डले कर्मफलोपभोगाभावादलं तदारोहेणेत्याशङ्क्याऽऽह—यन्निमित्तमिति । अविरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्मसद्भावस्य चेति शेषः । यत्तु ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोध इति तत्राऽऽह—शेषशब्दश्चेति । निःशेषेष्वपि भुक्तेषु कर्मस्वभुक्तकर्मसु शेषशब्दो न विरुध्यतेऽभुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य तुल्यत्वान्नात्र सावशेषपक्षे स्मृतिविरोधोऽस्तीत्यर्थः । यच्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राऽऽह—अत एवेति । शेषकर्मसद्भावादेवेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह—विरुद्धेति । आरम्भकत्वसंभवादेकजात्युपभोग्यकर्मक्षयेऽपि कर्मशेषः संभवतीति शेषः । अथैकस्मिञ्जन्मनि सर्वाणि क्षीयन्ते कर्माशयस्यैकभवि-

कत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । ऐकभविकन्यायस्योपरिष्ठान्निराकरिष्यमाण-
त्वादित्यर्थः । इतश्च शेषकर्मसिद्धिरित्याह—ब्रह्महत्यादेशेति । श्वसूकरखरोष्ट्राणा-
मित्यादिस्मरणम् । घृतमाण्डस्नेहशेषवद्भुक्तस्यैव कर्मणः शेषात्पुनरावृत्तिर्भविष्यती-
त्यत आह—स्थावरादीति । शेषकर्मभिद्वौ हेत्वन्तरमाह—गर्भभूतानामिति । कर्म-
शेषसद्भावमुपसंहरति—तस्मादिति । एकस्यापि कर्मणोऽनेकजन्महेतुत्वं तच्छब्दार्थः ।

यत्तु कैश्चिदुच्यते सर्वकर्माश्रयोपमर्देन प्रायणे कर्मणां जन्मारम्भकत्वम् ।
तत्र कानिचित्कर्माण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानिचिज्जन्माऽऽरभन्त इति
नोपपद्यते । मरणस्य सर्वकर्माभिव्यञ्जकत्वात्स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपव-
दिति । तदसत् । सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्वात्म-
कत्वे देशकालनिमित्तार्थरुद्धत्वात्सर्वात्मनोपमर्दः कस्यचित्कचिदभिव्यक्तिर्वा
सर्वात्मनोपपद्यते । तथा कर्मणामपि साश्रयाणां भवेत् । यथा च पूर्वानुभू-
तमनुष्यमयूरमर्कटादिजन्माभिसंस्कृता विरुद्धानेकवासना मर्कटत्वपापकेर्न-
(ण) कर्मणा मर्कटजन्माऽऽरभमाणेन नोपमृद्यन्ते तथा कर्माण्यप्यन्यज-
न्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपमृद्यन्त इति युक्तम् । यदि हि सर्वाः पूर्वजन्मानुभ-
ववासना उपमृद्येरन्मर्कटजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य
जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखन्तरगमने मातुरुदरसंलग्नत्वादिकौशलं
न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् । न चातीतानन्तरजन्मानि मर्कट-
त्वमेवाऽऽसीत्तस्येति शक्यं वक्तुम् । “ तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्व-
प्रज्ञा च ” इति श्रुतेः । तस्माद्वासनावन्नाशेषकर्मोपमर्द इति शेषकर्मसंभवः ।
यत एवं तस्माच्छेषेणोपभुक्तात्कर्मणः संसार उपपद्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

मतान्तरमुत्थापयति—यत्त्विति । यावत्प्रवृत्तफलं कर्म न क्षीयते तावत्प्रवृत्तिप्र-
तिबन्धादन्यानि कर्माणि स्वफलं नाऽऽरभन्ते । मरणकाले तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्व-
कर्माश्रयसंवातोपमर्देन तेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तथाऽपि कथं
शेषकर्मसद्भावासिद्धिरित्यत आह—तत्रेति । अनारब्धकर्मणां सर्वेषामुत्तरशरीरार-
म्भकत्वे सतीति यावत् । प्रायणकाले यानि कर्माण्यभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरार-
म्भकाणीतेषां तु न शरीरारम्भकत्वमिति दूषयति—तदसदिति । मधुब्राह्मणोक्तेन

१ क. ड. च. ड. 'न्मान्तरमार' । २ ग. घ. ट. ठ. ड. ड. 'षवद्' । ३ घ. ठ. ड. ण.
'पि स्वाश्र' । ४ च. ड. ण. 'णां च भ' । ५ घ. ड. च. ड. ण. 'जन्म प्रार' । ६ ग. ट. ड.
पूर्वानु' । ७ च. ठ. 'नुभूतवा' । ८ क. घ. ड. च. ट. ड. ड. 'पयुक्ता' ।

न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाङ्गीकरादेहस्यापि तथात्वात् सर्वात्मनोपमर्शोपपत्तिरित्यर्थः । उक्तमर्थमुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह—न हीति । सर्वं सर्वस्य कारणं कार्यं चेति न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित्कचित्सर्वात्मनोपमर्दस्तथाऽभिव्यक्तिर्वा नोपपद्यते । प्रतीयमानोपमर्दादेर्देशविशेषादिकृतत्वादित्यर्थः । उक्तन्यायं प्रकृते योजयति—तथेति । इतश्च कर्मशेषः संभवतीति क्रमवत्तायां दृष्टान्तमाह—यथा चेति । पूर्वं क्रमेणानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि तैरभिसंस्कृताः संपादिता विरुद्धा या भूयस्यो वासनास्तज्जातिविशेषप्रापकेन(ण) कर्मणा तस्मिन्नारभ्यमाणे न निरुध्यन्त इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । दृष्टान्तं विवृणोति—यदि हीति । व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि नाव्यवहितदेशो(वासनो)च्छिद्यते तथा चानन्तरजन्मोत्थवासनासामर्थ्यान्मर्कटशिशोर्यथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । किंच पूर्वप्रज्ञा चेत्यविशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनुगच्छतीति श्रवणादव्यवहितपूर्वजन्मवासनैव तमन्वेतीति न शक्यं विशेषतो वक्तुमित्याह—तं विद्येति । दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तस्मादिति । शेषकर्मसद्भावे फलितमाह—यत इति । उपभुक्तात्कर्मणः शेषेणेति संबन्धः कश्चिदिति । श्रौतो वा स्मार्तो वा यौक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः ।

कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्तन्त इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमिति गमनक्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किं तर्ह्यकाशाद्वायुमित्यादि, कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाशप्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च । न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनेवंविधमपि निवर्तन्ते । पुनर्निवर्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमेतद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते । यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भिका अपि आसंस्तास्तेषां तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्मणां क्षये विलीयन्ते । घृतसंस्थानमिवाग्निसंयोगे ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाशभूता इव सूक्ष्मा भवन्ति ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायुर्भूतिष्ठा वायुभूता इतश्चामुतश्चोद्भवमानास्ताभिः सह क्षीणकर्मा वायुभूतो भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रपद्मरणपात्ररूपो भवति ॥ ५ ॥

एतमेवाध्वानमिति प्रकृतमध्वानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—कोऽसावित्यादिना ।

यथेतमित्युक्तमक्षिपति—नन्विति । किं यथेतमित्येतदेव न संभवति किंवा यथेन-
मेवेति नियमो नोपपद्यते तत्राऽऽद्यं दूषयति—नैष दोष इति । द्वितीयं प्रत्याह—न
चेति । अत्रेति निवृत्तिरुक्ता । अनेवंविधमपीति । यथा गतिक्रमो दर्शितो न तथा
निवृत्तिर्नियता किं तु विधान्तरेणापि संभवतीत्यर्थः । निवृत्तेः क्रमनियमाभावे कीदृशो
नियमो विवक्षित इत्याशङ्क्याऽऽह—पुनरिति । केनाभिप्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्त-
मत आह—अन इति । गतिक्रमवान्निवृत्तिक्रमे नियमाभावोऽतःशब्दार्थः । उक्तं
च यथेनानेवं चेति । निवृत्तिनियमे फलितमाह—अन इति । परमात्मानं व्यावर्त-
यितुं भौतिकमित्युक्तम् । कथं पूर्वसिद्धाकाशतादात्म्यापत्तिरवरोहतां सिध्यतीत्या-
शङ्क्य तत्साम्यगमनमेव तद्भावापत्तिरित्युपचर्यते स्वाभाव्यापत्तिरिति न्यायादित्याह—
यास्तेषामिति । घृतस्य संस्थानं काठिन्यम् । तास्वाकाशभूतासु तत्पारिवेष्टिताः
कर्मिणोऽध्यवरोहन्तस्तद्धूना इव भवन्तीत्यर्थः । आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयति—
ता अन्तरिक्षादिति ॥ ५ ॥

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त
इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति
जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति
यो रेतः सिञ्चति तद्धूय एव भवति ॥ ६ ॥

अभ्रं भूत्वा ततः सेचनसमर्थो मेघो भवति । मेघो भूत्वोन्नतेषु प्रदेशेष्वथ
प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः । त इह व्रीहियवा ओषधि-
वनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवंप्रकारा जायन्ते । क्षीणकर्मणामनेकत्वाद्बहुवचन-
निर्देशः । मेघादिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः । यस्माद्विरितटदुर्गनदी-
समुद्रारण्यमरुदेशादिसंनिवेशसहस्राणि वर्षधाराभिः पतितानाम् । अतस्त्व-
स्माद्धेतोर्वै खलु दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणम् । यतो गिरितटादुद-
कस्रोतसोत्थमाना नदीः प्राप्नुवन्ति ततः समुद्रं ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते ।
तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्रम्भोभिर्जलधरे-
राकुष्टाः पुनर्वर्षधाराभिर्भरुदेशे शिलातटे वाऽगम्ये पतितास्तितृण्ति कदा-
चिद्द्व्यालमृगादिपीता भक्षिनाश्चान्यैः । तेऽप्यन्यैरित्येवंप्रकाराः परिवर्तेरन् ।

१ च. ततो जलसे° । २ ड. च. °ति धा° । ३ क. °काराः क्षीणकर्माणो जा° । ४ ण. °स्तद्धे° ।
५ ग. ड. ट. ड. ङ. ञ. च म° ।

कदाचिदभक्ष्येषु स्थावरेषु जातास्तत्रैव शुष्येरन् । भक्ष्येष्वपि स्थावरेषु जातानां रेतःसिग्देहसंबन्धो दुर्लभ एव बहुत्वात्स्थावराणामित्यतो दुर्निष्क्रमणत्वम् ।

उन्नतेषु समुद्रादिव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति यावत् । त इत्यनुशयिनो निर्दिश्यन्ते । इहेति पृथिवी कथ्यते । कथमस्मिन्वाक्ये बहुवचनेनानुशयिनां बहुकृत्या निर्देशः कृतस्तत्राऽऽह—क्षीणकर्मणामिति । कथं तर्हि मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचन निर्देशस्तत्राऽऽह—मेघादिष्विति । ये पूर्वे मेघादयो नभोन्तास्तेषु प्रत्येकपमिमानिंदवतानामेव रूपत्वात्तदुपश्लिष्टानामनुशयिनामप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः । अतो वै खल्वित्यादवाक्यं व्याचष्टे—यस्मादिति । अनुशयिनां दुःशकं निःसरणमित्युक्तं प्रपञ्चयति—यत इत्यादिना । मकरादिभिर्भक्षितानामनुशयिनां तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेन समुद्भवे भविष्यतीति चेन्नेत्याह—तेऽपीति । मकरादयोऽपि जलचारिभिरन्यैर्भक्ष्यन्ते तथा च समुद्रे पतितानामनुशयिनां तत्रैव लयः स्यादित्यर्थः । नन्वेवमनुशयिनः समुद्रे लीना न ततः पुनरुद्धर्तुं शक्यन्ते । तथा च कृतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—जलधरैरिति । समुद्राभ्येभिरिति तृतीया सहाय्ये । तर्हि सर्पव्याघ्रोपभुक्तानामनुशयिनां तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नेत्याह—भक्षिताश्चेति । येस्तर्हि सर्पादयो भक्ष्यन्ते तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशयिनामुद्भवः स्यादिति चेन्नेत्याह—तेऽपीति । तथाऽपि यथोक्तरीत्या परिवर्तनात्ते रेतःसिग्योगमपि यदा कदाचित्पपद्येरन्निति चेन्नेत्याह—कदाचिदिति । तथाऽपि भक्ष्येषु जातानां रेतःसिग्योगः सुलभः स्यादिति चेन्नेत्याह—भक्ष्येष्वपीति । इतिशब्दो यच्छब्देन पूर्वेण संबध्यते ।

अथवाऽतोऽस्मादूर्वाह्रियवादिभावाद्दुर्निष्पपतरं दुर्निर्गमं भू । दुर्निष्पपतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । व्रीहियवादिभावो दुर्निष्पपतस्तस्मादपि दुर्निष्पपताद्रेतःसिग्देहसंबन्धो दुर्निष्पपततर इत्यर्थः । यस्मादूर्वा-
रेतोभिर्बालैः पुंस्त्वरहितैः स्थविरैर्वा भक्षिता अन्तराले क्षीयन्ते । अनेक-
त्वादन्नादानाम् । कदाचित्काकतालीर्यदृत्त्या रेतःसिग्यिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा

१ क. ग. ठ. 'नुशायि' । २ क. ग. अ. ट. 'नुशायि' । ३ क. ख. ग. ज. ट. ण. 'नुशायि' । ४ क. ग. छ. अ. ट. 'नुशायि' । ५ क. ग. अ. ट. 'नुशायि' । ६ ख. छ. अ. ण. 'द्वे परिप' । ७ क. ग. ट. 'नुशायि' । ८ क. ग. ठ. 'नुशायि' । ९ ख. छ. अ. ण. न पुं । १० ख. छ. अ. ण. 'दित्यत आह' । ११ क. ग. अ. ट. 'नुशायि' । १२ ख. छ. अ. ण. यैर्हि । १३ क. ट. 'नुशायि' । १४ क. ग. घ. च. ट. ठ. ण. 'मनत' । १५ ख. घ. ट. 'पततर' । १६ ख. च. अ. 'ले विशी' । १७ ख. ग. घ. ड. अ. ट. ठ. ण. 'लयेन रे' । १८ क. 'यन्यायेन रे' ।

रेतःसिग्भावं गतानां कर्मणो वृत्तिलाभः । कथम् । यो यो ह्यन्नमत्त्यनुश-
यिभिः संश्लिष्टं रेतःसिग्यश्च रेतः सिञ्चत्यृतुकाले योषिति तदभूय एव
तदाकृतिरेव भवति । तदवयवाकृतिभूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषि-
तो गर्भाशयेऽन्नः प्रविष्टोऽनुशयी । रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात् ।
“ सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतम् ” इति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसि-
गाकृतिरेव भवतीत्यर्थः ।

पूर्वमत शब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः संप्रति ब्रीह्याद्यवधिवाचकत्वेन तं व्याचष्टे—
अथवेति । दुर्निष्पपत्तरमिति तकारसहिते पाठे सति विवक्षितमर्थमाह — ब्रीहि-
यवादीति । तत्र हेतुमाह— यस्मादिति । तर्हि तेषामन्तराले विशीर्णानां देहमा-
गित्वाभावादननुशयवैयर्थ्यामेत्याशङ्क्याऽऽह— कदाचिदिनि । काकताल्यया वृत्त्या
यादृच्छिकन्यायेनेति यावत् । अनुशयारूपस्य कर्मणो भाविदेहारम्भार्थत्वान्मुख्यं
प्रश्नपूर्वकं विवृणाति— कथमित्यादिना । अनुशयिनो रेतःसिगाकारभाक्त्वे हेतु-
माह— रेतस इति । तस्य रेतःसिगाकृत्या तदंशेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तदङ्गसं-
भूतत्वात्तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवतीत्यर्थः । रेतसो रेतःसि-
गाङ्गसमुत्थत्वे ऋमाणैतरेयकश्रुतिरित्याह— सर्वेभ्य इति । रेतोरूपेण गर्भाशयं प्रवि-
ष्टस्य रेतःसिगाकारत्वमुक्तं निगमयति— अत इति ।

तथा हि । पुरुषात्पुरुषो जायते गोर्गवाकृतिरेव न जान्यन्तराकृतिस्तस्मा-
द्युक्तं तदभूय एव भवतीति । ये त्वन्येऽनुशयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पाप-
कर्मभिर्घोरैर्ब्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्भूष्यादिभावं तेषां नानुशयिना-
मिव दुर्निष्पपत्तरम् । कस्मात् । कर्मणा हि तैर्ब्रीहियवादिदेह उपात्त इति ननु-
पभोगनिमित्तक्षये ब्रीह्यादिस्तम्बदेहावनशे यथाकर्मजितं देहान्तरं नवं नवं
जल्लूकावत्संक्रमन्ते सविज्ञाना एव । “ सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्वव-
क्रामति ” इति श्रुत्यन्तरात् ।

अनुशयिनो रेतःसिगाकारत्वे लौकिकानुभवमनुकूलयति— तथा हीनि । चन्द्रस्थल-
स्खलितानामवरोहतां ब्रीह्यादिदेहसंश्लिष्टानां द्राघीयसा कालेन देहान्तरलामश्चेत्तर्हि

१ ग. घ. ट. ड. ण. 'नुशायि' । २ ग. ड. ट. ड. ड. 'ति । रे' । ३ ग. घ. च. ट. ठ. ड.
ण. योषिति । ४ ड. 'येऽनुप्र' । ५ च. 'नुशायी' । ६ क. ग. ट. 'म्भार्थं मुख्यं' । ७ छ. वा. ण.
'मुख्यप्र' । ८ क. 'नुशायि' । ९ ग. ङ. ड. ण. 'नुशायि' । १० क. घ. च. 'रुह्यैव । ड.
'रुह्यैवं पा' । ११ क. ड. 'वंगतास्तेषां' । १२ क. ख. घ. छ. ड. 'नुशायि' । १३ ग. घ. ट. ठ.
ड. 'वं ज' । १४ घ. ड. ठ. ण. जल्लूका' । १५ छ. 'नुशायि' ।

ब्रह्मादिदेहाभिमानिनामपि दुःशकं निष्क्रमणं ब्रह्मादिदेहं बन्धाविशेषादित्यत आह—
 ये त्विति : ब्रह्मादिदेहसंबन्धाविशेषे कुनस्तदेहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भव-
 तीत्याशङ्क्य विशेषमाह— कस्मादित्यादिना । ‘शरीरजैः कर्मदौषैर्याति स्थावरतां
 नरः’ इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्येषां कर्मनिमित्तं स्थावरं जन्म तेषां कर्मस्य एवावधिः ।
 अवरोहतां तु कर्मासंकीर्तनाद्विषम्यमित्यर्थः । यथा जलूका तृणात्तृणान्तरं दीर्घमूता
 संक्रमते न तथाऽनुशयिनो ब्रह्मादिदेहभाजोऽपि तत्त्यागेन देहान्तरं गच्छन्ति ।
 तद्विषयविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र बृहदारयकश्रुतिं प्रमाणयति— सविज्ञान
 इति ।

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति तथाऽपि स्वप्नवद्देहान्तरपा-
 सिनिमित्तकर्मोद्भावितवासनाज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति । श्रु-
 तिप्रामाण्यात् । तथाऽर्चिरादिना धूमादिना च गमनं स्वप्न इवोद्भूतविज्ञा-
 नेन । लब्धवृत्तिकर्मनिमित्तत्वाद्वसनस्य । न तथाऽनुशयिनां ब्रह्मादिभावेन
 जातानां सविज्ञानमेव रेतःसिग्योषिद्देहसंबन्ध उपपद्यते । न हि ब्रह्मादि-
 लवनकण्डनपेषणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति ।

अथोपसंहृतकरणानां विज्ञानैः कारणासंभवात्कथं सविज्ञानत्वं तत्राऽऽह—यद्यपीति ।
 दृष्टकरणाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वासनात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव
 गच्छन्ति देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह—श्रुतिप्रामाण्यादिति । श्रुतिरत्र बृहदारण्यक-
 श्रुतिः । यथा सविज्ञानानामेव ब्रह्मादिदेहान्तरगमनं तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना क-
 र्मिणां धूमादिना च गमनं स्वप्नवदुद्भूतवासनात्मकविज्ञानेन सविज्ञानानामेवेत्याह—
 तथेति । तेषां सविज्ञानत्वे हेतुमाह—लब्धवृत्तीति । अनुशयिनामपि तर्हि ब्रह्मा-
 दिषु संश्लिष्टानां रेतःसिगादिदेहसंबन्धः सविज्ञानानामेवेति चेन्नेत्याह—न तथेति ।
 अनुपपत्तौ हेतुमाह—न हीति । ब्रह्मादिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ
 तज्जीववत्तेषामपि प्रवासप्रसङ्गान्न रेतःसिग्देहसंबन्धः सिध्येदित्यर्थः ।

ननु चन्द्रपण्डलादप्यवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्जलूकावत्स-
 विज्ञानतैव युक्ता । तर्थां सति घोरो नरकानुभव इष्टापूर्तादिकारिणां चन्द्र-

१ ग. ट. ‘दिस्मृ’ । २ ख. ग. छ. ट. ण. ‘वरज’ । ३ ख. ग. छ. ज. ट. ण. ‘व न ग’ ।
 ४ ख. च. ज. ठ. ड. ‘नुशयि’ । ५ ड. ण. ‘ज्ञानानामे’ । ६ ग. ट. ठ. ड. ‘व च रे’ । ७ ग.
 ट. ‘ने कर’ । ८ ख. छ. ज. ण. ‘ज्ञानमे’ । ९ घ. ड. ण. ‘जलौका’ । १० ग. च. ट. ठ. ड.
 ठ. ‘था च स’ ।

मण्डलादारभ्य प्राप्तो यावद्ब्रह्माणादिजन्म । तथा च सत्यनर्थायैवेष्टा^१पूताद्यु-
पासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाण्यं प्राप्तं वैदिकानां कर्मणामनर्थानुबन्धि-
त्वात् ।

ब्रह्मादिषु देहान्तरं गच्छन्सु विज्ञानत्वोपलम्भादनुशयिष्वपि देहान्तरप्राप्तेरविशेषा-
द्युक्तं सविज्ञानत्वमिति शङ्कते— नन्विति । तृणात्तृणान्तरं प्रति जलूकागमनवद्वरो-
हतमपि देहादेहान्तरं प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्ब्रह्मादिवद्युक्ता सविज्ञानतेति योजना ।
अस्तु तेषां सविज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह— तथा सतीति । इष्टोपूतादिकारि-
णामन्तराले नरकानुभवे । तथा च सति तदनुष्ठानस्यानर्थार्थं विहितत्वे श्रेयःसाधन-
विषयककर्मकाण्डं विरुध्येतेत्याह—श्रुतेश्चेति ।

न । वृक्षारोहणपरानवद्विशेषसंभवात् । देहादेहान्तरं प्रतिपित्सोः कर्मणो लब्ध-
वृत्तित्वात्कर्मणोद्भावेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं युक्तम् । वृक्षाग्रमारोहत इव
फलं जिघृक्षोः । तथाऽर्चिरादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना
च चन्द्रमण्डलमारुरुक्षताम् । न तथा चन्द्रमण्डलद्वरुरुक्षतां वृक्षाग्रादिव प-
ततां सचेतनत्वम् । यथा च मुद्गराद्यभिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तममू-
र्च्छितप्रतिबद्धकरणानां स्वदेहेनैव देशादेशान्तरं नीयमानानां विज्ञानशून्यता
दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुषादिदेहान्तरं प्रत्यवरुरुक्षतां स्वर्गभोगनिमित्त-
कर्मक्षयान्मृदिताब्देहानां प्रतिबद्धकरणानाम् । अतस्तेऽपरित्यक्तदेहबीजभूता
भिरद्भिर्मूर्छिता इवाऽऽकाशादिक्रमेणमामवरुक्ष्य कर्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः
संश्लिष्यन्ते प्रतिबद्धकरणतयाऽनुद्धूतविज्ञाना एव ।

यथा बुद्धिपूर्वं वृक्षमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्वं पततां न सविज्ञानत्वं
विज्ञायते तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽवरोहतां नैव तदग्निः ।
उद्धूतकर्माभावात् । इत्यारोहावगेहयोर्ज्ञानविशेषसंभवान्मैवमिति परिहरति—न
वृक्षेति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—देहादित्यादिना । चकाराद्गच्छतां सविज्ञानत्वं
भवेदिति संबन्धः । अवरोहतां जीवानां सर्वथा विज्ञानशून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्यस्वा-
भाव्याद्वृक्षात्पततामपि विज्ञानमात्रमस्त्येवेत्याशङ्क्येदाहरणान्तरमाह—यथा चेति ।
तेन मुद्गरदिना योऽभिघातस्तेन हेतुना यद्वेदनाख्यं निमित्तं तेन संमूर्छितानि संहृतानि
प्रतिबद्धानि वा करणानि येषां तेषामिति यावत् । मृदितोऽभिनष्टो देहोऽम्मयः

१ ख. ग. ज. ट. ड. 'र्यायेष्टा' । २ ड. ठ. ड. ण. 'ष्टायु' । ३ ख. ग. छ. ज. ट. ण.
'हान्त' । ४ ख. ग. छ. ज. ण. 'ष्टादि' । ५ च. ठ. ण. तत्फलं । ६ ड. स्वर्भोग' । ७ च.
'हभाववी' । ८ ख. छ. ज. ण. 'पूर्वकं वृ' । ९ क. ख. ड. ज. 'पूर्वकं प' । १० ख. छ. ज.
ण. 'तनात्र स' ।

स्थूलो देहो येषां तेषां तत एव प्रतिबद्धकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यताति संबन्धः । यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो विज्ञानशून्याः सिध्यन्तीति निगमयति— अत इति । तथाऽपि मूर्छितानां स्थूलदेहसद्भावादेशान्तरगमनं युक्तम् । अवरोहतां तु तदभावे कथं ब्रीह्यादिभावः संभवतीत्यत आह— अपरित्यक्तेति । न परित्यक्तं देहभावस्य बीजं कर्मापूर्वं याभिस्ताभिरद्भिरुपहिता जीवा मूर्छितवद्विज्ञानशून्या गमनादिक्रमेण पृथिवीं प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्त्वावरशरारैः संश्लिष्यन्त इति संबन्धः । स्थावरदेहसंबन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिबद्धेति ब्रीह्यादिसंश्लेषावस्थायामनुशयिनां कर्मणोऽनुद्धृतवृत्तित्वात्करणानां च तत्र वृत्तिलाभाभावादनुद्धृतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः ।

तथा लवणकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणामरेतःसकालेषु मूर्छितवदेव । देहान्तरारम्भस्य कर्मणोऽलब्धवृत्तित्वात् । देहबीजभूताप्संबन्धापरित्यागेनैव सर्वास्ववस्थासु वर्तन्त इति जल्लूकावचेतनावत्त्वं न विरुध्यते । अन्तराले त्वविज्ञानं मूर्छितवदेवेत्यदोषः ।

न केवलं ब्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्धृतविज्ञानत्वं किंतु ब्रीह्यादेर्लवणादिकालेऽपीत्याह— तथेति । पाक[:]संस्कारः । रसादीत्यादिशब्देन शोणितमांसभेदोस्थिमज्जरेतांस्युच्यन्ते । तस्मिन्काले मूर्छितवदनुद्धृतविज्ञानत्वे देहाद्बहिर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेस्तदस्त्येवेति हेतुमाह—देहेति । अलब्धवृत्तित्वादिति च्छेदः । कथं पुनरनुशयिनां विज्ञानशून्यत्वे तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरतीत्यादौ सचेतना जल्लूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राऽऽह—देहबीजभूतेति । सर्वास्ववस्थासु तासु ब्रीह्यादिसंश्लेषप्रलवणादिवशादिति यावत् । न चेतनावत्त्वं जल्लूकादृष्टान्ते विवक्षितं किं तु सातत्यमात्रमिति भावः । जल्लूकावत्त्वं जल्लूकासादृश्यमनुशयिनामित्यर्थः । आरोहतां सविज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानराहित्यमित्युपाद्याऽऽरोहनामपि यावत्स्वस्थानेभ्यः करणान्युपसंहृत्य हृदयेऽवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वं न देहाद्बहिर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेस्तदस्त्यनुशयिनां तु चन्द्रमण्डलादवररुक्षतामपि न भाविदेहपर्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह—अन्तराले त्विति । चन्द्रमण्डलादवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति—इत्यदोष इति ।

न च वैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्यमनुमातुम् ।

हिंसायाः शास्त्रोदितात्वात् । ५ अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः ” इति श्रुतेः शास्त्रोदिताया हिंसाया नार्धहेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्य-
धर्महेतुत्वे मन्त्रैर्विषादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःस्वकार्यारम्भकत्वोपपत्तिर्वैदि-
कानां कर्मणा मन्त्रेणैव विषमक्षणस्येति ॥ ६ ॥

यत्तु हिंसानुग्रहात्मकत्वादिकर्मणां स्थावरत्वमपि तत्फलमेव तथा च वैदिकानां
कर्मणामनर्थानुबन्धित्वादगमाप्यं श्रुतेरिति तत्राऽऽह—न चेति । उभयहेतुत्वमर्था-
नर्थहेतुत्वमिति यावत् । अहिंसन्नित्यदिश्रुतेः शास्त्रोदितवैदिकेषु कर्मसु हिंसा नान-
र्थहेतुरित्याह—अभ्युपगमेऽपीति । यद्यपि स्वरूपेण हिंसाऽनर्थहेतुरभ्युपगम्यते
तथाऽपि तद्युक्तानां वैदिककर्मणां नानर्थारम्भकत्वं यथा स्वरूपेण विषद्व्यादेर्मरण-
ज्वरादिहेतुत्वेऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोपैयुक्तं सन्न तत्कार्यारम्भकं तथा हिंसायाः
स्वतोऽनर्थहेतुत्वेऽपि वैदिककर्मणिष्ठाया न तद्वेतुत्वं वैदिकैरेव कर्मभिस्तत्कृतदोषाप-
नयनसिद्धेरित्यर्थः । पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तं स्पष्टयति—मन्त्रेणेति । तेन सहोपैयुक्तस्य
विषयानर्थहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्ववद्वैदिकैकर्मणुप्रविष्टाया हिंसायाः पुरुषार्थत्वमेव ।
लाशुद्धमिति चेन्न । शब्दादिति न्यायादित्यर्थः ॥ ६ ॥

तद्य इह रमणीयचरणा अंभ्याशो ह यत्ते रमणीयां
योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा
वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणा अंभ्याशो
ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्छ्वयोनिं वा सूकर-
योनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥

तत्तत्र तेष्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते
रमणीयचरणं रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते
रमणीयचरणा उच्यन्ते । क्रौर्यान्तृप्तमायावर्जितानां हि शक्य उलक्षयितुं
शुभानुशयसद्भावः । तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणा-
भ्याशो ह क्षिप्तमेव यदिति क्रियाविशेषणं ते रमणीया क्रौर्यादिवर्जितां
योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्व-

१ ख. छ. ज. ण. °तत्त्वा° । २ ख. छ. ज. ण. °नां वेदोक्तानां क° । ३ ज. ण. °पभुक्तं ।
४ ग. ट. °पभुक्त° । ५ ज. छ. ज. ण. °कधर्मा° । ६ य. ज. ठ. अभ्यासो । ७ च. ठ. अभ्यासो ।
८ क. ज. वा शुक्त° । ९ ख. ग. वा चाण्डा° । १० घ. ज. च. ड. ढ. °नुशायि° । ११ घ. ण.
पुण्यक° । १२ घ. °भ्यासो ह । १३ ख. ग. य. ड. ज. ट. ठ. ड. छ. क्षिप्रं य° ।

कर्मानुरूपेण । अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्माणोऽशुभानु-
शया अभ्याशो है यत्ते कपूयां यथाकर्म योनिमापद्येरन्कपूयामेव धर्म-
संबन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनिमापद्येरञ्च योनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डा-
लयोनिं वा स्वकर्मानुरूपेणैव । ये तु रमणीयचरणा द्विजातैरस्ते स्वकर्म
स्थाश्चेदिष्टादिकारिणस्ते धूमादिगत्या गच्छन्स्यागच्छन्ति च पुनः पुनर्घटीय-
न्त्रवत् । विद्यां चेत्प्राप्नुयुर्स्वदाऽर्चिरादिना गच्छन्ति ॥ ७ ॥

तद्वय एव भवतीत्येतत्प्रसङ्गागतं परिसमप्य प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति—
तत्तत्रेति । अन्याविष्टिने पूर्ववदभिलाषादिति न्यायेन तेषु ब्रीह्यादिषु संश्लिष्टा येऽनु-
शयिनस्तेषां मध्ये ये केचिदस्मिँल्लोके चन्द्रमण्डलप्राप्तेः प्रागवस्थायामनुष्ठिताभुक्तरम-
णीयचरणास्ते रमणीया योनिमापद्येरन्निति संबन्धः । उक्तमेव स्पष्टयति—शोभन
इति । कथं रमणीयचरणानुरोधेन शोभनोऽनुशयो लक्ष्यते तत्राऽऽह—क्रौर्येति ।
ते खल्वनुशयिनो रेतःसिग्योगानन्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति यत्त-
त्क्षिप्रमेवेति योजना । तत्रापि हेतुमाह—स्वकर्मणि । अथेति प्रतीकं गृहीत्वा
व्याचष्टे—पुनरिति । तद्विपरीतास्तेभ्यो विलक्षणा इति यावत् । ते कपूयां योनि-
मशुभानुशयवशाद्रेतःसिग्योगानन्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति योजना । तत्रापि
विकल्पो कारणमाह—स्वकर्मणि । योनिविकल्पे तृतीयं पन्थानमवतारयितुं पूर्वेकौ
पन्थानौ संक्षिप्यानुवदति—ये त्विति । शुभानुशयवशाद्ये केचिद्ब्राह्मणादियोनिमाप-
द्यन्ते स्ववर्णाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्म कृतवन्तस्तदा दक्षिणेन पथा
चन्द्रं गच्छन्ति । तत्र च भोक्तव्ये भोगेन क्षीणे पुनरवशिष्टेन कर्मणा पृथिवीमाग-
च्छन्ति । एवं घटीयन्त्रवत्पुनः पुनरारोहन्तोऽवरोहन्तश्च केवलकर्मिणो दृश्यन्ते ।
चेद्द्विजातयः स्वकर्मस्थाः सन्तो ध्यानं लभेरन्नुतरेण यानेनेतो ब्रह्मलोकं गच्छन्ती-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्रा-
ण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व त्रिधस्वे-
त्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते
तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ८ ॥

१ घ. अभ्यासो । २ ड. 'ह क्षिप्रं य' । ३ क. ख. ड. च. ढ वा शूक' । ४ क. ड. ङ. ण.
वा चाण्डा' । ५ ड. ढ. ण. 'तयः स्व' । ६ क. 'ष्टापूर्तोदि' । ७ क. ग. च. ट. ठ. 'दिना गच्छ' ।
८ ख. ड. च. ढ. ण. 'स्ततोऽर्चि' । ९ ख. छ. ज. ण. 'तदपि क्षिप्र' । १० ग. ठ. 'ना योनि-
विकल्पहे' । ११ ख. ग. ज. ठ. ण 'भाश' । १२ ग. ट. 'ति । तृ' । १३ ख. छ. ण. 'क्तव्यक' ।

यदा तु न विद्यासेविनो नापीष्टादिकर्म सेवन्ते तदाऽथेतयोः पथोर्यथोक्त-
योरचिर्धूमादिलक्षणयोर्न कतरेणान्यतरेण चनापि यन्ति तानीमानि भूतानि
क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकुदावर्तीनि भवन्ति । अत उभयमार्गपरिभ्रष्टा
ससकुञ्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः । तेषां जननमरणसंततरेनुकरणमिदमुच्यते ।
जायस्व म्रियस्वेति श्रानिमित्तवेष्टोच्यते । जननमरणलक्षणेनैव कालार्थापना
भवति । न तु क्रियामुं भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्क्षुद्रजन्तुलक्षणं
तृतीयं पूर्वोक्तौ पञ्चानावपेक्ष्य स्थानं संसरताम् । येनैवं दक्षिणमार्गगा अपि
पुनरागच्छन्त्यनधिकृतानां ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ
लोको न संपूर्यते । पञ्चमस्तु भ्रष्टः पञ्चाभिविद्यया व्याख्यातः । यथो दक्षि-
णोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतौ दक्षिणोत्तरयोः पथोर्व्यावर्तनाऽपि मृतानामग्नौ
प्रक्षेपः सवानस्ततो व्यावर्तनाऽन्येऽधिरादिना यन्त्यन्ये धूमादिना पुनरुत्त-
रदक्षिणायने षण्मासान्भाप्नुवन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्तन्ते । अन्ये संवत्सर-
मध्ये मासेभ्यः पितृलोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुभूयानां
चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य लोकस्यापूरणं स्वच्छन्दैर्वाकम् ।
तेनासौ लोको न संपूर्यत इति । यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्त्वेपाज्जुगुप्से-
त् । यस्माच्च जन्ममरणजनितवेदनानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो भ्रान्ते च घोर-
दुस्त्वरे मवेशिताः सागर इवागाधेऽष्ठुने निरस्यश्चोत्तरणं प्रति तस्माच्चैवंविधां
संसारमतिं जुगुप्सेत् । बीभत्सेत घृणी मवेन्मा भूदेवंविधं संसारमहोदधौ
घोरे पान इति । तदेतस्मिन्नर्थ एव श्लोकः पञ्चाभिविद्यास्तुतये ॥ ८ ॥

इदानीं तृतीयस्थानमुपदिशति—यदा स्थिति । पौनःपुन्येन लोपमध्यमेकवचन-
सयोः सर्वाख्यातेषु विधानात्पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वे-
ति प्रयोग इत्याह—तेषाभिनि । यद्वा सर्वेश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं जायस्व
म्रियस्वेति प्रेरयत्येतदिहोच्यत इति द्रष्टव्यम् । तेनसावित्र्यादि वाक्यं व्याचष्टे—
येनैवमिति । उक्त्या रीत्या निर्णीतान्भ्रष्टाभिविद्ययः प्रतिपालिसौकर्याय कथयति—
पञ्चमस्तिवति । व्यावर्तनाऽपि व्याख्यातेत्युत्तरत्र संबन्धः । मृतानामविदुषां विदुषां
चेत्यर्थः । अन्येऽप्यन्तरं विदुषां कर्मिणां च संवत्सरमिति ज्ञानिनो गृह्यन्ते । अन्ये

१ क. 'ष्टापूर्वादि' । २ च. ड. ण. 'यां च ज' । ३ क. ड. ड. 'स्वेति ज' । ४ ख. च. म.
ज. 'मिता चे' । ५ क. 'ज' । ६ क. 'यापिनो भवन्ति । न । च. 'यातना । ७ क. 'पनं
भ' । ८ ग. ड. तत्र । ९ क. 'सु शोभनेषु भो' । १० क. ड. 'विद्याया म्या' । ११ ख. ग. म.
ड. ण. 'शविना । १२ ख. ड. ण. 'भवन्त' । १३ ख. ग. घ. ड. ठ. ड. 'दुष्टतरे' । १४ ड. म. 'व
धु' । १५ य. ड. 'विषयं' ।

पितृलोकमिति केवलकर्मिण इति विभागः । क्षीणानुशयानां चन्द्रलोकं भोक्तव्यं कर्म
भोगेन क्षपितवतामिति यावत् । स्वशब्दमेवानुवदति—तेनेति । द्विर्थमेषां महाया-
सवती तत्रा संसारगतिरुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । तृतीयस्थानस्य कष्टत्वं
स्पष्टयति—यस्माच्चेति । जन्मादिना जनिता या वेदना तदनुभवे कृतः क्षणोऽव-
सरो नान्यत्र येषां तथा । अणुव इति च्छेदः । तृतीयस्थानवदितरयोरावृत्तिमस्या-
स्तुर्या कष्टनेत्यभिप्रेत्याह—तस्माच्चेति । संसारगत्युत्तर्जनस्य तात्पर्ययुक्त्वा पञ्चाग्नि-
विद्यायामनुष्ठानसिद्धयर्थं तस्याः स्तवकं श्लोकमुदाहृत्य व्यचष्टे—तदेतस्मिन्नि-
त्यादिना । पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यं सप्तम्यर्थः ॥ ८ ॥

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबन्श्च गुरोस्तल्पभावस-
म्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरन्-
स्तैरिति ॥ ९ ॥

स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता । सुरां पिबन्ब्राह्मणः सन् । गुरोश्च
तल्पं दागनावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता चेत्येते पतन्ति चत्वारः ।
पञ्चमश्च तेः सहाऽऽचरन्निति ॥ ९ ॥

॥ ९ ॥

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्निन्वेद न सह तैरः पाच-
रन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति
य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ ह पुनर्यो यथोक्तान्पञ्चाग्निन्वेद स तेस्याचरन्महापातकिभिः सह न
पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन पञ्चाग्निदर्शनतः पावितो यस्मात्पूतः पुण्यो
लोकः प्राजापत्यादिर्यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं
समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः पृष्टपर्यजातं वेद । द्विरुक्तिः समस्तऽक्षनिर्णयप्रदर्श-
नार्था ॥ १० ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

पञ्च महापातकेनः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पञ्चाग्निविद्यास्तुतिरिह भार्तात्याश-
क्याऽऽह—अथेति । शुद्धत्वे हेतुमाह—हेनेति । कस्येदं फलमित्यपेक्षायां पूर्वोक्त-
विद्यावन्तमनुवर्तते—य एवमिति ॥ १० ॥

इति श्रीगदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
पञ्चमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाध्यायः यकादशः खण्डः) ।

दक्षिणेन पश्चा गच्छतामश्वभाव उक्तस्तद्देवानामश्वं तं देवा भक्षयन्तीति
क्षुद्रजन्तुलक्षणा च कष्टा संसारगनिरुक्ता । तदुभयदोषपरिजिहीर्षया वैश्वा-
नरात्तृभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । अत्स्यश्वं पश्यसि प्रियमित्या-
दिलिङ्गात् । आख्यायिका तु सुखावबोधार्थां विद्यासंप्रदानन्यायप्रदर्श-
नार्था च—

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्र-
दुम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्व-
तराश्विस्ते हेते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य
मीमांसां चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः । सत्ययज्ञो नामतः
पुलुषस्यापत्यं पौलुषः । तथेन्द्रदुम्नो नामतो भल्लवेरपत्यं भाल्लविस्तस्यापत्यं
भाल्लवेयः । जन इति नामतः शर्कराक्षस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः । बुडिलो नाम-
तोऽश्वतराश्वस्यापत्यमश्वतराश्वः । पञ्चापि ते हेते महाशाला महागृहस्था
विस्तीर्णाभिः शालाभिर्दुक्ताः संपन्ना इत्यर्थः । महाश्रोत्रियाः श्रुताध्ययन-
वृत्तसंपन्ना इत्यर्थः । त एवम्भूताः सन्तः समेत्य संभूय कचिन्मीमांसां विचा-
रणां चक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः । कथम् । को नोऽस्माकमान्मा किं ब्रह्मेत्या-
त्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविभेदणविशेष्यत्वम् । ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमा-
त्मानं निवर्तयत्यात्मेति चऽऽत्मव्यतिरिक्तस्याऽऽदित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं
निवर्तयति । अभेदेनाऽऽत्मेव ब्रह्म ब्रह्म आऽऽमेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स

आत्मेत्वेतत्सिद्धं भवति । मूर्धा ते व्यपनिष्यदन्धोऽभाविष्वदित्यादिकि-
ङ्गात् ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरसंदर्भयोः संबन्धं दर्शयन्नुत्तरसंदर्भमवतारयति—दक्षिणेनेत्यादिना ।
उत्तरग्रन्थस्य वैश्वानराख्यासुभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाह—अत्सीति । विद्यायाः
संप्रदानं शिष्यस्तस्य न्यायो विनयादिसंपत्तिस्तत्प्रदर्शनार्थं चाऽऽख्यायिका । इदं यते
चात्र प्राचीनशालप्रभृतीनां तत्संपत्तिरित्याह—विद्येति । कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरे-
तरविशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेतीति । उक्तरास्या
मिथो विशेषणविशेष्यत्वे फलितमाह—अभेदेनेति । इत्यधोपास्यस्य सर्वात्मत्वं ग-
म्यते परेच्छिन्नोपासनस्य निन्दितत्वान्नूनं ऋतुवज्ज्यायस्त्वमिति न्यायादित्याह—
मूर्धेति ॥ १ ॥

ते ह संपादयांचक्रुर्दालको वै भगवन्तोऽयमा-
रुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ता-
भ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥

ते ह भीमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः संपादयांचक्रुः संपादितवन्त आ-
त्मन उपदेष्टारम् । उद्दालको वै प्रसिद्धो नामतो भगवन्तः पूजावन्तोऽयमा-
रुणिररुणस्यापत्यं संप्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्मदभिप्रेतमध्येति ।
तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं हाभ्याजग्मुर्गतवन्तस्तमारुणिम्
॥ २ ॥

भगवन्तः सन्तः संपादयांचक्रुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २ ॥

स ह संपादयांचकार प्रक्षयन्ति मामिमं महाशाला
महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ता-
हमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥

स ह तान्दृष्ट्वैव तेषामागमनप्रयोजनं बुद्ध्वा संपादयांचकार । कथम् ।
प्रक्षयन्ति मां वैश्वानरमिमं महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न सर्वमिव पूर्वं
प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदानीमन्येषामभ्यनुशासानि वक्ष्या-
म्युपदेष्टारमिति ॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्र-
तीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तश्च हन्ताभ्याग-
च्छामेति तश्च हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥

एवं संपाद्य तान्होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं कैकेयस्यापत्तुर्
कैकेयः संप्रति सख्यगिपमात्मानं वैश्वानरमध्ये गीत्वादि समानम् ॥ ४ ॥

अश्वपतिरित्यादौ भगवन्त इति प्राचीनशाब्दप्रभृतयः संबोध्यन्ते ॥ ४ ॥

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथग्दर्शानि कारयांचकार
स ह प्रातः संजिहान उवाच न मे स्तेनो जन-
पदे न कदर्यो न मयपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न
स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽ-
हमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि
तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त
इति ॥ ५ ॥

ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तश्च हैव वदे-
दात्मानमेवेमं वैश्वानरश्च संप्रत्यध्येषि तमेव
नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥

तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह समि-
त्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयैवै-
तदुवाच ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक्पृथग्दर्शानि पुनोहितैर्भृत्यैश्च कार-
यांचकार कारितवान् । स हान्येषू राजा प्रातः संजिहान उवाच विनये-
नोपगम्यैतद्धनं मत्त उपाद्दध्वमिति तेः प्रत्यारूरातो मायि दोषं पश्यन्ति
नूनं यतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्त । धनपिबे मन्वान आत्मनः सद्वृत्ततां प्रति-

पिपादयिषन्नाह । न मे मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता विद्यते । न कदार्योऽ-
 दाता सति विभवे । न मय्यपो दिजात्तमः सन् । नानाहिताग्निः शतगुः ।
 नाविद्वानधिकारानुरूपम् । न सैरी पद्माङ्गु गन्ता । अत एव स्वैरिणी
 कुतो दुष्टचारिणी न संभवतीत्यर्थः । तेश्च न वयं धनेनार्थिन इत्युक्तं
 आहंलपं मत्वैते धनं न गृह्णन्तीति । वक्ष्यमाणो वै कतिभिरहोभिरहं हे
 भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं क्लृप्तं धनं मया यावदेकैकस्मै यथोक्तमृत्विजे धनं
 दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्यः अपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु
 च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः । येन हेवार्येन प्रयोजनेन यं मृति चरेद्-
 च्छेत्पुरुषस्तं हेवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमागमनस्तेत्यर्थं न्यायः सताम् ।
 वयं वैश्वानरज्ञानार्थिनः । आन्मानमेवेन वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि सम्यग्जा-
 नासि । अतस्तमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूतुक्तस्वान्होवाच । प्रातर्वो युष्मभ्यं
 प्रतिवक्ताऽस्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पा-
 णयः समिद्भारहस्ता अपरेद्युः पूर्वाह्णे राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत
 एवं महाशक्ता महाश्रेत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हिन्वा
 समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः । तथाऽ-
 न्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यम् । तेभ्यश्चादाद्विद्यामनुपनीयैवोपनयनमकुर्वैर्व
 तान् । यथा योग्येभ्यो विद्यामदात्तथाऽन्येनापि विद्या दातव्येत्याख्यायि-
 कार्थः । एतद्वैश्वानरेभिज्ञानमुवाचेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

स हेत्यादि सोपकारं व्याचष्टे—स हान्येदुरित्यादिना । यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्ध-
 मिति यावत् । किं तर्हि भगवद्गमनेत्यं प्रयोजनं तदाह—वयं चेति । तन्ममारी
 नाहीति शङ्कां निरस्यति—आन्मानमिति । शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्या दातव्या
 न यथाकथंचिदिति राज्ञोऽभिप्रायः । ते हेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—यत
 इति । योगक्षेमार्थं राजानं प्रत्युपगमननिष्ठमेवेति मन्वानो विशिनष्टे—विद्यार्थिन
 इति । तथेत्यत्रातःशब्दो द्रष्टव्यः । उपनयनं पादयोर्निप(पा)तनम् । वक्ष्यमाणं

१ च. दुर्गचा° । २ ट. तैर्वयं धनेना° । ठ. तैर्न व° । ३ क. धनार्थि° । ४ ड. न प्रतिगु° ।
 ५ ड. °न्तोऽस्मीति त° । ६ ख. ग. अ. ट. °या महाव्रा° । ७ क. °द्विद्यां विवक्षुरनु° । ८ ड.
 °व तां यथा । ९ ख. ग. ड. अ. ड. ण. °रक्षा° । १० ड. ड. ड. °न्धः ॥ ११ ॥ औ° । ११
 क. ग. ट. सोपस्करं । १२ क. °नप्र° ।

वैश्वानरविज्ञानं तेनैतदित्यस्य संबन्ध इति यावत् । आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति—
यथेति । ॥ १ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः) ।

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमेव
भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वान-
नरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव सुतं प्रसुतमा-
सुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

स कथमुवाचेत्याह—औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं त्वमुपास्ते इति
पृच्छ । नन्वयमन्याय आचार्यः सञ्जिह्वं पृच्छतीति । नैष दोषः । यदे-
त्यं तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यत्रोपाचार्य-
स्याप्रतिमानवति शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्ना दृष्टोऽजातशत्रोः, केष
तदाऽभुत्कुत एतदागादिति । दिवमेव श्रुलोकमेव वैश्वानरमुपासे भगवो
राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः शोभनं तेजा यस्य सोऽयं सुतेजा इति
प्रसिद्धो वैश्वानर आत्माऽत्मनोऽवयवभूत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैकदेशमुपास्ते
तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतमभिषुतं सोमरूपं कर्मणि प्रसुतं
प्रकर्णेण च सुतमासुतं चाहर्गणादिषु तव कुले दृश्यतेऽतीव कर्मिणस्व(स्व)-
त्कुलीना इत्यर्थः ॥ १ ॥

शिष्यो हि प्रष्टाऽऽचार्यस्तु प्रतिवर्त्तेति न्यायेन शङ्कते—नन्विति । वाक्यशे-
षात्रष्टम्भेन दूषयति—नैष दोष इति । बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि नैतद्व्यत्य-
मित्याह—अन्यत्रापीति । आचार्यस्याजातशत्रोरिति संबन्धः । तस्याऽऽत्मत्वे हेतु-
माह—आत्मन इति । एकहास्त्रियो ज्योतिष्टोमादिरहर्गणस्तत्र सुतं सोमरूपं
लक्ष्मद्रव्यमहीने प्रसुतं सत्रे त्वासुतमिति भेदः । तवेति पुनर्वचनमन्ययदर्शनार्थम् ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यति प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-

मुपास्ते मूर्धा तेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते
व्यपतिष्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

===

अस्यन्नं दीप्ताग्निः सन्पश्यति च पुत्रपौत्रादि पियमिष्टम् । अन्योऽप्य-
द्यन्नं पश्यति च पियं भवत्यस्य भुतं प्रसुप्तमाप्नुयामित्यादि कर्मित्वं ब्रह्म-
र्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्तमेवं वैश्वानरमुपास्ते । मूर्धा त्वात्मनो वैश्वा-
नरस्येव न समस्तो वैश्वानरः । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासना-
न्मूर्धा क्षिरस्ते विपरीतग्राहिणो व्यपतिष्यद्विपतितममविष्यत् । यद्यदि मां
नाऽऽगमिष्यो नाऽऽगतोऽमविष्यः । साध्वकार्थीर्यन्मामगतोऽसीत्यभिधा-
यः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

न केवलं प्राचीनशालनिष्ठमिदं फलं कित्वन्यस्यापि भवतीत्याह—अन्योऽपीति ।
तर्हि यथोक्तवैश्वानरज्ञानादेव कृतकृत्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—मूर्धा त्विति । अक्षरार्थ-
मुक्त्वा विवक्षितार्थमाह—साध्विति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः) ।

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्यं कं
त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मा-
नमुपास्ते तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं हे प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि-
त्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । शुक्लनीलादिरूपत्वाद्विश्वरूपत्वमादित्यस्य
सर्वरूपत्वाद्वा । सर्वाणि रूपाणि हि स्वाष्ट्राणि यतोऽतो वा विश्वरूप आदित्य
स्तदुपास्तेनात्तव बहु विश्वरूपमिहामुत्राद्येमुपकरणं दृश्यते कुले ॥ १ ॥

अथ प्राचीनशाले तूष्णींभूते जिज्ञासमाने सत्यनन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य शुक्ल-
त्वादिरूपत्वमष्टमे स्पष्टी भविष्यति । तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुक्तमुपपादयति—
सर्वाणीति ॥ १ ॥

प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि
प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य
एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मन इति
होवाचान्धोऽभविष्यो यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

===

किंच त्वामनु प्रवृत्तोऽश्वतरीभ्यां युक्तो रथोऽश्वतरीरथो दासीनिष्को
दासीभिर्युक्तो निष्को हारो दासीनिष्कः । अत्स्यन्नमित्यादि समानम् ।
चक्षुर्वैश्वानरस्य तु सविता । तस्य समस्तंबुद्धयोपासनादन्धोऽभविष्यश्चक्षु-
र्हीनोऽभविष्यो यन्मां नाऽऽगमिष्य इति पूर्ववत् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अत्स्यन्नमित्यादि चक्षुष्ट्वेतदित्यतः प्राक्तनमिति शेषः । चक्षुष्ट्वेतदित्यादिवाक्यं
व्याचष्टे—चक्षुरित्यादिना । तत्रापि तात्पर्यं यथापूर्वं द्रष्टव्यमित्याह—पूर्व-
वदिति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः) ।

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमा-
त्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै पृथग्बर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मा-
नमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति पृथग्रथ-
श्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥

१ क. ख. ग. घ. च. झ. ञ. ट. ठ. त. थ. °विष्यद्यन्मां । २ ड. च. ड. ण. °स्तदृष्टयो-
पा° । ३ घ. ठ. ड. ण. °प्यच्चक्षुः । ४ क. ग. घ. ड. झ. ट. ठ. त. थ. आययन्ति ।

अथ होवाचेन्द्रशुभ्रं भाल्लवेयं वैद्याग्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि समानम् । पृथग्वर्त्मा नाना वर्त्मानि यस्य वायोरावहोद्वहादिभिर्भेदैर्वर्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मा वायुः । तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात्पृथङ्मानादिकास्त्वां बलयो वस्त्रान्नादिलक्षणा बलय औयन्त्यागच्छन्ति । पृथग्रथभ्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनुयन्ति ॥ १ ॥

सत्ययज्ञोपरमान्तरमित्यथशब्दार्थः । पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन गृहीतम् । पृथग्वर्त्मेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—नानेति । आभिमुख्येनाऽऽगच्छन्नावहः । ऊर्ध्वेन वहतीत्युद्वहः । तस्मात्त्वामित्यादि व्याचष्टे—तस्मादिति । नानादिका नानाविधासु दिक्षु मवा इत्येतत् ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यासि प्रियमत्स्यन्नं पश्याति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अत्स्यन्नमित्यादि समानम् । प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्ते तवोदक्रमिष्यदुत्क्रान्तोऽभविष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अत्स्यन्नमित्यादि समानमित्यत्राऽऽदिपदमुपास्त इत्यन्नवाक्यसंग्रहार्थम् । उत्तरवाक्येऽप्यभिप्रायसाम्यं मत्वाऽऽह—प्राणस्त्विति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः) ।

अथ होवाच जनश् शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष

१ क. ख. ग. घ. च. ज. ट. ठ. ड. ण. 'र्त्माऽऽत्मा ना' । २ ख. घ. ज. ड. ठ. 'दिभेदे' । ३ क. ख. ग. घ. ज. ट. ठ. 'र्त्माऽऽत्मा वा' । ४ क. 'स्त्वां प्रति व' । ५ क. ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. आययस्त्वा' ।

वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते
तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥

अथ होवाच जनमित्यादि समानम् । एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः ।
बहुलत्वमाकाशस्य सर्वगतत्वाद्बहुलगुणोपासनाच्च । त्वं बहुलोऽसि प्रजया
च पुत्रपौत्रादिलक्षणया धनेन च हिरण्यादिनां ॥ १ ॥

इन्द्रद्युम्नोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । अत्राऽऽदिपदमेष इत्यस्मात्प्राक्तनवाक्यसंग्र-
हार्थम् । कथमाकाशस्य बहुलत्वमत आह—बहुलत्वमिति ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यासि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्य-
स्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमु-
पास्ते संदेहस्त्वेष आत्मन इति होवाच संदेहस्ते
व्यशीर्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

संदेहस्त्वेष संदेहो मध्यमं शरीरं वैश्वानरस्य । दिहेरुपचयार्थत्वात्मांसरुधि-
रास्थ्यादिभिश्च बहुलं शरीरं तत्संदेहस्ते तव शरीरं व्यशीर्यच्छीर्णमभवि-
ष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाची संदेहशब्दो वर्तते तत्राऽऽह—दिहेरिति ।
आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहुलत्वाद्देहस्य च परिच्छिन्नत्वेन तदभावात्कथमाकाशं वैश्वा-
नरस्य शरीरं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—मांसेति । तच्छरीरमिति संबन्धः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य षोडशः खण्डः) ।

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपदं कं
त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति

होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमु-
पास्ते तस्मात्त्वञ् रयिमान्पुष्टिमानसि ॥ १ ॥

अथ होवाच बुद्धिमाश्वतराश्विमित्यादि समानम् । एष वै रयिरात्मा
वैश्वानरो धनरूपः । अद्भ्योऽन्नं ततो धनमिति । तस्माद्रयिमान्धनवांस्त्वं
पुष्टिमांश्च शरीरेण पुष्टेश्चान्ननिमित्तत्वात् ॥ १ ॥

जनस्योपरमानन्तर(र्य)मथशब्दार्थः । कथमबात्मको वैश्वानरो रयिरिति धनेन
निर्दिश्यते तत्राऽऽह—अद्भ्य इति । आयुर्वै घृतमितिवत्कार्यवाचकेन कारणं लक्ष्यत
इत्यर्थः । तस्माद्यथोक्तवैश्वानरोपासनादित्येतत् । धनरूपवैश्वानरोपासनाद्धनवानित्येव
वक्तव्ये कथं पुष्टिमानित्यधिकावापस्तत्राऽऽह—पुष्टेश्चेति ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
मुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच वस्ति-
स्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

वस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्यै वस्तिर्मूत्रसंग्रहस्थानं वस्तिस्ते व्यभेत्स्य-
द्भिन्नोऽभविष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

मूत्राशयो धनुर्वक्त्रो वस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाऽऽह—वस्तिरिति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
पञ्चमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः) ।

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मा-
नमुपास्त इति पृथिवीमेव भगवो राज-

१ घ. ठ. 'न्नहेतुत्वा' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. ठ. ड. ण. 'त् । वस्ति' । ३ ख. ग. घ.
ङ. झ. ठ. ण. त. थ. 'स्ते वस्ति' । ४ ख. ग. घ. ङ. ज. झ. ठ. त. थ. 'च वस्ति' । ५ ख.
ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ण. 'स्य वस्ति' । ६ ख. व. ठ. ड. ङ. 'संहारस्था' । ७ ख. ग. घ. ङ.
च. ठ. ण. 'न वस्ति' । ८ ख. ग. छ. ज. ण. 'क्रो वस्ति' । ९ ख. छ. ण. 'ह । वस्ति' ।

न्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठाऽऽत्मा वैश्वानरो यं
त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया
च पशुभिश्च ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्ला-
स्येतां मन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अथ होवाचोद्दालकमित्यादि समानम् । पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वानरस्य । पादौ ते व्यम्लास्येतां विम्ला-
नावभविष्यतां श्रुयीभूतो यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

प्राचीनशालप्रभृतिषु पञ्चसु मौनमातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्यथशब्दार्थः ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

—○*○—

(अथ पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः) ।

तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वा-
नरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभि-
विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥

तान्यथोक्तवैश्वानरदर्शनवतो होवाच । एते यूयं वै खल्वित्थनर्थकौ । यूयं
पृथगिवापृथक्सन्तमिममेकं वैश्वानरमात्मानं विद्वांसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबु-
द्धयेत्येतद्धस्तिदर्शन इव जात्यन्धाः । यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्गुमूर्धादिभिः

१ क. 'तां शिथिलीभू' । २ ख; ज. 'द्धयेत्यर्थः । हस्ति' । ३ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड.
'दिभिर्वि' ।

पृथिवीपादान्तैर्विशिष्टमेकं^१ प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्मुर्धादिभिः पृथिवीपादान्तैर-
ध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम् । मुखादिषु वा करणेष्व-
त्तत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तपदेशपरिमाणो वा
प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणाऽऽविश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव
सावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः । शाखान्तरे तु मूर्धादिश्विबुकप्रतिष्ठ इति प्रादे-
शमात्रं कल्पयन्ति । इह तु न तथाऽभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मन
इत्याद्युपसंहारात् । प्रत्यगात्मतयाऽभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमा-
नस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गतिं सर्वा-
त्मैष ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा^{१०} सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः
प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरस्तमेवमुपास्ते यः सोऽदन्न-
न्नादी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वत्मसु शरी-
रेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति वैश्वानरवि-
त्सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति । न यथाऽज्ञः पिण्डमात्राभिर्मानः सन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

उद्दालकान्तेषु विद्यार्थिषूपसन्नेषु सामस्त्येन वैश्वानरविद्यां वक्तुकामस्तेषां मिथ्या-
ज्ञानमनुवदति—तानित्यादिना । अनर्थकाविवानर्थकौ निरातौ न त्वनर्थकावेव ।
तेषां मिथ्याज्ञानित्वप्रसिद्धिस्मारकत्वात् । यूयमित्यन्वयार्थं प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण
पुनरनूद्य पृथगिव विद्वांस इति संबन्धः । यथा जात्यन्धा हस्तिदर्शने भिन्नदृष्टयो
भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि सर्वात्मकं सन्तं भिन्नमिव विद्वांसः परि-
च्छिन्नात्तृरूपेणाऽऽत्मानं बुद्धवन्तः । तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवाया-
न्मामागतवन्तः साधु कृतवन्त इत्यर्थः । प्रधानविद्यां वक्तुं पातनिकां कृत्वा तामि-
दानीमुपदिशति—यस्त्वित्यादिना । एतमेवंभूतं यस्तूपास्ते स सर्वेष्वन्नमत्तीति
संबन्धः । एवंशब्दार्थमाह—यथोक्तेति । एकं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति यावत् ।
प्रादेशमात्रमित्येतद्विभजते—प्रादेशैरिति । यथोक्तैराधिदैविकैरवयवैरध्यात्मं प्रत्यगा-
त्मन्येवायं मीयत इति व्युत्पत्त्या प्रादेशमात्रस्तमिति यावत् । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

१ ख. ग. घ. च. ज. ट. ठ. ण. 'त्रं प्रदे' । २ ख. ज. ड. ढ. ण. 'मात्रो मु' । ३ क.
ख. ग. ज. ट. 'व्वकर्तृत्वे' । ४ ख. घ. ज. ण. 'ति प्रदे' । ५ ठ. वा प्रदे' । ६ ठ. ड. ढ. एता' ।
७ ख. ग. घ. ड. ज. ण. 'दिचिवु' । ८ ख. ज. ड. ढ. ण. 'तिष्ठित इ' । ९ ठ. प्रेतम् । त' ।
१० क. ठ. विश्वान' । ११ च. ठ. वा विश्वात्म' । १२ ड. ण. 'त्मकत्वा' । १३ ड. 'थाऽन्यः
पि' । ड. ण. 'थाऽन्योऽज्ञः' । १४ च. 'मानी स' । १५ ख. छ. ज. ण. 'ते । प्रदे' ।

मुखादिषु वेति । तेषु हि प्रदेशेष्वयमृतत्वेन साक्षितया मीयत इति व्युत्पत्त्या तथोच्यत इत्यर्थः । विधान्तरेण व्याचष्टे—द्युलोकादीति । अर्थान्तरमाह—प्रकर्षेणेति । आमनन्ति चैनमस्मिन्निति न्यायेन पक्षान्तरमाह—शाखान्तरे त्विति । अस्तु तर्हि जाबालश्रुत्यनुसारेण मूर्धानमारभ्याधरफलकपर्यन्ते देहावयवे संपादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति नेत्याह—इह त्विति । सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारदर्शनान्नात्र जाबालश्रुतिरनुसर्तव्येत्यर्थः । विशेषणान्तरं व्याचष्टे—पृथगात्मतयेति । सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्वप्रत्यक्षत्वं वा हेतूकृत्य वैश्वानरशब्दमनेकधा व्याकरोति—विश्वानित्यादिना । ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरपदमुभयत्र संबध्यते । स वैश्वानरविदन्नमदन्सर्वेषु लोकादिषु स्थित्वाऽन्नमतीति संबन्धः । कथमात्मशब्देन शरीरादयो गृह्यन्ते तत्राऽऽह—तेषु हीति । सर्वेषु लोकेष्वित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति—वैश्वानरविदिति ॥ १ ॥

तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुते-
जाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा संदेहो
बहुलौ बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ एव वेदि-
लोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन
आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

कस्मादेवम् । यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यैवैतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा संदेहो बहुलौ बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ । अथवा विध्यर्थमेतद्वचनमेवमुपास्य इति । अथेदानीं वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह—एतस्य वैश्वानरस्य भोक्तुर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि बहिर्वेद्यभिबोरसि लोमान्यास्तीर्णानि न दृश्यन्ते । हृदयं गार्हपत्यो हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरी भवत्यतोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्धनः । आस्यं मुखमाहवनीय इवाऽऽहवनीयो हूयतेऽस्मिन्नन्नमिति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

वैश्वानरोपासकः सर्वात्मा सन्नन्नमतीत्येवं कस्माद्धेतोर्निश्चितमित्याशङ्कामनूय हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमुपादत्ते—कस्मादित्यादिना । वैश्वानरस्य

१ क. ग. ट. 'मकर्तृत्वे' । २ क. ग. ट. 'ल' । ३ ख. घ. ड. ज. झ. ठ. त. थ. 'लो व-
स्ति' । ४ झ. ट. 'दा उर' । ५ ख. ग. घ. ङ. ठ. ड. ढ. 'लो वस्ति' । ६ क. ट. 'मोत्तर' ।

सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मा भूत्वा सर्वत्रान्नम-
त्तीति युक्तमित्यर्थः । तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यान्तरमाह—अथवेति । प्रधानवि-
द्यामुक्त्वा तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयितुं नामो भूमिकां करोति—अथेति । संपादयितु-
मिच्छन्नादौ तदङ्गान्यश्चपतिराहेत्यर्थः । वेदिरिति स्थण्डिलमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे
तावन्मात्रस्योपयुक्तत्वादितरस्य दर्शपूर्णमासाद्यङ्गत्वात् । वेद्यामास्तीर्यन्ते ये दर्भा[स्ते]
बहिःशब्देनोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनःप्रणयनहेतुत्वात् । प्रणीतमुत्पन्नमिवे-
त्यर्थः । आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति—आहवनीय इति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां पञ्चमा-
ध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः) ।

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमा-
माहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृ-
प्यति ॥ १ ॥

तत्तत्रैवं सति यद्भक्तं भोजनकाल आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमीयं तद्धोत-
व्यमग्निहोत्रसंपन्मात्रस्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोत्राङ्गेति कर्तव्यतामाप्तिरिह स
भोक्ता यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह—प्राणाय स्वाहे-
त्यनेन मन्त्रेणाऽऽहुतिशब्दादवदानप्रमाणमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन प्राण-
स्तृप्यति ॥ १ ॥

एवं सतीत्युक्तम्यायेनाग्निहोत्रे संपादिने सतीत्यर्थः । संपादितस्याग्निहोत्रत्वस्य
सामान्यादग्न्युद्धरणादीनि तदङ्गान्यत्र भवेयुरित्याशङ्क्य तद्बुद्धिमात्रस्य विवक्षित-
त्वान्मैवमित्याह—अग्निहोत्रेति । इहेति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते । प्रकृतहोमग-
तावाप्तरविभागमाह—स भोक्तेति । कथमिति मन्त्रो वा द्रव्यपरिमाणं वा फलं
वा पृच्छयेत् तत्र प्रथमं प्रत्याह—प्राणायवेति । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह—आहुतीति ।
अवदानस्य प्रमाणं परिमाणं कर्मिणां प्रमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति यावत् ।
तृतीयश्चेत्तत्राऽऽह—तेनेति ॥ १ ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्या-
दित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि
तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चाऽऽदित्यश्चाधितिष्ठत-

स्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिर-
न्नायेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

===

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुरादित्यो द्यौश्चेत्यादि तृप्यति यच्चान्यद्द्यौ-
श्चाऽऽदित्यश्च स्वाभित्वेनाधिष्ठितस्तच्च तृप्यति तस्य तृप्तिमनु स्वयं भुञ्जा-
नस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षम् । किंच प्रजादिभिश्च । तेजः शरीरस्था दीप्तिरुज्ज्वलत्वं
प्रागल्भ्यं वा, ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

भुञ्जानस्य तृप्तौ प्रत्यक्षं प्रमाणं प्राणादेस्तृप्तौ शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याऽऽह —
प्रत्यक्षमिति । प्रजादिभिश्च मोक्ता तृप्यतीति संबन्धः ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
पञ्चमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य विंशः खण्डः) ।

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्वयानाय स्वाहेति
व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥

व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्र-
मास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु
तृप्यन्तीषु यकिंच दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति
तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिर-
न्नायेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः) ।

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहे-
त्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥

अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्नि-
स्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां
तृप्यन्त्यां यत्किंच पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृ-
प्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः॥२१॥

===

(अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः) ।

—

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति
समानस्तृप्यति ॥ १ ॥
समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्ज-
न्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युस्तृप्यति विद्युति
तृप्यन्त्यां यत्किंच विद्युश्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्त-
तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्ना-
द्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः॥२२॥

===

(अथ पञ्चमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः)

—

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्यु-
दानस्तृप्यति ॥ १ ॥

उदाने तृप्यति त्वक्तृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां
वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्या-
काशे तृप्यति यत्किंच वायुश्चाऽऽकाशश्चाधि-

तिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया

पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यास्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

अथ यां द्वितीयां तृतीयां चतुर्थीं पञ्चमीमिति समानम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

चतुर्थाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः)

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारानपोह्य

भस्मनि जुहुयात्तादृक्तस्यात् ॥ १ ॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्सन्नग्निहोत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाऽङ्गारानाहुतियोग्यानपोह्यानाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुयात्तादृक्तत्तुल्यं तस्य तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्तूयते ॥ १ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहोत्रमवश्यकर्तव्यतायै स्तौति—
स यः कश्चिदित्यादिना ॥ १ ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥

अतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रम् । कथम् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु लोकेष्वित्याद्युक्तार्थम् । हुतमन्नम-
त्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥ २ ॥

प्राणाग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये हेत्वन्तरमतःशब्दोपात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमि-
त्यादिना । नैयमिकाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा प्राणाग्निहोत्रस्तुत्यनन्तरं विधान्तरेण तस्यैव
निरवद्यता कीर्त्यत इत्यथशब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तम् । एवमिति ।
वैश्वानरस्योक्तसर्वात्मत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति सांपादिकमग्निहोत्रं गृह्यते ।
कथमिदमुक्तार्थं सर्वेषु लोकादिष्वन्नमत्तीति वाक्यं व्याख्यातं तस्य सर्वेषु लोकादिषु हुतं
भवतीत्यन्यादृशमिदं वाक्यं तत्राऽऽह—हुतमिति ॥ २ ॥

तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव५ हास्य सर्वे
पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं
जुहोति ॥ ३ ॥

किंच तद्यथेषीकायास्तूलमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयेत प्रदक्षेत् क्षिप्रमेवं
हास्य विदुषः सर्वात्मभूतस्य सर्वाङ्गानामनुः सर्वे निरवाशिष्टाः पाप्मानो धर्मा-
धर्माख्या अनेकजन्मसंचिता इह च प्राज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभाविनश्च प्रदूयन्ते
प्रदह्येरन्वर्तमानशरीरारम्भकपाप्मवर्जं, लक्ष्यं प्रति मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तस्य
न दाहः । य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते ॥ ३ ॥

इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वानरविद्यां स्तौति—किं
चेति । तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त इति यावत् । इषीकाया मुञ्जामध्यवर्ति-
तृणस्येत्येतत् । सर्वशब्दात्प्रारब्धकर्मणोऽपि दशाहमाशङ्क्याऽऽह—वर्तमानेति ।

वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति तत्कर्तुः सर्वदोषास्प-
शित्वमित्याशयेनाऽऽह—य एतदिति ॥ ३ ॥

तस्मादु हैवंविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छे-
दात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतः स्यादिति तदेष
श्लोकः ॥ ४ ॥

स यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टानर्हायोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात्प्रति-
षिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि हैवास्य चण्डालदेहस्थे वैश्वानरे तद्धुतं
स्यान्नाधर्मानिमित्तमिति विद्यामेव स्तौति । तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थे श्लोको मन्त्रोऽ-
प्येष भवति ॥ ४ ॥

विद्यामेव विद्यास्तुतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् । स्तुत्यर्थेऽग्निहोत्रस्य स्तुतिरूपो
योऽर्थस्तस्मिन्नित्येतत् ॥ ४ ॥

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एव
सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमु-
पासत इति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमोऽध्यायः
समाप्तः ॥ ५ ॥

यथेह लोके क्षुधिता बभुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते कदा नो माताऽन्नं
प्रयच्छतीत्येवं सर्वाणि भूतान्यन्नादान्येवंविदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा
त्वसो भोक्ष्यत इति । जगत्सर्वं विद्वद्भोजनेन तृप्तं भवतीत्यर्थः । द्विरुक्ति-
रध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

—:○-○-○-○:—

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्वि-
वरणे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

मन्त्राय तात्पर्यार्थं दर्शयति—जगदिति । विदुषो वैश्वानरात्मनः सर्वात्मत्वादि-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदान-

न्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः) ।

हरिः ॐ ।

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेय आस त५ ह पितोवाच श्वेतकेतो

वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य

ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेय आसेत्याद्यध्यायसंबन्धः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्ज-
लानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते तस्मिन्नेव च लीयतेऽनिति च तेनै-
वेत्येतद्वक्तव्यम् । अनन्तरं चैकस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं
तदेकत्वे सत्यात्मनः सर्वभूतस्थस्योपपद्यते नाऽऽत्मभेदे कथं च तदेकत्व-
मिति तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्राख्यायिका विद्यायाः
सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति नामतो हेत्यैतिह्यर्थः । आरुणेयोऽरु-
णस्य पौत्र आस बभूव । तं पुत्रं हाऽऽरुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं
मन्वानस्तस्योपनयनकालात्ययं च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुरुं
कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्यम् । न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो हे सोम्या-
ननूच्यानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्मणान्वबन्धून्व्यपादिशति न स्वयं
ब्राह्मणवृत्त इति ॥ १ ॥

वर्तिष्यमाणाध्यायस्यातीतेन संदर्भेण संबन्धं वक्तुं प्रतीकं गृहीत्वा तं प्रतिजा-
नीते—श्वेतकेतुरिति । तमेव प्रकटयन्प्रथमं तृतीयेनाध्यायेनास्य संबन्धं कथयति—
सर्वमिति । एतद्वक्तव्यं तदर्थोऽयं षष्ठो ध्याय आरभ्यत इति संबन्धः । व्यवहितं
संबन्धमुक्त्वाऽव्यवहितं तमादर्शयति—अनन्तरं चेति । अध्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽऽरुणा-

यिकातात्पर्यमाह—पितेति । पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च प्रष्टेत्पेवंत्रिधेयमारुयायिका । सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वद्योतनार्था । पिता हि पुत्राय सारतममेवोपादिशतीत्यर्थः । कुत्र स्यानुरूपमित्यादिवचनान्न कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते । ब्रह्मचर्यमध्ययनार्थमिति शेषः । गत्वेत्यादिवचनान्माणवकाधीनमध्ययनमिति सूचितम् । मा भूदुपनयनमध्ययनं चेत्याशङ्क्याऽऽह—न चैतद्युक्तमिति ॥ १ ॥

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वे-
दानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय
त* ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना
अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ॥२॥

तस्यातः प्रवासोऽनुमीयते पितुः । येन स्वयं गुणवान्सन्पुत्रं नोपने-
ष्यति । स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्ह द्वादशवर्षः सन्नुपेत्याऽऽचार्य, यावच्चतुर्विंश-
तिवर्षो बभूव तावत्सर्वान्वेदांश्चतुरोऽप्यधीत्य तदर्थं च बुद्ध्वा महामना
महद्गम्भीरं मनो यस्यासप्रमात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महा-
मना अनूचानमान्यनूचानमात्मानं मन्यत इत्येवंशीलो यः सोऽनूचानमानी
स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एयाय गृहम् । तमेवंभूतं हाऽऽत्मनोऽननुरूपशीलं
स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच सद्धर्मावितारचिकीर्षया । श्वेतकेतो
यन्निबदं महामना अनूचानमानी स्तब्धश्चासि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्या-
यादुतापि तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः केवलशास्त्राचार्योपदेशगम्यमित्येत-
द्येन वा परं ब्रह्माऽऽदिदैवते स आदेशस्तमप्राक्ष्यः पृष्ठवानस्याचार्यम् ॥२॥

किमिति पिता स्वयमेवोपनीयं पुत्रं नाध्यापयति तत्राऽऽह—तस्येति । अतःशब्दः
स्वगृहविषयः । अनुमानं कल्पनं तत्र कल्पकमाह—येनेति । अनुचानोऽनुवचनस-
मर्थः । कर्मव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या चाऽऽदेशशब्दो व्याख्यातः ॥ २ ॥

येनाश्रुत* श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति

१ ख. ग. छ. अ. ट. ण. 'तरमे' । २ ख. छ. अ. ण. 'नं वेत्या' । ३ क. ख. अ. 'न्नु
सौम्ये' । ४ ग. ङ. 'मानस्य' । ५ ख. घ. अ. ठ. ण. 'नोऽस्य' । ६ ड. ङ. गृहान् । ७ ख. घ.
अ. अ. ङ. ण. 'तं महात्म' । ८ ख. ङ. अ. स्तब्धमा' । ९ ग. ट. ङ. 'च तं स' । १० ड. ङ.
'मात्मा धर्माव' । ११ क. ङ. 'तेऽसावादे' ।

कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

तमादेशं विशिनष्टि येनाऽऽदेशेन श्रुतेनाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमतं
मतमत्किंतं तर्कितं भवत्यविज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति । सर्वा-
नपि वेदानधीत्य सर्वं चान्यद्वेद्यमधिगम्याप्यकृतार्थं एव भवति यावदात्म-
तत्त्वं न जानातीत्याख्यायिकातोऽवगम्यते । दत्तेतदद्भुतं श्रुत्वाऽऽह कथं
म्वेतदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्याद्विज्ञातं भवतीत्येवं भन्वानः पृच्छति कथं नु
केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

किमित्यधीत्य सर्ववेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिकृत्य पिता पृच्छति तस्य
सर्ववेदाध्ययनादिनैव कृतार्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वानपीति । तदेतदद्भुतं श्रुत्वाऽऽ-
हेत्युक्तं विवृणोति—कथं न्विति ॥ ३ ॥

यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यम् ॥ ४ ॥

यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सौम्य । यथा लोक एकेन मृत्पि-
ण्डेन रुचककुम्भादिकारणभूतेन विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं मृन्मयं
मृद्विकारजातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्यमन्यद्विज्ञातं
स्यात् । नैष दोषः । कारणेनानन्यत्वात्कार्यस्य । यन्मन्यसेऽन्यस्मिन्विज्ञा-
तेऽन्यन्न ज्ञायत इति । सत्यमेवं स्यात् । यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्न
त्वेवमन्यत्कारणात्कार्यम् । कथं तर्हि^१ इदं लोक इदं कारणमयमस्य विकार इति ।
शृणु । वाचाऽऽरम्भणं वागारम्भणं वागालम्बनमित्येतत् । कोऽसौ विकारो
नामधेयं नामैव नामधेयम् । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । वागालम्बनमात्रं नामैव
केवलं न विकारो नाम वस्त्वास्ति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव तु मृत्तिकैव सत्यं
वस्त्वास्ति ॥ ४ ॥

१ ख. अ. ठ. ण. 'ज्ञातेना' । २ च. 'वलक्षणं वस्तूपलक्ष्यत इत्येवं म' । ३ ठ. मम्यमानः ।

४ ख. अ. ण. 'न नु प्र' । घ. ट. 'न तु प्र' । ५ ख. घ. ङ. अ. 'भा सौम्यै' । ६ ख. अ. ण.

'थाऽऽदे' । ७ ख. ङ. अ. सौम्य । ८ 'न करक' । ९ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ङ. 'त् ननु क' ।

१० ङ. ङ. तर्हि लो' । ११ ट. लोके का ।

मृन्मयमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति । तद्यथा मृत्पिण्डेन विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन तद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना । अन्यविज्ञानादन्वविज्ञानमदृष्टत्वादश्लिष्टमिति शङ्कते—कथमिति । कार्यकारणयोरन्यत्वासिद्धेर्भेदमिति परिहरति—नैष दोष इति । तदेव स्फुटयति—यन्मन्यस इत्यादिमा । अन्यत्वामावे लोकप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते—कथं तर्हीति । वाचाऽऽरम्भणमित्यत्र वाचेति तृतीया षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्या । नामधेयमित्यस्यार्थं कथयति—मामैवोषि । विकारस्य मिथ्यात्वे किं परमार्थतोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—मृत्तिरुत्पद्येति ॥ ४ ॥

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं
स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव
सत्यम् ॥ ५ ॥

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं कटारमुकुटकेयूरादि विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणमित्यादि समानम् ॥ ५ ॥

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं काष्णायसं
विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं
कृष्णायसमित्येव सत्यमेव सोम्य स आदेशो
भवतीति ॥ ६ ॥

न वै नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिषुर्यद्वेदवेदिष्व-
न्कथं मे नावक्ष्यन्ति भगवांस्त्वेव मे तद्वी-
त्तिविति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यथा सोम्यैकेन नखविकृन्तनेनोपलक्षितेन कृष्णायसपिण्डेनेत्यर्थः । सर्वं काष्णायसं कृष्णायसविकारजातं विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । अनेकदृष्टा-

१ अ. घ. ड. ज. झ. ञ. ठ. 'था सोम्ये' । २ क. ग. ह. ट. ठ. 'था च सो' । ख. ञ. 'था सोम्ये' । घ. 'था च सोम्ये' । ३ व. घ. झ. ञ. 'था सोम्ये' । ४ ख. व. ड. सोम्य । ५ ख. घ. ड. ज. सोम्येति । ६ ख. ञ. 'था च सोम्ये' । च. ड. ठ. ण. 'था च सोम्ये' । ७ ख. ह. च. ञ. ण. 'न काष्णाय' ।

स्तोपादानं दार्ष्टान्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढणीत्यर्थं च । एवं सौम्य स आदेशो यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवन्ति पितर्याहेनरो न वै नूनं भगवन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये त एतच्चद्वयदुक्तं वस्तु नावेदिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनम् । यद्यदि ह्यवेदिष्यन्विदितवन्त एतद्वस्तु कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नादक्ष्यन्मोक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इति । अत्रापि गुरोर्न्यग्भावमवादीत्पुनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभगात् । अतो भगवांस्त्वेव मे मह्यं तद्वस्तु येन सर्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे स्यात्तद्वतीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथाऽस्तु सौम्येति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किं नितद्वयान्तोपादानेनेत्यशङ्क्याऽऽह— अनेकेति । न वा इत्यादिप्रतीकमाश्रय्य व्याचष्टे—भगवन्त इति । तेषामज्ञाने हेतुमाह—यदित्यादिना । ननु श्वेतकेतुर्गुरुणामज्ञानमात्रक्षाणो गुरुद्रोहीः प्रत्यवायी स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अवाच्यमपीति । गुरुणामज्ञानमतः शब्दार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः) ।

सदेवं सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तच्चैक
आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादमतः
सज्जायन्ते ॥ १ ॥

सदेव सदित्यस्तितागात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्दिष्टं सर्वगतमेकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किं तद्वैध्रियत इत्याह । इदं जानादरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्तत्सदेवाऽऽसीदित्यासीच्छब्देन संबध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते । अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ।

यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं लभ्यते तद्विज्ञानं प्रतिज्ञातं प्रकटीकर्तुं प्रथमं सर्वस्य सन्मात्रत्वं प्रतिजानीते—सदेवेति । सच्छब्दस्य सामान्यविषयत्वं व्युद्स्यति—

सदितीति । तस्य पृथिव्यादिभ्यो विशेषं दर्शयति—सूक्ष्ममिति । आकाशादिभ्यो विशेषमाह—निर्विशेषमिति । अन्त्यविशेषं व्यावृत्त्यर्थं विशेषमाह—सर्वगतमिति । तस्य ताटस्थ्यं व्यावर्तयति—एकमिति । प्रत्यगभिन्नस्य तस्य संसारित्वं वारयति—निरञ्जनामिति । निष्क्रियत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह—निरवयवमिति । यथोक्ते वस्तुनि प्रमाणमाह—यदवगम्यत इति ।

किं नेदानीमिदं सद्येनाग्र आसीदिति विशेष्यते । न । कथं तर्हि विशेषणम् । इदानीमपीदं सदेव किंतु नामरूपविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदं च भवति । प्रागुत्पत्तेरित्यग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेदमग्र आसीदित्यवधार्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपवद्वेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु सुषुप्तकाल इव । यथा सुषुप्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ।

विशेषणानुसारेण शङ्कते—किं नेदानीमिति । वर्तमानदशायामसत्त्वं जगतो नास्तीत्याह—नेति । सदा सत्त्वाविशेषे विशेषणं न निर्वहतीति शङ्कते—कथमिति । किं विशेषणसामर्थ्यादिदानीमसत्त्वं जगतश्चोच्यते किंवा विशेषणस्यार्थवत्त्वं पृच्छ्यते तत्राऽऽद्यं दूषयति—इदानीमपीति । प्रत्यक्षविरोधान्न वर्तमानावस्थायां जगदसत्त्वमिद्विरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—किं त्विति । यच्चेदं वर्तमानं जगन्नामरूपविशेषणवदालक्ष्यते तदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयभावेन स्थितं भवतीति कृत्वेदमिदमिदानीमित्यापि व्यवहियते तदेव त्वग्रे प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दस्तद्बुद्धिश्चेत्येतावन्मात्रगम्यमेव न त्विदंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयो भवतीत्यग्रे सदेवेदमासीदित्यवधार्यते तस्माद्विशेषणमिदंशब्दबुद्धिव्यावृत्त्यपेक्षं प्राक्कालीने जगत्यविरुद्धमित्यर्थः । अथावर्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे किमिति तत्रेदंशब्दबुद्धी न क्रमेते अत आह—न हीति । यथा सुषुप्ते काले सदापि वस्तु नेदंशब्दबुद्धयोर्गोचरं तथा प्रागुत्पत्तेः सदापि जगन्नामवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्तुं शक्यं करणोपसंहारस्योभयत्र दुर्ल्यत्वादित्यर्थः । सुषुप्तेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं मानाभावदित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । नहि तत्र वस्तुनोऽसत्त्वमुत्थितस्य परमर्शादनुभूतस्यानुभवितुश्चाभावे तदयोगात् । न च तत्र विभक्तं वस्तु दृश्यते सुषुप्त्यभावप्रसङ्गादतस्तत्र केवलसन्मात्रं वस्त्विति यथाऽवगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्वं सन्मात्रमुक्तमेवेत्यर्थः ।

द्वितीयत्वं चोच्यते तैः । बाहं न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम् । असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुपपत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताऽभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रामाणाभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तेः ।

वैशेषिकपक्षासंभवेऽपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति शङ्कते-तत्तत्रेति । असच्छब्दस्य तुच्छव्यावृत्तविषयत्वं वारयति — अभावमात्रमिति । सतोऽन्यदसदिति स्थितेरसद्वादिनाऽपि प्रतियोगिभूतं सदास्थितमित्याशङ्क्याऽऽह — सदभावमात्रमिति । तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटमिति — यथोचि । सदिति यथाभूतमसदिति च ततो विपरितं गृह्यमाणं सच्चसच्चेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति यथा नैयायिका वदन्ति द्वे तत्त्वे सदसती भावाभावाविति तैरभ्युपगमात् तथा बौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिष्टं सदत्यन्ताभावोऽसदित्यभ्युपगमादप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभावतया अशुश्रुषाणं नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । तमिमं वैनाशिकपक्षं शिष्यमुखेन (ण) दूषयति — नन्वित्यादिना । शिष्योक्तमङ्गी करोति-बाढामिति । भावस्य योऽभावस्तन्मात्रमसदित्यभ्युपगच्छतां तेषां पक्षे न युक्तं कालसंबन्धाद्यसत इति युक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः । किंच तन्मते यस्य कस्यचिदसत्त्वमिष्टं सर्वस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति — असत्त्वेति । किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युपगन्तव्यः किंवा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयन्नाशङ्कते — इदानीमिति । स किं तदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते किंवा तदभ्युपगन्तुरभावात्ताऽऽद्य इत्याह — न प्रागुत्पत्तेरिति । न द्वितीयः । प्रागुत्पत्तेर्नगदसदित्यस्याभ्युपगन्ता संप्रत्यभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसंभवात् हि प्रागुत्पत्तेस्तत्सत्त्वे मानाभावः । विमतः कालो ज्ञातृमत्तावान्कालत्वात्समतवदित्यनुमानादित्याह — प्रागुत्पत्तेरिति ।

ननु कथं वस्त्वानुतेः शब्दार्थत्वेऽसदेकमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतोति चेति । नैष दोषः । सद्ग्रहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य । सदित्ययं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च सच्छब्देन समानाधिकरणौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः सद्वाक्यमेवावलम्ब्य सद्वाक्यार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवंलक्षणां ततः सद्वाक्यार्थान्निवर्तयत्यश्वाख्य इवाश्वालम्बनोऽर्थं तदभिमुखविषयान्निवर्तयति तद्वत् । न तु पुनः सदभावमेवाभिधत्ते । अतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं परमिदमसदेवेत्यादि-

वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विपरीतग्रहणं ततो निवर्तयितुं शक्यत
इत्यर्थैर्वाक्यसदादिवाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यं च सिद्धमित्यदोषः । तस्मा-
दसतः सर्वभावरूपात्सद्विद्यमानमजायत समुत्पन्नम् । अदभावश्छान्द-
सः ॥ १ ॥

परस्परं दूषयित्वा वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चोदयति—नान्वति । + अन्या-
पोहस्य शब्दार्थत्वे सत्यपोह्यवस्तुनस्तदर्थत्वे वा कथमसदिति शब्दस्यार्थसिद्धिराकृ-
तेश्च मीमांसकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वितीयमिति पदयोराकृतिवाचकत्वायोगा-
दर्शानुपपत्तिस्तदभावे च पदार्थसंसर्गाद्यात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिर्वाक्यार्थस्यानुपपत्तौ
च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु
शून्यमेव साक्षाद्भिषत्ते तन्न वाक्यप्रामाण्यमिति परिहरति—नैष दोष इति ।
तथाऽपि कथमसदादिशब्दानामगृहीतशक्तिर्वै वाक्यार्थोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—
सदित्ययमिति । एकमद्वितीयमिति शब्दद्वयवदिदमासीदिति^१ च शब्दौ सच्छब्देन
समानाधिकरणावेवेत्याह—तथेति । सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयाऽर्थवत्त्वेऽपि कथम-
सदेवेत्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । इवशब्दो यद्वदित्यस्मिन्नर्थे तद्व-
दिति पृथक्प्रयोगात् । किमिति वाक्यस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं सत्भावपरत्व-
मेव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । सदभावस्यात्यन्तभावलक्षणस्य तुच्छ-
त्वाच्छब्दशक्तिगोचरत्वासंभवादित्यर्थः । अन्यपरस्वामंभवे सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं
वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति—अत इति । प्राकाले पुरुषस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिरत्र
विवक्षिता चेत्तर्हि नञादमेव प्रयोक्तव्यं किमित्यसदेवेदमग्र आसीदिति प्रयुक्तमित्या-
शङ्क्याऽऽह—दर्शयित्वा हीति । अथवा सदेवेत्यादिना स्वपक्षानुक्त्वा तद्दृढीकर-
णार्थत्वेन सदेवेत्यादिनाऽनुवादोऽयमिति तात्पर्यात्तरमाह—दर्शयित्वा हीति । प्रथमे
पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थाभावादद्वितीयः पक्षो गृहीतस्तत्र कारणस्यासत्त्वमुक्तमि-
दानीं कार्यस्यापि तद्दर्शयति—तस्मादिति । अजायतेति वक्तव्ये कथं श्रुत्या जायतेति
प्रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—अदभाव इति ॥ १ ॥

कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच कथ-

+ अश्वादन्योऽनश्चो धर्मविरुद्धोऽधर्मो ज्ञानाभावोऽज्ञानम् ।

१ क. ग. ड. ठ. 'वत्ताऽस' । २ घ. च. ठ. ड. 'स्य प्रा' । ३ ग. ट. 'क्तिकत्वे' । ४ ख.
न. ण. 'ति श' । ५ क. ख. छ. ज. ण. 'गादित्यर्थः' । 'कि' । ६ ग. ट. 'णार्थेना' । ७ ख. घ.
ड. न. ट. 'लु सोम्यै' ।

मसतः सज्जायेतोति । सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेक-
मेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु प्रमाणात्खलु हे सोम्यैवं स्यादसनः सज्जायेतेत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चित्प्रमाणादेवं संभवतीत्यर्थः । यद्यपि बीजोपमर्देऽङ्कुरो जायमानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषाम् । कथम् । ये तावद्धीजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टासोऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्त एव न तेषामुपमर्दोऽङ्कुरजन्मानि । यत्पुनर्बीजाकारसंस्थानं तद्धीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येन । अथ तदस्त्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं तथा च सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्याऽभ्युपगतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत् । केयं संवृतिर्नाम किमसावभाव उच्यते भाव इति । यद्यभावो दृष्टान्ताभावः । अथ भावस्तथाऽपि नाभावोदङ्कुरोत्पत्तिर्बीजावयवेभ्यो ह्यङ्कुरोत्पत्तिः ।

कुतस्तु खल्विन्यादिवाक्यालोचनायामपि द्वितीयः पक्षो ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याऽऽह—तदेतदिति । विमतमभवदुरःसरं कार्यत्वादङ्कुरवदिति प्रमाणं शङ्कते—यदीति । अप्रसिद्धविशेषणत्वं मत्वा परिहरति—तदीति । बीजोपमर्देनाङ्कुरोत्पत्तेरिष्टत्वात्कथमप्रसिद्धविशेषणनेति शङ्कते—कथमिति । किमङ्कुरोत्पत्तौ बीजावयवा उपमृद्यन्ते किं वा बीजाकारसंस्थानमिति विहरत्याऽऽद्यं प्रयाह—ये तावदिति । द्वितीयं दूषयति—यत्पुनरिति । तर्हि परमार्थस्तु किं वा संवृतिरिति नःऽऽद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं । द्वितीयमुत्थापयति—अथ संवृत्येति । संवृतिं विकल्पयति—केयमिति । आद्ये भावस्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृतेरवस्तुत्वेन च बीजसत्त्वासाधकत्वादित्याह—यदीति । द्वितीयमनूय दूषयति—अथेति । तत्त्वं यथा संव्रियत आच्छाद्यते सा संवृतिरिति की बुद्धिः सा चेद्भावरूपेष्टा तर्हि तथा बीजावयवानामङ्कुराकारभारिणामसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः ।

अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत् । न तदवयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपेऽप्यपी नास्ति तथाऽवयवा अपीति तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिः । बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मतरावयवा इत्येवं प्रसङ्गस्यानिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः । सद्बुद्धयनुवृत्तेः

१ ख. ड. अ. 'व सोम्ये' । २ ड. अ. ठ. हे सोम्ये' । ३ ख. ड. अ. ट. ण. 'जायते ।

४ ख. ग. छ. ट. ण. 'तीयप' । ५ क. ग. ट. 'ति श' । ६ क. छ. अ. ण. 'न बी' ।

सत्त्वामिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सत एव सदुत्पत्तिः सेत्स्यति । न त्वसद्वादिनां दृष्टान्तोऽस्त्यसतः सदुत्पत्तेः । मृत्पिण्डादघटोत्पत्तिर्दृश्यते सद्वादिनां तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् ।

लौकिकबुद्धिमनाश्रित्य परमतमेवाऽऽदाय शङ्कते—अवयवा इति । असत्यवयविन्युपमर्दायोगवदवयवेष्वपि तदयोगस्य तुर्यत्वान्नेदं चोद्यमित्युत्तरमाह—न तदवयवेष्विति । तदेव स्फुटयति—यथेति । नन्वस्मत्पक्षे परमावयवी नास्त्यवयवास्तु सन्त्येवेति चेत्तत्राऽऽह—बीजावयवानामपीति । तर्हि तेषामङ्कुरजन्मन्युपमर्दः स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—तदवयवानामपीति । न चाङ्कुरजन्मन्यवयवपरम्पराविश्रान्तिभूमिरुपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दे संस्कारणवाशापातात् । अशून्यत्वेऽपि कार्यत्वे कादाचित्कद्रव्यस्य सावयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थयादकार्यत्वे भावश्चेदुपमर्दासिद्धिरभावश्चेत्तदुपमर्दे संस्कारणवाशापत्तिरेवेति भावः । असद्वादस्याप्रामाजिकत्वमुक्त्वा सद्वादस्य प्रामाजिकत्वमाह—सद्बुद्धीति । परमते दृष्टान्ताभावमुक्तमनूद्य स्वमते तत्सत्त्वं च समुच्चिनोति—न त्विति ।

यद्यभावादेव घट उत्पद्येत घटं विना मृत्पिण्डो नोपादीयेत । अभावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतदस्त्यसतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहुर्मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृद्घटो वाऽस्तीति तदपि मृद्बुद्धिर्विद्यमाना विद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः । मृद्बुद्धिर्घटबुद्धयोर्निमित्तनैमित्तिकतयाऽऽनन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् । न । बुद्धीनां नैरन्तर्यं गम्यमाने धैनाशिकानां बहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुत्रस्तु खलु सौम्यैवं स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसद्वादपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेन सौम्येदमग्र आसीदिति स्वपक्षसिद्धिम् ।

घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिष्टत्वाददृष्टान्तासंप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्तते यथा तथाऽभावश्चेद्धटादेरुपादानं तच्छब्दधियौ तत्रानुवृत्ते स्यातां न चानुवर्तते तस्मादसतः सदुत्पत्तिरयुक्तेत्याह—अभावेति । भावस्य सतो मृत्पिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाम्यामुक्तं तत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्भावयति—यदपीति । तस्मिन्नपि पक्षे न मत्पक्षसति-

रित्युत्तरमाह—तदपीति । यदुक्तं सद्रूपाया बुद्धेः सद्रूपां बुद्धिं प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति शङ्कते—मृद्घटबुद्ध्योरिति । सत्त्वसिद्धौ हि पूर्वभावित्वं कारणत्वं कार्यत्वं चोत्तरभावित्वं युक्तं बुद्धीनां चासत्त्वादानन्तर्यमात्रेण व्यवहियते निमित्तनै-
मित्तिकत्वमित्यर्थः । असतीनामपि बुद्धीनामानन्तर्येण निमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्न शक्यं संभावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह—न बुद्धीनामिति । कुतस्तु खल्वि-
त्यादिवाक्यं व्याख्यातमुपसंहरति—अत इति । पूर्वमसतः सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभाव उक्त इदानीमन्यदुपसंहारमिति शङ्कां वारयति—असत इति । स्वपक्षसिद्धिमुप-
संहरतीति संबन्धः ।

ननु सद्वादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तोऽस्ति । यदादृष्टान्त-
न्तरोत्पत्त्यदर्शनात् । सत्यमेवं न सतः सदन्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव
संस्थानान्तरेणावतिष्ठते । यथा सर्पः कुण्डली भवति । यथा च मृच्चूर्णपि-
ण्डघटकपाळादिर्भेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्यं कथं प्रागुत्पत्तेरिदमा-
सीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारणमिदंशब्दवाच्यस्य
कार्यस्य । प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवाऽऽसीन्नेदंशब्दवाच्यमिदानीमिदं जात-
मिति । न । सत एवेदंशब्दबुद्धिविषयतयाऽवस्थानाद्यथा मृदेव पिण्डघटा-
दिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् ।

सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति शङ्कते—नन्विति । यद्यपि मृदो घटो-
त्पत्तिर्दृष्टा तथाऽपि न मृदो मृदन्तरं घटादृष्टान्तरमुत्पद्यमानमुपलभ्यते तस्मात्त
सतः सदन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । किं सदन्तरस्य सतः सकाशादुत्पत्तिरेव वार्यते किंवा
कारणत्वं सतो निराक्रियते तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । द्वितीयं निराक-
रोति—किं तर्हीति । तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याऽऽह—यथेति । कुण्डलीभावे
कार्यत्वप्रसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह—यथा चेति । प्रमेरैरतिष्ठत इति
संबन्धः । सत एव सर्वप्रकारेणावस्थाने प्राक्कालिकं कार्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य
सर्वदा सत्त्वाविशेषादिति शङ्कते—यद्येवमिति । प्रागवस्यं हि कारणं सत्त्वावत्त्वं च
कार्यस्यावधार्यते तथा च कारणस्यैव सतस्तेन तेनाऽऽकारेणावस्थानमिव्यङ्गीकारेऽपि
कार्यस्य प्राक्कालिकं सत्त्वावधारणमविरुद्धमित्युत्तरमाह—नन्विति । कार्यस्य कारण-
मात्रत्वं चेद्वधृतं तर्हि कारणमेवाऽऽसीन्न कार्यं तदसंवेदानीं जातमित्यवत्कार्यवा-
दिमतमायानमिति शङ्कते—प्राप्तमिति । कारणस्यैव कार्यरूपेणावस्थानात्कार्यवा-
दापत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति—नेत्यादिना ।

ननु यथा मृदस्त्वेवं पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सदबुद्धेरन्यबुद्धिविषयत्वान्का-

र्थस्य सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं स्यात्कार्यजातं यथाऽश्वाद्गौः । न । पिण्डघटादी-
नामितरेतरव्यभिचारेऽपि मृत्त्वाव्यभिचारात् । यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिच-
रति पिण्डश्च घटं तथ'ऽपि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्तस्मान्मृन्मात्रं
पिण्डघटौ । व्यभिचरति त्वश्वं गौरश्वो वा गाम् । तस्मान्मृदादि संस्थान-
मात्रं घटादयः । एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदे-
वेति । वाचाऽऽरम्भणमात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य ।

विमतमुपादानाद्भिद्यते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाऽश्वबुद्धिविलक्षणविषयो महिष-
स्तो भिद्यते । तथा च कथं स एवेदंधीविषयनिर्वाच्यावस्थाङ्गीकारेणामत्क र्यवादा-
पत्तिसमाधिरिति चोदयति—नन्विति । विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य भेदमात्रसाधकत्वे
सिद्धसाधनं तात्त्विकभेदसाधकत्वे दृष्टान्तातिद्विरित्यभिप्रेत्याऽऽह—नेति । किंच
कार्यस्य व्यभिचारित्वेन रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वानुमानादनिर्वाच्यमंस्थानदेव कार्य-
बुद्ध्यालम्बनत्वं सतोऽङ्गीकर्तव्यमित्याह—पिण्डेति । तदेव स्फुटयति—यद्यपीति ।
मृत्त्वमन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपाभावादिति तच्छब्दार्थः । अव्यभिचारे मृत्त्वमित्या-
दिदृष्टान्तः । अव्यभिचारफलमाह—तस्मादिति । दृष्टान्ततमर्थं दार्ढ्यान्तिके सप-
र्ययति—एवमिति । पृथगेव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सन्मात्रत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
वाचाऽऽरम्भणेति ।

ननु निरवयवं सन्निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनं दिव्यो ह्यपूर्णः
पुरुषः सत्त्वाद्याभ्यन्तरो ह्यज इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं
विकारसंस्थानमुपपद्यते । नैष दोषः । रज्ज्वाद्यवयवभ्यः सर्पादिसंस्थानव-
द्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः । वाचाऽऽरम्भणं
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुतेः । एतमेवाद्वि-
तीयं परमार्थत इदंबुद्धिकालेऽपि ॥ २ ॥

कार्यमिथ्यात्वं स्फुटीकर्तुं चोदयति—नन्विति । यथा जलवज्जातेभ्यो रज्ज्वाद्यव-
यवभ्यः सर्पादिसंस्थानवनिर्वाच्यमिदं तथा श्रुतिजनिजगत्कारणत्वबुद्धयनुपपत्त्य-
कल्पितेभ्यः । सतो मायोपाधिकस्यावयवभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते तस्मादयं द्वैत-
प्रपञ्चो ब्रह्मविवर्तः संभवतीति परिहरति—नैष दोष इति । ब्रह्मविवर्तो जगादि-
त्यत्र श्रुतिमनुकूलयति—वाचाऽऽरम्भणमिति । प्रपञ्चमिथ्यात्वे फलितमुपसंहरति—
एकमेवेति ॥ २ ॥

तदैक्षत बहु र्थां प्रजायैयेति तत्तेजोऽसृजत

तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत
तस्माद्यत्र कच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव
तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥

तत्सदैक्षतेक्षां दर्शनं कृतवत् । अतश्च न प्रधानं सांख्यपरिकल्पितं जगत्कारणम् । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदं तु सचेतनमीक्षितृत्वात् । तत्कथमैक्षतेत्याह—बहु प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय । यथा मृद्वघटाद्याकारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पितेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यो रज्जुरिव सर्पाद्यकारेण । न । सत एव द्वैतभेदेनान्यथागृह्यमाणत्वान्नासत्त्वं कस्यचित्कचिदिति ब्रूमः । यथा सतोऽन्यदस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित्कचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते । सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या । यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा वा पिण्डघटादि मृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभिधीयते लोके रज्जुविवेकदर्शिनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्तते यथा च मृद्विवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद्वद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्तते । यतो वाचो निवर्तन्ते । अपाण्य मनसा सहेति । अनिरुक्तेऽनिलयन इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—तत्सदिति । सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तदप्येतेन निरस्तमित्याह—अतश्चेति । ईक्षापूर्वकारित्वादिति यावत् । अचेतनत्वाभ्युपगमात् तस्येतापूर्वकं स्मृतत्वमिति शेषः । परिणामविवर्तवादावाश्रित्योदाहरणद्वयम् । बहु स्यामित्यादिश्रुतितात्पर्यं वक्तुं निरस्तमेव चोद्यमुद्धावयति—असदेवेति । बहु स्यां प्रजायेयेत्यनेनेक्षितुरेव कारिकापत्तिवचनेन वैशेषिकादिमतमेतन्निरस्तमिति श्रुतितात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह—नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—यथेत्यादिना । प्रतिज्ञातमर्थं मतद्वयानुसारेण दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति—यथा रज्जुरिति । अज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पादेरज्ञानमयत्वं च द्वैतामिनिवेशस्य सन्मात्राविवेके सत्येवात्पत्तेर्विचारेण तद्विवेके चानुत्पत्तेर्द्वैतमप्यज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सन्मात्रमाधिष्ठानं बाङ्मनसातीतमित्यर्थः । तस्य बाङ्मनसानीतत्वे प्रमाणमह-यत इति । अन्यदेव तद्विदितादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ।

एवमीक्षित्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत् । ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूत इति श्रुत्यन्तर आकाशाद्वायुस्त्वतस्तृतीयं तेजः श्रुतामिह कथं
प्राथम्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत एव चाऽऽकाशमिति विरुद्धम् । नैष
दोषः । आकाशवायुसर्गानन्तरं तत्सत्तेजोऽसृजतेतिकल्पनोपपत्तेः ।
अथवाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्कार्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीय-
मित्येतद्विवक्षितम् । मृदादिदृष्टान्तत् । अथवा त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात्ते-
जोबन्तानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं लोके दग्धं पक्तं प्रकाशकं रो-
हितं चेति । तत्सत्सृष्टं तेज ऐक्षत तेजोरूपसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बहु स्यां
प्रजायेयेति पूर्ववत् । तदपोऽसृजन । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शुक्ला-
श्चेति प्रसिद्धा लोके । यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्वं देशे
काले वा शोचति संतप्यते स्वेदते पस्विद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तत्तदाऽऽ-
पोऽधि जायन्ते ॥ ३ ॥

तैत्तिरीयकश्रुतिविरोधमाशङ्कते—नन्विति । तथाऽपि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—इति विरुद्धमिति । अस्यां श्रुतौ सतः सकाशादेव प्राथम्येन तेजः सृज्यमान-
मुच्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सकाशादाकाशं प्राथम्येन सृष्टमित्युपदिष्टं तथा
च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः । तैत्तिरीयकश्रुत्यनुसारेण च्छान्दोग्यश्रुते-
र्व्याख्यानसंभवान्न विरोधोऽस्तीति परिहरति—नैष दोष इति । सृष्टिक्रमस्य विव-
क्षितत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्त्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति पक्षान्तरमाश्रि-
त्याऽऽह—अथवेति । तत्र गमकं दर्शयति—मृदादीति । मृदादिकार्यं घटादि
तदव्यतिरेकेण नास्ति मृदाद्येव तु सत्यमितिदृष्टान्तेऽपादानाद्ब्रह्मणः सतस्तेजोबन्ता-
दिकार्यं तदतिरेकेण नास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दार्ष्टान्तिकेऽपि विवक्षितं प्रतिभा-
तीत्यर्थः । तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यान्तरमाह—अथवा त्रिवृत्करणस्येति ।
तासां त्रिवृतं त्रिवृतभेदैकां करवाणीत्यादौ त्रिवृत्करणस्येष्टत्वात्रयाणामेव भूतानामिह
सृष्टिरुच्यते । न चैवं पञ्चीकरणमविवक्षितमिति वाच्यम् । भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्तर-
सिद्धाकाशादिमृष्टेरूपलक्षणवत्त्रिवृत्करणश्रुत्या पञ्चीकरणोपलक्षणात् । तथाच श्रुत्य-
न्तरसिद्धयोरावाशवाद्योस्तेजःप्रभृतिष्वन्तर्भावमभिप्रेत्य लघुपायेन सर्वस्य सन्मात्रत्वं
मन्तव्यमिति मन्वाना श्रुतिस्त्रिवृत्करणमेवाऽऽचक्षणा तदनुरोधेन त्रयाणामेव सृष्टि-
माहेत्यर्थः । तेजसोऽचेतनस्य कथमीक्षितृत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह—तेजोरू-
पेति । अपां तेजःकार्यत्वे लोकानुभवमनुकूलयति—यस्मादिति ॥ ३ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहीति
ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क च वर्षति
तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं
जायते ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ता आप ऐक्षन्त पूर्ववदेवावकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बह्वयः प्रभूताः
स्याम भवेम प्रजायेमस्तृप्तयेमहीति । ता अन्नमसृजन्त पृथिवीलक्षणम् । पा-
थिवं ह्यन्नं यस्मादकार्यमन्नं तस्माद्यत्र क च वर्षति देशे तत्तत्रैव भूयिष्ठं
प्रभूतमन्नं भवति । अतोऽद्भ्य एव तदन्नाद्यमधिजायते । ता अन्नमसृजन्तेति
पृथिव्युक्ता पूर्वमिह तु दृष्टान्तेऽन्नं च तदाद्यं चेति विशेषणद्वयीहियवौ
उच्यन्ते । अन्नं च गुरु स्थिरं धारणं कृष्णं च रूपतः प्रसिद्धम् । ननु तेजः-
प्रभृतिष्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावाच्चासादिकार्यानुपलम्भाच्च तत्र
कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैष दोषः । ईक्षितृकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृ-
तीनां सत एवेक्षितुर्नियतक्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीक्षत इवे-
क्षत इत्युच्यते भूतम् ।

पृथिव्यामन्नशब्दप्रयोगे हेतुमाह— -पार्थिवं हीति । अपां कार्यमन्नमित्यत्रापि लोक-
प्रसिद्धिं दर्शयति—यस्मादिति । ता अन्नमसृजन्तेत्यत्राद्भ्योऽन्नमसृष्टिरुपदिष्टा
दृष्टान्तेऽपि ताम्यस्तस्मिन्नरूपदिश्यते तथा च पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्यार्थविशेषं दर्श-
यति—अन्नमिति । तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति—नन्विति ।
प्राणिषु हिंसाप्रतिषेधवदनुग्रहविधानवच्च तेजःप्रभृतिषु तदभावात्तेष्वीक्षणकार्यदृष्टिव-
देते तद्दृष्ट्यभावाच्च नैतेष्वीक्षणं प्रामाणिकं तथा च प्रकृतं प्रमत्तगीतमित्यर्थः ।
तेषां गौणमीक्षितृत्वमुपेत्य परिहरति—नैष दोष इति ।

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितृत्वम् । न । सदीक्षणस्य केवलशब्दगम्यत्वान्न
शक्यमुपचरितं कल्पयितुम् । तेजःप्रभृतीनां त्वनुमीर्यते मुख्येक्षणाभाव इति
युक्तमुपचरितं कल्पयितुम् । ननु सतोऽपि मृदन्कारणत्वादचेतनत्वं शक्यम-

१ घ. च. ड. 'यिष्ठम' । २ क. ग. ट. 'ष्ठं बहुतरम' । ३ क. ग. ट. 'यत इति । ता' । ४
ठ. ड. 'षणेन व्रीहि' । ५ ख. ड. ज. ढ. ग. 'वा वा उ' । घ. च. ठ. ड. 'वायुच्यते । अ' । ६
क. ग. ट. 'रं च धा' । ७ ग. घ. च. ट. ठ. 'वेक्षितृत्वं' । ८ ग. ड. ढ. ढ. ग. 'यत ईक्ष' ।

नुमातुम् । अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतश्चेतनार्थत्वाच्चित्तकालक्रमविशिष्ट-
कार्योत्पादकत्वाच्चैक्षतेवैक्षतेति शक्यमनुमातुमुपचरितमेवेक्षणम् । दृष्टश्च लोकेऽ-
चेतने चेतनवदुपचारः । यथा कूलं पिपतिषतीति तद्वत्सतोऽपि स्यात् । न ।
तत्सत्यं स आत्मेति तस्मिन्नात्मोपदेशात् । आत्मोपदेशोऽप्युपचरित इति
चेद्यथा ममाऽऽत्मा भद्रसेन इति सर्वार्थकारिण्यनात्मन्यात्मोपचारस्तद्वत् । न ।
सदस्मीति सत्सत्याभिसंधस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् ।

सतोऽपि गौणमीक्षणमुपचारप्राये पाठादिति शङ्कते—नन्विति । संनिधेः शब्दस्य
बलीयस्त्वमुपेत्य परिहरति— न सदीक्षणस्येति । तुर्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्द-
गम्यत्वमीक्षणस्येति चेन्नेत्याह— तेजःप्रभृतीनां त्विति । विमतमीक्षितं न भव-
त्यचेतनत्वात्कुम्भवदित्यनुमानात्तेजोमुख्ये जगतीक्षणासंभवात्तत्र श्रुतं तदैपचारिकमु-
चितमित्यर्थः । सांख्योऽनुमानावष्टम्भेन शङ्कते—नन्विनि । अचेतनस्य कथमीक्ष-
णमित्याशङ्क्याऽऽह— अत इति । अनुमातुं कल्पयितुमिति यावत् । कथमचेतने
चेतनवदुपचारस्तत्राऽऽह— दृष्टश्चेति । आत्मशब्दावष्टम्भेन परिहरति—नेत्यादिना ।
आत्मोपदेशोऽपि प्रधाने गौणो भविष्यतीति शङ्कते— अ त्मोपदेशोऽपीति । तामेव
शङ्कां दृष्टान्तद्वारा विवृणोति— यथेति । इदं परिहरन्नस्मिन्नात्मोपदेशो गौणे न
भवति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह— नेत्यादिना ।

सोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्माभिसंधस्य मोक्षसामीप्यं वर्तत इति
मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव । यथा लोके ग्रामं गन्तुं प्रस्थितः प्राप्तवानहं
ग्राममिति ब्रूयात्त्वरापेक्षया तद्वत् । न । येन विज्ञातेनाविज्ञातं विज्ञातं भव-
तीत्युपक्रमात् । सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति तदनन्यत्वात्सर्व-
स्याद्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञातव्यमवशिष्टं श्रावितं श्रुत्याऽनुमेयं वा
लिङ्गतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश उपचरितः स्यात् । सर्वस्य च प्रपाठकः सर्व-
स्योपचरितत्वपरिकल्पनायां वृथा श्रमः परिकल्पयितुः स्यात्पुरुषार्थसाधन-
विज्ञानस्य तर्केणैवाधिगतत्वात्तस्य । तस्माद्वेदप्रामाण्यान्न श्रुतार्थपरित्यागः ।
अतश्चेतनावत्कारणं जगत इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

१ ख. ब. ड. ढ. ण. 'त्वाच्चेक्षत इवेक्षत इति । २ ड. 'ति तत्स' । ड. ढ. 'ति सत्या' ।
३ क. ड. 'त । मोक्षोऽप्यु' । ४ क. ग. ट. ढ. 'त्वाच्च सर्व' । ५ ग घ. च. ट. ठ. 'कल्पितः
स्या' ।

मेक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शङ्कते—सोऽपीति । शङ्कामेव विवृ-
 णोति—प्रधानात्मेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति—न
 येनेति । उक्तमेव विवृणोति—सत्येकस्मिन्निति । सतोऽन्यस्य ज्ञातव्यस्याप्रामा-
 णिकत्वाच्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेशो युक्तिमानित्याह—न चेति । संप्रति हि
 प्रधानज्ञाने तद्विहारस्य तदभितस्य ज्ञानं तस्य च पुरुषार्थत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषाणामपि
 ज्ञानमुपचर्यते तस्मादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशान्न मेक्षोपदेशमुख्यत्वसिद्धिरित्या-
 शङ्क्याऽऽह—सर्वस्य चेति । कथमुपनिषदारम्भो वृथेत्युच्यते पुमर्थसाधनज्ञानार्थ-
 त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—पुरुषार्थेति । तस्यानुमानवादिनः सांख्यस्य मते मुक्तिहे-
 तोर्ज्ञानस्य जडाजड्योरैक्यानुपपत्तिरित्यादिना तर्कणैव सिद्धत्वादुपनिषदारम्भो वृथे-
 वेत्यर्थः । श्रुतेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागायोगादीक्षित्यधिकरणन्यायेन प्रधा-
 नवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रधानवादासंभवे परिशे-
 षायातं स्वमतं निगमयति—अत इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः खण्डः) ।

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्या-

ण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्दे-
 शान्न तु तेजःप्रभृतीनां तेषां त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे
 प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिष्विमास्तिस्रो देवता
 इति । तस्मात्तेषां भूतानां पक्षिःशुश्रावरादीनां त्रीण्येव नातिरेक्तानि बीजा-
 नि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । अण्डजमण्डाज्जातमण्डजम-
 ण्डजमेवाऽऽण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना
 दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजं सर्पः सर्पाणां तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं
 तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ।

महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्ता संप्रति जीवाविष्टानां भौतिकानामपि पर-
 मेश्वर्या ब्रह्मकार्यतैवेति वक्तुं तान्यनुवदति—तेषामिति । पूर्वाध्याये येषां गत्यागती

दर्शिते तृतीयं च स्थानमुक्तं तानि तच्छब्देन परामृश्यन्ते । तेषां प्रसिद्धत्वद्योतनार्थं खल्वित्युक्तम् । भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः । भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु रूढत्वात्तेषामिह ग्रहणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—एवामितीति । भूतानां प्रत्यक्षत्वमेषामिति निर्दिश्येत् । संभवानि च पक्ष्यादीनां प्रत्यक्षत्वेति तान्येवात्र भूतानि निवसितानि न तु तेजःप्रभृतिनि तेषां प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः । तेजः—प्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेवामिति निर्देशादुपपत्तिः सवर्धयते—तेषामिति । तेषां प्रत्यक्षतया निर्देशासंभवे हेत्वन्तरमाह—देवताशब्देनि । देवतानां परोक्षत्वप्रसिद्धिरेतेषु च देवतापदप्रयोगान्नैतेषां प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तस्मान्महाभूतानामत्र भूतशब्देनोपाक्षनायोगादित्यर्थः । आण्डजं पक्ष्यादीन् तत्प्रत्यक्षेणोपादयति—पक्षिसर्पादिभ्यो हीति । अन्यदपीति गोधाद्युच्यते ।

नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यतेऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छानन्त्रा श्रुतिः स्यात्स्वनन्त्रा तु श्रुतिर्यत्र आहाऽऽण्डजाद्येव बीजं नाण्डादीनि । दृश्यते वाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसं-तत्यभावो नाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम् । तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतत्पुरुषपञ्चादि । उद्भिज्जमुद्भिन्नत्तीत्युद्भि-त्स्थावरं ततो जातमुद्भिज्जं धाना बोद्धित्ततो जायत इत्युद्भिज्जं स्थावरबीजं स्थावराणां बीजमित्यर्थः । स्वेदजपंशोकजयोराण्डनोद्भिज्जयोरेव यथासंभ-भवमन्तर्भावः । एवं ह्यवधारणं त्रीण्येव बीजानीत्युपपन्नं भवति ॥ १ ॥

अण्डज्जातमिति व्युत्पत्तिरनुसारेणाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति शङ्कते—नन्विति । पौरुषेयी व्युत्पत्तिः श्रुत्या बाधयेति परिहरति—तत्प्रमित्यादिना । न केवलं श्रुतेरेषां व्यवस्था दितुं पक्षेऽप्येत्याह—दृश्यते चेति । तस्यैवाण्डजादौ तज्जातीयमण्डजादि सं-त्या जायते तदभावे तदभाव इत्यन्यथ्यतिरेकस्यामण्डजाद्येवाण्डजजातिकारणम् । यद्यपि नाण्डाद्यभावे नाण्डजादि जायते तथाऽप्यण्डादिभावेऽण्डजाद्यभावेऽपि तद्भवतीति नान्यथः । तस्मादण्डजादीनामण्डजान्येव बीजानि नाण्डादीनीत्यर्थः । धानाशब्दो बीजविषयः । गन्तुं स्वेदजं संशोकजमिति बीजद्वयनवशिष्ये नत्किमिति न व्युत्पा-द्यते तत्राऽऽह—स्वेदजेति । स्वेदजमुद्भिद्य जायमानं दंशमशकादि तदुद्भिज्जेऽन्त-र्भवति । संशोकादौष्ण्याज्जायमानं यूतादि तदण्डजेऽन्तर्भवति । यद्वा स्वेदजं यूतादि तदण्डजेऽन्तर्भूतं संशोकादौष्ण्याद्भूमिमुद्भिद्य जातं मशकादि तस्योद्भिज्जेऽन्तर्भावः । तथा

१ ख. च. ज. ण. 'नि न' । २ घ. ड. च. ठ. ड. ढ. 'जमित्युच्य' । ३ क. ग. ङ. 'न्त्रा श्रु' । ४ क. ग. ङ. 'योराण्ड' । ५ क. ख. ग. ङ. ज. ट. ण. 'नाण्डादि' । ६ क. ख. ज. ण. 'वसु' ।

न न तयोरस्ति पृथग्युत्पादनापेक्षेत्यर्थः । स्वेदजादेरण्डजादावन्तर्भावस्य प्रापकमाह—
एवमिति ॥ १ ॥

सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता
अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

सेयं प्रकृता सदाख्या तेजोबल्योनिर्देवतोक्तैक्षतेक्षितवती यथापूर्वं बहु
स्यामिति । तदेव बहुभवनं प्रयोजनं नाद्यापि निर्वृत्तमित्यत ईक्षां पुनः कृत-
वती बहुभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य । कथम् । हन्तेदानीमहमिमा यथो-
क्तास्तेजआद्यास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनेति । स्वबुद्धिस्थं पूर्वसृष्ट्यनुभूत-
प्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याहानेन जीवेनाऽऽत्मनेति । प्राणधारणकर्त्रा-
त्मनेति वचनात्स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतयाऽविशिष्टेनेत्येतद्दर्श-
यति । अनुप्रविश्य तेजोबलभूतमात्रासंसर्गेण लब्धविशेषविज्ञाना सती नाम
च रूपं च नामरूपे व्याकरवाणि विस्मष्टमाकरवाण्यसौनामाऽयमिदंरूप इति
व्याकुर्यामित्यर्थः ।

जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वं प्रकरणप्रामाण्यादुक्तमिदानीं जीवानां विशिष्टरू-
पेण ब्रह्मकार्यत्वेऽपि न स्वरूपेण तत्कार्यत्वं ब्रह्मैवोप विप्रविष्टं जीवव्यवहारास्पदभि-
स्यङ्गीकारात्तथा च ब्रह्मणि विज्ञाते जीवविज्ञानं सेत्स्यति जीवानां च भोगायतनानि
भौतिकानि कार्याणि तेषां नामरूपनिर्माणं वक्तव्यमित्याभिप्रेत्योत्तरप्रश्नमाशय व्याक-
रोति—सेयमित्यादिना । यथा बहु स्यामिति पूर्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरैक्षत
प्रयोजनाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—उदेवेति । इदानीं महाभूतसृष्टेरनन्तरमिति यावत् ।
ब्रह्मणो मायोपाधिकस्य कारणत्वान्मायोपाधिवशात्पूर्वसृष्टावनुभूतत्वं तत्संस्कारस्य
बुद्धिस्थत्वं स्मरणं चेत्यादि न विरुद्धमिति द्रष्टव्यम् । आत्मनेतिविशेषणस्य तात्पर्य-
माह—प्राणेति । निर्विकल्पकचिन्मात्ररूपा देवता मायावशान्महाभूतानि सृष्ट्वा तेषु
यदा प्रविष्टा तदा तदारब्धेषु सूत्रविराट्प्रभृतिषु समष्टिः सृष्ट्यात्मसु देहेषु प्रविश्य
तत्तेह्माभिपानवती देवदत्तादिनाम्ना रूपेण च शैक्लयादिना संयोज्य पिण्डं व्याक-
रोतीत्याह—अनुप्रविश्येति ।

ननु न युक्तमिदमसंसारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया बुद्धिपूर्वकमनेकशतस-
हस्रानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःखमनुभविष्यामीति संकल्पनमनुभवेश्च

१ क. च. ण. 'भूतं प्रा' । २ क. ग. ड. 'रूपत्वेन प्र' । ३ ठ. 'क्षरं प्र' । ४ ख. म. ण. 'वतादि' ।

स्वातन्त्र्ये सति । सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविकृतेन रूपेणानुप-
विशेयं दुःखमनुभवेयमिति' च संकलितवती न त्वेवम् । कथं तर्हि । अनेन
जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि नाम देवताया आभा-
समात्रम् । बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिबिम्बो-
जलादिष्विव च सूर्यादीनाम् । अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्या देवताया बुद्ध्या-
दिसंबन्धश्चेतन्यभासो देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः सुखी दुःखी मूढ
इत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहेतुः । छायामात्रेण जीर्वरूपेणानुप्रविष्टत्वादेवता न
दैहिकैः स्वतः सुखदुःखादिभिः संबध्यते । यथा पुरुष दित्यादय आदर्शो-
दकादिषु च्छायामात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शोदकादिदोषैर्न संबध्यन्ते तद्वदे-
वताऽपि ।

“ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥
आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ” इति हि काठके ।

“ ध्यायतीव लेलायतीव ” इति च वाजसनेयके ॥

देवतायाः सर्वज्ञत्वादसंसारित्वात्स्वातन्त्र्याच्च संकल्पप्रवेशावयुक्ताविति शङ्कते—
नन्विति । किं साक्षादनुप्रवेशादि विरुध्यते किंवा जीवद्वाराऽपीति विकल्प्याऽऽद्य-
मङ्गी करोति—सत्यमिति । साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तादित्याकाङ्-
क्षापूर्वकं द्वितीयं दूषयति—कथमिति । देवताया जीवद्वारेण नुप्रवेशात्विरोद्धमिति
शेषः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह—जीवो हीति । आभिमुख्येनाह-
मित्यापरोक्ष्येण भासत इत्यभासः स्वतोऽपरोक्षश्चित्प्रतिबिम्बस्तन्मात्रं जीवो नामे-
त्यर्थः । तस्य स्वरूपेणान दित्वेऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति—बुद्ध्यादीति ।
बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संपर्गस्तेन जनितस्तत्तन्त्र इति यावत् । ननु
चिदात्मा कूटस्थोऽसङ्गोऽद्वितीयश्चक्षते स कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च संसृज्यते
तत्राऽऽह—अचिन्त्येति । सत्त्वादिप्रकारैरशक्यचिन्तनीयाऽनादरनिर्वर्च्या सम्य-
ग्ज्ञानमन्तरेण नाशशून्या दण्डायमाना या मायाशक्तिस्तस्या विषयत्वेनाऽऽश्रयत्वेन
च परा देवताऽवतिष्ठते । तस्याश्च स्वनिष्ठमायाशक्तिवशाद्बुद्ध्यादिभिरात्मनः संबन्धः
सिध्यतीत्यर्थः । बुद्ध्यादिसंबन्धफलमाह—चैतन्येति । तदाभासो जी शब्दवाक्यः
सिध्यतीति शेषः । बुद्ध्यादिभिरात्मनः संबन्धे मायाशक्तिरुपादानमि युक्तं तत्रैव निमि-
त्तकारणमाह—देवतेति । आवरणविशेषशक्तिसंपन्ना हि मायाशक्तिर्वतोऽविद्योत्थदे-

१ ख. घ. ड. च. ज. ठ. ड. ढ. ण. 'ति सं' । २ व. ड. च. ज. ठ. ण. 'व चन्द्रसू' । ३ क.
४. 'न्यावभा' । ४ ग. च. ठ. ड. ढ. 'वस्वरू' । ५ ज. 'मित्यपरोक्षेण' । ६ ख. ज. या ण' ।

शकाकाद्यनवच्छिन्नदेवतास्वरूपोऽहमिति विशेषाग्रहणमावरणं निमित्तं कृत्वा बुद्ध्या-
ध्यासः सिध्यतीत्यर्थः । बुद्ध्याद्यध्यासस्य कार्यान्तरं दर्शयति—सुखीति । परैव
तर्हि देवता संसारिणी स्यादिति चेत्सत्यमज्ञानद्वारा बुद्ध्यादिसंबन्धमनुभूय जीवत्वं
प्राप्य सैव संसरतीत्याह—छायामात्रेणेति । परस्या देवतायाः स्वतः संसाराभावं
दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । तस्याः स्वतो दुःखाद्यसंबन्धे श्रुतिं प्रमाण-
यति—सूर्य इति । उपाधिद्वारा तस्याः संसारित्वे च श्रुतिरस्तीत्याह—ध्यायतीति ।

ननु छायामात्रश्चेज्जीवो मृषैव प्राप्तस्तथा परलोकेहलोकादि च तस्य ।
नैष दोषः । सदात्मना सत्यत्वाभ्युपगमात् । सर्वं च नामरूपादि सदात्म-
नैव सत्यं विकारजातं स्वतस्त्वनृतमेव । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेय-
मित्युक्तत्वात् । तथा जीवोऽपीति । यक्षानुरूपो हि बालिरिति न्यायप्रसिद्धिः ।
अतः सदात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणां च सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे
चानृतत्वमिति न कश्चिदोषस्तार्किकैरिहानुवक्तुं शक्यः । यथेतेतरविरुद्धै-
तवादाः स्वबुद्धिविकल्पैर्मात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुम् ॥ २ ॥

प्रतिबिम्बे छायाशब्दप्रयोगान्मिथ्यात्वमिष्टमिति मन्वानः शङ्कते—नन्विति । तन्मृ-
षात्वमिष्टमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । जीवस्य मृषात्वे स्वीकृते सति तस्येहलोक-
परलोकौ तद्धेतुर्मोक्षतद्धेतुश्चेति सर्वं मृषा स्यादित्यर्थः । विशिष्टरूपेण मिथ्यात्वेऽपि
स्वरूपेण सत्यत्वाज्जीवस्य ब्रह्मास्मीतिज्ञानान्मुक्तिः संभवतीति समाधत्ते—नैष दोष
इति । यत्तु परलोकेहलोकादि मृषा स्यादिति तत्राऽऽह—सर्वं चेति । कथं तर्हि
तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—स्वत इति । यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽ-
पि स्वरूपेण मिथ्येत्युक्तं तथा जीवशब्दवाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यः स्वरूपेण
मिथ्येति स्वीकर्तव्यमित्याह—तथेति । अथ भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्य-
प्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिष्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—यक्षानुरूपो हीति । लौकिकन्या-
यानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तुरपि विभक्तस्वरूपेण तत्प्रसिद्धिरतो जीव-
शब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तल्लक्ष्यस्य सन्मात्रस्य सत्यत्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः । यच्च
तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौगतमतानुमतिः सत्यत्वे चाद्वैतव्याहतिरिति तद-
प्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह—अत इति । अद्वैतवादे दोषाभावं वैधर्म्यदृष्टान्तेन
स्पष्टयति—यथेति ॥ २ ॥

१ ग. ट. 'दि तं' । च. 'दिकं च' । २ ड. ड. ड. 'व स्वभावो यस्य चैतन्यं तस्याऽऽभासोऽपि
तादृश इति वचनात्सत्यं' । ३ ग. घ. च. ट. ठ. ड. ड. 'नुषङ्क्तुं' । ड. 'नुशङ्क्तुं श' । ४ ख.
ब. ड. च. झ. ठ. ड. ण. 'रुद्धा द्वे' । ५ क. 'ल्पनामा' । ६ ख. छ. झ. ण. 'त्वेत' । ७ ख.
ड. झ. ण. 'सर्वभि' । ८ ख. छ. झ. 'त्वे वाऽद्वै' ।

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवते-
मास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥

सैवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे बीजभूते अव्याकृते नामरूपे
व्याकरवाणीतीक्षित्वा तासां च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं कर
वाणि । एकैकस्यास्त्रिवृत्करण एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा
हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक्पृथक्त्रिवृत्करण
मिति । एवं हि तेजोब्रह्मानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा आ
पोऽन्नामिदमिति च । सति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यगव्यवहारः
स्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अने-
नैव यथोक्तैर्नैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवादीनां
च पिण्डाननुप्रविश्य यथासंकल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामाऽयमिदंरूप
इति ॥ ३ ॥

व्याकरवाणीत्येतदन्तं वाक्यं व्याख्याय तदनूद्य तासामित्यादि व्याचष्टे—सैव-
मित्यादिना । व्याकरवाणीत्यैक्षतेति संबन्धः । कथं पुनरिदं त्रिवृत्करणमित्या-
शङ्क्य प्रथममेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा
तदितरभागयोर्निक्षिप्य त्रिवृत्करणं विवक्षितमित्याह—एकैकस्या इति । गुणप्रधान-
भावानङ्गीकारे समानपरिमाणसूत्रत्रयनिर्मितरज्जुवत्त्रिवृत्करणमेकमेव स्यादित्याह—
अन्यथेति । एवकारार्थं दर्शयति—न त्विति । गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमुपसंह-
र्तुमिति शब्दः । इतश्च गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमेष्टव्यमित्याह—एवं हीति ।
पृथङ्नामप्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—पृथगिति । सेयमित्यादि
व्याचष्टे—एवमित्यादिना ॥ ३ ॥

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु
सौम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति
तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

तासां च देवतानां गुणपधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्कृतवती
देवता । तिष्ठतु तावदेवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोबलम-
यत्वेन त्रिधात्वं यथा तु बहिरिमाः पिण्डेभ्यस्तिस्त्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥३॥

संक्षेपेण त्रिवृत्करणं प्रतिज्ञायोदाहरणतः स्फुटीकर्तुमारभमाणो देहे त्रिवृत्करणस्याग्रे
स्फुटीकर्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहर्तुमुपक्रमते—तिष्ठतु तावदिति ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठ्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः) ।

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कुष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचाऽऽरम्भणं
विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥१॥

यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैक-
देशप्रसिद्ध्याऽशेषप्रसिद्धयर्थमुदाह्रियत इति । तदेतदाह—यदग्नेस्त्रिवृत्कृतस्य
रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा
यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानां यत्कुष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य
पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि । तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्नि-
रिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतम् । प्राग्रूपत्रय-
विवेकविज्ञानाद्याऽग्निबुद्धिर्गमीते साऽग्निबुद्धिरपगताऽग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा
दृश्यमानरक्तोपधानमयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्धयोः
प्रयोजको भवति प्राग्रूपत्रयस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्तद्विवेकविज्ञाने तु पद्म-
रागशब्दबुद्धौ निवर्तते तद्विवेकविज्ञानस्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया
क्रियते प्राग्रूपत्रयविवेककरणदग्निरेवाऽऽसीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेक-

करणादपागादिति युक्तं यथा तत्त्वपकर्षणे पटाभावः । नैवं बुद्धिशब्दमात्र-
मेव अग्निर्यत आह वाचाऽऽरम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमि-
त्यर्थः । अतोऽग्निबुद्धिरपि सृषेव । किं तर्हि तत्र सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः ॥ १ ॥

कथमुदाहरणतोऽवधारणमित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति—यत्तदिति । उदा-
हरणशब्दं व्युत्पादयति—उदाहरणं नामेति । तत्रैव श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे—तदे-
तदित्यादिना । अत्रिवृत्कृतानां रूपमिति विद्धीति संबन्धः । तत्राग्नौ रूपत्रये पूर्वो-
क्तरीत्या पृथक्कृते सतीति यावत् । इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः । अक्षरार्थमुक्त्वा
वाक्यतात्पर्यार्थमाह—प्रागिति । रूपत्रयविवेकात्प्रागवस्थायामग्निशब्दबुद्धी तद्विवे-
कादूर्ध्वं तन्निवृत्तिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते—यथेत्यादिना । अग्निविषये श्रुतं
हित्वाऽधिककल्पनायां नास्ति निबन्धनमिति शङ्कते—नन्विति । रोहितादिरूपत्रय-
विवेके सत्यमेराग्नित्वमपगच्छतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । शब्दबुद्धिप्रक्षेपेऽपि न
श्रुतत्यागोऽस्तीति परिहरति—नैवमिति । तत्र प्रमाणत्वेनानन्तरवाक्यमादाय व्याचष्टे—
यत इति । अग्नेर्नाममात्रत्वमतःशब्दार्थः ॥ १ ॥

यदादित्यस्य रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं
वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणी-
त्येव सत्यम् ॥ २ ॥

यच्चन्द्रमसो रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वा-
चाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ ३ ॥

यद्विद्युतो रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचाऽऽरम्भणं
विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यद्विश्वत इत्यादि समानम् । ननु यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवनास्त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीही-
त्युक्त्वा तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नाव-
ज्योरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे । नैष दोषः । अवन्नविषयमप्युदाहर-
णान्वेवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थम् ।
रूपवत्त्वात्स्पर्शार्थत्वोपपत्तेश्च । गन्धरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसंभवात् । न
हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुम-
शक्यत्वात् ।

प्रक्रमपर्यालोचनायामुदाहरणे न्यूनत्वमस्तीति शङ्कते — नन्विति । यद्वापीकूपदे-
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य यच्च व्रीहियवादे रोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्युदाहरणसंभवान्न न्यून-
तेति परिहरति—नैष दोष इति । तर्हि तेजोविषयमप्युदाहरणमूहनीयं किमित्यु-
दाहृतमित्याशङ्क्याऽऽह—तेजस इति । यदि कचिदपि नोदाहरणमुच्यते नोपल-
क्षणमेव सिध्येदतस्त्रयाणां रूपवत्त्वेन यथोक्तरूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसंभवात्तेजसो
दृष्टान्तप्रदर्शनमस्मादिविषयोदाहरणोपलक्षणार्थं तेन नोपोक्षितमित्यर्थः । अवन्नयोरपि
त्रिवृत्करणमुपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र रसगन्धयोरसाधारण्यात्तयोस्त्रिवृत्करणमुदाहर्तव्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह—गन्धरसयोरिति । यथा यदवन्नयोर्भास्वरं लोहितं रूपं तेज[स]-
स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति शक्यते रूपं विवेक्तुं न तथाऽमुको रसो
गन्धो वा तेजसोऽपामग्नेश्चास्तीति ज्ञातुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थः । ननु
त्रिवृत्कर्तृणे त्रिषापि रूपवद्गन्धरसौ संभावितौ तत्कथं तयोस्त्रयाणामसंभवोक्तिस्त-
त्राऽऽह—न हीति । संभावितावपि तौ त्रिषु विवेक्तुमशक्यावित्यनुदाहरणीयावि-
त्यर्थः । तर्हि सर्वेषु भूतेषु संभावितयोः स्पर्शशब्दयोरुदाहरणं किं न स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—स्पर्शशब्दयोरिति । यथा लोहितादिरूपत्रयं त्रयाणां विभागेन दर्श-
यितुं शक्यं न तथा शब्दत्रयं स्पर्शत्रयं च त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यम् । नो
खल्वेकत्रोष्णशीतानुष्णाशीतस्पर्शत्रयं दृश्यते । नापि खरमधुरमध्यमशब्दत्रयमेकत्रोप-
लब्धमित्यर्थः ।

यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवज्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नि-
म्ववदपागाज्जगतो जातत्वं । तथाऽन्नस्याप्यप्युद्धृत्वादाप इत्येव सत्यं
वाचाऽऽरम्भणमात्रमन्नम् । तथाऽपामपि तेजःशुद्धत्वाद्वाचाऽऽरम्भणत्वं तेज

इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि सच्छुद्धत्वाद्वाचाऽऽरम्भणत्वं सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वायवन्तरिक्षे त्वत्रिवृत्कृते तेजःप्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वादवशिष्येते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शाश्चावशिष्टा इति कथं सता विज्ञातेन सर्वमन्यद्विज्ञातं भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषः । रूपवदङ्ग्ये सर्वस्य दर्शनात् । कथम् । तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वायवन्तरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते । तथाऽवश्यो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोबन्धानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वाच्चीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि मूर्ते रूपवदद्रव्यं प्रत्याख्याय वायवाकाशयोस्तद्गुणयोर्गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु त्रिवृत्कृते त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात्सता विज्ञातेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति । तदेकस्मिन्सति विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति सूक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे फलितमाह—यदीति । यथाऽऽद्यादि त्रिवृत्कृतं तथा सर्वमेव जगद्यदि त्रिवृत्कृतमित्यङ्गीकृतं तदाऽग्नेरग्नित्ववज्जगतो जगत्त्वमपगतं त्रीणि रूपाणीत्येष सत्यमिति योजना । तथाऽपि कथं सन्मात्रपरिशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । रूपत्रयव्यतिरेकेण जगतोऽभाववत्कृष्णस्यापि रूपस्य पृथिवीशब्देऽस्य शुक्लरूपमात्रजलकार्यत्वात्तदतिरेकेणासत्त्वं पृथिवीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां लोहिनरूपमात्रतेजोविकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो भेदेनासत्त्वं सन्मात्रमेव पारिशिष्टमित्येतत्त्रिवृत्करणप्रकरणे विवक्षितमित्यर्थः । त्रिवृत्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिध्यति पारिशिष्टविज्ञेयसद्भावादिति शङ्कते—नन्विति । इतिपदं कथमित्यादिना संबध्यते । गन्धादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणिष्वनन्तर्भूताः सन्तीति न सद्विज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह—गन्धेति । तद्विज्ञाने सद्विज्ञानेन वायवादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं तत्कार्यत्वादतिरिक्तमिति यावत् । आकाशादेस्त्रिष्वेवान्तर्भावसंभवाच्च पारिशिष्टविज्ञेयमस्तीति परिहरति—नैष दोष इति । कथं तेजोबन्धेषु सर्वस्याऽऽकाशादेर्दर्शनमित्याह—कथमिति । तत्र शब्दस्पर्शयोराकाशवायव्योश्च भूत्रये प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलब्धिं दर्शयति—तेजसीति । तेजोग्रहणमवन्नयोरुपलक्षणं तत्रापि स्पर्शाद्युपलब्धेरविशेषाद्यत्तु गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति तत्राऽऽह—तथेति । भूतत्रये

स्पर्शान्तर्भाववदिति यावत् । त्रिष्वेवान्तर्भावे फलितमाह—रूपावतामिति । भूतत्रये रूपवत्याकाशादेरन्तर्भावं व्यतिरेकद्वारा समर्थयते—न हीति । अन्तर्भावोक्ति-
प्रयासं परिहर्तुं पक्षान्तरमाह—अथवेति । प्रदर्शनार्थं पञ्चीकरणस्येति शेषः । कथं
पञ्चीकरणे सन्मात्रपरिशेषः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । यदा पञ्चापि भूतानि
प्रत्येकं द्वेषा विमज्ज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा स्वभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु भागेष्वे-
कैकशो निक्षिप्यते तदा पञ्चीकरणं श्रुत्युपलक्षितं लभ्यते तत्रापि । पञ्चानां भागानां
पृथक्करणे पञ्चैव तन्मात्राण्यवशिष्यन्ते । तान्यपि पृथिव्यादीन्यनादिकार्यत्वात्तत्त्वरण-
व्यतिरेकेण न सिध्यन्तीति त्रिवृत्करणवत्पञ्चीकरणेऽपि न्यायसाम्यात्सर्वस्य सद्विका-
रत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावात्तेन विज्ञातेन तदपि विज्ञातमेव स्यात्सन्मात्रं तु परमार्थसत्यं
परिशिष्टं भवतीत्यर्थः । उक्तन्यायेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपसंहरति—
तदेकस्मिन्निति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला
महाश्रोत्रिया न नोऽय कश्चनाश्रुतममतमविज्ञात-
मुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदांचक्रुः ॥ ५ ॥

एताद्विद्वांसो विदितवन्तः पूर्वेऽतिक्रान्ता महाशाला महाश्रोत्रिया आहुर्ह स्म
वै किल । किमुक्तवन्त इत्याह—न नोऽस्माकं कुलेऽद्येदानीं यथोक्तविज्ञान-
वतां कश्चन कश्चिदप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति नोदाहरिष्याति सर्वं
विज्ञातमेवास्मात्कुलीनानां सद्विज्ञानैवत्त्वादित्यभिप्रायः । ते पुनः कथं सर्वं
विज्ञातवन्त इत्याह—एभ्यस्त्रिभ्यो रोहितादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः
सर्वमप्यन्यच्छिष्टमेवमेवेति विदांचक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञा एव
सद्विज्ञानाच्च असुरित्यर्थः । अथैभ्यो विदांचक्रु रित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो
विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्विदांचक्रुरित्येतत् ॥ ५ ॥

त्रिवृत्करणपक्षेऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपपाद्य त्रिवृत्करणमुदाहर-
णान्तरेण दर्शयितुमारभते—एतदिति । त्रिवृत्करणमिति यावत् । ते पुनरिति
त्रिवृत्करणविज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ ५ ॥

यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांच-
क्रुर्गदु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति तद्विदांचक्रुर्गदु

१ ख. अ. ण. सर्वेषु । २ क. ग. ट. 'प्यन्ते त' । ३ ख. अ. 'देतेदेक' । ४ क. च ट. ड.
ड. 'ति स' । ५ क. ग. ट. 'नत्वादि' । ६ क. घ. ण. अहुर्हि ।

कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥
 यद्वैविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास
 इति तद्विदांचक्रुर्यथा खलु नु सोम्येमास्तिस्त्रो
 देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तन्मे
 विजानीहीति ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

कथम् । यदन्यद्रूपेण संदिह्यमाने कपोतादिरूपे रोहितमिव यद्गृह्यमाणम-
 भूतेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्तेजसो रूपमिति विदांचक्रुः । तथा यच्छुक्लमिवाभू-
 द्गृह्यमाणं तदपां रूपं तत्कृष्णमिव गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदांचक्रुरेवमेवात्य-
 न्तदुर्लक्ष्यं यदु अप्यविज्ञातमिव विशेषतोऽगृह्यमाणमभूत्तदप्येतासामेव तिसृ-
 णां देवतानां समानः समुदाय इति विदांचक्रुः । एवं तावद्ब्राह्मं वस्त्वग्न्या-
 दिवद्विज्ञातं तथेदानीं यथा नु खलु हे सोम्येमा यथा कास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं
 शिरःपाण्यादिलक्षणं कार्यकारणसंघातं प्राप्य पुरुषोऽप्युज्यमानास्त्रिवृत्रिवृ-
 देकैका भवति तन्मे विजानीहि निगदत इत्युक्त्वाऽह ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छंकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

वेदनप्रकारमेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । अन्यदग्न्यादि-
 म्यः सकाशादिति शेषः । यदनेकरूपत्वान्कपोतादिरूपेण संदिह्यमानमेतद्दृश्यते
 तस्मिन्कपोतदिस्वरूपे यत्किञ्चिद्रोहितमिव रूपं गृह्यमाणं पूर्वेषाणस्तत्तेजसो रूप-
 मिति ते विदितवन्त इति योजना । अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाम्नां दुर्ज्ञानं द्वीपान्तरा-
 दागतं पक्ष्यादीत्यर्थः । अगृह्यमाणमिति च्छेदः । यथा नु खल्वित्यादिवक्तव्यं वृत्ता-
 नुवादपूर्वकमवतारयति—एवं तावदिति । यथा नल्लोकैका देवता पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रि-
 वृद्भवति तथेदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमेवमेवेति जानीहीति संबन्धः । आध्या-
 त्मिकं त्रिवृत्करणमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छंकरभाष्यटीकायां-

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः) ।

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणि-
ष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

अन्नमशितं भुक्तं त्रेधा विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभज्यते ।
कथं, तस्यान्नस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः स्थूलतमो धातुः स्थूल-
तमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोऽशस्तत्पुरीषं भवति । यो मध्यमोऽशो धातुर-
रन्नस्य तद्रसादिक्रमेण परिणम्य मांसं भवति । योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स
ऊर्ध्वं हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासु नाडीष्वनुपविश्य वागदिकरणसं-
घातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनो भवति मनोरूपेण विपरिणमन्मनस उच्यते
करोति । ततश्चान्नोपचितत्वान्मनसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्तलक्षणं
नित्यं निरवगमं ज्ञेयं गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवं चक्षुरिति वक्ष्यति
तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टादिसर्वेन्द्रियविषय-
व्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रियविषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति
वक्ष्यामः । सदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः ॥ १ ॥

कथं त्रिधा विभज्यमानत्वं कथं वा तस्य विनियोग इति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—
कथमित्यादिना । रसादीत्यादिशब्देन रुधिरादि गृह्यते । तस्य कर्मफलस्य नाडी-
चरो भोक्तेति हिताख्या नाड्यस्तास्विति यावत् । कथमन्नोपयोगात्प्रागेव मनसः
सिद्धत्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तत्राऽऽह—मनोरूपेणेति । मनसोऽन्नोपचितत्वव-
चनाद्वैशेषिकपरिभाषाऽपि दृषिता वेदितव्येत्याह—ततश्चेति । मनसो दैवत्वविशेष-
णान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदपीति । केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति । तर्हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया
नित्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यच्चेति । यद्वा चक्षुरादिष्वस्त्वपि मनसः सत्त्वोपल-
म्भात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यच्चेति । आत्मवन्मनसो
नित्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—साहेति ॥ १ ॥

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः
स प्राणः ॥ २ ॥

तथाऽऽपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति ।

यो मध्यमस्तल्लोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति । वक्ष्यति ह्यापो-
मयः प्राणो नपिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥ २ ॥

भुक्तस्यान्नस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह— तथेति ॥ २ ॥

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽ-
णिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातु-
स्तदस्थि भवति । यो मध्यमः स मज्जाऽऽरभ्यन्तर्गतः स्नेहः । योऽणिष्ठः
सा वाक् । तैलघृतादिभक्षणाद्धि वाग्विशदा भार्षणे समर्था भवतीति प्रसिद्धं
लोके ॥ ३ ॥

कथं तेजसोऽग्न्यादित्यादेरशनमित्याशङ्क्य विशिनष्टि ---तैलेति । मज्जाशब्दार्थ-
माह---अस्थीति । योऽणिष्ठः सा वागित्युक्तं व्यक्ती करोति— तैलघृता-
दीति ॥ ३ ॥

अन्नमय^३ हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सौम्येति होवाच ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

===

यत एवमन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् । ननु
केवलान्नभक्षिण आखुप्रभृतयो वाग्गिमनः प्राणवन्तश्च तथाऽन्मात्रभक्ष्याः
सामुद्रा मीनमकरप्रभृतयो मनस्विनो वाग्गिमनश्च तथाऽस्नेहपानामपि प्राण-
वत्त्वं मनस्वित्वं चानुमेयं यदि सन्ति तत्र कथमन्नमयं हि सौम्य मन इत्या-
द्युच्यते । नैष दोषः । सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वात्सर्वत्र सर्वोपपत्तेः । न ह्यत्रि-
वृत्कृतमन्नमश्नाति कश्चिदापो वाऽत्रिवृत्कृताः पीयन्ते तेजो वाऽत्रिवृत्कृतम-
श्नाति कश्चिदित्यन्नादानामाखुप्रभृतीनां वाग्गिमत्वं प्राणवत्त्वं चेत्याद्यविरु-
द्धम् । इत्येवं प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह---भूय एव पुनरेव मा मां भग-
वानन्नमयं हि सौम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्तेनावगमयतु नात्रापि

१ घ. च. ठ. ड. ण. 'क्षणे हि वा' । २ ख. घ. च. ज. ठ. ड. ण. 'षणस' । ३ ख. ज.
सौम्य । ४ ख. ज. सौम्येति । ५ ख. ड. ज. सौम्य । ६ ख. ड. ज. 'भक्षण । घ. भक्ष्या
आ' । ७ ख. ड. ण. सौम्य । ८ ख. ज. सौम्य ।

ममास्मिन्नर्थे सम्यङ्निश्चयो जातः । यस्मात्तेजोबन्धमयत्वेनाविशिष्टे देह
एकस्मिन्नुपयुज्यमानान्यन्नाप्स्नेहजातान्याणिष्ठधातुरूपेण मनःप्राणवाच उप-
चिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्याभिप्रायोऽनो भूय एवेत्याद्याह ।
तमेवमुक्तवन्तं तथाऽस्तु सौम्येति होवाच पिता शृण्वत्र दृष्टान्तं यथैतदु-
पपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

भुक्तस्यान्नस्य पीतानामप्यपामशितस्य तैलादेश्च येऽणिष्ठा धातवस्ते मनोवाक्प्राणा
इत्येवं यतः सिद्धमतस्तेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह—यत इति । तेषामन्नादिमयत्वं
व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्याऽऽक्षिपति—नन्विति । आखुप्रमुखानां(णां) स्फुटोदपानाद्य-
नुपलम्भेऽपि यत्तेषां भक्ष्यं तत्रैवोदकाद्यन्तर्भावसंभवात्प्राणादेरन्मयत्वाद्युपपन्नमित्युत्तर-
माह—नैष दोष इति । सर्वस्यान्नादेस्त्रिवृत्कृतत्वस्योक्तत्वात्तस्य सर्वस्यैव भक्ष्यस्य
भूतत्रयात्मत्वसंभवादेकैकं भक्ष्यतोऽपि सर्वभूतकत्वोपपत्तेर्मनआदेरन्नादिमयत्वमविरु-
द्धमित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्ती करोति—न हित्यादिना । उक्तरीत्या मनआदेरन्नादि-
मयत्वप्रत्यायनद्वारा प्रेनाड्या सन्मात्रपरिशेषे प्रत्यायिते सति श्वेतकेतुश्चोदयती-
त्याह—इत्येवमिति । सर्वेषां संनिधानाविशेषेऽन्नस्य सूक्ष्मांशो मन एवोपचिनोति
न प्राणमिति निश्चयासिद्धिरित्याह—नाद्यापीति । पार्थिवमेवोपचिनोतीति विशेष-
माशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां मिश्रीभूतत्वान्म-
नसश्च सर्वभूतगुणव्यञ्जकत्वेन सर्वभूतारब्धत्वात् पार्थिवत्वासिद्धेर्नोक्तो विशेषः संभव-
तीत्यर्थः । यस्मादेवमभिप्रायः श्वेतकेतो रत इति योजना । मनआदेरन्नादिमयत्वमुपपाद-
यितुमुत्तरग्रथमवतारयति—एवमिति । यत्त्वं मनआदेरन्नादिमयत्वं कथमिति पृच्छसि
तदिदं यथोपपद्यते तथाऽन्नान्नादिमयत्वे तस्य दृष्टान्तमुच्यमानं शृण्विति योजना ॥४॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः) ।

दधनः सौम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः

समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥

दधनः सौम्य मथ्यमानस्य योऽणिमाऽणुभावः स ऊर्ध्वः समुदीषति
संभूयोर्ध्वं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥

मिश्रीभावेऽपि सूक्ष्मभागस्य पृथगेव कार्यकारणत्वे दृष्टान्तमाह—दध्न इति ॥ १ ॥

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स

ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥

यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्यान्नस्यौदनादेरश्यमानस्य भुज्य-
मानस्योदर्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनेव मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति तन्मनो भवति मनोवयवैः सह संभूय मन उपचिनोतीत्येतत् ॥ २ ॥

दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह—यथेति । खजो मन्थास्त्रेण मथ्यमानस्य दध्नो
यथाऽणिमा तथा बधोक्तस्यान्नस्य योऽणिमेति योज्यम् । कथं तन्मनो भवतीत्युच्यते
प्रागपि मनसः सिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—मनोवयवैरिति ॥ २ ॥

अपाः सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः

समुदीषति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥

तथाऽपां सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो
भवतीति ॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समु-

दीषति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥

एवमेव खलु सोम्य तेजसोऽश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति
सा वाग्भवति ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-

मयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति

तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

===

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमेव

मयो कमिन्यभिप्रायोऽतोऽप्तेजसोरस्त्वेतत्सर्वमेव । मनस्त्वन्नमयमित्यत्र
नैकान्तेन मम निश्चयो जातोऽनो भूय एव मा भगवान्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टा-
न्तेन विज्ञापयत्विति । तथा सौम्येति होवाच पिता ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

मनआदेरन्नादिमयत्वमुपपंहरति—अन्नमयं हीति । अतो मवदभिप्रायादिति
यावत् । एतत्सर्वमिति प्राणस्याम्मयत्वं वाचस्तेजोमयत्वं चोच्यते । हृदयप्रदेशे प्राणा-
दिसंनिधानाविशेषे कथं मनस एवान्नरसेनोपचय इत्येतन्नाद्यापि समाहितमिति मत्वाऽऽ-
ह—मनस्त्विति । मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपगच्छयितुमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति—
तथेति ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः खण्डः) ।

षोडशकलः सौम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः
काममपः पिबाऽऽपोमयः प्राणो नपिबतो विच्छे-
त्स्यत इति ॥ १ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातुः स मनसि शक्तिमधात्साऽन्नोपचिता
मनसः शक्तिः षोडशधा प्रविभज्य पुरुषस्य कलात्वेन निर्दिदिक्षिता । तथा
मनस्यन्नोपचितया शक्त्या षोडशधा प्रविभक्त्या संयुक्तस्तद्वान्कार्यकारण-
संघातलक्षणो जीवविशिष्टः पुरुषः षोडशकल उच्यते यस्यां सत्यां द्रष्टा
श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञाता सर्वक्रियासमर्थः पुरुषो भवति हीयमानायां
च यस्यां सामर्थ्यहानिः । वक्ष्यति चाथान्नस्याऽऽयै(यी) द्रष्टेत्यादि । सर्वस्य
कार्यकारणस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव । मानसेन हि बलेन संपन्ना बलिनो
दृश्यन्ते लोके ध्यानाहाराश्च केचिदन्नस्य सर्वात्मकत्वात् । अतोऽन्नकर्तृ
मानसं वीर्यं षोडश कला यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुष एतच्चे-
त्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पञ्चदशसंख्याकान्यहानि माऽशीरशनं मा कार्षीः
काममिच्छातोऽपः पिब यम्म*नपिबतोऽपस्ते प्राणो विच्छेत्स्यते विच्छेद-

* उदकपानमकुर्वतः ।

मापत्स्यते यस्मादापोमयोऽब्विकारः प्राण इत्यवोचाम । न हि कार्यं स्वकार-
रणोपपृम्भमन्तरेणाविभ्रंशमानं स्थातुमुत्सहते ॥ १ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसोऽन्नरमोपचितत्वं दर्शयितुमन्नरसजनितां शक्तिं कलात्वेन
कल्पयति—अन्नस्येत्यादिना । षोडशदिनावच्छेदेन षोडशवा कल्पनं द्रष्टव्यम् ।
तथाऽपि पुरुषस्य कथं षोडशकलत्वमत आह—तथेति । तामेव प्रकृतामन्नरसकृतां
शक्तिं विशिनष्टि—यस्यामिति । तथा संयुक्तः पुरुषः षोडशकल इति पूर्वेण संबन्धः ।
अन्नरसजनितं मानसशक्तिप्रयुक्तं संघातस्य सामर्थ्यमित्यत्र वाक्यं प्रमागयति—
वक्ष्यति चेति । आयो लामोऽस्यास्तित्यर्थः । यवदन्नं प्राप्यात्ता भवति तावदेवास्य
द्रष्टेन्यादिव्यवहारः संभवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे लोकानुभवमनुकूलयति—सर्वस्येति ।
तदेव स्पष्टयति—मानसेनेति । किंच केचिन्मानसेनैव बलेन ध्यानाहारा दृश्यन्ते
तच्च ध्यानमन्नपरम्परापरिनिष्पन्नमन्नस्यैव देहादिरूपेण परिणतत्वादित्याह—ध्यानेति ।
एवं पातनिकां कृत्वा षोडशकलशब्दार्थमाह—अत इति । यतोऽन्नकृतं मानसं वीर्य-
मतस्तदेव षोडशधा विभज्य कला यस्येति योजना । एतच्छब्देनावकृतं मानसं वीर्यं
परामृश्यते । विच्छेत्स्यते विच्छेदमापत्स्यते यस्मात्तस्मादपः पिबेति पूर्वेण संबन्धः ।
अपां पानपरित्यागे प्राणविच्छेदे कारणमाह—यस्मादिति । प्राणस्याम्मयत्वेऽपि
किमित्यपां परित्यागे तस्योच्छेदस्तत्राऽऽह—न हीति ॥ १ ॥

स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽशाय हैनमुपससाद किं
ब्रवीमि भो इत्यृचः सौम्य यजूंषि सामानीति स
होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥

स एवं श्रुत्वा मनसोऽन्नमयत्वं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन्पञ्चदशाहानि नाऽऽशा-
यनं न कृतवान् । अथ षोडशेऽहनि हैनं पितरमुपससादोपगन्वातुपगम्य
होवाच—किं ब्रवीमि भो इति । इतर आह ऋचः सौम्य यजूंषि सामान्यधी-
ष्वेति । एवमुक्तः पित्राऽऽह—न वै मा मामृगादीनि प्रतिभान्ति मम मनसि
न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भगवन्निति ॥ २ ॥

॥ २ ॥

त२ होवाच यथा सौम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽ-
ङ्गारः स्वद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि
न बहु दहेदेव२ सौम्य ते षोडशानां कलानामेका
कलाऽतिशिष्टा स्यात्तैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशानाथ
मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥

एवमुक्तवन्तं पिताऽऽह शृणु तत्र कारणं येन ते तान्यृगादीनि न प्रतिभा-
न्तीति तं होवाच यथा लोके हे सौम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्यो-
पचितस्येन्धनैरग्रेरेकोऽङ्गारः स्वद्योतमात्रः स्वद्योतपरिमाणः शान्तस्य परि-
शिष्टोऽवशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गारेण ततोऽपि तत्परिमाणादीषदापि न बहु दहे-
देवमेव खलु सौम्य ते तवान्नोपचितानां षोडशानां कलानामेका कलाऽवय-
वोऽतिशिष्टाऽवशिष्टा स्यात्तया त्वं स्वद्योतमात्राङ्गारतुल्ययैतर्हिदानां वेदा-
न्नानुभवपि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचमथाशेषं विज्ञास्यस्यशान
भुङ्क्ष्व तावत् ॥ ३ ॥

ऋगाद्यपरिमाणं तत्रैवपुच्यते । ईषदपि न दहेत्कर्त्ता बहु दहेदिति योजना ॥ ३ ॥

स हाऽऽशाथ हैनमुपससाद त२ ह यत्किञ्च पप्रच्छ
सर्वं ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥

स ह तथैवाऽऽथ मुक्तवानथानन्तरं हैनं पितरं शुश्रूपुरुपससाद तं होपगतं
पुत्रं यत्किञ्चर्गादिषु पप्रच्छ ग्रन्थरूपवर्थजानं वा पिता स श्वेतकेतुः सर्वं ह
तत्प्रतिपेद ऋगाद्यर्थतो ग्रन्थतश्च ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

त२ होवाच यथा सौम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं
स्वद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधार्य प्राज्वलये-
त्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥

तं होवाच पुनः पिता यथा सौम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादि समानमेकम-

१ ख. घ. ङ. सौम्य । २ ख. घ. ङ. सौम्य । ३ ख. च. ङ. ठ. ड. ण. 'न त ऋगा' ।
४ ख. च. ङ. ड. ण. 'भान्ति तं' । ५ ख. ड. ङ. ड. सौम्य । ६ ख. ड. ङ. सौम्य । ७ क.
ख. ग. ङ. ट. ड. ण. 'होपाग' । ८ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. 'र्वै हैत' । ९ ख. ङ. सौम्य ।
१० ग. 'य प्रज्व' । ११ ख. ड. ङ. सौम्य ।

ङ्गारं शान्तस्याग्नेः खयोतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैश्चूणैश्चोपसमाधाय प्राज्वलये-
द्धयेत् । तेनेद्धेनाङ्गारेण ततोऽपि पूर्वपरिमाणद्धु दहेत् ॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

एव० सौम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽति-
शिष्टाऽभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वाली तथैतर्हि
वेदाननुभवस्यन्नमय० हि सौम्य मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति
विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

===

एवं सौम्य ते षोडशानामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलाऽतिशिष्टाऽ-
भूदतिशिष्टाऽऽनीत्पञ्चदशाहन्यभुक्तवत् एकैकेनाह्नैकेका कला चन्द्रमस
इवापरपक्षे क्षीणा सा तिशिष्टा कला तवान्नेन भुक्तेनोपसमाहिता वर्धितोप-
चिता प्राज्वालि दैर्घ्यं छान्दसं प्रज्वालितं वर्धितेत्यर्थः । प्राज्वालीदिति
पाठान्तरं तदा तेनोपसमाहिता स्वयं प्रज्वालितवतीत्यर्थः । तथा वर्धितयेत-
र्हीदानीं वेदाननुभवस्युपलभसे । एवं व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः
सिद्धमित्युपसंहरत्यन्नमयं हि सौम्य मन इत्यादि । यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वं
तव सिद्धं तथाऽऽपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि सिद्धमेवेत्यभिप्रायः ।
तदेतद्धास्य पितुरुक्तं मनआदीनामन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवाञ्छ्वेकेतुः ।
द्विरभ्यासस्त्रिवृत्करणमकरणंसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

व्यावृत्तिर्व्यतिरेकोऽन्नोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः । अनुवृत्तिरन्वयोऽन्नोपयोगे
ममसः सामर्थ्यामिति भेदः । मनसोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमुक्तान्तर्वापोमयः प्राण
इत्यादि कथमिहोच्यते तत्राऽऽह—यथैतदिति । विद्यासमाप्तिमन्तरेण कथं द्विर्व-
चनमित्याशङ्क्याऽऽह—द्विरभ्यास इति । ६ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्याष्टमः खण्डः) ।

उद्दालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं
मे सौम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम
सता सौम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो
भवति तस्मादेन॑ स्वपितीत्याचक्षते स्व॑ ह्यपीतो
भवति ॥ १ ॥

यस्मिन्मनसि जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविष्टा परा देवताऽऽदर्श इव पुरुषः प्रति-
बिम्बेन जलादिष्विव च सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः । तन्मनोऽन्नमयं तेजोमया-
भ्यां वाक्प्राणाभ्यां संगतमधिगतम् । यन्मयो यत्स्थश्च जीवो मननदर्शनश्र-
वणादिव्यवहाराय कल्पते तदुपरमे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं
श्रुत्यन्तरे—ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति स
वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्यादि, स्वप्नेन शरीरमित्यादि,
प्राणमेव प्राणो नाम भवतीत्यादि च । तस्यास्य मनस्थस्य मनआख्या
गतस्य मनउपशमद्वारेणेन्द्रियाविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां परस्यां देवतायां
स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्रायाऽऽचिरयासुरुद्दालको ह किलाऽऽरुणिः
श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् ।

त्रिवृत्करणनिर्णयविषयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्य महाप्रकरणं सद्विषयमेवानुवर्त-
यन्मनसो लये सुषुप्तौ जीवस्य सत्संपत्तिं वक्तुं मनउपाधिकत्वमुक्तमनुवदति—यास्मि-
न्निति । उपाधेः स्वरूपमुक्तं संचारयति—तन्मन इति । उपाध्युपहिने कार्यकरत्वं
दर्शयति—यन्मय इति । मनसो भावे जाग्रत्स्वप्नव्यवहारसिद्धिरित्युक्त्वा तदभावे
सुषुप्तिमवतारयति—तदुपरमे चेति । आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो न
स्वारस्येनेत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति—तदुक्तमिति । द्वितीये वाक्ये सधीरि-
त्येतदुपयुज्यते । तृतीये तु विज्ञानमयो मनोमय इति च पदद्वयमुपजीव्यते । एवं
भूमिकां कृत्वा समनन्तरवाक्यमादत्ते—तस्येति । तत्पुत्रायेत्यत्र तस्यां देवतायां
तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः ।

१ ख. अ. सौम्य । २ ख. अ. सौम्य । ३ क. घ. ङ. 'व सू' । ढ. 'व वा सू' । ४ ख. घ.
अ. ण. 'बिम्बेन । त' । ५ ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. 'णो भ' । ६ ठ. 'यां स्वरूपभू' । ७ घ. ठ.
ण. 'त्राय व्यधि' ।

स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याऽऽख्या तस्य मध्यं स्वप्नान्तं सुषुप्तमित्येतत् । अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः । तत्राप्यर्थात्सुषुप्तमेव भवति । स्वमपीतो भवतीति वचनात् । न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वमपीति जीवस्येच्छन्ति ब्रह्मविदः । तत्र ह्यादर्शापनेयने पुरुषपतिविम्बे आदर्शगतो यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनश्चाद्युपरमे चैतन्यपतिविम्बरूपेण जीवेनाऽऽत्मना मनसि प्रविष्टा नामरूपव्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवाऽऽत्मानं प्रतिपद्यते जीवरूपतां मनआख्यां हित्वा । अतः सुषुप्त एव स्वप्नान्तशब्दवाच्य इत्यवगम्यते । यत्र तु सुप्तः स्वप्नान्पश्यति तत्स्वप्नं दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्यम् । पुण्यापुण्ययोर्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धम् । पुण्यापुण्ययोश्चाविद्याकामोपष्टम्भेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्यारम्भकत्वमुपपद्यते नान्ययेत्यविद्याकामकर्मभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हितदा सर्वोऽल्लोकान्हृदयस्य भवति तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा एषं परमं आनन्द इत्यादि श्रुतिभ्यः । सुषुप्त एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे सौम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्यर्थः ।

तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः । अर्थादिति । स्वप्नस्य हि कार्यस्य सतत्त्वं कारणं तच्च सुषुप्तमेव । सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगमनात् × । द्वितीयव्याख्याने सुषुप्तमेवार्थवशात्फलतीत्यर्थः । इतश्च स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थद्वया सुषुप्तमेवोक्तमित्याह—स्वमिति । नन्ववस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीति वचनमाविरुद्धमिति चेन्नेत्याह—नहीति । तत्रापि कथं स्वापः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थं निगमयति—अत इति । ननु स्वप्नान्तशब्दो बुद्धान्तशब्दवद्यदा स्वप्नमेवान्वाच्ये तदाऽपि स्वमपीतो भवतीत्यविरुद्धं सर्वदा जीवस्य सद्रूपब्रह्मप्राप्तेस्तुल्यत्वादत आह—यत्र त्विति । स्वप्नदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति—पुण्यापुण्ययोर्हीति । न केवलं पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किंत्वविद्यादिभिश्चेति न तत्र स्वाप्ययः संभवतीत्याह—पुण्यापुण्ययोश्चेति ।

* स्वप्नशब्दस्य स्वप्नसुषुप्तयोः साधारणत्वात्सुषुप्ते व्यावृत्त्यर्थं दर्शनवृत्तेरिति विशेषणं सुषुप्तेरदर्शनवृत्तित्वात् । × तत्रोभयोर्यथा ।

तर्हि स्वप्नवन्न सुषुप्तेऽपि स्वाप्ययः स्यात्तत्रापि कामकर्मादिमन्वसंभवाद्देत्याशङ्क्याऽऽह — अनन्वागतमिति ।

कदा स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काल एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्वप्स्यतः । प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति । गौणं चेदं नामेत्याह । यदा स्वपितीत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया संपन्नो भवति संगत एकीभूतो भवति । मसपि प्रविष्टं मनआदिसं-सर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं सद्रूपं यत्परमार्थसत्यमपीतोऽपिगतो भवति । अतस्तस्मात्स्वपितीत्येनमाचक्षते लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति । गुणनामप्रसिद्धितोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्याभिप्रायः । कथं पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसंपत्तिर्जाग्रच्छूपनिमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्येत्याहुः । जागरिते हि पुण्यापुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायासानुभवाच्छ्रान्तो भवति ततश्चाऽऽयस्तानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तग्लानानां स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । श्रुतेश्च श्राम्यन्त्येव वाक्श्राम्यति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वागगृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि प्राणग्रस्तानि प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्ति तदा जीवः श्रमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिपद्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति युक्ता प्रसिद्धिलौकिकानां स्वं ह्यपीतो भवतीति । दृश्यते हि लोके ज्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मुक्तं स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्वादिहापि स्यादिति युक्तम् । तद्यथा श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त इत्यादिश्रुतेश्च ॥ १ ॥

सति जीवरूपे कथं देवताभावः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—मनसीति । तस्मादित्यस्यातःशब्दो व्याख्यातस्तेन परामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति—स्वमात्मानामिति । स्वपितिनामानिर्वचनफलं दर्शयति—गुणेति । सुषुप्ते स्वरूपावस्थानस्य मुख्यस्यासंभवान्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसङ्गात्स्वरूपावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमिति पृच्छति—कथं पुनरिति । ज्वरादिरोगग्रस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः श्रमाभावः सुषुप्तं च श्रमापनोदावस्थानं तथा च तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविरुद्धेत्याह—जाग्रदिति । संगृहीतं समाधानं विवृणोति—जागरिते हीति । करणानामनेकव्यापारनिमित्ता ग्लानिर्भवती-

त्यत्र मानमाह-श्रुतेश्चेति । अनुभवसमुच्चयार्थश्चकरः । सुषुप्त्यवस्थायां करणानामु-
परतौ प्रमाणमाह-तथा चेति । सुषुप्तौ प्राणस्यापि वागादिवदुपसंहृतत्वमाशङ्क्याऽऽ-
ह-करणानीति । अन्यथा मृतिभ्रान्तिः स्यादिति भावः । जीवस्यापि बहिर्व्यापि-
स्यादिति चेन्नैवं करणाभावादित्याह-तदेति । ननु सुषुप्ते श्रमापनोदमात्रं न स्वरू-
पावस्थानं तत्कुतो लौकिकी प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-नान्यत्रेति । उक्तमर्थं लौकि-
कदृष्टान्तेन स्पष्टयति-दृश्यते हीति । बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि सुषुप्त्यव-
स्थायामवस्थाद्वयजनितश्रमापोहार्यं ब्रह्मनीडप्राप्तिर्गम्यत इत्याह-तद्यथेति ॥ १ ॥

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पति-
त्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एव-
मेव खलु सौम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्य-
त्राऽऽयतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनं
हि सौम्य मन इति ॥ २ ॥

सत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तेऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी शकुनिघातकस्य
हस्तगतेन सूत्रेण प्रबद्धः पाशितो दिशं दिशं बन्धनमोक्षार्थी सन्पतिदिशं
पतित्वाऽन्यत्र बन्धनादायतनमाश्रयं विश्रमणायालब्ध्वाऽप्राप्य बन्धनमे-
वोपश्रयते । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सौम्य तन्मनस्तत्प्रकृतं षोड-
शकलमन्त्रोपचितं मनो निर्धारितं तत्प्रविष्टस्तत्स्थस्तदुपलक्षितो जीवस्तन्मन
इति निर्दिश्यते मञ्चाक्रोशनवत् । स मनआख्यापाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्मो-
पदिष्टां दिशं दिशं सुखदुःखादिलक्षणां जाग्रत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वाऽनुभू-
येत्यर्थः । अन्यत्र सदाख्यात्स्वात्मन आयतनं विश्रमणस्थानमलब्ध्वा प्राण-
मेव प्राणेन सर्वकार्यकरणाश्रयेणोपलक्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा
देवता । प्राणस्य प्राणं प्राणशरीरो भारूय इत्यादिश्रुतेः । अस्मां देवतां
प्राणं प्राणाख्यामेवोपश्रयते । प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत्प्राणबन्धनं हि

१ ग. ट. 'पि तर्हि स्वव्याप' । २ अ. थ. 'वोपाश्र' । ३ ख. झ. अ. सौम्य । ४ अ. ड.
'वोपाश्र' । ५ ख. ड. अ. सौम्य । ६ अ. ड. 'वोपाश्र' । ७ ख. ड. अ. ठ. सौम्य । ८ ग. घ.
ड. ट. ड. ड. 'प्रतिष्ठस्त' । ९ घ. ड. 'क्षितः प्रा' । ठ. 'क्षित इति प्रा' । १० ड. ड. प्राणः ।
११ अ. ड. 'वोपाश्र' ।

यस्मात्सौम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ २ ॥

तत्रेति सुषुप्त्यवस्थोच्यते । यथोक्तोऽर्थो हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानं तस्मिन्निति यावत् । सशब्दो दृष्टान्तविषयः शकुनिविषयो वा । अप्राप्येति च्छेदः । यथा मञ्चाक्रोशनेन मञ्चस्थो देवदत्तो लक्ष्यते तथा तन्मन इति मनसि स्थितो जीवो लक्ष्यो भवतीत्याह—मञ्चाक्रोशनवदिति । न केवलं प्रकरणात्प्राणशब्देन परा देवता लक्ष्यतेऽन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह—प्राणस्येति । प्राणशब्देन परदेवतालक्षणायां फलितमाह—अत इति । प्राणमेवोपश्रयते विज्ञानात्मेत्यत्र हेतुमाह—प्राण-बन्धनमिति ॥ २ ॥

अशनापिपासे मे सौम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरु-
षोऽशिशिषति नामाऽऽप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा
गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्ष-
तेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं सौम्य विजानीहि
नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥

एवं स्वपितिनामप्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सत्यस्वरूपं जगतो मूलं तत्पु-
त्रस्य दर्शयित्वाऽऽहान्नदिकार्यकारणपरम्परयाऽपि जगतो मूलं सद्दिदर्श-
यिषुः । अशनापिपासे अशितुमिच्छाऽशनां यालोपेन । पातुमिच्छा पिपासा
ते अशनापिपासे अशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यत्र यस्मि-
न्काल एतन्नाम पुरुषो भवति । किं तदशिशिषत्यशितुमिच्छतीति । तदा
तस्य पुरुषस्य किंनिमित्तं नाम भवतीत्याह । यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं
पीता आपो नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन विपरिणमयन्ते तदा भुक्तमन्नं
जीर्यति । अर्थ च भवत्यस्य नामाशिशिषतीति गौणम् । जीर्णे ह्यन्नेऽशितु-
मिच्छति सर्वो हि जन्तुः ।

वृत्तमनूयान्तरवक्यमुत्थापयति—एवमिति । आहाशनापिपासे सौम्येत्यादीति
शेषः । किमभिप्रायः सन्निता पुत्रं प्रत्येवमहेत्याकाङ्क्षायामाह—अन्ना-
दीनि कार्याणि कारणान्यन्नादीनि तेषां या परम्परा तयाऽपि जगतो यत्सल्लक्षणं मूलं

१ ख. ड. न. 'स्मात्सौम्य' । २ न. 'वोपाश्र' । ३ न. सौम्य । ४ ख. न. सौम्य । ५ न.
झ. 'नीहीति ने' । ६ क. ग. ड. ठ. ड. ड. सत्यं स्व' । ७ ख. न. ण. 'ना सल्लोपे' । ८ घ.
ङ. च. ट. ड. ड. 'थ भ' । ९ ख. घ. ङ. च. झ. ठ. ड. ण. 'वो ज' । १० ख. न. ण. 'न्तुः ।
तत्तत्रा' । ११ ग. 'से सौम्ये' । १२ ख. छ. न. ण. 'णं त' ।

तद्दर्शयितुमिच्छन्पिता पुत्रं प्रयशनेत्यादिकं वाक्यमाहेत्यर्थः । अशनेत्यस्य सन्नन्त-
त्वाभावेऽपि कथं तदर्थो व्याख्यायते—तत्राऽऽह—अशनेति । यकारस्य लोपेनास्मि-
न्प्रयोगे सन्प्रत्ययः प्रयुक्तस्तथा च तदर्थोक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तत्राशनायापिपासयोः
सतत्त्वं विज्ञापयति—यत्रेति । सामान्येनोक्तं नाम विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति—किं
तदिति । यत्कठिनमन्नं पुरुषेणाशितं तत्पीडा आपो नयन्त इति संबन्धः । तदेति
परिणामावस्थोक्तिः । अथेत्यन्नस्य भुक्तस्य जीर्णत्वानन्तर्यमुच्यते । कथं तदा नाम्नो
गौणत्वं तदाह—जीर्णे हीति ।

तत्रापामशितनेतृत्वादशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येतस्मिन्नर्थे । यथा
गोनायो गां नयतीति गोनाय इत्युच्यते गोपालः । तथाऽश्वान्नयतीत्यश्व-
नायोऽश्वपाल इत्युच्यते । पुरुषनायः पुरुषान्नयतीति राजा सेनापतिर्वा ।
एवं तत्तदाऽपि आचक्षते लौकिका अशनायेति विसर्जनीयलोपेन । तत्रैवं
सत्यर्द्धी रसादिभावेन नीतेनाशितेनाग्नेन निष्पादितमिदं शरीरं वटकणिका-
यामिव शुङ्गेऽङ्कुर उत्पतित उद्भवस्त्वमिदं शुङ्गं कार्यं शरीराख्यं वटादि-
शुङ्गवदुत्पतितं हे सौम्य विजानीहि । किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते । शृण्वदं
शुङ्गवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं भविष्यतीत्युक्त आह श्व-
केतुः ॥ ३ ॥

तद्यथेत्यत्र तच्छब्दार्थमाह—तत्रेति । एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उच्यत इति शेषः ।
अशनायेति कथमपामाख्यानमशनाया इति हि वक्तव्यं तत्राऽऽह—विसर्जनीयेति ।
तत्रेत्यस्य व्याख्यानमेवं सतीत्यपामशितनेतृत्वे सतीत्यर्थः । अद्भिः पीताभिरिति
शेषः । तत्रेति शरीरनिर्देशः ॥ ३ ॥

तस्य क मूलं स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सौम्या-
न्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सौम्य शुङ्गेन
तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सौम्य शुङ्गेन सम्मूलम-
न्विच्छ सम्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदाय-
तनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥

यद्येवं समूलमिदं शरीरं वटादिशुङ्गवत्तस्यास्य शरीरस्य क मूलं स्याद्भ-

१ ख. छ. ठा. ण. असमिति । २ क. प्रयुक्तं । ३ ख. घ. व. अ. ड. ढ. ण. 'थाऽश्वना-
योऽश्व' । ४ ख. घ. म. सौम्य । ५ ख. छ. ज. ण. तत्तत्रे । ६ उ. अ. 'लु सौम्या' । ७ ख.
झ. सौम्या । ८ ख. घ. सौम्य । ९ ख. घ. झ. सौम्येमाः ।

वेदित्येवं पृष्ठ आह पिता । तस्य क मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूलमित्याभि-
प्रायः । कथम् । अशितं ह्यन्नमद्भिर्द्रवीकृतं जाठरेणाग्निना पच्यमानं रसभा-
वेन परिणमते । रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मासान्मेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थि-
भ्यो मज्जा भज्जायाः शुक्रम् । तथा योऽद्भुतं चान्नं रसादिक्रमेणैवं परिणतं
लोहितं भवति । ताभ्यां शुक्रशोणिताभ्यामन्नकार्याभ्यां संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं
प्रत्यहं भुज्यमानेनाऽऽपूर्यमाणाभ्यां कुड्यमिव मृत्पिण्डैः प्रत्यहमुपवीयमानोऽ-
न्नमूलो देहशुङ्गः परिनिष्पन्न इत्यर्थः । यत्तु देहशुङ्गस्य मूलमैवं निर्दिष्टं
तदपि देहवद्भिना शोत्पत्तिमत्त्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पतितं शुङ्ग एवेति कृत्वाऽऽ-
ह । यथा देहशुङ्गोऽन्नमूल एवमेव खलु सौम्यान्नेन शुङ्गेन कार्यभूतेनाऽऽतो
मूलमन्नस्य शुङ्गस्यान्विच्छ प्रतिपद्यस्व । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छु-
ङ्गत्वमेवेति अद्भिः सौम्य शुङ्गेन कार्येण कारणं तेजो मूलमन्विच्छ ।
तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुङ्गत्वमिति तेजसा सौम्य शुङ्गेन सन्मू-
लमेकमेवाद्वितीयं परमार्थसत्यम् । यस्मिन्सर्वमिदं वाचाऽऽरम्भणं विकारो
नामधेयमनृतं रज्ज्वाभिव सर्पादिविकलयजातमध्यस्तमाविद्यया तदस्य जगतो
मूलमतः सन्मूलाः सत्कारणा हे सौम्येमाः स्थावरजंगमलक्षणाः सर्वाः
प्रजा न केवलं सन्मूला एवेदानीमपि स्थितिकाले सदायतनाः सदाश्रया
एव । नहि मृदमनाश्रित्य घटादेः सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति । अतो मृदसन्मूल-
त्वात्प्रजानां सदायतनं यासां ताः सदायतनाः प्रजाः । अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः
सदैव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषो यासां ताः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥

अन्नस्य देहमूलत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । तथा पुरुष-
भुक्तान्नवदिति यावत् । तथाऽपि कथं सतो मूलस्य सिद्धिरित आह—यत्तिवति । सतो
मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति—एकमिति । तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परिणामवादं
व्युदस्यति—यस्मिन्निति । अध्यासे मूलकारणमाह—प्रविद्ययेति । प्रजाः सर्वाः
सन्मूलाः सदायतनाश्चेत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते—न हीति । सत्प्रतिष्ठाः सदाय-
तनाश्चेत्यनगोरर्थमेद भावमाशङ्क्याऽऽह—अन्ते चेति । प्रतिष्ठाशब्दस्य लयवाचि-
त्वादायतनशब्दस्य चाऽऽश्रयविषयत्वान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । लयशब्दस्य सुषुप्त्या-
दिविषयत्वं वारयति—समाप्तिरिति । सम्यगाप्तिः समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र विवासे-

१ क. मज्जातः । २ ड. मज्जाभ्यः । ३ ठ. शोणितं । ४ ख. ड. 'लु सौम्या' । ५ ख. ग. अ.
ड. ड. ण. 'न तत्कार्य' । ६ ख. ड. न. सौम्य । ७ ख. अ. सौम्य । ८ ख. ड. जी. सौम्येमाः ।

तेति शङ्कां वारयति - अवसानमिति । तस्याभावत्वेन तुच्छरूपत्वं निरस्यति—
परिशेष इति ॥ ४ ॥

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं
नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं
तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पातितं
सौम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

अथेदानीमशुङ्गद्वारेण सतो मूलस्थानुगमः कार्य इत्याह । यत्र यस्मि-
काल एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति । अशिशिषतीति-
वदिदमपि गौणमेव नाम भवति । द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेत्र्य आपोऽ-
न्नशुङ्गं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिली कुर्युरब्बाहुल्याद्यदि तेजसा न शो-
ष्यन्ते । नितरां च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन परिणममानासु पातु-
मिच्छा पुरुषस्य जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह । तेज एव
तत्तदा पीतमवादि शोषयद्देहगतलोहितमाणभावेन नयते परिणमयति । तद्यथा
गोनाय इत्यादि समानमेवं तत्तेज आचष्टे लोक उदन्येत्युदकं नयतीत्युदन्यम् ।
उदन्येतीति च्छान्दसं तत्रापि पूर्ववत् । अपामप्येतदेव शरीरारूपं शुङ्गं ना-
न्यदित्येवमादि समानमन्यत् ॥ ५ ॥

अन्नाख्यशुङ्गद्वारा सतो मूलस्थाधिगतैरनन्तरमित्यथशब्दार्थः । पिपासतीत्येतन्नोम
पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना । कथं पिपासतीत्येतन्नाम पुरुषस्य गौणमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—द्रवीकृतस्येति । भवत्वयां तेजसा शोष्यमाणत्वं किं तावतेत्या-
शङ्क्याऽऽह—नितरां चेति । तदा पानेच्छावस्थायामित्यर्थः । तेजसो यदुदकनेतृ-
त्वमुक्तं तत्र श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे—तदेतदाहेति । उदन्यमिति वक्तव्ये कथमुदन्ये-
त्युक्तं तत्राऽऽह—उदन्येतीति । तत्रापि तेजस्यपीत्येतत् । यथाऽशनायेति च्छा-
न्दसं तथा तेजस्युदन्येत्यपि च्छान्दममेवेत्याह—पूर्ववदिति । अन्नद्वारा सतो मूल-
स्थाधिगमवदम्बुद्वाराऽपि तस्याधिगतिरस्तीत्याह—अपामपीति ॥ ६ ॥

तस्य क मूलं स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सौम्य

१ ख. अ. सौम्य । २ ज. झ. 'नीहीति ने' । ३ ख. घ. च. अ. ठ. ड. ण. 'कर्तव्य' ।
४ ख. झ. ण. 'व्यत इति । नि' । ५ क. ख. ग. अ. ट. ण. 'नामा पु' । ६ क. च्छान्दसमिति ।
७ ख. अ. सौम्य ।

शुक्लेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सौम्य शुक्लेन
सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः
सदायतनाः सत्यतिष्ठा यथा नु खलु सौम्येमास्तिस्त्रो
देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं
पुरस्तादेव भवत्यस्य सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्
मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥

सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्यं शुक्लम् । अतोऽप्युक्तेन देहेनाऽऽपो
मूलं गम्यते । अद्भिः शुक्लेन तेजो मूलं गम्यते । तेजसा शुक्लेन सन्मूलं गम्यते
पूर्ववत् । एवं हि तेजोबन्धनमयस्य देहशुक्लस्य वाचाऽऽरम्भणमात्रस्यान्नादिपर-
म्परया परमार्थसत्यं सन्मूलमभयमसंत्रासं निरायासं सन्मूलमन्विच्छेति पुत्रं
गमयित्वाऽशिशिषति पिपासतीति नामप्रसिद्धिद्वारेण यदन्यदिहास्मिन्प्रकरणे
तेजोबन्धानां पुरुषेणोपयुज्यमानानां कार्यकरणमंघातस्य देहशुक्लस्य स्वजा-
त्यसां कार्येणोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिदोक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं
व्यपदिशति । यथा नु खलु येन प्रकारेणमास्तेजोबन्धाख्यास्तिस्त्रो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यन्नमाशितं त्रेधा
विधीयत इत्यादि । तत्रैवोक्तमन्नादीनामशितानां ये मध्यमा धातवस्ते साप्त-
धातुकं शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्तम् । मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भव-
त्यस्थि भवति ये त्वणिष्ठा धातवो मनः प्राणं वाचं देहस्यान्तःकरणमंघात-
मुपचिन्वन्तीति चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो भवति सा वाग्भवतीति ।

तेजःशुक्लद्वाराऽपि सतो मूलस्य प्रतिपत्तिरगतीत्याह— सामर्थ्यादिति । त्रिवृत्क-
रणवशादिति यावत् । शरीरस्य भूतत्रयकार्यत्वमनःशब्दार्थः । यथा पूर्वमन्नशुक्लेन देहे-
नान्नाख्यं मूलं गम्यत इत्यादि व्याख्यातं तथा तेजःशुक्लेन देहेन तेजो मूलं गम्यत
इत्यादि व्याख्येयमित्याह—पूर्ववादिति । वृत्तानुवादपूर्वकं यथेत्यादिवाक्यमादत्ते—एवं
हीति । उक्तया रीत्या नामद्वयप्रसिद्धिद्वारेण यथोक्तदेहाख्यशुक्लस्यान्नादिकरणपरम्प-

१ ख. घ. ङ. सौम्य । २ ख. ङ. सौम्ये° । ३ क. ग. ज. ट. थ. तु । ४ ख. ङ. °लु सौम्ये° ।
५ क. ङ. सौम्य । ६ घ. ङ. च. ठ. ड. ण. °पयुज्य° । ७ ग. घ. ठ. ड. कार्यकार° । ८ क.
ग. च. ट. ठ. ड. तु ।

रथा सत्त्वाख्यं मूलमुक्तविशेषणं संमूलमन्विच्छेद्युपदेशेन श्वेतकेतुं ज्ञापयित्वा व्यव-
स्थया शरीरमेवैकभूतारब्धमित्याक्षेपे प्राप्ते यदगिमन्करणे तेज प्रभृतीनामुपयुज्यमा-
नानां स्वस्वभावाद्युपसारेण संघातस्योपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिह सर्वशरीरेषु
सर्वभूतकार्योपलभ्यादत्यवस्थायां प्रमाणाभावाददृश्यमाने संघाते कस्य भूतस्य किय-
त्कार्यमित्यपेक्षायामन्नमशितमित्यादावुक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशतीति यो-
जना । सतो मूलस्य व्यवहारसत्यत्वं वारयति—परमार्थेति । वस्तुतो नाविद्यासं-
बन्धस्तस्यातीत्याह—अभ्यस्यमिति । अविद्याकार्यसंबन्धोऽपि परमार्थतो न तस्यास्ती-
त्याह—असंघासमिति—उभयसंबन्धाभावे समुत्खातनिखिद्यदुत्खत्वेन परमानन्दत्वं
तस्य सिध्यतीत्याह—निरायासमिति । पूर्वोक्तमेव व्यक्ती करोति—तत्रैवेति । किं
तद्वन्नशितमित्यादावुक्तं तत्राऽह—अन्नादीनामिति । सासघातुकं त्वगसृङ्मांसमे-
दोऽग्रेज्जास्थिशुक्राख्याः सप्त धातवस्तेषां संहतिरूपमित्यर्थः ।

सोऽयं प्राणकरणसंघातो देहे विशीर्णे देहान्तरं जीवाधिष्ठिनो येन क्रमेण
पूर्वदेहात्प्रच्युतो गच्छति तदाहास्य हे सौम्य पुरुषस्य प्रयतो म्रियमाणस्य
वाङ्मनासि संपद्यते मनस्युपसंहियते । अथ तदाऽऽहुर्ज्ञातयो न वदतीति ।
मनःपूर्वको हि वाग्व्यापारः । “यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति ”
इति श्रुतेः । वाच्युपसंहतायां मनसि मनो मननव्यापारेण केवलेन वर्तते ।
मनोऽपि यदोपसंहियते तदा मनः प्राणे संपन्नं भवति सुषुप्तकाल इव तदा
पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानातीत्याहुः । प्राणश्च तदोर्ध्वोच्छ्वासी स्वात्म-
न्युपसंहतबाह्यकरणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्धस्तपादादीन्विक्षिपन्मर्मस्थानानि
निकृन्तन्निर्वोत्सर्जनक्रमेणोपसंहतस्तेजसि संपद्यते । तदाऽऽहुर्ज्ञातयो न चल-
तीति मृतो नेति वा विचिकित्सन्तो देहमालभमाना उष्णं चोपलभमाना
देह उष्णो जीवतीति यदा तदप्यौष्ण्यालिङ्गं तेज उपसंहियते । तदा तत्तेजः
परमां देवतायां प्रशाम्यति ।

तेजोबन्धकार्यभूतदेहशुद्धिद्वारा सतत्त्वं निरूपितमिदानीं मरणद्वारेणापि तन्निरूपयि-
तुमारभते—सोऽयामिति । तदाहत्यत्र क्रमवद्गमनं तदित्युक्तम् । वाग्व्यापारस्य
मनसि लये हेतुमाह—मनःपूर्वको हीति । प्राणसंपत्तिर्मनसस्तदधीनत्वम् । मनो-
व्यापारनिरुक्त्यवस्था तदेत्युच्यते । प्राणश्च तदेत्यविज्ञानावस्था कथ्यते । कथं प्राण-

१ ख. ड. ज. सौम्य । २ ख. घ. ज. ग. “न प्रवे” । ३ ग. घ. ठ. ड. “न्तन इवो” ।

४ क. “वोत्सृजन्क्रमे” । ख. ग. घ. ट. ड. ङ. “त्सृजन्क्रमे” ।

स्य स्वात्मन्युपसंहृतबाह्यकरणत्वं तदाह—संवर्गविद्यायामिति । तत्र हि प्राणः संवृङ्क्ते वागदीनीति दृष्टमतो युक्तं तस्य स्वात्मन्युपसंहृतकरणत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमाध्यात्मिकं तेजो गृह्यते । जीवतीत्याहुरिति संबन्धः ।

तदैवं क्रमेणोपसंहृते स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तत्स्थो जीवोऽपि सुषुप्तकाल-
वाग्निमित्तोपसंहारादुपसंहियमाणः सन्सत्याभिसंधिपूर्वकं चेदुपसंहियते सदेव
संपद्यते न पुनर्देहान्तराय सुषुप्तादिवोतिष्ठति । यथा लोके सभये देशे वर्तमानः
कथंचिदिवाभयं देशं प्राप्तुं द्वत् । इतरस्त्वनात्मज्ञस्तस्मादेव मूलात्सुषुप्ता-
दिवोत्थाय मृत्वा पुनर्देहजालमाविशति यस्मान्मूलादुत्थाय देहमाविशति
जीवः ॥ ६ ॥

सकरणस्य सप्राणस्य च भूतस्य परम्यां देवतायामुक्तक्रमेणोपसंहारेऽपि जीवस्य
किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—तदेवमिति । तस्यां परम्यां देवतायामुक्तेन क्रमेण
तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् । स्वमूलं मनसो मूलं भूतपञ्चकम् । निमित्तोपसंहारादि-
त्यत्र निमित्तं मनो विवक्षितम् । तत्संपन्नस्य सत्याभिमंघेर्न पुनरुत्थानमित्येतद्दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति—यथेति । अभयं देशं प्राप्तो न पुनः सभयं देशं गन्तुमिच्छतीति
शेषः । यस्त्वनृताभिसंधो यथोक्तया रीत्या न तत्संपन्नस्त्वं प्रत्याह—इतरस्त्विति ।
॥ ६ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स

आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा

भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

===

स यः सदाख्य एष उक्तोऽणिमाऽणुभावो जगतो मूलमैतदात्म्यमेतत्स-
दात्मा यस्य सर्वस्य तदेतदात्म तस्य भाव एतदात्म्यम् । एतेन सदाख्ये-
नाऽऽत्मनाऽऽत्मवत्सर्वमिदं जगत् । नान्योऽस्त्यस्याऽऽत्मा संसारी । “नान्य-
दतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं” इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । येन चाऽऽत्मनाऽऽ-
त्मवत्सर्वमिदं जगत्तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थसत् । अतः स एवाऽऽत्मा
जगतः प्रत्यक्स्वरूपं सत्त्वं याथात्म्यम् । आत्मशब्दस्य निरुपपदस्य प्रत्य-
गात्मनि गवादिशब्दवन्निरुद्धत्वात् । अतस्तत्सत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं

प्रत्यायितः पुत्र आह भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्भवदुक्तं तत्संदिग्धं
ममाहन्यहनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्ते सत्संपद्यन्त इत्येतद्येन तत्संपद्य न विदुः
सत्संपन्ना वयमिति । अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याययत्वित्यर्थः । एवमुक्तस्त-
याऽस्तु सौम्येति होवाच पिता ॥ ७ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अस्येति षष्ठ्या सर्वं जगदुक्तम् । असंसारी संसारी वेति च्छेदः । मूलादेर्विशेषं
दर्शयति—परमार्थेति । कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमतात्त्विकमिति शङ्कां
वारयति—सतत्त्वमिति । तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—याया-
त्म्यमिति । कथमेवमर्थत्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राऽऽह—आत्मशब्दस्येति ।
सतो भवत्वात्मत्वं मम तु किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । संदेहास्पदमेव
विशिनष्टि—अहन्यहनीति । संदेहे हेतुमाह—येनेति । तेन संदिग्धमेतदिति
पूर्वेण सन्नः । संदेहव्यावृत्तिर्तर्हि कथमित्यत आह—अत इति । पुत्रस्य प्राप्तिसंदेहा-
पोहार्यमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति—एवमिति ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य नवमः खण्डः) ।

यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां

वृक्षाणां रसान्समवहारमेकता रसं गमयन्ति ॥ १ ॥

यत्पृच्छस्यहन्यहनि सत्संपद्य न विदुः सत्संपन्नाः स्म इति तत्कस्मादि-
त्यत्र शृणु दृष्टान्तम् । यथा लोके हे सौम्य मधुकृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो
मधुकरमक्षिका मधु निस्तिष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथम् ।
नानात्ययानां नानागतीनां नानादिकानां वृक्षाणां रसान्समवहारं समाहृत्यै-
कतामेकभावं मधुत्वेन रसान्गमयन्ति मधुत्वमापादयन्ति ॥ १ ॥

यथेत्यादिदृष्टान्तमवतारयति—यत्पृच्छामीति । प्रत्यहं सुषुप्ते सर्वाः प्रजाः सत्सं-
पद्य सत्संपन्नाः स्मो वयमिति यन्न विदुस्तदज्ञानं कस्मात्कारणादिति यन्मां पृच्छसि
तत्र सुषुप्तादावज्ञाने कारणभूतं दृष्टान्तमुच्यमानं शृणु त्वमिति योजना । यथा स
दृष्टान्तः स्पष्टो भवति तथोच्यत इत्याह—यथेति । पुनर्मधुपदं क्रियापदेन संबन्धप्र-

दर्शनार्थम् । मधुकृतां मधुनिष्पादकत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति—कथमित्यादिना ।
नानागतीनां नानाफलानामित्येवम् । बहूनां रसानां कथमेकतेत्याशङ्क्याऽऽह—मधु-
त्वेनेति । तदेव स्पष्टयति—मधुत्वमिति ॥ १ ॥

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य
रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु
सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति
संपद्यामह इति ॥ २ ॥

ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र मधुर्न विवेकं न लभन्ते । कथम् ।
अमुष्याहमास्म्यस्य पनसस्य वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति । यथा हि लोके बहूनां
चेर्तनावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं पुत्रोऽमुष्याहं
नप्ताऽस्मीति । ते च लब्धविवेकाः सन्तो न संकीर्षन्ते न तथेहानेकपकारवृक्ष-
रसानामपि मधुराम्लतिक्तकटुकादीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन
विवेको गृह्यत इत्यभिप्रायः । यथाऽयं दृष्टान्त इत्येवमेव खलु सोम्येमाः
सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति संपद्य सुर्धुप्तकाले मरणप्रलययोश्च न विदुर्न
विजानीयुः सति संपद्यामह इति संपन्ना इति वा ॥ २ ॥

ते यथेत्यादि व्याचष्टे—ते रसा इति । उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति—
यथा हीत्यादिना । इहेति प्रकृतदृष्टान्तोक्तिः । दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह—
यथेति ॥ २ ॥

त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा
कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्-
वन्ति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥

यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञात्वैव सत्संपद्यन्ते । अतस्त इह लोके
यत्कर्मनिमित्तां यां यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्व्याघ्रादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहोऽ-
हमित्येवं ते तत्कर्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्तः सत्प्रविष्टा अपि तद्भावेनैव पुन-

१ ख. अ. सोम्येमाः । २ ड. ड. 'स्य जम्बूदेवां वृ' । ३ ठ. 'ति चामुष्याहमर्जुनस्य
भवस्य वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति । य' । क. ग. ड. ड. 'ति च । य' । ४ च. ठ. 'तनव' । ५ ग.
घ. च. ट. ड. ड. 'कबोधो भ' । ६ क. ग. ट. 'त्रो न' । ७ ख. ड. अ. सोम्येमाः । ८ ड. च.
'प्राप्ति' । ९ ख. ग. घ. ड. ण. सत्प्रतिष्ठा ।

राभवन्ति पुनः सत आगत्य व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा
कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति बभूवु-
रित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति युगसहस्रकोट्यन्तरिताऽपि संसारिणो
जन्तोर्वा पुरा भाविता वासना सा न नश्यतीत्यर्थः । “यथाभज्ञं हि संभवाः”
इति श्रुत्यन्तरात् ॥ ३ ॥

रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामेवं दृष्टान्तः स्यादित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—यस्माच्चेति । एवं यथोक्तसदृष्टान्तवशेनेति यावत् । चेतनानामपि सुषुप्त्यादौ
जाह्न्यास्कन्दिततया रसतुल्यत्वात्तेषां विवेकानर्हावस्थापत्तिमात्रे प्रकृतमुदाहरणमविरु-
द्धमिति भावः । सता संपन्नानामपि तत्स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—संसारिण इति ॥ ३ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्मामिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग-
वान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

ताः प्रजा यस्मिन्प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽन्ये सत्सत्यात्मा-
भिसंधा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नाऽऽवर्तन्ते स य एषोऽणिमेत्यादि
व्याख्यातम् । यथा लोके स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय ग्रामान्तरंगतो जानाति
स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्तूनां कस्माद्विज्ञानं न
भवतीति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्वित्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच
पिता ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति—ताः प्रजा इति । इतः स द्विज्ञानरहितेभ्यः
सकाशादिति यावत् । यमणुभावमिति । तच्छब्दोऽव्याहर्त्यः । प्रश्नान्तरं दृष्टान्तव-
लादुत्थापयति—यथेति । सतोऽहमागतोऽस्मीत्युत्थितस्य ज्ञानाभावं दृष्टान्तेनोपमा-
दयितुमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति—इत्युक्त इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य दशमः खण्डः) ।

इमाः सौम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चा-
त्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र
एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयम-
हमस्मीति ॥ १ ॥

शृणु तत्र दृष्टान्तं यथा सौम्येमा नद्यो गङ्गाद्याः पुरस्तात्पूर्वा दिशं प्रति
प्राच्यः प्रागञ्चनाः स्यन्दन्ते स्रवन्ति । पश्चात्प्रतीची दिशं प्रति सिन्धवाद्याः
प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छन्तीति प्रतीच्यस्ताः समुद्रादम्भोनिधेर्जलधरैराक्षिताः
पुनर्दृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्रमम्भोनिधिमेवापि-
यन्ति स समुद्र एव भवति ता नद्यो यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकतां गता
न विदुर्न जानन्तीयं गङ्गाऽहमस्मीयं यमुनाऽहमस्मीतीयं मह्यहमस्मीति
च ॥ १ ॥

आगमनावध्यपरिज्ञानं तत्रेत्युक्तम् ॥ १ ॥

एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य
न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा
सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा
दक्षो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ २ ॥
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग-
वान्विज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

===

१ ख. झ. अ. सौम्य । २ क. ख. अ. ट. 'वन्ति ता । ३ ख. झ. अ. सौम्येमा । ४ घ. ट.
ह. 'स्ति समु' । ५ क. 'मुद्रा ए' । ६ क. ख. अ. ट. ण. भवन्ति । ७ ख. अ. ण. 'स्मीति । ८ ख.
अ. सौम्येमाः । ९ ख. अ. सौम्येति ।

एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति संपद्य न विदुस्तस्मात्सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह आगता इति वा । त इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यन् । दृष्टं लोके जले वीचीतरङ्गफेनबुद्बुदादय उत्थिताः पुनस्त-
ज्झवं गता विनष्टा इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यहं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते मरणप्रलययोश्च न विनश्यन्तीत्येतन् । भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु दृष्टा-
न्तेन । सौम्येति होवाच पिता ॥ २ ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

प्रश्नान्तरं व्याचष्टे—दृष्टमिति । विनष्टा इति लोके दृष्टमिति संबन्धः । जीवास्तु प्रत्यहं सुषुप्त्यवस्थायां मरणप्रलययोश्च कारणभावं गच्छन्तोऽपि न विनश्यन्तीति यदेतत्तदिति योजना । जीवविनाशं शङ्कमानस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थाप-
यति—तथेति ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
षष्ठाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः) ।

अस्य सौम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याजजी-
वन्स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्या-
ज्जीवन्स्रवेत्स एष जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रभूतः पेपीय-
मानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥

शृणु दृष्टान्तमस्य हे सौम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्य वृक्षस्यास्येत्यग्रतः स्थितं वृक्षं दर्शयन्नाह । यदि यः कश्चिदस्य मूलेऽभ्याहन्यात्परश्वादिना सकृ-
द्घातमात्रेण न शुष्यतीति जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् । तथा यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्तथा योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष वृक्ष इदानीं जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रभूतोऽनुव्याप्तः पेपीयमानोऽत्यर्थं पिबन्नुत्कं भौमांश्च रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो हर्षं प्राप्नुवंस्तिष्ठति ॥ १ ॥

जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ दृष्टान्तमाह—शृण्विति ॥ १ ॥

अस्य यदेकांशां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा
शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥ २ ॥

तस्यास्य यदेकांशां शाखां रोगग्रस्तामाहतां वा जीवो जहात्युपसंहरति शा-
खाया विप्रसृतमात्मांशम् । अथ सा शुष्यति । वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानु-
प्रविष्टो हि जीव इति तदुपसंहार उपसंहियते । जीवेन च प्राणयुक्तेनाशितं
पीतं च रसतां गतं जीवच्छरीरं वृक्षं^१ वर्धयद्रसरूपेण जीवस्य सद्भावे लिङ्गं
भवाति । अशितपीताभ्यां हि देहे जीवस्तिष्ठति ते चाशितपीने जीवकर्मानु-
सारिणी इति । तस्यैकाङ्गवैकल्यनिमित्तं कर्षं यदो रस्थितं भवति तदा जीव
एकांशां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति । अथ तदा सा शाखा
शुष्यति । जीवस्थितिनिमित्तो रसो जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति ।
रसापगमे च शाखा शोषमुपैति । तथा सर्वं वृक्षमेव यदाऽयं जहाति तदा
सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति । वृक्षस्य रसस्रवणशोषणादिलिङ्गाज्जीववत्त्वं दृष्टा-
न्तश्रुतेश्च चेतनावन्तः स्थावरा इति बौद्धकाणां दमतमचेतनाः स्थावरा
इत्येतदसारमिति दर्शितं भवति ॥ २ ॥

ननु रोगग्रस्तायां वातोपहतायां वा शाखायां प्राणोपसंहारेऽपि कुतो जीवोपसंहारः
संभवति तत्राऽऽह—वागिति । ननु वृक्षे जीवस्य सद्भावे तत्रोपसंहारानुपसंहारौ
वक्तव्यौ तत्र तस्य सत्त्वं तु कुतस्त्यमत आह—जीवेन चेति । रसरूपेण वर्धय-
दिति संबन्धः । वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमित्यसौ कदाचित्तदीयामेकांशां शाखां
जहातीत्याशङ्क्याऽऽह—अशितेति । जीवोपसंहारेऽपि किमिति शाखा शुष्यति
तत्राऽऽह—जीवस्थितीति । जीवस्य स्थितिनिमित्तं यस्येति विग्रहः । तथा शाखा-
यामुक्तप्रकारेणेति यावत् । यत्तु वैशेषिकवैनाशिकाभ्यां स्थावराणां निर्जीवत्वेनाचेतन-
त्वमुक्तं तदेतन्निरस्तमित्याह—वृक्षस्येति । आदिशब्दो वृद्धिमोदादिसंग्रहार्थः । स
एष वृक्षो जीवेनाऽऽत्मनानुप्रभूत इति दृष्टान्तश्रुतिः ॥ २ ॥

एवमेव खलु सौम्य विद्धीति होवाच जीवा-
पेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स

१ घ. च. ठ. ड. ढ. खां रोगग्रस्ता^१ । २ क. ड. ढ. 'ववच्छ' । ३ क. ग. ठ. 'क्षं च व' ।
४ ठ. 'णादादिम' । ५ क. ग. ट. 'हारे कि' । ६ खं, ज. सौम्य ।

य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मां भगवान्विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

यथाऽस्मिन्वृक्षदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो वृक्षोऽशुष्को रसपानादियुक्तो
जीवतीत्युच्यते तदपेतश्च म्रियत इत्युच्यते । एवमेव खलु सोम्य विद्मीति
होवाच—जीवापेतं जीववियुक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते न जीवो म्रियत
इति । कार्यशेषे च सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यशेषमपरिसमाप्तमिति स्मृत्वा
समापनदर्शनात् । जातमात्राणां च जन्तूनां स्तन्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चा-
तीतजन्मान्तरानुभूतस्तन(न्य)पानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते । अग्निहोत्रादीनां
च वैदिकानां कर्मणामर्थवत्त्वान्न जीवो म्रियत इति । स य एषोऽणिमेत्यादि
समानम् । कथं पुनरिदमन्यन्तस्थूलं पृथिव्यादि नामरूपवज्जगदत्यन्तसूक्ष्मा-
त्सद्रूपान्नामरूपरहितात्सतो जायत इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्वि-
ज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

श्रुतिदृष्टान्ते विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह—यथेत्यादिना । जीवस्य सुषुप्ते
नाशाभावे हेत्वन्तरमाह—कार्यशेषे चेति । तस्मिन्सति सुषुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य
कार्यस्य शेषोऽस्ति यस्मिन्कर्मणि तदिदं ममासमाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समापनदर्शनाच्च
स्वापे जीवो नश्यतीत्यर्थः । मरणकाले तन्नाशाभावे हेत्वन्तरमाह—जातमात्राणा-
मिति । आद्यश्चकारः समुच्चये द्वितीयोऽवधारणे । जीवस्य प्रलयादावविनाशे कार-
णान्तरमाह—अग्निहोत्रादीनामिति । इतिशब्दो जीवस्य नित्यत्वोपसंहरार्थः ।
यदुक्तं सन्मूर्छाः सोम्येत्यादि तत्र चोदयति—कथं पुनरिति । विलक्षणयोर्न कार्य-
कारणत्वमिति शङ्कमानं प्रति बोधयितुमुत्तरं वाक्यमुपादत्ते—तथेति ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः) ।

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्द्धीति
भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा
धाना भगव इत्यासामङ्गेकां भिन्द्धीति भिन्ना
भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव
इति ॥ १ ॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छस्यतोऽस्मान्महतो न्यग्रोधात्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा
चकार स इदं भगव उपाहृतं फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह—फलं भिन्द्धीति ।
भिन्नमित्याहेतरः । तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्व्योऽणुवरा
इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति । आसां धानानामेकां धानामङ्ग
हे वत्स भिन्द्धीत्युक्त आह—भिन्ना भगव इति । यदि भिन्ना धाना तस्यां
भिन्नायां किं पश्यसीत्युक्त आह—न किंचन पश्यामि भगव इति ॥ १ ॥

स्थूलस्य कार्यस्य सूक्ष्ममुख्यकारणत्वमेतदित्युच्यते । अस्य सौम्य महतो वृक्षस्येति
प्रकृतं वृक्षं परामृशति—अत इति ॥ १ ॥

त५ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमान न निभालयस
एतस्य वै सोम्यैषोऽणिमन् एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति
श्रद्धत्स्व सौम्येति ॥ २ ॥

तं पुत्रं होवाच वट्यानायां भिन्नायां यं वटबीजाणिमानं हे सोम्यैतं न
निभालयसे न पश्यसि । तथाऽप्येतस्य वै किलं सोम्यैष महान्यग्रोधो बीज-
स्याणिमन्ः सूक्ष्मस्यादृश्यमानस्य कार्यभूतः स्थूलशाखास्केन्धफलपलाशवा-
स्तिष्ठत्युत्पन्नः सन्नुत्तिष्ठतीति वोच्छब्दोऽध्याहार्योऽतः श्रद्धत्स्व सौम्य सत
एवाणिमन्ः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति । यद्यपि न्यायागमाभ्यां

१ क. उपाहृतं । २ क. ग. ट. सूक्ष्मं मु° । ३ अ. सौम्य । ४ ख. घ. ङ. अ. वै सौम्यै° । ५
ख. व. अ. वै सौम्यै° । ६ ख. झ. ठ °हान्यग्रो° । ७ ख. अ. सौम्येति । ८ ख. ङ. अ. हे
सौम्यै° । ९ ख. ङ. य. °ल सौम्यै° । १० ङ. ठ. ण. °हान्यग्रो° । ११ ख. ग. घ. च. ङ. ठ.
ङ. स्थूलः शा° । १२ ट. °स्कन्धाङ्कुरकुसुमफ° । १३ ख. ङ. ढ. ण. °ति चोच्छ° । १४ ख. ङ.
अ. सौम्य ।

निर्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाऽप्यत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयामक्त-
मनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्यां गुरुतरायां श्रद्धायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह
श्रद्धत्स्वेति । श्रद्धायां तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुत्सितेऽर्थे भवेत्ततश्च
तदर्थवगतिः । “ अन्धत्रमना अभूवम् ” इत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥

यमेतमणिमानं न पश्यस्येतस्याणिमो बीजस्येति संबन्धः । तथाऽपीत्यत्यन्ताणु-
त्वाददर्शनेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसूक्ष्माद्धीजादत्यन्तस्थूलस्य वृक्षस्योत्पत्त्युपलम्भोऽतः-
शब्दार्थः । सन्मूलाः सोम्येत्यादिश्रुत्या दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः सत्कार्यत्वे
सिद्धे श्रद्धामन्तरेणापि तन्निर्णयसंभवात्किमिति श्वेतकेतुः श्रद्धत्स्वेति पित्रा नियु-
ज्यते तत्राऽऽह—यद्यपीति । सत्यामपि श्रद्धायां कथं बाह्यविषयामक्तमनसोऽत्य-
न्तसूक्ष्मेष्वर्थेष्ववगमः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—श्रद्धायां त्विति । मनःसमाधानव-
शाद्बुभुत्सितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति—अन्यत्रेति ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग-
वान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

===

स य इत्याद्युक्तार्थम् । यदि तत्सज्जगतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत इत्ये-
तद्दृष्टान्तेन मा भगवान्भूय एव विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच
पिता ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

—:○:—

प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानत्वान्नास्तीति मन्वानः शङ्कते—यदीति । अनुपलभ्यमान-
स्यापि सत्त्वमाशङ्क्याऽऽह—इत्थेतदिति । अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्यास्तित्वं प्रति-
पादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारयति—तथेति ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

—:○-○-○-○:—

(अथ षष्ठाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ।

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपमीदथा इति

स तथा चकार त* होवाच यद्वोषा लवणमुदकेऽ-
वाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण तूपलभ्यते इति शृण्वन्न
दृष्टान्तम् । यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पिण्डरूपं लवणमेतद्घटादा-
बुदकेऽववाय प्रक्षिप्याथ मा मां श्वः प्रातरुपसीदथा उगच्छेथा इति । स ह
पित्रोक्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छंस्तथा चकार । तं होवाच परेद्युः प्रातर्यल्लवणं
दोषा रात्राबुदकेऽवाधा निक्षिप्तवानस्यङ्गं हे वत्स तदाहरेत्युक्तस्तल्लवणमा-
जिहीर्षुर्ह किञ्चावमृश्योदके न विवेद न विज्ञातवान्यथा तल्लवणं विद्यमानमेव
सदप्सु लीनं संश्लिष्टमभूत् ॥ १ ॥

नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणेति शेषः । इतीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं यदीच्छसि तर्हि
दृष्टान्तमत्र शृण्वति योजना । रात्रेरत्ययानन्तर्यमयशब्दार्थः । जगन्मूलं स्वतोऽप्रत्यक्षमपि
प्रत्यक्षमुपायान्तरेणेति पित्रोकोऽर्थस्तं प्रत्यक्षीचिकीर्षुर्घटादाबुदके पिण्डरूपं लवणं रात्रौ
प्रक्षिप्य तदत्ययानन्तरं प्रातःकाले पितृसमीपं श्वेतकेतुर्गतवानित्याह —स इति ।
यथा तत्पिण्डरूपं लवणं प्रक्षेपान्प्रागभूतथा न विज्ञातवानिति संबन्धः । उदके
प्रक्षिप्तं लवणं विमृश्यापि न विज्ञायते चेदमदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याऽऽह—विद्यमान-
मेवेति । किमिति तर्हि चक्षुषा स्पर्शेन वा नोपलभ्यते तत्राऽऽह—अप्स्विति ॥१॥

यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति
लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्य-
न्तादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ
मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छशत्संवर्तते
त* होवाचात्र वाव किल संत्सोम्य न निहालय-
सेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥

यथा विलीनं लवणं न वेत्थ तथाऽपि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्डरूपं
लवणमगृह्यमाणं विद्यत एवाप्सूपलभ्यते चोपायान्तरेणेत्येतत्पुत्रं प्रत्याय-

१ ठ. 'वाचाप' । २ त. घ. च. अ. ड. ढ. ण. 'ङ्ग त' । ३ क. ख. ग. ङ. ज. ट. ठ. ण.
'नमपि स' । ४ क. ग. ट. न ज्ञा' । ५ ख. ज. ण. 'नमिति' । ६ क. ज. प्राप्स्येनद' । ख. 'प्राप्स्येत' ।
ग. ङ. झ. ट. ठ. त. थ. 'प्राप्स्येनद' । ७ ख. अ. सत्सौम्य ।

यितुमिच्छन्नाहाङ्गास्योदकस्यान्तादुपरि गृहीत्वाऽऽचामेत्पुक्त्वा पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर आह लवणं स्वादुत इति । तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । तथाऽन्तादधोदेशाद्गृहीत्वाऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिर्भाष्य परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार लवणं परित्यज्य पितृसमीपमाजगामेत्यर्थ इदं वचनं ब्रुवंस्तल्लक्षणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं शश्वन्नित्यं संवर्तते विद्यमानमेव सत्सम्पद्वर्तते । इत्येवमुक्तवन्तं तं होवाच पिता । यथेदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं गृहीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवोपायान्तरेण जिह्वोपलभ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव तेजोबन्नादिकार्ये शुङ्गे देहे । वाच किलेत्याचार्योपदेशस्मरणमदर्शनार्थं । सत्तेजोबन्नादिशुङ्गकारणं वटबीजाणिमवद्विद्यमानमेवेन्द्रियैर्नोपलभ्यसे न निभालयसे । यथाऽत्रैवोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव जिह्वोपलब्धवानसि, एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्जगन्मूलमुपायान्तरेण लवणाणिमवदुपलप्स्यस इति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

कथं तर्हि तस्य विद्यमानत्वमवगतं तत्राऽऽह — यथेति । यद्यपि पिण्डरूपं लवणमुदके क्षिप्तमवमृश्यापि चक्षुस्पर्शनाभ्यां न त्वं वेत्थ तथाऽपि तत्तत्र विद्यत एव यतस्ताभ्यामगृह्यमाणमपि तत्रोपायान्तरेणोपलभ्यत इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः । यथाशब्दो यद्यपीत्यर्थः । तद्धेत्यादि व्याचष्टे—लवणमिति । संवर्तते इतीदं वचनं ब्रुवन्नाजगामेति संवन्धः । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह—इत्येवमुक्तवन्तमित्यादिना । सतो जगन्मूलस्यास्मिन्देहे सत्त्वं त्वया कथमवगतमत आह—वावेति । अत्र वावेत्यादिनाऽत्रैव किलेत्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्यार्थविशेषं दर्शयति—यथाऽत्रैत्यादिना ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग-
वान्विज्ञापयत्विति तथा सौम्योति होवाच ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा
 एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो
 मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाऽऽचार्यवान्पुरुषो
 वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्य
 इति ॥ २ ॥

एवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथाबन्धनं प्रमुच्य मुक्त्वा कारुणिकः
 कश्चिदेतां दिशमुत्तरतो गन्धारा एतां दिशं व्रजेति प्रब्रूयात्स एवं कारुणिकेन
 बन्धनान्मोक्षितो ग्रामाद्ग्रामान्तरं पृच्छन्पण्डित उपदेशवान्मेधावी परोपदिष्ट-
 ग्रामप्रवेशमार्गविधारणसमर्थः सगन्धारानेवोपसंपद्येत नेतरो मूढमतिर्देशा-
 न्तरदर्शनतृड्वा । यथाऽयं दृष्टान्तो वर्णितः स्वविषयेभ्यो गन्धारेभ्यः
 पुरुषस्तस्करैरभिनद्धाक्षोऽविवेको दिङ्मूढोऽशनायापिपासादिमान्वाघ्रत-
 स्कराद्यनेकमयानर्थव्रातयुतमरण्यं प्रवेशितो दुःखार्तो विक्रोशन्बन्धनेभ्यो
 मुपुक्षुस्तिष्ठति स कथंचिदेव कारुणिकेन केनचिन्मोक्षितः स्वदेशान्गन्धा-
 रानेवाऽऽश्रमो निर्धृतः सुखयभूत् । एवमेव सतो जगदात्मैस्वरूपात्तेजो-
 बन्धादिमयं देहारण्यं वातपित्तकफरुधिरभेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरी-
 षवच्छीतोष्णाद्यनेकद्वंद्वदुःखवच्चेदं मोहपटाभिनद्धाक्षो भार्यापुत्रमित्रपशु-
 बन्ध्वादिदृष्टादृष्टानेकविषयतृष्णापाशितः पुण्यापुण्यादितस्करैः प्रवेशितोऽ-
 हममुष्य पुत्रो ममैते बान्धवाः सुखयहं दुःखी मूढः पण्डितो धार्मिको
 बन्धुमाज्जातो मृतो जीर्णः पापी पुत्रो मे मृतो धनं मे नष्टं हा हतेऽस्मि
 कथं जीविष्यामि का मे गतिः किं मे त्राणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थ-
 जालवान्विक्रोशन्कथंचिदेव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कंचित्सद्ब्रह्मात्म-
 विदं विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽप्तादयति तेन च ब्रह्मविदा कारुण्याह-
 शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसारविषयेभ्यो नास्ति त्वं संसा-
 र्यमुष्य पुत्रत्वादिधर्मवान्किं तर्हि सद्यत्तत्त्वमतीत्यविद्यामोहपटाभिनहनान्मो-
 क्षितो गन्धारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसंपद्य सुखी निर्धृतः स्यादित्येतमेवा-
 र्थमाहाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेदेति । तस्यास्यैवमाचार्यवतो मुक्तविद्याभिनहनस्य
 तावदेव तावानेव कालश्चिरं क्षेपः सदात्मस्वरूपसंपत्तेरिति वाक्यशेषः ।

१ क. ख. ग. घ. च. ज. ट. ठ. ड. ढ. 'चिदिव' । २ क. ख. ग. घ. ङ. झ. ट. ड. 'त्मनः
 स्व' । ३ ख. अ. ण. 'हृप्रदाधियाप' । ४ क. ख. अ. ङ. ण. 'त्रय' । ५ क. ग. घ. ङ. ट. ठ.
 ड. ढ. 'चिदिव' । ६ ठ. 'शयवशात्' । ७ ख. घ. ज. ण. 'याविमो' ।

कियान्कालश्चिरमित्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यत इत्येतत्पुरुषव्य-
त्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्मणा शरीरमारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो
यावादित्यर्थः । अथ तदेव सत्संपत्स्ये संपत्स्यत इति पूर्ववत् । न हि देह-
मोक्षस्य सत्संपत्तेश्च कालभेदोऽस्ति येनाथशब्द आनन्तर्यार्थः स्यात् ।

यथाबन्धनं बन्धनमनुसृत्येति यावत् । पाण्डितो मेधावीतिविशेषणद्वयस्य व्यवच्छेदं
दर्शयति—नेतर इति । व्याख्यातं दृष्टान्तं सोपस्करमनुवदति—यथेत्यादिना ।
दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—एवमिति । आदिशब्देन वाग्वकाशौ गृह्येते । मय्यद्भुविका-
रार्थः । देहारण्यस्यानेकानर्थसंकटत्वं कथयति—वातेति । शीतोष्णादीत्यादिपदेन
रागद्वेषादि द्वंद्वं गृहीतं तेनानेकेन द्वंद्वेन जातं सुखं दुःखं च तदुपेतमिदं देहारण्यमि-
त्येतत् । बन्ध्वादीत्यादिशब्दे मित्रक्षेत्रादिविनायः । पुण्यापुण्यादीत्यादिपदमविद्याकाम-
वासनासंग्रहार्थम् । देहारण्यं प्रविष्टस्य जन्तोर्विक्रोशनप्रकारं सकारणं सूचयति—
अहमित्यादिना । तस्य सदा दुःखित्वशङ्कां वारयति—कथंचिदेवेति । आपाततो
ब्रह्मविस्त्वमात्रेण मुक्तबन्धनत्वासिद्धेर्विशिनष्टि—ब्रह्मिष्ठमिति । यदाऽऽसादयति तदा
सुखी स्यादित्युतरत्र सबन्धः । संसारविषयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञानं तस्य
मार्गो विवेकः स यस्याऽऽचार्येण दर्शितो विद्यातः स दर्शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गः ।
आचार्येण साधनचतुष्टयसंपन्नस्याधिकारिणः संसारान्मोक्षितत्वप्रकारं दर्शयति—
नासीति । यद्यपि वाक्यार्थज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाऽप्याचार्येपदेशजनितातिशयद-
र्शनात्तदुपदेशोऽवगत्यन्तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुरुपदेशमात्राद्यस्य नावगत्यन्तवाक्या-
र्थधीस्तस्य प्रमाणाद्यसंभावनानिरसनसमर्थो विचारो मेधाविशब्देन विहितस्तस्य प्रज्ञा-
तिशयवति प्रयोगादिति भावः । पुरुषव्यत्यये हेतुमाह—सामर्थ्यादिति । अस्म-
द्युपपदेऽसत्युत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्वेत्यर्थः । यावदित्यादिवाक्यार्थं
स्पष्टयति—येनेति । पूर्ववदिति सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं लक्षयति । अथशब्दस्य
सत्संपत्तेर्देहमोक्षादानन्तर्यमर्थो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह—न हीति ।

ननु यथा सद्विज्ञानानन्तरमेव देहपातः सत्संपत्तिश्च न भवति कर्मशेषवशा-
त्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेर्जन्मान्तरसंचितान्यपि कर्माणि सन्तीति तत्फ-
लोपभोगार्थं पतितेऽस्मिञ्शरीरान्तरमारब्धव्यम् । उत्पन्ने च ज्ञाने यावज्जीवं
विहितानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करोत्येवेति तत्फलोपभोगार्थं चावश्यं शरी-

रान्तरमारब्धव्यं ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यं कर्मणां फलवत्त्वार्त् । अथ ज्ञानवतः क्षीयन्ते कर्माणि तदा ज्ञानप्राप्तिसमकाल-
मेव ज्ञानस्य सत्संपत्तिहेतुत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथा चाऽऽ-
चार्याभाव इत्याचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यनुपपत्तिर्ज्ञानान्मोक्षाभावप्रसङ्गश्च ।
देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनैकान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न । कर्मणां प्रवृत्ता-
प्रवृत्तफलैवस्त्वविशेषोपपत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां ध्रुवफलैवस्त्वा-
द्ब्रह्मविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्धव्यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्ये-
तदसत् । विदुषस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् ।

अथ संपत्स्य इति विदेहमुक्तिमुक्तामाक्षिपति--नन्विति । अप्रवृत्तफलानीति चेदः ।
उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विमतानि कर्माणि ब्रह्मज्ञानेन न क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्र-
वृत्तफलकर्मवदित्यर्थः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि, ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादिश्रुतिस्मृ-
तिविरोधात्कालात्ययापदिष्टेति शङ्कते—अथेति । अतिप्रसङ्गान्न श्रुतिस्मृत्योर्य-
थाश्रुतार्थतेति परिहरति—तदेति । ज्ञानस्याऽऽनर्थक्यमुक्त्वा पक्षान्तरमाह—देशा-
न्तरेति । यथा ग्रामप्राप्त्युपायोऽश्वो रथो वेति ज्ञाने सत्यसत्यन्तराये कस्यचिदेव
ग्रामप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवतस्तज्ज्ञानेऽपि तत्प्राप्तिर्यथा तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि
कस्यचिदेव भोगेन क्षीणकर्माशयस्य मोक्षो न ज्ञानमात्रादित्यनियतफलत्वमित्यर्थः ।
कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नुत्तरमाह—न कर्मणामिति । संग्रहवाक्यमेव प्रपञ्चय-
न्नादौ नञर्यं स्फुटयति—यदुक्तमिति । तत्र हेतुमाह—विदुष इति । प्रामाण्या-
द्देहान्तरारम्भे तद्विरोधप्रसङ्गादिति शेषः ।

ननु “ पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति ” इत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । सत्त्वं
मेवम् । तथाऽपि प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानां च कर्मणां विशेषोऽस्ति । कथम् ।
यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि यैर्विद्वच्छरीरमारब्धं तेषामुपभोगेनैव क्षयः ।
यथाऽऽरब्धवेगस्य लक्ष्यमुक्तेष्वादेर्वेगक्षयादेव स्थितिर्न तु लक्ष्यवेधसमकाल-
मेव प्रयोजनं नास्तीति तद्वत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानीह प्राज्ञानोत्पत्ते-
रूर्ध्वं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्मान्तरकृतानि वाऽप्रवृत्तफ-
लानि ज्ञानेन दह्यन्ते प्रायश्चित्तेनैव । “ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते
तथा ” इति स्मृतेश्च । “ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ” इति चाऽऽथर्वणे ।

१ क. ग. ट. °त् । अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न ब्रह्मज्ञानेन क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्म-
वदित्युक्तम् । तत्र ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीतिस्मृतिविरोधः । अथ । २ ख. घ. ङ. ठ. ण. °न्ते चास्य
क° । ३ घ. ङ. च. ठ. ड. °लत्ववि° । ४ घ. ङ. च. ठ. ढ. ण. °लत्वाद्ब्र° ।

अतो ब्रह्मविदो जीवनादिप्रयोजनभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश्यमेव फलोपभोगः स्यादिति मुक्तेषुवत्तस्य तावदेव चिरमिति युक्तमेवोक्तमिति यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिः । ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम ब्रह्मसंस्थोऽमृत त्वमेतीत्यत्र तच्च स्मर्तुमर्हसि ॥ २ ॥

श्रुत्यन्तरमाश्रित्य शङ्कते—नन्विति । तथा चानारब्धकर्मवशाद्विदुषोऽपि देहान्तरमारब्धव्यमिति शेषः । तत्प्रामाण्यमङ्गी करोति—सत्यमेवमिति । तर्हि विदुषोऽपि देहान्तरमनारब्धकर्मवशादारब्धव्यं नेत्याह—तथाऽपीति । विशेषमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा विशदयति—कथमित्यादिना । प्रवृत्तफलत्वमेव स्फुटयति—यैरिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । लक्ष्यस्य वेधो भेदनं तत्समकालमेवेष्वदेरूर्ध्वं गतिप्रयोजनं नास्तीति न स्थितिर्लक्ष्यमुद्दिश्य मुक्तस्य तस्याऽऽरब्धवेगस्याप्रतिबन्धेन तदासादितस्य वेगक्षयादेव स्थितिर्दृष्टान्तवद्विद्यार्थे देहे विद्यालाभानन्तरं फलं नास्तीति न कर्माणि निवर्तन्ते किंतु भोगक्षयादेव तस्य लब्धवृत्तित्वादित्यर्थः । प्रवृत्तफलेभ्योऽप्रवृत्तफलानां कर्मणां विशेषमाह—अन्यानि त्विति । न चाप्रवृत्तफलानां कर्मणां क्षयोऽप्रसिद्धस्तथाविधस्यैव पापस्य प्रायश्चित्तेन प्रक्षयोपयोगादित्याह—प्रायश्चित्तेनेवेति । आरब्धफलातिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानान्निवृत्तौ श्रुतिः स्मृती दर्शयति—ज्ञानाग्निरित्यादिना । प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्मसु सिद्धे विशेषे फलितमाह—अत इति । जीवनादीत्यादिशब्देन पुत्रकलत्रादि गृह्यते । मुक्तस्याप्रतिबन्धेष्वदेर्यावद्वेगक्षयं गतिध्रौव्यव्यवहारवदारब्धकर्मणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादिति संबन्धः । यतश्चाऽऽरब्धकर्मणां भोगादेव क्षयस्ततस्तस्येत्यादिना यच्चिरत्वं सत्संपत्तेरुक्तं तद्युक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यःशरीरपातादिलक्षणस्याऽऽशङ्कानुपपत्तिरित्युपसंहरति—इतीति । आद्यस्योतिशब्दस्य तस्येत्यनेन संबन्धः । यत्तूत्पन्नेऽपि ज्ञाने यावज्जीवं विहितानि करोत्येवेति तत्राऽऽह—ज्ञानोत्पत्तेरिति ॥ २ ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भर्गो-
वान्विज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

स य इत्याद्युक्तार्थम् । आचार्यवान्विद्वान्येन क्रमेण सत्संपद्यते तं क्रमं
दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सौम्येति होवाच ॥ ३ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

ज्ञानस्य नाऽऽनर्थक्यमविद्यातत्कार्यनिवर्तनेन सत्संपत्तिहेतुत्वान्नाप्यनैकान्तिकफ-
लत्वमन्तरायाभावादित्युक्तमिदानीमर्चिगादिमार्गप्राप्त्या वाऽत्रैवाविद्यानिवृत्तिमात्रेण
वा सत्संपत्तिरिति संदिहानः शङ्कते—आचार्यवानिति । संशयानस्य संबोधनार्थ-
मुत्तरं वाक्यमवतारयति—तथेति ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
षष्ठाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः) ।

पुरुषः सोम्यो तोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि
मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ् मनसि
संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देव-
तायां तावज्जानाति ॥ १ ॥

पुरुषं हे सोम्यो तोपतापिनं ज्वराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो बान्धवाः परि-
वार्योपासते मुमूर्षु जानासि मां तव पितरं पुत्रं भ्रातरं वेति पृच्छन्तस्तस्य
मुमूर्षोर्यावन्न वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां
देवतायामित्येतदुक्तार्थम् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

अथ यदाऽस्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राण-
स्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥

संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषोऽपि सत्संपत्तिक्रम इत्ये-
तदाह परस्यां देवतायां तेजसि संपन्नेऽथ न जानाति । आविद्वांस्तु सत
उत्थाय प्राग्भावितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विशति ।

विद्वांस्तु शास्त्राचार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशितं सद्ब्रह्मात्मानं प्रविश्य
नाऽऽवर्तत इत्येष सत्संपत्तिक्रमः । अन्ये तु मूर्धन्यया नाढ्योत्क्रम्याऽऽदि-
त्यादिद्वारेण सद्ब्रह्मच्छन्तीत्याहुस्तदसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसंधानेन
गमनदर्शनात् । न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसंधस्य देशकालनिमि-
त्तफलाद्यनृताभिसंधिरुपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकामकर्मणां च गमन-
निमित्तानां सद्विज्ञानहुताशनविलुष्टत्वाद्गमनानुपपत्तिरेव । “ पर्याप्तकामस्य
कृतात्मनस्त्वैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ” इत्याद्यथर्वणे । नदीसमुद्रदृ-
ष्टान्तश्रुतेश्च ॥ २ ॥

नन्वेव संसारिणो मरणक्रमो नतु विदुषः सत्संपत्तिक्रमस्तयोर्विशेषस्य वक्तव्यत्वा-
दत आह—संसारिण इति । करणोपरमे तेजःसहचरितभूतसूक्ष्मोपसंहारे च विशे-
षविज्ञानाभावः समान एव विद्वदविदुषोरित्यर्थः । कस्तर्हि तयोर्विशेषस्तत्राऽऽह—
अविद्वानिति । सतस्तस्मादज्ञानात्सदात्मनः सकाशादिति यावत् । एकदेशिमतमु-
त्थाप्य प्रत्याचष्टे—अन्ये त्विति । भवतु विदुषोऽपि तदभिसंधिपूर्वकं गमनमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—नहीति । आदिशब्देन गत्यागती गृह्यते । सद्विज्ञानवतो गमनायोगे
हेत्वन्तरमाह—अविद्येति । विदुषोऽविद्याकामकर्मणामभावे प्रमाणमाह—पर्याप्तका-
मस्येति । ननु कामप्रविलय एवात्र श्रूयते नाविद्याकामकर्मनिर्मोकस्तत्राऽऽह—नदीति ।
यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विहाय समुद्रं प्रविशन्ति तथा विद्वान्नामरूपे हित्वा परं
पुरुषमुपैतीतिदृष्टान्तपूर्विकायाः श्रुतेर्नामरूपबीजावस्थाविद्याया लयो गम्यते न चावि-
द्याकामयोरभावे कर्मोपपत्तिस्तस्मान्न विदुषो गतिपूर्विका सत्संपत्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

स य एषोऽणिभैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग-
वान्विज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

===

स य इत्यादि समानम् । यदि मरिष्यतो मुमुक्षतश्च तुल्या सत्संपत्ति-
स्तत्र विद्वान्सत्संपन्नो नाऽऽवर्तत आवर्तते त्वविद्वानित्यत्र कारणं दृष्टान्तेन

भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

विमतः सत्संपन्नः पुनरावृत्तिमर्हति सत्संपन्नत्वान्मरणकाले सत्संपन्नत्वाद्विमतो वा विशेषविज्ञानाभावो नाऽऽत्यन्तिको विशेषविज्ञानाभावत्वान्मरणकालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानाद्विद्वदविदुषोरविशेषं मन्वानः शङ्कते—यदीति । तत्रानृताभिसंधत्वं तादृगभिसंधिमन्निष्ठत्वं वोपाधिरित्यनुमानद्वयं दूषयितुमुत्तरं ग्रन्थपुत्थापयति—तथेति ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
षष्ठाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य षोडशः खण्डः) ।

पुरुष* सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहा*र्षीस्ते-
यमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता
भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसंधोऽ-
नृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स
दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि संदिह्यमानं निग्रहाय परीक्षणाय
वोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमानयन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति
पृष्टाश्चाऽऽहुरपहार्षीद्धनमस्यायम् । ते चाऽऽहुः किमपहरणमात्रेण बन्धनमर्हति ।
अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनपसङ्गादित्युक्ताः पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण
धनमपहार्षीदिति । तेष्वेवं वदत्स्वतरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्तेति । ते चाऽऽहुः
संदिह्यमानं स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्चापह्नुवान आहुः परशु-
मस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानामिति । स यदि तस्य स्तेन्यस्य कर्ता भवति
बहिश्चापह्नुते स एवंभूतस्तत एवानृतमन्यथाभूतं सन्तमन्यथाऽऽत्मानं कुरुते
स तथाऽनृताभिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय व्यवहितं कृत्वा परशुं तप्तं

* बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः ।

मोहात्प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते' राजपुरुषैः स्वकृतेनानृतताभिसंधि-
दोषेण ॥ १ ॥

परीक्षणाय परीक्षाद्वारेण रक्षणार्थमिति यावत् । परस्वग्रहणमात्रेण बन्धने प्रति-
ग्रहीतुरपि बन्धप्रपङ्गान्न तन्मात्रं बन्धनकारणमित्याह—अन्यथेति । तत एवानृता-
भिसंधत्वादेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं
कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय पर-
शुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥

अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स
सत्येन तया स्तैन्याकर्तृतयाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स
सत्याभिसंधः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः ।
तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्त्रोरनृतताभिसंधो दह्यते न
तु सत्याभिसंधः ॥ २ ॥

तत एवेति । स्तैन्यस्य कर्मणोऽकर्तृत्वादेवेत्यर्थः । दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवदति—
तप्तेति ॥ २ ॥

स यथा तत्र नादाद्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विज-
ज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

स यथा सत्याभिसंधस्तप्तपरशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वाभा-
दाद्येत न दह्येत्येतदेवं सद्ब्रह्मसत्याभिसंधीतरयोः शरीरपातकाले च तुलयायां
सत्संपत्तौ विद्वान्सत्संपत्तय न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायाऽऽवर्तने । आविर्द्वास्तु
विकारानृतताभिसंधः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवतादिभावं वा यथाकर्म यथाश्रुतं
प्रतिपद्यते । यदात्माभिसंध्यनभिसंधिकृते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदा-

१ ख. घ. ङ. च. ठ. ण. 'ते च रा' । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ड. ढ. ण. स त' । ३ ण.
'त्वाम दा' । ४ ठ. 'त्यात्माभि' । ५ क. 'संध्येत' । ६ ख. ङ. च. झ. ट. ड. ण. 'द्वान्संप' ।

यतना यत्पतिष्ठाश्च सर्वाः प्रजा यदात्मकं च सर्वं यच्चाजंममृतममयं शिवम-
द्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा, तवातस्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृदा-
वयम् । कः पुनरसौ श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थः । योऽहं श्वेतकेतुरुद्दालकस्य पुत्र
इति वेदाऽऽत्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतमममविज्ञानं विज्ञातुं
पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स अ देशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता
मन्ता विज्ञाता तेजोबन्धमयं कार्यकरणसंघातं प्रविष्टा परैव देवता नामरूप-
व्याकरणायाऽऽदर्श इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौ प्रतिबिम्बरूपेण स
आत्मानं कार्यकरणेभ्यः प्रविभक्तं सद्रूपं सर्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणात्
विजज्ञौ । अणेदानीं पित्रा प्रतिबोधितस्त्वमसीतिदृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितुर-
स्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान् । द्विर्वचनमध्यायपरि-
समाप्त्यर्थम् ।

तदनुवादपूर्वकं दार्ष्टान्तिकमाह—स यथेति । स य एषोऽणिमेत्यादि व्याचष्टे—
यदात्मेति । त्वं तदपीति त्वमर्थोद्देशेन तदर्थभावो विधीयते तत्रोद्देश्यस्य शरीरद्व-
यविशिष्टस्य विरोधादशरीरब्रह्मात्मत्वं विवातुमशक्यमिति मन्वानश्चोदयति—कः पुन-
रिति । त्वंपदेन वाच्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगस्त्वयोच्यते नाऽऽद्योऽङ्गीकारात्
द्वितीयः शरीरद्वयविशिष्टोपलक्षितस्य श्रोतृत्वाद्यध्यासास्पृश्यत्वस्य त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्व-
विधाने विरोधास्फुरणादिति परिहरति—योऽहमिति । विज्ञाय च वेदेति पूर्वेण सह
संबन्धः । तस्य सतः सकाशादौपाधिको भेदो वस्तुतस्त्वैक्यमिति मत्वाऽऽह—तेजो-
बन्धमयमिति । त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्धार्य तद्धास्येत्यादि व्याचष्टे—आत्मान-
मिति ।

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलमात्मानि, कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधि-
कृतत्वविज्ञाननिवृत्तिस्तरूप फलं वयमवोचाम । त्वंशब्दवाक्यमर्थं श्रोतुं मन्तुं
चाधिकृतत्वमविज्ञातविज्ञानफलार्थम् । प्राक्वैतस्माद्विज्ञानादहमेवं करिष्या-
म्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमत्राधिकृतः । एषां च कर्मणां फलमिहामुत्र च
भोक्ष्ये कृतेषु वा कर्मसु कृतकर्तव्यः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽ-
स्मीत्यात्मानि यद्विज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगतो मूलमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्य-
नेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्तते । विरोधात् । न ह्येकस्मिन्नद्वितीय आत्मन्येव

महमस्मीति विज्ञाते ममेदमन्यदनेन कर्तव्यमिदं कुन्वाऽस्य फलं भोक्ष्य इति वा भेदविज्ञानमुपपद्यते । तस्मात्सत्सत्याद्विनीयात्मविज्ञाने विकारानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्तत इति युक्तम् । ननु तत्त्वमसीत्यत्र त्वंशब्दवाच्येऽर्थे सदबुद्धिरादिश्यते यथाऽऽदित्यमनआदिषु ब्रह्मादिबुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमादिषु विष्णवादिबुद्धिस्तद्वन्न तु सदेव त्वमिति । यदि सदेव श्वेतकेतुः स्यात्कथमात्मानं न विजानीयाद्येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते । न । आदित्यादिवाक्यवैलक्षण्यात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादाविति शब्दव्यवधानात् साक्षाद्ब्रह्मत्वं गम्यते । रूपादिमत्त्वाच्चाऽऽदित्यादीनामाकाशमनसोश्चेति शब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वमिह तु सत एवेह प्रवेशं दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति ।

अज्ञतार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नेपाप्तिरिति मन्वानश्चोदयति—किं पुनरिति । अत्राऽऽत्मनीति संबन्धः । स्वप्रकाशे प्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासंभवेऽप्यध्यस्तव्यावृत्तिस्तत्फलं भविष्यतीत्युत्तरमाह—कर्तृत्वेति । अश्रुतस्य श्रवणायामतस्य मननायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये चाधिकृतं यमर्थं त्वंपदवाच्यमवोचाम तस्य स्वात्मानि क्रियाकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्मिथ्यैवाधिकृतत्वविज्ञानं तन्निवृत्तिर्मानफलमिति योजना । यथोक्तं मानफलमेव प्रपञ्चयति—प्राक्चेति । अहमेवात्राधिकृतश्चेति चकारैभ्य संबन्धः । तस्येत्यज्ञस्येत्यर्थः । विरोधमेव स्फोरयति—न हीति । प्रमाणफलमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्त्वमसीति वाक्यं मुख्यैकत्वपरमिति स्वपक्षमुक्त्वा परपक्षं शङ्कते—नन्विति । आध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यालम्बनमिति स्वपक्षं दृष्टान्तेनोक्त्वा सिद्धान्तं दूषयति—नन्विति । श्वेतकेतोः सन्मात्रत्वे तदज्ञानायोगादसकृदुपदेशासिद्धिरित्यर्थः । किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यालम्बनं किंवा मुख्यैकत्वे बाधकसद्भावादिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नेत्यादिना । यथा लोके शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतित्यादाविति शब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथाऽध्यासवाक्यानामप्यादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामिति शब्दपरसामानाधिकरण्यवशादवस्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमसिवाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमिति शब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः । इह त्विति प्रकरणोक्तिः । इह प्रवेशं दर्शयित्वेत्यत्र तेजोवन्नमयं संघातमिहेति व्यपदिशति ।

१ ख. घ. ञ. ण. 'नेन वि' । २ ट. ब्रह्मबु' । ३ ठ. 'दिश्येत । न । ४ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. एव देह' । ५ ख. छ. ज. ण. 'रसं' । ६ ख. छ. ज. ण. 'कर्तृ' । ७ ख. छ. ज. ण. 'ना । लो' । ८ ख. छ. ज. ण. 'तु त' ।

ननु पराक्रमादिगुणः सिद्धोऽसि त्वमिति वत्तत्त्वमसीति स्यात् । न । मृदा-
दिषत्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमित्युपदेशात् । न औपचारिकविज्ञानात्तस्य
तावदेव चिरमिति सत्संपत्तिरुपादिश्येत । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्वमि-
न्द्रो यम इतिवत् । नापि स्तुतिरनुपास्यत्वाच्छ्वेतकेतोः । नापि सच्छ्वेतकेतु-
त्वोपदेशेन स्तूयेत । न हि राजा दासस्त्वमिति स्तुत्यः स्यात् । नापि सतः
सर्वात्मन एकदेशनिरोधो युक्तस्तत्त्वमसीति देशाधिपतेरिव ग्रामाध्यक्षस्त्व-
मिति । न चान्या गतिरिह सदात्मत्वोपदेशादर्थान्तरभूता संभवति । ननु सद-
स्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्तव्यतया चोद्यते न त्वज्ञातं सदैसीति ज्ञाप्यत इति
चेत् । नन्वस्मिन्पक्षेऽप्यश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्यनुपपन्नम् । न । सदस्मीति-
बुद्धिविधेः स्तुत्यर्थत्वात् । नाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिर-
मित्युपदेशात् । यदि हि सदस्मीति बुद्धिमात्रं कर्तव्यतया विधीयते न तु
त्वंशब्दवाच्यस्य सद्रूपत्वमेव तदा नाऽऽचार्यवान्वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो
वाच्यः स्यात् । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेवाऽऽचार्यवत्त्व-
मिति तद्वत् । तस्य तावदेव चिरमिति च क्षेपकरणं न युक्तं स्यात् । सदा-
त्मत्वत्वेऽविज्ञातेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात् । न च तत्त्वमसी-
त्युक्ते नाहं सदितिप्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्तयितुं शक्या नोत्पद्येति
वा शक्यं वक्तुम् । सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवोपक्षयात् । यथाऽग्निहो-
त्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्तव्याताबुद्धीनामैतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न
शक्यते वक्तुं तद्वत् ।

जीवब्रह्मणोर्भेदग्राहिप्रमाणविरोधान्न मुख्यमेकत्वं किं तु चैतन्यगुणयोगाद्गौणमिति
द्वितीयं शङ्कते—नन्विति । यथा मृदादि कारणमेव घटादि कार्यं न पृथगस्ति तथा
सर्वमिदमाकाशादि कार्यं सन्मात्रं तत्र सर्वप्रकारभेदरहितमेकरसमबाधितमित्युपदेशदर्श-
नात्त गौणमेकत्वमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । इतश्च नोपचरितमेकत्वमित्याह—न
चेति । औपचारिकविज्ञानस्य मृषात्वे दृष्टान्तमाह—त्वमिति । किंच गौणमेकत्वं
वदता स्तुत्यर्थत्वं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यमाद्येऽपि श्वेतकेतोः सतो वा
वस्तुनः स्तुतिरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नापीति । उपास्यत्वात्सतोऽस्तुतिरिति
द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति—नापि सदिति । इतश्च श्वेतकेतुत्वोपदेशेन सतो न
स्तुतिरित्याह—नापि सत इति । श्वेतकेतोरनुपास्यत्वेन स्तुत्यसंभवेऽपि कर्तृत्वा-
त्कर्मसु तत्स्तावकत्वं वाक्यस्यायुक्तमित्याशङ्क्य कर्मविध्यसंनिधानात्सदात्मत्वमात्र-
प्रतीतेश्च नैवमित्याह—न चेति । विकल्पान्तरमुद्धावयति—ननु सदस्मीतीति ।

१ क. ग. ट. ड. ड. 'दिश्यते । मृ' । २ क. ड. ड. 'स्तूयते । ३ क. ग. ट. ड. ड. 'दस्मीति ।
४ ख. क. च. ड. ड. ग. 'बान्धेव । ५ ख. क. ग. 'अर्थप्राप्त' । ६ ग. 'मयया' ।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनविरोधान्न दृष्टिविधिपरत्वमित्युत्तरमाह—नन्विति ।
गौणपक्षेऽपि तुर्याऽनुपपत्तिरित्यपेक्ष्यः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति
पूर्ववाद्याह—नेति । नेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं दृष्टिविधिस्तुतिः कार्यकरणान्य-
त्वादियुक्तिभिरुपपादितत्वाद्विधिपक्षे चासंभावनादिनिराससमर्थाचार्यवस्वोपदेशानर्थ-
क्यादौपदेशिकज्ञानमात्रेण विध्यनुष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितस्य च तेनैवाऽऽक्षेपादित्युत्तर-
माह—नाऽऽचार्यवानिति । तदेव विवृणोति—यदि हीति । आचार्यवस्वमिति
नोपदिश्यत इति शेषः । इतश्च नेदं वाक्यं दृष्टिविधिपरमेष्ठ्यमित्याह—तस्येति ।
सदात्मत्वसाक्षात्कारादृतेऽपि सकृदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्मोक्षसंभवाद्बिम्बामिधान-
मनर्थकमापद्येत यथा सकृदनुष्ठितादपि यागाद्भवति स्वर्गस्तद्वादिह च विरसिति क्षेप-
करणं मोक्षस्येति तस्मान्नेदं दृष्टिविधिपरमित्यर्थः । किंच विधिवादिना प्रतीयमानेऽर्थे
वाक्यस्याप्रामाण्यं विपर्ययसंक्षेपमनुत्पत्तिरूपं वा वाच्यं तदुभयं दुर्वचमित्याह—न
चेति । तत्त्वमसीत्यधिकारिणं प्रत्युक्ते सति प्रमाणभूतेन तेन वाक्येन जनिता सद्ब्र-
ह्माहमिति या तस्य बुद्धिस्तां निवर्तयितुं नाहं सदिति ब्रूवती बुद्धिरुत्पद्येति न
शक्यते वक्तुं विवेकवतः श्रुतवाक्यस्य तथाविधबुद्ध्यनुत्पादार्हं चाधिकारिणः श्रुत-
वाक्यस्य सद्ब्रह्माहमिति बुद्धिर्नोत्पद्येति वक्तुं शक्यमाधिकारिणः प्रमितिजनको वेद
इति न्यायात् । न च भेदप्रत्ययो यथोक्ताया बुद्धेरधिकस्तस्य स्वाप्नभेदप्रत्ययवन्मि-
थ्यात्वानुमानादित्यर्थः । इतश्च तत्त्वमसिवाक्यं वस्तुपरमेष्ठ्येति—सर्वोपनिषदिति ।
तत्त्वमसिवाक्यान्नायथार्था बुद्धिर्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह—
यथेति ।

यत्तुक्तं सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीयादिति । नासौ दोषः । कार्य-
करणसंघातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्ता भोक्तेत्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञा-
नादर्शनात्किमु तस्य सदात्मविज्ञानम् । कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति
तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं संभवति दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि देहादिष्वात्मबुद्धि-
त्वात् स्यात्सदात्माविज्ञानम् । तस्माद्विकारानृताधिकृतजीवात्सर्वविज्ञानमिवर्त-
कमेवेदं वाक्यं तत्त्वमसीति सिद्धमिति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छां करभाष्ये षष्ठाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे षष्ठोऽ-

ध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

—*—

१ ग. ट. नेयमे । २ क. ख. छ. झ. 'क्षणे' । ३ क. ग. ट. 'न वाऽधि' । ४ क. यदुक्तं ।
५ झ. ठ. ड. 'यकार' । ६ च. 'दात्मावि' । ७ ख. झ. 'त्मनो वि' । ८ क. घ. च. ठ. ड. ड.
'त्मत्ववि' ।

जीवे मासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तमनूय दूषयति — यत्तुक्त-
मिति । लोकायतातिरिक्तानां देहादतिरेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते तथा
ब्रह्मभावोऽपि तस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानसामर्थ्यादेव नावभासिष्यते । तथा च तस्मिन्भा-
समानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तं व्याप्त्यभावादित्याह — कार्येति ।
ननु देहव्यतिरिक्तास्मवादिनामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति व्याप्ति-
स्तिरित्याशङ्क्याऽऽह — कथमिति । देहादिसंघातादतिरिक्तोऽहमित्येवं व्यतिरिक्तवि-
ज्ञाने सति कथं तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं संभवति । न हि संघाताभिमानविगमे तद्यु-
ज्यते । न च तन्नास्त्येव दृश्यमानत्वादित्यर्थः । सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह —
तद्वदिति । देहादव्यतिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिभानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतादेहादि-
ज्वात्मप्रभिमनित्वात्सदात्मनि ब्रह्मणि विज्ञानं न स्यादतस्तत्स्वभावस्यापि ब्रह्मभावस्या-
प्रतिभाजमज्ञानकृतमित्यर्थः । वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वासंभवे फलितमुपसंहरति — तस्मा-
दिति । महावाक्यस्योक्त्या विधयाऽर्थान्तरपरत्वासंभवाद्विकारेऽनूनाभिसंधिकृतोऽयं
जीवात्मेत्येवंरूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य सनिदानस्य निवर्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न
त्वभूतप्रादुर्भावफलमित्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारभूतं स्थितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

षष्ठ्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादाशिष्यभगवदानन्द-

ज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां षष्ठोऽ-

ध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः) ।

ॐ ।

अधीहि भगव इति होपससाद सैनत्कुमारं नारद-
स्त* होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं
वक्ष्यामीति स होवाच ॥ १ ॥

परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठोऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतयैवो-
पयुक्तः । न सतोऽर्वाग्विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यतस्तानि
नामादीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्द्वारेणापि भूमाखण्डं निरतिशयं

१ क. यदुक्तं । २ क. ख. घ. ङ. ट. ड. ण. 'सिरि' । ३ क. ख. ग. छ. ट. ण. 'मन्त्रातिग' ।
४ ख. छ. ङ. ण. 'तो देहा' । ५ ख. घ. ङ. ज. त. थ. सनात्क' । ६ ट. पूर्व पर' । ७ ट. 'कथं
यमिर' ।

तत्त्वं निर्देक्ष्यामीति आखाचन्द्रदर्शनवदितीमं सप्तमं प्रपाठकमारभते । अनि-
र्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाक्तत्वेषु सन्मात्रे च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्वाशङ्क्य
कस्यचित्स्यात्सा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिक्षति । अथवा सोपानारोह-
णवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च बुद्धिविषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते
स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति नामादीनि निर्दिदिक्षति । अथवा नामाद्युत्तरो-
त्तरविशिष्टानि तत्त्वान्यनितरां च तेषामुत्कृष्टतमं भूपाख्यं तत्त्वमिति तत्स्तु-
त्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आख्यायिका तु परविद्यास्तुत्यर्था ।
कथम् । नारदो देवर्षिः कृतकर्तव्यः सर्वविद्योऽपि सन्ननात्मज्ञत्वाच्छुशोचैव
किमु वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जन्तुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति । अथवा नाग्य-
दात्मज्ञानान्निरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्येतत्प्रदर्शनार्थं सनत्कुमारनारदाख्या-
यिकाऽऽरभ्यते । येन सर्वविज्ञानसाधनशक्तिसंपन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः
श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्तिसंपत्तिनिमित्ताभिमानं
हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सनत्कुमारमुपससाद श्रेयःसाधनमाप्तव्येऽतः प्रख्यापितं
भवति निरतिशयप्राप्तिमाधनत्वमात्मविद्याया इति । अभीष्टधीश्च भगवो
भगवन्निति किलोपससाद । अभीहि भगव इति मन्त्रः । सनत्कुमारं योगी-
श्वरं ब्रौहिष्ठं नारद उपसन्नवान् । तं न्यायत उपसन्नं होवाच यदात्मविषये
किंचिद्वैत्य तेन तत्प्रख्यापनेन मामुपसीदेदमहं जान इति सतोऽहं यवतो
विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामीत्युक्तवति स होवाच नारदः ॥ १ ॥

षष्ठसप्तमयोरध्याययोः संबन्धं वक्तुकामः षष्ठे वृत्तं कीर्तयति—परमार्थेति ।
उत्तमाधिकारिणं प्रत्यबाधिततत्त्वबोधनं प्रधानं तत्परोऽतीतोऽध्यायः स सतो ब्रह्मणः
प्रत्यङ्निश्चयपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः । अध्यायान्तरभूमिकामारचयति—न सत
इति । मध्यममाधिकारिणं प्रति परम्परया ब्रह्मात्मत्वमुपदेष्टुं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
नन्वत्रापि ब्रह्मात्मत्वमेवोपदेष्टुमिष्टं चेत्किमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दिश्यन्ते
तत्राऽऽह—अनिर्दिष्टेष्विति । वाशब्दः शङ्कानिरासार्थः । यद्वा द्वयोरध्याययोरद्वि-
तीयब्रह्मात्मविषयत्वाविशेषेऽपि साक्षात्पारम्पर्याभ्यामपौनरुक्त्यमुक्तं संप्रति नामादीना-
मुत्तरोत्तरभूयस्त्वविशिष्टानां सन्मात्रविज्ञानेनाविज्ञानादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमयुक्तमि-

१ ठ. 'त्वं तन्निर्दे' । २ ठ. 'नन्निर्दे' । ३ ख. ग. घ. ङ. ट. ण. 'मादि निर्दि' ।
४ क. ग. ट. 'वैज्ञा' । ५ क. ब्रह्मनिष्ठं । ६ क. ण. ङ. च. ठ. ण. भ्यायेनोप' । ७ ख. ग. घ.
ङ. च. ट. ड. ण. जाने त' ।

त्याशङ्क्य ब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वं स्पष्टीकर्तुमुत्तरग्रन्थान्तरारम्भ इत्याह—अनिर्दिष्टेष्विति ।
 नामादिसंकीर्तनस्य तात्पर्यान्तरमाह—अथवेति । अधमोऽधिकारी नामादीनि ब्रह्म-
 स्वेनोपास्य तत्फलं च भुक्त्वा क्रमेण साक्षाद्ब्रह्मभावं प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ
 इत्यर्थः । शास्त्राचन्द्रनिदर्शनन्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिस्वीकारार्थं मध्य-
 मस्याधिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादिसंकीर्तनमित्युक्तमिदानीमुत्तममेवाधिकारिणमधि-
 कृत्य भूमस्तुत्यर्थं नामादिवचनमिति मतान्तरमाह—अथवा नामादीनि । अध्याय-
 संबन्धमुक्त्वाऽऽख्यायिकासंबन्धमाह—आख्यायिका त्विति । स्तुत्यर्थत्वमेव
 प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । तथा च परविद्यया कृतार्थत्वात्तस्याः स्तु-
 तिरत्र विवक्षितेति शेषः । अतीताध्यायादिष्टसदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं
 मोक्षसाधनमित्याशङ्क्य तन्निषेधेन सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं दृढीकर्तुमाख्या-
 यिका प्रवृत्तेति पक्षान्तरमाह—अथवेति । द्वितीयमाख्यायिकातात्पर्यं प्रपञ्चयति—
 येनेत्यादिना । सर्वस्यापि ज्ञेयस्य यद्विज्ञानं तस्य साधनमुत्पादनं तत्र शक्त्या
 संपन्ने वेदवेदाङ्गाभिज्ञत्वं तस्यापीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योत्तमाभिजने जन्म ।
 ब्रह्मणो मानसपुत्रत्वादस्ति चोत्तमकर्मविद्याऽस्ति च वृत्तं सदाचरणमस्ति च श्रवण-
 ध्यानादि साधनशक्तीनां धर्माधर्मसाधनस्य वा शरीरस्य शक्तेः संपात्तिश्च जन्मादयो
 निमित्तमस्याभिमानस्य तं त्यक्त्वेति यावत् । इतिशब्दोऽध्यायाख्यायिकयोः संबन्धो-
 क्तिसमाप्स्यर्थः । अध्ययनेन ज्ञानं लक्ष्यते । तथा चाधीष्वा ज्ञापयेत्यर्थः । मन्त्र
 उपसदनस्येति शेषः । न्यायतः समित्पाणिरित्यादिशास्त्रोक्तदिविवशादिति या-
 वत् ॥ १ ॥

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं
 चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं
 राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
 ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्प-
 देवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येति ॥२॥

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि । यद्वेत्येति विज्ञानस्य पृष्टत्वात् । तथा यजु-
 वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं
 पञ्चमं वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः । व्याकरणेन हि

पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते । पित्र्यं श्राद्धकल्पम् । राशिं
गणितम् । दैवमुत्पातज्ञानम् । निधिं महाकालादिनिधिशस्त्रम् । वाको
वाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रम् । देवविद्यां निरुक्तम् । ब्रह्मण
ऋग्यजुःसामाख्यस्य विद्यां ब्रह्मविद्यां शिक्षाकल्पच्छन्दाश्चित्तयः । भूतविद्यां
भूततन्त्रम् । क्षत्रविद्यां धनुर्वेदम् । नक्षत्रविद्यां ज्योतिषम् । सर्पदेवजनविद्यां
सर्पविद्यां गारुडं देवजनविद्यां गन्धयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि ।
एतत्सर्वं हे भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥

अध्ययनवाचि पदं स्मरणपरतया कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्वेत्थ्येति ।
गन्धयुक्तिः कुङ्कुमादिसंपादनम् ॥ २ ॥

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छु-
त* ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति
सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं
तारयत्विति त* होवाच यद्वै किञ्चित्दध्यगीष्टा
नाभिवैतत् ॥ ३ ॥

सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञानवाने-
वास्मीत्यर्थः । सर्वो हि शब्दोऽभिधानमात्रमभिव्यञ्जकं च सर्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति ।
मन्त्रविदेवास्मि मन्त्रवित्कर्तृविदित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणीति हि वक्ष्यति ।
नाऽऽत्मविज्ञाऽऽत्मानं वेत्ति । नन्वात्माऽपि मन्त्रैः प्रकाशयत एवेति कथं
मन्त्रविज्ञेनाऽऽत्मवित् । न । अभिधानाभिधेयभेदस्य विकारत्वात् । न च
विकार आत्मेष्यते । नन्वात्माऽप्यात्मशब्देनाभिधीयते । न । “ यतो वाचो
निवर्तन्ते ” “ यत्र नान्यत्पश्यति ” इत्यादिश्रुतेः । कथं तर्ह्यैवाधस्तात्स
आत्मेत्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययन्ति । नैष दोषः । देहवति प्रत्यगात्म-
नि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्प-
रिशिष्टं सदवाक्यमपि प्रत्याययति । यथा सराजिकायां सेनायां छत्रध्वज-
पताकादिव्यवहितेऽदृश्यमानेऽपि राजन्येष राजा दृश्यत इति भवति शब्द-
प्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेषनिरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽ-

१ क. 'तयस्ताः । भू' । २ क. ख. ग. घ. ङ. ठ. ड. ढ. ण. 'द्यां ज्योति' । ३ क. ग. ड.
घ. ढ. ङ. 'माऽऽत्म' ।

न्यस्मिन्नदृश्यमानेऽपि राजानि राजप्रतीतिर्भवेत्तद्वत् । तस्मात्सोऽहं मन्त्रवित्कर्म-
विदेवास्मि कर्मकार्यं च सर्वं विकार इति विकारज्ञ एवास्मि नाऽऽत्मवि-
द्नाऽऽत्मप्रकृतिस्वरूपज्ञ इत्यर्थः । अत एवोक्तमाचार्यवान्पुरुषो वेदेति ।
“ यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । श्रुतमागमज्ञानमस्त्येव हि
यस्मान्मे मम भगवद्दृशेभ्यो युष्मत्सदृशेभ्यस्त्वरत्यातिक्रामति शोकं मनस्ताप-
मकृतार्थबुद्धिनामात्मविदित्यतः । सोऽहमनात्मवित्त्वाद्धे भगवः शोचाम्यकृता-
र्थबुद्ध्या संतप्ये सर्वदा तं मा मां शोकस्य शोकसागरस्य पारमन्तं भगवां-
स्तारयत्वात्मज्ञानोदुपेन कृतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः । तमेव-
मुक्तवन्तं होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्टा अधीतवानसि । अध्ययनेन तदर्थ-
ज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानसीत्येवमभैवैतत् । “ वाचाऽऽरम्भणं विकारो
नामधेयम् ” इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

तर्हि सर्वज्ञः स्वतन्त्रस्त्वं कृतकृत्योऽसीत्याशङ्क्याऽऽह—सोऽहमिति । कथं मन्त्र-
विदित्यस्य कर्मविदिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्रेष्ठिति । मन्त्रविदेव नाऽऽ-
त्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति—नन्विति । मन्त्रवित्त्वे तत्प्रकाश्यात्मवित्त्वमपि स्यात्त-
दभावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः । अभिव्रज्यमभिवेद्यमित्येवंरूपास्य भेदस्य विका-
रत्वेन मिथ्यात्वादात्मनश्च विकारत्वानङ्गीकारेण मन्त्रप्रकाश्यात्मात्रं विरोध इति
परिहरति—नाभिधानेति । आत्मनो विकारत्वाभावेऽप्यभिवेद्यत्वमेष्टव्यमिति शङ्कते—
नन्विति । श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन निराचष्टे—नेत्यादिना । आत्मशब्देनाऽऽत्मनोऽभिवेद्य-
त्वाभावे वाक्यशेषादिविरोधः स्यादित्याशङ्कते—कथं तर्हीति । आत्मशब्देनावाच्यस्याऽऽ-
त्मनस्तेन लक्षणया प्रतिपत्तिसंभवाद्भौतिकयोगाहारविरोधोऽस्तीत्युत्तरमाह—नैष दोष
इति । विशिष्टे गृहीतशब्दो विशेषणे प्रत्युक्ते यत्सन्मात्रं परिशिष्टं तदवाच्यमपि
लक्षणया बोधयतीत्यर्थः । केवलात्मविषयस्याऽऽत्मशब्दस्य तद्दर्शनमन्तरेण विशिष्टा-
त्मदृष्टिमात्रेण कथं प्रयोगः कथं वा तत्प्रयोगेऽपि ततो विवक्षितात्मवीरित्याशङ्क्य
दृष्टान्तेन परिहरति—यथेत्तादिना । आत्मनो मुख्यवृत्त्या मन्त्रप्रकाश्यात्वाभावे
फलितमाह—तस्मादिति । शब्दार्थज्ञानमात्रेणाऽऽत्मवित्त्वं न भवतीत्यनेनाऽऽचार्यो-
पदेशजनितज्ञानवत् एवाऽऽत्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह—अत एवेति । औप-
देशिकज्ञानविषयत्वं तर्हि स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—यत इति । मा तर्हि तवाऽऽ-
त्मविद्या भूदित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन तदपेक्षां सूत्रयति—श्रुतिमिति । आत्म-

ज्ञानोद्धुपेनाऽऽत्मज्ञानारूपेण प्लवेनेति यावत् । कथं मदीयमर्थज्ञानं सर्वं नाममात्रमि-
त्याशङ्क्याऽऽह — वाचाऽऽरम्भणमिति ॥ ३ ॥

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ
इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशि-
दैवो निधिर्वाकोवाक्प्रमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या
भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या
नामैवैतन्नामोपास्वेति ॥ ४ ॥

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि नामैवैतत् । नामोपास्व ब्रह्मेति ब्रह्म-
बुद्ध्या । यथा प्रतिमां विष्णुबुद्ध्योपास्ते तद्वत् ॥ ४ ॥

उक्तमुपपादयति—नाम वा इति । तदुपसंहरति—नामैवेति । केन रूपेणेदं
नामाऽऽदत्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—नामेति । उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुटयति—
यथेति ॥ ४ ॥

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स यस्तु नाम ब्रह्मेत्युपास्ते तस्य यत्फलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं
नाम्नो गोचरं तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथाकामचारः कामचरणं राज्ञ इव
स्वविषये भवति । यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्युपसंहारः । किमस्ति भगवो
नाम्नो भूयोऽधिकतरं यद्ब्रह्मदृष्ट्यर्हमन्यदित्यभिप्रायः । सनत्कुमार आह
नाम्नो वाव भूयोऽस्त्येवेत्युक्त आह यद्यस्ति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

नास्ति ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमाने किं स्यादित्याह—स यस्त्विति । यो नामेत्यादिष्व-
क्यस्य पौनरुक्त्यामित्याशङ्क्याऽऽह—यो नामेति ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः) ।

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति
यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं
पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाको-
वाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्र-
विद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं
च वायुं चाऽऽकाशं चापश्च तेजश्च देवाश्च मनु-
ष्याश्च पशूश्च वयाश्च स च तृणवनस्पतीञ्श्वापदा-
न्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं
च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च यद्वै
वाङ्मनाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न
सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो
वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

वाग्वाव । वागितीन्द्रियं जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं वर्णानाम-
भिव्यञ्जकम् । वर्णाश्च नामेति नाम्नो वाग्भूयसीत्युच्यते । कार्यादि कारणं
भूयो दृष्टं लोके यथा पुत्रात्पिता तद्वत् । कथं च वाङ्मनाम्नो भूयसीत्याह—
वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयत्ययमृग्वेद इति । तथा यजुर्वेदमित्यादि समानम् ।
हृदयज्ञं हृदयप्रियम् । तद्विपरीतमहृदयज्ञम् । यद्यदि वाङ्मनाभविष्यैद्धर्मादि

न व्यज्ञापयिष्यद्वागभावेऽध्ययनाभावोऽध्ययनाभावे तदर्थमवगणाभावस्तच्छ्र-
वणाभावे धर्मादि न व्यज्ञापयिष्यन्न विज्ञातमभविष्यादित्यर्थः । तस्माद्वागेवै-
तच्छब्दोच्चारणेन सर्वं विज्ञापयत्यतो भूयसी वाङ् नाम्नसंस्मादार्चं ब्रह्मेत्यु-
पास्व ॥ १ ॥

व. ग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वादव्याप्यव्यापकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य
व्याप्ये-वागितीन्द्रियमिति । जिह्वामूलादिष्वित्यादिशब्देनोरःकण्ठशिरोदन्तीष्ठनासि-
कातःस्थानि गृह्यन्ते । वागिन्द्रियस्य वर्णेभ्योऽभिव्यक्तेभ्यो भूयस्त्वेऽपि नाम्नस्तु भूयस्त्वं
कुनस्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह—वर्णाश्चेति । तयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽपि कथं व्याप्य-
व्यापकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—कार्याद्धीति । वाचो नाम्नो भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्च-
यति—कथं चेत्यादिना । इतश्च वाचो भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह—यद्यदीति । अन्वय-
व्यतिरेकाम्यां तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १ ॥

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

===

समानमन्यत् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

स यो वाचमित्याद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

—*—

(अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः) ।

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वाऽऽमलके द्वे
वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम
च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रा-
नधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते

पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं
चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको
मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥ १ ॥

मनो मनस्यनविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्धि मनस्यनव्यापारब-
द्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ् मनस्यन्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति
वत्तस्य व्यापकत्वात्ततो भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वाऽऽमलके फले
द्वे वा कोले बदरफले द्वौ वाऽक्षौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्त्वे फले
व्याप्नोति मुष्टौ हि ते अन्तर्भवतः । एवं वाचं च नाम चाऽऽमलकादिवन्म-
नोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन्काले मनसाऽन्तःकरणेन मनस्यति मन-
स्यनं विवक्षाबुद्धिः कथं मन्त्रानधीयीयोच्चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वाऽ
याधीते तथा कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाऽथ कुरुते पुत्रांश्च पशू-
श्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते पुत्रादीन्प्राप्नोती-
त्यर्थः । तथेमं च लोकममुं चोपायेनेच्छेयेति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथे-
च्छते प्राप्नोति । मनो ह्यात्माऽऽत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सति मनसि
नान्यथेति मनो ह्यात्मेत्युच्यते । मनो हि लोकः सत्येव हि मनसि लोको
भवति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानं चेति मनो हि लोको यस्मात्तस्मान्मनो हि ब्रह्म ।
यत एवं तस्मान्मन उपास्स्वेति ॥ १ ॥

मनःशब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं व्यावर्तयति—मन इति । कथं तस्य वाचो
भूयस्त्वं तदाह—तद्धिगति । वाचो मनस्यन्तर्भावेऽपि कुतो मनसस्तस्या भूयस्त्वं
तत्राऽऽह—यच्चेति । मनसो वागादेर्व्याप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना ।
इतश्च मनसोऽस्ति भूयस्त्वमित्याह—यदेति । विवक्षाबुद्धिस्तां करोतीति शेषः ।
इच्छेयेतीच्छां कृत्वेति शेषः । तस्याऽऽत्मत्वमुपपादयति—आत्मन इति । तस्य
लोकत्वं साधयति—सत्येवेति ॥ १ ॥

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति

तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

स यो मन इत्यादि समानम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः) ।

संकल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै संकल्पयतेऽथ

मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि

मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान् । संकल्पोऽपि मनस्यनवदन्तःकरणवृत्तिः कर्तव्याकर्तव्यविषयविभागेन सपर्यनम् । विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षाशुद्धिर्पनस्येनानन्तरं भवति । कथम् । यदा वै संकल्पयते कर्तव्यादिविषयान्विभजत इदं कर्तुं युक्तमिति, अथ मनस्यति मन्त्रानशीयीयेत्यादि । अथानन्तरं वाचमीरयति मन्त्राशुच्चारणे । तां च वाचमु नाम्नि नाम्नोच्चारणनिमित्तं विवक्षां कृतेरयति नाम्नि नामसामान्ये मन्त्राः शब्दविशेषाः सन्त एकं भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः । सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति । मन्त्रेषु कर्माण्येकं भवन्ति । मन्त्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते नामन्त्रकमस्ति कर्म । यद्धि मन्त्रप्रकाशनेन लब्धसत्ताकं सत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यमस्मै फलायेति विधीयते । याऽप्युत्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणां दृश्यते साऽपि मन्त्रेषु लब्धसत्ताकानामेव कर्मणां साष्टीकरणम् । न हि मन्त्रप्रकाशितं कर्म किंचिद्ब्राह्मणेन उत्पन्नं दृश्यते । त्रयीविहितं कर्मेति प्रसिद्धं लोके । त्रयीशब्दश्च ऋग्यजुःसामसमाख्या । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्निति चाऽऽथर्वणे । तस्माद्युक्तं मन्त्रेषु कर्माण्येकं भवन्तीति ॥ १ ॥

१ घ. ठ. ड. 'स्यनं भ' । २ ख. घ. अ. ड. ढ. ण. 'रं च वा' । ३ च. ठ. नामोच्चा' । ४ क. ख. ग. घ. ड. व. अ. इ. ङ. ण. कर्माणि । ५ ड. 'ब्राह्मणेषु' । ६ ख. घ. अ. ड. ड. ढ. ण. सामाख्या ।

संकल्पशब्दार्थमाह—संकल्पोऽपीति । का साऽन्तःकरणवृत्तिर्या संकल्पशब्दित्येति शङ्क्याऽऽह—कर्तव्येति । द्विविधे विषये विभागेन समर्थितेऽपि कथं यथोक्तस्य संकल्पस्य मनसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—विभागेन हीति । संकल्पस्य कारणत्वात्मनसश्च कार्यत्वादतो भूयस्त्वमित्यर्थः । कार्यकारणभावं तयोराकाङ्क्षापूर्वकं व्यक्ती करोति—कथमित्यादिना । मनसः सकाशाद्वाचोऽनन्तरभावित्वे विशेषं दर्शयति—तां चेति । नास्मि मन्त्राणामन्तर्भावं समर्थयति—सामान्ये हीति । कथं मन्त्रेष्वनुपलब्धकर्मणामन्तर्भावस्तत्राऽऽह—मन्त्रेति । कथं कर्म नामन्त्रकमस्तीत्युच्यते ब्राह्मणविहितस्यापि कर्मणो दर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—यद्धीति । ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वादतिस्पष्टमन्त्रानुपलम्भेऽपि कल्प्यते मन्त्रोक्तत्वमित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति—याऽपीत्यादिना । एकस्यां शाखायां यत्कर्म मन्त्रेष्वनुपलब्धं तच्छाखान्तरीयमन्त्रप्रकाशितं भविष्यतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—त्रयीति । तथाऽपि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्राऽऽह—त्रयीशब्दश्चेति । मन्त्रेषु कर्माण्यन्तर्भवन्तीत्यत्र श्रुत्यन्तरानुमतिं कथंयति—मन्त्रेष्विति ॥ १ ॥

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्प-
त्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि समकल्पतां द्यावा-
पृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाऽऽकाशं च समकल्प*-
न्ताऽऽपश्च तेजश्च तेषां संकल्प्यै वर्षं संकल्पते
वर्षस्य संकल्प्यै अन्नं संकल्पतेऽन्नस्य संकल्प्यै
प्राणाः संकल्पन्ते प्राणानां संकल्प्यै मन्त्राः
संकल्पन्ते मन्त्राणां संकल्प्यै कर्माणि संकल्पन्ते
कर्मणां संकल्प्यै लोकः संकल्पते लोकस्य
संकल्प्यै सर्वं संकल्पते स एष संकल्पः संकल्प-
मुपास्वेति ॥ २ ॥

तानि ह वा एतानि मनआदीनि संकल्पैकायनानि संकल्प एकोऽ-

* यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु समकल्पन्तामापश्चेति दृष्टं तथाऽपि तल्लेखकप्रमादादिति प्रतिभाति ।

यनं गमनं प्रलयो येषां तानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकान्युत्पत्तौ संकल्पे प्रतिष्ठितानि स्थितौ समकल्पणां संकल्पं कृतवत्याविव हि द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मिश्रले लक्ष्येते^१ । तथा समकल्पेणां वायुश्चाऽऽकाशं चैतावपि संकल्पं कृतवन्ताविव तथा * समकल्पेणाऽऽपश्च तेजश्च स्वेन रूपेण निश्चलानि लक्ष्यन्ते । यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां संकल्पेणैव संकल्पनिमित्तं वर्षं संकल्पते । समर्थी भवति । तथा वर्षस्य संकल्पेणैव संकल्पनिमित्तमन्नं संकल्पते । वृष्टेर्ह्यन्नं भवत्यन्नस्य संकल्पेणैव प्राणाः संकल्पन्ते । अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्भकाः । “ अन्नं दाम ” इति हि श्रुतिः । तेषां संकल्पेणैव मन्त्राः संकल्पन्ते । प्राणवान्हि मन्त्रानधीते । नाबलः । मन्त्राणां हि संकल्पेणैव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि संकल्पन्तेऽनुष्ठीयमानानि मन्त्रप्रकाशितानि समर्थी भवन्ति फलदा । ततो लोकः फलं संकल्पते कर्मकर्तृसमवायितया समर्थी भवतीत्यर्थः । लोकस्य संकल्पेणैव सर्वं जगत्संकल्पते स्वरूपावैकल्याय । एतद्धीदं सर्वं जगद्यत्फलावसानं तत्सर्वं संकल्पमूलम् । अतो विशिष्टः स एष संकल्पः । अतः संकल्पमुपास्वेत्युक्त्वा फलमाह तदुपासकस्य ॥ २ ॥

तथाऽपि कथं संकल्पस्य भूयस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तानीति । अयनपर्यायस्त्वमेकगमनस्य क्रियात्वं व्यावर्तयति—प्रलय इति । इतश्च संकल्पस्याप्यस्ति महस्त्वमित्याह—संकल्पेणैव । यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्स्वपि संकल्पानुवृत्तिर्दृश्यतेऽतोऽपि तस्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारणत्वादेवेत्यर्थः । इतश्च तस्य महस्त्वमेष्टव्यमित्याह—तेषामिति । वृष्टेर्द्युलोकादिकार्यत्वात्तद्दीयसंकल्पस्य तन्निमित्तत्वोपचारात्तस्य भूयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः । वृष्टिवशादन्नं समर्थी भवतीत्यत्र प्राप्तिर्हि प्रमाणयति—वृष्टेर्हीति । अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह—अन्नमया हीति । आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अन्नोपष्टम्भका इति । तत्र वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणयति—अन्नमिति । प्राणानां मन्त्राध्ययनकारणत्वं व्युत्पादयति—प्राणवानिति । ततो मन्त्रप्रकाशितकर्मवशादिति यावत् । कर्मफलवशा-

* क. पुस्तके कल्पतामाप इति वर्तते । अयमपपाठ इति प्रतिभाति ।

१ घ., ठ. ‘ह्य. त्मान्यु’ । २ ठ. ड. ‘ते ईश्वरेण वा संकल्पे इवेति सर्वथा संकल्पः स्तूयते सं’ । ग. घ. ड. ध. ट. ठ. ‘ते सं’ । ३ घ. ठ. ‘वती इव’ । ४ ख. ग. घ. ड. च. ज. ट. ठ. ड. ढ. ण. ‘ह्यपन्तामाप’ । ५ ख. घ. ड. च. ज. ठ. ढ. ण. ‘प्यै संकल्पेः सं’ । ६ ज. ठ. अन्नमदा’ । ७ ङ. ‘मर्थानि भ’ । ८ ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ढ. ‘ते कर्तु’ ।

जगतः सर्वस्यावैकल्येऽपि कथं संकल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह — एतद्धीति ।
तन्महत्त्वे फलितमाह — अत्र इति ॥ २ ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते क्लृप्तान्यै स लोकान्ध्रु-
वान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमा-
नोऽभिसिध्यति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथा-
कामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवः संकल्पाद्भूय इति संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्प्रवीत्विति ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्धयोपास्ते क्लृप्तान्यै धात्राऽस्येमे लोकाः
फलमिति क्लृप्तान्समर्पितान्संकल्पितान्स विद्वान्ध्रुवान्निष्ठानत्यन्ताध्रुवापेक्ष-
या ध्रुवश्च स्वयम् । लोकिनो ह्यध्रुवत्वे लोके ध्रुवत्वेऽप्यर्थेति ध्रुवः सम्प्र-
तिष्ठितानुपकरणसंपन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः प्रनितिष्ठतीति दर्शनात्स्वयं च
प्रतिष्ठित आत्मीयोपकरणसंपन्नोऽव्यथमानानभिवादित्रासरहितानव्यथमानश्च
स्वयमभिसिध्यत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्संकल्पस्य गतं संकल्पगोचरस्त-
त्रास्य यथाकामचारो भवति, आत्मनः संकल्पस्य न तु सर्वेषां संकल्पस्येति ।
उत्तरफलविरोधान् । यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

आत्मातिरिक्तानां लोकानां कथं नित्यत्वमत आह — अत्यन्तेति । लोकानामेवं
ध्रुवत्वमुच्यतां किमिति लोकिनस्तदुच्यते तत्राऽऽह — लोकिनो ह्यीति । कथमुप-
करणसंपन्नेषु प्रतिष्ठितशब्दो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—पशुपुत्रादिभिरिति । यावत्सं-
ल्पस्येत्यादिश्रुतेर्विषयसंकोचं दर्शयति — आत्मन इति । संकल्पस्य यावद्गोचरस्त-
त्रास्य कामचरो भवतीति संबन्धः । निङ्कुशे संकल्पशब्दे का हनिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह—उत्तरेति । यदि संकल्पमात्रस्य गोचरे संकल्पोपासकस्य कामचारो
भवति तर्हि सर्वसंकल्पस्य त्रिचित्रतया सर्वगोचरत्वसंभवाच्चित्तस्य गतमित्यादिना
वक्ष्यमाणफलं विरुध्येत । न हि संकल्पोपासनदेव सर्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपा-

संनं तत्फलं वा पृथक्कथयितुमुच्यते यतो यावत्संकल्पस्येत्यादिश्रुतेरुक्तः संकोचो युक्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः) ।

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ
संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु
नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु
कर्माणि ॥ १ ॥

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयः । चित्तं चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुरूपबोधवत्त्वम-
तीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यं च तत्संकल्पादपि भूयः । कथम् ।
यदा वै प्राप्तं वास्त्वदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वाऽपोहाय वाऽथ
संकल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पुनरुक्तिं परिहरति—चित्तं चेतयितृत्वमिति ।
तस्याऽऽत्मत्वं व्यावर्तयति—प्राप्तेति । इदं वास्त्वेवं प्राप्तमिति प्राप्तकालवस्तुनो वास्त्व-
नुरोधी चेतनरूपो वृत्तिविशेषस्तद्वत्त्वं चित्तत्वमित्यर्थः । अतीतं भोजनं तृप्ति-
साधनं दृष्टं भोजनत्वादागामिनोऽपि तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपणसामर्थ्यं चित्त-
मिति प्रसिद्धमित्याह—अतीतेति । यथोक्तस्य चित्तस्य संकल्पाद्भूयस्त्वं प्राप्तमपूर्वत्वं
उत्पादयति—कथमित्यादिना । संकल्पप्रकरणं परामृशति—पूर्ववदिति ॥ १ ॥

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्ता-
त्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहु-
विदचित्तो भवति नायमतीत्येवैनमाहुर्यदयं
वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादित्यथ
यद्यल्पविचित्तवान्भवति तस्मा एवेत शुश्रू-

षन्ते चित्तं ह्येवैषामैकायनं चित्तमात्मा चित्तं

प्रतिष्ठा चित्तमुपास्सेवेति ॥ २ ॥

तानि संकल्पादीनि कर्मफळान्तानि चित्तेकायनानि चित्तात्मानि चित्तोत्पत्तीनि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्थितानीत्यपि पूर्ववत् । किंच चित्तस्य माहात्म्यम् । यस्माच्चित्तं संकल्पादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्बहुशास्त्रादिपरिज्ञानवान्सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयितृत्वसामर्थ्यविरहितो भवति तं निपुणा लौकिका नायमस्ति विद्यमानोऽप्यसत्सम एवेत्येनमाहुः । यच्चायं किंचिच्छास्त्रादि वेद श्रुतवांस्तदप्यस्य वृथैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्यपि विद्वान्स्यादित्थमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्यश्रुतमेवेत्याहुरित्यर्थः । अथाल्पविदपि यदि चित्तवान्भवति तस्मा ऐतस्मै तदुक्तार्थग्रहणार्थैवोतापि श्रुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति । तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां संकल्पादीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

यथा संकल्पस्य निमित्तत्वे सति स्तुत्यर्थमधिकरणत्वं युक्तं तथा चित्तस्य विभक्तस्य संकल्पादिषु निमित्तत्वेऽपि स्तुत्यर्थमेव तदधिकरणत्वमाह—तानीति । इतश्च चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमाह—किंचेति । यद्यपि बहुशास्त्रार्थपरिज्ञानवान्संस्तथाऽपि यद्यचित्तो भवतीति योजना । अचित्तस्यासत्समत्वं श्रुतवैयर्थ्यं चेत्युक्तं प्रश्नद्वारा विवृणोति—कस्मादित्यादिना । श्रुतमपीत्यापिशब्देन सत्त्वं गृह्यते । चित्ताभावे श्रुतादेर्वैयर्थ्योक्त्या तद्वैशिष्ट्यमादिष्टमिदानीं तद्वैशिष्ट्ये हेत्वन्तरमाह—अथेति । चित्तवतेऽकार्थग्रहणार्थं श्रोतुमिच्छा लोकस्य भवतीत्यत्र हेतुमाह—तस्मादिति ॥ २ ॥

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोका-

न्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानान-

व्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चि स्य गतं तत्रा-

स्य यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपा-

स्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भू-

योऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

===

विज्ञानुपचितान्बुद्धिमद्गुणैः स चित्तोपासको ध्रुवानित्यादि चोक्तार्थम् ॥ ३ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः) ।

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्ती-
वाऽऽपि ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव
देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां
प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाश्चा इवैव ते भव-
न्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवा-
दिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादाश्चा
इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥
स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य
गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो
ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय
इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भग-
वान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवताद्यालम्बनेष्वल्लो-
भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्यक्षसंतानः । एकाग्रतोति यमाहुः । दृश्यते च
ध्यानस्य माहात्म्यं फलतः । कथम् । यथा योगी ध्यायन्निश्चलो भवति
ध्यानफललाभे, एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी । ध्यायतीवान्तरि-
क्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देव-

समा देवमनुष्याः शमादिगुणसंपन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहनीत्यर्थः ।
 धर्मादेवं विशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव धनैर्विद्यया गुणैर्वा
 महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादिमहत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्याना-
 पादांशा इव ध्यानस्याऽऽपादनमापादो ध्यानफललाभ इत्येतत्तस्यांशोऽवयवः
 कला काचिद्ध्यानफललाभकलावन्त इवैवेत्यर्थः । ते भवन्ति निश्चला इव
 लक्ष्यन्ते न क्षुद्रा इव । अथ ये पुनरल्पाः क्षुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वै-
 कदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्तविपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः परदोषो-
 ज्ञासका उपवादिनः परदोषं सामीप्ययुक्तमेव वदितुं शीलं येषां त उपवा-
 दिनश्च भवन्ति । अथ ये महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यान्पति प्रभवन्तीति
 प्रभवो विद्याचार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादांशा इवेत्याद्युक्तार्थम् । अतो
 दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतोऽतो भूयश्चित्तादतस्तदुपास्वेत्याद्युक्ता-
 र्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः । ६ ॥

किं तद्वचनमित्यपेक्षायामाह—ध्यानं नामेति । अचलत्वं साधयति—भिन्न-
 जातीयैरिति । कथं तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्यानेकाग्रतादोषोपहतस्यातीतादि-
 फलनिरूपणेन सामर्थ्यादर्शनादेकाग्रतारूपो ध्यानपदार्थश्चेतयितृत्वात्तस्य कारणत्वात्ततो
 भूयानेवेत्यभिप्रेत्याऽऽह—एकाग्रतेति । इतश्चास्ति तस्य भूयस्त्वमित्याह—दृश्यते
 चेति । फलद्वारा तन्माहात्म्यं प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—कथमित्यादिना ।
 गौरवपरिहारार्थं पक्षान्तरमाह—मनुष्या एवेति । मनुष्याणामेव सतां कुतो देव-
 त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—शमादीति । ध्यानफलं नैश्वर्यं तन्महत्सु पृथिव्यादिषु दृष्टं
 तथा च तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति । धनादिभिर्महत्त्वे
 हेतुमुत्कृष्टं कर्मेति यावत् । ध्यानस्याऽऽपादनमनुष्ठानं तेन तत्फललामो लक्ष्यते
 तस्यांशो येषामस्ति ते तथा । ध्यानफललाभकलावत्त्वमेव स्फुटयति—निश्चला इति ।
 एवकारार्थमाह—नेति । महत्सु पुरुषेषु ध्यानफलानुवृत्तिर्दृष्टेत्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेक-
 माह—अथेति । व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमुपसंहरति—अथ ये महत्त्वमिति ।
 महत्सु नैश्वर्यदर्शनमतःशब्दार्थः । महत्त्वफलमाह—अ । इति ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः) ।

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थ-
 मितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं
 राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
 ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
 सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं
 चाऽऽकाशं चापश्च तेजश्च देवांश्च मनु-
 ष्यांश्च पशून्श्च वयांसि च तृणवनस्पती-
 उच्छ्रापदान्याकीटपतङ्गर्पिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च
 सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं
 चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव
 विजानाति विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं तस्य ध्यानकार-
 णत्वाद्ध्यानाद्भूयस्त्वम् । कथं च तस्य भूयस्त्वमित्याह—विज्ञानेन
 वा ऋग्वेदं विजानात्ययमृग्वेद इति प्रमाणतया यस्यार्थज्ञानं ध्यानकारणम् ।
 तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पश्वादींश्च धर्माधर्मौ शास्त्रसिद्धौ । साधवसा-
 धुनी लोकतः स्मार्ते वाऽदृष्टविषयं च सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः ।
 तस्माद्युक्तं ध्यानाद्विज्ञानस्य भूयस्त्वम् । अतो विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥

विज्ञानस्योक्तभूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति—कथमित्यादिना । यद्यपि प्रमाणतया
 तज्ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथाऽपि कथं तस्य ततो भूयस्त्वं तत्राऽऽह—यस्येति ।
 इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह—किंचेति । भूयस्त्वफलमाह—अन इति ॥ १ ॥

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
 लोकाञ्ज्ञानवतोऽभिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं

तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मे-
त्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञाना-
द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥
इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

===

शृणुष्वसन्नकलं विज्ञानवतो विज्ञानं येषु लोकेषु तान्विज्ञानवतो लोकान्ज्ञा-
नवतयोभिसिध्यत्यभिप्राप्नोति । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानमन्यविषयं
नैषुण्यं तद्विद्भिर्भुक्ताल्लोकान्वाप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥
इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

—:○:—

ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थभेदं कथयति—विज्ञानमिति । तथाऽपि लोकानामचेत-
नानां कुतस्तदुभयाश्रयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तद्विद्भिरिति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

—:○-○-○-○:—

(अथ सप्तमाध्यायस्याष्टमः खण्डः) ।

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवता-
मेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्स्थो-
त्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुप-
सत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता
भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति
बलेन धै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन
धीर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च
व्याश्वसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्ग-
पिपीलिकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्वेति ॥ १ ॥

स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयः । बलमित्यन्नोपयोगजनितं मनसो विज्ञेयं प्रति-
मानसामर्थ्यम् । अनशनादगादीनि न वै मा प्रतिमान्ति भो इति श्रुतेः । शरी-
रेऽपि तदेवोत्थानादिसामर्थ्यं यस्माद्विज्ञानवतां शतमप्येकः प्राणी बलवाना-
कम्पयते यथा हस्ती मत्तो मनुष्येणां शतं समुदितमपि । यस्मादेवमन्नाद्युप-
योगनिमित्तं बलं तस्मात्पुं पुरुषो यदा बली बलेन तद्वान्भवत्यथोत्थातो-
त्थानस्य कर्त्तृत्विष्टं गुरुगायाच रस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रू-
षायाः कर्त्ता भवति परिचरन्नुत्सत्ता तेषां समीपगोऽन्तरङ्गः प्रियो भवती-
त्यर्थः । उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नेकाग्रतयाऽऽचारस्यान्यस्य चोपदेष्टुर्गुरो-
र्द्रष्टा भवति । ततस्तदुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमेभिरुक्तमेवमुपपद्यत इत्युप-
पत्तितो मन्त्रा भवति । मन्वानश्च बोद्धा भवत्येवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य
तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽपुष्टता भवति । विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्यानुभविता भवतीत्य-
र्थः । किं बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठतीत्याद्युक्त्यर्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यथोक्ते बलशब्दार्थे श्वेतकेतुवक्तव्यं प्रमाणयति—अनशनादिति । कथं तर्हि शरी-
रसामर्थ्यं बलशब्दप्रयोगस्तत्राऽऽह—शरीरेऽपीति । तदेवेत्यन्नोपयोगजनितमेवे-
त्यर्थः । न केवलं कारणत्वादेव बलं विज्ञानाद्भूयः किं प्रत्यक्षं च तस्य ततो भूय-
स्त्वमित्याह—विज्ञानवतामिति । तस्माद्बलस्य विज्ञानाद्भूयस्त्वमिति शेषः । समु-
दितमपि कम्पयते तथाऽन्यत्रापि द्रष्टव्यमिति संबन्धः । यस्मादेवं बलस्य कारणत्वं
विज्ञानस्य च कार्यत्वं तस्मात्तत्तद्भूयस्त्वमित्येतस्मिन्नर्थे कार्यकारणभावमेतयोरुपरा-
दयति—यस्मादित्यादिना । इतश्च बलस्य भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह—किंचिति ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य नवमः खण्डः) ।

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्री-
याद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽ-
कर्ताऽविज्ञाता भवत्यथान्नस्याऽऽयै द्रष्टा भवति
श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता
भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्वेति ॥ १ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बलहेतुत्वमित्युच्यते ।
यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चिदश रात्रीर्नाश्रीयात्सोऽन्नोपयोगानि-
मित्तस्य बलस्य हान्या म्रियते न चेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत् । दृश्यन्ते हि
मासमप्यनश्नन्तो जीवन्तः । अथवा स जीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि तत
एवाश्रोतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्वं भवति । अथ यदा बहून्पहान्यनश्नितो दर्श-
नादिक्रियास्वसमर्थः सन्नन्नस्याऽऽयी । आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः ।
सो यस्य विद्यते सोऽन्नस्याऽऽयी । औय इत्येतद्वर्णव्यत्ययेन । अथ, अ-
स्याऽऽया इत्यपि पाठ एवमेवार्थः । द्रष्टेत्यादिकार्यश्रवणात् । दृश्यते ह्यन्नोप-
योगे दर्शनादिसामर्थ्यं न तदप्र सन्नतोऽन्नमुपास्वेति ॥ १ ॥

अथवा यदि सोऽभुञ्जानोऽपि कथंचिज्जीवेतदा जीवन्नपि सोऽद्रष्टेति संबन्धः । कथ-
मशनशून्यस्य जीवनमित्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यन्त इति । अन्नोपयोगाभावे बलहा-
निरिति व्यतिरेकमुक्त्वा तदुपयोगे बलं भस्मीत्यन्वयं व्याचष्टे—अयेति । अथान्न-
स्याऽऽय इत्यपि पाठेऽस्ति तत्रान्नस्याऽऽय इत्येवमेव पदमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्ये-
यमेकारभीकारेण विपरिणमद्य वर्णव्यत्ययाङ्गीकारादित्याह—औय इत्येतदिति ।
द्रष्टा श्रोतेत्याद्यन्नकार्यस्य श्रवणादपि पाठ न्तरमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमित्याह—
द्रष्टेत्यादीति । कथं तदन्नकार्यमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—दृश्यते
हीति ॥ १ ॥

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पा-

१ क. 'स्याऽऽये द्र' । २ ग. ड. च. ट. ठ. ड. कथं व' । ३ ग. ड. ट. ड. ड. 'रात्री
नाश्री' । ४ ख. ग. घ. ङ. ट. ठ. 'थ च स' । ५ ड. ड. स । ६ ख. ङ. ण. 'तेऽसावन्न' । ७ च.
ड. आया इ' । ८ च. 'स्याऽऽय इ' । ९ ग. ट. 'न्वयमन्वाच' । १० ग. ट. 'स्याऽऽया इ' ।
११ ग. ड. आया इ' ।

नवतोऽभिसिधाति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा-
कामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽ-
न्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवा-
न्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

फलं चाभवतः प्रभूतान्नान्वे स लोकान्पानवतः प्रभूतोदकांश्चापानयो-
नित्यसंबन्धाल्लोकानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य दशमः खण्डः) ।

आपो वावान्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति
व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ
यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु
भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं
यद्वयौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयाश्चसि
च तृणवनस्पयः श्वापदान्वाकीटपङ्कपिपीलकमाप
एवेमा मूर्ता अप उपास्स्वेति ॥ १ ॥

आपो वावान्नाद्भूयस्योऽन्नकारणत्वात् । यस्मादेवं तस्माद्यदा यास्मिन्काले
सुवृष्टिः सस्यहिता शोभना वृष्टिर्न भवति तदा व्याधीयन्ते प्राणा दुःखिनो
भवन्ति । किंनिमित्तमित्याहान्नमस्मिन्संवत्सरे नः कनीयोऽस्त्यतरं भविष्य-
तीति । अथ पुनर्यदा सुवृष्टिर्भवति तदाऽऽनन्दिनः सुखिनो हृष्टाः प्राणाः
प्राणिनो भवन्त्यन्नं बहु प्रभूतं भविष्यतीति । अप्संभवत्वान्मूर्वस्यान्नस्याऽऽप्य

एवेमा मूर्तामूर्तभेदाकारपरिणता इति मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षमित्यादि ।
आप एवेमा मूर्ता अतोऽप उपास्वेति ॥ १ ॥

अपां कारणत्वेनान्नाद्भूयस्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—यस्पादित्यादिना ।
अपां सर्वजगदात्मकत्वाच्चान्नाद्भूयस्त्वमुचितमित्याह—असंभवत्वादिति । दधि-
पयःप्रभृत्याहुतिपरिणामत्वादान्तरिक्षादेरसंभवत्वमवपेयम् । अपां सर्वमूर्तात्मकत्वमु-
पसंहरति—इत्यादीति । १ ॥

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आमोति सर्वान्कामाश्स्तृ-
प्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय
इत्यद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

फलं—स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आमोति सर्वान्कामान्काम्यान्मूर्तिमतो विष-
यानित्यर्थः । असंभवत्वाच्च तृप्तेरुपासनात्तृप्तिपांश्च भवति । समानम-
न्यत् ॥ २ ॥

इति छान्दाग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
सप्तमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्यैकादशः खण्डः) ।

तेजो वावाद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याऽऽ-
काशमभितपति तदाऽऽहुर्निशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-
त्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्ची-

भिश्च विद्युद्भिराहादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्त-
नयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-
त्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति ॥ १ ॥

तेजो वावाद्भयो भूयः । तेजसोऽकारणत्वात् । कथमकारणत्वमित्याह ।
यस्मादव्योनिस्तेजस्तस्मात्तद्वा एतत्तेजो वायुमागृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चली-
कृत्य वायुमाकाशमपितेतत्पत्याकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदाः तदाऽऽहुर्लौकि-
का निशोचाति संतपति सामान्येन जगन्निनपति देहानतो वर्षिष्यति वा इति ।
प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ।
तेज एव तत्पूर्वमात्मानमुद्भूतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽस्मष्टृत्वाद्भू-
योऽद्भ्यस्तेजः । किंचान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयित्पुनरूपेण वर्षहेतुर्भवति ।
कथम् । ऊर्ध्वाभिश्चोर्ध्वगामिर्विद्युद्भिरस्त्रिभिश्च तिर्यग्गताभिश्च सहाऽऽ-
हादाः स्तननशब्दाश्चरन्ति । तस्मात्तद्दर्शनादाहुर्लौकिका विद्योतते स्तनयति
वर्षिष्यति वा इत्याद्युक्तार्थम् । अतस्तेज उपास्स्वेति ॥ १ ॥

इतिशब्दस्तदाहुरित्यनेन संबध्यते । वैशब्दार्थं दर्शयति—प्रसिद्धमिति । अष्टे-
जसोरुक्तं कार्यकारणत्वमुपजीव्य फलितमाह—तेज एवेति । अष्टेजसोर्विधान्तरेण
कार्यकारणमात्रं दर्शयति—किंचान्यादिति । तदेवोपपादयति—ऊर्ध्वाभिरिति ।
तेजसो भूयस्त्वफलमाह—तेज इति ॥ १ ॥

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो
लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्ते-
जसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो
वाव भूयोऽतीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

तस्य तेजस उपासनफलं—तेजस्वी वै भवति । तेजस्वत एव च लोका-

न्भास्वतः प्रकाशवत्तोऽपहतमस्कान्वाह्याध्यात्मिकाज्ञानाद्यपनीततमस्का-
नभिसिध्यति । ऋज्वर्थेऽन्वत् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

तमःशब्दार्थमाह—वाह्येति । बाह्यं तमः शर्वरं प्रसिद्धमाध्यात्मिकमज्ञानरा-
गादिभिरुपहततमस्कानित्यत्र तमःशब्दितमित्यर्थः । अपहतशब्दार्थमाह—अप-
नीतेति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
सप्तमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः) ।

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्र-
मसाबुधौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाऽऽह्वयत्याका-
शेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमतं
आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभि-
जायत आकाशमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयान् । व यु सहितस्य तेजसः कारणत्वादयोऽन्ने
वायुमण्डयेति तेजसा सहोक्तो वायुरिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः । कारणं हि
लोके कार्यादभूयो दृष्टम् । यथा घटादिभ्यो मृत्तयाऽऽकाशो वायुसहितस्य
तेजसः कारणमिति ततो भूयान् । कथम् । आकाशे वै सूर्याचन्द्रमसाबुधौ
तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्नश्च तेजोरूपाण्याकाशेऽन्तः । यच्च यस्यान्तर्वर्ति
तदल्पं भूय इतरत् । किंचाऽऽकाशेनाऽऽह्वयति चान्यमन्य आहूतश्चेतर आका-
शेन शृणोत्यन्योक्तं च शब्दमन्यः प्रतिशृणोत्याकाशे रमते क्रीडत्यन्योन्वं
सर्वस्वथा न रमते चाऽऽकाशे बध्वादिवियोग आकाशे जायते न मूर्तेनाव-
ष्टब्धे । तथाऽऽकाशमभिलक्ष्याङ्कुरादि जायते न प्रतिलोभम् । अत्र आका-
शमुपास्स्व ॥ १ ॥

वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्तव्ये कथं तेजसो भूयानित्युक्तमत आह—
वायुरिति । कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य वायुसहितात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—कारणं हीति । तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकारान्तरेण
दर्शयति—कथमित्यादिना । इतश्चाऽऽकाशस्यास्ति भूयस्त्वमित्याह—किंचेति ।
तद्भूयस्त्वमहमाह—अत इति ॥ १ ॥

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स
लोकान्प्रकाशवतोऽसंबाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति
यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय
इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

फलं शृण्वत्काशवतो वै विस्सारयुक्तान्स विद्वान्लोकान्प्रकाशवतः ।
प्रकाशाकाशयोर्नित्यसंबन्धात्मकाशवतश्च लोकान्संबाधान्संबाधनं संबन्धः
संबाधोऽन्योन्यपीडा तद्रहितान्संबाधानुरुगायवतो विस्तीर्णगतीन्विस्तीर्ण-
प्रचाराल्लोकानभिसिध्यति । यावदाकाशस्येत्याद्युक्तार्थम् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छाकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

कथमाकाशोपासकस्य प्रकाशव्याप्तलोकमभिरित्याशङ्क्याऽऽह—प्रकाशाकाश-
योरिति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दे ग्योपनिषच्छाकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः) ।

स्मरो वावाऽऽकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसी-
रन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्म मन्वीरन्न
विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वी-
रन्नथ विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण
पशून्स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥

स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति

भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ७ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

स्मरो वावाऽऽकाशं भूयः । स्मरणं सत्तोऽनाकरणमर्थः । स आकाशा-
द्भूयानिति द्रष्टव्यं लिङ्गव्यत्ययेन । सत्तुः स्मरणे हि सत्याकाशादि सर्व-
मर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात् । असति तु स्मरणे सदप्यसदेव । सत्त्वकार्या-
भावात् । नापि सत्त्वं स्मृत्यभावे शक्यताकाशादीनामवगन्तुमित्यतः स्मरे-
णस्याऽऽकाशाद्भूयस्त्वम् । दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं यस्मात्त-
स्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नासीन्नु विधेयुस्ते तत्राऽऽसीना अन्यो-
न्यभाषितमपि न स्मरन्तश्चेत्युनैव ते कंचन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीर-
न्मन्तव्यं चेत्स्मरेयुस्तदा मन्वीरन्स्मृत्यर्भावात् मन्वीरंस्तथा न विजानीरन् ।
यदा वाव ते स्मरेयुर्मन्तव्यं विज्ञातव्यं श्रोतव्यं चाथ शृणुपुरथ मन्वीरन्नय
विजानीरन् । तथा स्मरेण वै मम पुत्रा एव इति पुत्रं विजानाति स्मरेण
पशून् । अतो भूयस्तात्स्मरमुपास्वेति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छंकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

—:०-०-०-०:—

नपुंसकलिङ्गं श्रुतं पुल्लिङ्गत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्य पुल्लिङ्गोपक्रममाश्रि-
त्याऽऽह—लिङ्गव्यत्ययेनेति । कथं पुनः स्मरणस्याऽऽकाशाद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्या-
ह—स्मरणे हीति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति —असतीति । आकाशादेः
स्मरणाभावेऽपि सत्त्वमङ्गीकृत्य भोग्यत्वाभावाद्दार्थिक्यमुक्तं संप्रत्यस्मरणे सत्त्वमेव
नास्तीत्याह—नापीति । स्मरणस्य भूयस्त्ववगन्तुमतनुसारेण साधयति—दृश्यते
हीति । हिशब्दार्थो यमदि युक्तः । स्मरणाभावे श्रवणद्यमव्यतिरेकमुक्त्वा
तद्भावे तद्भावमवयमाह—यदेति । इत्यादिस्ति स्मरणस्य भूयस्त्वमित्याह—तथेति ।
तद्भूयस्त्वे फलितमाह—अत्र इति ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां च्छान्दोग्योपनिषच्छंकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः) ।

—:०:—

आशा वाव स्मराद्भूयस्यानेच्छो वै स्मरो मन्त्रा-
नधीते कर्माणि कुरुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छते

इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ १ ॥

आशा वाव स्मराद्भूयसी । आशाऽपाप्तवस्त्वाकङ्क्षाऽऽशा तृष्णा काम इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्मराद्भूयसी । कथम् । आशया ह्यन्तःकरणस्थया स्मरति स्मर्तव्यम् । आशविषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवत्यत आशेद्ध आशयाऽभिवर्धितः स्मरभूतः स्मरन्नृगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलाश्रयैव पुत्रांश्च पशून्श्च कर्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छत्याश्रयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठति । इमं च लोकमाशेद्ध एव स्मरल्लोकसंग्रहेहेतुभिरिच्छते । अमुं च लोकमाशेद्धैः स्मरंस्तत्साधनानुष्ठानेनेच्छतेऽत आशारंशर्नावबद्धं स्मराकाशादिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिपाणि । अत आशायाः स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व ॥ १ ॥

आशाया भूयस्त्वमाकाङ्क्षाद्वारा व्युत्पादयति—कथमित्यादिना ॥ १ ॥

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त आशयाऽस्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याऽऽशिषो भवन्ति यावदाशया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् । आशया सदोपासितयाऽस्योपासकस्य सर्वे कामाः समृध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्ति । अमोघा हास्याऽऽशिषः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्वं तदवश्यं भवतीत्यर्थः । यावदाशया गतमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. ड. ढ. ण. 'सी । अप्रा' । २ घ. च. ट. ठ. ब्राह्मणे । ढ. ब्राह्मणं । ३ क. ख. ङ. ज. डं. ढं. ण. 'ष्टन्निमं' । ४ क. ख. ग. ङ. ज. ट. ठ. ण. 'च्छन्नमुं' । ५ घ. च. ठ. ड. 'द्धः संस्त' । ६ क. ख. ग. ङ. ज. ट. 'च्छत आ' । ७ क. ख. घ. ट. 'रसना' । ८ क. ग. ङ. ट. ड. ढ. 'नाव' ।

(अथ सप्तमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः) ।

प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ
 समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः
 प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
 दादाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता
 प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥१॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमित्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्त-
 याऽवस्थितं स्मृतिनिमित्तसद्भावमाशारशनापाशैर्विपाशितं सर्वं सर्वतो विस-
 मिव तन्तुभिर्यस्मिन्प्राणे समर्पितम् । येन च सर्वतो व्यापिनाऽन्तर्बहिर्गतेन
 सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेण ग्रथितं विधृतं च । स एष प्राणो वा आशाया
 भूयान् । कथमस्य भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तद्भूयस्त्वम् । यथा वै
 लोके रथचक्रस्यारा रथनाभौ समर्पिता संप्रोताः संप्रवेशिता इत्येतत् । एव-
 मस्मिच्छिङ्गसंघातरूपे प्राणे प्रज्ञात्मनि दैहिके मुखे यस्मिन्परा देवता नाम-
 रूपव्याकरणायाऽऽदर्शादौ प्रतिविम्बवज्जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविष्टा । यश्च म-
 हाराजस्येव सर्वाधिकारीश्वरस्य । “ कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
 ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत ” इति श्रुतेः ।
 यस्तु च्छायेवानुगत ईश्वरम् । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा
 अर्पिता एवमवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः ।
 “ स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा ” इति कौषीतकिनाम् । अत एवमस्मिन्प्राणे
 सर्वं यथोक्तं समर्पितम् । अतः स एष प्राणोऽपरतन्त्रः प्राणेन स्वशक्त्यैव
 याति नान्यकृतं गमनादिक्रियास्वस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं क्रियाकारक-
 फलभेदजातं प्राण एव न प्राणाद्बहिर्भूतमस्तीति प्रकरणार्थः । प्राणः प्राणं
 ददाति । यद्ददाति तत्स्वात्मभूतमेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव । अतः
 पित्राग्राख्योऽपि प्राण एव ॥ १ ॥

प्राणस्य सर्वास्पदत्वेन भूयस्त्वं कथयति—नामोपक्रममिति । प्रकृतश्रुतिवशात्तदुपक्रमे यस्य जगतोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवाऽऽश्रित्याऽऽशा चान्ते यस्यास्ति तज्जगत्तथेति विग्रहः । कार्यकारणत्वं काचित्कमुपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि काचित्कमेव । उत्तरोत्तरभूयस्तया पूर्वस्मान्पूर्वस्मान्नामादेरुत्तरोत्तरवागादिभूयस्त्वेनेति यावत् । स्मृतिनिमित्तः सद्भावो यस्य तत्तथा । आशाख्यै रशनापाशैः सर्वतो विगृहीतमित्यत्र दृष्टान्तमाह—विसमिवेति । विसशब्दो मृणालविषयः । यथोक्तं जगद्यस्मिन्नर्पितं स एष भूयानिति संबन्धः । सर्वस्य जगतस्तस्मिन्नर्पितत्वमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति—येन चेति । सर्वतो व्यापिनेत्यस्यैव स्फुटीकरणमन्तर्बहिर्गतेनेति । प्राणस्याऽऽशायाः सकाशाद्भूयस्त्वमाकाङ्क्षापूर्वकं समर्थयते—कथमित्यादिना । लिङ्गानां व्यष्टीनां संघातः समुदायस्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् । उपाधितद्वतोऽरेक्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि—प्रज्ञात्मनीति । तस्यैवाध्यात्ममधिभूतमधिदैवं चावस्थानं सूचयति—दैहिक इति । प्राणान्तरं व्यावर्तयति—मुख्य इति । यथोक्तेऽस्मिन्प्राणे सर्वे समर्पितमित्युत्तरत्र संबन्धः । प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधित्वं प्राणस्योक्तं तदुपपादयति—यस्मिन्निति । तस्मिन्सर्वे समर्पितमिति पूर्ववत्संबन्धः । किमिति चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राणस्य परमात्मोपाधिकत्वमुपगतमित्याशङ्क्याऽऽह—यश्चेति । प्राणस्येश्वरं प्रति सर्वाधिकारित्वे श्रुयन्तरं प्रमाणयति—कस्मिन्निति । ईश्वरं प्रति प्राणस्यैवोपाधिकत्वे हेत्वन्तरमाह—यस्त्वाति । अत्रापि पूर्ववदन्वयः । प्राणश्छायावदीश्वरमनुगच्छतीत्यत्र श्रुयन्तरं प्रमाणयति—तद्यथेति । भूतमात्राः शब्दादयः पृथिव्यादयश्च विषयाः प्रज्ञामात्रासु शब्दादिबुद्धिषु तज्जनकेन्द्रियेषु वेत्यर्थः । भवतु तासां प्राणेऽर्पितत्वं तथाऽपि कथं प्राणस्य च्छायावदीश्वरं प्रत्यनुगतिस्तत्राऽऽह—स एष इति । कौषीतकिनां श्रुतिरिति शेषः । प्राणस्य यथोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमतःशब्दार्थः । व्याख्यातं भागमनूयावशिष्टमंशं व्याकरोति—एवमिति । प्राणः प्राणेन यातीत्यस्यार्थमाह—अत इति । सर्वास्पदत्वादिति यावत् । प्राणः प्राणेन यातीत्यादेः प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भूतानीत्यन्तस्य तात्पर्यार्थं संक्षिप्य कथयति—सर्वमिति । दातुर्देशस्य संप्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति—प्राण इति । तदपीति दीयमानमुच्यते । स्वस्य संप्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणायैवेत्युक्तम् । प्राणस्य सर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः ॥ १ ॥

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं
वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह

धिकत्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा
वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्या-
चार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ॥ २ ॥

कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धार्थोत्सर्गेण प्राणविषयत्वमिति । उच्यते—
सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दप्रयोगात्तदुत्क्रान्तौ च प्रयोगाभावात् । कथं
तदित्याह । स यः कश्चित्पित्रादीनामन्यतमं यदि तं भृशमिव तदननुरूपमिव
किञ्चिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं पार्श्वस्था आहुर्विवेकिनो धिक्त्वाऽ-
स्तु धिगस्तु त्वामित्येवम् । पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि ॥ २ ॥

प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेति शङ्कते—कथमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिश-
ब्दानां प्राणविषयत्वान्न प्रसिद्धेरुल्लङ्घनमित्याह—उच्यत इति । अन्वयव्यतिरेका-
वेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । पित्रादिषु प्राणे सति पित्रादिशब्दा-
नां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयुज्यमानत्वं तदित्युच्यते । त्वंकारादियुक्तमित्यादि-
पदेन तिरस्कारप्रभेदो गृह्यते । पित्रादिष्वप्रियवादिनं प्रति विवेकिनां धिक्कारवचने
हेतुमाह—पितृहेति ॥ २ ॥

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समानं व्यति-
षंदहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृहाऽसीति न
भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽसीति नाऽऽचार्यहाऽसीति
न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥

अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणांस्त्यक्तदेहनाथान्यद्यपि शूलेन समासं समस्य व्य-
तिषंदहेद्व्यत्यस्य संदहेदेवमप्यतिक्रूरं कर्म समासव्यत्यासादिप्रकारेण दहन-
लक्षणं तदेहसंबद्धमेव कुर्वाणं नैवैनं ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वयव्यति-
रेकाभ्यामवगम्यते एतत्पित्राद्याख्योऽपि प्राण एवेति ॥ ३ ॥

सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—
अथैनानेवेति । समस्य पुञ्जीकृत्य व्यत्यस्यावयवान्विभज्येत्यर्थः । यद्यपीत्युपक्रमादे-
वमपीत्येतत्तथाऽपीत्यस्मिन्नर्थे षट्द्रव्यम् । तदेवातिक्रूरं कर्म विशिनष्टि—समासेति ।

अवयवविभजनमादिशब्दार्थः । तद्देहसंबद्धमित्यत्र तच्छब्दः क्रूरपित्रादिविषयः । यद्यपि त्यक्तप्राणेष्वपि देहेषु पित्रादिशब्दो दृष्टस्तथाऽपि नासौ मुख्यः । तद्विषये क्रूरकर्मानुष्ठानेऽपि शिष्टगर्हादृष्टेरिति भावः । उक्तान्वयव्यतिरेकफलमुपसंहरति— तस्मादिति ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं
पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति
तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्ना-
पह्नुवीति ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि पित्रादीनि सर्वाणि भवति चलानि स्थिराणि च । स वा एष प्राणविदेवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन्फलतोऽनुभवन्नेवं मन्वान उप-
पत्तिभिश्चिन्तयन्नेवं विजानन्नपत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्नित्यर्थः ।
मननविज्ञानाभ्यां हि संभूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत् । अत एव पश्य-
न्नतिवादी भवति नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलो भवतीत्यर्थः । तं चेद्ब्रू-
युस्तं यद्येवमतिवादिनं सर्वदा सर्वैः शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्तमानं प्राण-
मेव वदन्त्येवं पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिनं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य हि
जगतः प्राण आत्माऽहमिति ब्रूवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति । बाढमतिवाद्य-
स्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीति । कस्माद्ध्यसावपह्नुवीति । यत्प्राणं सर्वेश्वरमवमह-
मस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

प्राणस्यैव पित्रादिसंज्ञकत्वे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मात्प्राणो हीति । प्राणस्य
भूयस्त्वमित्थं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह—स वा इति । प्राणविदतिवादी भवतीति
संबन्धः । कथं प्राणवित्त्वमित्यपेक्षायामाह—एवमिति । सर्वात्मत्वं यथोक्तप्रकारः फल-
तोऽनुभवः स्वरूपत्वेन साक्षात्कारः । तदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वे सिध्यति सति किमिति
मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राऽऽह—मननविज्ञानाभ्यां हीति । उक्तान्वयव्य-
तिरेकारूपोपपत्तिसहकृताद्वाक्याद्यत्प्राणविषयं ज्ञानं जायते तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते ।
तत्फलसाक्षात्करणं दर्शनमिति भेदः । मननविज्ञाने विना दर्शनासंभवोऽतः शब्दार्थः ।
एवं मननादिद्वारेणेति यावत् । अतिवादित्वं व्युत्पादयति—नामादीति । नापह्नुवी

तेत्युक्तं व्यक्ती करोति—कस्मादिति । यद्यस्मादयं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽ-
स्मीत्युपगतवांस्तस्मादपह्ववे हेत्वमावादः त्वमनोऽतिवादित्वं नापह्नुवीतेति(त्यर्थः) ॥४॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः) ।

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं
भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासि-
तव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं सर्वात्मानं श्रुत्वा नातः-
परमस्तीत्युपरराम । न पूर्ववत्किमस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ ।
यतस्तमेवं विकारानृष्वब्रह्मविज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिन-
मात्मानं मन्यमानं योग्यं शिष्यं मिथ्याग्रहविशेषाद्विषच्यावयन्नाह भगवा-
न्सनत्कुमारः । एष तु वा अतिवदति यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी
परमार्थतः । नामाद्यपेक्षं तु तस्यातिवादित्वम् । यस्तु भूमाख्यं सर्वातिक्रान्तं
तत्त्वं परमार्थसत्यं वेदः सोऽतिवादीत्यत आह—एष तु वा अतिवदति यः
सत्येन परमार्थसत्यविज्ञानवत्तयाऽतिवदति । सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्ये-
नातिवदानि । तथा मां नियुनक्तु भगवान्यथाऽहं सत्येनातिवदानीत्यभि-
प्रायः । अद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञासितव्य-
मित्युक्त आह नारदः । तथाऽस्तु तर्हि सत्त्वं भगवो विजिज्ञासे विशेषेण
ज्ञातुमिच्छेयं त्वत्तोऽहमिति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अत्र प्राणान्तमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य तूष्णीभावे किं कारणमित्याशङ्कयामाह—
स एष इति । कथं तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्क्याऽऽह—न पूर्ववदिति । किमेति

तर्हि प्राप्तायामुपेक्षायां स्वयमेवाऽऽचार्यो व्युत्पादयतीत्याशङ्क्याऽऽह—तमेवमिति ।
 एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुत्यन्तरात्प्राणस्य विकारत्वेनानृतत्वं वाचाऽऽरम्भणं
 विकारो नामधेयमित्युक्तम् । तस्मिन्ननृते प्राणे ब्रह्मणि विज्ञानं तेनेति यावत् ।
 परितुष्टत्वे कथमकृतार्थत्वमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानशालित्वादित्याह—परमार्थेति ।
 न च तस्योपेक्षार्हत्वमित्याह—योग्यमिति । मिथ्याग्रहविशेषो नास्ति प्राणात्पर-
 मित्यभिमानः । कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्तं तत्राऽऽह—नामादीति ।
 कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवादीत्याशङ्क्याऽऽह—यस्त्विति । सोऽतिवादीति यतः
 सनत्कुमारस्याभिप्रायोऽत एवाऽऽहेति योजना । ननु नारदस्य नाद्यापि सत्यविज्ञा-
 नमुत्पन्नं कथं सत्येनातिवदानीति पृच्छति तत्राऽऽह—तथेति ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
 सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः) ।

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन्सत्यं
 वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजि-
 ज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

===

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानातीदं परमार्थतः सत्यमिति, ततोऽनृतं
 विकारजातं वाचाऽऽरम्भणं हित्वा सर्वविकारावस्थं सदेवैकं सत्यमिति तदे-
 वाथ वदति यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यं ताभ्या-
 मयं प्राणश्छन्नः । “ प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ” इति श्रुत्यन्तरात् ।
 सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न तु परमार्थापेक्षमुक्तं किं तर्हिन्द्रि-
 यविषयत्वापेक्षं सच्च त्यच्चेति सत्यमित्युक्तं तद्वद्वारेण च परमार्थसत्यस्योप-
 लब्धिर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति चोक्तम् । इहापि तदि-
 ष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थसत्यविज्ञानाभिमानाद्व्युत्थाप्य नारदं
 यत्सदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विशेषतो विव-

क्षितोऽर्थः । नाविजानः सत्यं वदति यस्त्वविजानन्वदति सोऽग्न्यादिशब्दे-
नाग्न्यादीन्परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण पर-
मार्थतः सन्ति । तथा तान्यपि रूपाणि सदपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नावि-
जानन्सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं वदति । न च तत्सत्यविज्ञानमविजि-
ज्ञासितमपार्थितं ज्ञायत इत्याह—विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येवं
विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्य-
न्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयम् ॥ १ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥१७॥

यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह—यदेति । यदि विश्वं सद्रूपा-
दनुगताद्भिन्नमसदेव स्याद्यदि त्वभिन्नं सन्मात्रमेव परमार्थसत्यं सिध्येदिति परमार्थतः
सत्यं यदैव विजानातीत्यर्थः । विज्ञानप्रकारमभिनयति—इदमिति । ततस्तदाऽनृतं
विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति कृत्वा यद्वदति तत्तदेव वदतीति योजना । सत्य-
विज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योतनार्थोऽथशब्दः । श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन भेदाभेदादी
शङ्कते—नन्विति । किं बृहदारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तमित्येतावन्मात्रमु-
च्यते किंवा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । द्वितीयं
दूषयति—न त्विति । भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपाधावयोगाद्विकारस्य च रज्जुसर्पवन्मि-
थ्यात्वानुमानादत्यन्ताबाध्यत्वामिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः । कथं
तर्हि प्राणादिषु सत्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्याङ्गीकारं स्फोरयति—किं तर्हीति । इन्द्रिय-
जनितसद्बुद्धिविषयत्वापेक्षं भूतत्रयं सदित्युच्यते । तद्विषयत्वापेक्षं भूतद्वयं त्यदिति
व्यवहियते । तथा च भूतपञ्चकं सच्च त्यच्चेति व्युत्पाद्य सत्यमिति यथोक्तं तथा
तद्वीजभूतयोर्नामरूपयोस्तदात्मकत्वाच्च प्राणानां सत्यत्वं व्यावहारिकमिष्टमित्यर्थः ।
इतश्च प्राणादिषु मिथ्याभूनेष्वपि सत्यश्रुतिविरुद्धेत्याह—तद्दूशरेणेति । प्राणादीनां
व्यावहारिकसत्यत्वानुवादद्वारेणाध्यारोपापवादन्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मगोऽवगति-
र्विवक्षितेति कृत्वा तेष्वपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः । यथोक्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदार-
ण्यकश्रुतावित्यत्र गमकमाह—प्राणा वा इति । ननु श्रुत्यन्तरे विकारस्यापि व्याव-
हारिकं सत्यत्वमिष्टं प्रकृते तु न तदिष्यते भूम्न एव सत्यत्वाङ्गीकारात्तथा च विरो-
धतादवस्थ्यमत आह—इहापीति । यदि प्राणस्यापि व्यवहारतः सत्यत्वमुपगतं किं
तर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—इह त्विति । यदा वै विजानात्यर्थे
सत्यं वदतीति यद्व्याख्यातं तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटयन्नादौ व्यतिरेकमाह—नावि-
जानन्निति । परमार्थसत्यमैविजानन्नपि वदत्यग्न्यादीनीत्याशङ्क्याऽऽह—यस्त्विति ।

तर्हि कथं सदेव परमार्थसत्यमिति वदतोऽभीष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । तान्येव तर्हि रूपाणि पृथग्विद्यन्ते नेत्याह—तथेति । अतोऽस्य नास्ति सत्यवादित्वं किंत्वसत्यवादित्वमेवेत्युपसंहरति—इत्यत इति । व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमन्वाचष्टे—विज्ञानमेवेति । अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवादित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । यद्येवं जिज्ञासाद्वारा सत्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमिष्टं चेदित्यर्थः । सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा कारणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यतिदिशति—एवमिति ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः) ।

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति
मत्त्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति
मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे—मतिरिति ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः) ।

यदा वै श्रद्धात्यथ मनुते नाश्रद्धधन्मनुते श्रद्धदेव
मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

मननहेतुभूतां श्रद्धां व्याकरोति—आसि.क.येति ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य विंशः खण्डः) ।

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्ध-

धाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञा-

सितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादिस्तत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य विंशखण्डः ॥ २० ॥

श्रद्धाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे—निष्ठेति ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः) ।

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति

कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति

कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रतांकरणं च । सत्यां हि तस्यां

निष्ठादीनि यथोक्तानि भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

निष्ठानिदानं कृतिं विभजते—कृतिरिति । कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य
कारणी भवति तत्राऽऽह—सत्यां हीति ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः) ।

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा
करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजि-
ज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

==

साऽपि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धव्यं मयेति
मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखा कृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा
करोति । भविष्यदपि फलं लब्ध्वेत्युच्यते । तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अथे-
दानीं कृत्यादिषुत्तरोत्तरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रतिभासत इति न तद्विज्ञा-
नाय पृथग्यत्नः कार्य इति प्राप्तं तत इदमुच्यते । सुखं त्वेव विजिज्ञासित-
व्यमित्यादि । सुखं भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाऽऽह ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

कृतिस्तर्हि कुतो भवतीति तत्राऽऽह—पाऽपीति । यदा सुखं लभते तदा भवतीति
संबन्धः । ननु सुखलाभस्येन्द्रियसंयम^१ादिव्यतिरेकेणाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृति-
रित्याशङ्क्याऽऽह—सुखमिति । वक्ष्यमाणसुखलब्धव्यत्वाभिमानादेव यथोक्ता कृतिः
सिध्यतीत्यर्थः । सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । दृष्टं फलं
पुष्पपञ्च^२ादि तज्जन्यसुखोद्देशपूर्विका लोके कृतिर्दृष्टा तथाऽऽत्मन्यपि सुखं लब्ध्वै^३लब्ध्वै^४व
करोति न तु विना तदुद्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवति
तथा च कथं तल्लब्ध्वा करोतीत्युच्यते तत्राऽऽह—भविष्यदपीति । उत्तरग्रन्थ-
माकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति—अथेत्यादिना ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
सप्तमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः) ।

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

यो वै भूमा महभिरतिशयं बाह्विति पर्यायास्तत्सुखम् । ततोर्वावसातिश-
यत्वादलाम् । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति । अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् ।
तृष्णा च दुःखबीजम् । न हि दुःखबीजं सुखं दृष्टं ष्वरादि लोके । तस्मा-
द्युक्तं नाल्पे सुखमस्तीति । अतो भूमेव सुखम् । तृष्णादिदुःखबीजत्वासंभ-
वाद्भूम्नः ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

भूम्नोऽर्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—ततोऽर्वागिति । कथमल्पत्वेऽपि
सुखत्वं वार्यते तत्राऽऽह—अल्पस्येति । दुःखरूपां तृष्णां प्रत्यल्पस्य सुखस्य
हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अल्पस्य सुखस्य
दुःखान्तर्भावे सिद्धे फलितमाह—अत इति ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
सप्तमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः) ।

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजा-
नाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्म-
र्त्यं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि
यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

किंलक्षणोऽसौ भूमेत्याह—यत्र यस्मिन्भूम्नि तत्त्वे नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन
करणेन द्रष्टाऽन्यो विभक्तो दृश्यात्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति । नामरूप-
योरेवान्तर्भावाद्विषयभेदस्य तदग्राहकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्ग्रहणमन्येषां
चोपलक्षणार्थत्वेन । मननं त्वत्रोक्तं द्रष्टव्यं नान्यन्मनुत इति । प्रायशो मन-
नपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्यद्विजानाति । एवंलक्षणो यः स भूमा ।
किमत्र प्रसिद्धान्यदर्शनाभावो भूम्न्युच्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना । अथा-
न्यत्र पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किंचातः । यद्यन्यदर्शनाद्यभावमात्र-
मित्युच्यते तदा द्वैतसंव्यवहारविलक्षणो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनवि-

शेषप्रतिषेधेनाऽऽत्मानं पश्यतीत्युच्यते तदैकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽ-
भ्युपगतो भवेत् । यद्येवं को दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः संसारानिवृत्तिः ।
क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति । आत्मैकत्वं एव क्रियाकारकफल-
भेदः संसारविलक्षण इति चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे
दर्शनादिक्रियाकारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्य-
भावोक्तिपक्षेऽपि यत्रेत्यन्यत्र पश्यतीति च विशेषणे अनर्थके स्यातामिति
चेत् । दृश्यते हि लोके यत्र शून्ये गृहेऽन्यत्र पश्यतीत्युक्ते स्तम्भादीना-
त्मानं च न पश्यतीति गम्यते । एवमिहापीति चेत् । न । तत्त्वमसी-
त्येकत्वोपदेशादधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तेः । तथा सदेकमेवाद्वितीयं
सत्यमिति षष्ठे निर्धारितत्वात् । “ अदृश्येऽनात्म्ये ” “ न संदृश्ये तिष्ठति
रूपमस्य ” “ विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः स्वात्मानि
दर्शनाद्यनुपपत्तिः । यत्रेति विशेषणमनर्थकं प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्या-
कृतभेदापेक्षत्वात् । यथा सत्यैकत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृत्यामपेक्ष्य सदेकमे-
वाद्वितीयमिति संख्याद्यनर्हमप्युच्यते । एवं भूमन्येकस्मिन्नेव यत्रेति विशे-
षणम् । अविद्यावस्थायामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नस्तदभावेत्त्वलक्षणस्य
विवक्षितत्वाभ्यान्पत्पश्यतीति विशेषणम् । तस्मात्संसारव्यवहारो भूम्नि
नास्तीति समुदायार्थः । अथ यत्राविद्याविषयेऽन्योऽन्येनान्यत्पश्यतीति
तदल्पमविद्याकालभावीत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् भवोवात्तत्काल-
भावीति तद्वत् । तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव तद्विपरीतो भूमा
यस्तदमृतम् । तच्छब्दोऽमृतत्वपरः । स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवन्कस्मि-
न्प्रतिष्ठित इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । स्वे महिम्नीति
स्व आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतो प्रतिष्ठितो भूमा । यदि प्रतिष्ठामिच्छसि
कचिद्यदि वा परमार्थमेव पृच्छसि न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित ईति ब्रूमः ।
अप्रतिष्ठितोऽनाश्रितो भूमा कचिदपीत्यर्थः ॥ १ ॥

भूम्नः सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति प्रश्नपूर्वकं निर्विशेषत्वं निर्धारयति—किमि-
त्यादिना । नान्यच्छृणोति स भूमेति संबन्धः । किमिति स्पर्शनादिष्वपि सत्सु दर्शन-
श्रवणयोरेव निवेध्यत्वेनात्र ग्रहणमित्याशङ्क्याऽऽह—नामेति । अनुक्तानां
स्पर्शादीनामुपलक्षणार्थत्वेनात्र द्वयोर्ग्रहणं स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूम्नि भावादित्याह—

अन्वेषामिति । अत्रेति लक्षणवाक्योक्तिः । तत्र हेतुमाह — प्रायश इति । यस्मि-
 न्नधिकरणे तत्त्वविचारणायामन्योऽन्यं न पश्यति न शृणोति न मनुते न
 विजानाति स भूमेति द्रष्टृदृश्यादिविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिकरणत्वोपलक्षितस्य विक-
 ल्पाविषयत्वमेव भूम्नोलक्षणमित्युपसंहरति— एवमिति । उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं
 विमृशति— किमत्रेति । लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूम्नो लक्षणं तन्नि-
 षेधेन स्वेयत्वं वेति विमर्शार्थः । करिम्पक्षे को लाभः को वा दोष इति शिष्यः
 पृच्छति— किंचात्त इति । आद्यमनूद्य तत्र लाभं दर्शयति—यदीति । अन्यस्य
 प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विषयत्वं भूम्नि नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते चेत्स-
 र्वविकल्पातीतः प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमनूद्य तस्मि-
 न्दोषं सूचयति—अथेत्यादिना । तमेव दोषं प्रश्नपूर्वकं स्फुटयति—यद्येवमि-
 त्यादिना । सति क्रियाकारकफलभेदे कथं संसारानिवृत्तिस्तत्राऽऽह—क्रियेति ।
 सति भेदे क्रियादेः संसारत्वं लोके दृष्टं तद्वैलक्षण्यादेकस्मिन्नेव क्रियाकारकभावस्य
 न संसारतेति चोदयति—आत्मैकत्वं इति । एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासंभवं दर्शय-
 न्नुत्तरमाह—नाऽऽत्मन इति । द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे स्पष्टीकृते प्रथमपक्षस्यापि
 समानं दुष्टत्वमिति शिष्यः शङ्कते—अन्येति । आद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावतैव
 दर्शनार्थभावलाभाद्यत्रेत्यन्यदिति च विशेषणे व्यर्थं स्यातामित्यर्थः । व्यर्थमेवेदं
 वचनमित्याशङ्क्य शिष्यः स्वयमेव ब्रूते—दृश्यते हीति । लोके हि यत्र शून्ये
 गृहे नान्यत्पश्यति तद्देवदत्तीयमिति प्रयोगो दृश्यते न च तस्य नैरर्थक्यमिष्टं व्यव-
 हाराकृत्वात् । यथा च तस्मिन्न्यथोक्ते धनधान्याद्यदर्शनेऽपि स्तम्भादीन्गृहं च न न
 पश्यतीति श्रुतस्य नैरर्थक्यं न गम्यते । किंतु तत्र स्तम्भादीनां तस्य च दर्शनमिष्टं
 तथा यत्र नान्यत्पश्यतीत्यत्रापि विशेषणवैयर्थ्यं समाधानं वक्तव्यमित्यर्थः । किं
 विशेषणार्थवत्त्वानुपपत्त्या भूम्न्यधिकरणाधिकर्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं च वाच्यमित्यु-
 च्यते किंवा श्रुतस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छ्यते तत्राऽऽद्यं दूषयति—नेत्यादिना ।
 तथा तत्त्वमसीतिवदित्यर्थः । निर्धारितत्वादाधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तिरिति शेषः ।
 यच्चान्यन्न पश्यतीति विशेषणादात्मनः स्वदर्शनं वाच्यमिति तत्राऽऽह—अदृश्य इति ।
 द्वितीयमनूद्य गतिमाह—यत्रेत्यादिना । परिहारमात्रं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ।
 एकस्मिन्नेव भूम्नि यत्रेति विशेषणमनर्हमपि प्रयुज्यते प्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिवि-
 कल्पाविकल्पत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह—एवमिति । यद्वि-
 द्यावस्थमन्यदर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेषणं च भूम्नि न विरुध्यते

दर्शनः अविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह—अविशेति । लक्ष-
णवाक्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं
तत्त्वं भूमेत्यर्थः । अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति—अथेति । परिच्छिन्नस्याविद्या-
कालभावित्वं दृष्टान्तेन विवृणोति—यथेति । तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत् ।
कथं तदमृतमिति भूम्नि तच्छब्दप्रयोगस्तत्राऽऽह—तच्छब्द इति । भूम्नः सुखत्व-
वचनात्तस्य चाऽऽश्रयं पृच्छति—स तर्हीति । व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो वस्तुदृष्ट्या
वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—इत्युक्तवन्तमिति । द्वितीयमनूद्य निराकरोति-
यदीति ॥ १ ॥

गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं

क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति

होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥२४॥

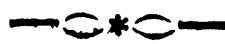
यदि स्वमाहिम्नि प्रतिष्ठिनो भूमा कथं तर्ह्यमतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोअ-
श्वादीह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वाश्च गोअश्वं द्वैकवद्भावः । सर्वत्र गवा-
श्वादि महिमेति प्रसिद्धम् । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठश्चैत्रो भवति यथा नाहमेवं
स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा चैत्रवदिति ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो ह्यन्य-
स्मिन्प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन संबन्धः । किंत्वेवं ब्रवीमीति होवाच स
एवेत्यादि ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥२४॥

पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति—यदीत्यादिना । भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठित-
त्वामावोऽप्रेत्युच्यते तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुत्वेन हेतुना तेन व्यवहितेन नाह-
मेवं ब्रवीमीत्यस्य संबन्ध इति योजना । कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्याशङ्क्याऽऽह—
किंत्विति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

१ ख. अ. 'रण्यदा' । २ क. ख. ग. घ. ज. ट. ठ. त. 'ति ह ह हो' । ३ ग. घ. ङ. च.
छ. ट. ठ. ड. ढ. 'हिमप्र' । ४ क. ग. ट. ठ. ड. ढ. 'तिष्ठो भू' । ५ ठ. 'तिष्ठित इत्युच्य' ।
६ ख. ग. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ग. 'दिर्महि' ।

(अथ सप्तमाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः) ।

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षि-
णतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यथातोऽहंकारा-
देश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्ता-
दहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

कस्मात्पुनः कचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव भूमाऽधस्तात्
तद्व्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन्प्रतिष्ठितः स्यात् । तथोपरिष्ठादित्यादि समा-
नम् । सति भूम्नोऽन्यस्मिन्भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यात् तु तदस्ति । स एव
तु सर्वम् । अतस्तस्मादसौ न कचित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधिक-
रणाधिकर्तव्यतानिर्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्षनिर्देशाद्द्रष्टुर्जीवादन्यो
भूमा स्यादित्याशङ्क्य कस्यचिन्मा भूदित्यथातोऽनन्तरमहंकारादेशोऽहंकारे-
णाऽऽदिश्यत इत्यहंकारादेशः । द्रष्टुरनन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यतेऽहंका-
रेणाहमेवाधस्तादित्यादिना ॥ १ ॥

अवतारितमेव वाक्यं प्रश्नपूर्वक्रमवतार्य व्याचष्टे—कस्मादित्यादिना । उक्तमेवार्थं
व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—सतीति । अहंकारात्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह—यत्रेति ।
कोऽसावहंकारेणाऽऽदिश्यत इत्याशङ्क्य प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह—द्रष्टुरिति ॥ १ ॥

अथात आत्मादेश एवाऽऽत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठा-
दात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मो-
त्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममि-
थुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथाऽतो

विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु
लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

===

अहंकारेण देहादिसंघातोऽप्यादिश्यतेऽन्विवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्क्य मा भूदि-
त्यथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शुद्धेनाऽऽदिश्यते ।
आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतो व्योमवत्पूर्णमन्यशून्यं पश्यन्स
वा एव विद्वान्मननविज्ञानाभ्यामात्मरतिरात्मन्येव रती रमणं यस्य सोऽय-
मात्मरतिः । तथाऽऽत्मक्रीडः । देहमात्रसाधना रतिर्बाह्यसाधना क्रीडा । लोके
स्त्रीभिः सखिभिश्च क्रीडतीति दर्शनात् । न तथा विदुषः, किं तर्ह्यात्मविज्ञा-
ननिमित्तमेवोभयं भवतीत्यर्थः । मिथुनं द्वंद्वजनितं सुखं तदपि द्वंद्वनिरपेक्षं
यस्य विदुषः । तथाऽऽत्मानन्दः शब्दादिनिमित्त आनन्दोऽविदुषा न तथाऽस्य
विदुषः किं तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं सर्वदा सर्वप्रकारेण च देहजीवितभोगा-
दिनिमित्तबाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवंलक्षणो विद्वान्जीवन्नेव स्वारा-
ज्येऽभिषिक्तः पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति । यत एवं भवति तत एव
तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । प्राणादिषु सर्वभूमिषु तत्रास्येति
तावन्मात्रपरिच्छिन्नकामचारत्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं सातिशयत्वाद्यथा-
प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वापुवादेन तत्तन्निवृत्तिरिहोच्यते स साराडित्या-
दिना । अथ पुनर्येऽन्यथाऽत उक्तदर्शनादन्यथा वेपरीत्येन यथोक्तमेव वा
सम्यङ् न विदुस्तेऽन्यराजानो भवन्ति, अन्यः परो राजा स्वामी येषां
तेऽन्यराजानस्त । किंच क्षय्यलोकाः क्षय्यो लोको येषां ते क्षय्यलोकाः ।
भेददर्शनस्याल्पविषयत्वादस्य च तन्मत्प्रेमित्यवोचाम । तस्माद्ये द्वैतदर्शि-
नस्ते क्षय्यलोकाः स्प(द)तेनानुरूप्येनैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोके-
ष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छाकरमाण्ये सप्तमाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

—:○-○-○-○:—

अहंकारादेशात्पृथगात्मादेशस्य तात्पर्येनाह—अहंकारेणेति । उक्तात्मविज्ञानवतः
धृष्टकृत्यतानाह—आत्मैवेति । एकमिति सजातीयभेदाहित्यस्योक्तिः । अन्यशून्य-

१ ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. ढ. 'वं तस्य' । २ ख. अ. ण. 'न्मात्रं प' । ३ घ. च. ठ. 'क्षिप्त-
मं का' । ४ क. ग. घ. च. ट. ठ. 'चरित्वं' । ५ अ. ब. ण. 'स स्वरा' । ६ ख. घ. ङ. च. अ.
ड. ड. ढ. ण. 'स्त्रीभि' ।

मिति विज्ञातीयमेदशून्यत्वमुच्यते . रतिक्रीडयेरवान्तरमेदं दर्शयति—देहमात्रेति ।
 क्रीडा बाह्यमाधेनेत्यत्र लोकसंप्रतिपाह—लोक इति । देहस्य जीविते च भोग-
 स्यागयोश्च निमित्तं बाह्यवस्तु तत्र सर्वत्र निःपेक्षो यदृच्छालाभेष्वसङ्गवर्जितो विद्वानि-
 स्थह—देहेति । जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति—स इति । स्वराज्यं
 निमित्तीकृत्य फलान्तरमाह—यत एवमिति । स्वराज्यसर्वलोककामचार्योस्तात्प-
 र्यमाह—प्राणादिष्विति । यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्या-
 दिना परिच्छिन्नं परतन्त्रं च पूर्वभूमिषु फलमुक्तपत्र तु परमानन्दप्रप्तौ तद्व्यावृत्ति-
 रुच्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः । फलप्रदर्शनद्वारेण स्तुत्वा विद्याविद्वन्निन्दा-
 द्वाराऽपि तां स्तौति—अथेत्यादिना । ते क्षणलका भवन्तीति संबन्धः । भेद-
 दर्शनां विनाशिफलत्वे हेतुमाह—भेददर्शनस्येति । परिच्छिन्नस्य विनाशित्ववचनं
 तस्मादिति परमृशति ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां
 सप्तमाध्यायस्य षष्ठविंशः खण्डः । २५ ॥

(अथ सप्तमाध्यायस्य षष्ठविंशः खण्डः) ।

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं
 विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽ-
 त्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज
 आत्मत आप आत्मत आविर्भावितिरोभावा-
 वात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमा-
 त्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प
 आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो ना-
 माऽऽत्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यमात्मत
 एवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य विदुष इत्यर्थः ।
 प्राक्सदात्माविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्सतः प्राणादेर्नान्तस्योत्पत्तिपलयाव-
 भूतां सदात्मविज्ञाने तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्वोऽप्यन्यो
 व्यवहार आत्मत एव विदुषः ॥ १ ॥

उक्तविद्यास्तुत्यर्थमेव विदुषः खण्डत्वमाह—तस्येति । तथा विदुषः खण्डत्वव्यवहा-
 रवदित्यर्थः । क्रीड विरन्यो व्यवहारः ॥ १ ॥

तदेष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत
 दुःखता* सर्व* ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश
 इति स एकधा(धैव) भवति त्रिधा भवति
 पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः
 शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विश्वतिराहार-
 शुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृति-
 लम्भे सर्वग्रन्थीनां विमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय
 तमसस्पारं दर्शयति भगवान्तनात्कुमारस्त* स्कन्द
 इत्याचक्षते त* स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमाध्यायस्य षष्ठविंशः खण्डः ॥ २६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

किंच तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । न पश्यः पश्यतीति
 पश्यो यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः । मृत्युं मरणं रोगं ज्वरादि दुःखतां दुःख-
 भावं चापि न पश्यति । सर्वं ह सर्वमेवं स पश्यः पश्यत्यात्मानमेव सर्वं ततः
 सर्वमाप्नोति सर्वशः सर्वप्रकारैरिति । किंच स विद्वान्पावसृष्टिप्रभेदादेकैव
 भवत्येकैव च संस्त्रिधादिभैरनन्तभेदप्रकारो भवति सृष्टिकाले । पुनः संहा-
 रकाले मूलमेव स्वं पारमार्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते स्वतन्त्र एवेति त्रिधा
 फलेन प्ररोचयन्तीति । अयेदानीं यथोक्ताया त्रिधायाः सम्यगवभासका-
 रणं मुखावभासकारणस्येवाऽऽदर्शस्य विशुद्धिकारणं साधनमुपदिश्यते—
 आहारशुद्धौ । आहियत इत्याहारः शब्दादिविषयविज्ञानं भोक्तुर्भोगायाऽऽ-
 हियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धौ रागद्वेषमो-
 हदोषैरसंसृष्टं विषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्यामाहारशुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तः-
 कारणस्य सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति । सत्त्वशुद्धौ च सत्त्वां यथावगते

१ ठ. तदप्येष । २ क. घ. झ. ञ. थ. 'मसः पारं' । ३ क. ज. ञ. ठ. 'न्सन्सु' । ४ क.
 'व प' । ५ ख. घ. च. ड. ण. 'संसृष्टं' । ६ ग. ङ. ट. ड. ड. 'द्विर्नैर्मल्यं' ।

भूमात्मनि ध्रुवाऽवच्छिन्ना स्मृतिरेविस्मरणं भवति । तस्यां च लब्धायां स्मृ-
तिलम्भे सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरूपाणामनेकजन्मान्तरानुभवभावना-
कठिनीकृतानां हृदयाश्रयाणां ग्रन्थीनां विषमोक्षो विशेषेण प्रमोक्षणं विनाशो
भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिपूर्वं तस्मात्मा कार्येत्यर्थः ।
सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽख्यायिकामुपमंशरानि श्रुतिः—तस्मै मृदितक-
षायाय वार्क्षीदिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनारूपत्वात्स ज्ञान-
वैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै
योग्याय मृदितकषायाय तमसोऽविद्यालक्षणात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति
दर्शितवानित्यर्थः । कोऽसौ । भगवान्—

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

एवंधर्मा सैनात्कुमारः । तमेव सैनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते कथ-
यन्ति तद्विदः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ २ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्ये सप्तमाध्यायस्य षड्विंशः खण्डः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ च्छान्दोग्योपनिषद्विवरणे सप्तमोऽ-
ध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

—:०:—

न केवलं ब्राह्मणोक्तमिह विद्याफलं किंतु मन्त्रोक्तं चेत्याह—किंचेति । तच्छ-
ब्दार्थः सप्तम्या निर्दिश्यते । स च विद्याफलरूपाः । न पश्य इति मन्त्रमादाय व्या-
चष्टे—पश्यतीत्यादिना । सर्वमाप्नोतीति पूर्णता परिच्छेदभ्रमव्यावर्तनेन विवक्षिता
न तु किमिकीटकदिभावोऽपुरुषार्थत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । विद्यास्तुतिपौष्कर्यार्थं
सगुणविद्याफलमपि निर्गुणब्रह्मविज्ञप्नोतीत्याह—किंचेति । त्रिधा तेजोबन्नरूपेण ।
शब्दस्पर्शादिरादिशब्दार्थः । विद्यां तत्फलं तदपेक्षितां स्तुतिं चाभिधायाऽऽहारशुद्धावि-
त्यादेस्तात्पर्यमाह—अथेति । रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्नित्यादिस्मृतिमा-
श्रित्याऽऽहारशब्दं व्याकरोति—आहियत इतीति । कथं तस्याऽऽहियमाणत्वं
तत्राऽऽह—भोक्तुरिति । कीदृशी तस्य शुद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—रागेति । आहा-
रशुद्धिफलमाह—तस्यामिति । अन्तःकरणशुद्धिफलं कथयति—सत्त्वेति । स्मृति-
लाभफलं दर्शयति—तस्यां चेति । भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्षितेति शेषः । प्रकृतवाक्य-

१ ख. घं. च. ज. ठ. ण. 'रनुस्म' । २ ड. ड. ढ. 'नर्थायासह' । ३ ठ. 'याश्रितानां प्र' ।
४ क. ख. ड. ज. ठ. ड. ढ. ण. 'सनत्कु' । ५ ख. ग. 'सनत्कु' । ६ ग. ट. 'मिदं वि' । ७ ग.
झ. तु 'कुमि' ।

तात्पर्यमुपसंहरति—यत इति । तस्मै मृदितकषायायेत्यादिवाक्यमतार्य व्यचष्टे-
सर्वमिति । आगतिं गतिपायव्ययौ । तस्यै वैशिष्ट्यान्तरमाह—तमेवेति ॥२॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां

सप्तमाध्यायस्य षड्विंशः खण्डः ॥ २६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवानन्द-

ज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायां सप्तमोऽ-

ध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः) ।

यद्यपि दिग्देशकालादिभेदशून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति
षष्ठसप्तमयोरधिगतं तथाऽपीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेदबद्धस्वित्येवं भा-
विता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थविषया कर्तुमित्यनधिगम्य च ब्रह्म न
पुरुषार्थसिद्धिरिति तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि
सत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणं चाऽऽत्मतत्त्वं तथाऽपि मन्दबुद्धीनां गुण-
वस्त्वस्येष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वं च वक्तव्यम् । तथा यद्यपि ब्रह्मविदां
स्त्रयादिविषयेभ्यः स्वयमेवोपरमो भवति तथाऽप्यनेकजन्मविषयसेवाभ्यास-
जनिता विषयविषया तृष्णा न सहसा निवर्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यप्यात्मैकत्वाविदां गन्तृगमनगन्तव्या-
भावादविद्यविशेषस्थितिनिमित्तक्षये गगन इव विशुद्धभूत इव वायुर्गन्धे-
न्धन इवाग्निः स्वात्मन्येव निवृत्तिस्तथाऽपि गन्तृगमनादिवर्गितबुद्धीनां
हृदयदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्धन्यया नाड्या गतिर्वक्तव्येत्यष्टमः प्र-
पाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफलभेदशून्यं हि परमार्थसद्वयं ब्रह्म
मन्दबुद्धीनामसदिव प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु ततः शनैः पर-
मार्थसदापि ग्राहयिष्यामीति मन्यते श्रुतिः ।

हरिः ॐ ।

अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं त-

द्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥

अथानन्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमल्पं पुण्डरीकं पुण्डरीकसदृशं वेश्मैव
वेश्म द्वारपालादिमस्वात् । अस्मिन्ब्रह्मपुरे ब्रह्मण परस्य पुरं राज्ञोऽनेकप्रकृति-
मद्यथा पुरं तथेदमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्मपु-
रम् । पुरे च वेश्म राज्ञो यथा तथा तस्मिन्ब्रह्मपुरे शरीरे दहरं वेश्म ब्रह्मण
उपलब्ध्यभिष्ठानमित्यर्थः । यथा विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन्ह स्वविका-
रशुक्ले देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं सदारूपं ब्रह्म जीवेनाऽऽत्मनेन्युक्तम् ।
तस्मादस्मिन्हृदयपुण्डरीके वेश्मन्युपसंहृतकर्णैर्बाह्याविषयविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्म-
चर्यसत्यसाधनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणैर्गुणवद्भूतमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति प्रक-
रणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेश्मनि वेश्मनोऽल्पत्वात्तदन्तर्धर्तितोऽल्प-
तरत्वं वेश्मनः । अन्तराकाश आकाशारूपं ब्रह्म । आकाशो वै नामेति हि
वक्ष्यति । आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मैव सर्वगतैवत्वसामान्याच्च । तस्मिन्ना-
काशारूपे यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यम् । तद्वाव तदेव च विशेषेण जिज्ञासि-
तव्यं गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्करणीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदानन्दैकतानमावेदितं तथा
चेपनिषदारम्भे चरितार्थे किमवशिष्यते यदर्थमध्यायान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्य-
पीति । कर्तुमिति तदधिगमाय विशिष्टो देश उपदेष्टव्य इति संबन्धः । मन्दबुद्धीनां
तर्हि परमार्थवस्तुनो ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः । न केवलं मन्दाधिकारिणां ब्रह्मा-
धिगमशेषत्वेन हृदयदेशोपदेश एवात्र कर्तव्यः किं तु पूर्वत्रानुक्तगुणाद्यर्थान्तरोपदे-
शश्च कार्य इत्याह—यद्यपीति । अवशिष्टमर्थान्तरमुपदेष्टव्यमन्वाचष्टे—तथेति ।
मन्दधियां ब्रह्मधीशेषत्वेन देशविशेषवद्गुणविशेषवच्च ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विना-
तस्य इति संबन्धः । शब्दोक्त्यब्रह्मज्ञानवतां विधिं विनाऽपि विषयवैमुख्यसंभवात्किं
विधिनेत्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपि ब्रह्मविदामिति । यथा साधनविशेषो वक्तव्योऽव-
शिष्यते तथोपासकानां गतिश्च वक्तव्येत्यवशिष्टमर्थान्तरमाह—तथेति । एकत्वद-
र्शिनां गन्नादिसर्वभेदप्रत्ययास्तमयादविद्याविशेषस्य देहस्यतिनिमित्तस्य क्षये सति

निवृत्तिसंभवात्कुनो गतिर्वक्तव्येत्याशङ्क्याऽऽह—यद्यप्यात्मैकत्वविदामिति । आवि-
द्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्युतरेण संबन्धः । स्वात्मनिर्वाणेऽपि
कृत्तकत्वात्त्यागेन स्वाभाविकस्वरूपावस्थानमित्यत्र दृष्टान्तानाह—गगन इवेति ।
अनेकोदहरणोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थम् । उक्तमेवाध्यायतात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति—
दिग्देशेति । दिशा देशेन गुणैर्गत्या फलभेदेन च शून्यं तद्वत्वाच्छिन्नमिति यावत् ।
तस्य दिगाद्यनवच्छिन्नत्वे हेतुमाह—अद्वयमिति । तर्हि तेषां भ्रमापेक्षार्थं परमार्थ-
सद्वयं ब्रह्म ग्राहयितव्यं किमित्यन्यथोपदिश्यते तत्राऽऽह—सन्मार्गस्या इति ।
अध्यायतात्पर्यं संक्षेपविस्तराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यक्षराणि व्याकरोति—अथेत्यादिना ।
उत्तमबुद्धीन्प्रति निर्विशेषब्रह्मोपदेशानन्तरं मन्दबुद्धीन्प्रति सविशेषमुपदिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः ।
तत्र तावदुपास्यायतनं निर्दिशति—यदिदमिति । हृदयपुण्डरीकस्य वेश्मसादृश्ये
हेतुमाह—द्वारपालादीति । तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषय इत्यादिश्रु-
तेरुक्तहेतुसिद्धिः । तस्याऽऽश्रयं दर्शयति—अस्मिन्निति । शरीरस्य ब्रह्मपुरस्त्वं
दृष्टान्तेन साधयति—राज्ञ इति । तत्रोक्तं वेश्म दृष्टान्तेन स्पष्टयति—पुरे चेति ।
कथं पुनः सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेश्मनिष्ठत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
ब्रह्मण इति । ननु संसारिणो ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वकर्मोपाजितेन शरीरेण स्वामित्व-
संबन्धो न ब्रह्मणस्तदसंबन्धिनः कथं तत्रोपलब्धिरत आह—अस्मिन्हीति । ब्रह्मणो
जीवात्मना सृष्टे कार्ये जलार्कवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपलब्ध्याधिष्ठितत्वं पूर्वो-
क्तमविरुद्धमित्याह—तस्मादिनि । अन्तराकाशस्यात्यल्पतरत्वे हेतुमाह—वेश्मन
इति । आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्तयति—आकाशाख्यमिति ।
कथं वाक्यशेषेऽप्याकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्तते तत्राऽऽह—आकाश इवेति । तस्मिन्-
न्यदन्तस्तदाश्रयेण सहान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वे महिम्नि यदन्तस्तदाकाशाख्यं ब्रह्म
तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने नभसि यदन्तराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वे-
ष्टव्यमिति योजना ॥ १ ॥

तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वे-
ष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥ २ ॥

तं चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरनोवातिनश्चोदयेयुः, कथं, यदिवम-
स्मिन्ब्रह्मपुरे परिच्छिन्नेऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेश्म ततोऽप्यन्तरालातर एवाऽऽ-

काशः । पुण्डरीक एव वेश्मनि तावत्किं स्यात् । किं ततोऽत्यन्तरे खे यद्भ-
वेदित्याहुः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते न किञ्चन विद्यत
इत्यभिप्रायः । यदि नाम बदरमात्रं किमपि विद्यते किं तस्यान्वेषणेन
विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञासितुः स्यात् । अतो यत्तत्रान्वेष्यं विजि-
ज्ञासितव्यं वा न तेन प्रयोजनमित्युक्तवतः स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्व-
चनम् ॥ २ ॥

दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्थापयति—तं चेदिति ।
तदेव चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति—कथमित्यादिना । भवतु परिच्छिन्ने शरीरे
पुण्डरीकाकारस्य हृदयस्याल्पत्वं तदन्तर्वर्तिनश्चाऽऽकाशस्य ततोऽप्यत्यन्तत्वं तथाऽपि
प्रकृते किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—पुण्डरीक एवेति । किंशब्दस्य प्रश्नविषयत्वं
व्यावर्तयति—न किञ्चनेति । हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिनमाकाशमुत्थापयति—
यदि नामेति । फलानुपलम्भोऽतःशब्दः । तत्रेत्यन्तर्वर्त्याकाशोक्तिः । शिष्याचा-
र्यव्यतिरिक्तस्यात्राप्रस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याशङ्क्याऽऽह—इति श्रुतेरि-
ति ॥ २ ॥

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश
उभे अस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभाव-
ग्नश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुतौ विद्युन्नक्षत्राणि
यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहित-
मिति ॥ ३ ॥

शृणुत । तत्र यद्ब्रूय पुण्डरीकान्तःखस्याल्पत्वात्तत्स्थप्रत्यन्तरं स्यादिति ।
तदसत् । न हि खं पुण्डरीकवेश्मगतं पुण्डरीकादत्यन्तरं मत्वाऽऽरोचं दहरोऽ-
स्मिन्नन्तराकाश इति । किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधायि तत्स्थमन्तःक-
रणं पुण्डरीकाकाशपरिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहारकरणानां योगिनां स्वच्छ
इवोदके प्रतिबिम्बरूपादर्श इव च शुद्धे स्वच्छं विज्ञानज्योतिःस्वरूपावभासं
तावन्मात्रं ब्रह्मोपलभ्यत इति दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचमान्तःकरणो-
पाधानिमित्तम् । स्वतस्तु यावान्वे प्रसिद्धः परिमाणोऽयमाकाशो भौतिक-
स्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मिन्नन्वेष्यं विजिज्ञासितव्यं चावोचाम ।

नाप्याकाशतुल्यपरिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणोऽनु-
रूपस्य दृष्टान्तान्तरस्याभावात् । कथं पुनर्नाऽऽकाशसममेव ब्रह्मेत्यवगम्यते ।
“ येनाऽऽवृतं खं च दिवं महीं च ” “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः ” “ एतस्मिन्नु स्वस्वक्षरे गार्ग्याकाशः ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । किं-
चोभे अस्मिन्धावापृथिवी ब्रह्माकाशे बुद्धयुगाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते
सम्बगाहिते स्थिते । यथा वा अरा नृभाषित्युक्तं हि । तयोभावमिश्र वायु-
क्षेत्रादि समानम् । यच्चास्याऽऽत्मन आत्मीयत्वेन देहवतोऽस्ति विद्यत
इह लोके । तथा तच्चाऽऽत्मीयत्वेन न विद्यते । नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्यु-
च्यते । न त्वत्यन्तमेवासत् । तस्य ह्याकाशे समाधानानुपपत्तेः ॥ ३ ॥

किमाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणेऽर्थे शिष्याणां मनःसमाधानमादौ प्रार्थयत
इत्याह—शृणुतेति । श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति—तत्रेति । किमा-
काशस्य स्वाभाविकं दहरत्वमुपेत्य चोद्यते किंवा परोपाधिनिमित्तमिति विकल्प्याऽऽद्यं
दूषयति—तदसदिति । ततश्च तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाश-
मिति शेषः । कथं तर्हि दहरत्वोक्तिराकाशस्येत्याशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति ।
तस्मिन्विशुद्धे तावन्मात्रं ब्रह्म यथोक्तविशेषणं योगिनां विषयेभ्यो विमुखीकृतान्तःकर-
णानामुपपद्यत इति संबन्धः । अन्तःकरणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह—स्वच्छ इवेति ।
ब्रह्मणस्तस्मिन्नुपलभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमिवेत्युदाहरणम् । प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुदाह-
रणान्तरम् । ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकं च व्यवधानं नास्तीत्युपपत्तिरिति सिद्धयर्थं विशि-
ष्टमिष्टि—स्वच्छमिति । तादृगेव दहरत्वमादाय चोद्यते चेदनीपाधिकं महत्त्वमुपेत्य
समाधिः संभवतीति कल्पान्तरं निरस्यति—स्वतस्त्विति । यस्मिन्नन्वेष्टव्यमाश्रयेण
सहेति शेषः । यावास्तावानिति वचनादाकाशेन तुल्यपरिमाणत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं
तथा च ज्यायानाकाशादित्यादि विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । केनाभिमा-
येण तर्हि तावानित्युक्तमत आह—किं तर्हीति । न तस्य प्रतिमाऽस्तीत्याकाशादि
येन व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्वमृगादि समाहितमित्यर्थः । कार्यकारण-
योरतुल्यपरिमाणत्वप्रसिद्धेश्च नाऽऽकाशसमता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह—तस्मादिति ।
आधाराधेययोरतुल्यपरिमाणत्वाच्चैवमित्याह—एतस्मिन्निति । इतश्चाऽऽकाशस्य न
स्वाभाविकं दहरत्वमित्याह—किंचेति । कार्यं हि धावापृथिव्यादि कारणे समाहितं
तच्च हृदये ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्धयुगाधिविशिष्ट इत्युक्तम् । आकाशे धावापृथिव्यादेः

समाहितत्वे भूमविद्यासंवादं दर्शयति— यथा वेति । न विद्यते सर्वं तदस्मिन्समाहि-
तमिति संबन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तासद्विषयत्वं व्यावर्तयति—नष्टमिति ॥ ३ ॥

तं चेद्ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं
सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदेतज्जरा वाऽऽ-
प्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥

तं चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंश्चेद्यथोक्ते चेद्यदि ब्रह्मपुरे
ब्रह्मपुरोपलक्षितान्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासिभिरुच्यन्ते । नैष
दोषः । यच्चास्येहास्ति यच्च नास्तीत्युक्ता एव आचार्येण कामाः । अपि
च सर्वशब्देन चोक्ता एव कामाः । यदा यस्मिन्काल एतच्छरीरं ब्रह्मपुरा-
रूपं जरा वल्लीपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वाऽऽप्नोति अस्त्रादिना वा वृक्कणं
प्रध्वंसते विस्रंसते विनश्यति किं ततोऽतिशिष्यते । घटाश्रितक्षीरदधि-
स्नेहादिवद्धटनाशे देहनाशेऽपि देहभ्रममुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशान्नश्यतीत्याभि-
प्रायः । एवं प्राप्ते नाशे किं ततोऽतिशिष्यतेऽतिशिष्यतेऽतिशिष्यते न किंच-
नावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

आश्रयनाशादाश्रितनाशः स्यादिति श्रूयमाश्रय शङ्कते—तं चेदेति । यद्य-
स्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे किमवशिष्यत इति संबन्धः । शिष्याणामधिकावापं
दोषमाशङ्कते—कथामिति । शङ्कितं दोषं परिहरति—नैव दोष इति । सर्वं तद-
स्मिन्समाहितमित्यत्रोक्तेन सर्वशब्देनेति । शेषः । शिष्याणामधिकावापं दोषं परिहृत्य
प्रकृतं बोधं विवृणोति—यदेत्यादिना । आकाशस्य शिष्यमाणत्वमाशङ्क्याऽऽह—
घटेति । ततो यथोक्तानाशादिति संबन्धः ॥ ४ ॥

स ब्रूयान्नास्यं जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्यं हन्यत
एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष
आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजि-

१ क. ड. ज. त. ध. 'दैज' । २ ख. घ. च. म. ठ. ण. 'क्षे इदि' । ३ क. ण. 'क्षितेऽ-
स्त' । ४ क. ड. वलिप' । ५ क. ख. ग. ड. म. ठ. ड. ण. 'वा प्रप्लवे' । ६ घ. ड. च. ठ.
ड. 'तोऽति' । ७ ग. घ. ड. च. ठ. ठ. ड. ण. 'टादिश्रि' । ८ ग. 'त्यत्रत्येन' । ९ ग. 'यदि' ।

यत्सोऽपिपातः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यथा ह्येवेह
प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमन्तमभि-
कामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवो-
पजीवन्ति ॥ ५ ॥

एवमन्तेवासिभिश्चोदितः स आचार्यो ब्रूयात्तन्मनिमपनयन् । कथम् ।
अस्य देहस्य जरयैतद्यथोक्तमन्तराकाशाख्यं ब्रह्म यस्मिन्सर्वं समाहितं न
जिर्यति देहवन्न विक्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्विन्यते
यथाऽऽकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्पर्शं ब्रह्म देहेन्द्रियादिदोषैर्न
स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्नवसरे वक्तव्यं
प्राप्तं तत्प्रकृतव्यामङ्गो मा भूदिति नोच्यते । इन्द्रविरोचनख्यायिकायास्तु-
परिष्ठाद्वक्ष्यामो युक्तिः । एतत्सत्यमवितथं ब्रह्मपुरं ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं
शरीराख्यं तु ब्रह्मपुरं ब्रह्मोपलक्षणार्थत्वात् । तत्त्वानृतमेव । “ वाचाऽऽ-
रुपणं विकारो नामधेयम् ” इति श्रुतेः । तद्विकारेऽनृतेऽपि देहशुक्ले ब्रह्मो-
पलभ्यत इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकम् । सत्यं तु ब्रह्मपुरमेव ब्रह्म ।
सर्वव्यवहारास्पदत्वात् । अतोऽस्मिन्पुण्डरीकोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा
ये बाहिर्भवद्भिः प्राथम्यन्ते तेऽस्मिन्नेव स्वात्मानि समाहिताः । अतस्तस्याप्त्यु-
पायमेवानुतिष्ठत बाह्यविषयतृष्णां त्यजतेत्याभिप्रायः । एष आत्मा भवतां
स्वरूपम् ।

कथा पुनः शील्या शून्यविषया शिष्यमतिरपनेतव्येति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—
कथमित्यादिना । देहादिविक्रियया ब्रह्मणो न विक्रियाऽस्तीत्येतत्कैमुतिकन्यायेन
साधयति—न चेति । देहादिषु तादात्म्येन स्थितं चेद्ब्रह्म दोषैरसंसृष्टमित्युक्तमित्या-
शङ्क्याऽऽह—कथमिति । प्रकृतं दहरोपासना तत्र व्यासङ्गो विक्षेपः । यदि देहादि-
दोषैरसंसृष्टत्वं ब्रह्मणो नोच्यते चेदेते च कचिदुपपद्यन्ते तर्हि तद्विशसितमेव
स्यादिव्याशङ्क्याऽऽह—इन्द्रेति । नास्येत्यादिनोऽक्तेऽर्थे हेतुमाह—एतदिति ।
कथं यथोक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मैवेति । सत्यशब्द-
सामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः । कथं तर्हि शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमत
आह—शरीराख्यं त्विति । तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य मिथ्यात्वं सप्रमाणं
दर्शयति—तत्त्विति । अथ मिथ्याभूतस्य तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह—

१ ग. “तदस्मि” । २ क. ह. “स्यकामवि” । ३ ग. ट. “स्थितत्वात्तदोषै” । ४ ख. घ. ङ.
ज. ट. ण. “संसृष्ट” । ५ ख. छ. ज. ण. “कृता द” । ६ ख. ङ. ण. “संसृष्ट” । ७ ग. “ते न क” ।
८ ख. छ. ज. ट. ण. “स्य क” ।

तद्विकार इति । किंच व्यावहारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यानृत-
स्यापि ब्रह्मोपलब्ध्यविष्ठानस्य । ब्रह्मपुरमित्याह—व्यावहारिकमिति । ब्रह्म
तु परमार्थसत्यमतश्चेतदेव सत्यमित्युक्तं । ब्रह्मपुरमित्याह—सत्त्वं तिबति ।
ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वव्यवहा-
रेति । दहराकाशस्याप्यत्वं विनाशित्वमित्याशङ्कितं दोषं परिहृत्योपास्यत्वासिद्धयर्थं
पातनिकां करोति—अत इति । अस्मिन्सर्वकामसमाधाने फलितमुपासनमुपदिशति—
अतस्तादिति । यथोक्ते दहराकाशे कीदृगुपासनं कर्तव्यमित्यपेक्षायामहंग्रहेणेत्याह—
एव इति ।

शृणुत तस्य लक्षणम् । अपहतपाप्मा । अपहतः पाप्मा धर्माधर्मरूपो यस्य
सोऽयमपहतपाप्मा । तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च । तदुक्तं पूर्वमेव न
बधेनास्य हन्येत इति । किमर्थं पुनरुच्यते । यद्यपि देहसंबन्धिभ्यां जरा-
मृत्युभ्यां न संबध्यते । अन्यथाऽपि संबन्धस्ताभ्यां स्यादित्याशङ्क्यानिवृत्त्य-
र्थम् । विशोको विगतशोकः । शोको नामेष्टादिवियोगनिमित्तो मानसः संतापः ।
विजिघत्सो विगताशनेच्छः । अपिपासोऽपानेच्छः । नन्वपहतपाप्मत्वेन
जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति । कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्म-
कार्या हि स इति । जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमान-
योरप्यसत्समत्वमिति पृथक्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । सत्यमेवं तथाऽपि धर्म-
कार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविकानन्दो यथेश्वरे विज्ञानमार्जनन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः ।
तथाऽधर्मकार्यजरादेव्यातिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्यादि-
त्याशङ्क्येत । अतो युक्तस्तन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक्प्रतिषेधः ।
जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थम् । पापनिमित्तानां तु दुःखानामानन्त्या-
त्प्रत्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवापहतपाप्मत्व-
वचनम् । सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः । वितथा हि संसा-
रिणां कामाः । ईश्वरस्य तद्विपरीताः । तथा कामहेतवः संकल्पा अपि
सत्या यस्य स सत्यसंकल्पः । संकल्पाः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता
ईश्वरस्य । चित्रगुवत् । न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षण
एवाऽऽत्मा विज्ञेयो गुरुभ्यः शास्त्रतश्चाऽऽत्मसंवेद्यतया च स्वाराज्यकामैः ।
न चेद्विज्ञायते कौं दोषः स्यादिति । शृणुतात्र दोषं दृष्टान्तेन । यथा श्वेदेह

१ क. ग. ट. 'त्यमुक्तं' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. झ. ट. ड. ढ. 'न्यते किं' । ३ ठ. 'योगा-
दिनि' । ४ क. ग. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'नन्दमिति' । ५ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. .
'रस्तु तं' । ६ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'रीतः । तं' । ७ ख. झ. ण. कोऽत्र । ८ ख.
ग. घ. ङ. च. झ. ट. ठ. ड. ढ. ण. शृण्वन्तु ।

लोके प्रजा अन्वाविशन्त्यनुवर्तन्ते । यथानुशासनं यथेह प्रजा अन्यं स्थामि-
नं मन्धर्मानाः स्वस्य स्वामिनो यथा यथाऽनुशासनं तथा तथाऽन्वाविशन्ति ।
किम् । यं यमन्तं प्रत्यन्तं जनपदं सेत्रभागं चाभिकामा अर्थिन्यो भव-
न्त्यात्मबुद्ध्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीवन्तीति । एषः दृष्टान्तोऽ-
स्वातन्त्र्यदोषं प्रति पुण्यफलोपभागे ॥ ५ ॥

पुनरुक्तिं शङ्कते—तदुक्तमिति । तां परिहरति—यद्यपीति । अन्यथा देहसं-
बन्धं विना स्वभावतोऽपीत्यर्थः । निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्वेण संबन्धः । प्रकारा-
न्तरेण पुनरुक्तिं चोदयति—नन्विति । शोकस्यैन्ता किञ्चिद्व्यवधाय पिपासा ये-
ष्वस्ति ते शोकान्तास्तेषां जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुमाह—कारणेति ।
कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रतिषेधस्तत्राऽऽह—धर्मेति इति पृथक्प्रति-
षेधोऽनर्थकः स्यादिति संबन्धः । जरादिप्रतिषेधस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्य पाप्मप-
तिषेधस्य नैरर्थक्यमिति पक्षान्तरमाह—जरादीति । धर्मादेर्जरादेर्वा निषेधा-
दितरनिषेधः सिध्यतीत्यङ्गी करोति—सत्यमेवमिति । तर्हि किमित्यपहत-
पाप्मेत्युक्त्वा विजरो विमृत्युरित्याद्युच्यते तत्राऽऽह—तथाऽपीति । तथाऽपि
दुःखे प्रतिसिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिध्यते तत्राऽऽह—जरादीति । यस्तु
कार्याभावे सतोरपि धर्माधर्मयोरुत्खातदन्तोरगवदकिञ्चित्करत्वादपहतपाप्मेति न
पृथग्वक्तव्यमिति तत्राऽऽह—यापनिमित्तानामिति । ईश्वरस्य सचक्रामत्वं
साधयति—वितथा हीति । यथेश्वरस्यावितथाः कामान्तथा संकल्पाश्चेत्याह—
तथेति । अभावरूपाणां धर्माणामद्वैताविद्यात्मकत्वेन संभावितत्वेऽपि कथं भावरूपा
धर्माः संभवेयुरित्याशङ्क्याऽऽह—संकल्पा इति । शुद्धसत्त्वं रजस्तमोम्यामस्पृष्टं
त्रिगुणाया मायाया अंशमूतं तदेवोपाधिस्तन्निमित्तं येषां ते तथा । अस्वाभाविकानां
संकल्पादीनामीश्वरविशेषणत्वे दृष्टान्तमाह—चित्रगुवदिति । यथा चित्रा गावोऽ-
स्वाभाविकाश्चित्रगोर्देवदत्तस्य विशेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमेति
कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति धर्मधर्मिणे रेवोपचारादद्वैतश्रुतेरुपपत्तेरित्या-
शङ्क्याऽऽह—न स्वत इति । वाक्यान्तरमवतारयितुं पातनिकां करोति—यथो-
क्तेति । ज्ञानप्रकारं निमित्ताधिकारिप्रदर्शनपूर्वकं दर्शयति—गुरुभ्य इति । प्रश्न-
पूर्वकं यथा हीत्यादिवाक्यमाह—न चेदिति । यथाक'शात्मापरिज्ञानमत्रेति परा-
मष्टम् । अक्षरोत्थमर्थं यथा ह्येवेत्यनेन दृष्टान्तेन दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति—

यथा ज्ञेयेति । अमुमर्थं प्रश्नपूर्वकपञ्चाचष्टे—किमित्यादिना । उक्तदृष्टान्तेन विवक्षितमंशमन्य दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्यमाह—एष इति ॥ ९ ॥

तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्य-
जितो लोकः क्षीयते तद्य इहाऽऽत्मानमननुविद्य
व्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेष्व-
कामचारो भवत्यथ य इहाऽऽत्मानमननुविद्य व्रजन्त्ये-
ताश्च सत्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो भवति ॥ ६ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथान्यो दृष्टान्तस्तत्क्षयं प्रति तद्यथेहेत्यादिः । तत्तत्र यथेह लोके ता ना-
मेव स्वात्म्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां सेवादिजितो लोकः पराधीनोप-
भोगः क्षीयतेऽन्तवान्भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—एवमेवामु-
त्रापिहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष
एवामिति विषयं दर्शयति—तद्य इत्यादिना । तत्तत्रेहास्मिन्लोके ज्ञानकर्मणो-
रधिकृता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं शास्त्राचार्योपदिष्टमनुविद्य
यथोपदेशमनु स्वसंवेद्यतामकृत्वा व्रजन्ति देहादस्मात्प्रैयन्ति । य एनां
यथोक्तान्सत्यान्सत्यसंकल्पकार्याश्च स्वात्मस्थान्कामानननुविद्य व्रजन्ति
तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोऽस्वतन्त्रता भवति । यथा राजानुशासनानुव-
र्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः । अथ येऽन्य इह लोक आत्मानं शास्त्राचार्योपदे-
ष्टमनुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथोक्ताश्च सत्यान्कामास्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति राज्ञ इव सार्वभौमस्येह लोके ॥ ९ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

केषामेष दोषो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—उक्त इति । कर्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यं
क्षयिष्णुत्वं च ज्ञानहीनकर्मसाध्यविषयब्रह्मोपासकानामेष दोषो भवतीति दर्शयत्युत्तरं
वाक्यमित्यर्थः । अविदुषामेवास्वातन्त्र्यदोषमुक्त्वा विदुषां स्वातन्त्र्यफलं कथयति—
अथेत्यादिना ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकायाः

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः) ।

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो
महीयते ॥ १ ॥

कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति, उच्यते—य आत्मानं यथोक्त-
कक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान्वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः संस्तत्स्वांश्च
सत्यान्कामान्स त्यक्तदेहो यदि पितृलोककामः पितरो जनयितारस्त एव
सुखहेतुत्वेन भोग्यत्वाल्लोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः पितृभिः संब-
न्धेच्छा यस्य भवति तस्य संकल्पमात्रादेव पितरः समुत्तिष्ठन्त्यात्मसंबन्धि-
तामापद्यन्ते । विशुद्धसत्त्वतया सत्यसंकल्पत्वादीश्वरस्येव तेन पितृलोकेन
भोगेन संपन्नः संपत्तिरिष्टप्राप्तिस्तथा समृद्धो महीयते पूज्यते वर्धते वा महि-
मानमनुभवति ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुपपादयति—कथमित्यादिना ॥ १ ॥

अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन संपन्नो मही-
यते ॥ २ ॥

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो
महीयते ॥ ३ ॥

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन संपन्नो
महीयते ॥ ४ ॥

अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो
महीयते ॥ ५ ॥

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवास्य-
न्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो मही-
यते ॥ ७ ॥

अथ यदि गीतवादितलोककामो भवति संकल्पादे-
वास्य गीतवादिते समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादितलो-
केन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो मही-
यते ॥ ९ ॥

समानेऽन्यत् । मातरो जनयित्रीऽनीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ।
न हि दुःखहेतुभूतासु ग्रामसूकरादिजन्मनिमित्तासु मातृषु विशुद्धसत्त्वस्य
योगिन इच्छा तत्संबन्धो वा युक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥

सुखहेतुभूता इति कुत्रो विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह—सामर्थ्यादिति । तदेव स्फुट-
यति—नहीति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते
सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो मही-
यते ॥ १० ॥

इति षष्ठान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

===

यं यमन्तं प्रदेशमभिकामो भवति । यं च कामं कामयते यथोक्तव्यति-
रेकेणापि सोऽस्यान्तः प्राप्तुमिष्टः कामश्च संकल्पादेव समुतिष्ठत्यस्य । तेने-
च्छाविघाततयाऽभिप्रेतार्थमाप्त्या च संपन्नो महीयत इत्युक्तार्थम् ॥ १० ॥
इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तेन ज्ञानमाहात्म्येनेति यावत् ॥ १० ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः) ।

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति
न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साहजननार्थमनुक्रोश-
न्त्याह—कष्टमिदं खलु वर्तते यत्स्वात्मस्थाः शक्यमप्या अपि त इमे सत्याः
कामा अनृतापिधानास्तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयाण्यमेव सतामनृतं बाह्यवि-
षयेषु रूपन्नभोजनाच्छादनादिषु तृणा तन्निमित्तं च स्वेच्छाप्रचारत्वं विद्या-
ज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्निमित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपि-
धानमिवापिधानम् । कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलभ इति, उच्यते—यो
यो हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वेष्टु इतोऽस्माल्लोकात्मैति प्रगच्छति
म्रियते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनायेच्छ-
न्नपि न लभते ॥ १ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह—यथोक्तेति । आह समनन्तरा श्रुति-
रिति शेषः । तमेवानुक्रोशं दर्शयति—कष्टमिति । अनृतमपिधानमिवापिधानं
तेषामिति संबन्धः । किं तदनृतं तदाह—बाह्येति । कथं तदपिधानमात्मस्थानां
कामानामित्याशङ्क्याऽऽह—तन्निमित्तमिति । उक्तमर्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरं वाक्य-
मवतार्योपपादयति—कथमित्यादिना । तं हृदयाकाशे स्वात्मनि सन्तमपि द्रष्टुमि-
च्छन्नपि यस्मान्न लभते तस्मादनृतापिधानं निमित्तं कृत्वा तदलभो भवतीति
योजना ॥ १ ॥

१ ख. अ. ण. यं यं च का° । २ ज. °तिरिक्तेनापि । ३ क. ख. ग. ड. अ. ट. ठ. ण.
इत्याद्युक्ता° । ४ क. घ. ठ. ड. °प्राप्ता अ° । ५ क. ग. ट. °स्मात्तद° ।

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न
लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः
कामा अनुतापिधानास्तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिनिहि-
तमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः
सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न
विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥

अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह पुत्रा भ्रात्रादयो
वा ये च प्रेता मृता इत्याः संबन्धिनो यच्चान्यदिह लोके वस्त्राभ्यानादि
रत्नादि वा वस्त्वच्छन्न लभते तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा
यथोक्तेन विधिना विन्दते लभते । अत्रास्मिन्हादाकाशे हि यस्मादस्यैते
यथोक्ताः सत्याः कामा वर्तन्तेऽनृतापिधानाः । कथमिव तदन्यादयमित्यु-
च्यते—तत्तत्र यथा हिरण्यनिधिं हिरण्यमेव पुनर्ग्रहणाय निधातृभिर्निधी-
यत इति निविष्टं हिरण्यनिधिं निहितं भूपेरवस्तान्निक्षिप्तमक्षेत्रज्ञा निधि-
ष्ठास्त्रैर्निधिक्षेत्रमजानन्तस्ते निरेरुपर्युपरि संचरन्तोऽपि निधिं न विन्देयुः
शक्यवेदनमपि । एवमेवेमा अनिधावत्यः सर्वा इमाः प्रजा यथोक्तं हृदया-
काशाख्यं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तमहरहः प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि
सुषुप्तकाले न विन्दन्ति न लभन्त एषोऽहं ब्रह्मलोकमावमापन्नोऽस्म्यद्येति ।
अनृतेन हि यथोक्तेर्न हि यस्मात्प्रत्यूढा हन्तः स्वरूपादविद्यदिदोषैर्ब हिरण्य-
कृष्ण इत्यर्थः । अतः कृष्टमिदं वर्तते जन्तूना यत्स्वायत्तमपि ब्रह्म न लभ्यत
इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

इतश्च तेषामलामे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह—अथ पुनरिति । यथोक्तेन
विधिनेत्युक्तास्तिप्रकरोक्तिः । आत्मस्थाना कामानामनृतापिधानत्वमुक्तं निगमयति—
अत्रेति । यस्मादविद्वद्भिरलम्बा विद्वद्भिश्च उभ्याः सत्याः कामाः सर्वाधारे जगन्मूल-
कारणे ब्रह्मणि स्वात्मभूते वर्तन्ते तस्मिन्ने पवन्त्यनृतापिधानाः । तत्प्रशमयामनु-
पलम्बाद्विद्यया तत्प्रशमने चोपलम्बादित्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि कामाः
सन्तोऽपि नोपलम्बन्ता इत्यन्यायमिति तत्र दृष्टान्तं प्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे—

कथमिवेत्यादिना । तत्र स्वायत्तस्याप्यप्राप्तौ दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति शेषः ।
 दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति—एवमेवेति । अलाभप्रकारमभिनयति—एषोऽहमिति । तत्र
 हेतुमाह—अनृतेनेति । यथोक्तेन मिथ्याज्ञानशब्दितानाद्यनिर्वाच्याज्ञानकृतेन तूष्णा-
 प्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छाप्रचरेणेत्यर्थः । तस्मात्प्रजानां स्वात्मभूतब्रह्मलोकालाभ इति
 शेषः । स्वरूपादनृतेन ह्यवत्वमेव स्फोरयति—अविद्यादीति । प्रकृतमाक्रोशमुप-
 संहरति—अ १ इति । २ ॥

स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं
 हृदयमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंविस्वर्ग
 लोकमेति ॥ ३ ॥

स वै च आत्माऽपहतपाप्मेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयत्तु विवक्षित
 आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीक आकाशशब्देनाभिहितः । तस्यैतस्य हृदयस्यैत-
 देव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृदयमात्मा वर्तत इति यस्मात्तस्माद्धृदयं
 हृदयनामनिर्वचनप्रसिद्ध्याऽपि स्वहृदय आत्मेत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः ।
 अहरहर्वै प्रत्यहमेवविद्धृदयमात्मेति जानन्स्वर्गं लोकं हार्दं ब्रह्मैति प्रति-
 पद्यते । नन्वेवंविदापि सुषुप्तकाले हार्दं ब्रह्म प्रतिपद्यत एवं सुषुप्तकाले
 सता सौम्य तदा संपन्न इत्युक्तत्वात् । बाढमेवं तथाऽप्यस्ति विशेषः । यथा
 जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सद्ब्रह्मेव तथाऽपि तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो
 विद्वान्सदेव नान्योऽस्मीति जानन्प्रदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्ते
 यद्यपि सत्संपद्यते तथाऽप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते । देहपातेऽपि
 विद्याफलस्यावश्यंभावित्वादित्येष विशेषः ॥ ३ ॥

अनुक्रोशद्वारा यथोक्तब्रह्मध्यानानुष्ठाने प्रयत्नस्य कर्तव्यतोक्ता, संप्रति नामदा-
 विव हृदये ब्रह्मदृष्ट्यारोपमात्रमिति शङ्कां वारयितुमनन्तरवाक्यमवधार्य व्याकरोति—स
 वा इत्यादिना । कथमात्मा यथोक्तो हृदयेऽस्तीति गम्यते तत्राऽह—उस्योति ।
 यथोक्तावगतिफलमाह—अहरहरिति । एवंविदिति विशेषणममृष्यमाणः शङ्कते—
 नन्विति । अनेवंविदोऽपि सुषुप्तकाले ब्रह्मप्राप्तिमङ्गी करोति—बाढमेवमिति ।
 तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशङ्क्याऽह—तथाऽपीति । विद्वदविदुषोर्वि-
 शेषमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । त्वं तदसीत्याचार्येण प्रतिबोधितो विद्वान्स

१ ग. छ. ट. 'प्रकारे' । २ ख. छ. ज. 'जानामात्म' । ३ ख. छ. ज. ण. 'तेनाऽऽह' ।
 ४ क. ख. ज. ण. स वा एष आ' । ५ ड. 'पुष्टिका' । ६ क. ड. ठ. ढ. 'पुष्टिका' । ७ ख. ड.
 म. सौम्य । ८ क. सुषुप्तौ । ९ ख. छ. ज. ण. 'ने य' । १० ख. ग. छ. ज. ढ. ण. 'तत्क' ।

देव भवत्यन्यस्त्वविद्वानस्मीति देहादिकमेव जानन्न सदेव भवतीति योजना । देह-
पातेऽपीत्यपिशब्देन जीवदवस्था दृष्टान्तिता ॥ ३ ॥

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं
ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आ-
त्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा
एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥

सुषुप्तकाले स्वेनाऽऽत्मना सता संपन्नः सन्सम्यक्प्रसीदतीति जाग्रत्स्वप्नयो-
र्विषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति संप्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां
साधारणस्तथाऽप्येवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेश संप्रसाद इति संनि-
हितवद्यत्नविशेषात्सोऽप्येदं शरीरं हित्वाऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय शरीरात्मभा-
वनां परित्यज्येत्यर्थः । न त्वासनादिव समुत्थायेतीह युक्तम् । स्वेन रूपेणेति
विशेषणात् । न ह्यन्यत उत्थाय स्वरूपं संपत्तव्यम् । स्वरूपमेव हि तन्न
भवति प्रतिपत्तव्यं चेत्स्यात् । परं परमात्मलक्षणं विज्ञप्तिस्वभावं ज्योतिरूप-
संपद्य स्वास्थ्यमुपगम्येत्येतत् । स्वेनाऽऽत्मीयेन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागे-
तस्याः स्वरूपसंपत्तेरविद्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेद-
मुच्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं यत्स्वं परं ज्योतिः
स्वरूपमापद्यते संप्रसाद एष आत्मेति होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या
नियुक्तोऽन्तेवासिभ्यः । किंचैतदमृतमविनाशि भूमा यो वै भूमा तदमृतमि-
त्युक्तम् । अत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एतद्ब्रह्मेति । तस्य ह वा
एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानम् । किं तत्सत्यमिति । सत्यं ह्यवितथं ब्रह्म ।
तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तम् । अथ किमर्थमिदं नाम पुनरुच्यते । तदुपासन-
विधिस्तुत्यर्थम् ॥ ४ ॥

संप्रसादस्य विदुषो यन्मुक्त्यालम्बनं शुद्धं ब्रह्म तत्तादात्म्योपदेशेनोपास्यं स्तोतुं
संप्रसादशब्दार्थं कथयति—सुषुप्तेति । सम्यक्प्रसीदतीति संप्रसादो विद्वानिति शेषः ।
स्वाभाविकमेवाऽऽत्मनः स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति विशेष्यते तत्राऽऽह—जाग्र-
दिति । जहातीति सुषुप्तः पुरुषः संप्रसाद इति विशेषव्युत्पत्तिबलेन संप्रसादशब्दः
सौषुप्तसर्वजीवसाधारणस्तत्कथमेष संप्रसाद इति संनिहितविद्वत्परामर्शस्तत्राऽऽह—संप-

सादशब्द इति । तस्य सौषुप्तमर्वजविसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशाद्विद्वानेव संपसाद इति व्यपदिश्यते । यथा संनिहितोऽर्थो यत्नविशेषादेव इतिशब्दशक्तिवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः । एष एवंवित्प्रकृतः संपसादः स विद्वानिति यावत् । विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थः । समुन्धानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति—न त्विति । देहाद्युत्पत्तयस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोगस्तत्राऽऽह—प्रागिति । एतच्छब्दः सम्यग्ज्ञानविषयः । अनात्मस्वरूपप्रतिपत्तिभ्रान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसंपत्तिरुपचरितेत्यर्थः । किं तत्स्वरूपमिति तदाह—अशरीरता हीति । यथा मिथ्यारूप्यतादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनारूप्यात्मना शुक्तिरवतिष्ठते तथा शरीरतादात्म्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्वच्छं स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यत्रैवशब्दार्थमाह—यत्स्वमिति । कोऽसावुक्तिकर्तेत्याकाङ्क्षायामाह—स ब्रूयादिति । न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्योतिषः किं तु रूपान्तरत्वमस्तीत्याह—किंचेति । अविनाशत्वे हेतुमाह—भूमेति । तथाऽपि कथमविनाशित्वं तत्राऽह—यो वा इति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मात्तदुपासनामर्हतीत्यर्थः । उपास्यस्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति—तस्येति । उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य परिहरति—किमर्थमित्यादिना ॥ ४ ॥

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सैतीयमिति
तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनो-
भे यच्छति यदनेनोभे यच्छति यस्माद्यमहर-
हर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

===

तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि त्रीण्येतानि सैतीयमिति सकारस्वकारो यमिति च । ईकारस्तकार उच्चारणार्थोऽनुबन्धः । ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः प्रतिनिर्देशात्तेनाम् । तत्तत्र यत्सत्सकारस्तदमृतं सद्ब्रह्मामृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्तो निर्दिष्टः । अथ यत्ति तकारस्तन्मर्त्यम् । अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणामृतमर्त्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति वशी करोत्यात्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्येतेनोभे यच्छति तस्माद्यम् ।

१ क. °हितार्थो । २ क. ग. ट. °र्थः । य ए° । ३ क. ग. ट. °हादुत्थि° । ४ ग. घ. ङ. ज. त. थ. सतिय° । ५ ङ. ढ. सतिय° । ६ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. च । इका° । ७ क. ग. घ. ठ. ड. °यम् । आदौ सं° ।

संयते इव ह्येतेन यमा लक्ष्येते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापीदममृतत्वादिधर्मवत्त्वं
महाभागं किमुत नामवत इत्युपास्यत्वाय स्तूयते । ब्रह्मनामनिर्वचनेनैव
नामवतो वेत्तैवंवित् । अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

उपास्यस्तुत्यर्थं नामोक्त्वा तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि प्रस्तौति—तानीति । तानि
कानीत्यपेक्षायामाह—एतानीति । कथं तकार इत्युच्यते ईकारस्यापि तत्र भावा-
दित्याशङ्क्याऽऽह—ईकार इति । तत्र हेतुमाह—ह्रस्वेनेति । दीर्घपीकारमुद्दिश्य
ह्रस्वं पुनरनुवदन्नविवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयतीत्यर्थः । त्रयाणामक्षराणा-
मवान्तरमेदं दर्शयति—तेषामिति । निर्वारणे षष्ठी । वर्णविभागानन्तर्यमथशब्दार्थः ।
तकारस्याक्षरसामान्यान्मर्त्यत्वम् । कथमक्षरे पूर्वं यमित्यक्षरेण प्रयोक्ता नियमयनी-
त्याकाङ्क्षायां नियमनस्वभावेनेत्याह—आत्मेति । यमित्यक्षरस्य नियमनस्वभा-
व्यमेव साधयति—यद्यस्मदिति । तस्य तत्स्वभावत्वेऽनुभवपनुकूलमिति—संयते
इत्येति । यमा यमित्यक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्वस्यामुपरिष्ठाद्भावित्वं तन्नियामकत्वे हेतु-
रिति मत्वाऽऽह—एतेनेति । लक्ष्येते पूर्वं अक्षरे इति शेषः । ब्रह्मणः सत्यमिति
नाम तस्य यन्निर्वचनं कृतं तस्य प्रयोजनमाह—ब्रह्मेति । फलवाक्यस्थमेवंवित्पदं
व्याकरोति—एवमिति । वक्यं तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह—
अहरिनि ॥ ५ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया

मष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः) ।

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभे-
दाय नैतत् सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न
शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो
निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणो यः संप्रसादस्तस्य स्वरूपं वक्ष्यमाणै-
रुक्तेरनुक्तेश्च गुणैः पुनः स्तूयते ब्रह्मवर्गसाधनसंबन्धार्थम् । य एष

१ ख. अ. ह्यनेन । २ क. ठ. 'नेवं ना' । ३ क. ग. छ. ठ. ण. 'त इका' । ४ क. ग. ट.
'ह इका' । ५ ख. छ. अ. 'ह । अनेने' । ६ ख. घ. ड. च. छ. ठ. ड. ढ. ण. आत्मोक्त' । ७
घ. एवं ।

यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतुरित्युः सेतुः । विधूतिर्विधरणः । अनेन हि सर्वं जगद्वर्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्तुरनुरूपं विदध्या विधूतम् । अध्रियमाणं हीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येद्यतस्तस्मात्स सेतुर्विधूतिः । किमर्थं स सेतुरित्याह—एषां भूरादीनां लोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणामप्यं भेदायाविदारणायाविनाशयेत्येतत् । किंविशिष्टासौ सेतुरित्याह—नैतम् । सेतुपान्मानमहोरात्रे सर्वस्य जनिमतः परिच्छेदके सती नैतं तरतः । यथाऽन्ये संसारिणः कालेनाहोरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्या न तथाऽयं काल-परिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति न प्रमोति । तथा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुःकृतं सुकृतदुःकृते धर्माधर्मौ । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेता नातिक्रमणम् । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणातिक्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यम् । अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तेनैव तस्य । न हि घटेन मृत्माप्यतेऽतिक्रम्यते वा यद्यपि पूर्वं य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिपतिष्वेव उक्त एव तथाऽपीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं प्रतिपिद्यते । तत्राविशेषेण जराद्यभावमात्रमुक्तम् । अहोरात्राद्या उक्ता अनुक्ताश्चान्ये सर्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतोऽस्मादात्मनः सेतो-निवर्तन्तेऽप्येवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः॥१॥

वाक्यान्तरमादत्ते—अथेति । तस्य तात्पर्यमाह—उक्तलक्षण इति । प्रकारान्तरेण स्तुतिप्रारम्भार्थो वाक्यस्थोऽथशब्दः । किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्याधारे ब्रह्मचर्याख्यस्य साधनस्य संबन्धविधानार्थमित्याह—ब्रह्मचर्येति । यथा मृदादिमयः सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेत्रमिति तथाऽयमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह—सेतुरिवेति । सेतुत्वं साधयति—विधूतिरिति । विभारकत्वमुपपादयति—अनेनेति । वर्णाश्रमादीत्यादिशब्दो वयोवस्थाविषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु तद्वान्तरजातीयविषयः । कर्त्रनुरूपक्रियादिभेदविषयनियमैः सह वर्णादि व्यवस्थापयता परमेश्वरेण सर्वं जगद्विधूयामिति संबन्धः । अन्वयमुखेनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽ(णाऽऽ)ह—अध्रियमाणं हीति । उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किमर्थमित्यादिना । नैतमिति प्रतीकग्रहणं यत्तद्व्याचष्टे—सेतुमित्यादिना । तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्ट-

१ घ. ड. च. ठ. ड. तेन । २ ठ. क. कर्त्रनु° । ३ ठ. अविधि° । ४ घ. च. °रादिला° । ५ ख. अ. ड. ठ. ण. नैनं । ६ क. ग. च. ट. ठ. ड. °नं तु शो° । ७ ख. अ. ण. °मित्यथेति । ८ ग. घ. °णं तद्व्या° ।

यति—यथेत्यादिना । परमात्मनो न कालपरिच्छेद्येत्यत्राऽऽथर्वणश्रुतिं प्रमाणयति-
यस्मादिति । तैरतीति तरतेरतिक्रमणार्थो नाऽऽत्मनि संभवतीत्यत्र हेतुमाह—
कारणं हीति । कार्यस्य कारणतिक्रमणं मा भूदहोरात्रादेस्त्वात्मातिक्रमणं किं न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अहोरात्रादि चेति । तरतेरतिक्रमणार्थत्वमङ्गीकृत्यापि निषेधे
हेतुमाह—अन्येनेति । तरतिवाक्यस्यापहतपाप्मादिवक्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
पारिहरति—यद्यपीति । विशेषणानामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रतिषेधवचनासंभवमभिप्रेत्याऽऽ-
ह—अहोरात्राद्या हीति । पाप्मकार्याणामात्मानमप्राप्यैव निवृत्तौ हेतुमाह—
अपहतेति ॥ १ ॥

तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धो सन्ननन्धो भवति
विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति
तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्प-
द्यते सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

यस्माच्च पाप्मकार्यबान्धवादि शरीरवतः स्यान्न त्वशरीरस्य तस्माद्वा एत-
मात्मानं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति देहवत्त्वे पूर्वमन्धोऽपि सन् । तथा
विद्धः सन्देहवत्त्वे स देहविद्योने सेतुं प्राप्याविद्धो भवति । तथोपतापी
रोगाद्युपतापवान्सन्ननुपतापी भवति । किंच यस्मादहोरात्रे न स्तः सेतौ
तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिःपि सर्वमहरेवाभि-
निष्पद्यते । विज्ञप्त्यात्मज्योनिःस्वरूपमहरिवाहः सदैकरूपं विदुषः संपद्यत
इत्यर्थः । सकृद्विभातः सदा विभातः सदैकरूपाः स्वेन रूपेणैष ब्रह्म-
लोकः ॥ २ ॥

यथोक्तसेतुप्राप्तौ फलितमाह—यस्मादिति । स्वाभाविकमस्यानर्थत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—देहवत्त्वं इति । विद्धो दुःखादिसंवन्धी । इत्यश्चाऽऽत्मसेतेरस्मि महाभा-
गधेयत्वमित्याह—किंचेति । कथं सर्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्नहि विद्ययाऽपि
विरुद्धोऽर्थः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—विज्ञप्तीति । तत्र हेतुमाह—सकृदिति । ब्रह्म-
लक्षणोऽवेद्यो लोकः स्वप्रकाशचिदेकनानो यतोऽवतिष्ठतेऽतस्तद्रूपत्वाद्विदुषो यथोक्तरू-
पत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति

तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तत्रैवं सत्येतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयतृष्णात्यागेन
शास्त्राचार्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापादयन्ति ये तेषामेव ब्रह्मचर्य-
साधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्मलोकः, नान्येषां स्त्रीविषयसंपर्कजाततृष्णानां
ब्रह्मविदामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्तार्थम् ।
तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

—:○-○-○-○:—

विद्याफले यथोक्तरीत्या व्यवस्थिते सत्येतत्फलं विद्यावत्त्वेन केषां सिध्यतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—तत्रेति । ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा ब्रह्मारूपो लोकः फलतीत्यर्थः । तेषामे-
वेत्येवकारद्योतितमर्थमाह—नान्येषामिति । ब्रह्मविदामपीति वाङ्मात्रब्रह्मवित्त्वमुच्यते ।
तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् । ब्रह्मचर्यसाधनवतामेव ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मारूपो
लोको भवतीति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः ।
ब्रह्मविदामिति भाविनी वृत्तिमाश्रित्योक्तम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः) ।

य आत्मां सेतुत्वादिगुणैः स्तुतस्तत्प्राप्तये ज्ञानसहकारिसाधनानन्तरं ब्रह्म-
चर्यारूपं विधातव्यमित्याह । यज्ञादिभिश्च तत्स्तौति कर्तव्यार्थम्—

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण
ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्म-
चर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वाऽऽत्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टास्तद्ब्रह्म-
चर्यमेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यवाङ्मतेऽतो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्यं भवति

१ क. ग. ड. ट. ठ. ड. तत्रैवं । २ ख. घ. ङ. च. ज. ट. ण. 'रमे' । ३ क. ग. ट. 'स्मा
स से' । ४ ख. ड. ङ. ड. ड. 'ते ततो' ।

प्रतिपत्तव्यम् । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह — ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्यो ज्ञाता
स तं ब्रह्मलोकं यज्ञस्यापि पारम्पर्येण फलभूतं विन्दते कथं ततो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यक्षरानुवृत्तेर्गज्ञो ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदिष्टमित्या-
चक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथम् । ब्रह्मचर्येणैव साधनेन तमीश्वरमिष्ट्वा
पूजयित्वाऽयवैषणामात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादिष्ट-
मपि ब्रह्मचर्यमेव ॥ १ ॥

अथ यथोक्तपरमात्मसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं प्रागेवोक्तं तथा च कृतं
ब्रह्मचर्यविषयेणोत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह — य आत्मेति । शमाद्यपेक्षयाऽन्तरशब्दः ।
उक्तमपि ब्रह्मचर्यं विधातुमन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः । किमिति तर्हि तस्य स्तुतिरि-
त्याशङ्क्य तस्या विधिशेषत्वं दर्शयति—यज्ञादिभिश्चेति । श्रुतिराहोत्तरं वाक्य-
मित्युक्तं तदादाय व्याकरोति—अथेत्यादिना । ब्रह्मचर्यस्यो क्रीत्या विधित्सितत्वे
तदीयस्तुतिपारम्पर्योऽयशब्दः । यज्ञस्य ब्रह्मचर्येऽन्तर्भावं साधयति—यज्ञस्यापीति ।
उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते—कथमित्यादिना । पारम्पर्येण चित्तशुद्धिद्वारे-
णेत्यर्थः । न केवलं फलद्वारा यज्ञो ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवति किंतु यकारज्ञकारसंस्पर्शादपी-
त्याह—यो ज्ञातेति । इष्टस्य ब्रह्मचर्यान्तर्भावमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—कथ-
मित्यादिना । पूजयित्वा तमात्मानमनुविन्दत इति संबन्धः । ब्रह्मचर्येणाऽऽत्मवि-
षयेषणं निष्पाद्यत इष्टेनापि तदेव संपाद्यते तस्मादेषणादुभयसार्द्धेऽयमादिष्टमपि यज्ञवद्ब्र-
ह्मचर्यमेवेत्याह—एषणादिति ॥ १ ॥

अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मच-
र्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौन-
मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवाऽऽत्मान-
मनुविद्य मनुते ॥ २ ॥

अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तथा सतः परस्मादात्मन
आत्मनस्त्राणं रक्षणं ब्रह्मचर्यसाधनेन विन्दते । अतः सन्नायणशब्दमपि
ब्रह्मचर्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येणैव साधनेन

* अत्र सकाशादिति शेषः । X जीवस्येत्यर्थः ।

युक्तः सन्नात्मानं सत्त्वाचार्याभ्यामनुविद्य पश्चान्मनुने ध्यायति । अतो मौन-
शब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव ॥ २ ॥

बहुयजमानकं वैदिकं कर्म सन्नायणम् । तथा यज्ञवदिष्टवक्ष्येत्यर्थः । कथं सन्नायणं
ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—सत इति ॥ २ ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष
ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ यद-
रण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह वै ण्य-
श्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरं-
मदीयं सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्व-
ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्यमयम् ॥ ३ ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं ब्रह्मच-
र्येणानुविन्दते स एष ह्यात्मा ब्रह्मचर्यसाधनवतो न नश्यति तस्मादनाशका-
यनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अर-
ण्यशब्दयोरर्णवयोर्ब्रह्मचर्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यम् । यो ज्ञानाद्यज्ञ
एषणादिष्टं सत्त्वाणात्सन्नायणं मननान्मौनमनशनादनाशकायनमरण्ययोग-
मनादरण्यायनमित्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुनत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं
ज्ञानैस्य सहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो रक्षणीयमि-
त्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोकेऽरश्च ह वै प्रसिद्धो ण्यश्चार्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमे-
वा सरसी तृतीयस्यां भुवमन्तरिक्षं चापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामि-
तोऽस्माद्धोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैरमिराऽन्नं तन्मय ऐरो
मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः । तत्रैव
चाश्वत्थो वृक्षः सोमसवनो नामतः सोमोऽमृतं तान्निःस्रवोऽमृतस्रव इति वा ।
तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्यसाधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्योऽन्यैर्न जीयत
इत्यपरा जिता नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा

१ क. ग. घ. ङ. झ. ट. ठ. त. थ. 'तद' । २ ङ. ट. 'इत्यनशनादनाशकमेवायनं त' ।
ठ. 'इत्यनशनादनाशकमेवायनं त' । ३ ठ. ङ. 'नशब्दम्' । ४ ग. ङ. ठ. ङ. 'र्यं ज्ञा' । ५ क. ग. घ. च.
ट. ठ. ङ. ङ. ण. 'नस' । ६ ण. 'दिता' । ७ ज. ठ 'रणसा' । ८ ङ. ङ. ङ. तत्र' । ९ ङ.
'प्रभोगी' ।

विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्यं सौवर्णं प्रभुविमितं मण्डपमिति
वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

उपवासपरायणत्वमनाशकायनं तत्कथं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह-यमात्मान-
नमिति । अरण्यायनमरण्यवासस्तत्कथं ब्रह्मचर्यान्तर्भूतमित्याशङ्क्याऽऽह-
अरण्यशब्दयोरिति । विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह-यो ज्ञानादित्यादिना ।
यो ब्रह्मचर्येणाऽऽत्मनो ज्ञानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते तस्माद्यज्ञो ब्रह्मचर्य-
मिति योजना । आदिशब्देन स्वस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं गृह्यते ॥ ३ ॥

तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणा-
नुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवति ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्यष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

===

तत्तत्र ब्रह्मलोक एतावर्णवौ यावरण्याख्यायुक्तौ ब्रह्मचर्येण साधने-
नानुविन्दन्ति ये तेषामेवैष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषां च ब्रह्मचर्यसाध-
नवतां ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । नान्येषामब्रह्मचर्यपराणां
बाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदाचिदपीत्यर्थः । नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण
इत्यादिभिर्यथा कश्चित्स्तूयते महार्ह एवमिष्टादिभिः शब्दैर्न स्यादिविषय-
तृष्णानिवृत्तिमात्रं स्तुत्यर्हं किं तर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात्तदेवेष्टादिभिः
स्तूयत इति केचित् । न । स्यादिविषयतृष्णापैह न चित्तानां प्रत्य-
गात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः । “ पराञ्चि खानि व्यतृणत् । त्सयंभू-
स्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । ज्ञानसह-
कारिकारणं स्यादिविषयतृष्णानिवृत्तिमाधनं विधातव्यमेवेति युक्तैव त-
त्स्तुतिः । ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाध-
नत्वं गम्यते । सत्यं गम्यते । न त्विह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्व-
मभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयते किं तर्हि तेषां प्रसिद्धं पुरुषार्थसाधनत्व-
मपेक्ष्य । यथेन्द्रादिभी राजा न तु यत्रेन्द्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राज्ञ इति
तद्वत् ।

ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्ताद्विषयं विधिमुक्त्वा तत्सहकृतविद्यासाध्यफलं कथयति-

तैत्त ही(त्रे)ति । ब्रह्मचर्यस्यात्यल्पसाधनत्वान्महती स्तुतिर्युक्ता तद्ब्रह्मचर्येण ज्ञान-
मुपलक्ष्य तदेवक्ष्य स्तुयत इति मतमुत्थापयति—नन्वत्रेति । तस्य क्षुद्रसाधनत्वमसिद्धं
दुरनुष्ठेयत्वात्तद्व्यतिरेकेण ज्ञानासंभवाच्चेत्युत्तरमाह—नेत्यादिना । विषयापहृतवि-
ज्ञानां नराणां विवेकासंभवे प्रमाणमाह—पराञ्चीति । ध्यायतो विषयानित्याद्या स्मृति-
रत्र विवक्षिता । ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह—ज्ञानेति । ब्रह्मलोकप्राप्ति-
साधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः स्तुतत्वात्तेषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्याऽभिप्रेतमिति
शङ्कते—नन्विति । किं तेषां पुरुषार्थसाधनत्वं प्रस्तुतश्रुत्या प्रतीतं किंवा ब्रह्मलोकसाध-
नत्वमिति विवक्ष्यताऽऽद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । न द्वितीयो वाक्यभेदप्रमङ्गा-
दित्याह—न त्विति । कथं तर्हि यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्तुतिस्तत्राऽऽह—किं तर्हीति ।
उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । त्वमिन्द्रस्त्वं विष्णुरित्यादिना विप्रादिभी
राजा स्तुयते तथाऽपि न तस्येन्द्रादिव्यापारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेप्यते तथा
यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्य स्तुतस्यापि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः ।

य इमेऽर्णवादयो ब्राह्मलौकिकाः संकल्पजाश्च पित्रादयो भोगास्ते किं
पार्थिवा आप्याश्च यथेह लोके दृश्यन्ते तद्वदर्णववृक्षपूःस्वर्णमण्डपान्याहोस्वि-
न्मानसप्रत्ययमात्राणीति । किंचातः, यदि पार्थिवा आप्याश्च स्थूलाः स्युर्ह-
द्याकाशे समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि ब्रह्मलोके शरीरादी-
नीति वाक्यं विरुध्येत । “अशोकमहिमम्” इत्याद्याश्च श्रुतयः । ननु स-
मुद्राः सरितः सरांसि बाप्यः कूपा यज्ञा वेदा मन्त्रादयश्च मूर्तिमन्तो ब्रह्माणः
मुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुध्येत पुराणस्मृतिः । न । मूर्तिमत्त्वे प्रसिद्ध-
रूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मात्प्रसिद्धमूर्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां
मूर्त्यन्तरं सागरादिभिरुपात्तं ब्रह्मलोकगन्तुं कल्पनीयम् । तुल्यार्था च कल्प-
नायां यथाप्रसिद्धा एव मानस्य आकारवत्यः पुंस्त्याद्या मूर्तयो युक्ताः
कल्पयितुं मानसदेहानुरूप्यसंबन्धोपपत्तेः । दृष्टा हि मानस्य एवाऽऽकार-
वत्यः पुंस्त्याद्या मूर्तयः स्वप्ने ।

ब्रह्मलोकस्थान्पदार्थान्निर्णेतुं विचारमवतारयन्नादौ तद्विषयमाह—य इम इति । तत्रैकं
पक्षमुत्थाप्य दृष्टान्तेन तदुत्थितप्रकारमाह—ते किमिति । पक्षान्तरं स्वप्नदृष्टान्तवशाद्दर्श-
यति—आहोस्विदिति । कस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोषः, दोषदर्शनान्मानसत्वेन
सौक्ष्म्ये च पुराणानुग्रहसंभवात्ते मानसा एवेत्याह—यदीति । न केवञ्च तेषां स्थौल्ये
सत्युमे अस्मिन्नित्यादिश्रुत्या पुराणस्मृत्या च विरोधः किं त्वशोकं संतापवर्जितमहिमं
शीतस्पर्शशून्यं ब्रह्मलोकमुपयन्तीत्याद्याश्च श्रुतयो ब्रह्मलोकं निरूपयन्त्यस्तत्रत्याना-

मर्थानां स्थौल्ये विरुध्येरन् । स्थूलानां पदार्थानां तत्र सत्त्वे शीतस्पर्शदेवर्जनी-
यत्वादित्याह—अशोकमिति । ब्रह्मलौकिकपदार्थानां मानसत्वे, पुराणस्मृत्यन्तर-
विरोधं शङ्कते—नन्विति । किं दृश्यमानरूपेण समुद्रादीनां ब्रह्मलोकामनं स्मृत्यर्थः
किंवा स्वरूपान्तरेणेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न मूर्तिमत्त्वं इति । उभयत्रानु-
पलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रथमपक्षयोगे द्वितीयं पक्षं परिशिष्टमाचष्टे—तस्मादिति ।
अस्तु द्वितीयो विकल्पः का नो हानिरित्याशङ्क्य ब्रह्मलोके मानसेन देहेन मानसा-
नामेव सागरादीनां मानसरूपेण सह संबन्धोपपत्तेर्मानस्य एव मूर्त्यस्तेषां ब्रह्मलो-
कस्थाः कल्पयितुं युक्ता इत्याह—तुल्यायां चेति । तर्हि मनोरथकल्पितवदनिच-
क्षुत्वाद्भोगयोग्याकरत्वं सागरादीनां न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टा हीति ।

ननु ता अनृता एव । त इमे सत्याः कामा इति श्रुतिस्तथा सति विरु-
ध्येत । न । मानसप्रत्ययस्य सत्त्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरु-
षाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रद्वासनारूपाः स्वप्नदृश्या न तु तत्र
रूपादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते । जाग्रद्विषया अपि मानसप-
त्ययाभिनिर्वृत्ता एव सदीक्षाभिनिर्वृत्ततेजोबन्धनमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणाम् । संक-
ल्पमूला हि लोका इति चोक्तम् “ समकलृपतां द्यावापृथिवी ” इत्यत्र ।
सर्वश्रुतिषु च प्रत्यगान्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च “ यथा वा
अरा नाभौ ” इत्यादिनोच्यते । तस्मान्मानसानां बाह्यानां च विषयाणा-
मितरेतरकार्यकारणत्वमिष्यत एव बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि बाह्या एव मानसा
मानसा एव च बाह्या नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मानि भवति ।

स्वप्नतुल्यत्वे मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते—नन्विति । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य
श्रुतिविरोधमाह—त इम इति । ये स्वप्ने दृष्टास्ते न सन्ति न तु दृष्टा इति दर्शनं
बाध्यते तथा च स्वप्नभेदनस्य सत्यत्वमिष्टं तथैव ब्रह्मलौकिकानां पदार्थानाम् ।
मानस्य इति दृष्टान्तं विवृणोति—मानसा हीति । जागरिते संविदतिरिक्ताः सन्ति
पदार्थास्तद्वासनारूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकत्वं तेषामिति शङ्कते—नन्विति ।
जागरितस्यापि संविद्विवर्तत्वान्न पृथगस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह—अत्यल्पमिति ।
भूमविद्यालोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वं सेत्स्यतीत्याह—संकल्पमूला
हीति । इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वमित्याह—सर्वश्रुतिषु चेति । ननु
कुललो घटं चिकीर्षुर्मनसि संकल्पितमाकारं बहिर्निर्निर्मते तत्र संकल्पो बाह्य कारस्य

निमित्तं संकल्पश्च पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतोऽपि पूर्वतरसंकल्पनिमित्त इति निमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विवर्तत्वे कथमुपपद्यते तत्राऽऽह—तस्मादिति । यस्मात्सतः सर्वस्येक्षणं पूर्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्वकल्पीयोऽसतः पूर्वतरक्षणनिमित्ता इति संविदेवेत्यं स्वाविद्यया विवर्तते निरवयवस्य सन्मात्रस्य स्वारस्येनेक्षणाद्यनुपपत्ते स्तस्मात्सर्वस्य संविद्विवर्तत्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभावोऽयमनिर्वाच्यो न विरुध्यत इत्यर्थः । अथ सच्छब्दवाच्यायाः संविदोऽनिर्वाच्यस्यन्दनकाष्ठे ये विप्रया ब्रह्मण्या भासन्ते तेषां कदाचिदपि संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गीकारादाद्यन्तासत्त्वलक्षणमनृतत्वमापद्येत तथा च व्यवहारमङ्गप्रसङ्गस्तत्राऽऽह—यद्यपीति । तथाऽपि नानृतत्वमित्यध्याहारः । अध्यस्तस्याधिष्ठानमेव स्वात्मा तस्मिन्न कदाचिदप्यत्यन्तासत्त्वं तादात्म्येनैव स्फुरणादतो न व्यवहारमङ्गप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु स्वप्नदृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृता भवन्ति विषयाः । सत्यमेव । जाग्रद्विषयेषां तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा स्वप्नविषयेषां च जाग्रद्विषयानृतत्वं न स्वतः । विशेषाकारमात्रं तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमनृतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । तान्यप्याकारविशेषतोऽनृतं स्वतः सन्मात्ररूपतया सत्यम् । प्राक् तदात्मप्रतिबोधात्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव स्वप्नदृष्ट्या इवेति न कश्चिद्विरोधः । तस्मान्मानसा एव ब्राह्मलौकिका अरण्यादयः संकल्पनाश्च पित्रादयः कामाः । बाह्यविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्धमत्त्वसंकल्पजन्या इति निरतिशयसुखाः सत्याश्वराणां भवन्तीत्यर्थः । सत्सत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वाभिव कल्पिताः सर्पादयः सदात्मस्वरूपनामेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना सत्या एव भवन्ति ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

कदाचिदपि नानृतत्वमिति वदता प्रतीतिकालात्कालान्तरेऽपि विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तत्रानुभवविरोधं शङ्कते—नन्विति । स्वप्नदृष्टानां समीहितमेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गी करोति—सत्यमिति । तर्हि तेषाममत्त्वमेव स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—जाग्रदिति । तथाऽपि जाग्रद्वेदेनाविषयीकरणादसत्त्वं स्वप्नदृष्टानामेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । यदि जाग्रद्वेदेनाविषयीकरणमात्रेणासत्त्वं स्वप्नदृष्टानां पदार्थानामिष्टं तर्हि जाग्रद्विषयाणामपि स्वप्नबोधेनाविषयीकरणादसत्त्वमसङ्गस्तत्र कदाचि-

इति संविदि विषयाणामत्यन्तासत्त्वमित्यर्थः । कथं तर्हि वाचाऽऽरम्भगश्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—विशेषेति । त्रयाणां रूपाणां सत्यत्वे विशेषाकरमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तं तेष्वपि विशेषाकरस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—तान्यपीति । कथं तर्हि तेषु सत्यपदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वत इति । तर्हि तत्सत्यमित्येतावत्प्रयोजकं किमिति श्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्युक्तं तत्राऽऽह—प्रागिति । प्रकृतमुपसंहरति—तस्पादिति । प्रथमपक्षवद्वितीयपक्षे दोषाभावादिति यावत् । यद्यैहिकविषयाद्वाह्यलौकिका अपि विषया विचार्यमाणाः सत्यास्तर्हि कस्तत्र विशेषो येनैतत्पारित्यागेन तत्कामिनां विद्याविधानं तत्राऽऽह—बाह्येति । जन्मा ब्रह्मलोके विषया इति शेषः । प्रकृतायाः फलश्रुतेरित्यध्यहारः । ननु तेषामविद्यादशायामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसंपदेऽपि कुतो विद्यावस्थायां सत्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सत्सत्येति । यथा रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधे तदात्मतामेवाऽऽपद्यन्ते विवेचनात्तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिहारायासन्मात्रत्वमेव प्राप्नुवन्तीति तत्सत्यत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः) ।

यस्तु हृदयपुण्डरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्त्यक्तबाह्यविषयानृततृणः सन्नुवास्ते तस्येयं मूर्धन्यया नाड्या गतिर्विक्तः वेति नाडीखण्ड आरभ्यते—

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणि-
मनास्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहित-
स्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष
नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥

अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य संबन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चैताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिमः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् । सौरेण तेजसा पिता-
ख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाख्येन संपर्कात्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः
पित्ताख्यम् । तदेव च वातभूयस्त्वानीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वा-
च्छुक्लम् । कफेन समन्तायां पीतम् । शोणितबाहुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा
वर्णविशेषा अन्वेष्यन्त्याः कथं भवेन्तीति श्रुतिस्त्राहाऽऽदित्यसंबन्धादेव तत्ते-
जसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति । कथम् । असौ वा आदित्यः
पिङ्गलो वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदि-
त्य एव ॥ १ ॥

सगुणविद्यफलस्वरूपमित्यमुपपाद्य तत्प्राप्तये गतिर्वक्तव्येति नाडीखण्डमवतारयति—
यस्त्विति । यथोक्तो गुणः सत्यकामत्वादिः । ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः शमदमादि-
संग्रहार्थः । तमेवाऽऽदिशब्दार्थं स्पष्टयति—त्यक्तेति । अधिकारिणः सफलोपास्ति-
विध्यानन्तर्यमयशब्दार्थः । रसेनान्नस्येति शेषः । तदाकारा इति तच्छब्दोऽन्नर-
सविषयः । शुक्लस्येत्यादिषष्ठी पूर्ववत् । श्रुताविति शब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः । कथं
पुनरन्नरसाय पिङ्गलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—सौरेणेति ।
यत्पित्ताख्यं सौरं तेजस्तेन पाकोऽशितस्य पीतस्य च जायते तेनाभिनिर्वृत्तेनाख्येन
कफेन संपर्कात्तदेव पित्ताख्यं सौरं तेजो भवति पिङ्गलं तेन संपर्काद्भ्रमस्य नाडीनां च
जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव च पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन
प्रभूतेन वातेन संबन्धात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च संपर्काद्भ्रमस्य नाडीनां च जायते
नैर्यमित्याह—तदेवेति । प्रकृतमेव पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकाभावादिभिनि-
र्वृत्तकफस्य स्वसंबन्धिनो भूयस्त्वाद्भवति शुक्लं तेन च संपर्काद्भ्रमस्य नाडीनां च
शौक्ल्यं भवतीत्याह—तदेव चेति । उक्तापाकाभिनिर्वृत्तेन कफेन तदभिनिर्वृत्तस्येव
वातस्य समन्तायां तदेव तेजस्तत्संबन्धि पीतं जायते तत्संबन्धाच्चान्नरसस्य च नाडीनां
च पीतत्वं भवतीत्याह—कफेनेति । यदा तु यथोक्तापाकाभिनिर्वृत्तं शोणितं बहुलं
भवति तदा तस्य नाडीनां च लोहित्यं भवतीत्याह—शोणिनेति । पतान्तरमाह—
वैद्यकाद्वेति । अन्वेषणप्रकारमाह—कथमिति । नामैतत्सर्वं हृदयादवस्तादामाशयमा-
चक्षते । तद्वत् तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चान्नरसस्य घात्वन्तरसहकारिवशाद्वर्ण-
विशेषे कारणम् । “आमाशयगतं पित्तं रज्ज्वरं रसरज्ज्वात्” इत्यादिवचनार्थः ।
कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतिस्त्विति । उक्तार्थमाका-
ङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—कथमित्यादिना । आदित्यस्य पैङ्गलादयो वर्णविशेषाः
शास्त्रप्रामाण्यादेव प्रत्येतव्याः ॥ १ ॥

तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं
 चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ
 गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता
 आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते
 तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥

तस्याध्वात्मं नाडीभिः कथं संबन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह—उत्तत्र यथा लोके
 महान्विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ गच्छतीमं च संनि-
 हितममुं च विप्रकृष्टं दूरस्थमेवं यथा दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्ट
 एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ चामुं चाऽऽदित्यमण्डलमिमं च
 पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महापथः । कथम् । अमुष्मादादित्यम-
 ण्डलात्प्रतायन्ते संतता भवन्ति । ता अध्वात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथो-
 क्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते
 प्रवृत्ताः संतानभूताः सत्यस्तेऽमुष्मिन् । रश्मीनामुभयलिङ्गत्वाच्च इत्यु-
 च्यन्ते ॥ २ ॥

आदित्यस्य तेजसो नाडीष्वनुगतस्य पैङ्गलादयो वर्णविवेका भवन्तीत्युक्तं तदेव
 प्रश्नद्वारा दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति—तस्येत्यादिना । उभयत्राऽऽदित्यमण्डले पुरुषे
 चेत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति—यथेति । उभौ ग्रामौ महापथो यथा
 गच्छति तथोभयत्राऽऽदित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा इत्यर्थः । तमेव प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रक-
 टयति—कथमित्यादिना । कथं नाडीनां पिङ्गलदिवर्णत्वमित्यशङ्क्य सौरेण तेज-
 सेत्यादिनोक्तं स्मारयति—यथोक्तास्तिवन्ति । अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति संबन्धः ।
 कथं स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टानां रश्मीनां पुलिङ्गेन निर्देशस्तत्राऽऽह—रश्मीनामिति ॥ २ ॥

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संपन्नः स्वप्नं न विजा-
 नात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति तं न कश्चन
 पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥ ३ ॥

१ ख. व. 'त्यर' । २ क. ख. ज. ठ. ण. 'ध्यात्मना' । ३ क. 'था लोके ह' । ख. घ.
 झ. ण. 'धाऽयं ह' । ४ ख. ग. घ. च. ज. ट. ड. ण. 'त्यर' । ५ ख. ग. घ. ड. च. ज. ट.
 ड. ड. ण. 'कावादि' । ६ ग. संपन्नः ।

तत्तत्रैवं सति यत्र यस्मिन्काल एतत्स्वपनमयं जीवः सुप्तो भवति । स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं संप्रस्त इति । उपसंहृतसर्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात्सम्यक् प्रसन्नः संप्रसन्नो भवति । अत एव स्वप्नं विषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवत्यासु सौरतेजःपूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सृष्टः प्रविष्टो नाडीभिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न ह्यन्यत्र सत्संपत्तेः स्वप्नादर्शनमस्तीति सामर्थ्यान्नाडीष्विति सप्तमी तृतीयया परिणम्यते । तं सत्ता संपन्नं न कश्चैन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरूपावस्थितत्वात्तदाऽऽत्मनः । देहेन्द्रियविशिष्टं हि सुखदुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति नतु सत्संपन्नं स्वरूपावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्पृष्टुमुत्सहने । अविषयत्वात् । अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कृतश्चिदपि सत्संपन्नस्य । स्वरूपप्रचयवनं त्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थां प्रति गमनं बाह्यविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मबीजस्य ब्रह्मविद्याहुताशादाहनिमित्तमित्येषोचाम षष्ठ एव तदिहापि प्रत्येतव्यम् । यदैवं सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाड्यन्तर्गतेन सर्वतः संपन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरादिनाडीद्वारैर्बाह्यविषयभोगायाप्रसृतानि करणान्यस्य तदा भवन्ति । तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवावस्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तम् ॥ ३ ॥

नाडीस्वरूपमुक्त्वा विज्ञानात्मस्वापाधिकरणत्वेन ताः स्तोतुमादौ स्वापं प्रस्तौति—तत्तत्रेति । सप्तम्यर्थमेव स्फुटयति—एवं सतीति । नाडीस्वरूपे पूर्वोक्तरीत्या निरूपिते सतीत्यर्थः । एतत्स्वपनमिति क्रियाविशेषणम् । समस्तविशेषणस्यार्थवत्त्वमाह—स्वापस्येति । दर्शनवृत्तिवददर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारत्वं स्वापस्येष्टम् । तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य व्यावृत्त्यर्थं समस्त इति विशेषणम् । तस्य संपिण्डितमर्थमाह—उपसंहृतेति । विशेषणान्तरमुत्थाप्य व्यकरोति—अत इति । उपसंहृतसर्वकरणत्वादिति यावत् । उक्तं विशेषणद्वयमुपजीव्य स्वप्नमित्यादि व्याचष्टे—अत एवेति । नाडीषु प्रविष्टो भवतीति यदुक्तं तदयुक्तं य एषोऽन्तर्हृदय अकाशस्तस्मिञ्छेत इत्यङ्गीकरादित्याशङ्क्याऽऽह—नाडीभिरिति । नाडीष्विति श्रुता सप्तमी कथं नाडीभिरिति तृती-

१ ग. घ. ङ. च. ठ. ण. 'न्कलेऽयं' । २ ग. 'म्यक्संपन्नो' । ३ घ. च. ट. ढ. 'सन्नो' । ४ ङ. इ. ट. 'या विप' । ५ ख. ङ. च. ठ. ण. 'न क' । ६ घ. च. ट. ण. 'सति' । ७ घ. ङ. च. ट. । ठ. ङ. ढ. 'रूपात्प्रच्य' । ८ ख. ग. ङ. च. ञ. ट. ढ. ण. 'सा ता' । ९ च. ट. 'स्य पुरुषस्य' । १० ग. ट. 'तीत्ययुक्तं' ।

यथा व्याख्यायते तत्राऽऽह-न हीति । तदेति सुषुप्त्यवस्थोच्यते । तस्यावस्थायां कर्माभावे कथं पुनरुत्थानमित्याशङ्क्याऽऽह-देहेति । सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मासं-
स्पर्शोऽत्र विवक्षितो न तु कर्माभावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति-अन्यो हीति ।
सुषुप्ते स्वरूपावस्थस्य कथं प्रच्यवनमित्याशङ्क्याऽऽह--रूपेति । अविद्याकाम-
कर्मणां बीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना न स्वापे दाहस्तन्निमित्तं सुषुप्तस्य
पुनः स्वरूपप्रच्यवनमिति संबन्धः । तदेव व्याचष्टे--जाग्रदिति । कर्तृकप्रच्यवन-
मित्यपेक्षायामाह--बाह्येति । एतच्च सति संपद्य न विदुरित्यादावुदितमित्याह--
इत्यवोचामेति । तेजसा हीति पाप्मास्पर्शं श्रौतो हेतुस्तं हेतुं व्याचष्टे-यदेति ।
तद्व्याप्तिकार्यमाह--अत इति । कार्यकरणसंस्पर्शभावफलं दर्शयति--तस्मादि-
ति ॥ ३ ॥

अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना
आहुर्जानासि मां ज्ञानासि मामिति स यावदस्मा-
च्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥

तत्रैवं सत्यथ यत्र यस्मिन्कालेऽबलिपानमवलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं
जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः प्रापितो देवदत्तो भवति मुमु-
र्षुर्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वाऽऽसीना ज्ञातय आहुर्जा-
नासि मां तव पुत्रं जानासि मां पितरं चेत्यादि । स मुमुर्षुर्यावदस्माच्छरी-
रादनुत्क्रान्तोऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीज्जानाति ॥ ४ ॥

नाडीरेवं स्तुत्वा ताभिरूर्ध्वगमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं प्रसञ्जयति--तत्रेति ।
तस्यैवार्थमाह--एवं सतीति । नडीनामुक्तरीत्या प्राशस्त्ये सतीत्यर्थः । ताभिरूर्ध्व-
गमनप्रदर्शनप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । रोगादीत्यादिपदमागन्तुकपर्वनिमित्तसंग्रहार्थम् ।
जरादीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसर्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः । एतन्नयमिति क्रिया-
विशेषणम् ॥ ४ ॥

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मि-
भिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वा भीयते

स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु
लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥

अथ यत्र यदैतत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदैतैरेव
यथोक्ताभी रश्मिभिर्हर्ध्वमाक्रमते यथाकर्मजितं(३)लोकं प्रत्यविद्वान् ।
इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसंपन्नः स ओमित्योकारेणाऽऽत्मानं ध्यायन् यथा-
पूर्वं वा ह्येव, उर्ध्वं वा विद्वान्शेदितरस्तिर्यङ्मेत्यभिप्रायः । प्रीयते प्रमीयते
गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रमिष्यन्वावत्क्षिप्येन्मनो यावता कालेन मनसः
क्षेपः स्यात्तावता कालेनाऽऽदित्यं गच्छति प्राप्नोति क्षिपं गच्छतीत्यर्थो न
तु तावतैव कालेनेति विवक्षितम् । किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते — एतद्वै
खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यस्नेन द्वारभूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति
विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं प्रपद्यते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनम् ।
निरोधनं निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः । सौरेण तेजसा
देह एव निरुद्धाः सन्तो मूर्धन्यया नाड्या नोत्क्रमन्त एवेत्यर्थः । विष्वङ्-
ङ्न्या इति श्लोकात् ॥ ५ ॥

प्रारब्धकर्मावसानार्थोऽथशब्दः । एतदिति क्रियाविशेषणमेतदुत्क्रमणं यथा स्यात्त-
थेत्यर्थः । यथोक्ताभिर्नाडीषु प्रसृताभिरादित्यमण्डलादागताभिरिति यावत् । कर्मणा
जितं वशीकृतं स्वात्मसंबन्धितामापादितं लोकमनतिक्रम्य तं प्रत्यविद्वान्केवलकर्मवान्ग-
च्छतीत्यर्थः । दहरविद्यावतो गतिं दर्शयति — इतरस्त्विति । यथोक्तसाधनं दहर-
विज्ञानं तेन संपन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यायन्गच्छतीत्युत्तरत्र संबन्धः । यथापूर्वं
स्वरथावस्थायामिव मरणावस्थायामपीत्यर्थः । वा हेतिनिपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं
कथयति—एवेति । उच्छब्दार्थमाह—ऊर्ध्वमिति । वाशब्देन द्योतितं विकल्पं दर्शयति
विद्वान्शेदिति । यदि विद्वान्प्रमीयते तदोर्ध्वमेव गच्छति । यदि त्वविद्वान्प्रमीयते तदा
तिर्यगेव गच्छतीति विभागः । विदुषस्त्यक्तदेहस्याऽऽदित्यप्राप्तावत्यन्तशैष्ठ्यं दर्शयितुम-
नन्तरवाक्यमादत्ते—स विद्वानिति । तद्व्याचष्टे—यावतेति । आदित्यप्राप्तौ किं
स्यादित्यत आह—अत इति । अविदुषामपि तर्हि प्राप्तानामादित्यं ततो निरुद्धानां
पुनर्ब्रह्मलोकाप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—सौरेणेति । देहे निरुद्धानां मूर्धन्यया नाड्या
नोत्क्रमणमविदुषामित्यत्र लिङ्गं दर्शयति—विष्वङ्ङिति ॥ ५ ॥

तदेष श्लोकः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

===

तदेतस्मिन्न्यथोक्तेऽर्थ एष श्लोको मन्त्रो भवति । शतं चैका चैकोत्तरशतं
नाड्यो हृदयस्य मांनपिण्डभूतस्य संबन्धिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आन-
न्त्यादेहनाडीनाम् । तासामेका मूर्धानमभिनिःसृता विनिर्गता तयोर्ध्वमाय-
न्गच्छन्नमृतत्वममृतभावमेति विष्वङ्ङनानागतयस्तिर्यग्विसर्पिण ऊर्ध्वगा-
श्चान्या नाड्यो भवन्ति संसारगमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रमण
एवोत्क्रान्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

—:○-○-○-○:—

यथोक्तोऽर्थोऽन.डीविमालक्षणः । प्रधानत इति विशेषणतात्पर्यमाह—आनन्त्या-
दिति । प्रकरणं न.डीविषयं दहरविद्याविषयं वा ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः) ।

“ अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म ” इत्यु-
क्तम् । तत्र कोऽसौ संप्रसादः, कथं वा तस्याधिगमो यथा सोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । येन स्वरूपे-
णाभिनिष्पद्यते स किलक्षण आत्मा । संप्रसादस्य च देहसंबन्धीनि पररू-
पाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपाभित्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरो ग्रन्थ आर-
भ्यते । आरुषायिका तु विद्याग्रहणप्रपदानविधिदर्शनार्था विद्यास्तुत्यर्था
चै राजसेवितं पानीयमिति वत् ।

१ घ. ङ. च. छ. ज. ण. “ता नि” । २ ख. ड. ज. ठ. ढ. ण. “ता नामृ” । ३ क. ग. ट.
ढ. “नि रु” । ४ ग. घ. च. ट. “दायंवि” । ५ ख. ज. ण. वा । ६ ख. छ. ज. ण. “यामु” ।
७ ख. छ. ज. ण. “मुक्ताम” ।

दहरविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति—अथेति । विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थो
 व्याख्यातः । शरीरात्समुत्थानं तस्मिन्नहंपमाभिमानत्यागः । स्वरूपं विशिनष्टि—एष
 इति । उक्तिकर्तृत्वमाचार्यस्य दर्शितमेव । प्राणो वा संप्रवादो विज्ञानात्मा वेति
 संशयान्पृच्छति—तत्रेति । प्रकृतं वाक्यं सप्तम्यर्थः । तस्य च संप्रसादस्य परमात्म-
 विषयं ज्ञानं केनोपायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह—कथं वेति । किं तस्य परमात्मा-
 धिगमेनेत्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । तथा तस्याधिगमः कथमिति संबन्धः । अपि-
 निषाद्यमानरूपश्चाऽऽत्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नान्तरं करोति—येनेति ।
 आत्मनो हि सच्चिदानन्दैकतानादर्थान्तराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसंबन्धप्रयु-
 क्तानि । तथा च ततः शरीरादुपाधेर्यदन्यत्तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रमाणाप्रतिपन्नम-
 स्तीति प्रश्नान्तरमाह—संप्रसादस्य चेति । एतेषां प्रश्नानामुत्तरस्त्वेनोत्तरग्रन्थमव-
 तारयति—इत्येत इति । प्रजापतेरिन्द्रविरोचनयोश्च संवादरूपा याऽत्राऽऽख्या-
 यिका दृश्यते सा किमर्थेत्याशङ्क्याऽऽह—आख्यायिका त्विति । शिष्यस्य विद्याया
 ग्रहणे गुरोस्तस्याः सम्प्रदायप्रदाने च यो विधिः श्रद्धालुत्वादिप्रकारस्तत्प्रदर्शनार्थेति
 यावत् । यद्वा विद्याया ग्रहणं स्वीकरणं यत्र संप्रदाने तद्दानपात्रे शिष्ये दृश्यते तस्य
 विधिर्ब्रह्मचर्यादिस्तत्प्रदर्शनार्थेत्यर्थः । आख्यायिकायास्तात्पर्यान्तरमाह—विद्येति ।
 प्रजापतिना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च प्रार्थितेन्द्रविरोचनभ्यां देवासुराधिपतिभ्यामाश्रितेन
 महता प्रेषिता देवराजेन च कथञ्चित्प्राप्ता तस्मान्महार्ह्यं विद्येति तस्याः स्तुत्यर्थाऽऽ-
 ख्यायिकेत्यर्थः । महद्भिरुपासितस्य महार्हत्वे दृष्टान्तमाह—राजसेवितमिति ।

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
 विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽ-
 न्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकाना-
 णोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजा-
 नातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-
 कामः सत्यसंकल्पः । यस्योपासनायोपलब्ध्यर्थं हृदयपुण्डरीकप्राप्तिं
 यस्मिन्कामाः समाहिताः सत्या अनृतापिधाना यदुपासनसहभावि ब्रह्मचर्यं
 साधनमुक्तमुपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्धन्यया नाड्या गतिरभिहिता
 सोऽन्वेष्टव्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासे-

व्यः स्वसंवेद्यतामापादयितव्यः । किं तस्यऽन्वेषणादिजिज्ञासनाच्च स्यादित्युच्य-
ते—स सर्वाश्च लोकानाम्नेति सर्वाश्च कामान्यस्वमात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण
शास्त्राचार्योपदेशेनान्विष्य + विजानाति स्वसंवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्व-
लोककामावाप्तिः सर्वात्मता फलं भवतीति ह किल प्रजापतिरुवाच । अन्वे-
ष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इति चैष नियमविधिरेव न पूर्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो
विजिज्ञासितव्य इत्यर्थः । दृष्टार्थत्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वं च
दर्शयिष्यति चाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्यनेनासकृत् । पररूपेण च देहादिभ्यै-
स्त्वगस्मान्तस्याऽऽत्मनः स्वरूपाधिगमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलमिति
नियमार्थज्ञेवास्य विधेयुक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्वविधित्वमिह संभ-
वति ॥ १ ॥

यन्मायोपाधि सविशेषं चैतन्यं तदेव निरुपाधि निर्विशेषमिति सविशेषनिर्विशेषयो-
रभेदाभिप्रायेण प्रजानतिवक्यं व्याकर्तुमादत्ते—य आत्मेति । तत्र सेऽन्वेष्टव्य इति
वाक्ये सशब्दार्थमाह—रस्येति । उपासनमपि किमर्थमित्यपेक्षायामाह—उपलब्ध्यर्थ-
मिति । तस्यैतत्फलमिति संबन्धः । कथं निर्गुणविप्रायाः सर्वलोककामावाप्तिः फलमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—सर्वात्मनेति । पारिच्छेदभ्रमव्यावृत्त्या पूर्णस्वरूपावस्थितिरित्यर्थः ।
प्रजापतिवाक्यात्प्रतीयमानविधिस्वरूपमाह—अन्वेष्टव्य इति । एवकारव्यावर्त्यं दर्श-
यति—नापूर्वविधिरिति । शब्दशेदेव विद्योदये तदुत्पत्त्यर्थोऽपूर्वविधिरग्निहोत्रादिविधि-
वन्न संभवतीत्यर्थः । कथमिह नियमविधिरपि स्यादवधातविधिवदित्याशङ्क्याऽऽह—
एवमिति । मिथ्याज्ञानसंस्कारप्राबल्यादनात्मानिनिवेशस्य पक्षे प्राप्ता 'शास्त्राचार्या-
भ्यामात्मन्त्वेषणमेव कार्यमिति नियम इत्यर्थः । इतश्च नियमविधिरेव नापूर्वविधिरि-
त्याह—दृष्टार्थत्वादिति । अन्वेषणविजिज्ञासनम् ॥ इति न साधनमुक्तं तस्य च विद्या-
द्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्वयव्यतिरेकभ्यां तद्धेतुत्वावगमात्तथा च तत्र नापू-
र्वविधेरवकाशोऽस्तीत्यर्थः । तयोर्दृष्टफलत्वे वाक्यशेषमनुकुर्याति—दृष्टार्थत्वं चेति ।
कथमसकृत्प्रयुक्तेन न पश्यामीति वर्तमानोपदेशेनान्वेषणादेर्दृष्टफलतेऽयाशङ्क्य देहा-
तिरिक्तात्मवादिनां वाक्योत्पन्नानादनुमानाच्च मनुष्यत्वादिभ्रमनिवृत्तिप्रसिद्धेर्नैवमित्य-
भिप्रेत्याऽऽह—पररूपेणेति । अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वे फलितमाह—इति नियमा-
र्थतोति । अपूर्वविधित्वं तादृषयत्वमिति यावत् । इहेत्यन्वेषणादेरुक्तिरग्निहोत्रादिव अन्वे-
षणादेरत्यन्ताप्राप्त्यभावस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

+ अत्रान्विष्येति भाष्यान्मूलेऽप्यन्विष्येति पाठोऽनुमेयः ।

तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लो-
कानामोति सर्वाश्च कामानितीन्द्रो हैव देवानाम-
भिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव
समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥

तद्धोभय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तम् । तद्ध किल प्रजापतेर्वचनमु-
भये देवासुरा देवाश्चासुराश्च देवासुरा अतु परम्परागतं स्वकर्णगोचरापन्न-
मनुबुबुधिरेऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो बुद्ध्वा किमकुर्वन्नित्युच्यते-
ते होचुर्हन्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः सपरिवद्यसुराश्च हन्त यद्यनुमतिर्भवतां
प्रजापतिनोक्तं तमात्मानमन्विच्छामोऽन्वेपणं कुर्मो यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च
लोकानामोति सर्वाश्च कामानित्युक्त्वेन्द्रो हैव राजैव स्वयं देवानामितरा-
न्देवाश्च भोगपरिच्छदं च सर्वं स्थापयित्वा शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यभि-
प्रवव्राज प्रगतस्तथा विरोचनोऽसुराणाम् । विनयेन गुरवोऽभिगन्तव्या
इत्येतदर्थयति । त्रैलोक्यराज्याच्च गुरुतरा विद्येति । यतो देवासुरराजौ
महार्हभोगार्हौ सन्तौ तथा गुरुमभ्युपगतवन्तौ । तौ ह किलासंविदानावेवा-
न्योन्यं संविदमकुर्वन्तौ विद्याफलं प्रत्यन्योन्यमीप्सुर्वा दर्शयन्तौ समित्पाणी
समिद्धारहस्तौ प्रजापतिसकाशमाजग्मतुरागतवन्तौ ॥ २ ॥

इदानीमाख्यायिका ० न ख्यायुप. ख्यायिका तु विद्यमग्रहणसंज्ञं न विधिदर्शनार्थेत्या-
दिनो तं स्मारयति—तद्धेति अवतारिताख्यायिकातराणि व्याचष्टे—तद्धेत्यादिना ।
किमेतीन्द्रं विरोचनौ विद्यार्थिनावपि परिकरं परित्यज्य शरीरमात्रेण प्रजापतिं प्रगत-
वन्तौ तत्र. ३३—विनयेनेति । तयोरुक्तलगातिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति—
त्रैलोक्योत्त । विद्येति दर्शयतीति पूर्णं संबन्धः । तस्या गुरुतरत्वे हेतुमाह—
यत इति । संविदं मेनेमि ॥ २ ॥

तौ ह द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजा-

१ घ. ड. ठ. ह वै । २ ख. ज. ण. 'भ्यरयाऽऽ ।' । ३ ग. घ. ड. च. ट. उ. ते त° । ४ घ.
ह. च. ड. देवाश्च प° । ५ ग. ठ. स्वस्वप° । ६ घ. च. 'न्द्रो ह रा° । ७ घ. च. ठ. 'हामो° ।
८ क. ग. 'न्तो तौ त° । ९ ख. ग. छ. ज. ण. 'विधेः प्र° ।

पतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्त्विति तौ होचतुर्थ
आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विगोको विजिघ-
त्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाश्च लोकानामिति
सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति^१
भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्त्विति॥ ३॥

तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत् वर्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुरुषितवन्तौ ।
अभिप्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच किमिच्छन्तौ किं प्रयोजनमभिपेत्येच्छन्ता-
ववास्त्वमुषितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ होचतुः । य आत्मेत्यादि भगवतो
वचो वेदयन्ते शिष्टा अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्त्विति । यद्यपि
प्राक्प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्षीयुक्तावभूतां तथाऽपि विद्याप्राप्ति-
प्रयोजनगौरवात्त्यक्तरागद्वेषमाहेर्ष्यादिदोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ ।
तेनेदं प्रख्यापितमात्मविद्यागौरवम् ॥ ३ ॥

तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्वेति वक्तव्येऽप्यवास्त्विति प्रजापतिवचोनुकर्षणमात्र-
मिति द्रष्टव्यम् । अथेन्द्रविरोचनयोर्मिथो वैरिणोः कथमेकत्रावस्थानं चिरमासीदित्याश-
ङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । देवासुरराजयोः स्वभावतो वैरिणोरपि विद्यार्थित्वेन चिरमे-
कत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं दर्शयति—तेनेति ॥ ३ ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचैतद्भूतमभयमेतद्भूतमेतत्थ योऽयं
भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शो कतम एष
इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत इति
होवाच ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

===

तत्रैवं तपस्विनौ शुद्धकल्मषौ योग्यावुपलभ्य प्रजापतिरुवाच ह—य एषोऽ-
क्षिणि पुरुषो निवृत्तचक्षुर्भिर्मृदितकषायेद्देश्यते योगिभिर्द्रष्टा, एष आत्माऽप-
हतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिरेतदमृतं-
भूमाख्यमत एवाभयमत एव ब्रह्म वृद्धतममिति । अथैतत्प्रजापतिनोक्तमाक्षिणि
पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छायारूपं पुरुषं जगृहतुः । गृहीत्वा च हृदी-
करणाय प्रजापतिं पृष्ठवन्तौ । अथ योऽयं हे भगवोऽप्सु परिख्यायते परि-
समन्ताज्ज्ञायते यश्चायमादर्श आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते खड्-
गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिरुक्तः किंनेक एव सर्वेष्वेति । एवं पृष्ठः
प्रजापतिरुवाच—एष उ एव यश्चक्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनासि
कृत्वेषु सर्वेष्वन्तेषु मध्येषु परिख्यायत इति होवाच ।

शुद्धकल्मषौ प्रक्षालितदोषाविति यावत् । पुरुषो द्रष्टेति संबन्धः । अस्मदादिभि-
स्तत्र द्रष्टा दृष्टो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—निवृत्तेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्ये
हेतुमाह—मृदितेति । योगिभिः समाधिनिष्ठैरन्तर्दृष्टिभिरिति यावत् । य आत्मे-
त्यादिवाक्येनास्यैकवाक्यतां दर्शयति—एष इति । भूमविद्यया चास्यैकवाक्यत्वं सूच-
यति—भूमाख्यमिति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः । उक्तेऽयं वाक्यं पातयति—
अथ योऽयमिति । प्रश्नार्थोऽयशब्दः । इतिशब्दः समाप्त्यर्थः । यश्चक्षुरुपल-
क्षितो द्रष्टृ एव मयोक्तोऽपहतपाप्मादिधर्मवानात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति
निशतेन सूचयन्नक्तवान्प्रजापतिरित्याह—एवापेति । प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान्कथं तर्हि
तयैवैमुख्यं न निवृत्तमित्याशङ्क्याऽऽह—एतादिति यथोक्तवचोरूपं वास्त्विति यावत् ।

ननु कथं युक्तं शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्याऽऽ-
चार्यस्य सतः । सत्यमेवं, नानुज्ञातम् । कथम् । आत्मन्यध्यारोपितपाण्डित्य-
महत्त्वबोद्धवौ दीन्द्रविगोचनौ तथैव च पथितौ लोके । तौ यदि प्रजा-
पतिना मूढौ युवां विपरीतग्राहिण विव्युक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्ते दुःखं
स्यात्तज्जनितः च चित्तावसादान्पुनःप्रश्नश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साहवि-
घातः स्यादतो रक्षणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजापतिः । गृहीतां तावत्तदु-

१ ख. अ. ठ. ण. 'मित्येतौ' । २ ख. घ. ङ. च. ज. ठ. ड. ढ. ण. भव' । ३ ख. 'पाप्मत्वादि' ।
४ घ. ङ. ठ. ड. ढ. सतो ना' । ५ च. ठ. 'वं तथाऽप्यात्म' । ६ क. 'मू' तथाऽप्यात्म' ।
७ ख. अ. 'हत्वादुद्धतत्वादुद्धतौ ही' । ण. 'हत्वादुद्धत्तादुद्धतौ ही' । ङ. 'हत्वावबो' । ८ क.
ग. घ. अ. च. ट. ठ. ड. ढ. 'श्चित्तदु' ।

दशरावदृष्टान्तेनापनेष्यामीति च । ननु न युक्तपेय उ एवेत्यनृतं वक्तुम् ।
न चानृतमुक्तम् । कथम् । आत्मनोक्तोऽसिगुरुषो मनसि संनिहिततरः
शिष्यगृहीताच्छायात्मनः । “ सर्वेषां चाभ्यन्तरः सर्वान्तरः ” इति श्रुतेः ।
तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं प्रजापतिना । तथा च तयोर्विपरी-
तग्रहणनिवृत्त्यर्थं ह्याह ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

यत्प्रजापतिना मनसि निहितं तत्प्रकटीकर्तुं चोदयति — नन्विति । शिष्टशिष्यगतं
विपरीतग्रहणमाचार्येणानुज्ञातुमयुक्तमित्यङ्गीकृत्य प्रजापतेरभिप्रायमाह—सत्यमेव-
मिति । कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहणमनेतव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—गृहीतां तावदिति ।
तावद्विपरीतमिति शेषः । चकारेण क्रियापदमनुकृष्यते । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति
न्यायेन सर्वेषां मृषावादित्वं स्यादिति शङ्कते—नन्विति । प्रजापत्यमभिप्रायमेव
प्रकटयन्नतिप्रसङ्गं परिहर्तुं तदीयमनृतवादित्वं दूषयति—म चेति । तदेवाऽऽकाङ्क्षा-
पूर्वकं स्फुटयति—कथमित्यादिना । शिष्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा ततः सका-
शादात्मना स्वेनैव प्रजापतिनोक्तो योऽस्त्यक्ष्युपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजापतेः
संनिहिततरोऽतः स एव तेनोक्त इत्यर्थः । इतश्च द्रष्टा प्रजापतेर्मनसि संनिहिततर
इत्याह—सर्वेषां चेति । प्रजापतेर्मनसि द्रष्टुः संनिहितत्वेऽपि कथं तस्य न मृषावा-
दित्वमत आह—तमेवेति । इतश्च प्रजापतेर्न मृषावादित्वमित्याह—तथा चेति ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः) ।

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथ-
स्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह
प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमे-
वेदमावां भगव आत्मान पश्याव आ लोमभ्य आ
नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥

उदशराव उदकपूर्णं शरावादावात्मानमवेक्ष्य नन्तरं यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमानक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावेऽवेक्षांचक्राते अवेक्षणं चक्रतुः । तथा कृतवन्तौ तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति । ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्या न विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तत्र कोऽभिप्राय इति । उच्यते — नैव तयोरिदमावयोरविदितमित्याशङ्काऽभूच्छायात्मन्यात्मप्रत्ययो निश्चिन एवाऽऽसीत् । येन वक्ष्यति तौ ह शान्तहृदयो प्रवव्रजतुरिति । न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुपपद्यते । तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदितमिति । विपरीतग्राहिणौ च शिष्यावनुपेक्षणीयाविति स्वयमेव पुप्रच्छ किं पश्यथ इति । विपरीतनिश्चयापनयाय च वक्ष्यति साध्वलंकृतावित्येवमादि । तौ होचतुः— सर्वमेवेदमावां भगव अत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति, यथैवाऽऽवां हे भगवो लोमनखादिमन्तौ स्व एवमेवेदं लोमनखादिसहितमावयोः प्रतिरूपमुदशरावे पश्याव इति ॥ १ ॥

आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्य तं तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ तावनन्तरं यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति संबन्धः । प्रजापतिवचनमुपक्रमानुकूलं न भवतीति शङ्कते— नन्विति । उपक्रममतिक्रम्य ब्रुगणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह— उच्यत इति । तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामावाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं प्रत्यवचने कारणमाह— नैवेति । छायात्मानि च्छायायां तद्धेतौ शरीरे चेन्द्रविरोचनयोर्यथाक्रममात्मधीरियं निश्चिता प्रवृत्तेत्यर्थः । तयोस्तत्राऽऽत्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह— चेनेति । प्रव्रजनेऽपि शान्तहृदयोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वानित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । तेन विपरीतग्राहित्वेनेति यावत् । उक्तमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ कुबुद्धित्वादित्याशङ्क्य प्रजापत्यमभिप्रायमाह— विपरीतग्राहिणौ चेति । कथमिदं प्रजापतेरभिमतमित्यभिगतमत आह— विपरीतेति । प्रजापत्ये प्रश्ने देवासुरराजयोर्विपरीतग्रहणमनुवदति— तौ हेति ॥ १ ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते

तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

तौ ह पुनः प्रजापतिरुवाच च्छायात्मनिश्चयापनयाय, साध्वलंकृतौ यथा स्वगृहे सुवसनौ महार्हस्त्रपरिधानौ परिष्कृतौ छिन्नलोमनखौ च भूत्वोदशरात्रे पुनरीक्षेयामिति । इह च नाऽऽदिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रञ्चूयमिति । कथं पुनरनेन साध्वलंकारादि कृत्वोदशरात्रेऽवेक्षणेन तयोश्छायात्मग्रहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलंकारसुवसनादीनामागन्तुकानां छायाकरत्वमुदशरात्रे यथा शरीरसंबद्धानामेवं शरीरस्यापि च्छायाकरत्वं पूर्वं बभूवन्ति गम्यते । शरीरैकदेशानां च लोमनखदीनां नित्यत्वेनाभिपेक्षान् मखाण्डितानां छायाकरत्वं पूर्वमासीत् । छिन्नेषु च नैव लोमनखादिच्छाया दृश्यतेऽनो लोमनखादिवच्छरीरस्याप्यागमापायत्वं सिद्धमित्युदशरावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं सिद्धम् । उदशरावादौ छायाकरत्वादेहसंबद्दालंकारादिवत् । न केवलमेतावदेतेन यावत्किंचिदात्मीयत्वाभिमतं सुखदुःखरागद्वेषमोहादि च कदाचित्कत्वात्तल्लोमादिवदनात्मेति प्रत्येतव्यम् । एवमशेषमिथ्याग्रहापनयनिमित्ते साध्वलंकारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा तथा कृतवतोरपि च्छायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मात्तस्मात्स्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाधि-द्रविगोचनावभूयामिति गम्यते । तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयौ पप्रच्छ किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

तदपनयनप्रकारं सूचयति—तौ ह पुनरिति । छायायां तद्धेतौ च देहे तयोरात्मनिश्चयो यस्तस्य निरासायेति यावत् । इह चेति पर्यायोक्तिः । नाऽऽदिदेश तत्प्रयोजनाभावादित्यर्थः । उक्तोदाहरणेन च्छायायां देहे चेन्द्रविरोचनयोरात्मवत्ययो नापनीतो भवतीति शङ्कते—कथमिति । छायायास्तत्कारणस्य च ऽऽगन्तुकत्वादनात्मत्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह—साध्वलंकारेति । पूर्वमुदकादिमबन्धावस्थायामिति यावत् । व्यभिचारित्वाच्च च्छायातत्कारणयोरनात्मत्वमित्याह—शरीरैकदेशानामिति । उपपत्तिभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति—इत्युदशरावादाविति । न केवलं छायातत्कारणयोरेवानात्मत्वं किं तूक्तन्यायेनाहंकारादीनां तद्धर्माणां चाऽऽत्मीयत्वं

१ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'रायावे' । २ ख. ग. घ. च. ठ. ड. ढ. ण. 'गतुनां' । ३ क. ग. ड. ट. ड. 'बन्धानां' । ४ च. ड. 'ति निग' । ५ ग. च. तेषु नै' । ६ घ. ड. ठ. ड. ढ. 'त् । एते' । ७ ख. ग. ज. ट. ठ. ड. ण. 'दि का' । ८ क. 'योरेवमा' । ९ ख. ग. ण. 'त्सतामाह' ।

प्रत्युक्तमिति प्रसङ्गादितिदिशति—न केवलमिति । आत्मत्वाभिमतमहंकारादीति शेषः । मोहादावात्मन्यत्वाभिमतमित्यध्याहार्यम् । एतेनेति सूचितमेव हेतुं दर्शयति—कादाचित्कत्वादिति । अनात्मेत्यानात्मत्वमनात्मीयत्वोपलक्षणार्थम् । तर्हि तयोर्यथोक्तरीत्या विपरीतग्रहणस्यापगतत्वात्किमुत्तरेण प्रजापतिवाक्येनेत्याशङ्क्याऽऽह—
एवमिति ॥ २ ॥

तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुव-
सनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ
सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति होवाचैतदमृत-
मभयमेतद्वह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥

तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेदमिति पूर्ववद्यथा साध्वलंकारादिविशिष्टावावां स्व एवमेवेमौ छायात्मानाविति सुतरा विपरीतनिश्चयौ बभूवतुः । यस्याऽऽत्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेतृक्त्वा पुनस्तद्विशेषमन्विष्यमाणयोर्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति साक्षादात्मानि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायोदशरौवसाध्वलंकारदृष्टान्तेऽप्यभिहित आत्मस्वरूपबोधाद्विपरीतग्रहो नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवाऽऽत्मानं मनसि निधायैव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्वह्मेति प्रजापतिः पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मानम् । य आत्मेत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनाक्षिपुरुषश्रुत्या चेद्वारावाद्युपपत्त्या च संस्कृतौ तावत् । मद्ब्रजनं सर्वं पुनः पुनः स्मरतोः प्रतिबन्धक्षयाच्च स्वयमेवाऽऽत्मविर्णये विवेको भविष्यतीति मन्यानः पुनर्ब्रह्मवर्षादेशे च तयोश्चतदुत्खोत्पत्तिं परिजिहीर्षन्कृतार्थेषु द्विजया गच्छन्तावप्युपेक्षितवन्प्रजापतिः । तौ हेन्द्रविरेचनौ शान्तहृदयौ पुष्टहृदयौ कृतार्थदुद्धी इत्यर्थः । न तु शम एव, शमश्चेत्तयोजातो विपरीतग्रहो विगतोऽभविष्यत्प्रवव्रजतुर्गतवन्तौ ॥ ३ ॥

तथैवेत्यस्य व्याख्यानं पूर्ववदिति । यथैवेदमिति प्रतीकग्रहणं तद्व्यावृत्ते—यथेति । आवा स्व इतीदमुदाहरणं यथैवेति संबन्धः । अक्षिवाक्यादुदशराववाक्यात्साध्वलंकार-

वाक्यञ्च च्छायातद्धेत्वोरन्यतरयैवाऽऽत्मत्वमभ्यासादिति भ्रमातिशयः सुतरामित्युक्तः। प्रजापतिवाक्यमुत्थापयति—यस्येत्यादिना । वाक्यव्याख्यानमतिदिशति—पूर्ववादीति । एषशब्देन तयोरभिप्रेतमेवाऽऽत्मानं छायाख्यं देहाख्यं च परामृश्य प्रजापतिरनुमोदितवानित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । तौ ह शान्तहृदयावित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—य आत्मेत्यादीति । संस्कृतौ तावद्भवतामिति शेषः । संस्कृतयोरपि तयोरात्माविषये कथं विवेको भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—मद्वचनमिति । उपेक्षायां कारणान्तरमाह—पुनरिति । किमिति शान्तहृदयत्वं तुष्टहृदयत्वेन व्याख्यायते हृदयगतः शम एव किं न विवक्ष्यते तत्राऽऽह—न त्विति ॥ ३ ॥

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्याऽऽत्मानमन-
नुविद्य ब्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा
वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह शान्तहृदय
एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं
प्रोवाचाऽऽत्मैवेह मह्य आत्मा परिचर्य आत्मान-
मेवेह मह्यन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं
चामुं चेति ॥ ४ ॥

एवं तयोर्गतयोरिन्द्रविरोचनयो राज्ञोर्भागासक्तयोर्वथोक्तविस्मरणं स्यादि-
त्याशङ्क्याप्रत्यक्षं प्रत्यक्षवचनेन च चित्तदुःखं परिजिहीर्षुसौ दूरं गच्छ-
न्तावन्योक्ष्य य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनपदेन दर्शनयोः श्रवणोपपत्त्व-
मेव्यतीति मत्वोवाच प्रजापतिः । अनुपलभ्य यथात्तलक्षणमात्मानमननुविद्य
स्वात्मनत्प्रक्षं चाकृत्वा विपरीतनिश्चयो च भूत्वेन्द्रविरोचनत्वेनां ब्रजतो
गच्छेयाताम् । अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विशेषितैतदुपनिषदं अभ्या-
या गृहीताऽऽत्मनिद्या सेयमुपनिषदेषा देवाणामसुराणां वा एतदुपनिषदं
एवंविज्ञाना एतन्निश्चया भाव्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति श्रतामा-
र्गात्पराभूता बहिर्भूता विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वगृहं गच्छतोः सुरासुर-
राजयोर्वाऽसुरराजः स ह शान्तहृदय एव सन्निरोचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा
च तेभ्योऽसुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्गोतनिषतामेतामुपनिषदं प्रोवाचोक्तवान् ।

देहनाम्नेवाऽऽत्मा पित्रोक्त इति । तस्मादात्मैव देह इह लोके महद्यः पूजनी-
यस्तथा परिचर्यः परिवरणीयस्तथाऽऽत्मानमेवेह लोके देहं महयन्परिचरं-
श्वोभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं च । इहलोकपरलोकयोरेव सर्वे लोकाः कामा-
श्चान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभिप्रायः ॥ ४ ॥

यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान्किमिति तर्हि तौ हान्कीक्षयेत्यादिवाक्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—एवं तयोरिति । प्रजापतिरुवाचेति संबन्धः । तर्हि किमिति तावौ हूय
नोक्तवानित्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्यक्षवचनेनेति । कर्तृत्वेन संबन्धार्थमुक्तमेव पुनरनु-
वदति—प्रजापतिरिति । किमवावूचिवानित्यपेक्षायामाह—अनुपलभ्येति । यथोक्तं
प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वाऽपि गच्छतोरिन्द्रविरोचनयोर्विरोचनगतमवान्तरविशेषमाह—
स्वगृहमिति । पित्रा तथोक्तत्वेऽपि किमस्माभिस्तत्र कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
तस्मादिति । तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् । तथेत्युक्तप्रकारोक्तिः । तथापि प्रार्थिता
सर्वलोककामावाप्तिरितिद्वेत्याशङ्क्याऽऽह—इह लोकेति ॥ ४ ॥

तस्मादप्येहाददानमश्रद्धानमयजमानमाहुरासुरो
बतेत्यसुराणां ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया
वसनेनालंकारेणेति संस्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जे-
ष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

तस्मात्तत्संपदायोऽद्याप्यनुवर्तत इतीह लोकेऽदर्शनं दानमकुर्वाणमविभाग-
शीलमश्रद्धानं सत्कार्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्त्ययजमानमयजनस्वभावमाहु-
रासुरः खल्वयं यत एवं स्वभावो बतेति विद्यमाना आहुः शिष्टाः । असु-
राणां हि यस्मादश्रद्धानर्तादिलक्षणैषोपनिषत् । तयोपनिषदा संस्कृताः
सन्तः प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमाश्यान्नादिलक्षणया वसनेन वस्त्रा-
दिनाऽऽच्छादनादिप्रकारेणालंकारेण ध्वजपताकादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्ये-
तेन कुणपसंस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपत्तव्यं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

१ क. ख. छ. अ. ग. 'ह राज्ञोरि' । २ ख. छ. अ. ग. वाचाऽऽहूय । ३ ख. अ. ग. 'दया-
पीहा' । ४ ख. अ. 'तेनामुं' । ५ ख. अ. इह । ६ ख. घ. अ. ठ. ड. ढ. ग. 'दानमवि' । ७ ख.
ख. अ. ठ. 'सुर आसुरः' । ८ ख. ग. घ. ड. च. ज. ठ. ढ. ग. 'ताल' । ९ क. ग. घ. ङ. च. ढ.
ड. उ. ढ. 'कारादिकरणेन ध्व' ।

विरोचनसंप्रदायस्याविच्छिन्नत्वं दर्शयति—तस्मादिति । देहात्मवादस्याऽऽसुर-
त्वादिति यावत् । तत्संप्रदायस्तेषां विरोचनप्रभृतीनामसुराणां संप्रदायो देहात्मत्वो-
पदेशः । किमित्यात्मत्वादिरहितमासुरमाहुरित्यपेक्षायामाह—असुराणां हीति ।
प्रकृतोपनिषत्कार्यं कथयति—नथेति ॥ ९ ॥

इति श्रीमानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया

मष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

—○*○—

(अथाष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः) ।

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्व-
यमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति
सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायम-
स्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्त्रामे स्त्रामः परिवृक्णे परि-
वृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति ॥ १ ॥

अथ ह किं हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान्दैव्याऽक्रौर्यादिसंपदा युक्तत्वादुरोर्व-
चनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्नेनदृश्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं
ददर्श दृष्टवान् । उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्त-
देकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्बुद्धौ । येन च्छायात्मग्रहणे दोषं ददर्श । कथम् ।
यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते छायात्माऽपि साध्वलंकृतो भवति
सुवसने च सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतो यथा नखलोमादिदेहावयवापगमे
छायात्माऽपि परिष्कृतो भवति नखलोमादिरहितो भवति । एवमेवायं छाया-
त्माऽप्यस्मिञ्छरीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादन्ये चक्षुषोऽपग-
मेऽन्धो भवति स्त्रामे स्त्रामः । स्त्रामः किलैकनेत्रस्तस्यान्वत्वेन गतत्वात् ।
चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा स्त्रयति स स्त्रामः । परिवृक्गश्छिन्नहस्ताश्छिन्न-
पादो वा । स्त्रामे परिवृक्णे वा देहे छायात्माऽपि तथा भवति । तथाऽस्य
देहस्य नाशमन्वेष नश्यति ॥ १ ॥

एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिनं विशेषमाह—अथेत्यादिना ।
द्वयोस्तुल्येऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे देवराजस्यैव कथं पथि तदनुसंधानं वृत्तमित्याश-

कृचाऽऽह — दैव्येति । स्मरणफलमह — स्मरणेति । प्रजापतिवचनं स्मरतोऽपि कथमिन्द्रस्य छायात्मग्रहणे दोषदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह — उदक्षरावेति । यदर्थो देहदेरनात्मत्वज्ञापनायेति यावत् । कादाचित्कत्वव्यभिचारित्वदिन्यायः । तदेकदेशो व्यभिचारिणोऽनात्मत्वम् । न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे — येनेति । दोषदर्शनमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति — कथमित्यादिना । उदाहृते वाक्ये विवक्षितमर्थं कथयति — यथेति । परिष्कृतो भवतीत्येतद्व्याचष्टे — नखेति । एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे छायात्मनोऽपि तदपगमवदित्यर्थः । शरीरेऽस्मिन्नन्धे सति छायात्माऽप्यन्धो भवतीति संबन्धः । किमिति देहस्याऽऽन्धे छायात्मनस्तदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह — नखलोमादिभिरिति । तैः सह चक्षुरादीनां तुल्यत्वदेहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे छायायामपि तदभावाम्युपगमदेहे चक्षुराद्यभावेऽपि छायायां तदभावो युक्त इत्यर्थः । स्वामशब्दस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति — स्वामः किलेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह — स्वाम इति । पारतन्यादनात्मत्वं छायाया दर्शयित्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह — सथेति ॥ १ ॥

नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः
पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्त-
हृदयः प्रात्राजीः सार्धं विरोचनेन किमि-
च्छन्पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं
भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलं कृते साध्वलं कृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्वामे स्वामः
परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

अतो नाहमत्रास्मिच्छायात्मदर्शने देहात्मदर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीत्येवं दोषं देहच्छायात्मदर्शनेऽध्यवस्य स समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच — मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः प्रगतवानसि विरोचनेन सार्धं किमिच्छन्पुनरागम इति । विजानन्नपि पुनः प्रच्छेन्द्राभिप्रायाभिव्यक्तये । यद्वेत्य तेन मोषसीदेति यद्वत् । तथा च स्वाभिप्रायं प्रकटयकरोद्यथैव खल्वेयमित्यादि, एवमेवेति चान्वमोदनं प्रजापतिः ।

विनाशित्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति—अत इति । दोषं दृष्ट्वा यथोक्तवृत्त्या किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—इत्येवमिति । सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नेव किमर्थं प्राकृतवस्पृच्छतीत्याशङ्क्याऽऽह—विजानन्मपीति । आचार्यस्य ज्ञानवर्तेऽपि शिष्यं प्रत्यभिप्रायविशेषेण ज्ञातुं प्रभोपपत्तौ दृष्टान्तमाह—यद्वेत्थेति । तथा च प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् । इन्द्रविषयः स्वशब्दः ।

ननु तुल्येऽक्षिपुरुषश्रवणे देहच्छाया मिन्द्रोऽग्रहीदात्मेति देहमेव तु विरोचन-
स्तर्किनिमित्तम् । तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनं स्मरतो
देवानप्राप्तस्यैवाऽऽचार्योक्तबुद्ध्या छायात्मग्रहणं तत्र दोषदर्शनं चाभूत् । न
तथा विरोचनस्य । किं तर्हि देह एवाऽऽत्मदर्शनं नापि तत्र दोषदर्शनं
बभूव । तद्वदेव विद्याग्रहणसामर्थ्यप्रतिबन्धदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षामिन्द्रविरो-
चनयोश्छायात्मदेहयोर्ग्रहणम् । इन्द्रोऽल्पदोषत्वादृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव
अवधानतया जग्राहेतरश्छायानिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह
प्रजापतिनोक्तोऽयमिति । दोषभूयस्त्वात् । यथा किल नीलानीलयोरादर्शं
दृश्यमानयोर्वाससोऽसौ र्यक्षीलं तन्महार्हमिति च्छायानिमित्तं वास एवोच्यते न
च्छाया तद्वदिति विरोचनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्था-
वधारणं तुल्येऽपि श्रवणे रूपापि त्वं दाम्यत दत्त दयध्वमिति दकारमात्रश्र-
वणाच्छ्रुत्यन्तरे । निमित्तान्यपि तदनुगुणान्येव सहकारीणि भवन्ति ॥२॥

शिष्ययोः श्रवणसाम्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये निमित्तं पृच्छति—नन्विति । आचार्य-
मतोपन्यासद्वारा परिहरति—तत्रेति । तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टान्तेन निमित्तविशेषं
दर्शयति—यथेति । आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना छायात्मैवोक्त इति
भ्रान्त्येत्यर्थः । विरोचनस्येन्द्रवच्छायात्मग्रहणमाचार्योक्तबुद्ध्या नाभूदित्याह—
न तथेति । कथं तर्हि तस्याऽऽत्मदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह—देह एवेति ।
आचार्येणाऽऽत्मा देह एवोक्त इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनास्याऽऽत्मज्ञान-
मासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य च्छायात्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्श-
नवद्विरोचनस्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहात्मदर्शने दोषदर्शनं च न प्रवृत्तमित्याह—
नापीति । दृष्टान्तमुक्त्वा दाष्टान्तिकमाह—तद्वदेवेति । विद्याग्रहणौपयिकस्य
सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूतो यो रागादिदोषस्तदल्पत्वापेक्षामिन्द्रस्य च्छायायामात्मग्रहण-
मित्युक्तं व्यक्ती करोति—इन्द्र इति । यथोक्तदोषभूयस्त्वापेक्षं गृह्यतो विरोचनस्या-

मिषायं दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेत्यादिना । उक्तपर्यं बृहदारण्यकश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—स्वचित्तेति । देवान्मनुष्यान्सुरांश्च प्रजापतिना दकारोपदेशे साधारण्येन कृते तेषां तदीयश्रवणे तुर्येऽपि तदर्थविशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव बृहदारण्यके दृष्टापितं तथेहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुर्येऽपि श्रवणेऽर्थविशेषबुद्धिस्तत्राऽऽह— दाम्यतेति । अदान्ता हि वयं स्वभावतस्तेन दाम्यन्तेत्यस्मान्प्रति पितोक्तवानिति देवानां मतिराविरासीत् । स्वभावतो लुब्धा वयं तेन दत्तेत्यस्मान्प्रत्युक्तवान्पिनेति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् । सुकूरा हि वयं स्वभावतस्तेन दध्यध्वमित्यस्मान्प्रति प्रजापतिरुचिवानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्बभूव । तदेवं दकारस्याश्रवणादात्मचित्तानुरोधेन विचित्रा तेषां मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरोचनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः । अथेन्द्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शनाविशेषादर्थप्रतिपत्तेरप्याविशेषः स्यादिति चेन्नैत्यह—निमित्तान्यपीति । युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषास्तत्त्वबहुत्वापेक्षाप्यतस्तयोस्तदपेक्षं प्रतिपत्तिवैषम्यमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥
इति छान्दोग्योपनिषद्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

एवमेवैष मघवन्सम्यक्त्वयाऽवगतं न च्छायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त औत्मा प्रकृत एतमेवाऽऽत्मानं तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातव्यमनुव्याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्व्याख्यातं दोषरहितानामवधारणविषयं प्राप्तमपि नाग्रहीरतः केनचिदोषेण प्रतिबद्धग्रहणसामर्थ्यस्त्वमतस्तत्क्षप्रणाय वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीत्युक्त्वा तयोषितवने क्षपितदोषाय तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

—:○-○-○-○:—

इन्द्राभिप्रायं बुद्ध्वा प्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तमिदानीमनुमोदनवाक्यं व्याकरोति—एवमेवेति । इन्द्राभिप्रायविषय एषशब्दः । अनुव्याख्यास्यासीत्युक्तं श्रुत्वा श्रोतुकाममुपगतमिन्द्रं प्रत्याह—यस्मादिति ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः) ।

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचै-
तदमृतमभयमेतद्वह्नेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज
स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदं शरीर-
मन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्याममस्यामो नैवै-
षोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

य आत्माऽपंहतपाप्मादिलक्षणो य एषोऽक्षिणीत्यादिना व्याख्यात ए
सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महीयमानः रुयादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकवि-
धान्स्वप्नभोगाननुभवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानम् ।
हैवमुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्पूर्ववदास्मिन्नप्या-
त्मनि भयं ददर्श । कथम् । तदिदं शरीरं यद्यनन्धं भवति स्वप्नात्मा योः
नन्धः स भवति यदि स्याममिदं शरीरमस्यामश्च स भवति नैवैष स्वप्न
त्माऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

पूर्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः । अस्मिन्नप्यात्मनीति स्वप्नदृशित्यर्थः । छायात्मन
शरीरानुविधायित्ववन्न स्वप्नदृशस्तदनुविधायित्वं तथा च कथं पूर्ववद्दोषदर्शनमित्य
शङ्क्य परिहरति—कथमित्यादिना ॥ १ ॥

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्याम्येण स्यामो घ्नन्ति
त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदि-
तीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

स समित्पाणिः पनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच
मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम
इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भव-
त्यनन्धः स भवति यदि स्याममस्यामो नैवैषोऽस्य
दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्याम्येण स्यामो घ्नन्ति

त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदि-
तीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवंमैवैष मघवान्निति
होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि
द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षा-
ण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

===

नास्यस्य वधेन स हन्यते छायात्मवन्न चास्य स्नाभ्येणः स्नाभः स्वप्नात्मा
भवति । यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरथैनर्ज्जीर्यतीत्यादि तदिह
न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तम् । न तावदयं छायात्मवद्देहदोषयुक्तः किंतु घ्नन्ति
त्वेवैनम् । एवशब्द इत्यर्थः । घ्नन्तीवैनं केचनेति द्रष्टव्यम् । न तु धनन्त्ये-
वेति । उत्तरेषु सर्वेष्विवशब्ददर्शनात् । नास्य वधेन हन्यत इति विशेषणा-
द्घ्नन्ति त्वेवेति चेन्नैवम् । प्रजापतिं प्रमार्णिकुर्वतोऽनृतवादित्वापादनानुप-
पत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजापतिवचनं कथं मृषा कुर्यादिन्द्रस्तं प्रमार्णिकुर्वन् ।

स्नाभ्येण चक्षुरादिगतानवरनसलिलगलनविषयत्वेनेति यावन् । देहदोषेणाऽऽत्मनो
न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं तत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत आह-यदध्यायादाविति ।
न्यायोऽन्वयव्यतिरेकरूपः । एतद्देहाभिमाने हि सत्येव देहधर्मेण संयुज्यत इव द्रष्टा
स्वप्ने त्वेतद्देहाभिमानाभावान्न तेन संसृज्यत इत्याह-उदिहेति । स्वप्नद्रष्टा चेद्देहदो-
षेण न युज्यते कथं तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह-न तावदिति । किमित्ये-
वकारो यथाश्रुतो न व्याख्यायते तत्राऽऽह-न त्विति । इतिशब्दो द्रष्टव्यमित्यनेन
संबध्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत इति विशेषणात्स्वतो वचः स्वप्नदृशो नियमतो
विवक्षितः कस्मादेवशब्दो न यथाश्रुत एवेति शङ्कते-नास्येति । किमयं प्रजाप-
तिमाप्तमनासं वा मन्यते । यद्यनासं बुध्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्य विद्याग्रह-
णार्थं संभवतीति मत्वाऽऽह-नैवमिति । विकल्पान्तरं प्रत्याह-प्रजापतिमिति ।
न स्वतो हननं स्वप्नदृशो विवक्षितमिन्द्रस्येति शेषः । उक्तमेव स्फोरयति-एतदिति ।

ननु च्छायापुरुषे प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति

दोषमभ्येदधात्तेहपि स्यात् । नैवम् । कस्मात् । य एषोऽक्षिणि पुरुषो
 दृश्यत इति न च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघवान् । कथम् ।
 अपहतपाप्मादिलक्षणे पृष्ठे यदि च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते तदा
 कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य पुनः श्रवणाय समिन्पाणिर्गच्छेत् । जगाम च ।
 तस्माच्च च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं द्रष्टाऽ-
 क्षिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावयन्तीव तथा च पुत्रा-
 दिमरणनिमित्तमपियवेत्तेव भवति । अपि च स्वयमपि रोद्वितीव ।
 नन्वपियं वेत्त्येव कथं वेत्तेवेति । उच्यते—नामृताभयत्ववचनानुपपत्तेः ।
 ध्यायतीवेति च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न ।
 शरीरात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिसंभवात् । तिष्ठतु तावदपियवेत्तेव न वेति ।
 नहमत्र भोगं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽर्पिष्टं फलं नोपलभ इत्यभि-
 प्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभय-
 गुणवत्स्वभाभिमेतत्वात् । द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावभाषण-
 रक्षति । तस्मात्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्व.नस्तत्क्षणा-
 यवसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादिदेश प्रजापतिः । तथोषितवत्ते
 सपितकल्मषायाऽऽह ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 इति च्छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

दृष्टान्तेन शङ्कते—नन्विति । दृष्टान्तं विधत्तति—नैवमिति । तद्विषयप्रकारं
 प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कस्मादित्यादिना । एतदेवाऽऽक.ङ्क्षापूर्वकं प्रपञ्चयति—
 कथमित्यादिना । अयेन्द्रो दृश्यत इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा छायात्मानमेव गृहीतवानि-
 त्युक्तं कथमिदानीमन्यथोच्यते तत्राऽऽह—तथेति । यथेदं वाक्यमक्षुपलक्षितद्रष्टृपरं
 तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु स्वप्नद्रष्टारि च्छायात्मनीव स्पष्टा विनाशदृष्टिरित्यर्थः ।
 यथा तदुपगम्य स्वप्नद्रष्टारं घ्नन्तीव तथेति यावत् । इवशब्दमाक्षिपति—नन्विति ।
 वेत्तृत्वं विकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मृदादिवद्विनाशित्वमसङ्गात्तस्मादिवशब्दो युक्त इत्यु-
 क्तमाह—उच्यत इति । अहं वेद्मीतिविक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधद्विशब्दो न
 युक्त इति शङ्कते—नन्विति । अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिध्यतीति
 परिहरति—नेत्यादिना । नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति—तिष्ठतिविति । न वेत्यभि-
 यवेत्तेव भवतीत्यर्थः । इष्टं सर्वलोककामावाप्तिलक्षणं विवेके ब्रह्मभावेनाऽऽध्यात्मिक-
 मप्यपियवेत्तृत्वादिकमस्ति तत्पुनर्हृद्देशेऽप्यागतमस्तत्त्वमिदमिदमपियवेत्तेव स्वप्नद्रष्टा
 न तु मदभिप्रायेणेति विशिनष्टि—उवेति । तत्र हेतुमाह—आत्मन इति ।

१ क. ग. ट. ड. ड. 'मद' । २ घ. च. ठ. 'भ्यधा' । ३ ड. 'तेऽमृ' । ४ ख. घ. अ.
 तीव लेलायतीवे' । ५ ग. ड. ट. ड. ड. 'स्माद' । ६ ख. ज. 'स्तत्क्षेप' । ७ अ. 'ध्यात्मिक' ।

वसवराष्ठीत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह—द्विरुक्तमपीति । तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-
मष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

(अथाष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः) ।

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
त्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्वह्मेति स ह
शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं
ददर्श नाह खल्वयमेव५ संप्रत्यात्मानं जानात्यय-
महमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवा-
पीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
स समित्पाणिः पुनरेषाय त५ ह प्रजापतिरुवाच
मद्यवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम
इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव५ संप्रत्या-
त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्या-
मीति ॥ २ ॥

पूर्ववदेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं वाक्यम् ।
आक्षिपि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमानश्चरति स एव सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः
स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्वह्मेति स्वाभिमेतमेव ।
मद्यबांस्तत्रापि दोषं ददर्श । कथम् । नाह नैव सुषुप्तस्थोऽप्यात्मा खल्वयं
संप्रति सम्यगिदानीं चाऽऽत्मानं जानाति नैवं जानाति । कथम् । अयमह-
मस्मीति नो एवेमानि भूतानि चेति । यथा जायति स्वप्ने वा । अतो
विनाशमेव विनाशमिवेति पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । अपीतोऽपि गतो भवति, विनष्ट

इव भवतीत्यभिप्रायः । ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावोऽवगम्यते नासति ज्ञाने । न च सुषुप्तस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो विनष्ट इत्येवमभिप्रायः । न तु विना-
शमेवाऽऽत्मनो मन्यतेऽमृताभयवचनस्य प्राप्ताप्यमिच्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

यथा पूर्वमेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा य एष स्वप्ने महीयमान इत्याद्युक्तं तथेहाप्येतं
स्वेवेत्युक्त्वा तद्यत्रैतदित्याह विशिष्टाधिकारिणे प्रजापतिरिति योजना । व्याख्यात-
स्यैव वाक्यस्यार्थं संक्षिप्य दर्शयति—अक्षिणीति । तत्रापि सुषुप्तदर्शनेऽपीत्यर्थः ।
तदेव क्लेशदर्शनं प्रश्नद्वारा स्फोरयति—कथमित्यादिना । स्वात्मानं न जानाती-
त्युक्तमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारेणाभिनयति—कथमिति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—यथेति ।
स्वपरविवेकाभावे दोषमाह—अत्र इति । भ्रन्ति त्वेवेत्यत्रोक्तं लक्षयति—पूर्ववादिति ।
कुतो ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तमभिप्रायं स्पष्टयति—ज्ञाने हीति ।
एवकारो यथ श्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति ॥ १ ॥ २ ॥

एवमेवैष मघवानिति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनु-
व्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसापराणि पञ्च
वर्षाप्सीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येक-
शतं संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतं ह वै वर्षाणि मघ-
वान्प्रजापतौ ब्रह्मर्ष्यमुवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्यष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

पूर्ववक्ष्यमेवेत्युक्त्वा यो मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यत्रै-
तस्मादात्मनोऽन्यं कंचन किं तर्ह्येतमेव व्याख्यास्यामि । स्वलास्तु दोष-
स्तवावशिष्टस्तत्क्षपणाय वसापराण्यन्यानि पञ्च वर्षाणित्युक्तः स तथा
चकार । तस्मै मृदितकषायादिदोषाय स्थानत्रयदोषसंबन्धरहितमात्मनः
स्वरूपमपहतपाप्मत्वादिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच । तान्येकशतं वर्षाणि
संपेदुः संपन्नानि बभूवुः । यदाहुर्लोके शिष्टा एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा-
न्प्रजापतौ ब्रह्मर्ष्यमुवासेति । तदेतद्दर्शितमित्यादिना दर्शितमित्याख्या-
यिकातोऽपसृस्य श्रुत्याच्यते । एवं किलैतदिन्द्रत्वादापि गुरुवरमिन्द्रेणापि

महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृपायासेन प्राप्तमात्मज्ञानमतो नातः परं पुरुषा-
र्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं स्तौति ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

पूर्ववद्ब्रह्मचर्यादेशाभावे हेतुमाह—स्वल्पास्तिवति । अ. रूपायिकातोऽपसृत्य श्रुति-
रस्मभ्यं किमर्थमित्थमुपदिशतीत्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-
मष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः) ।

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृ-
तस्याशरीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः
प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिय-
योरपहतिरस्त्यशरीरं वाच्यं सन्तं न प्रियाप्रिये
स्पृशतः ॥ १ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणवर्णीदं शरीरम् । यन्मन्यसेऽक्षपाधारादिलक्षणः संप्र-
सादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणम् ।
यदिदं शरीरं वै यत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तच्चऽऽत्तं मृत्युना ग्रस्तं
सततमेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा संत्रासो भवति
यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्त इति वैराग्यार्थं विरोध इत्युच्यत
आत्तं मृत्युनेति । कथं नाम देहोऽभिमानतो विरक्तः सन्निवर्तत इति । शरी-
रमित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छरीरमस्य संप्रसादस्य प्रस्थानतया
गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियमनोभर्मवर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्य-
नेनैवाशरीरत्वे मिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं घाट्यादिवत्साम्यवत्त्वमूर्तिमत्त्वे
मा भूतामित्यात्मनः । आत्मनो भोगाधिष्ठानम् । आत्मनो वा सत ईक्षितु-
स्तेजोबलादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम् । जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्य-
स्मिन्निति वाऽधिष्ठानम् ।

कार्यकारणपरिवृत्तौ विश्वतैजसावुक्तौ कारणमात्रबद्धश्च प्राज्ञो व्याख्यातः संप्रत्य-
 शरीरं तुरीयमुपदेष्टुं सशरीरतां निन्दति-मघवन्निति । शरीरवदात्मनोऽपि विनाशि-
 त्वमवस्थाविशेषे दर्शितमित्याशङ्क्याऽऽह-यन्मन्यस इति । सशरीरो विशेषविज्ञान-
 षान्भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावाद्दिनाशभ्रमो न पुनरसौ वस्तुतो विनश्यति
 स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति संप्रसादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारणमेव
 स्पष्टयन्नक्षराणि व्याचष्टे-यदिदमित्यादिना । ननु मर्त्यमित्येतावतैव मृत्युव्याप्तत्वे
 शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते तत्राऽऽह--कदाचिदेवेति । वैरा-
 ग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह-कथामिति ।
 निवर्तने विशेषवचनं फलवदिति शेषः । तदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह-शरीरमि-
 त्यत्रेति । मघवन्नित्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः त्रिस्थानतया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यस्था-
 नत्रयसंबन्धित्वेनेति यावत् । अमृतत्वं षडूर्मिवर्जितत्वम् । अशरीरत्वं स्वामाविकसा-
 वयवत्वादिराहित्यम् । आत्मनोऽधिष्ठानमित्यत्र भोगेत्यपेक्षितपूरणं कृतम् । भोक्तृ-
 भोगायतनं शरीरमिति विशेषणार्थमुक्त्वा तस्यैवार्थान्तरमाह--आत्मनो वेति ।
 अधिष्ठानं जनयितुस्तस्योपलब्धेरधिकरणमिति यावत् । अधिष्ठानशब्दस्यार्थान्तर-
 माह--जीवरूपेणेति ।

यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्माधर्मजनि त्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं
 तदधिष्ठितस्तद्वात्सशरीरो भवति । अशरीरस्वभावस्याऽऽत्मनस्तदेवाहं शरीरं
 शरीरमेवं चाहमित्यविवेकौत्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः
 सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत् । तस्य च न वै सशरी-
 रस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगनिमित्तयोर्बाह्यविषयसंयोग-
 वियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः संततिरूपयोर्नास्तीति ।
 तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्तिताविवेकज्ञानमशरीरं सन्तं
 प्रियाप्रिये न स्पृशतः । स्पृशः प्रत्येकं संबध्यत इति प्रियं न स्पृशत्यप्रियं
 न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति । न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेतेति
 चद्वत् । धर्माधर्मकार्ये हि ते अशरीरता तु स्वरूपमिति तत्र धर्माधर्मयोरसं-
 भवात्तत्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः ।

उत्तरवाक्यस्थं सशरीरशब्दं व्याचष्टे-यस्येति । मर्त्यत्वादिविशेषणमदित्यर्थः ।
 तद्यथोक्तं शरीरमधिष्ठितमनेनेति व्युत्पत्त्या तदधिष्ठितः स तद्रूपः पुरुष इत्यर्थः ।

१ ख. छ. झ. ण. 'रीरत्वमु' । २ ग. छ. 'रणम् । भो' । ३ क. ख. झ. ण. 'म् । भो' ।
 ४ ग. ट. 'ववाऽह' । ५ क. 'कादात्म' । ६ ख. घ. झ. ङ. ण. न ह वै । ७ क. ठ. 'विज्ञा' ।
 ८ क. हि गहिते यतोऽश' । घ. ण. हितहिते अ' । ९ क. ख. छ. ज. 'ष्ठितसदृश्यः पु' ।

तस्यैव संपिण्डितमर्थमाह—तद्वानिति । उक्तेऽर्थे विशेषणं पातयति—सशरीर इति । अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अशरीरेति । अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्वेण संबन्धः । यतः सशरीरोऽत एव प्रियप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष इति योजना । वैशब्दार्थमाह—प्रसिद्धमिति । एतच्छब्दार्थमेवोत्तरवाक्य व्याख्य नेन स्फोरयति—सशरीरस्येति । तौ ममेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः संततिरूपयोरपहतिर्नास्तीति संबन्धः । प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणिकत्वादित्याशङ्क्य संततिरूपयोरित्युक्तम् । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः । अजस्य देहसंबन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्यवतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति—तं पुनरिति । मुक्ते पुंसि प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरस्पर्शोऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—स्पृशिरिति । प्रत्येकं संबन्धमभिनयति—प्रियमिति । समस्ततया श्रुतस्यानेकस्य प्रत्येकं क्रियासंबन्धे दृष्टान्तमाह—नेति । प्रियाप्रिययोर्मुक्तात्मन्यसंस्पर्शं पातनिकापूर्वकं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति—धर्माधर्ममिति । तत्रेत्यशरीरताख्यं स्वरूपमुच्यते ।

ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्थो विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम् । नैष दोषः । धर्माधर्मकार्ययोः शरीरसंबन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति न त्वग्रेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श इति भवति तथाऽग्नेः सवितुर्वोष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्याऽऽनन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधः “विज्ञानैमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दो ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव सुखमित्युक्तत्वात् ।

प्रियास्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षस्यापुमर्थत्वं शङ्कते—नन्विति । इहापीति मुक्तो गृह्यते । स्वाभिविकप्रियाप्रतिषेधान्नापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह—नैष दोष इति । प्रतिषेधमेवाभिनयति—अशरीरमिति । कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययोरेष निषेध इत्यत्र नियामकमाह—आगमापायिनोरिति । कादाचित्के स्पर्शशब्दवन्न स्वात्मन्येतच्छब्दोऽस्तीत्याह—न त्विति । आत्मनि तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तद्वस्थमपुमर्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सवितुरिति । भूमिद्यालोचनायामपि सुखमात्रस्याऽऽत्मनि न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह—इहापीति ।

१ ख. ग. ट. अज्ञस्य । २ क. ख. छ. अ. ण. शरीराख्यं । ३ ट. ण. शति । ४ क. इत्यादिश्रुतिः । आ° । ग. घ. ड. च. ट. ढ. इत्यादिश्रुत्या । आ° । ५ क. ग. च. ट. ठ. ड. नन्दमान° । ६ ग. नियममा° ।

ननु भूम्नः पियस्यैकत्वेऽसंवेद्यात्वात्स्वरूपेण वा नित्यसंवेद्यत्वाभिर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तदिष्टम् । “ नाह खल्वयं संप्रत्यात्मानं जानात्षयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि ” इत्युक्तत्वात् । तद्धीन्द्रस्येष्टं यद्धूतानि चाऽऽत्मानं च जानाति न चापियं किञ्चिद्वेत्ति स सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामान्येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्टमिन्द्रस्येमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्वे मत्तोऽन्येऽहमेषां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितम् । हितं चेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यम् । व्योमवदशरीरात्मतया सर्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन यां प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतम् । न तु राज्ञो राज्याप्तिषदन्यत्वेन । तत्रैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्व इमानि भूतान्ययमहमस्मीति ।

तथाऽपि विषयविषयेभावेन भेदाभावात्तदवस्थमपुरुषार्थत्वमिति शङ्कते—नन्विति । भेदो न पुमर्थत्वोपयोगी ÷ केवलव्यतिरेकाभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः स चाभेदेऽपि विद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—स्वरूपेणेति । आत्मानि विशेषज्ञानराहित्यमिन्द्रस्य नेष्टमित्यत्र हेतुमाह—नाहेति । किं तर्हीन्द्रस्येष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—तद्धीति । येन ज्ञानेनाऽऽप्नोति तदिष्टमिन्द्रस्येति पूर्वेण संबन्धः । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते किंवा हितमिति विवक्ष्यते तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—न त्विति । द्वितीयादौ भयं भवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । तथाऽपीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—हितं चेति । किं तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह—व्योमवादिनि^१ । हितं वक्तव्यमिति संबन्धः । हितमेव न त्विष्टमिति स्थिते फलितमाह—तत्रेति ।

नन्वास्मिन्पक्षे “ स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ” “ स यदि पितृलोककामः ” “ स एकधा भवति ” इत्याद्यैश्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न । सर्वात्मनः सर्वफलसंबन्धोपपत्तेरविरोधात् । मृद इव सर्वघटकरककुण्डाद्याप्तिः । ननु सर्वात्मत्वे दुःखसंबन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्याप्यात्मत्वोपगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानि दुःखानि रज्ज्वाविव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि । सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तोच्छिन्नेति

÷ यत्र भेदो नास्ति तत्र पुमर्थत्वमपि नास्तीति केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ।

१ ख. ड. अ. ड. ढ. ण. लोकाश्च । २ ड. ढ. याऽऽप्ति^० । ठ. ड. याऽवाप्ति^० । ३ क. ख. छ. अ. ण. ‘षयीमा’ । ४ क. ख. छ. अ. ण. ‘ति व’ । ५ घ. ‘र्पादीनि क’ । ६ ग. ट. ‘ना । सा’ ।

दुःखसंबन्धाशङ्का न संभवति । शुद्धसत्त्वसंकल्पनिमित्तानां तु कामानामीश्वरदेहसंबन्धः सर्वभूतेषु मानसानां पर एव सर्वसत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति सर्वाविद्याकृतसंव्यवहाराणां पर एवाऽऽत्माऽऽस्पदं नान्योऽस्तीति वेदान्तसिद्धान्तः ।

सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानां चाऽऽत्मा सच्चिदानन्दमात्रं तद्रूपत्वं चेन्मुक्तस्येष्टते कथं तर्हि तस्यैश्वर्यश्रुतयो निर्वहन्तीति चोदयति — नन्विति । सगुणविद्यावतां यदैश्वर्यं तन्निर्गुणविद्यास्तुत्यर्थं संकीर्त्यते । ब्रह्मीभूतस्य मुक्तस्य सगुणविद्याया अपि प्रत्यग्भूतत्वात्फलस्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति — नेत्यादिना । सर्वात्मत्वे निन्दाऽपि प्राप्नोतीति शङ्कते — नन्विति । दुःखस्य दुःखत्वाभाववत्स्याऽऽत्मा विद्वानपि न दुःखी भविष्यतीति समाधत्ते — न दुःखस्येति । तर्हि दुःखिनामात्मा मुक्त इति दुःखी स्यात्तत्राऽऽह — आत्मनीति । न तावदात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं कित्वाविद्यकं सा च मुक्तस्य दग्धेति दुःखित्वाप्रमक्तिरित्यर्थः । तर्हि विद्यया दग्धायामविद्यायां तदध्यारोपितमैश्वर्यमपीश्वरस्य सगुणविद्याफलभूतं दग्धमेवेति कथं स्तुत्यर्थमिह तदुपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह — शुद्धेति । शुद्धं सत्त्वं रजस्तमोभ्यामैन्पृष्टं तस्मान्मायैकदेशाज्जाताः संकल्पा निमित्तानि येषां कामानामैश्वर्यभेदानां ते तथोक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रेणेश्वराभिध्यानरूपेण सिद्धानामीश्वरारूपेण (ण) स्वभावेनाभिसंबन्धो मायावस्थायां सिध्यतीत्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्कार्यसंबन्धो नेश्वरस्येति चेन्नेत्याह — पर एवेति ।

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च्छायापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः । स्वप्नसुषुप्तयोश्चान्य एव । न परोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणो विरोधादिति केचिन्मन्यन्ते । छायायां चात्मनां चोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते । आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्याऽऽत्मनोऽत्यन्तबाह्यविषयासक्तचेतसोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा भूदिति । यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्शयिषुर्वृक्षं कंचित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति पश्यामुपेक्ष चन्द्र इति, ततोऽन्यं ततोऽप्यन्यं गिरिमूर्धानं च चन्द्रसमीपस्थमेष चन्द्र इति, ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति, एवमेतद्य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थे तु पर्याये देहान्मर्त्यात्समुत्थायाश्चरीरनारापन्नो ज्योतिःस्वरूपम् । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे रज्ज्वादिभिर्जस्तक्रीडन्रममाणो भवति स उत्तमः पुरुषः पर उक्त इति चाऽऽहुः ।

१ घ. च. ठ. ण. 'नां का' । २ ग. ट. 'विद्यं सा' । ३ ख छ. ज. ण. 'ति दग्धत्वादप्र' । ४ ग. ट. 'मनभिभूतां त' । ५ ख. छ. ज. ण. 'स्य चे' । ६ ख. छ. च. ज. ठ. ड. ढ. ण. 'पाप्मादि' । ७ ख. छ. 'त्मना चो' । ८ ख. घ. च. ज. ड. ण. चन्द्रमत्तं । ९ क. ग. ट. 'त्तमपु' ।

चतुर्थेऽपि पर्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभिप्रायेण प्रजा-
तिवाक्यं व्याख्यातं संप्रति स्वयूध्यमतमुत्थापयति—य एष इति । प्रथमपर्यायस्य
च्छायात्मविषयत्ववद्द्वितीयतृतीयपर्याययोरपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह—स्वप्नेति ।
अन्य एव परस्मादुक्त इति संबन्धः । चतुर्थपर्यायवत्पर्यायत्रयेऽपि परमात्मैव कस्मा-
न्नोच्यते तत्राऽऽह—न पर इति । अपहृतत्वात्पदवादेरवस्थावत्त्वस्य च मियो विरोधो
हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्याये परस्योपदेशो युज्यते तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्किमिति
पूर्वेषु पर्यायेषु च्छायादयो निर्दिश्यन्ते तत्फलभावादत आह—छायायात्मनां चेति ।
तत्र प्रथमं छायात्मनोपदेशस्य प्रयोजनमह—आदावेवेति । परस्यातिसूक्ष्मत्वेन
दुर्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवाऽऽदावुच्यमाने सति तस्यापि सूक्ष्मस्य श्रवणेऽपि श्रोतुरनात्म-
निष्ठस्य किल व्यामोहः स्यात्स मा भूदिति पृथक्छायात्मनोपदेशः कृत इति संबन्धः ।
स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मनोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्नुक्तपर्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—
यथेत्यादिना । इतिशब्दस्तिङ्गा संवधाते । पर्यायान्तरस्य तात्पर्यमाह—चतुर्थे
तिवति । मरणवर्त्मकाद्देहात्पृथग्भूत्वा ज्येतिःसख्यमशरीरत्वं प्राप्ते यद्यपि चतुर्थे
पर्याये कथ्यते तथाऽपि कथमसौ परमात्मा स्यादियाशङ्क्यऽऽह—यस्मिन्निति ।
स संप्रसादो यो विद्वान्कर्तृत्वेन विवक्षितः ।

सत्यं, रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुम् । न त्वयोऽस्य ग्रन्थस्यैवं संव-
धति । कथम् । अक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य शिष्याभ्यां छायात्मनि
गृहीते तयोस्तद्विपरीतग्रहणं मत्वा तदपनयायोदशतावोन्यासः किं पश्यथ
इति च प्रश्नः साधवलंकारोपदेशश्चानर्किकः स्यात् । यदि च्छायात्मैव प्रजा-
तिनाऽक्षिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः । किं च यदि स्वयमुपदिष्टे इति ग्रहणस्या-
प्यपनयकारणं वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुषुप्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयकारणं
च स्वयं ब्रूयात् । न चोक्तं [तेन] तेन मन्यामहे नाक्षिणि च्छायात्मा प्रजा-
पतिनोपदिष्टः । किंचान्यदक्षिणि द्रष्टुं चेद्दृश्यत इत्युपदिष्टः स्यात्तत इदं
युक्तम् । एतं त्वेव त इत्युक्त्वा स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवोपदेशः ।

किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारि किमाऽर्थानुसारीते विकल्पाऽऽद्यमङ्गी करोति—
सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—न त्विति । अतःप्रथमेऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फुटयति—
कथमित्यादिना । यद्यपि पर्याये छायात्मनोपदिश्येत तर्हिन्द्रविरोचनयोः सम्यग्दर्शि-

१ ख. छ. ज. 'स्मना चे' । २ क ग. ट. 'यात्मनोप' । ३ घ. ड. ठ. ण. श्रोतुः । ४ व.
'दि वा तेन स्व' । ५ घ. ठ. 'ष्ठप्र' । ६ ग. ट. 'हस्या' । ७ क. 'यनका' । ८ क. 'यनका' ।
९ क. ड. ड. 'णं ब्रू' । १० घ. ड. ण. 'मे द्र' । ११ क. ख. छ. ज. ण. 'दिश्यते तर्हि' ।

त्वाद्विपरीतग्रहापोहार्यं प्रजापतेरायासो वृथा स्यात् । तेन नेदं व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थः । इतश्च नाऽऽद्ये पर्याये छायात्मोपदेशोऽस्तीत्याह—किंचेति । प्रजापति-
बोपदिष्टस्यापि च्छायात्मनो ग्रहणं न मृष्यतीत्याशङ्क्य हेत्वन्तरं स्पष्टयति—
यदीति । तेन च्छायात्मग्रहणावनयकारणावचनेनेति यावत् । तेन प्रजापतिनेत्येकस्त-
च्छब्दो योज्यः । इतश्च प्रथमे पर्याये द्रष्टुरेवोपदेशो न च्छायापुरुषस्येत्याह—किं-
चान्यदिति । एतच्छब्देन संबहितावच्छिन्ना छायात्मानमनुकृष्य स्वप्ने द्रष्टुरुप-
देशः(शे) प्रजापतेर्मृषावादित्वं प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि पर्याये द्रष्टैवोपदिष्ट
इत्यर्थः ।

स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्न । अपि रोदितीवाप्रियवेत्तेत्युपदेशात् । न
च द्रष्टुरन्यः कश्चिस्वप्ने महीयमानश्चरति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति
न्यायतः श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथाऽपि न धीः
स्वप्नभोगोपलब्धिं प्रति करणत्वं भजते । किं तर्हि पटचित्रषज्जाग्रद्वासना-
श्रया दृश्यैव धीर्भवतीति न द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वाबाधः स्यात् । किंचान्यत् ।
जाग्रत्स्वप्नयोर्भूतानि चाऽऽत्मानं च जानातीमानि भूतान्ययमहमस्मीति ।
प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह खल्वयमित्यादि । तथा चेतनस्यैवावि-
द्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति प्रियाप्रिययोरपहानिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाश-
रीरस्य सतो विद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तये प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं
वाच्यं सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकश्चाऽऽत्मा स्वप्नबुद्धान्वयोर्महामत्स्य-
वदसङ्गः संचरतीति श्रुत्यन्तरे सिद्धम् ।

स्वप्नावस्थाविशिष्टस्य स्थानान्तरे बाध्यत्वान्न तत्र द्रष्टुरुपदेशोऽस्तीति शङ्कते—
स्वप्न इति । अनुभवानुसारेणोत्तरमाह—नेत्यादिना । किंच प्रकाशधारणानामु-
परमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन प्रतीचः स्वयंज्योतिष्ट्वं बृहदारण्यके स्वप्ना-
वस्थामाश्रित्योक्तं ततश्च तत्र द्रष्टुरुपदेशः सिध्यतीत्याह—न चेति । सूर्यादीनामु-
परमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्युक्तं स्वप्नेऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । करणत्वाभावे हेतुं पृच्छति—किं तर्हीति । नील-
पीतादिजाग्रद्वासनाभिर्विवर्तमाना साक्षिणो वेद्यतामपद्यते । तथा च पटचित्रवद्विचित्र-
वासनामयचेतसः साक्षिगम्यत्वान्न स्वप्नेऽप्यलब्धौ करणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयं-
ज्योतिष्ट्वं न्यायसिद्धमित्याह—पटेति । प्राप्तज्ञि कं हित्वा द्रष्टैवोपदिष्टः स्वप्नावस्था-
यामित्यत्र हेत्वन्तरमाह—किंचेति । तथा च जाग्रदवस्थायामिव स्वप्नेऽपि द्रष्टैवो-
पदिष्ट इति शेषः । इतश्च द्रष्टुरेवोपदेशः स्वप्नदशायां नित्याह—प्राप्ताविति ।

न केवलमुक्तसौषुप्तो निषेधो निषेध्यप्राप्तिमापेक्षत्वादवस्थाद्वये द्रष्टुरूपदेशमाकाङ्क्षति
किंतु तुरीयगतो निषेधोऽपि निषेध्यमाकाङ्क्षन्नवस्थाद्वये द्रष्टुरूपदेशमाकाङ्क्षती-
त्याह—तथेति । निषेधस्य प्राप्तिमापेक्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टुरविद्यानिशने सशरीरतो
तन्निमित्तयोः स्थानद्वयगतयोर्न प्रियाप्रियगोरहतिरस्तीति न ह वै सशरीरस्येत्यादि-
नोक्ते सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवावस्थात्रयातीतस्य सत्यां विद्यायाम-
शरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति योजना । स्वप्ने द्रष्टुरूपदेशे हेत्वन्तरमाह—
एकश्चेति ।

यच्चोक्तं संप्रसादः शरीरात्समुत्थाय यस्मिन्रूपादिभ्यो रममाणो भवति
सोऽन्यः संप्रसादादधिकारणनिर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि
पर्याय एव त्वेव त इति वचनत् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्ववदेतं
त्वेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः । किंचान्यत्तेजोवन्न दीनां स्रष्टुः सतः
स्वविकारदेहशुद्धे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्तमसौत्युपदेशो मृषा
प्रसज्येत । तस्मिंस्त्वं रूपादिभ्यो रन्ता भविष्यसीति युक्त उपदेशोऽभविष्य-
द्यदि संप्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत् । तथा भूम्न्यहमेवेत्यादिभ्योऽऽत्मै-
वेदं सर्वमिति नोत्तमहरिषाद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत् । “ नान्योऽ-
तोऽस्ति द्वैष्टा ” इत्यादिभ्रुत्यन्तरच्च । सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्मात्मशब्द-
प्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्वजन्तूनां परं आत्मा न भवेत्तस्मादेक
एवाऽऽत्मा प्रकरणी सिद्धः ।

चतुर्थपर्यायस्य सौषुप्तादर्थान्तरविषयत्वमुक्तमनुमेष दूषयति—यच्चोक्तमित्यादिना ।
तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—यतीति । अविकरणापेक्षभावेन भेदः सत्यो
नास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—किंचान्यदिति । जीवपरयोर्भेदस्य षष्ठप्रपाठकविरोधव-
त्सप्तमप्रपाठकविरोधोऽपि स्यादित्याह—तथेति । बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि
जीवेश्वरभेदो न संभवतीत्याह—नान्य इति । इतश्च जीवपरयोर्भेदो नास्तीत्याह—
सर्वश्रुतिष्विति । श्रौतमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।

न चाऽऽत्मनः संसारित्वम् । अविद्याध्वस्तत्वादात्मानि संसारस्य । न हि
रज्जुशुक्तिकागगनादिषु सर्परजःफलक्षीने मिथ्याज्ञानाद्व्यस्तानि तेषां
भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रियगोरहतिरस्तीति व्याख्या ।

१ य च. ठ. ड. ढ. “स्मिंश्च स्मया” । २ ख. ड. अ. ढ. ण. नान्यदतो । ३ ख. अ. ठ.
ड. ण. द्रष्टृत्या” ४ ख. अ. “रमात्मा” ५ ड. ढ. “रणसि” । ६ ण. नाभ्यादिति । ७ घ. च. ठ. ढ.
ण. “स्तीत्येतद्व्याख्या” ।

यच्च स्थितमप्रियवेत्तेवेति नाप्रियवेत्तेवेति सिद्धम् । एवं च सति सर्वपर्या-
येष्टेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनम् । यदि वा प्रजापतिच्छन्नरूपायाः
श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कुतर्कबुद्ध्या मृषा कर्तुं युक्तम् । ततो
गुरुतरस्य प्रमाणान्तरस्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्य-
भिचार्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽहमायुष्पान्गौरः
कृष्णो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्तदुपपत्तेः ।

आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्वदेहेषु स्यादिति चेन्नेत्याह- न चेति । आरेमपित-
संसारित्वं वस्तुतो नाऽऽत्मन्यस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति-न हीति । मिथ्या च तद-
ज्ञानं चेति मिथ्याज्ञानं तेनाध्यस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानवत्प्रतीतिमापादितानीति
यावत् । न ह वै सशरीरस्येत्यादि वदता वास्तवत्वं शरीरसंबन्धस्य विवक्षितमिति
शङ्कामुक्तन्यायातिदेशेन निरस्यति-एतेनेति । आत्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति यावत् ।
यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोः सपहृत्यभावो न वास्तवत्वं शरीरसंबन्धस्यैव प्रिया-
प्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । स्वप्नद्रष्टा स्वप्नाप्रियवेत्तेव भवति न त्वप्रियवेत्तेवेति
यत्पूर्वत्र स्थितं तत्सिद्धम् । ल भान्तरमाह-एवं चेति । प्रजापते सत्यं भवेदिति संब-
न्धः । अपौरुषेय्यां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं सावकाशमित्याशङ्क्याऽऽह-यदि वेति ।
सुखादयः साश्रया गुणत्वाद्गूढादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति
वैशेषिकादेतर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । सुखादीनामुग-
धिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति श्रौतवचसो बाधकमित्यर्थः । प्रत्यक्षमिति शङ्कते-
नन्विति । तस्याऽऽभासत्वान्न बाधकत्वमिति परिहरति — नेत्यादिना ।

सर्वमप्येतत्सत्यामिति चेदसत्यैवैतदेवं दुरवगमं येन देवराजोऽप्युदशरावा-
दिदर्शिताविनाशयुक्तिरपि मुमोहैवात्र विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा
विरोचनो महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव । तथेन्द्रस्याऽऽ-
त्मविनाशमयसागर एव वैनाशिका न्यमज्जन् । तथा सांख्या द्रष्टारं देहादि-
व्यतिरिक्तमवगम्यापि त्यक्तागमप्रमाणत्वान्मृत्युविषय एवान्वयत्वदर्शने तस्थुः ।
तथाऽन्ये काणादादिदर्शनाः कपायरक्तमिव क्षारादिभिर्वस्त्रं नवभिरात्मगुणै-
र्युक्तमात्मद्रव्यं विशोधयितुं प्रवृत्ताः । तथाऽन्ये कर्मिणो बह्वविषयापहृत्ये-
तसो वेदप्रमाणा अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्वन्यमाना घटी-

घन्त्रवदारोहावरोहपकारैरनिशं बभ्रमति । किमन्ये क्षुद्रजन्तवो विवेकहीनाः
स्वभावत एव बहिर्विषयापहृतचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्वबाह्येषणैरनन्य-
शरणैः परमहंसपरिव्राजकैरस्थाश्रमिभिर्वेदान्तविज्ञानपरैरेव वेदनीयं पूज्य-
तमैः प्राजापत्यं चेमं संप्रदायमनुसरद्विरुपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनु-
शासत्यद्यापि त एव नान्य इति ॥ १ ॥

दृष्टान्तोऽपि संप्रतिपन्नो न भवतीति शङ्कते-सर्वमिति । जरादेः सत्यवचनं त्वदी-
यमेवमस्त्येवेत्यङ्गी करोति-अस्त्येवमवेति । अङ्गीकारे हेतुमाह-दुरवगममिति ।
अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायोक्तादृशानामधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मत-
त्त्वम् । अतोऽस्त्येव जरादिसत्यत्ववचनं न तावता वस्तुक्षतिरित्यर्थः । दुरवगमत्वे
लिङ्गमाह-येनेति । अत्रेत्यात्मतत्त्वोक्तिः । तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिङ्गान्तरमाह-तथे-
ति । वैनाशिकभ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह-तथेन्द्रस्येति । सांख्य-
भ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो ज्ञापयतीत्याह-तथा सांख्या इति । तार्किकभ्रान्तिरपि
तस्य दुर्महत्वे गैमिकेत्याह-तथाऽन्य इति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मा-
धर्मभावना नवाऽऽत्मगुणाः । मीमांसकभ्रान्तिस्तस्य दुर्महत्वे गैमिकेत्याह-
तथाऽन्य इति । यदा परीक्षकाणामपीदृशी भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति तदा
विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिस्तत्र प्रमाणयितव्येत्याह-किमन्य इति ।
अन्ये बभ्रमतीति किं वक्तव्यमिति संबन्धः । यदि लौकिकानां परीक्षकाणां चेदेम-
त्मतत्त्वं दुर्ज्ञानं प्रतिज्ञायते केषां तर्हीदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह-तस्मादिति ।
एषणास्त्रिवाऽऽत्मतत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति-अनन्यशरणैरिति । तेषां
कुटीर्चरादिभावं व्यासेधति-तमहंसेति । कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य नैष्कर्म्यप्राधा-
न्येन वर्तमानत्वं दर्शयति-अत्याश्रमिभिरिति । अवन्यशरणैरित्युक्तं व्यनक्ति-
वेदान्तेति । पूज्यतमैरिति नित्यानुवादः । तेषामात्मवेदनोपायं प्राक्तनमुपदिशति-
प्राजापत्यं चेति । स्थानत्रयं तुरीयं चेत्येताद्विषयं प्रकरणचतुष्टयम् । यथोक्ताधि-
कारिणामेवाऽऽत्मवेदनमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह-तथेति । अशरीरमित्यादिवाक्यव्या-
ख्यानोपसंहारार्थमिति पदम् ॥ १ ॥

अशरीरो वायुरभ्र विद्युत्स्तनयित्पुरशरीराण्येतानि
तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरु-
पसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥

१ ठ. 'शं संसारचक्रे व' । २ क. ग. ट. 'पहस' । ३ घ. ठ. 'रन्त्याश्र' । ४ क. ग. ट.
'न्तज्ञा' । ५ ख. ज. 'यात्वाह' । ६ क. ख. छ. झ. गमकमित्या' । ७ क. घ. गमकमित्या' ।
८ ग. झ. ट. चकादि' ।

तत्राशरीरस्य संप्रसादस्याविद्यया शरीरेणाभिषेवतां सशरीरतामेव संप्राप्तस्य शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति दृष्टान्त उच्यते—अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाण्यादिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः । किंचाभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरित्येतानि चाशरीराणि । तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजनावसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिर्द्युलोकसंबन्धिनमाकाशदेशं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाशसमानरूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणागृह्यमाणान्याकाशाख्यतां गतानि यथा संप्रसादोऽविद्यावस्थायां शरीरात्मभावमेवापन्नः, तानि च तथाभूतान्यमुष्मादूद्युलोकसंबन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रयोजनाभिनिर्वृत्तये । कथम् । शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः प्रकृष्टं ग्रैष्मकमुपसंपद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः आदित्याभितापेन पृथग्भावमापदिताः सन्तः स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातादिवायुरूपेण स्तिमितभावं हित्वाऽभ्रमपि भूमिर्धृतहस्त्यादिरूपेण विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लतादिचपलरूपेण स्तनयित्नुरपि स्वेन गर्जिताग्निरूपेणेत्येवं प्रावृडागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥

सशरीरस्य बन्धो मुक्तिरशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेत्यादिना । कथं वायोरशरीरत्वं तदाह—अविद्यमानमिति । एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति यावत् । अकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मादिति कुतो व्यपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—अमुष्मादिनीति । यथोक्तान्यशरीराणि वाय्वादीनि तेषामाकाशत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह—यथेति । तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणागृह्यमाणत्वदशायामाकाशाख्यतां गतानीति संबन्धः । तानि च वाय्वादीनि तथाभूतान्याकाशात्मत्वं प्राप्सानीत्येतत् । वर्षादिफलनिष्पत्त्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्समुत्थानमुक्तमाकाङ्क्षद्वारेण स्फुटयति—कथमित्यादिना । स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति संबन्धः । तत्र वायोरभ्रस्य विद्युतः स्तनयित्नोश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विवृणोति—पुरोवातादीतीति । स्तिमितभावं हित्वा वायुरिति शेषः ॥ २ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योति-

रूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुषः
 स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा
 ज्ञातिभिर्वा नोपजनः स्मरन्निदः शरीरः स यथा
 प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे
 प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

यथाऽयं दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगपनवदविश्रया संसारा-
 वस्थार्थां शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो जातो जीर्णो मरिष्य इत्येवं-
 कारं प्रजापतिनेनेव मघवान्यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा तत्त्व-
 मसीति प्रतिबोधितः सन्स एष संप्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरादाकाशादिव
 वाय्वादयः समुत्थाय देहादिवैलक्षण्यमात्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां
 हित्वेत्येतत् । स्वेन रूपेण सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् ।

दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह —यथेति । वाय्वादीनामित्यस्य पुरस्तात्तथेत्यध्या-
 हर्तव्यम् । तत्राऽऽदिशब्देनाभ्रविद्युत्स्तनयित्नवो गृह्यन्ते । आकाशादीत्यादिपदमभ्रा-
 दिकारणसंग्रहार्थम् । शरीरसाम्यमेव विशिनष्टि—अहमिति । प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह—
 प्रजापतिनेति । यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रकारेणेति यावत् । मघवान्प्र-
 तिबोधित इति संबन्धः । दार्ष्टान्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति—नासीति । शरी-
 राद्विदुषः समुत्थाने दृष्टान्तमाह—आकाशादिवेति । समुत्थानं विपजने—देहा-
 दीति । पुनरुक्तिं परिहरति—इति व्याख्यातमिति ।

स येन स्वेन रूपेण संप्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक्प्रतिबोधात्तद्भ्रान्तानि-
 मिच्छात्सर्पो भवति यथा रज्जुः पश्चात्कृतप्रकाशा रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणा-
 भिनिष्पद्यते । एवं च स उत्तमपुरुष उत्तमश्चासौ पुरुषश्चेत्युत्तमपुरुषः स
 एवोत्तमपुरुषोऽक्षिस्वप्नपुरुषौ व्यक्तौ व्यक्तश्च सुषुप्तः समस्तः संप्रसन्नोऽश-
 रीरश्च स्वेन रूपेणेति । एषापेष स्वेन रूपेणावस्थितः क्षराक्षरौ व्याकृ-
 ताव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपुरुषः कृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स संप्रसादः स्वेन

१ क. 'त्तमः पूरु' । त. 'त्तमपु' । घ. ड. ज. अ. 'त्तमः पु' । २ क. ग. ङ. ड. ढ. 'यां स
 श' । ३ ख. अ. ग. 'वं प्रजा' । ४ ख. ग. घ. च. ज. ट. ड. 'तिनैव' । ५ क. ग. घ. ङ. च.
 ट. ठ. ड. ढ. 'ते । अत ए' । ६ क. 'मपूरु' । ७ क. 'सौ पूरु' । ८ क. 'मपूरु' । ९ ठ. 'रु
 उत्तमः पुरुषाद्वोक्त' । १० क. 'मपूरु' । ११ क. अ. ड. 'क्ताव्य' । १२ क. ग. ट. 'मेव स्वे' ।
 १३ ट. ' । व्यक्ताव्यक्तौ व्या' । १४ क. ठ. 'मपूरु' ।

रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्वात्मभूतः पर्येति कचिदिन्द्रियात्मना जक्षद्धमन्मक्षयन्वा भक्ष्यनुच्चावचानीप्सितान्कचिन्मनोपात्रैः संकल्पादेव समुत्थितैर्ब्राह्मलौकिकैर्वा क्रीडन्कृशादिभी रममाणश्च मनसैव नोपजैनं स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनमात्मभावेन वाऽऽत्मसापीप्येन जायत इत्युपजनपिदं शरीरं तन्न स्मरन् । तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् । दुःखात्मकत्वात्तस्य ।

उत्तरवाक्यस्य सशब्दं व्याचष्टे—स येनेति । स उत्तमपुरुष इति संबन्धः । संप्रसादस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—प्रागित्यादिना । उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्यादशायां शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितब्रह्मसत्तत्त्वः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह—एवं चेति । पुरुषस्योत्तमविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमित्याभिप्रेत्य पुरुषमेदं दर्शयति—अस्तीति । इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः । तत्र पूर्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेद्यत्वं तुरीयस्य तूत्तमपुरुषत्वमित्याह—एषामिति । यथोक्तोत्तमपुरुषे भगवत्संमतिं संगिरते—कृतेति ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्धः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य भिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इति हि स भगवानूचिवान् । स तत्रेत्यादि व्याचष्टे—स संप्रसाद इति । कचिदिति स्वर्गलोकोक्तिः । कचिन्मनोपात्रैरित्यत्र कचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते । नोपजनमिति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति—स्त्रीपुंसयोरिति । तन्न स्मरन्पर्येतीति संबन्धः । यथोक्तदेहस्मृतौ काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्स्मरणे इति ।

नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेत्सर्वज्ञत्वं मुक्तस्य । नैष दोषः । येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञानादि विद्ययोच्छेदितमतस्तन्नानुभूतमेवेति न तदस्मरणे सर्वज्ञत्वहानिः । न ह्युन्मत्तेन ग्रहगृहीतेन वा यदनुभूतं तदुन्मादाद्यवगमेऽपि स्मर्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिरविद्यादोषवद्भिर्दनुभूयते

१ ठ. ड. ण 'या सर्वात्मतया स' । २ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ण. 'मात्रेण सं' । ३ क. 'सं स्मरन्ती' । ४ क. 'भस्ववि' । ५ क. ख. ज. क्षरेति । ६ ख. छ. ज. ण. 'ति स' । ७ ण. 'मात्रेणेत्य' । ८ ल. ग. ज. ङ. तन्मिथ्या ।

तत्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृशति । अविद्यानिमित्ताभावात् । ये तु छिन्नदोषै-
र्मृदितकषायैर्मानसाः सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयन्ते विद्याभिव्य-
ङ्ग्यत्वात् एव मुक्तेन सर्वात्मभूतेन संबध्यन्त इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दि-
श्यन्तेऽतः साध्वेतद्विशिनष्टि—य एते ब्रह्मलोक इति । यत्र कचन भव-
न्तोऽपि ब्रह्मण्येव हि ते लोके भवन्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते ।

विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहस्मरणे दूषणमाशङ्कते—नन्विति । असर्वज्ञत्वदोषं निरा-
करोति—नैष दोष इति । अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्वज्ञ इति । न च शरीराद्यनुभूतं
तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानमात्रत्वात्तस्य च सकार्यस्य ज्ञानेदयमात्रेण नष्टत्वात्पा-
गपि शरीरादेरनुभवविपरीतवर्तित्वानुपपत्तेरित्यर्थः । शरीरादि पूर्वं सम्यग्ज्ञानेनाविषयी-
कृतमपि स्मरन्त्याऽनुभूतमेवेति विदुषामपि स्मर्तव्यमिति चेन्नेत्याह—न हीति ।
मुक्ते पुरुषे शरीरादयो न संबध्यन्ते चेत्कथं तर्हि तत्र कामाः संबध्येरन्नित्याशङ्क्याऽऽ-
ह—ये त्विति । किमिति सर्वेते कामा नानुभूयेरन्नित्याशङ्क्याऽऽह—अनृतापिधाना
इति । इतश्च विदुषामेव तदभिव्यक्तिरित्याह—विद्येति । किमिति निर्गुणविद्याप्रक-
रणे विदुषि सत्यकामसंबन्धवचनं तत्राऽऽह—इत्यात्मज्ञानेति । आत्मविद्यास्तुत्यर्थं
विदुषि कामसंबन्धवचनम् । मनसैतान्कामान्पश्यन्नित्यत्र विशेषश्रवणमपि युक्तमि-
त्याह—अत इति । इन्द्रियादिषु भवतां कामानां कुतो ब्रह्मलोकभावित्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—यत्रेति ।

ननु कथमेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूरा
कामाश्च ब्राह्मलौकिकान्पश्यन्मत इति च विरुद्धम् । ययैको यस्मिन्नेव क्षणे
पश्यति स तस्मिन्नेव क्षणे न पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यन्तरे परि-
हृतत्वात् । द्रष्टुर्दृष्टेरविपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानाम-
भावान्न पश्यति चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं मुक्तस्यापि सैकत्वात्समानो
द्वितीयाभावः । केन कं पश्येदिति चोक्तमेव ।

मनसैतान्कामानित्यादिवाक्यं स्तुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्धत्वात्त्याज्यमिति शङ्क-
ते—नन्विति । वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टान्तमाह—यथेति । यद्वै तत्र पश्यति
पश्यन्ने तत्र पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्येऽविनाशित्वात् न तु तद्द्विती-
यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति बृहदारण्यकश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनीते—
नैष दोष इति । अथ यथोक्तं वाक्यं सुषुप्तमधिकृत्य प्रवृत्तं कथं मुक्तविवयतयोदा-

हृतमत आह—यद्यपीति । सुप्तस्य मोक्षदृष्टान्तत्वात्तद्वतस्य च दार्ष्टान्तिकेऽनुगमा-
द्यदुक्तं सुषुप्ते तत्संबन्धो मुक्ते सिध्यतीत्यर्थः । किंच मुक्तमेवाधिकृत्य यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूदित्यादि तत्रैवोक्तमित्याह—केनेति ।

अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः सैन्कथमेव पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत
इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र तथाऽसावक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तद्वक्तव्यमितीद-
मारभ्यते । तत्र को हेतुरक्षिणि दर्शन इत्याह—स दृष्टान्तो यथा प्रयो-
ग्यः प्रयोग्यपरो वा सशब्दः । प्रयुज्यत इति प्रयोगोऽश्वो बलीवर्दो वा ।
यथा लोक आचरत्यनेनेत्याचरणो रथोऽनो वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदा-
कर्षणाय, एवमस्मिञ्छरीरे रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिरिन्द्रियमनोबुद्धि-
संयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोप-
भोगनिमित्तं नियुक्तः । कस्मिन्न्वहमु[त्क्रान्त उ]त्क्रान्तो भविष्यामि
कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । ईश्वरेण राज्ञेव सर्वाधिकारी दर्शन-
श्रवणचेष्टाव्यापारेऽधिकृतः । तस्यैव तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोपलब्धि-
द्वारभूतम् ॥ ३ ॥

कथार्थवादस्याक्षिवाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते—अशरीरेति । दृश्यत इत्यस्य
पदस्य चाक्षुषदर्शने रूढत्वादशरीरस्य तदयोग्यत्वादशरीरात्मोक्तिर्दृश्यत इति श्रुति-
विरुद्धेत्यर्थः । आत्मत्वामृतत्वादिब्रह्मविषयानेकश्रुतिलिङ्गाविरोधाद्दृश्यत इत्येकस्याः
श्रुतेर्ज्ञानमात्रविषयनिरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यानन्तरं वाक्यमुत्थापयति—तत्रेति । चाक्षुष-
दर्शनाविषयत्वे सति चक्षुषो दर्शने को हेतुरित्यपेक्षायां लिङ्गहेतुकं तावदर्शनं संभव-
तीति मत्वा दृष्टान्तमाह श्रुतिः । स दृष्टान्तो यथा भवति तथोच्यत इत्याह—तत्रेति ।
तमेव दृष्टान्तमनूय व्याचष्टे—यथेत्यादिना । अध्याहारराहित्यापि द्वयं पक्षान्त-
रमाह—प्रयोग्येति । एवमित्यनेन द्वितीयो यथाशब्दः संबध्यते । शरीरस्य रथस्थानी-
यत्वं शरीरं रथमेव त्विति श्रुत्यन्तरान्मन्तव्यम् । अस्मिन्युक्तः स रथस्थानीय ईश्वरेण
स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं प्राणो रथित्वेन नियुक्त इति संबन्धः । प्रागप्राणं व्यावर्तयति—
पञ्चवृत्तिरिति । “ बुद्धिं तु सारयि विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि ह्या-
नाहुः ” इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह—इन्द्रियेति । आत्मानं रथिनं विद्धीति श्रुतिविरुद्धं
प्राणस्य रथित्वमित्याह—तस्योपाधिर्नस्तदभेदाङ्गीकृतान्मैवमित्याह—यज्ञात्मेति ।

१ क. सुषुप्त° । २ क. घ. ङ. च. ज. ङ. ढ. स का° । ३ क. ख. छ. ज. ण. 'षयावान्तर-
विरो' । ४ क. 'न्तरं वा' । ५ क. ख. ज. 'म् । तस्मिन्मुक्तशरीर इ° । ६ ख. छ. ज. ङ. ण.
'ति वि' । ७ क. ख. ज. ण. तस्य तदुपा° ।

तस्याध्यात्मसंतानंशरीरद्वयविशिष्टत्वेन स्फुरितं स्वरूपं दर्शयति—विज्ञानेति । ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधिद्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति— कस्मिन्निति । प्रतिष्ठास्यामीतीक्षित्वा स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतिरिति शेषः । तथा च यथा राज्ञा सर्वाधिकारित्वेन सेनाध्यक्षः संधिविग्रहादौ नियुज्यते तथेश्वरेण सर्वचेष्टान्तराधिकृतः स्वकीयदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवतीत्याह—राज्ञेति । प्राणः स्वविच्छेदनेन चेतनेन नियुज्यते प्रयोज्यत्वाद्वादिवादित्यनुमानदेहसंहतात्प्राणादतिरिक्तोऽसंहतश्चेतनः सिध्यतीति समुदायार्थः । चक्षुरादिवेष्टा चेतननिमित्ता चेष्टास्वादयादिवेष्टावदित्यनुमानान्तरं सूचयति—तस्यैवेति । प्रकृतप्राणविषयस्तच्छब्दः । मात्रेत्येतस्य व्याख्यानमेकदेश इति । प्राणपवादे चक्षुरादीनां प्राणपरतन्व्यप्रतीतिस्तदेकदेशत्वं तेषामिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः
पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स
आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति
स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदं शृणवा-
नीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

अथ यत्र कुण्ठतारोपलक्षितमाकाशं देहच्छिद्रमनुविषण्णमनुषक्तमनुगतं तत्र स प्रकृतोऽशरीर आत्मा चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षुषस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुःकरणं यस्य तद्देहादिभिः संहतत्वात्परस्य द्रष्टुर्यस्य सोऽत्र चक्षुषि दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः । अक्षिणि दृश्यत इति प्रजपातिनोक्तं सर्वेन्द्रियारोपलक्षणं यत् । सर्वविषयोपलब्ध्या हि स एवेति । स्फुटोपलब्धिहेतुत्वात्त्वाक्षिणीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति तत्सत्यं भवतीति च श्रुतेः । अथापि योऽस्मिन्देहे वेद कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीत्यस्य गन्धं विवर्तनीयमिति स आत्मा तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय घ्राणम् । अथ यो वेदेदं नचमभिव्याहराणीति वद्विषामीति

१ क. ख. छ. ज. ण. 'नद्व' । २ ग. ठ. 'कारी से' । ३ क. ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. ठ. त. थ. शृण्वानी' । ४ ठ. ण. 'नुविष' । ५ क. ग. ट. ठ. 'त्मा चक्षुषि भवतीति वा' । घ. व. ड. ढ. 'त्मा चक्षुषि भवति वा' । ६ क. ख. ग. ङ. च. ज. ट. ड. ण. 'र्ये सो' । ठ. 'र्यः सो' । ७ ख. व. ढ. ण. 'त्वच्छाक्षि' । ठ. 'त्वादाक्षि' । ८ ख. ज. ठ. 'ति श्रु' । ९ घ. ङ. ड. श्रुतिः ।

स आत्माऽभिव्यवहरणक्रियासिद्धये करणं वाग्निन्द्रियम् । अथ यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

शरीरादव्यतिरेक्तमात्मानं संभाव्य तस्यैवाधिकं द्रष्टृत्वमात्रे—अयेति । अतिरिक्तात्मसंभावनानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्र तत्रैतिसप्तमीभ्यां संसारदशोच्यते । अनुगतं चक्षुरिति संबन्धः । दर्शनाय चक्षुरित्यस्यार्थं समर्थयते—यस्येति । यस्य परस्य द्रष्टुरर्थे करणं चक्षुरिष्टं स परश्चक्षुषि लिङ्गेन दृश्यत इति संबन्धः । पाराशर्ये चक्षुषो हेतुमाह— देहादिभिरिति । यत्संहतं तत्स्वविलक्षणशेषं दृष्टं यथा शयनासनादि तथा तदपि चक्षुर्देहादिभिः संहतस्वाद्यस्य विलक्षणभ्य शेषभूतं सोऽत्र दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते । विमतं साश्रयं धर्मत्वाद्व्यापादिवदित्यनुमानादित्यर्थः । दृश्यत इत्यस्याविरुद्धार्थमुक्त्वाऽक्षिणीत्यस्य विवक्षितमर्थमाह—अक्षिणीति । यथाऽक्षिद्वारा रूपोपलब्ध्वा परमन्तथा तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयोपलब्ध्वा पर एवेति कृत्वा युक्तमिदमुपलक्षणमिति साधयति—सर्वविषयेति । सर्वेन्द्रियैरुपलब्धृत्वमविशिष्टं चेत्कथं तर्हि सर्वास्वपि श्रुतिषु चक्षुष्येवास्यापदिश्यते तत्राऽऽह—स्फुटोति । चक्षुषः स्फुटोऽपलब्धौ हेतुस्वे श्रुतिं संवादयति—अहमिति । यत्रादर्शमिति चक्षुषः प्रत्ययस्तद्वस्तु सत्यं स्फुटोपलम्भादिति द्वयोर्विवदमानयोर्दृष्टमितिर्त्यर्थः । य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्ध्वा विवक्षित इत्युक्तं व्यक्ती करोति—अयापीति । चक्षुषि स्फुटोपलम्भेऽपीति यावत् । योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण यं कंचिद्विषयं वेद स आत्मेति संबन्धः । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—कथमित्यादिना । जिघ्रणीति यो वेदेत्युक्तमेव संक्षिपति—अस्येति ॥ ४ ॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य

दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैता-

न्कामान्पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियासंपृष्टं केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा मननाय मनः । यो वेद स आत्मेत्येवं सर्वत्र प्रयोगाद्देदनस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते

१ क. ट. ठ. ड. ण शृण्वानी । २ क. ख. छ. ज. ण. 'रर्थक' । ३ क. ख. छ. ण. स यश्च । ४ क. ख. छ. ण. 'दुवा लि' । ५ ख. ज. ध. 'व्येवोपास्यो' । ६ ट. 'वाऽऽस्मोप' । ७ क. ग. ट. ड. 'संप्रयुक्तं के' । घ. च. ठ. ण. 'संपृक्तं के' । इ. ड. 'संयुक्तं के' । ८ क. ग. घ. इ. च. ट. ड. इ. 'मा । यो ।

प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते । दर्शनादिक्रियानिर्वृत्त्यर्थानि तु चक्षुरादिकरणानि । इदं चास्याऽऽत्मनः सामर्थ्यादिवगम्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्यापृततया । यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्यापृततयेति तद्वत् । मनोऽस्याऽऽत्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रियैरसाधारणं चक्षुश्चष्टे पश्यत्यनेनेति चक्षुः । वर्तमानकालविषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽद्वैतानि तानि । मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धिकरणं मृदितदोषं च सूक्ष्मव्यवहितादिसर्वोपलब्धिकरणं चेति दैवं चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपापन्नोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोवियुक्तः सर्वात्मभावमापन्नः सन्नेष व्योमवद्विशुद्धः सर्वेश्वरो मनोपाधिः सन्नेतेनैवेश्वरेण मनसैतान्कामान्सवितृप्रकाशवन्नित्यमततेन दर्शनेन पश्यन्रमते । कान्कामानिति विशिनष्टि—य एते ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधि-वद्ब्राह्मविषयासङ्गानृतेनापिहिताः संकल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः ॥ ५ ॥

इन्द्रियैर्घ्राणादिभिरसंपृष्टं तत्तद्द्वारेणानिष्पन्नमिति यावत् । केवलं मनोमात्रजनितमित्येतन्मन्वानि संपादयानीत्यर्थः । यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वा-न्मिथ्या प्रकृत्यर्थे(र्थ) रूपं तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमित्याह—यो वेदेति । आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्संसर्गादेव विषयसिद्धिसंभवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यस्यादित्याशङ्क्याऽऽह—दर्शनादीति । अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया । सा चाऽऽत्मनैः संविदेकरसस्यासङ्कोदासीनस्य विषयसंसर्गभ्रमहेतुस्तनिष्ठार्थार्थानि चक्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः । तेषामुक्तरित्या सार्थकत्वे गमकमाह—इदं चेति । करणानामुक्तं सार्थकत्वं प्रकृतस्य संविन्मात्रम्याङ्गत्वादेव स्वतो विषयसंबन्धानुपत्त्या तत्संबन्धभ्रान्ति कारणान्तः करणवृत्तिविशेषापेक्षया निर्धारितमित्यर्थः । आत्मनः संविन्मात्रस्वभावत्वे कथं कर्तृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मन इति । य एषोऽक्षिणीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं संप्रति स तत्रेत्यादि फलवाक्यं प्रपञ्चयितुमिन्द्रियान्तरेभ्यो मनसो वैलक्षण्यं दर्शयति—मनोऽस्येति । तस्य चक्षुष्टेऽपि कुतो दैवत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—वर्तमानेति । आगन्तुकदोषराहित्यं मृदितदोषत्वम् । सर्वेश्वरो व्यज्यते यस्मिन्विशुद्धे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं तदुपाधिरस्येति तथोक्तः । ईश्वरेण तदभिःगज्जकेनेत्येतत् । अविद्यादिप्रतिबन्धकस्याभावान्मनसा नित्यं प्रततं दर्शनं नित्याभिःगज्जकेनेत्येतत् चैतन्यं तेन पश्यन्निति योजना ॥ ६ ॥

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां५

१ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. ड. 'ति । च' । २ घ. च. ट. 'याण्येवेन्द्रि' । ३ ग. ट. 'संपृक्तं तं' । ४ ख. ग. छ. ज. ट. ण. 'र्थः । वे' । ५ ख. ज. ण. 'नः सच्चिदे' । ६ ग. 'स्यासंयोगोदा' । ७ ग. छ. 'सीने वि' । ८ ख. ज. 'र्यर्थीनि' । ९ क. ग. ट. 'तृम्य' ।

सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स
सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामान्य-
स्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापति-
रुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

यस्मादेष इन्द्राय प्रजापतिनोक्त आत्मा तस्मात्ततः श्रुत्वा तमात्मानमनु-
त्वेऽपि देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः प्राप्ताः
सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एकशतं वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवाप्त
तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः । तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वाच्च त्विदानीं
मनुष्याणामित्यर्ज वितत्त्वान्मन्दतरमज्ञत्वाच्च संभवतीति प्राप्त इदमुच्यते—स
सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामानिदानींतनोऽपि । कोऽसौ । इन्द्रादिव-
द्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह सापान्येन किल प्रजापतिरुवाच ।
अतः सर्वेषामात्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः । द्विवर्चनं प्रक-
रणसमाप्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

तं वा एतमित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यदर्थं
हीति । स सर्वाश्चेत्यादिवाक्यमाशङ्क्योत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे—तद्युक्तमित्या-
दिना । यथोक्तं फलं तच्छब्दार्थः । प्रकरणं निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वज्ञानविषयम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

—○*○—

(अथाष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः) ।

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व इव
रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य
धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी-
त्यभिसंभवामीति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

===

इयामाच्छबलं प्रपद्य इत्यादिमन्त्रास्त्राय. पावनो जपार्थश्च ध्यानार्थो वा ।
 इयामो गम्भीरो वर्णः इयाम इव इयामो हार्दं ब्रह्मात्यन्तदुरवगाह्यत्वात्-
 हार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन तस्मान्छयामाच्छबलं शबल इव शबलोऽरण्या-
 यनेककाममिश्रत्वाद्ब्रह्मलोकस्य शाबल्यं तं ब्रह्मलोकं शबलं प्रपद्ये मनसा
 शरीरपाताद्बोधं गच्छेयम् । यस्मादहं शबलाद्ब्रह्मलोकानामरूपव्याकरणाय
 इयामं प्रपद्ये हार्दभावं प्रपन्नोऽस्मीत्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमा-
 त्मानं शबलं प्रपद्ये इत्यर्थः । कथं शबलं ब्रह्मलोकं प्रपद्ये इत्युच्यते—अथ
 इव स्वानि लोमानि विधूय कम्पनेन श्रमं पांश्वादि च रोमतोऽपनीय यथा
 निर्मलो भवत्येवं हार्दब्रह्मज्ञानेन विधूय पापं धर्माधर्मरूपं चन्द्र इव च
 राहुग्रस्तस्तरमद्राहोर्मुखत्पमुच्य भास्वरो भवति यथैवं धूत्वा प्रहाय शरीरं
 सर्वानर्थाश्रयमिदं ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोक-
 मभिसंभवामीति । द्विर्वचनं मन्त्रसमाप्त्यर्थम् ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

—:○-○-○-○:—

दहरप्रकरणं विद्याप्रकरण उपास्यस्तुत्यर्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थं
 प्रकृताया दहरविद्यायाः शेषभूतं जपविद्यानार्थमारभते—इयामादिनि । अत्यन्तदु-
 रवगाह्यत्वाद्ब्रह्मलोकानहीनानामिति शेषः । कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—
 मनसेति । न तर्हि मुख्या तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—शरीरेति । विरीतपाठं
 हेतुत्वेनेति व्याचष्टे—यस्मादिति । हेतुः प्रतिज्ञया योज्यते—अत्र इति । दृष्टान्त-
 माकङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । शरीरस्य त्याज्यत्वे हेतुमह-
 सर्वानर्थोति । इतिशब्दो ध्यानसमाप्त्यर्थो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः)

आकाशो वै नाम नमरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा
 तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म

१ ख घ. अ. ड. ढ. ण. 'र्थश्चाऽऽध्या' । २ ठ ण. जित्वा । ३ क. हार्दं ब्रह्मभा° । घ. च.
 हार्दं भा° । ४ क. ण. पांश्वादि । ५ क. ग. घ. ङ. च. ञ. ट. ड. ढ. 'वतीत्ये' । ६ ट. 'क्षमपेव' ।
 ७ ग. ङ. ट. ठ. ड. ढ. 'व रा' । ८ ठ. 'स्वरतरो' । ९ ड. 'ति तथे' । १० क. ट. 'न्त्रपरित' ।
 ११ ग. ट. 'रवि' । १२ ग. ट. तत्परि° । १३ क. ग. छ. द. ण. 'त्यन्तं दु' । १४ क.
 'त्वाज्ज्ञान' । १५ ग. ट. ध्यातुर्ध्यान° ।

प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां
 यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां
 यशः श्वेतमदत्कमदत्कं^१ श्वेतं लिन्दु माऽभिगां
 लिन्दु माऽभिगाम् ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

आकाशो वा इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थमाध्यानाय । आकाशो वै
 नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च । स चाऽऽ-
 काशो नामरूपयोः स्वात्मस्थयोर्जगद्धीर्जभूतयोः सलिलस्येव फेनस्थानीययो-
 र्निर्वहिता निर्वोढा व्याकर्ता । ते नामरूपे यदन्तरा यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये
 वर्तते, तयोर्वा नामरूपयोरन्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामस्पृष्टं यदित्येतच्च ब्रह्म
 नामरूपविलक्षणं नामरूपाभ्यामस्पृष्टं तथाऽपि तयोर्निर्वोदेवंलक्षणं ब्रह्मे-
 त्यर्थः । इदमेवं मैत्रेयीब्राह्मणेनोक्तं चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतेवेति
 गम्येत एकवाक्यता । कथं तदवगम्येत इत्याह—स आत्मा हि नाम सर्वआ-
 त्माजन्तूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव स्वरूपेणोक्तीयाशरीरो व्योम-
 वत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम् । तच्चाऽऽत्मा ब्रह्मायुतममरणधर्मा ।
 अत ऊर्ध्वं मन्त्रः । प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सभां वेश्म प्रभुविमितं वेश्म प्रपद्ये
 गच्छेयम् । किंच यशोऽहं यशो नामाऽऽत्माऽहं भवामि ब्राह्मणानाम् । ब्राह्मणा
 एव हि विशेषस्तमुपासते ततस्तेषां यशो भवामि । तथा राज्ञां विशां च^२ ।
 तेऽप्यधिकृता एवेति तेषामप्यात्मा भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापत्स्यनुप्राप्तुमि-
 च्छामि । स हाहं यशसामात्मनां देहेन्द्रियमनोबुद्धिलक्षणानामात्मा । किमर्थ-
 महमेवं प्रपद्ये इति, उच्यते—श्वेतं वर्णतः पक्ववदरसं^३ रोहितम् । तथाऽदत्कं

१ क. 'शः श्वेत' । २ क. 'त्कं श्वेत' । ३ ख. ग. घ. ट. ड. ड. 'जयोः' । ४ क. ग. घ. ड.
 ष. ट. ठ. ड. ण. 'नसस्था' । ५ क. 'दि तद्ब्र' । ६ ग. ड. ट. ठ. ड. 'तद्ब्र' । ७ ड. ड.
 ठ. 'व कथं' । ८ क. 'ह्यगोक्तं' । ९ ण. 'णे वर्णितं चि' । १० ण. 'तैव ग' । ११ ठ. 'म्यते तदे-
 कवाक्यत्वदिहापि कथं' । १२ क. 'कथयताऽऽत्मा । क' । १३ क. 'ते अत' । १४ ड. ड. ड.
 भवति । १५ ट. ण. 'ज्ञा यशो वि' । १६ ठ. ण. च. यशस्तेऽप्य' । १७ क. ण. 'णानां यशसा-
 मा' । १८ क. ग. ड. च. श्वेतं । १९ ण. 'समरो' । २० ख. य. च. अ. लोहितं । २१ ग. ड.
 'हि' । अचिद्धन येनिशब्दितं विलक्षणं तथा ।

दन्तरहितमप्यदत्तं भक्षयितुं स्त्रीव्यञ्जनं तत्सेविनां तेजोबलवीर्यविज्ञानधर्मा-
णामपहन्तु विनाशयित्वेतत् । यदेवंलक्षणं ईयेतं लिन्दु पिच्छलं तन्माऽ-
भिगां माऽभिगच्छेयम् । द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

लक्षणनिर्देशस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—आध्यानायेति । सर्वाणि ह वा इमानि
भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानि-
त्याद्याः श्रुतयः । आकाशशब्देनाऽऽत्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे हेतुमाह— आकाश
इवेति । ते यदन्तरेत्यत्र ते इति पदं प्रथमाद्विवचनान्तं गृहीत्वा व्याख्याय द्वितीया-
द्विवचनान्तं षष्ठ्यर्थमादाय व्याचष्टे—तथोवेति । यदन्तरेति समस्तं पदं पूर्वत्र
व्याख्यातमधुना तु व्यस्तं व्याकृतं तदेव व्याकरणं संक्षिपति—नामरूपाभ्यामिति ।
ताभ्यामस्पृष्टं चेत्कथं तन्निर्वाहकमित्याशङ्क्याऽऽह—नामरूपाभ्यामस्पृष्टमिति ।
मायावशादिति शेषः । आत्मत्वेऽपि कथं करतलमलकवद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमत आह—
आत्मा हीति । तेन स्वसंवेद्यत्वेनेति यावत् । कुतो देहद्वयोपहितस्याऽऽत्मनः स्वसं-
वेद्यत्वं तत्राऽऽह—अशरीर इति । परीच्छित्तस्याशरीरत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—
व्योम इति । ब्रह्मैव प्रत्यक्षभूतमिते कथमवगतमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति ।
अनात्मत्वं चेद्ब्रह्मत्वमसङ्गतं तन्मू । ब्रह्म वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तस्य स्वरूपं दर्शयि-
त्वा तदुक्तस्य प्रार्थनामन्त्रमुत्थाप्य व्याकरोति—अ० ऊर्ध्वमिति । प्रथमतो
ब्रह्मणग्रहणे हेतुमाह—ब्रह्मणा एवेति । विशेष्यं निर्दिशति—स्त्रीव्यञ्जनमिति ।
योनिशब्दितं प्रजननेन्द्रियमित्यर्थः । कथं तद्भक्षयितुं भोक्तदाह—तत्सेविनामिति ।
तदभिगमनं नाम गर्भवासस्तस्यातिशयेनानर्थहेतुत्वं ज्ञापयितुं द्विर्वचनमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः) ।

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः
प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः
कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वा-
ध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्र-

याणि संप्रतिष्ठाप्याहिः सन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः
स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न
च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

===

इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

ॐ * आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्र-
मथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं
माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनि-
राकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य
उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

तद्वैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः सहोपासनैस्तद्वाचकेन
ग्रन्थेनाष्टाध्यायीलक्षणेन सह ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण
प्रजापतये कश्यपायोवाच । असाँवापि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्य
इत्येवं श्रुत्यर्थसंप्रदायपरम्परयाऽऽगतमुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्वत्स्ववगम्यते ।
यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या सफलाऽवगम्यते तथा कर्मणां न
कश्चनार्थ इति प्राप्ते तदानर्थक्यप्राप्तिपारिजिहीर्षयेदं कर्मणो विद्वद्भिरनुष्ठीय-
मानस्य विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते—आचार्यकुलाद्देवमधीत्य सहार्थ-
तोऽध्ययनं कृत्वा यथाविधानं यथाऽमृत्युक्तैर्नियमैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्व-
स्यापि विधेः ऽमृत्युक्तस्योपकुर्वाणकं प्रति कर्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधा-
न्यप्रदर्शनार्थमाह—गुरोः कर्म यत्कर्तव्यं तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽविशिष्टः

* इयं शान्तिरुपनिषदारम्भेऽपि ज्ञेया ।

१ य. 'सर्वा भू' । २ क. ग. घ. ङ. च ट. ठ. ड. ण 'ध्यायल' । ३ ख. घ. ङ. च अ.
स ब्र' । ४ ख. च. अ. ठ. ण. सोऽपि । ५ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. कर्मणा । ६ ग. ङ. ङ.
'मंविद्धि' । च. ट. 'मं वि' । ७ क. 'श्रुत्यु' ।

कालस्तेन बालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि नियमवताऽधीतो वेदः कर्म-
ज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्यथेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां
समापयित्वा गुरुकुलान्निवृत्त्य न्यायतो दारानाहन्य कुटुम्बे स्थित्वा गार्ह-
स्थ्ये विहिते कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्हस्थ्यविहितानां कर्मणां
स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमुच्यते—शुचौ विविक्तेऽमेध्यादिसहिते देशे
यथावदासीनः स्वाध्यायमधीयानो नैत्यकमधिकं च यथाशक्ति ऋगाद्य-
भ्यासं च कुर्वन्धार्मिकान्पुत्राज्जिष्णुंश्च धर्मयुक्तान्विदध्दार्मिकत्वेन तन्मन्य-
मयन्मात्मानि स्वहृदये हार्दे ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्योपसंहृत्येन्द्रिय-
ग्रहणात्कर्माणि च सन्यस्याहिमन्निहसां परपीडापकुर्वन्सर्वभूतानि स्थावरजंग-
मानि भूताभ्यपीडयन्नित्यर्थः । भिक्षानिमित्तम्यादित्यनमेटनादिर्नाऽपि परपी-
डा आह—अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञाविषयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः ।
सर्वाश्रमिणां चैतत्समानम् । तीर्थेभ्योऽन्यत्राहिंसेवेत्यन्ये वर्णयन्ति । कुटुम्ब-
एवेतत्सर्वं कुर्वन्स खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रकारे-
णैव वर्तयन्ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते देहान्ते । न च पुनरावर्तते शरीरग्रहणाय ।
पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रतिषेधोऽतः । अर्चिरादिना मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमाभि-
संपद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्तावत्तत्रैव तिष्ठति मार्कतो नाऽऽवर्तते इत्यर्थः ।
द्विरभ्यास उच्यते निषिद्ध्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषच्छांकरभाष्येऽष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥१५॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्येऽ-

ष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

उक्तविज्ञानस्यौत्प्रेक्षिकत्वशङ्कां व्युत्सन्ननादिपारम्पर्यागतत्वं दर्शयति—तद्धैत-
दिति । सोपकरणमुपकरणैः शमादिभिः सहितमिति यावत् । तद्द्वारेण हिरण्यगर्म-

१ ग. ट. ण. 'तो यो वे' । २ ख. ज. 'थेत्याभिस' । ३ क. 'नो नित्यनैमित्तिकं कर्माधि' ।
४ ग. ङ. ठ. ड. ढ. 'शक्ति' । ख. घ. च. ङ. ण. यथाशक्ति' । ५ क. ठ. ण. 'हृत्य सर्वेन्द्रि' ।
६ ख. ङ. 'न्सन्सर्व' । ७ ठ. 'सपर्यट' । ८ ग. ङ. ट. ढ. 'ना प' । ९ ख. घ. ङ. ठ. ढ. ण.
'पि पी' । १० च. 'न्यत्र हि' । ११ ख. ङ. ढ. 'क्तैव प्र' । १२ क. ख. ग. ङ. ञ. ट. ठ. ङ.
ढ. ण. 'णैव' । १३ ग. ट. 'धार्मिकान् । अ' । १४ ठ. 'तो मुच्यते नाऽऽवर्तते पुनस्तस्मा-
त्ताऽऽगमनादतो नाऽऽवर्तते इत्युच्यते । द्विर' ।

द्वारेणेत्यर्थः । विद्याप्रकरणं समाप्त्याविद्वद्नुष्ठितस्य कर्मणः साफल्यमविद्वत्संतोषार्थं
 कथयति—यथेत्यादिना । इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः । प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणि-
 त्वादयो नियमाः । भिक्षाशनस्नानाचमनादिविधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते
 तत्राऽऽह—एवं हीति । तत्रापीति सप्तम्या यथोक्तोऽधिकारी गृहीतः । एतत्सर्वं
 स्वयं कुर्वन्ब्रह्मलोकममिसंपद्यत इति संबन्धः । एवं वर्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथो-
 क्तेन प्रकारेण कुर्वन्निति । अप्राप्तप्रतिषेधाशङ्कां वारयति—पुनरावृत्तेरिति । चन्द्र-
 लोकादिवद्ब्रह्मलोकादपि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिना प्रतिषेधाज्ञाप्राप्तप्रतिषे-
 धप्रसक्तिरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यस्थान्यक्षराणि व्याकरोति—अर्चिरादिनेति ।
 प्रागिति महाप्रख्यात्पूर्वकालोक्तिः । ततो ब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां छान्दोग्योपनिषच्छां हरभाष्यटीकाया-

मष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १९ ॥

विद्यदादिजमज्जातं जातमज्ञानतो यतः ।

तवस्मि नामरूपादिविरहि ब्रह्म निर्भवम् ॥

नमस्त्यन्तसंदोहसरसीरुहमानवे ।

गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्य-

श्रीभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकाया-

मष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

समाप्तेयमानन्दगिरिछतटीक।संवलितशांकरभाष्य-
समेता छान्दोग्योपनिषत् ।

अथ छान्दोग्योपनिषद्भिभागानां वर्णानुक्रमः

णिका प्रारभ्यते ।

—:००:—

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।

अ.

अग्निर्हिकारो वायुः	२	२०	१
अग्निष्टे पादं वक्तेति	४	६	१
अजा हिकारोऽवयः	२१	८	१
अतो यान्यन्यानि ...	१	३	९
अत्र यजमानः तस्मै रुद्राः २	२४	१०	
अत्र यजमानः तस्मै वसवः २	२४	६	
अत्स्यन्नं पश्यसि पियं वैश्वा- नरमुपास्ते पादौ	९	१७	२
अत्स्यन्नं पश्यसि वैश्वानरमु- पास्ते प्राणस्त्वेष ...	९	१४	२
अत्स्यन्नं पश्यसि वैश्वानरमु- पास्ते वरिस्त्वेष	९	१६	२
अत्स्यन्नं मूर्धा त्वेष	९	१२	२
अत्स्यन्नं वैश्वानरमुपास्ते संदे- हस्त्वेष ...	९	१९	२
अथ खलु य उद्गीथः स प्रण- वो स उद्गीथ इति हो- तृषदनात् ...	१	९	९
अथ खलु य उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्यः ...	१	९	१
अथ खलु व्यानं	१	३	३
अथ खलुद्गीथाक्षराणि	१	३	६
अथ खल्वमुमादित्यं	२	९	१
अथ खल्व्वात्मसंमितं	२	१०	१

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि

अथ खल्व्वाशी.० ...	१	३	८
अथ खल्वेतयर्चा ...	९	२	७
अथ जुहोति नम आदित्याय २	२४	१४	
अथ जुहोति नमोऽग्नये ...	२	२४	९
अथ जुहोति नमो वायवे ...	२	२४	९
अथ तत ऊर्ध्वः ...	३	११	१
अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ	९	२	६
अथ य आत्मा स सेतुः ...	८	४	१
अथ य इमे ग्रामे ...	९	१०	३
अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं ९	२४	२	
अथ य एतदेवं विद्वान्सम १	७	७	
अथ एषोऽन्तरिक्षिणि	१	७	९
अथ य एष संप्रसादः	८	३	४
अथ यच्चतुर्थममृतं ...	३	९	१
अथ यत्तदजायत ...	३	१९	३
अथ यत्तपो दानं ...	३	१७	४
अथ यत्तृतीयममृतं	३	८	१
अथ यत्पञ्चमं	३	१०	१
अथ यत्प्रथमास्तमिते ...	२	९	८
अथ यत्प्रथमोदिते ...	२	९	३
अथ यत्रैतत्पुरुषो	६	८	९
अथ यत्रैतदबलिमानं	८	६	४
अथ यत्रैतदस्माच्छरीरात् ८	६	९	
अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं ८	१२	४	
अथ यत्रोपाकृते	४	१६	४

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।	खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।
अथ यत्संप्रति मध्यंदिने... २ ९ ५	अथ यद्येनमूष्मसूपालभेन.... २ २२ ४
अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ८ ५ ३	अथ यद्वितीयममृतं ... ३ ७ १
अथ यदतः परो ... ३ १३ ७	अथ यद्वसति ... ३ १७ ३
अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ८ ५ २	अथ या एता हृदयस्य न ज्ञयः ८ १ १
अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्ये ३ १५ १	अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्व- र्षाणि ३ ११ ३
अथ यद्वोचं भूः प्रपद्ये ३ १५ ५	अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्व- र्षाणि ३ ११ ५
अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्ये ३ १५ ७	अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्... ५ २२ १
अथ यदश्नाति ... ३ १७ २	अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां ५ २१ १
अथ यदाऽस्य वारुमनसी १ १५ २	अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां ५ २० १
अथ यदि गन्धमास्यलोककामः ८ २ ६	अथ यां पञ्चमीं ५ २३ १
अथ यदि गीतवादितलोककामः ८ २ ८	अथ ये चास्येह जीवाः ८ ३ २
अथ यदि तस्याकर्ता ... १ १६ २	अथ येऽस्य दक्षिणाः ... ३ २ १
अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे... ८ १ १	अथ येऽस्य प्रत्यञ्चः ३ ३ १
अथ यदि भ्रातृलोककामः ८ १ ३	अथ येऽस्योदञ्चः ३ ४ १
अथ यदि महज्जिगमिषेत् ५ २ ४	अथ येऽस्योर्ध्वाः ३ ५ १
अथ यदि मातृलोककामः ८ २ २	अथ यो वेदेदं मन्त्रानीति ८ १२ ५
अथ यदि यजुष्टः ४ १७ ५	अथ योऽस्य दक्षिणः ३ १३ २
अथ यदि सखिलोककामः ८ २ ५	अथ योऽस्य प्रत्यङ्क् ... ३ १३ ३
अथ यदि सामतः ४ १७ ६	अथ योऽस्योदङ्क् ... ३ १३ ४
अथ यदि स्त्रीलोककामः ८ २ ९	अथ योऽस्योर्ध्वः सुविः... ३ १३ ५
अथ यदि स्वसृलोककामः ८ २ ४	अथ सप्तविधस्य... ... २ ८ १
अथ यदि चैवास्मिन् ४ १५ ५	अथ संगववेलायां २ ९ ४
अथ यदूर्ध्वमपराह्णात् २ ९ ७	अथ ह चक्षुः ... १ २ ४
अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्... २ ९ ६	अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन् ५ ११२
अथ यदेतदक्षगः ... १ ७ ४	अथ ह प्राणा अहश् श्रेयसि ५ १ ६
अथ यदेतदादित्यस्य १ ६ ५	अथ ह मनः १ २ ६
अथ यदेवैतदादित्यस्य ... १ ६ ६	अथ ह य एतानेवं ... ५ १० १०
अथ यद्यन्नपानलोककामः ८ २ ७	अथ ह एवायं ... १ २ ७
अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् ७ १५ ३	
अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ... ८ ५ १	

खण्डविभागपदानि । अध्यायादीनि ।	खण्डविभागपदानि । अध्यायादीनि ।
अथ ह वाचं १ २ ३	अथैतयोः पथोः १ १० ८
अथ ह शौनकं च कापेयं ४ ३ ५	अथोताप्याहुः २ १ ३
अथ ह श्रोत्रं १ २ ५	अवीहि मगव इति होष-
अथ ह हस्ता ४ १ २	ससाद ७ १ १
अथ हाग्नयः ४ १० ४	अनिरुक्तस्त्रयोदशः १ १३ ३
अथ हैन्द्रोऽप्राप्यैव ... ८ ९ १	अन्तरिक्षमेव १ १ २
अथ हैनमन्वाहार्यं ४ १२ १	अन्तरिक्षोदरः कोशः ... ३ १५ १
अथ हैनमाहवनीयः ... ४ १३ १	अन्नमयं हि सोम्य मनः १ ५ ४
अथ हैनमुद्राता १ ११ ६	,, ,, ... ६ ६ ५
अथ हैनमृषभः ४ ५ १	अन्नमशितं त्रेधा विधीयते ६ ५ १
अथ हैनं गार्हपत्यः ४ ११ १	अन्नमिति होवाच ... १ ११ ९
अथ हैनं प्रतिहर्ता ... १ ११ ८	अन्नं वाव बलाद्भूयः ७ ९ १
अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद ... १ ११ ४	अन्यतरामेव वर्तनीं ४ १६ ३
अथ हैनं यजमानः ... १ ११ १	अपाने तृप्यति ५ २१ २
अथ हैनं वागुवाच ... ५ १ १३	अपां का गतिः १ ८ ५
अथ हैनं श्रोत्रमुवाच ... ५ १ १४	अपां सोम्य पीयमानानां ६ ६ ३
अथ होवाच जनं ... ५ ५ १	अमिमन्थति स हिंकारः २ १२ १
अथ होवाच बुद्धिं ५ १६ १	अभ्राणि संप्लवन्ते ... २ १५ १
अथ होवाच सत्ययज्ञं ५ १३ १	अभ्रं भूत्वा मेघो भवति ५ १० ६
अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं ... ५ १४ १	अमृतत्वं देवेभ्यः २ २२ २
अथ होवाचोद्दालकं ५ १७ १	अयं वाव लोको हाउकारः १ १३ १
अथात आत्मादेश एव ७ २५ २	अयं वाव स योऽयमन्तः
अथातः शौवः १ १२ १	पुरुष आकाशो ... ३ १२ ८
अथाधिदैवतं १ ३ १	अयं वाव स योऽयमन्तर्ह-
अथाध्यात्मं प्राणो वाव ४ ३ ३	दय आकाशः ... ३ १ ९
अथाध्यात्मं य एवायं १ ५ ३	अरिष्टं कोशं प्रपद्ये ... ३ १ ३
अथाध्यात्मं वागेव १ ७ १	अशनापिपासे मे सोम्य ... ६ ८ ३
अथानु किमनुशिष्टः ५ ३ ४	अशरीरो वायुरभ्रं ८ १ २
अथानेनैव १ ७ ८	असौ वा आदित्यः ... ३ १ १
अथाऽऽवृत्तेषु द्यौर्हिंकारः २ २ २	असौ वाव लोको गौतमाग्निः ५ ४ १

खण्डविभागपदानि । अध्यायादीनि ।	खण्डविभागपदानि । अध्यायादीनि ।
अस्य यदेकां शाखां ... ५ ११ २	उद्दालको हाऽऽरुणिः ६ ८ १
अस्य लोकस्य का गतिः १ ९ १	उद्यन्हिंकार उदितः २ १४ १
अस्य सोम्य महतः ... ६ ११ १	उपकोसलो ह वै ... ४ १० १
आ-	उपमन्त्रयते स २ १३ १
आकाशो वाव तेजसः ... ७ १२ १	ऋ.
आकाशो वै नाम ... ८ १४ १	ऋग्वेदं मगवोऽध्येमि ७ १ २
आगाता ह वै ... १ २ १४	ऋग्विधं.... ... २ ९ १
आत्मानमन्त १ ३ १२	ए.
आपयिता ... १ १ ७	एकविंशत्याऽऽदित्यं २ १० ५
आदिप्रत्नस्य रेतसः ... ३ १७ ७	एतद्ध स्म वै तद्विदनाह ३ १६ ७
आदित्य इति होवाच १ ११ ७	एतद्ध स्म वै तद्विद्वांसः... ६ ४ ५
आदित्य ऊकारः ... १ १३ २	एतमु एवाह० पुत्रमुवाच
आदित्यमथ वैश्वदेवं ... २ २४ १३	प्राणांश्स्त्वं ... १ ५ ४
आदित्यो ब्रह्म ... ३ १९ १	एतमु एवाह० पुत्रमुवाच
आदिरिति द्व्यक्षरं २ १० २	रश्मींश्स्त्वं १ ५ २
आपः पीत स्नेहा ... ६ ५ २	एतमृग्वेदमभ्यतः ३ १ ३
आपो वावाक्काञ्च्य० .... ७ १० १	एतेषां मे देहिती ... १ १० ३
आप्नेति हाऽऽदित्यस्य... २ १० ६	एतं संयद्वाम ... ४ १५ २
आशा वाव स्मरञ्च्य० .... ७ १४ १	एवमेव खलु सोम्य ... ६ ११ ३
इ.	एवमेव खलु सोम्यान्नस्य.... ६ ६ २
इति तु पञ्चम्या० ... ५ ९ १	एवमेव खलु सोम्येमाः ... ६ १० २
इदमिति ह प्रतिजज्ञे ... ४ १४ ३	एवमेव प्रतिहर्ता १ १०११
इदं वाव तज्ज्येष्ठाय ३ ११ ५	एवमेवैष मघवन्निति भूयोऽ
इमाः सोम्य नद्यः ... ६ १० १	नुव्याख्यास्यामि नो ए-
इयमेवर्गग्निः साम ... १ ६ १	वान्यत्रैतस्माद्वसापराणि ८ ११ ३
उ.	एवमेवैष मघ० भूयोऽनुव्या.
उदशराव आत्मानमवेक्ष्य ८ ८ १	ख्यास्यामि वसापराणि ८ ९ ३
उदाने तृप्यति ५ २१ २	एवमेवैष संप्रसादः ... ८ १२ ३
उद्गाथ इति द्व्यक्षरं २ १० ३	एवमेवोद्गातारं.... १ १० १०
उद्गृह्णाति तन्निधनं २ ३ २	एवमेवां लोकानां ४ १७ ८

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।	खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।
एवं यथाऽश्मानं.... १ २ ८	चक्षुर्होच्चक्राम ५ १ ९
एवं सोम्य ते १ ७ १	चित्तं वाव संकरणाद्भूयः ७ ५ १
एष उ एव वामनीरेष.... ४ १५ ४	ज.
एष उ एव वामनीरेष... ४ १५ ३	जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः.... ४ १ १
एष तु वा अतिवदति यः ७ १६ १	त.
एष म आत्मा ३ १४ ३	त इमे सत्याः काम्य ... ८ ३ ३
एष वै यजमानस्य ... २ २४ १५	त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा ६ ९ ३
एष ह वा उदक्प्रवणः... ४ १७ ९	त एतदेव रूपमभि० .... ३ ६ २
एष ह वै यज्ञो योऽयं.... ४ १६ १	“ “ ३ ७ २
एषां भूतानां १ १ २	“ “ ... ३ ८ २
ओ.	“ “ ३ ९ २
ओमित्येतदक्षरमुद्गीयमुपासीत १ १ १	“ “ ३ १० २
ओमित्येतदक्ष० .... १ ४ १	तत्रोद्गातुम् १ १० ८
ओं ३ मदा ३ मों ३ .... १ १२ ९	तथाऽमुष्मिँल्लोके ... १ ९ ४
ओं समस्तस्य खलु २ १ १	तथेति ह समुपाविशुः.... १ ८ २
ओ.	तदुताप्याहुः ... २ १ २
औपमन्यव कं ९ १२ १	तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः ४ १ ९
क.	तदु ह० षट् शतानि ४ २ १
कतमा कतमर्क ... १ १ ४	तदु ह शौनकः कापेयः ४ ३ ७
कल्पन्ते हास्मा ऋतवः. २ ९ २	तदेतच्चतुष्पाद्वह्न... ३ १८ २
कल्पन्ते हास्मै लोकाः... २ २ ३	तदेतन्मिथुनम् १ १ ६
का सम्प्रो गतिरिति ... १ ८ ४	तदेष श्लोकः । शतं चैका
कृतस्तु खलु सोम्यैव... १ २ २	च हृदयस्य.... ८ ६ ६
क्रं ते काममागायानीति १ ७ ९	तदेष श्लोको न पश्यो... ७ २६ २
क्रतर्हि यजमानस्य लोफ इ० २ २४ २	तदेष श्लोको यदा ... ९ २ ८
ग.	तदेष श्लोको यानि २ २१ ३
गायत्री वा इदं सर्वं भूतं ३ १२ १	तदैक्षत बहु स्यां ६ २ ३
गोअश्वमिह महिमा ७ २४ २	तद्वैतत्सत्यकामो ९ २ ३
च.	तद्वैतद्वह्ना प्रजापतय आ० ८ १५ १
चक्षुरेव ब्रह्मणः... ३ १८ ५	“ “ तद्वैत १ ११ ४
चक्षुरेवर्गात्मा १ ७ २	

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।				खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।			
तद्वैतद्वोर	....	३	१७	६	तस्मादप्यद्येहाददानः	....	८ ८ ९
तद्धोमये देवसुरा	....	८	७	२	तस्मादाहु सोष्यत्यसोष्टेति	३	१७ ९
तद्य इत्थं विदुः	....	९	१०	१	तस्मादु हैवंविद्यद्यपि	....	९ २४ ४
तद्य इह रमणीयचरणाः	९	१०	७	७	तस्माद्वा एतं सेतुं तत्त्वा	८	४ २
तद्य एवैतं ब्रह्म	....	८	४	३	तस्मिन्निमानि	....	२ ९ २
तद्य एवैतावरं च ण्यं	....	८	९	४	तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं	९	७ २
तद्यत्प्रथमममृतां	...	३	६	१	तस्मिन्नेतो	....	९ ८ २०
तद्यत्रैतत्सुष्ठुः समस्तः					तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं	९	६ २
विजानात्यासु	...	८	६	३	तस्मिन्नेतो	....	९ ९ २
तद्यत्रैतत्सुष्ठुः समस्तः					तस्मिन्वावत्संपातमुषित्वा	५	१० ९
विजानात्येष	....	८	११	१	तस्मै श्वा श्वेताः	....	१ १२ २
तद्यथा महापथ आततः	८	६	२	२	तस्य क मूठः स्यादन्यत्रा-		
तद्यथा छवणेन	....	४	१७	७	न्नादेवमेव...	....	६ ८ ४
तद्यथेवीका	....	९	२४	३	तस्य० ऋयेऽग्निः	..	६ ८ ६
तद्यथेह कर्माचितो लोकः	८	१	६	६	तस्य प्राची रिजुहूर्नाम	३	१९ २
तद्यद्भक्तं प्रथम०	....	९	१९	१	तस्य यथा कप्यासं	...	१ ६ ७
तद्यद्युक्तो रिष्येद्भूः	...	४	१७	४	तस्य यथामितहनं प्रमुच्य	६	१४ २
तद्यद्रजतं	...	३	१९	२	तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता	३	१ २
तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं	...	१	१	८	तस्यवर्चं साम च	....	१ ६ ८
तद्व्यक्षरतदादि० कृष्णं	३	३	३	३	तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य	३	१३ १
तद्व्यक्ष० परं कृष्णं	....	३	४	३	तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो	९	१८ २
तद्व्यक्ष० मध्ये क्षोभत	३	९	३	३	तस्य ह वा एतस्यैव	....	७ २६ १
तद्व्य० रोहितं	....	३	१	४	तस्या ह मुखमुगोद्वहन्नुवाच	४	२ ९
तद्व्य० शुक्लं	...	३	२	३	तं चेदेतस्मिन्वयसि० प्रणा		
तमग्निरभ्युवाद्	....	४	६	२	आदित्याः	....	३ १६ ६
तमुह परः प्रत्युवाच कन्वरे	४	१	३	३	तं० प्राणा रुद्राः	....	३ १६ ४
तमुह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा	४	२	३	३	तं० प्रणा वसवः	....	३ १६ २
तयोरन्यतरां मनसा	....	४	१६	२	तं चेद्ब्रूयुरस्मिन्नेदिदं	....	८ १ ४
तस्मा आदित्याश्च	....	२	२४	१६	तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे	८	१ ३
तस्मा उ ह तदुस्ते	....	४	३	८			

छान्दोग्योपनिषद्भिमागानां वर्णानुक्रमणिका ।

७

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।				खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।			
तं जायोवाच	१	१०	७	तासां त्रिवृतं ...	१	२	४
तं मदगुरुपनिपत्य भ्युवाद ४	८	२		तेजसः सोम्याश्वपानस्य	१	४	४
तं वा एतं देवा ...	८	१२	६	तेजो वावाद्भ्यो भूयस्तद्वा	७	११	१
त५ ह५ समुपनिपत्याभ्युवाद ४	७	२		तेजोऽर्शितं श्रेष्ठा	१	५	३
त५ ह चिरं वसेत्या० ...	५	३	७	तेन त५ ह बको ...	१	२	१३
त५ ह प्रवाहणो ...	१	८	८	तेन त५ ह बृह० ...	१	२	११
त५ हाभ्युवाद रैकेदं	४	२	४	तेन त५ हाऽऽयास्य ...	१	२	१२
त५ ह शिल्कः	१	८	६	तेनेयं त्रयी ..	१	१	९
त५ हाक्किरा	१	२	१०	तेनोभौ कुरुतः ...	१	१	१०
त५ हेतमतिभन्वा	१	९	३	तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः	५	११	५
त५ होवाच किंगोत्रो नु ४	४	४	४	ते यथा तत्र न वित्रेकं...	६	९	२
त५ होवाच नैतदब्राह्म० ४	४	४	५	ते वा एते गुह्या आदेशा	३	५	२
त५ होवाच यथा सोम्यस्यै० ६	७	५		ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरसः	१	४	२
त५ होवाच यथा सोम्यस्य० ६	७	३		ते वा एते ब्रह्मपुरुषाः	३	१३	६
त५ होवाच यं वै सोम्यैतम-				ते वा एते रसाना५ रसा वेदा	३	५	४
णिमानं ...	१	१२	२	तेषां खल्वेषां	६	६	२
ता आप ऐक्षन्त	६	२	४	ते ह नापिक्यं ...	१	२	२
तानि वा एतानि यजूंष्येतं ३	२	२		ते ह प्राणाः प्रजापति	५	१	७
तानि० सामान्येतं	३	३	२	ते ह यथैवेदं ...	१	१५	४
तानि ह वा एतानि त्रीण्य-				ते ह संपदयांचक्रुद्द लरुः	५	११	२
क्षराणि ...	८	३	२	ते होचुरूपकोसल्लेषा	४	१४	२
तानि० चित्तैकायनानि ७	५	२		ते होचुर्येन	५	११	६
तानि० संकरूपैकायनानि ७	४	२		तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ	४	३	४
तानु तत्र मृत्युर्यथा ...	१	४	३	तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि	८	७	३
तान्यम्यतपस्तेभ्यो	२	२३	३	तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषो	८	७	४
तान्होवाच प्रातर्वः	५	१२	७	तौ ह प्रजापतिरुवाच सा-			
तान्होवाचाश्वपतिर्वै ...	५	११	४	ध्वलंकृतौ ...	८	८	२
तान्होवाचेहैव....	१	१२	३	तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच	८	८	४
तान्होवाचेते	५	१८	१	तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः	८	८	३
तावानम्य महिमा ...	३	११	६	त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय०	२	२१	१

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायदीप्ति ।				खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायदीप्ति ।			
अथो धर्मस्कन्धाः	२	२३	१	नैवेतेन सुरमि	१	२	९
अथो होद्दीधे ...	१	८	१	न्यग्रोधकलपत आहरेतीदं	१	१२	१
द.				प.			
दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य	६	६	१	पञ्च मा राजन्यबन्धुः...	९	३	९
दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं० भवति				परोवरीयो हास्य	२	७	२
य एतदेवं	२	८	३	पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः	९	९	१
दुग्धेऽस्मै० भवति य एता				पशुषु पञ्चविधं	२	१	१
मेव५	१	१३	४	पुरा तृतीयसवनस्य ...	२	२४	११
देवा वै मृत्यो	१	४	२	पुरा प्रातरनुवाकस्य ...	२	२४	३
देवासुरा ह	१	२	१	पुरा माध्यंदिनस्य	२	२४	७
द्यौरेवर्गादित्यः	१	६	३	पुरुष५ सोम्येतिहस्तगृहीतं	६	१६	१
द्यौरेवोदन्त०	१	३	७	पुरुष५ सोम्योतोपतापिनं....	६	१९	१
ध.				पुरुषो वाव गौतमाग्निः...	९	७	१
ध्यानं वाव धित्ताद्भूयो	७	६	१	पुरुषो वाव यज्ञः ...	३	१६	१
न.				पृथिवी वाव गौतमाग्निः	९	६	१
नक्षत्राण्येव	१	६	४	पृथिवी हिकारोऽन्तरिक्षं...	२	१७	१
न वधेनास्य० भोग्यं पश्या-				प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्यो	२	२३	२
मीति	८	१०	२	प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां			
न वधेनास्य० भोग्यं पश्या-				तप्यमानानां ...	४	१७	१
मीत्येवमेवैष	८	१०	४	प्रवृत्तोऽश्वतररीरयो	९	१३	२
न वै तत्र न निम्लोच....	३	११	२	प्रस्तोतर्या	१	१०	९
न वै नूनं भगवन्तः	६	१	७	प्राचीनशाल औपमन्यवः	९	११	१
न वै वाचो न चक्षुःश्रुति	९	१	१९	प्राण इति होवाच	१	११	९
न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा	१	१०	४	प्राण एव ब्रह्मणः	३	१८	४
न ह वा अस्मै	३	११	३	प्राणे तृप्यति ...	९	१९	२
न हाप्सु प्रैत्यप्सु०	२	४	२	प्राणेषु पञ्चविधं	२	७	५
नान्यस्मै कस्मैचन	३	११	६	प्राणो वा आश्वाया भूयान्यथा७	१९	१	
नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः	७	१	४	प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि	७	१९	४
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति	८	९	२	प्राप हाऽऽचार्यकुलं ...	४	९	१
निधनमिति व्यक्षरं ...	२	१०	४				

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।

ब.

बलं वाव विज्ञानाद्भूयो	७	८	१
ब्रह्मणश्च ते पादं ...	४	९	२
ब्रह्मणः सोम्य ते पादं०			
तस्मै होवाच पृथिवी			
ब्रह्म कला ...	४	९	३
ब्रह्मणः सोम्य ते पादं			
ब्र० तस्मै होवाच			
प्राण० कला ...	४	८	३
ब्रह्मणः सोम्य ते० तस्मै			
होवाचाग्निः ...	४	७	३
ब्रह्मवादिनो वदन्ति ...	२	२४	१
ब्रह्मविदिव वै सोम्य ...	४	९	२

भ.

भगव इति ह प्रतिशुश्राव	४	१३	२
भवन्ति हास्य पशवः	२	६	२
भगवा०स्त्वेव	१	११	३

म.

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरं	८	१९	२
मटचीहतेषु ...	१	१०	१
मद्गुष्टे पादं	४	८	१
मनो ब्रह्मेत्युपासीत ...	३	१८	२
मनोमयः प्राणशरीरो	३	१४	२
मनो वाव वाचो भूयो	७	३	१
मनो होच्चक्राम ...	९	३	११
मनो हिकारो ...	२	११	१
मानवो ब्रह्मैवैकः ...	४	७	१
मासेभ्यः पितृलोकं ...	९	१०	४
मासेभ्यः संवत्सरं ...	९	१०	२

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।

य.

य आत्माऽपहतपाप्मा....	८	७	१
य एष स्वप्ने महीयमानः	८	२०	१
य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते४	१९	३	
यच्चन्द्रमसो रोहितं	६	४	३
यत्र नान्यत्पश्यति	७	२४	१
यथा कृताय ...	४	१	६
यथा कृताय विजिताय	९	१	४
यथा विलीनमेवाङ्गास्या-			
न्तात्	६	१३	२
यथा सोम्य पुरुष	६	१४	१
यथा सोम्य मधु मधुकृतो	६	९	१
यथा सोम्यैकेन नखनि-			
कृन्तनेन ...	६	१	६
यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन	६	१	४
यथा सोम्यैकेन लोहम-			
णिना	६	१	९
यथेह क्षुधिता बाला	९	२४	९
यदग्ने रोहितं रूपं	६	४	३
यददित्यस्य रोहितं रूपं	६	४	२
यदाप उच्च्युप्यन्ति	४	३	२
यदा वा ऋचः	१	३	४
यदा वै करोत्यथ निस्ति-			
ष्ठति	७	२१	१
यदा वै निस्तिष्ठत्यथ	७	२०	१
यदा वै मनुतेऽथ विजा-			
नाति	७	१८	१
यदा वै विज्ञानास्यथ			
सत्यं वदति	७	१७	१
यदा वै श्रद्धात्यथ मनुते	७	१९	१

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।				खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।			
यदा वै सुखं लभतेऽथ				लोकेषु पञ्चविधं साम	२	२	१
करोति	७	२२	१	लो३कद्वारम० त्वा			
यदुदिति स उद्गीथ	२	८	२	वय५रा०	२	२४	४
यदुरोहितमिवाभूदिति	१	४	१	लो३कद्वारम० त्वा वयं			
यद्विज्ञातमिवाभूदित्ये				दैरा०	२	२४	८
तासामेव	१	४	७	लो३कद्वारमपावर्णू त्वा			
यद्विद्युतो रूयं रोहितं	१	४	४	वय५ स्वारा०	२	२४	१२
यद्वै तत्पुरुषे शरीरं ...	३	१२	४	लोम हिकारस्त्वक्प्रस्तावः	२	१९	१
यद्वै तद्भस्मेतीदं	३	१२	७	व.			
यस्तद्वेद स वेद	२	२१	४	वसन्तो हिकारः ...	१	१६	१
यस्यामृचि तामृचं	१	३	९	वसिष्ठाय स्वाहा ...	५	२	५
यं यमन्तमभिकामो भवति	८	२	१०	वागेव ब्रह्मणः ...	२	१८	३
या वाक्सर्कस्मात्	१	३	४	वागेवकर्माणः ...	१	१	५
यावान्वा अयमाकाशः	८	१	३	वाग्वाव नाम्नो भूयसी	७	२	१
या वै सा गायत्रीयं	३	१२	२	वायुर्वाव संवर्गः	४	३	१
या वै सा पृथ्वीयं ...	३	१२	३	विनर्दि साम्नः	२	२२	१
यां दिशमभिष्टोष्यन्	१	३	११	विज्ञानं वाव ध्यानादमूयः	७	७	१
येन च्छन्दसा ...	१	३	१०	वृष्टौ पञ्चविधं समोपा-			
येनाश्रुत५ श्रुतं	१	१	३	ससीत ..	२	३	१
यो वै भूमा तत्सुखं ...	७	२३	१	वेत्थ यथाऽमै लोको न	५	३	३
योषा वाव गौतमाग्निः ...	५	८	१	वेत्थ यदितः	५	३	२
यो ह वा आयतनं	५	१	५	व्याने तृप्यति ...	५	२०	२
यो ह वै ज्येष्ठं च ...	५	१	३	श.			
यो ह वै प्रतिष्ठां	५	१	३	इयामाच्छबलं प्रपद्ये	८	१३	१
यो ह वै वसिष्ठं ...	५	१	२	श्रुत५ ह्येव मे भगव०	४	९	३
यो ह वै संपदं वेद	५	१	४	श्रोत्रमेव ब्रह्मणः	३	१८	१९
र.				श्रोत्रमेववर्त्मनः	२	७	३
रैकेमानि पट् शतानि ...	४	२	२	श्रोत्रं होच्चक्राम	२	१	१०
ल.				श्वेन केतुर्हऽऽरुणेय आस	६	१	१
लवणमेतदुदके ...	१	१३	१				

खण्डविभागाद्यपदीनि । अध्यायादीनि ।

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चा-

लानां ५ .... ५ ३ १

ष.

षोडशकलः सोम्य ६ ७ १

स.

स एतां त्रयीं विद्यां ४ १७ ३

स एतास्तिस्त्रो देवता ४ १७ १

स एवाधस्तात्सः ७ १९ १

स एष परोवरीयान् १ ९ ९

स एष ये चैतस्मात् १ ७ ८

स एष रसानां २ .... १ १ ३

स जातो यावदायुषं ... ५ ९ १

सत्यक्कामो ह जाबालः ४ ४ १

सदेव सोम्येदमग्रे ६ १ १

स ब्रूयान्नास्य ... ८ १ ५

समान उ एवायं ... १ ३ १

समाने तृप्यति ... ५ ११ १

स य आकाशं ७ ११ १

स य आशां ७ १४ ९

स य इदमविद्वान् ५ २४ १

स य एतदेवममृतं वेद मरुतां ३ ९ ३

स य एतदेवममृतं वेद

रुद्राणां ३ ७ ३

स य एतदेवममृतं वेद वसूनां ३ ६ १

स य एतदेवममृतं वेद

साध्यानां ३ १० ३

स य एतदेवममृतं वेदाऽऽ

दित्यानां ... ३ ८ ३

स य एतदेवं विद्वानक्षरं ... १ ४ ५

स य एतदेवं विद्वान्साधु ... २ १ ४

खण्डविभागाद्यपदानि । अध्यायादीनि ।

स य एतमेवं विद्वान्श्चतुष्कलं

पादं ब्रह्मणः ४ ८ ४

स य एतदेवं विद्वान्श्चतुष्कलं

पादं ब्रह्मणः प्रकाशवान् ४ ५ ३

स य एतमेवं विद्वान्श्चतुष्कलं

पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मान् ४ ७ ४

स य एतमेवं विद्वान्श्चतुष्कलं

पादं ब्रह्मणः ४ ६ ४

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ३ १९ ४

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते ४ ११ २

” ” ” ” ४ १२ २

” ” ” ” ४ १३ २

स य एवमेतत्साम ... २ २१ २

स य एवमेतद्वायवं ... २ ११ २

स य एवमेतद्बृहदादित्ये २ १४ २

स य एवमेतद्यज्ञाः २ १९ २

स य एवमेतद्रथं २ १२ २

स य एवमेतद्राजनं ... २ २० २

स य एवमेतद्वैराजमृगुषु ... २ १६ २

स य एवमेतद्वैरूपं ... २ १५ २

स य एवमेतद्वामदेव्यं ... २ १३ २

स य एवमेता रेवत्यः २ १८ २

स य एवमेताः शक्रयोः ... २ १७ २

स य एषोऽणिमा ६ ८ ७

” ” ... ६ ९ ४

” ” ... ६ १० ३

स य एषोऽणिमैतदात्म्यं ६ १२ ३

” ” ... ६ १३ ३

” ” ... ६ १४ ३

” ” ... ६ १५ ३

खण्डविभागाद्यप्रदानि । अध्यायादीनि ।	खण्डविभागाद्यपदीनि । अध्यायादीनि ।
स यथा तत्र ६ १६ ३	स समित्पाणिः पुनरेयास ८ १० ३
स यथा शकुनिः ... ६ ८ २	” ” ८ ११ २
स यथोभयपात् ४ १६ ५	स ह क्षताऽन्विष्य ... ४ १ ७
स यदबोचं प्राणं ३ १५ ४	स ह ख'दित्वाऽतिशेषान् १ १० ३
स यदशिशिषति ... ३ १७ १	स ह गौतमो ५ ३ १
स यदि पितरं ७ १५ २	स ह द्वादशवर्ष उपेत्य ६ ८ २
स यदि पितृलोककामो भवति ८ २ १	स ह पञ्चदशहानि ६ ७ २
स यश्चित्तं ७ ५ ३	स ह प्रातः संजिहानः... १ १० ३
स यस्तैजो ७ ११ २	स ह व्याधिमाऽनशितुं ४ १० ३
स यः संकल्पं ... ७ ४ ३	स ह शिल्कः १ ८ ३
स यः स्मरं ७ १३ २	स ह संपादयांचकार ... ५ ११ ३
स यावदादित्य उत्तरतः ७ १० ४	स ह हरिद्रुमनं ४ ४ ३
स यावदादित्यः पश्चात् ३ ९ ४	स हाऽऽशाश्च हैनं ... ६ ७ ४
स यावदादित्यः पुरस्तात् ३ ७ ४	स हेम्यं कुस्माषान् ... १ १० २
” ” ” वसूनां ३ ६ ४	स होवाच किं मेऽन्नं ... ५ २ १
स यावदादित्यो दक्षिणतः ३ ८ ४	स होवाच किं मे वापः ५ २ २
स यो ऽयानं... .... ७ ६ २	स होवाच भगवन्तं ... ८ ११ २
स यो ज्ञानम ७ १ ५	स होवाच महात्मनः ४ ३ ३
स योऽन्नं ... ७ ९ २	स होवाच विजानाम्यहं ४ १० ३
स योऽपो ७ १० २	संकल्पो वाव मनसः ७ ४ ८
स यो बलं ७ ८ १	सा हैनमुवाच... ... ४ ४ २
स यो मनो ७ ३ २	सेयं देवैस्तत... .... ६ ३ २
स यो वाचं ७ २ २	सैषा चतुष्पादा ... ३ १० ४
स यो विज्ञानं... ... ७ ७ २	सोऽधस्ताच्छकटस्य ४ १ ८
सर्वकर्मा सर्वकर्मः ३ १४ ४	मोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि १ ३ ३
सर्वं खल्विदं ब्रह्म ३ १४ १	स्तेनो हिरण्यस्य सुरां ... ५ १० ९
सर्वास्वप्सु २ ४ १	स्मरो वावाऽऽकाशात् ७ १३ १
सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽत्मानः २ २२ ३	ह.
सर्वे स्वरा घोषवन्तो ... २ २२ ५	हन्ताहमेतद्भगवतो ८ ८ ७
स वा एष आत्मा ८ ३ ३	हंसस्ते पादं वक्तेति ... ४ ७ ८

Handwritten text, possibly a signature or initials, in dark ink.

